

Gerézdi Rabán

**Janus Pannoniustól
Balassi Bálintig**

Tanulmányok

TARTALOM

Janus Pannonius 1434-1472	
Janus Pannonius horvátul	
Egy költői hírnév története	
A magyar humanizmus elvi kérdései	
A levélíró Váradi Péter	
Thuróczy János „Magyar Króniká”-ja magyar fordításban	
A László-ének	
Egy magyar humanizmus-történetet margójára	
Aldus Manutius magyar barátai	
A krakkói egyetem és a magyar művelődés	
A „régí dicsőség” Jagelló-kori énekese	
Irodalmi nyelvünk kialakulásáról	
Az erasmista Komjáti Benedek	
Új monográfia Sylvester Jánosról	
Erazmus és az erdélyi unitáriusok	
Az első magyar világkrónika 1559	
A Mátyás-vers	
A lator-ének	
A virágének	
Balassi Bálint	
Utószó	
Gerézdi Rabán tudományos munkássága	

Janus Pannonius 1434-1472

Eddig Itália földjén termettek csak a könyvek
S most Pannónia is ontja a szép dalokat.
Sokra becsülnek már, a hazám is büszke lehet rám,
Szellemem egyre dicsőbb s általa híres e föld.

(Ep. I. 61. - Berczeli A. Károly fordítása.)

„Drága és jeles tudós vala ez a Pannonius János” - állapítja meg száz évvel költőnk halála után a krónika-író Heltai Gáspár, - „kinek mása ő előtte nem volt Magyarországra, kiváltképpen az versek szörzésbe.” „Ő ugyanis - mint verseinek XVI. századi összegyűjtője, Zsámboki János írja - költészetének kiválóságával nem csupán kortársait múlta fölül, hanem az egész régiséggel is [ti. az ókori latin költészettel] fölvette a versenyt. S még itt sem vallott volna szégyent, ha a halál idő előtt le nem gyűri...”

E megállapítások nem nagyon túloznak, némi módosítással ma is elfogadhatók. Humanista literatúránk legnagyobb alakja, az első nagy magyar lírikus, a hazai humanista latin poézis megteremtője. Noha egy kósza magyar verssor sem maradt utána, csak latinul énekelt, mégis méltán tartjuk Balassi, Csokonai, Petőfi, Ady és József Attila elődjeként számon. Költészetünk csonka lenne életműve nélkül. S tegyük még hozzá: „szép híre, neve” nem állt meg az országhatárnál, közel négy századon át - Petőfiig - az egyetlen magyar költő, akit ismert és elismert Európa.

Megérdemli, hogy bemutassuk.

1.

1434. augusztus 29-én született Szlavóniában (a mai Jugoszlávia északi része tehetősebb horvát kisnemes családból. Születéshelyét és családnevét nem tudjuk pontosan; viták folynak róla. A Janus Pannonius név fölvelt humanista írói neve. Apját még hét éves korában elvesztette. Anyja, Vitéz Borbála nevelte és taníttatta, tizenhárom éves koráig. Két bátyjáról és egy nővéréről tudunk. Ő volt a család Benjáminja, három fiú közül - miként a mesében - a kései, a legkisebb: özvegy anyjának szeme fénye.

A kis vagyon nem bírt volna el három fiúgyereket. Középkorban a gyermekáldás fölöslegét a nemesség, ha módjában állt, az egyházra testálta. A férjhez nehezen adható lányokat apácának, a fiúk közül pedig azt vagy azokat, kiknek a feje elég erős volt, hogy a deáki tudományt beszédje és meg is tartsa, - papnak adták. Feudális viszonyok közt ez volt az egyén fölemelkedésének legjárhatóbb útja. S a pappá lett fiú, felesége nem lévén, igen gyakran családját is fölemelte, gazdaggá tette.

Első állomás: a gyermeket a falusi plébános vagy tanító a legelemibb fokon bevezette a deák nyelv rejtelseibe, megtanította latinul olvasni, némileg írni, valamint a számtan és az ének alapelemeire. Aki többre tört, egyházmegyéje székhelyére, káptalani iskolába ment, majd pedig - s ez volt a felső fok - külföldi egyetemre. Ennek súlyos költségeit legtöbbször nem is a szülők állták, hanem valamely gazdag patrónus, egy-egy zsírosabb egyházi javadalmat húzó püspök-, prépost- vagy kanonok-nagybácsi.

Ez történt költőnk esetében is. Anyja öccse, a fölfelé ívelő pályájú Vitéz János vette szárnyai alá. Vitéz még Zsigmond császár utolsó éveiben került a budai királyi kancelláriára, később

Hunyadi János mellé állt, s érdemei jutalmául - 1446-ban - megkapta a dúsgazdag váradi püspökséget. Ő, a kevésbé „modern” műveltséget adó bécsi universitas neveltje, unokaöccsét már kora egyik legnevesebb olasz iskolájába, Guarino da Veronához küldte.

A tizenhárom éves, szőke, vékony dongájú fiú 1447 tavaszán érkezett Ferrarába. A legjobb helyre. Az agg Guarino (1374-1460) iskolája afféle diplomataképző volt. Nevelési-tanítási célkitűzéseinek tengelyében az eszményi szónok (rétor) kialakítása állt, jeles latin stilisztákat, ügyes szónokokat nevelt. Tehát a kor igényei szerint oly gyakorlati erények elsajátítását szorgalmazta, amelyeknek később, városi vagy királyi szolgálatban, választékos irályt kívánó diplomáciai levelek írásakor, kényes követi megbízatások idején, ünnepi szónoklatok készítésekor, politikai hírverő-iratok szerkesztésénél látni hasznát. A „kis barbár” első kézből kapta Itália polgári, humanista műveltségét - lényegével, sallangjaival együtt.

A ferrarai Guarino-iskola tananyagát és tanításmódját éppen ő örökítette ránk mesteréről írt dicsőítő énekében. Íme egy részlet:

„Első nálad a tiszta beszéd tudománya, utána
Írni tanítsz helyesen, hogy az ejtést tudja a nyelv, és
Helytelen útra ne menjen a kézben a toll, azután még
Stílusukat formálgatod elképzelt levelekkel,
Majd annaleseket bújsz és forgatsz velük együtt,
Aztán szónoklásra fogod, meg versfaragásra;
Míg a tehetség éretten s biztos haladással
Föl nem hág az oromra...

Egyetlen szótag, se betű rá nem szed, a szórend
Törvényét tisztázod, az értelmet, s hogy a szóknak
Ősi alakja melyik volt, és hogy a kései forma
Mily szógyökből lett, a rokonszók közt van-e és ha
Van, mi az eltérés, és hogy mi a stílus, a mérték,
Hogy ki a dal költője, a súlyos szónoki érvek
Honnan erednek, mily színezést enged meg a lényeg,
És hogy a forma milyet javasol, mi a fő a mesélés
Módjában, hogy gyakran az elsőt és az utolsót
Mért teszi művész-fortély éppen a mű közepére,
Hogy ne a kezdettől induljon a szál, ne a végén
Szűnjék meg, hanem inkább, megfordítva a rendet,
Hátra kerüljön a kezdet, a zárórész meg előre.

Mégis, a titkok tárásában vagy különös-nagy,
Hogyha az ős mondák rejtett tanait magyarázod.
Senki se tudja tenálad bölcsebben kibogozni,
Mily burkolt értelme van egy-egy régi mesének,
Hogy mi a pusztá Chaos s a gigászok harca, hogyan kell
Értetni Pyrrha követ, Phaetonnak lángjait, és mint
Öltött tollat Prokné, hogy lett szarva Iónak,
Mily szárnyon menekült Minostól Daedalus egykor,
Mily hatalom mozgatja a nap szekerét, hogy a roppant
Atlas mint hordozza az égboltot, mi a Gorgók
Mérge, az istenek arca, alakja mi titkokat őriz,
És ha a pompás Aeneisen van a sor, kideríted,
Rossz szeleket milyen okból zárta be Aeolus isten...”

(Csorba Győző ford.)

A ferrarai tanoncévek sorsdöntőek voltak életében. Új világba csöppent, hol szinte minden új volt és más, mint az isten háta mögötti Pannóniában. Szivacs-ként szívta magába a látni- és tudnivalókat, ernyedetlen szorgalommal, vasakarattal tanult, hogy gazdag zsákmánnyal térhessen majd hazájába vissza. Vergilius és Dante nyelve mellé Homéroszt is megtanulta. A legnagyobb zsákmány azonban a Múzsák kegyének elnyerése volt: gyerekfővel humanista poétává lett.

A latin verselés, a metrika elsajátítása és gyakorlása oly szerepet játszott az akkori iskola tananyagában, mint mondjuk manapság a magyar dolgozatírás. A diákok fogalmazási készségét volt hivatva fejleszteni. A tanulók - már fejlettebb fokon - antik poétákra függesztett szemmel, azok nagysága, tökélye tudatában szedték metrumba a mesterük kitűzte témákat. Verset írni akkoriban minden nagyobb iskolás tudott. S mivel a költőt is az alkalom szüli: e gyakorlat megteremtette a kedvező légkört, megadta az alkalmat, hogy a tehetség szikrája lángot vessen, a hivatalból verset faricskáló diák költővé nőjön. Szerencsés esetben nagy költővé.

Az a bizonyos szikra a kis Pannóniai Jánosban is lángot vetett. Tizenhat-tizenhét éves korára költővé érett, messze maga mögött hagyva verselgető társait. Agg mestere, már csak azért is, hogy iskolája jóhírért növelje, propagálta növendéke költői zsenéit. S a költemények nem álltak meg a konviktus kapujában, küszöbét átlépve a Pó völgyében szertefutottak, hírt-nevet szerezve ifjú költőjüknek.

A pannóniai kismes származék, mondhatni, átlényegült Ferrarában. Barbár vadócként, érkezett, és öt-hat esztendő alatt - mestere szavai szerint - „erkölcsiben olasz”-szá lett, s „tudományára nézve csodálatos, sőt bámulatos”-sá. Más szóval: polgári humanistává. Az új, polgári világ eszméit nem csak agyával fogta föl, - vérébe ivódtak. A jámbor, vallásos Vitéz Borbála papnak szánt fia levonta a tanulmányaiból következő elvi, világnézeti tanulságokat. Epigrammáinak egyike-másika még (az aggkorára megjámborult) Guarinót is mehökkentette.

Így szóltál, Guarino, míg olvasgattad a könyvem:

Nem tanítottam ilyet. - Íme bevallom, igaz.

Mesterem, erre te nem tanítottál, ám amiből ez

Sarjad - kérdezem én - nem te vetetted-e azt?

(Ep. I. 127. - Takáts Gyula fordítása.)

1454 nyaráig tanult Guarinónál. Ez év őszén, tanulmányait megkoronázni, átment Padovába, Velence egyetemi városába, hol négy éven át kánon- és római jogot hallgatott. Tovább tárgult szellemi látóhatára. Sokszor megfordult Velencében, s Hunyadi kancellárjának unokaöccsét szívesen látták a gazdag, művelt patrícius körökben.

Padovai jogász korára a „lázongó” kamasz férfivá komolyodott. A két nagy városban elébe tárult a polgárság minden vívmánya. Nagysága, tetteje, amellyel minden eszközt megragad a pénzszerzésre, vagyona, hatalma gyarapítására. Leigazza a tengert, hajói messzi keletről hozzák az árut, kiaknázza a föld mélyét, új ipart és technikát teremt. Pénzével és ízlésével föllendíti a tudomány és művészet minden ágát; kényelmessé, finommá, széppé teszi az ember életét. Az „erkölcsiben olasz”-szá lett ifjú most fogja föl teljes valójában, hogy nagy korban él, új világ született, szemben „Saturnus renyhe korával”, a középkorral, s ez az új a polgárság erőfeszítései, harcai, munkája nyomán támadt. Lelkes ámulatát, azért költő, metrumba zárva örökíti az utókorra:

Új tudomány sarjad, születik, föltámad a régi,

Nagy Sándor s a dicső Caesar kora tárul elébed,

S oly ragyogó a jelen, hogy bátran versenyez azzal:

Mert a tudós fényt áraszt, s alkot az emberi szellem.

A patríciusok közt forgolódó, nagy jövő előtt álló ifjú kanonok (nagybátyja révén 1451-ben lett azzá) természetesen mindent a vezető réteg szemszögéből lát és ítél meg, velük azonosul. Lelkesedik Velence államformájáért, a lehető legtökéletesebbnek tudja, egyedül ott valósul meg a „szabadság”:

Nincs város, hol jobb, békésebb lenne a polgár,
Nem marakodnak, tiszteli itt mindenki a törvényt,
Még a nemes sem nyúzza, zsarolja galádul a népet,
S fellázadva a nép se kívánja a zsarnok-uralmat,
Hajlik a szóra szelíden, amely bölcs és neki kedvez,
S enyhe igáját tűri derék s boldog megadással,
Már ezer éve, hogy itt még mindig szűz a Szabadság,
Kényuralom nem törte le durván zsenge erényét.

(Berczeli A. Károly ford.)

A velencei patrícius-uralom eszménye még otthon, a feudális Magyarországon is kísértette.

1458 tavaszán befejezte jogi tanulmányait, megszerezte a doktori kalapot. Búcsúzóul elzarándokolt Rómába, onnét visszajövet betért Narniba, iskolatársához és legjobb barátjához, Galeotto Marzióhoz, majd együtt mentek Padovába, hol közös képen megörökítették magukat a kor legnagyobb festőjével, Andrea Mantegnával. És még ez év júliusában a 24 esztendő váradi kanonok - közel 12 itáliai tanulóév után - végleg hazatért Magyarországra. Annak biztos tudatában, hogy nagy jövő elé megy.

Reményei megalapozottak voltak. Alig öt hónapja Hunyadi János kisebbik fia került a magyar királyi székbe. Mátyás trónra juttatásában Vitéz Jánosnak komoly szerepe volt, s érdemei jutalmául ő lett az ifjú király mindenható kancellárja. Unokaöccse hazai pályafutását tehát a legjobb előjelek mellett indíthatta el. Nem telt bele háromnegyed év, Janus már pécsi püspök, feudális nagyúr. Jogi tudását királyi személynökként kamatoztatta, majd az ifjú királyné, Pobjedrád Katalin kancellárja, a király kegyence stb. Minden a rendjén, úgy, ahogy ezt várni lehetett.

És mégsem egészen úgy. Honvágy gyötörte - túl sokáig élt Itáliában - az olasz városi élet és kultúra után, melynek talaján korai költészete kivirágzott. Mátyás udvara ekkor még nem volt az a fejlett reneszánsz udvar, amilyenné a hetvenes években, Beatrix ideérkezése után vált. Alig akadt egy-két közel egyenrangú szellemi társ, hiányzott a művelt társaság és a megértő közönség, amely a humanista poézist értékelte, igényelte volna. Mint majdan XX. századi pannón költőtársa Fogarásban, úgy ő is - távol a „bátor, büszke, boldog költők” versenyétől, kik együtt, értőknek dalolnak - jobbára csak magának énekelgetett:

Nincs aki olvasná, mondod, Vid, hát minek írok?
Írok a Múzsáknak, Vid, s magamért dalolok.

(Ep. I. 312. - Lator László fordítása.)

Szellemi magányának, társtalanságának lépten-nyomon hangot is adott:

Küldd ide Vergiliust s bereked majd lantja e tájon.
Mit keres itt Cicero? Néma lesz itt Cicero.

(Ep. I. 35. - Vas István fordítása.)

Ehhez járult korán kezdődött betegeskedése, föl-föllobbanó tüdőbaja. Kezdetben az új élmények hatása alatt tovább írogatott, de ezek lankadtával egyre gyérültek versei. Buda szellemi szegényessége miatt nem nőhetett olyan fajtájú udvari költővé, mint amilyen az olasz fejedelmi udvarokban nem is egy akadt.

Polgári pályája töretlenül ívelt fölfelé, s úgy látszott, hogy még többet elérhet. Az ország legbefolyásosabb emberei közé számított, de szebbik éne - a költő - lassanként eltikkadt. Már csak föl villanásai voltak. Fásultságából anyja halála (1463), majd meg az orvul rátörő betegség (1464) rázták föl egy-egy pillanatra. Szerencsére jött a követjárás: Mátyás király - 1465-ben - olasz honba küldte, s ahogyan a mondabeli Anteus, anyaföldet érintve, visszanyerte testi erejét, úgy nyerte ő vissza költői erejét, alkotó kedvét Itáliában.

Velencében s Rómában tárgyalt az ún. török segély ügyében, de bőven maradt ideje tudós, irodalmi eszmecserékre, szellemi töltekezésre, tájékozódásra. Fölújította régi kapcsolatait, újakat kötött, meglátogatva a leghíresebb humanistákat. II. Pál pápával jóváhagyatta a leendő pozsonyi főiskola tervezetét, könyveket, görög és latin kéziratokat vásárolt a Korvina meg maga számára Vespasiano da Bisticcinél Firenzében. A Mediciek városában is szívesen látták, és itt ismerkedett meg behatóbban a század új evangéliumával: Marsilio Ficino újplatonizmusával. Egyszóval: az egykori Guarino-tanítvány megtalálta régi önmagát, s a humanista „tudomány” műveléséhez új távlatokat, új kedvet, új ösztönzést kapott.

Galeottót is magával hozva, száz tervvel, friss munkakedvvel tért meg útrajáról. „Nem hiszem - írta Pécsről, nem sokkal hazatérte után, budai barátainak -, hogy valamennyien együttvéve az egész hónap alatt annyit olvastatok volna, mint én csak a tegnapi napon... Most, most kellene tanulnom és írnom, mikor még az érzékeim koromnál fogva épek és a szellemem friss!”

S hogy igaza legyen a latin közmondásnak: semmit sem adnak ingyen az istenek, - itáliai útjának köszönhetette - közvetve - azt is, hogy közéleti pályáján megtorpant, élete félresiklott.

A követjáráson, minden jel arra mutat, súlyos politikai hibát vétett, amivel a király haragját magára vonta. Az ügy a pápa személyét érinthette, mert követe, Lando krétai érsek mindent elkövetett, hogy a pécsi püspököt Budán eláztassa. A fő vádpontot valószínűleg az a remekbe sikerült vitriolos epigramma-ciklus szolgáltatta, melyben Mátyás Rómába küldött követe az újonnan megválasztott pápát, II. Pált teszi csúffá. Midőn a krétai érsek áskálódásáról tudomást szerzett, ingerülten - írta 1465 nyárutóján - Pécsről Galeottónak: „Hát le tud valaki taszítani arról a polcról, amelyen vagyok? Nem hogy egy jöttment [ti. a pápai követ], de még az összes hazaiak irigysége sem tudná elérni!”

Csak hogy a „jöttment” egy sértett pápának volt a képviselője! Ekkor még nem vált teljesen kegyvesztetté, de a pécsinél jóval gazdagabb és jelentősebb váradi püspökséget, amely Vitéz János esztergomi érsekké tételével új gazdára várt, már nem ő kapta meg, s korábbi befolyását, hatalmát többé nem is tudta visszaszerezni. Új emberek, „jöttmentek” kerültek elébe. Reneszánsz ember volt, a becsvágy és hatalom megszállottja: háttérbe szorítását nehezen, fogcsikorgatva tűrte, - ameddig tűrte.

Belső válságát elmélyítette súlyosbodó betegsége. Egyre gyakrabban vonult vissza Pécsre, hol irodalommal és bölcséleti kérdésekkel foglalkozott. „Élet: egészség” - mint egyik versében írta, s épp ez utóbbinak volt híján, és a meg-megújuló tudóvérzéseket a korai halál hírnökeiként fogadta.

A római egyház pécsi püspöke ízig-vérig humanista volt: egyháza tanai még a halál árnyékában sem lelkesítették, nem tudott bennük szívvel-lélekkel hinni, megnyugodni. Testi-lelki elesettségében az újplatonista filozófiához folyamodott. Ez mind eredetileg, mind pedig XV. századi fölújításában válság-bölcsélet volt, amolyan - pantheista - valláspótlék. A „világlelket” (anima universalis) hirdette, s az anyag (test) és a szellem (lélek) kibékíthetetlen kettősségét: a szellem a jó, örök, tökéletes, az anyag a rossz, tökéletlen, minden bajnak forrása. Az emberi lélek a világsszellem része, abból szakadt ki, s kerül - vesztére - a test börtönébe, hogy aztán a fogságból kiszabadulva visszatérjen az ősforráshoz. A válságba került beteg testű, ragyogó szellemű pannón költő e tanban próbált vigaszra találni.

E nehéz esztendőök voltak irodalmi munkásságának legjelentősebb évei. Sokat fordított görög-ből: Plotinoszt, Homéroszt és Plutarkhoszt. Sötét jelenéből a múltba, ifjúságának, egykori dicsőségének napsütötte tájaira menekült: megalkotta a *Guarino-dicsének* végső változatát. Háborgó ennenmaga elől mégsem tudott elmenekülni, s ekkor írt verseiben, amelyekben csődbe jutott életéről, testi-lelki elesettségéről, halálfélelméről, s az emberlét embertelen magányáról vallott, oly magaslatra emelkedett, ahová emelkedni csak nagy költőnek adatik meg.

Az 1465-1468 közti évek lírai termésének nem volt további folytatása, az 1468. évvel lezárult. Írt ugyan még néhány epigrammát, ezek azonban már csak alkalmi rutin-versek, aminőket egy Guarino-tanítvány - gombnyomásra - bármikor megírt. Újra - s most már véglegesen - lehúzta a XV. századi „magyar ugar”. Korán jött, és hasztalan kiáltott. „Phoebus papja” 1470 őszén el is hallgatott, átadva helyét a becsvágyában vérig sértett, ádáz feudális úrnak.

1471 tavaszán szövődtek első szálai annak a veszélyes összeesküvésnek, amelybe majd minden főpap és főúr be volt szervezve. „Az összeesküvés fejei - írja Bonfini - a két János voltak, a nagybáty és unokaöccse...” S még azt is megjegyzi, hogy Vitézt a pártütésre unokaöccse vette rá. A pécsi püspök volt az összeesküvés értelmi szerzője, lelke, mozgatója. A közvetlen kiváltó okot egyrészt Mátyás egyre húzódó, népszerűtlen cseh háborúja szolgáltatta, másrészt az, hogy súlyos hadiadót rótt a főpapokra, az esztergomi érseket pedig még külön is megsarcolta. A Csehországban hadakozó „zsarnok” helyébe a lengyel király, fiát, Kázmért hívták meg, aki 12 000 ember élén be is tört az országba. S Janus volt az összekötő közte és Vitéz között.

Mátyás szinte reménytelen helyzetbe került. De ebből is kivágta magát. Birtokadományokkal, ígéretekkal, fenyegetőzéssel szerelte le sorra az elégedetlenkedőket, még Vitézzel is kiegyezett. Csupán az „unokaöccsel” nem jutott dülőre, az engesztelhetetlen maradt, mondván, hogy nem szabad hinni a királynak, mert úgysem tartja meg szavát; s tovább szervezkedett. Mátyás erre Vitézt elfogatta, s mivel a lengyelek is visszavonultak, a pártütők mind kegyelemért futottak hozzá, - Janust kivéve. Ő átalott fejet hajtani, nem volt hajlandó kegyelmet kérni a „zsarnok”-tól. Inkább az önkéntes száműzetést választotta: kincseit magához véve, lázasan, betegen Itáliába akart menekülni. De nem jutott tovább a Zágráb melletti Medvenicénél. Ott érte utol a halál 1472. március 27-én.

Bonfini szavaival szólva: „Ilyen véget adott tehát a sors a pannón költőnek”.

2.

A gyászos véget ért pannón költő csupán 38 évet élt, mégis gazdag örökség: sokrétű, nagyszabású életmű maradt utána. Több száz epigramma, két könyvnyi elégia, terjedelmes panegyricusok, episztolák, próza- és versfordítások.

Költő-személye, költészete merőben új, úttörő jelentőségű a XV. századi Magyarországon. Ennek maga is tudatában volt, büszkén vallotta, hogy ő hozta elsőnek a fagyos Duna mellé a „szent Helikon zöld koszorús szüzeit”, azaz a polgári eszmeiségű reneszánsz-humanista latin költést. Ez eddig csak olasz földön termett, s Janus fülébe ez rivallt, midőn betört Hunniába az új időknek újlatin dalaival:

Eddig Itália földjén termettek csak a könyvek
S most Pannónia is ontja a szép dalokat.
Sokra becsülnek már, a hazám is büszke lehet rám,
Szellemem egyre dicsőbb s általa híres e föld.

(Ep. I. 61. - Berczeli A. Károly ford.)

Ha semmi több, csupán e négy verssora maradt volna fenn, akkor is tudomásul kéne vennünk, hogy újfajtajú, „modern” magyar költészet született. Ilyet vagy ehhez hasonlót - ő előtte - magyar költő soha le nem írt, soha nem énekelt, sőt még eszébe sem jutott efféle versebe szedni. E földet híressé - versben - mind ez ideig csupán szentjei, a „szent királyok” tették, miattuk volt „boldog”, rájuk volt büszke Pannónia. A „versszerző mester”-t vagy lantost nem sokra becsülte, magánérzelmeire, személyiségének kitárulkozására csupán egy - számára mellékes, akár el is hagyható - strófa erejéig volt kíváncsi, melyben az énekszerző tárgyiasan arról is beszámolt, hogy versét - hol, mikor - milyen „kedvében” szerezte.

Középkori költő nem akar, de nem is tud versének hőse lenni. Csak szolgálni akar, szinte személytelenül, akár a szentlélek hajtja, akár a kocsma gőze. Szolgálja istenét, egyházát, kiszolgálja urát vagy urait, illetve közönségét. Legtöbbször maga is szolga. Ha meg lézengő vándor-énekes: az úri szolgák kényének is kiszolgáltató tányérnyaló, megvetett senkiházi, ki egy kupa borért lelkét is eladná. Egyéniségét, magán- vagy különvéleményét álcázza, rejt, megbújik a verssorok mögött, aposztrófokkal dolgozik, szívesen szól többes első személyben. Vagyis szolgál és azonosul.

A reneszánsz humanisták túlnyomó többsége is szolgál, sőt kiszolgál, de - bocsánat a hasonlatért - nem fülét-farkát behúzó, sunyin hűséges kutyaként, személyiségét földő vakbuzgó familiárisként. Hanem úgy, mint a saját portékáját áruló kereskedő vagy nagykereskedő. Hajlong, bókol, hízeleg, ripacskodik, s ha kell, még magát is megalázza, de csak azért, hogy „árúját” minél drágábban eladja. Ezzel is függetlenségét erősíti. Szabad, öntudatos polgár, a „vevőnél” nem tartja magát alábbvalónak. Sőt. Magas képzettségű, tudós értelmiségi, a dúsgazdag patrícus-polgár s az ezzel szövetséges fejedelem fegyvertársa, eszmeadója, hírverője. Tehát - Engels szavaival élve - a burzsoázia modern uralmának alapozója.

A reneszánsz tudósa, művésze, írója egyéniség, személyiség, tudatában van - fölösen is - önerejének, fontosságának. Emberi méltóságát már nem az „istenfiúságból” eredezteti, kilép a középkor istenének árnyékából, ki a napra, lehányva magáról a személytelenség rabruháját. A feudális *mi*-t az útból félrelökve uralomra tör a polgári *Én* - társadalmi, emberi viszonylataival, lényegével és járulékaival egyetemben. Életben és költészetben egyaránt.

Az „olasz erkölcsűvé” lett Janus mindezt hozományul kapta, magával hozta a „szent Helikon zöld koszorús szüzeivel” együtt a fagyos, feudális Duna mellé. Költő-személye, költészete ezért gyökeresen új, s következőképp ezért társtalan és gyér visszhangú a XV. századi Magyarországon. Ízig-vérig humanista értelmiségi poézise, amely mindvégig magán viselte a Guarino-iskola szellemi stigmáit, mind eszmeileg, mind művészileg különbözött az itt művelt tudós középlatin, illetve a szóbeliség fokán megrekedt naiv vagy fél-naiv anyanyelvű költéstől. Emezek nagyrészt vallásos mondandójukkal, elmaradott, mesterkedő vagy igénytelen hagyományos irányukkal „búzlóttak” a középkortól. Velük szemben Janus versei a csodált „ókor és a római ékesszólás illatát árasztották”. Talán fölösleges is mondanom, hogy nem az ókor illatát árasztották; ám az egykorú értő, a *candidus lector* - az imitatio-t alkotó elvvé magasztosító literatura fogalmának bővületében - ezzel a toposszal adott kifejezést legmagasabb széptani tetszésének, ezzel jelölve a reneszánsz *mának* szót: a tartalmában és formájában egyaránt művészi korszerűt.

Janus emberi és költői reneszánsz-hitvallása ezzel a verssorával összegezhető: „Nézz körül és ne feledd, hogy hű fia légy a jelennek”. Ez a jelen a saját erejének, tehetségének, függetlenségének tudatára ébredt, reneszánsz-ember jelene. Költészetének középpontjában nem is a feudális isten és másvilág áll, hanem az ember és az őt környező, életét széppé, boldoggá tenni tartozó e-világ.

Az ő alkotásaival jelent meg irodalmunkban a reneszánsz tematika: az egyén, a magánember testi és lelki problémáival: a családi összetartozás érzése: az édesanya iránti szeretet; a család-

nál szélesebb közösség: a haza; a hazai táj, az ember átlelkesítette természet, és a humanista értelmiségi legnagyobb élménye és ihletforrása: a kultúra, a tudomány, a művészet és főképp a költészet kultusza.

Ezt az újszerű tartalmat új, a humanista poétika megszabta módon és formákba öntötte. Mindezt még a ferrarai iskolában kapta készen. Az iskolás humanista poétika saroktétele az imitatio volt, a csodált ókor íróinak, mű- és versformáinak, nyelvi, stilisztikai tökélyének és sajátosságainak utánzása. Janus ennek a tipikusan értelmiségi, tudós poézisnek volt első magyarországi képviselője. Költészetének nyelve a kései császárkori irodalomból táplálkozott humanista latin. Az általa művelt költői műfajok is innét eredtek, így az epigramma, az elégia, a panegyricus stb. S velük együtt a klasszikus időmértékes verselés különböző fajtái.

3.

Költői életműve három, egymással összefüggő, de mégis élesen elhatárolható korszakra tagolódik: a ferrarai (1447-1454), a padovai (1454-1457) és a hazai (1457-1472) korszakára. Emberi és költői fejlődésének egy-egy sajátos szakaszát zárja magába mindegyik, s ezt híven jellemzik az egyes korszakokon belül leggyakrabban használt költői műfajok.

Költészetének bölcsője Guarino da Verona sok jónevű humanista poétát felnevelő ferrarai iskolája volt. Itt, a latin és a görög nyelv tanulása kapcsán sajátította el a humanista poétika és poézis alapelemeit és gyakorlatát, mégpedig oly eredménnyel, hogy 15-16 éves korára neves humanista költőként tisztelték. Guarino iskolájában megtanulta és művelte az akkor divatos humanista költői műfajok mindegyikét, mégis a kamaszévek emberré érlelő korszakában fő műfaja az epigramma volt, s maradandót is e nemből alkotott. Korai elégiái, melyekből hiányzik a lírai elmélyültség és mondanivaló, középszerű retorikus versgyakorlatok. Nem sokkal különbek ezeknél az 1450-54 között írt nagyobb lélegzetű epikai művei: a certamenek, panegyricusok, epithalamiumok és politikai propagandaversek sem. A humanistáktól felújított epigramma eléggé tágra értelmezett műfaj volt, magába foglalt, mint nevének etimológiája is jelzi, minden felíratra alkalmas, rövidebb költeményt. Általában három fő válfaját művelték: a szatirikus, az erotikus és az ún. monumentális, azaz dicsőítő epigramma válfajt. Mindegyik művelésénél valamelyik görög vagy római szerző epigrammái szolgáltak követendő mintául. A fiatal Janus ezen a kitaposott ösvényen haladt, és mind a három válfajban szinte ontotta az epigrammákat. Az első kettőben kiemelkedő eredménnyel, a harmadikban már kevésbé sikeresen.

Az értelmileg túlfejlett és ennek reakciójaként érzelmi fejlődésében elmaradt csodagyerek a legracionálisabb költői műfajban, az epigrammában megtalálta belső és külső élményeinek adekvát művészi kifejezési formáját és eszközét. S a követendő mintát is a római epigrammák nagymesterében, Martialisban, kihez így írt: „a versírásban vetélytársad lettem”, és „ha kölcsönadnád nékem lelkedet, hidd el, magamból is hozzáteszek majd” (Ep. I. 241). Ebben is egyedülálló: a korabeli humanisták Martialist mintául nemigen választották.

Szatirikus, csipkelődő epigrammáinak élményanyagát nagyrészt a ferrarai iskola és konviktus adta. Janus szeme a közvetlen környezetében felmerült apróságokon akadt fenn, melyek egy kis közösség életében nem is látszanak apróságoknak. Diákcsinnyek, ugratások, kisfejú, vörös hajú, fölényeskedő vagy hazug társak, irodalmi vetélkedések, perpatvarok, vagy egy-egy esemény, mint például mikor Guarino egyik fia cselédlányuk fejét elcsavarta - adták az alkalmat, hozták a témát és a figurákat. Néhány telibe találó, éles és élces disztichonnal örökítette meg őket a kárvallottak bosszantására, társai mulattatására, de ugyanakkor humanista irodalmi igényvel és igényességgel szélesebb olvasóközönségre is számítva. Feltűnik ezekben nem

mindennapi jellemző és tömörítő készsége, a kicsiségekben a lényegeset és a tipikusát meglátó szeme, és a látottakat hajszálnyi pontossággal, ötletesen, sziporkázva rögzítő stílusa és a latin nyelv virtuóz kezelése. Ezek a képességei emelik kora legjobb humanista epigrammaköltői közé.

Jellemzésül vegyük példának a Gryllus-ra írt epigrammáját:

Megrágalmaztál, hogy medvetejen nevelkedtem
Otthon, Gryllus, mert annyira vad vagyok én.
Hát jó, nősténymedve a dajkám: néked azonban,
Gryllus, nem medve volt az anyád, de szuka.

(Ep. I. 126. - Végh György ford.)

A Gryllus csúfnévvel - mely tücsköt, malacot, illetve különféle állatokból összetákolt szörnyet jelent - és ezzel az epigrammával egyik patricius származású olasz diáktársának vág vissza, ki őt durva, műveletlen barbárnak csúfolta. A „barbár” szóban töményen benne foglaltatik az olasz polgár vélt magasabb rendűségének tudata a szerinte betolakodott, megtúrt idegennel, „hegyentúli”-val szemben. Janus ott fogja meg az ellenfelet, ahol az támad, és ott üt rajta, ahol az annak legjobban fáj. Szerkesztési módja: az epigramma első három sora az előkészítés, a tények előadása ártatlan képpel, nem is sejtetve a támadó szándékot, majd az utolsó sorban jó a váratlan fordulat, a kegyelemdöfésnek beillő csattanó. A csattanó - mint többi epigrammaiban - itt is egy többértelmű szójátékra épül. A szuka (a latinban: lupa, nőstényfarkas) egyrészt céloz Gryllus olasz származására, a Róma alapítóit, Romulust és Remust szoptató nőstényfarkasra, másrészt utcanőt, szajhát jelent.

Egy-egy hálásabb téma kapcsán nem elégszik meg egy epigrammával, hanem az ókori szerzők, főként Martialis példájára tárgyát szellemesen és nagy ötletességgel több oldalról közelíti és világítja meg, epigramma-sorozatokat ír. E nemből a legnevezetesebb az a kitűnően megkomponált epigramma-füzére, melyet az 1450-ik évi jubileumi szentévnak szentelt.

Ezt V. Miklós pápa hirdette meg kiürült kincstárának és megtépázott tekintélyének helyreállítására. A szentévek fő vonzereje az volt, hogy az akkor Rómába zarándokló hívő könnyített feltételek mellett nyerhette el a „teljes búcsút”: az addig elkövetett bűneiért járó másvilági büntetés elengedését. A felhívás Európa-szerte nagy visszhangra talált, s az Itáliában fel-felcsapó pestisek ellenére százezrek tolongtak Rómába, s velük tódult a pénz is. A befolyt pénzekből V. Miklós pápa csupán a firenzei Medici-bankházba százezer aranyforintot helyezett el kamatra. Az olasz polgárok is megszédtek magukat, kiváltképp a kocsmárosok.

A felvilágosult humanisták nem jó szemmel nézték ezt az egyszerű hívők hiszékenysége és zsebére számító szentévet, s különvéleményüknek hangot is adtak. Köztük a 16 esztendő Janus is. Mondanivalóját hét epigrammából összefűzött ciklusba sűrítette.

A vezér-epigramma nyitánya egészen himnikus, mintegy a búcsúsok világnézetével azonosult: 1450 esztendeje, hogy az örök Atya szent Fia a Szűztől megszületett... Már az ájtatosságot mímelő sorokban is megbúvik egy másik értelem, mely a zarándokokat tizedelő pestisre utal:

Most közelebb van az üdv, feljutnod könnyű a mennybe,
A hitvány földről, tárva mi nagy kapu van.

S íme a Tajo és a Don közti földekről tódul a nép, alig férnek el az országutakon. E jámborkodó bevezetésre jó a csattanó, a költő állásfoglalása, melyet egy szójáték még inkább kiélez:

Vak hite által e nép üdvöt nyer-e, nem tudom én azt,
Ám bizton tudom azt, hogy nyer a pápa vele.

A ciklus második darabjában a külföldi búcsújárókhoz fordul: „Mért töritek magatok gazdaggá tenni a taljánt? Hát a hazájában senki sem üdvözl-e?” A körképből nem maradnak ki a kocsmárosok sem, kik a pápa után legtöbbször „nyertek”! Négy gunyoros epigrammával éneklí ki őket: legfőbb vágya a kocsmárosság, hisz ha a szentév még egy évig tart, valamennyi oly gazdag lesz, mint Firenze híres bankárja, Cosimo Medici. Cinkos iróniával teszi még hozzá: most van a szent idő, jól használják ki, mert soká lesz a következő jubileum.

A ciklus szerkesztésénél is az egyes epigrammaiban használt technikát alkalmazza: a záró epigrammára hagyva a leglényegesebb mondanivalóját s a döntő csattanót. A jubileumi ciklus utolsó darabját barátjához, Galeotto Marzióhoz címezte, aki humanista létére beállt a búcsúsok közé, s ezzel közös eszményeiket megcsúfolta:

Költő létedre, ó, miért, miért
hogy cserbenhagytad Parnasszusnak ormát
és felszerelve bottal és iszákkal
zarándokolsz Rómába Marzióm?
Külföldiek hiszékeny csöcseléke,
az agyrémektől rettegő tömeg,
az álszent had csak hadd csinálja ezt.
Te valljad azt, mit vallott hajdanán
Protagoras, a bölcseszű tudós,
Theodorus, ki nem hitt istenekben,
s az élvezetnek atyja, Epikur,
ki azt tanítja: legfőbb rossz a kín.
De hogyha tán alázat szállt szivedbe,
s lecsüngő fejjel vonz a búcsújárás,
mindazt hiszed, mit prédikál naponta
s magas szószékéről alárikácsol
Albert páter s a szószátyár Roberto,
vénasszonyoknak könnyeit vadászva:
hát akkor mondj búcsút a Múza-hadnak,
törd össze lantodat; Phoebus dalát
bízd Vulkánnak kovácpörölyszavára!
Mert hívó ember költő nem lehet!

(Kigúnyolja Galeotto zarándoklását - Geréb László fordítása.)

A döntő mondanivalót előkészítő epigrammák célzatával még egy középkori egyházi reformer is egyetérthetett, látszólag nem a vallást támadják, csak a visszaéléseket: Krisztus földi helytartója pénzért árulja a földöntúli örök üdvösséget, mint a kocsmárosok a borukat. Ezek után még nagyobb hatású a befejező darab, mely a középkor vallásos ideológiáját gyökerében támadja és tagadja. A vallás már csak a vénasszonyoknak való, a hiszékeny, „agyrémektől rettegő tömeg”-nek, melyet a humanista értelmiségi lenézett. A pápa és az egyház szolgáltatásban ágáló, a tömegeket félrevezető szerzeteseket pedig mélységesen megvetette. A két név szerint említett híres franciskánus népszónokok voltak az itáliai vallásos reakció vezető emberei, a humanizmus és a humanisták közismert ellenségei. Alberto Berdini da Sarziano Janus mesterét, Guarinót is meghurcolta szabadelvű tanai miatt. Roberto Caracciolo da Lecce egy húron pendült vele. S most a pápa megbízásából mindketten Rómában prédikálnak a zarándokok tízezreinek. Az újkor embere, a humanista már nem hiszi azt, amit ezek magas szószékeikről alárikácsolnak, hanem azt tartja és hirdeti, amit az antik ateista filozófusok tanítottak, mint például Theodorus, „ki nem hitt istenekben”. Erkölcsi zsinórmértékét sem a keresztény etika szabja meg, hanem Epikuros, „ki azt tanítja: legfőbb rossz a kín”. S ez a tan szöges ellentétben áll a keresztény siralomvölgy-konceptióval, mely szerint a legfőbb jó a

kín, mert a szenvedéssel érdemelhető ki a túlvilági örök boldogság. A kegyeskedő hangon indított ciklus utolsó sora visszaperel a himnikus nyitányra, az egész ciklus értelmét összegezve: „Hívó ember költő (azaz humanista) nem lehet!”

Hasonló kvalitásokat árul el erotikus epigrammáiban is, melyek mennyiségileg is vetekszenek a szatirikus nemben írottakkal. Ezekben a XV. század megváltozott, humanista erkölcsi felfogása tükröződik. Mintája itt - Martialis mellett - Antonio Beccadelli, aki 1426-ban tette közzé hírhedt *Hermaphroditus*-át, melyet a hivatalos egyház elítélt. Irodalmi mintái elsősorban stiláris megoldásokra adtak példát és felbátorították, az élményanyagot a ferrarai diákélet nyújtotta. Maga is kamasz volt, és diáktársai, barátai a Guarino konviktusában vele összezárt, hasonló korú és hasonló vágyakkal telített kamaszok. Erotikus epigrammáiban e kamasz társaság lefojtott, majd ki-kirobbanó erotikáját, vágyait, beszédmódját, egész atmoszféráját örököltette meg a humanista költészet irodalmi eszközeivel és nemcsak tartalmilag, hanem stilárisan is kamasz fintorral: fölényesen, friss szabadszájúsággal és csípős szellemességgel.

Ő a világ első kamasz költője, ki - tizenhetedik születésnapjára írt epigrammájában - forrongó önmagát és magán keresztül a kamasz fiú testi és szellemi öntudatra ébredését versbe rögzítette (*Életkoráról*. Ep. I. 332.). Nyers szókimondás, az apró részletekben megnyilatkozó tárgyiasság, másrészt sejtetések, obszcén utalások, két-, sőt egyértelmű szójátékok, megjátszott álszentség, illetve frivolitás és a meglepő fordulatokra, groteszk túlzásokra épített költői technika jellemzik erotikáit. Tömörek, kerekék, rafinált irodalmi igénnyel kiszámítottak, ugyanakkor az olvasóra cinkosan kacsintó, pajzán kamaszhumorral telítettek.

Hová cipeltek cimboráim, hová? - játssza meg az ártatlan ügyefogyottat. Csak nem a fertelmes bordélyházba? S miután rendre leírta az ott tapasztaltakat, kezdi el újra a sopánkodást: becsaptatok, azt mondtátok, hogy sétálni visztek; megálljatok csirkefogók, „ezt megtudja ma még Guarino tőlem”. Választott versformája is, a hendekasyllabus, mely gyors ritmusával kitűnően érzékelteti e kirándulás izgalmas voltát (Ep. I. 263.). A groteszk, harsány diákhumorra talán a legjellemzőbb a Lucia leányasszonyhoz címzett epigrammaciklus egyik darabja. Igaztalanul vádolsz, nem éntőlem tudták meg a szomszédok és az egész város, hogy nálad voltam. Koromsötét volt, senki sem láthatott meg. S nem is az én hangom árult el, hanem a tiéd az ölekezés izgalmaiban, mint egy mozsárágyú, vagy mint az égzengés, akkorákat döröggettél... (Ep. I.). Az irodalmi paródia eszközeit is szívesen használta. Például egy bizonyos Orsolya titkos bájainak megörökítéséhez a középkorban szentnek tisztelt Vergilius Aeneise híres hatodik énekének alvilágleírásából kölcsönözte a fordulatokat és a színeket (Ep. I.).

Erotikus epigrammáinak egy része szintén ciklusokba van elrendezve. A legsikerültebb, legtöbb leleménnyel kivitelezett ciklusa az az öt epigrammából álló füzér, melyben Linus atya „ördögűzésének” állít emléket (Ep. I. 315-319.). „Szent Ferenc szigorú szerzetének tagja” és „az üdvösséget adó ige hirdetője” a fiúkat szerette, s ezt a ténykedését - állítólag - ördögűzésnek minősítette. Janus ezt a poént ragadja meg és variálja el nem apadó ötletességgel, s közben az imádságot, a bőjtöt, a gyónást is elég vaskosan kifigurázza.

Mennyiségileg jelentékeny csoportot alkotnak az ún. monumentális epigrammái is. Ezek rövidebb dicsőítő, hálálkodó költemények, sírversek stb. Az ezeknél követett mintái a Planudes-féle görög antológia, Martialis és Statius. Tárgyuk miatt érdekeltebb közülük Ferrara fejedelmének, Leonellónak epitáfiuma, s a mecénásához, Marcellóhoz, valamint a Guarino családra írt epigrammák. Művészileg messze alatta maradnak a másfajúaknak, szokványos humanista sablonokból összerótt rutinmunkák, ritkán csillan fel bennük Janus sziporkázó szelleme.

Korai versei közül friss líraiságával messze kiugrik a *Búcsú Váradtól* (Ep. II. 5.). A humanista felfogás szerint ez is az epigrammák közé tartozik, - mai fogalmaink szerint azonban nem: líraibb, dalszerűbb az epigrammánál.

Az Itáliából - 1451 elején - vakációra hazatért diák szabadsága egy részét Váradon töltötte, hol ekkor kapott kanonoki javadalmat. Örömet tetézte, hogy nagybátyja Budára hívatta. Szánon vágott neki a télnek, s humanista propemticonnal („útravaló”, búcsúzkodó vers) búcsúzott Szent László városától. E búcsúzás - aligha túlozunk - az első, magyar földön született humanista költői remekmű.

A vers hét, refrénnel erős keretbe zárt strófa. A hét strófa: hét felvillanó kép. Az első három a téli pompába öltözött Várad környékének rajza. Pár odavetett vonás - és él a táj, mert a költő örömeinek türelmetlen lázában a tájat is öröme részesévé gazdagítja. A további három a tulajdonképpeni búcsúzás Várad hírességeitől: a hévforrásoktól, Vitéz János könyvtárától és a nevezetes királysobroktól. Mind megannyi fontos, az egykorú Váradra jellemző, köztudatban élt ismertetőjegy, az olvasóban a szeretett város képét, képzetét, lényegét idézik. A befejező strófa - könyörgés Várad patronusához, a jobbájával bárdot emelő, hős lovagkirályhoz - méltóképpen zárja le a felvillantott képek sorát és fogja össze töretlen lírai egységbe.

E propemticon tudós humanista munka: kiforrott mesterségbeli fogásokkal, rafinált műgondal készült. A finom, zárt kompozíció ellentétéként a hendekasyllabus gyors, pattogó üteme és az indulást sürgető, türelmetlen refrén kitűnően érzékelteti a „boldog” Váradtól búcsúzó, de gondolatban már előre, Budára rohanó Janus izgatott, az utazás lázában égő lelkivilágát. S alig érződik rajta a tudós poézis: egyszerű, könnyed és természetes. A refrén - Hajrá, fogyjon az út, társak, siessünk! - Martialistól való, de a vers olvastakor ki gondol Martialisra vagy a versbe hímzett klasszikus reminiscenciákra. Persze, az egykorú tudós olvasó nagyon is gondolt! Fölösen csak egy helyütt tömött ezekkel, és ott - Vitéz bibliothekájáról lévén szó - mindez stílszerű és helyén való.

A friss havon sikló szánból a téli tájra és a gyorsan tovatűnő Váradra vetett futó pillantását a szívéből csordult, ifjú optimizmus ötvözte tavasziasan derűssé. E táj, e város - költője lelkén keresztül - máig él. S a magyar tájnak, a magyar városnak sokáig kellett várakoznia, míg hozzá mérhető énekese támadt.

Az ifjúkori epigrammák Janus itáliai költészetének csúcspontját jelentik. Az önmagát, a világot és a reneszánsz kultúrát fölfedező kamasz bátran, megalkuvás nélkül, kora humanista művészi szintjén adta vissza, fejezte ki forrongó önmagát, belső és külső élményeit az epigramma görbetükrével. Epigrammaírói virágkora az 1449-1452 közti esztendő volt, s ezek közül is a legtermékenyebb az 1450-ik év.

4.

A kamaszkorból kilábolva epigrammaíró kedve lelohadt, termése megcsappant, minőségileg is visszaesett. A fiatal váradi kanonok már túlnőtt a ferrarai konviktus keretein, s a közélet, az itáliai politikai csatározások színterére lépett. Korábbi kedvenc műfaját kinőtt ruhának érezte, gyermeki játéknak minősítette, s a felnőtt férfi írói becsvágya a humanista közvélemény által súlyosabbnak, magasabb rendűnek ítélte, eposzigényű panegyricus műfajban akart nagyot, halhatatlanságra méltót alkotni.

A panegyricus eredetileg a hanyatló római császárkor vezető irodalmi műfaja volt, a retorikus prózában írt antik biográfia, illetve enkomion verses változata: egy-egy élő közéleti személyiség politikai tendenciák vezette, alakította dicsőítése, mértéktelen felmagasztalása. A humanista írókra a legnevesebb panegyricus-költő, Claudius Claudianus művei hatottak leginkább. Janus is őt választotta mintájának.

A panegyricus-műfajt ugyanaz a szükséglet támasztotta fel antik sírjából, mint a humanista történetírást. Ez az olasz városok, illetve fejedelmek egymás elleni harcában szellemi fegyverül szolgált, egy-egy város vezető osztálya a „külföldnek” szánt várostörténeteiben saját érdekeit, politikájának igazolását a múltba is visszavetítve érvényesítette, hogy ezzel is befolyásolja, irányítsa a közvéleményt. Hasonló célból íródtak a panegyricusok is, bár ezek közvetlenül nem a vezető réteg, hanem egy-egy közejük tartozott személy propagandáját, egyéni céljait és aspirációit voltak hivatva szolgálni.

A humanista nagyepikát reprezentáló panegyricus műfaj nem mondható a legrokonszenvesebbnek: keretein belül kétes hatalmi és klikkérdekek képviselői, fejedelmek, bankárok, gazdag patrícius-polgárok, hatalmi nagyságok és kalandorok nőttek antik félistenekké. S mint ilyen, reménytelenül korhoz kötött s legtöbb példányában ízléstelen. Az epigrammaíró Janus az egész műfajra kiterjeszthető érvénnyel támadja egyik vetélytársa panegyricusát: „Hangyából elefántot ekképp hamisítanak a költők, Hangyakarok cipelik náluk a mennykövet is”. (Ep. I. 214.) „Tudd meg mind locsogás ez, olyan költők fecsegése, Kiknek az éhség volt ihlete, semmi egyéb”. (Ep. I. 213.)

Janus ihlete nem az éhség volt, e nemű alkotásai mégsem sokkal különbek. Első próbálkozásai még a ferrarai évekből valók. Guarino „királyi ajándékot” kapott Lodovico Gonzaga mantovai fejedelemtől, viszonzásul - 1451-ben - dicsőítő éneket íratott neves költőtanítványával. 1452-ben a mester pártfogói közé tartozott Giacomo Antonio Marcello velencei patrícius biztatta fel Anjou René nápolyi trónkövetelő restaurációs törekvéseinek irodalmi propagandájára, kinek Marcello politikai ágense volt. Ennek egyik terméke az Itáliában tartózkodó III. Frigyes császárhoz intézett propagandavers, a *Pro pacanda Italia...* A másik a trónkövetelő életét, tetteit megéneklő és a restaurációs törekvéseket beharangozó René-panegyricus. E korai, kisebb arányú, iskolás panegyricusok közé tartozik a velencei patrícius-humanista, Francesco Barbaro leányának esküvőjére írt epithalamium is (1453), melyben a Barbaro család és az egykori Guarino-tanítvány Francesco dicséretét zengi.

Az első próbálkozások, melyek közül a legterjedelmesebb *Rene-panegyricus* sem több 500 hexameternél, mintegy előgyakorlatul szolgáltak a XV. század humanista felfogása szerinti nagy művekhez: a 2923 sornyi Marcello-panegyricushoz, illetve a legharmonikusabb e nemű alkotáshoz, a Guarino-dicsénekhez (1109 sor).

A *Marcello-panegyricus*t 1456-1458 között Padovában írta, hol akkor jogot hallgatott. Hőse, Giacomo Marcello a Velence fennhatósága alatt álló város podestája, polgármestere volt. Ismeretségük azonban régebbi keletű: a nagy műveltségű humanista költő és mecénás Janus tehetségének első méltánylói, felkarolói közé tartozott, irodalmi műveket is rendelt nála. Janus ezek teljesítése mellett egész sor epigrammát írt hozzá, sőt Marcello olasz nyelvű szerelmes verseiből is többet lefordított latinra. A panegyricus létrejöttének tulajdonképpeni oka, illetve célzata, Marcello rehabilitálása volt a velencei közvélemény előtt. Ő ugyanis a második milánói háború idején kegyvesztett lett: mint a velencei hadsereg gazdasági és politikai biztosa árulás gyanúja miatt börtönbe került, honnét csak nehezen tudott kiszabadulni. S ennek következményeként a Velencében szépen indult karrierje is megtört.

Janus a teljes Claudianus-i panegyricus-apparátust mozgósítja mecénása érdekében. Mint egyéb panegyricusaiban, e propagandaversében is mind szerkezetileg, mind formailag híven követi a műfaj szabályait, hiánytalanul felhasználja toposzait. Ennek értelmében a személyesebb hangot megütő prefáció után a tárgyalást jó messziről kezdi. A hőse kortárs, tehát először a jelenkor nagyságát kiadósan méltatja. Ezt hazájának, Itáliának, illetve városának, Velencének dicsérete követi. Majd családjára tér át, s itt az apa áll a középpontban. Az ő felmagasztalása kisebb, miniatűr panegyricussá kerekedik ki, hisz az apában kivirágzott, felülmúlhatatlan erényeket öröklő a fiú, kiben ezek a tökély legfelső fokára emelkednek. S

csak most lép színre a hős: csodás, nagy jövőt ígérő előjelek között megszületik. Már gyermekkorában tanújelét adja nem mindennapi képességeinek, melyek aztán a férfikorban kulminálnak: ekkor fejti ki mindenki számára áldást hozó köz- és magánéleti tevékenységét, ekkor mutatja meg a maga teljességében erkölcsi magasabbrendűségét, jellemzilárdságát, lángeszét, hadvezérségre termettségét stb. S mindezt nemcsak a barátok, hanem az istenek és az ellenségek elismerő tiszteletétől, csodálatától is övezve.

A propagandacélzatnak megfelelően a férfikor jeles tettei közül a milánói háborúban véghezvittek elbeszélése adja a panegyricus gerincét. Részletesen tárgyalatnak e háború eseményei, a középpontban természetesen Marcellóval. Eszerint a velenceiek összes győzelmüket az ő hadvezéri zsenialitásának köszönhatték. Holott a rideg valóság: fontos pozíciókat töltött be ugyan, de hadvezér sohasem volt, s a felemlegetett győzelmeket sem ő aratta. A számlájára írt egyéb tettek valóban megtörténtek, de többségében nem vele. S a „haza megmentőjének” jutalma a számkivetés lett, mert hitelt adtak titkára rágalmainak. A „súlyosan megsértett” hősnek Velence védőszentje, Szent Márk siet vigasztalására: „felmentettek téged, s bármi szoros nyomozás se vetett tereád soha árnyat”, „felmentetni eképp szebb dics vala néked, mint így vádoltatni gyalázat...” S ezzel a Marcello életét és tetteit Janusnak elmondó Pallas Athéné lényegében be is fejezi a panegyricus érdemi részét. „Teve ő ezután is sok jeleset még. Ám ezeket tudod is a saját emlékezetedből. Mert hiszen épp ezidétt hozta tégedet Ausoniába Szent helikoni tüzed földjéről Pannoniának”.

Ez a hexameterben írt védőügyvédi mű tipikus humanista „opus rethoricum”. Művészi eszközei: a méltóságosan deklamáló hangvétel, a laza szerkesztésmód, a szigorú időrendet követő elbeszélés folyamatát minduntalan megállító kitérések, kisebb-nagyobb, klasszikus ihletű orációk, allegóriák, mitológiai példázatok és utalások, antik irodalmi reminiscenciák és a különböző stilisztikai alakzatok mind a korabeli humanista poézis kelléktárából valók. S Janus mindezeket némi egyéni leleménnyel fűszerezve, jobb ügghöz méltó színvonalon használta fel. Azonban nála is törvényszerűen kiütözköznék a társadalmi fogantatását és funkcióját tekintve eredendően torz panegyricus műfaj művészi szervi hibái: a hamis pátoz, a terjengősség, az üres szócséplés, komoly mondanivaló híján a mitológia és a retorikus elemek céltalan túlhalmozása stb. Ő különben sem volt epikus alkatú költő, epikai erények csak egyes részletekben csillannak meg. Megragadó például a háború tépte Itália bemutatása és néhány harc-leírása, valamint a mellékszereplőkről adott, az epigrammairót idéző, éles körvonalú, villanásnyi arc- és jellemképei. Ma már nehezen élvezhető, nem több egy letűnt kor, erkölcs és ízlés irodalmi dokumentumánál. A humanisták azonban nagyra becsülték, a panegyricus műfaj legjobb darabjai közt tartották számon.

Legnagyobb becsvággyal és szeretettel írt panegyricusa a *Guarino-dicsének*. Mondhatni egész életében dolgozott, simított rajta. Első, rövidebb változata 1453-54-ben még Ferrarában készült, s ezt - a jelek szerint - Padovában valamelyest átdolgozta vagy kibővítette. Jelenleg ismert, végső formáját azonban 1465-69 között Magyarországon kapta.

A *Guarino-dicsének* ugyanazzal a költői módszerrel, claudianusi technikával és toposzokkal készült, ugyanabban a retorikus szellemben, hangvétellel, és részben hibákkal, mint a *Marcello-panegyricus*. A lényegi különbség a tematikában mutatkozik meg: hőse nem bukott trónkövetelő vagy kegyvesztett „hadvezér” hanem humanista iskolamester, az új, polgári műveltség apostola, szorgos, fáradhatatlan munkása, kinek keze alól évtizedek folyamán híres humanista tudósok és poéták légioja kerül ki, s köztük a panegyricus szerzője is. Janus élete végéig hálás volt öreg mesterének, hogy őt, a kis „barbárt” kézen fogta, az új világ szellemi forrásaihoz vezette és előtte „feltárta a Helikont”. Szemében Guarino és humanizmus egyet jelentett, ezért Guarino dicsérete egyben a humanizmus dicsérete is. Műve a reneszánsz művészbiográfiákkal rokon, melyek sorát Boccaccio nyitotta meg Dante-életrajzával.

A panegyricus műfaj követelményei, szabályai szerint tárgyalja Guarino da Verona életét, részletesen, aprólékosan, kitűnően informálva, s a kötelező retorikus sallangokkal, túlzásokkal, mitológiával stb. sem fukarkodva. A mester - joggal - eszménnyé nemesül. Még olyan apróbb emberi hibái sincsenek, mind mondjuk a pénzéhség, melyet az epigrammaíró Janus örökített ránk: Guarino az ő hozzá írt epigrammáját legszívesebben soronként felváltaná csengő, aranyforintokra... Hosszú életpályája (1373-1460) egybeesett a humanizmus hőskorával, mikor - Janus szavaival élve - még az alvilágban is tudták és ujjongták a két nemzet - a görög és latin - nagy szellemei: „Új kor hajnala virrad, mert hisz a régi világ tudománya felélede ismét!” Guarino e hőskor pionírjainak élvonalába tartozott, kik az ezeréves középkorban „földre tiport tudományt” felemelték, s az embert „szívben, beszédben emberré válni tanították”. S Guarino életének, munkásságának, ferrarai iskolájának, tanítási módszerének, tananyagának, elveinek előadásával, megéneklésével Janus nemcsak megbízható, forrásértékű kordokumentumot hagyott az utókorra, hanem e hősi korszak észak-itáliai humanizmusának konzseniális költői apoteózisát is. Ezért vált életművének legismertebb, legtöbbször kiadott, reprezentatív darabjává, világhírének megalapozójává.

A híres Guarino-tanítványokat méltató részben önmagát is megörökíti:

Jó sorsom küldött hozzád még zsenge koromban
Pannoniának azon részéről, merre a Dráva
Átszeli lágyan a zsíros szántóföldeket és már
Árját s régi nevét a Dunába veszíteni készül.

És költői hitvallását: azért fogja az utókor a legnagyobb és leghíresebb tanítványok sorában emlegetni:

Mert én hívom először a Pó mellől a Dunához
Phoebus Apollót és Mnemosyne leányait...

.....
Eljön majd az idő, mikor, érett férfi, merészen
Gyilkos harcokat énekelek, nagy hős Hunyadinknak
Hadviseléseit, azt, hogy a vad törököt milyen ádáz
Öldökléssel pusztította, a holttetemekkel
Mély árkok teltek meg, tudja a Hebrus, a véres,
Tudja Paeonia síkja, ahol villognak a csontok
És Rhodope közepén a jeges hóban taposott út.

(Csorba Győző fordítása.)

Az itt beígért, Hunyadi János ún. hosszú hadjáratát megéneklő epikai mű azonban csak ígéret maradt, hacsak az elkallódott Annales, melyet Zsámboki János állítólag a XVI. század közepe táján még látott és olvasott, nem az.

Padovai tartózkodásával, bár a *Guarino-dicséneken* itthon is simítgatott, epiko-panegyricus költészete lényegében le is zárult. „Szítja vagy oltja a lángelmét e hely, érzik a versen - írta egyik hazai epigrammájában - Benne a dalban az ég, amely alatt, született.” Korai epigrammáiból és panegyricusaiból a polgári Itália ege tükröződik, s ennek búcsút mondvá, életkörülményei és élményei változtával Magyarország feudális ege alatt költészete is átváltott, s fő műfaja a monumentális epigramma, s ezzel egy ideig párhuzamosan, majd pedig kizárólagosan az elégia lett.

Epigrammaköltészete, mely a ferrarai években kulminált, miként már Padovában, úgy itthon is megcsappant, és belső arányaiban erősen megváltozott. Ferrarában főként a Martialis ihlette szatirikus és a Beccadelli-féle erotikus válfajokat művelte nagy szeretettel és eredménnyel. A pécsi püspök - egy alkalmat kivéve - már nem írt erotikus epigrammákat. Szatirikusat is

elégge csekély számban. Egy-két politikai célzatút: pl. udvari költő minőségében a magyar koronát Mátyásnak kiszolgáltatni nem akaró Frigyes császár ellen, s néhány magánjellegűt, melyekben egy Antal nevezetű papot, illetve püspöki helynökét, Huendler Vitust csipkedi, illetve barátját, Galeotto Marziót ugratja.

Egy alkalommal azonban az egykori félelmetes szatirikus és erotikus epigrammaíró régi ragyogásában támadt fel, mégpedig egy mesterien megszerkesztett epigramma-bokorral, melynek szenvedő hőse II. Pál pápa, kinek beiktatásán - 1465-ben - Mátyás király követeként Janus mondta az üdvözlő beszédet, sőt egy dicsőítő epigrammával is tisztelgett színe előtt. A pápa azonban, nem tudni miért, megnehezítelte rá, s Budára küldött követet, Girolamo Lando krétai érsek révén Mátyás királynál befeketítette. Janus a pápai követet Galeottohoz írt, szellemes levélben gúnyolta ki, a pápát pedig öt epigrammával. Ezek közül egy II. Pál furcsa életmódján (nappal aludt és éjjel tartotta a fogadásokat) élcelődik (Ep. I. 224.). A ciklussá kiképzett másik négy már jóval lúgosabb:

Róma, ne vizsgálgasd, hogy a szentatya férfi-e, vagy sem;
Lánya, ki rája ütött, hirdeti férfinemét.

(Ep. I. 52. - Berczeli A. Károly fordítása.)

A következő kettőben is a keresztény hívők Istentől rendelt apjának (pápa = apa, atya) természetes apaságát, illetve a szójátékot tovább variálva, a szentatya atyaságát veszi célba: II. Pál szentnek nem szent, ám kétségtelen, hogy atya; mivel lánya és teméntelen aranya van, szentatyának nem nevezhető, - csak boldog atyának... (Ep. I. 53-54.). A csattanók csattanója a záró epigramma. Ebben mindent a visszájára fordít, hogy annál nagyobbat üssön. S nem II. Pálhoz, hanem Szent Péterhez, az első római pápához fordulva, álszent szemforgatással feleleveníti a magát férfinak álcázó és az úrnapi körmeneten fiúgyermeket világra pottyantó Johanna papissa csiklandós antiklerikális legendáját:

Róma azóta az ily csapdától félve sokáig,
Jól megnézte, mit a pápa ruhája takar.
Senki a mennyei üdv kulcsát nem kapta kezébe
Addig, ameddig nem tűnt ki: heréje van-é?
Kérdem, mért lehetett e szokást elhagyni korunkban?
Hím-voltának előbb adja jelét a jelölt!

(Ep. I. 58. - Gáspár Endre fordítása.)

Ez a remekbe készült, vitriolos epigrammaciklus a Guarino-panegyricus mellett Janusnak talán a legnagyobb karriert befutott alkotása. Bekerült a leghíresebb antiklerikális gyűjteményekbe. A nagy lengyel reneszánsz-költő, Jan Kachanowski lengyelre fordította és versei közé bekebelezte. Ludwig Pastor a pápák történetének múlt századbeli írója II. Pált a „rákent rágalma” alól tisztázni igyekszik, s ennek során Janust is, kit történetírónak gondol, felháborodott hangon próbálja cáfolni. Hátha még tudta volna, hogy ez a „Historiker” az anyaszentegyház püspöke volt!

Monumentális epigrammái - nincs több két tucatnyinál - zömükben meg sem közelítik ezt a magas színvonalat. Elsősorban Mátyás királyt, Hunyadi Jánost és nagybátyját, Vitéz Jánost dicsőítik a humanista udvari poézis fordulataival, sablonjaival. Például az ifjú királynő nevében hívja vissza a háborúból Mátyást, nagyságát és győzelmét ünnepli. Az Itáliában írt monumentális epigrammák szerves folytatásai, színvonalas rutinversek.

A lírai foganásúak már jóval sikerültebbek. Ezekben önmagát adja, s a közvetlen, belső személyi érdekelttség hevülete az epigrammát lírai verssé gazdagítja. A római követjárásról visszatért Kosztolányi Györgyöt verssel hívja meg, melynek minden sorát átfűti Itália utáni mély nosztalgiája:

Mit láttál odalent? Mi világ van? Merre utaztál?
Mondd el a városokat, mondd el az embereket!
Ő, ha a léha remény nem játszik szomjú szívemmel,
Benned egész Rómát zárja magába karom.

(Ep. I. 140. - Vas István fordítása.)

Az 1466 márciusában Pécsen írt *Egy dunántúli mandulafára* című pedig már epigramma formába sűrített elégia:

Herkules ilyet a Hesperidák kertjébe' se látott,
Hősi Ulysses sem Alkinoos szigetén.
Még boldog szigetek bő rétjein is csoda lenne,
Nemhogy a pannon-föld északi hűs rögein.
S íme, virágzik a mandulafácska merészen a télben,
Ám csodaszép rügyeit zuzmara fogja be majd!
Mandulafám, kicsi Phyllis, nincs még fecske e tájon,
Vagy hát oly nehezen vártad az ifjú Tavaszt?

(Ep. I. 28. - Weöres Sándor fordítása.)

A vers apropója, külső ihletője egy meglepő, szokatlan természeti tűnemény: a Mecsek déli lejtőjén, tán a pécsi püspöki kertben, tél idején virágba borult mandulafa. A nem mindennapi látvány megragadja, a fácska friss, üde szépsége s a reménytelen virágbontás meghökkentő merészsége szíven üti. Nyomban magára, saját sorsára gondol. A látottat jelképnek érzi: ő, igen ő ez a dunántúli mandulafa. Korán nyitott ki, virágai a pannon télben halálra vannak ítélve... Ez a közvetlenül ki nem mondott mondanivaló az epigramma tulajdonképpeni, belső ihletője.

Egy humanista poétának mindez még kevés. Hogy vérbeli tudós poéma szülessék, a külső és belső valóságélmény mellé társul harmadiknak az antikvitás, a vers szövegebe gazdagon szöve a mitológia aranyzászlait. S az antikvitás bűvöletében a mecseki mandulafácska a Hesperidák kertjének legendás, aranyalmát termő fájává szépül. S ilyet nem látott „hősi Ulysses sem Alkinoos szigetén” - halljuk a Homéroszt fordító költő olvasmány-reminiscenciáját. S végül mi más lehetne, mint az ovidiusi mitologikus Phyllis, a munda szomorú sorsú királylánya, ki bánatában, mivel jegyesét, Demophoont reménytelenül, hiába várta, öngyilkos lett, s a kegyes istenek mandulafává változtatták. Az egykorú értő, a candidus lector legérzékenyebben épp erre a tudós leleményre, az inventio poetica-ra rezonált, ezen mérve le a poeta doctus nagyszerűségét, illetve silányságát.

A látott valóság, a mögéje sűrített jelképiség s a velük együtt lélegző antikvitás, mitológiai példázat humanista „szentháromsága” felbonthatatlan egységbe ötvöződik, magas költői, művészi feszültséget teremt. A vers azért tudja oly megkapó erővel, oly intenzíven sugározni máig a bukott, beteg ember, a feudális Magyarországra korán érkezett reneszánsz-költő tragédiáját.

Janus életének magyarországi alakulása: a háttérbe szorítottság, a betegeskedés s a társtalanság kiváltotta befelé fordulás, és az ezzel járó személyes érdekű költői mondanivaló líraisága, mely már egyes epigrammáin is átüt, az elégia-formában találta meg méltó kifejező eszközét.

Az elégiát már az antik írók is használták személyesebb, líraibb élményeik költői kifejezésére, s erre a célra, ajánlotta a humanista poétika is, bár eléggé távan értelmezve e műfajba sorolt minden szubjektívebb hangú, az epigrammánál hosszabb, disztichonokban írt költeményt. Janus e műfaj szabályait és gyakorlatát már Guarino iskolájában elsajátította. A ferrarai zsengek közé tartozik például az 1451 táján Perinushoz írt elégia. E nemű kísérletei padovai korszakában megsokasodtak. Legtöbbjük azonban komolyabb lírai mondanivaló, mélyebb megrendültség híján nem több ügyes rögtönzésnél vagy versgyakorlatnál. Például mikor a lába fájt, elégiával fordult gyógyulásért a költők istenéhez, Apollóhoz (Eleg. II. 12.). A padovai lóversenyen szerencsétlenül járt lovast, Racacinust meg elégikus threnosszal (siratóvers) siratta el (Eleg. I. 15.). Hasonlót már írt korábban is: V. Miklós pápa anyjának elhalálózásakor.

Hazai elégia-költészete, ami a külsőségeket, a retorikus költői eszközöket, a téma megfogását és felfogását, valamint az egyes motívumokat illeti, egyenes folytatása a padovainak. A lényeges különbség a hazaiak többsége javára a belülről jövő, valóban személyes érdekű mondanivaló, a kicsiszolt elégiaformának egyedül értelmet adó lírai tartalom. Korábbi mintája inkább Propertius volt, az itthon írtaknál tudatosan és stílszerűen a legnagyobb római elégikust, Ovidiust választotta, ki Tomiba száműzve, távol szeretett Rómájától, emberi elesettségét, magányát, társtalanságát panaszolta és Itália utáni nosztalgiáját énekelte.

Az itthon írtakból ránk maradt 13 elégia (1386 sor) híven tükrözi hazai sorsának alakulását, emberi és költői fejlődését. Az elsők még nem mélyről fakadtak, töretlen folytatásai a közepesnél valamivel magasabb művészi szintet elért padovai gyakorlatának. *A lázbeteg Janus a táborozó Balázsnak* címűt (Eleg. I. 3.) hazatérése után két hónappal, 1458 szeptemberében írta, midőn Hunyadi Mátyást kísérve táborba szállt a török ellen, s súlyosabbá váló betegsége, mely későbbi elégiáinak szinte központi témája, ihletője lett, még nem komorította el a 24 esztendő váradi kanonok és újdonsült kancelláriai tisztviselő lelkivilágát. Csupán az alkalmat adta meg, hogy egy régebbi elégiájának sémája (Eleg. II. 3.) a retorikai ellentétezés szabályai szerint a katonaélet szépségeivel szembeállítva énekelje meg sajnálatos betegeskedését, mely miatt egy pompásnak ígérkező csetepatéből, illetve a tábori élet vigasságaiból kimaradt. Majd meg egy vidám mulatsággal végződött hajtóvadászatot örökített meg, (Eleg. I. 5.). *A nyárdél egén ragyogó üstökös* című szép elégiában (Eleg. I. 4.), melyben először jelentkezik nála az ezoterikus tematika, a már komoly szerepet játszó közéleti személyiség hangja szólal meg:

Kínzott földünkön veled újra viruljon a béke,
Zárja be végképpen Janus a fegyvereit.
Minden népnek hozz virulást és tiszta szerencsét,
Mégis főképpen Pannoniára tekints:
Űzd a nyilas törököt mind Hellespontuson által,
Kit most hűtelenül hoz mifelénk a Duna.
Tiszteljük a királyt az urak, s a király velük együtt
Kormányozza szivét, jóra vezesse honát.
Így léssz legnemesebb a rózsavilágu tüzek közt
S lángot-ölő habokat már sose érj nyugodtan.

(Weöres Sándor fordítása.)

Egy olasz iskolamester propagandaversére, melyben az Mátyás királyt a török elleni harcra buzdította, elégia köntösébe öltöztetett hasonló propagandaverssel válaszolt. (Eleg. I. 8.) Kitűnően felépített opus rethoricum, verses diplomáciai episztola, ellátva a humanista retorikus poézis kötelező kellékeivel.

Még anyja halála (1463) sem tudta a rétor-költőben a lírikust teljességgel felszabadítani. Gondolatokban gazdag siratóversében a ragyogóan kiképzett retorikai páncélzat, a threnos-műfaj szabályaihoz való görcsös ragaszkodás a valóban mély megrendültséget elmeresíti (Eleg. I. 6.). De még így is maradandó költői emléket állított az anyai és gyermeki szeretetnek. S Vitéz Borbála az első anya Magyarországon, kit költőfia - legalább halálában - megénekelt.

Súlyosbodó betegsége és a halálfélelem azonban lírikussá érlelték. 1464 októberében megint a táborban lobbant fel tüdőbaja. 1458-ban hasonló helyzetben még csak mesterkélte lírai helyzetdalra futotta. Most sem tagadta meg retorikus költői eszményeit: a kiindulópontul vett alapséma Mars és Minerva, illetve a katona és a költő egymást kizáró szembeállítás, a humanisták közkézen forgó patronja volt. S az inventio poetica követelményeinek is eleget téve neki-futásul az emberi szenvedések okát, Prométheuszt átkozza, és ovidiusi reminiscenciákkal feleleveníti az aranykort, melyben az ember még nem ismerte a szenvedést. Betegségének leírásával kezd emelkedni a vers, a harmincéves költő perbe száll a sorssal: egy kisebb lírai orációval könyörög ifjú életéért, élni szeretne, hisz oly szép, sokat ígérő az élet, nagy feladatok várnak rá, dalai még szárnyra se keltek, sok a be nem fejezett, csonkán maradt verse, meg az olyan, mely végső simításra vár még. De hasztalan minden:

Hasztalan esdeklek, nem fog megszánni a zordon
Atropos, és szavaim messze sodorja a szél.
Érzem, mint közelít az a végső pont, hol e testből,
Napjai fogytával, lelkem is elmenekül.
Ó, kéklő égbolt, ó, dombok s zöldfüvű rétek!
Ó, kristálpatakok s zöldbe borult ligetek
Együtt távozom innen az édes napsugarakkal
S mit hagyok emlékül? Jaj, csak a pusztá nevem!

S megható búcsúzását testamentumával zárja:

Drága barátaim, ott ássátok nékem a sírt, hol
Harmatgyöngyöktől csillog a zöld s buja fű,
Dúslombú erdők s a kies rónák közepette,
Hol nimfák járják ünnepi táncaikat,
Ott, hol a lágy szellőfuvalom csupa balzsamos illat
És a dalosmadarak bús dala zeng epedőn.
S hogy ne boruljon mély feledés rám néma síromban,
Azt akarom, hogy e vers álljon a sírkövemen:
Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először
Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
Ezt a dicsóséget, ó hagyd meg a holtnak. Irigység;
Rosszakarát, kíméld hült porait legalább.

(Eleg. I. 10. - Kálnoky László fordítása.)

Az élet, a természet és a kultúra iránti szeretetet árasztó elégia, mely a nemesebb veretű humanista retorika és az őszintén átérzett humanista lírai mondanivaló szerencsés frigyének gyümölcse, Janus életművének ha nem is legmélyebb, de minden bizonnyal egyik legcsillogóbb és időtálló alkotása.

A legmélyebbek, alig öt darab, 1466-1468 között, az *Egy dunántúli mandulafára* édestestvéreiként születtek. A nagybeteg és politikailag talaját vesztett költő a lét és nemlét kérdésein gyötrődött. Homérosz Iliászában is jellemző módon az élet mulandóságát példázó híres „falevél-hasonlat” ragadta meg. Egyre behatóbban foglalkozott az asztrológiával és a panteista újplatonikus filozófiával. Magáévá tette ezt az idealista tant, mely, szerint csak a lélek, a szellem jó, az anyag, a test rossz, amannak börtöne. S filozofikus versében (*Saját lelkéhez. Eleg: I. 12.*) ragyogó szellemének és roncsolt testének dilemmáját oldozgatja szenvedés nélkül, pesszimiztikusan:

Jobbá nem teheted, hagyd árva-magára e testet
S szállj ki belőle, suhanj, vissza a csillagokig.
S míg odafönn ezer éveken át tisztulni igyekszel,
Messze kerüld, ha bolyongsz, a feledés folyamát.
Bús feledékenység ne merítsen a hajdani gondba,
Rég levetett béklyót újra magadra ne végy.
És ha a mostoha végzet űz ide vissza a földre,
Csak nyomorult ember, csak ez az egy sohse légy.
Inkább méh, aki jószagú mézet gyűjthet a réten,
Hattyú légy, ki dalát zengeti néma tavon.
Tengeren, erdőkben rejtőzz, csak tudjad örökké:
Sziklából született hajdan az emberi test.

(Vas István fordítása.)

1468 őszén nagy áradások pusztítottak, s ezt megelőzően egy hatalmas üstökös jelent meg, melynek széles körű irodalma támadt Európa-szerte, árvizeket, dögvést, a török veszedelem rémét és a világ végét jósolgatva. Janus *Az árvízhez* című elégiájában (Eleg. I. 13.) a saját pusztulásának ígézetében, fanatikus ezoterizmusával szintén az üstökös megjelenésével hozza az árvizet okozati kapcsolatba, és az egész világ pusztulásának, egy új vízözönnek vízióját vetíti fel. Irodalmi ihletője, részben mintája Ovidius Deucalion és Pyrrhája volt. A jelen világnak el kell pusztulnia, s csak azután jó az újjászületés, melynek ő lesz az új Deucalionja, az egyik „hajnali magva”.

Utolsó ismert elégiája szintén allegória, ugyancsak 1468-ból (*A roskadozó gyümölcsfa. Eleg. I. 14*). Mintája az akkoriban Ovidiusnak tulajdonított *Nux* (A diófa) című vers. Janusnál ugyanaz a téma, egy gyümölcsai alatt roskadozó fa, saját költői sorsának szimbólumává nő, azzal a keserű kicsengéssel hát érdemes volt? Nem jobb a meddőknek? Az *Egy dunántúli mandulafára* problematikája tért vissza új változatban, fáradtabban, kisebb művészi sugalmazó erővel. S az elégiáíró, a lírikus ezzel a költői hivatástudatában is megrendült, fáradt akkorddal el is hallgatott.

Végezetül nem árt újra felidézni itthon írt, emlékezetes verssorait: „Szítja vagy oltja a lángelmét a hely, érzik a versen. Benne a dalban az ég, amely alatt született”. Elméje lángját a polgári, humanista Itália szította fel, lobbantotta magasra: ott született költővé és lett humanista poétává. Már mint kész, elismert költő tért meg hazájába, jelentős, gazdag oeuvre-rel a háta mögött. S e hely a „lángelmét” nem oltotta, sőt tovább szította: itt, e „barbár föld” feudális ege alatt ért a ferrarai iskola nagy tehetségű humanista poétája nagy költővé.

Hazai termése mennyiségileg össze sem hasonlítható az itálieival. Ott az iskola, a konviktus, a humanista környezet, a pezsgő kulturális élet, a mecénások s az értő közönség tapsa ösztönözte, és az élet minden apró rezdülése, kis és nagy élménye írásra hangolta. Ő meg ontotta a hősi verset és a disztichonokat, hol frissen, szellemesen sziporkázva, hol meg méltóságos, antik veretű retorikával; de mindig könnyedén, szinte túl könnyedén. Akad közöttük nem egy nagyszerű ciklus vagy költemény, de egészüket tekintve, fiatalkori verseiben sok a csináltság,

az utánérzés, ritkán érezhető a nagy költészet sodra, izzása, embermelege. Fogadásukban nagyobb szerepet kapott a tanultság és az értelem, mint az érzelem és a szenvedély.

Itthon ritkábban szólalt meg: „egyrészt másirányú elfoglaltságaim miatt, másrészt pedig, mert ebben a mi barbár országunkban sem a szükséges könyvek nem álltak rendelkezésemre, sem tapsoló közönség nem akadt, amely munkára ösztönzött volna.” Könnyű ihlete kezdetben még nem hagyta cserben, csak alkalom kellett vagy megbízatás, s ez az udvari élettel néha-néha adódott, máris készen állt a rutin-vers vagy az opus rethoricum. De jöttek a megpróbáltatás napjai: anyja halála, a háttérbe szorítottság, a magány, a gyógyíthatatlan, kínzó betegség s a melle „csontboltján irgalmatlan sarkával rugdosó két halál”. Az élet nyers valósága nyújtotta az alkalmat, adta a megbízatást a versírásra: Janust a mélyebb ihlet emésztő kényszere szólaltatta meg. S a mélyebb ihlet szorítójában hazai földünkön a reneszánsz-humanista líra megszületett.

(Az 1-2. fejezet először itt; a tanulmány többi része: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XXI. 1964. 116-33.)

Janus Pannonius horvátul

A Jugoszláv Akadémia a régi szerb, illetve horvát irodalmi emlékek népszerű, nagyközönségnek szánt, folyamatos kiadása mellett külön sorozatot indított - *Hrvatski latinisti* címen - a latin nyelvű horvát humanista irodalom, propagálására, maradandó értékeinek bemutatására.

E sorozat szintén népszerűsítő jellegű, ezért kétnyelvű. Eddig három kötete jelent meg. E három közül kiváltképp a másodikra illik fölfigyelnünk, mert ez Janus Pannonius elégiáit és epigrammáit tartalmazza, horvát nyelvű fordítás kíséretében.¹

A kiadvány külsőségeiben méltó a nagy humanista poétához: nyomdai kiállítása, papírja, kötése - pompás. A versek törzsszövegét kb. egyíves tanulmány vezeti be. A régi horvát irodalom legkiválóbb szakértője, Mihovil Kombol akadémikus írta. (1955-ben hunyt el.) A kitűnően megírt formás bevezető tanulmányt tudományos apparátus nem kíséri: mégis megállapítható, hogy a magyar Janus-irodalomból Huszti József monográfiáját Kombel akadémikus ismerte és fölhasználta.² Mást nem.

Több, kisebb tévedése közül csupán kettőt érdemes szóvá tennünk. Ezeket is csak azért, mert Janus szüleinek osztályhelyzetét illetőleg vezetnek félre, s hazai szakirodalmunkban is minduntalan föl-fölbukkannak. Az egyik: Kombol akadémikus is készpénznek veszi Angelo Coloccinak azt az adatát, mely szerint költőnk apja ácsmester lett volna. E XVI. századi olasz humanista Janusra vonatkozó egyéb értesülései szinte kivétel nélkül tévesek. Miért fogadnók el épp ezt az adatát fönttartás nélkül helytállónak!

Janus apja - a jelek szerint - nem polgár volt, hanem birtokos kis- vagy középnemes. Ez éppen a szóban forgó másik tévedés kapcsán bizonyítható. Kombol is visszhangozza ugyanis a költő szűkös gyermekkoráról költött legendát: szegény özvegy anyja éjt nappá téve szőtt-font, hogy két keze munkájával kaparja össze a gyermek taníttatásához szükséges anyagiakat. E legenda az *Anyja halálára* írt gyönyörű elégiájának köszönheti létét; pontosabban: az elégia alábbi két sorának félremagyarázásából sarjadt ki:

Quidquid lana tibi, quidquid tibi tela lucelli
Attulerat, merces erudientis erat.³

E disztichon magyar prózában:

Ami hasznocskát neked a gyapjú, amit neked a fonál
Hozott, az volt a tanító fizetsége.

Tehát az özvegy, ki a fölfelé ívelő pályájú, nemesi származású Vitéz Jánosnak volt a testvérnénje, férje 1440-ben bekövetkezett, korai halála után sem mondható nincstelennek, hisz a családnak birtoka van. S Vitéz Borbála e birtok jövedelméből azt a részt szakította ki papnak szánt legkisebbik gyermeke taníttatására, amit a birkák gyapjából, illetve ennek házi földolgozásával előállított fonálból kapott. Ezt a nemesi gazdaságokban az úrnő vezetésével a házkörüli szolgálatra beosztott jobbáglányok és asszonyok termelték ki. - Ha így értelmezzük a latin szöveget, s másként aligha szabad, mindjárt nyilvánvalóvá válik a birtokos-nemesi osztályhelyzet, s füstbe megy, bármily stílszerű és romantikus, a feudális egyházi nagyúrrá emelkedett költő szegénységben eltöltött gyerekkora.

¹ Ivan Česmički (Janus Pannonius): Pjesme i epigrami. Tekst i prijevod. Praveo Nikola Šop. Predgovor M. Kombol. („Hrvatski latinisti” Kniga 2.) Zagreb, 1951. Jugoslavenska Akademija. XXII, 354 l.

² Janus Pannonius. Pécs, 1931.

³ Elegiarum Lib. I. 6. 101-2. (Teleki Sámuel kétkötetes Janus-kiadásából idézzük, Utrecht 1784.)

Mihovil Kombol erőteljesen hangsúlyozza Janus horvát származását. De e vitathatatlan tényből kiindulva túl messzire következtet; messzebbre, mint azt a szigorúan tudományos szempontok megengednék. Erre vall a tanulmány záró mondatának kissé disszonáns végső akkordja. E mondat így hangzik: „Ha valaki is megérdemli a mi humanistáink közül, hogy fordításban váljék hozzáférhetővé a mai nemzedékek számára, akkor ezt egyetemes jelentősége miatt ő érdemli meg azon horvátok közül, akik hazájuk határain túl hozzájárultak az egyetemes európai haladáshoz, *gyakran évszázadokon át idegen lobogó alatt hajózva*”.⁴

A tudós szerző ezzel az érzelmi hatásra számító mondattal, mely egyúttal kifejezésre juttatja a tanulmány egészének az akusztikáját is, ingoványos talajra tévedt. Azt sejteti, mintha költőnk esetében valami kizárólagos és egyértelmű nemzeti hovatartozásról lehetne szó. Pedig a tények összessége, a XV. századi történeti viszonyok ismerete és a „nemzet”-fogalom helyes, marxista értelmezése e sejtetést nem igazolja.

Janus Pannonius horvát származású: apja, anyja horvát, maga is Horvátországban született, s ott is élt - tizenhárom éves koráig. Ekkor azonban búcsút mondott Szlavóniának. Nagybátyja, Vitéz János, ki a XV. század harmincas éveitől a magyar királyi kancellárián dolgozott, majd Hunyadi János jobbkeze lett, s szolgálatai jutalmául a gazdag váradi püspökséget kapta, a tizenhárom éves gyermeket továbbtanulni Itáliába küldte, hol ez közel tizenkét esztendőt töltött. Tanulmányai végeztével - 1458-ban - már magyar környezetbe: Váradra, illetve Budára tért vissza, a királyi kancellárián dolgozott. Egy év múlva már pécsi püspök: magyar feudális nagyúr lett. Kancelláriai munkásságával, valamint költészetével Hunyadi Mátyás királyságát, dinasztikus terveit és központosító törekvéseit támogatta, s az 1460-as években Vitéz Jánossal együtt a magyarországi humanizmus vezető, központi alakja. Szlavónia ringatta bölcsőjét, s Horvátországban fejezte be életét: Mátyás haragja elől Velencébe akart menekülni, s menekülés közben a Zágráb melletti Medvevárban érte utol a korai halál. A nagy király kiengesztelődött halott költőjével szemben: tetemét Pécsen díszes sírba, verseit pedig összegyűjtve a Bibliotheca Corvinába helyezte.

Erős, elszakíthatatlan szálak fűzték és fűzik tehát Horvátországhoz is, Magyarországhoz is. Veszélyes dolog akár az egyiket, akár a másikat tagadni, vagy jelentőségét kisebbíteni. Otthon érezte ő magát a Dráva mindkét partján, nem volt ő idegen sem attól délre, sem attól északra. Modernebb értelemben vett nemzeti „szempontokat”, mai fogalmaink szerinti nemzeti hovatartozást pedig hiú, kudarcra ítélt kísérlet nála keresni.

Janus lírikus volt, költészete természetszerűleg tömve önéletrajzi adatokkal, szubjektív, magáról valló megnyilatkozásokkal. Egy lírikusra egyaránt árulkodik az is, amit elmond, s az is, amit nem. Gazdag életművében nem tudunk egy helyet mutatni, ahol ő magát akár horvát-nak, akár pedig magyarnak nevezné. Véletlen volna ez? Távolról sem; csupán annak a jele, hogy nem volt neki sem horvát, sem magyar ún. „nemzeti tudata”. Különben ez a XV. századi feudális viszonyok ismeretében természetesnek is mondható. Magát következetesen *Pannonius*-nak nevezi, azaz *Magyarországi*-nak, hazáját (helyesebben: *patriá*-ját) pedig Pannoniának. Tehát nem „nemzeti tudata” van, hanem „állami tudata”. Eszerint Szlavónia egyik része Pannóniának, mint ezt *In Sclavoniam* című kétsoros epigrammájában meg is örökíti:

Pars ea Pannoniae, quae nunc Sclavonia fertur,
Pagos complures, oppida nulla gerit.⁵

⁴ Ako itko od naših humanista zaslužuje da bude u prijevodima pristupačan i našim danasjim generacijama, onda tu zaslužuje on, i zbog tog svojeg opceg značenja i kao jedan od bronjih Hrvata, koji su izvan granica svoje zemlje doprinosili općem evropskom napretku, *ploveci cesto stoljećima pod tudim zastavama*. - p. XXII.

⁵ Ld. a jelen kiadásban, p. 194.

Nála tehát csupán magyar állampatriotizmusról beszélhetünk. Ez azonban erős volt: nemcsak Mátyás központosító törekvéseit támogatta, hanem e *patriá*-t költészetével is meg akarta dicsőíteni. Ennek illusztrálására a legjobb példa a *Laus Pannoniae* című epigrammája:

Quod legerent omnes, quondam dabat Itala tellus,
Nunc e Pannonia carmina missa legit.
Magna quidem nobis haec gloria; sed tibi maior,
Nobilis ingenio, patria facta, meo.

Ezzel függ össze kulturális küldetéstudata is, melynek a *De se aegrotante in castris* c. elégiájában megfogalmazott sírversében ad hangot:

Hic situs est Janus, patrium qui primus ad Histrum,
Duxit laurigeras, ex Helicone, Deas.

(117-8. sorok)

Sőt, van egy versrészlete, mely az eddig mondottakon is túlmutat. Az 1466-ban írt *Árvíz* (De inundatione) c. elégiájában, melyben a szokatlanul nagy őszi esőzések és áradások hatása alatt egy új vízőzön látomását vetíti föl, az alábbi disztichonok olvashatók:

Si pereunt omnes, nec nos superesse rogamus,
Aequo animo quivis publica fata subit.
Sin *Hunni* luimus communia crimina soli,
Humanum nobis dulce piare genus.

(95-8. sorok)

E négy latin sor értelmileg pontos magyarja prózában:

Ha mindenki elpusztul, mi sem kívánunk életben maradni,
Nyugodt lélekkel vállaljuk a közös halált.
De ha mi, *hunok*, egyedül levezelhetnők a köz bűneit,
Szívesen vállaljuk ezt az áldozatot az emberiségért.

Furcsa véletlen, hogy a latin szöveget egyébként híven tolmácsoló Nikola Šop éppen a kritikus 97. sor *Hunni*ját nem tolmácsolja horvátul. Valószínűleg nem tudott mit kezdeni vele, ezért kihagyja, nem fordítja: „Ako samo mi moramo otkupiti grijehe svijeta”.⁶ Pedig ez adja meg az idézett négy sor sava-borsát! Janus itt kivételesen nem azt mondja: „mi pannoniaiak”, hanem: *mi hunok*.

A *hun* műszó mögött a hun-magyar azonosságtudat búvik meg, melyet elsőnek Kézai fogalmazott meg, s mely Mátyás korában a magyar köznemesség ideológiájának volt egyik lényeges tartozéka. A *hun* ebben az összefüggésben egyet jelent a *magyar*ral, de nem a modern *magyar nemzettel*, hanem a feudális *natio Hungaricával*. Ezt a *natio Hungaricát* nem a magyar nép, hanem a származását, nemzetiségét tekintve oly vegyes összetételű magyar uralkodó osztály alkotta. Ehhez tartozónak vallja magát a horvát származású Janus.

Végeredményben tehát mindkét nép joggal számolhat vele, s illő, hogy mindkét ország irodalomtörténete az őt megillető előkelő helyre állítsa. Boldog költő, kit két nemzet tisztel magáénak!

Ennyit a bevezető tanulmányról, illetve tanulmányhoz. Most pedig térjünk a kötet tulajdonképpeni lényegére: Janus epigrammáit és elégiáit adja latinul, s ezzel párhuzamosan modern horvát műfordításban. Panegyricusait nem. Ez csak részben érthető: ezek többsége annyira

⁶ I. m. 53.

magán viseli egy letűnt kor végletes ízlését, hogy ma már alig élvezhetők. Ily reprezentatív-nak szánt kötetből teljességgel kihagyni őket mégsem szabadott volna; nem is szólva a *Guarinus-panegyricus*-ról, mely e műfaj legjobb darabjai közé tartozik, s Janus munkásságában eléggé központi helyet foglal el.

A kiadvány apparátusában nem kapunk eligazítást, hogy a közölt verseket melyik korábbi Janus-kiadás vagy esetleg kézirat alapján adták ki és válogatták össze, s mily szempontok, szerint történt a válogatás. Modern kritikai kiadás hiányában az látszanék magától értetődőnek és egyedül helyesnek, ha a XX. századi válogató és fordító, mivel jobb nincs, Teleki Sámuel Janus-kiadásához (Utrecht, 1784.) folyamodnék, valamint kiegészítésül ahhoz a becses gyűjteményhez, melyet Ábel Jenő tett közzé 1880-ban.⁷ Meglepő, hogy a Jugoszláv Akadémia Janus-kiadványa nem erre a két alapvető szövegkiadásra épít. Nem is használja őket.

Alapul - hacsak nem tévedek - Ignatius Norbertus Conradi 1754-ben Budán megjelentetett Janus-kiadását veszi, melyről már Teleki Sámuel sem a leghízelgőbben nyilatkozott: „admodum castrata et mirifice corrupta”-nak minősítette.⁸ A „castrata” epitheton telibe talál, s híven fejezi ki ama ténykedést, melyet Ignatius Norbertus Conradi atya Janus életműve körül folytatott. Elhagyta azokat az epigrammákat, melyek Janus egyházi, s mi több, püspöki mivoltára árnyékot vetnének, s ezáltal a hívő katolikus olvasót megbotránkoztatnák. Így sülyesztőbe kerültek szerelmes és erotikus versei, s mindenekeelőtt azok az epigrammák, melyekben az egyházon és az egyháziakon veri el a port.

Hogy egy pap a XVIII. század közepén ilyen „kasztrált” Janus-kiadással jő ki, azon nincs mit csodálkoznunk. Az azonban már meglepő, hogy a Jugoszláv Akadémia égisze alatt megjelent Janus-kötet eme kiadáson alapuljon. A dolog lényegén az sem változtat, hogy az epigrammák végére azért két antiklerikális célzatú is került.

Az alapul vett latin kiadás minden vonatkozásban meghatározza ezt a reprezentatív-nak szánt, népszerűsítő jellegű kiadványt. Így ez is 31 elégiát közöl, tehát nem a teljes korpuszt, hisz hiányzanak belőle az Ábel Jenőtől kb. nyolcvan éve közzétettek. Ugyanakkor a leközlött 31 között jó pár gyenge verselmény is akad, melyek közreadása csak egy valóban teljességre töre kiadás esetén indokolt. Közülük egy pedig nem is Janus Pannonius alkotása, mint ezt már harminc esztendővel ezelőtt megállapították.⁹

Hasonló a helyzet az epigrammák frontján is, sőt még rosszabb. Míg egy nyilvánvalóan nem Janus tollából származott vallásos vers (*In epiphaniam*) az övé gyanánt szerepel, addig jellemző, mind világnézetileg, mind pedig művészileg jelentős epigrammák sorát nélkülözzük. Például a II. Pál pápa megválasztására szerzett, szabványos, jelentéktelen, tisztelgő epigrammáját itt találjuk, ellenben ugyanerre a pápára írt maró, fullánkos epigrammabokrot hiába is keresnők.¹⁰ Az 1450. évi „szentév”-re szerettek közül *Galeotti peregrinationem irridet* és a *Deridet euntes Romam ad iubilieum* megvan, (ezek kerültek, mint említettem, új anyagként az epigrammák végére!), ugyanebbe a bokorba tartozó 127. és 128. epigramma azonban már hiányzik. Másrészt az ugyancsak ide tartozók: a római korcsmárosokra írottak (Ep. 149-51.) is megtalálhatók, de nem az előbbieket mellett foglalnak helyet. Így az olvasó nem is sejti ezek igazi mondanivalóját, kritikai tartalmát és célzatát, mely a pápa ellen irányul: a hívek hiszékenységét kihasználva, ő és a korcsmárosok csinálnak igazán jó boltot. Eredeti környe-

⁷ Adalékok a humanizmus történetéhez. Bp.

⁸ Teleki, p. XII.

⁹ De rerum humanarum conditione c. A jelen kiadásban p. 160-77. - Ld. róla Juhász, Ladislaus: *Commentatio critica ad edendas Jani Pannonii elegias*. Szeged, 1929. 12.

¹⁰ Teleki, Ep. I. 52-4. és 58.

zetükből kiszakítva bizony semmitmondók: Janus korcsmáros szeretne lenni, mert azok degeszre keresik magukat... S mi indokolja a szerelmes és erotikus epigrammák teljes mellőzését?

Így végeredményben egy *ad usum delphini* megjámborított, nem is tőle származott vallásos versekkel megspékelt, „szalonképes” Janus-kiadást kaptunk, mely nem képes a maga teljességében és valóságában megmutatni a nagy humanista poéta igazi, haladó arculatát. Azt is meg kell említenünk, hogy az epigrammák így, össze-vissza hányva szintén nem mutatják meg Janus emberi és költői fejlődésének útját és állomásait. A Janus-kutatás jelen állása és fejlettsége szerint verseinek kronológiája nagyjából megállapítható, és az epigrammák hozzávetőleges időrendi sorrendbe állíthatók. Így az olvasónak a versek többet mondanak, és egymást is kiegészítik.

A horvát műfordítás értékelésében - nyelvi nehézségek miatt - nem tartom magam illetékesnek. Egy kételyemet azonban nem hallgathatom el: nem hiszem, hogy egy humanista költő klasszikus metrumba zárt érzéseit és gondolatait rímes modern versformával adekvát módon lehessen visszaadni. A formahűség a műfordítás elemi követelménye.

Janus Pannonius horvát kiadása annak biztató jele, hogy a nagy humanista költő kultusza, s a vele kapcsolatos tudományos foglalkozás erőteljesen megindult azon a földön is, mely bölcsőjét ringatta, s halálos ágyát is megvetette. Örülünk ennek, mert - úgy véljük - Janus Pannonius a két ország kutatói számára nem vitakérdés, hanem közös munkaterület, ahol mindkét fél számára jut még bőven tennivaló.

(Irodalomtörténeti Közlemények 1960. 277-80.)

Egy költői hírnév története

(A Janus-hagyomány sorsa a Jagelló-korban)

Janus Pannonius, ki rövid életének, korán derékba tört költői pályafutásának értelmét abban összegezte, hogy ő hozta elsőnek a fagyos Duna mellé a „szent Helicon zöld koszorús szüzeit”, életében nem nagy visszhangra lelt új, polgári foganású költészetével a feudális Duna mellett. Az egykori csodagyerek, Guarino ferrarai humanista iskolájának díszé, a híres mester egyik legjobb költőtanítványa, ki kamasz fővel szerzett jócsengésű nevet Észak-Itáliában, azt is megérte, hogy hajdani dicsősége színhelyén lassan már a nevét is elfeledték.¹¹ Szellemi magányának, társtalanságának lépten-nyomon hangot is adott: „Küldd ide Vergiliust s bereked majd lantja e tájon. Mit keres itt Cicero. Néma lesz itt Cicero.”¹² Lantja - szerencsénkre - nem némult el, sőt, egyre mélyebbről, egyre tisztábban zengett, ő azonban joggal érezhette, hogy a Mecsek déli lejtőjén látott, tél közepén nyíló mandulafa saját hazai sorsát példázza.

Mennyiségileg sem lekicsinylendő életmű maradt utána. Jellemző, hogy Hunyadi Mátyás - nem sokkal egykori kegyencének, udvari költőjének gyászos halála után - csak epigrammáit gyűjtette össze kancellárjával, a Vitéz-rokonsághoz tartozó Váradi Péterrel.¹³ Valószínűleg azért csak az epigrammákat, mert ezek egy része a király, illetve családjá dicséretét zengte, tehát érdekeit, hatalmi céljait szolgálta, propagálta. Az ellene lázadt, rebellis pécsi püspök szellemi hagyatékának egésze (s ennek további sorsa) a feudális uralkodót korántsem érdekelte. Mátyásnak még nem volt „nemzeti” kulturális tudata, ezért nem is gondolt, s nem is gondolhatott arra, hogy Janus hagyatékát a (leendő!) magyar nemzeti literatura hagyományává tegye.

A Mátyás-korban csupán egy kicsinyke értelmiségi kör ápolta híven „ama kiváló férfiú emlékét”, aki „kifejező készségének szellemességét és témáinak változatosságát tekintve olyannyira gazdag volt, hogy nem ismerünk még egy költőt, ki az ókori epigrammaíró Martialist úgy tudta volna utánozni, mint ő”.¹⁴ A Vitéz-féle összeesküvés után háttérbe szorult, kegyvesztetté vált néhány jóbarát, s egy-két itáliai egyetemet járt, humanista műveltségű

¹¹ Baptista Guarinus, Janus ferrarai mesterének a fia írja egyik - 1467-ben kelt - levelében, hogy Petrus Campanus nem is hallott Janusról, őt „barbarum sibi incognitum esse dixit...” (*Ábel Jenő*: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. 203.) - A Janus-hagyomány első „modern” összefoglalását *Huszt József* adta, vázlatosan és inkább regisztratív. (Janus Pannonius. Pécs, 1931. 287-96.) - A Jagelló-korét újabban *Kardos Tibor* A magyarországi humanizmus kora című monográfiájának „A nemzeti irodalmi öntudat és a Janus-filológia” fejezetében. (Bp. 1955. 228-43.) E fejezet kritikáját id. ItK 1958. 544-52. és e kötet 165-203. lapjain.

¹² Hic Maro ponatur; fiet lyra rauca Maronis,
Huc Cicero veniat, mutus erit Cicero.
Ep. I. 35.

(*Teleki Sámuel* kétkötetes Janus-kiadásából idézzük. Utrecht 1784. 1: 473) - Vas István fordítása.

¹³ *Gerédy Rabán*: Egy magyar humanista: Váradi Péter. Magyarságtudomány 1942. 324-5. és a jelen kötetben: 75-142.

¹⁴ Janus epigrammái „...tum quod multis verborum salibus, et rerum varietatibus exuberent, adeo, ut neminem unquam poetarum viderimus, veterem illem epigraticum poetam Martialem fabre magis expressisse” - írja 1496-ban kelt levelében Váradi Péter. (*Koller, Josephus*: Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. Posonii, 1796. 4: 496.)

egyházi ébresztgette költőnk szellemét, s ha írt, a római klasszikusok mellett őt utánozta, őt állította eszményének, követendő mintának, példaképnek maga elé.¹⁵

Közjük tartozott a rokon Garázda Péter is, kinek versei Budán - 1483-ban - a lengyel király követének, Callimachus Experiensnek a kezébe kerültek. Olvasván őket, azon nyomban az ihlető, a minta után érdeklődött. Váradi Péter válaszul Janus verseit hozta elő, s bennük, helyesebben Janusban jelölte meg az ihletőt, a hagyományt:

Ille rudem primus permulsit uersibus Histrum
Et patrie et gentis candida fama fuit.¹⁶

E nagyrészt köznemesi származású egyháziakból összeállt, szűk értelmiségi kör szemében és tudatában Janus már ekkor „mind a hazának, mind a nemzetnek ragyogó dicsősége” volt. A hazán és nemzeten természetesen a magyar nemesség hazáját, illetve nemzetét szabad csak értenünk.

Kultusza a XVI. század első évtizedeiben lép ki a szűk, „családi” körből, és emelkedik az egyre inkább szélesedő, megerősödő magyar humanista értelmiségi réteg közügyévé. Az előző század utolsó évtizedétől kezdve számosan mennek Magyarországról Bolognába és Padovába, híres mesterekhez, így Beroaldushoz, Joannes Baptista Piuszhoz, Achilles Bocchiushoz és másokhoz tanulni, s az addig is sűrűn látogatott krakkói és bécsi universitásokra. Ez utóbbi kettő épp ez idő tájt fejlődik fel a közép-európai humanizmus központjává és tűzhelyévé.

Ezt a már eléggé szélesnek mondható értelmiségi réteget erős (nemesi) nemzeti tudat és öntudat hatja át, s ennek jegyében a magyar humanista kultúra és irodalom fejlettségének bizonyosságaként Janus Pannoniust rakják a kirakatba. Ő az ős, a nagy előd, a példa: „a haza és a nemzet ragyogó dicsősége”. A feudális nemesi „hazát és nemzetet” már csak azért is méltán képviselheti, mert maga is nemesi származású volt, s mi több, pécsi püspök: feudális nagyúr.

Ez az értelmiségi réteg emelte Janust nemzeti klasszikussá. Műveit kiadni a XVI. század első harmadának minden valamirevaló magyar humanistája - ob Pannonum gloriam et meritum Jani - „hazafias” kötelességének tudta. A külföldi humanista központokban tanuló magyar diákok idegen nációnbeli társaik, tanáraik és a tudós közvélemény előtt ezzel bizonyítják, hogy a magyar sem barbár, műveletlen fajta, hisz ilyen nagy humanista költőt produkált. Másrészt pedig hazai pártfogóiknak bizonyítani óhajtják a bonae literae-ben való előhaladásukat, jártasságukat. Tanáraik szintén ezzel igyekeznek magyar mecénásaik kedvében járni.

„A mi korunkat - írja 1507-ben Jan Slechta, ki hosszabb ideig dolgozott Budán, II. Ulászló cseh kancelláriájában - nagy és valóban halhatatlan jótéteménnyel áldotta meg mindenek legfőbb teremtője és kormányzója: a könyvnyomtatás csodálatos találmányával, amely napjaink gyermeke. Azelőtt ugyanis igen nagy volt a hiány a kiváló auktorokban, azért, mert azok eleink nemtörődömsége és tudatlansága miatt vagy teljességgel elkallódtak, vagy csak a gazdagok és hatalmasok birtokában voltak, akik nem a tudományokkal való foglalkozással szoktak törődni, hanem sokkal inkább a vagyongyűjtéssel és a tisztségek megsokszorozásával.”¹⁷

¹⁵ *Waldapfel Imre*: Humanizmus és nemzeti irodalom. It 1933. 16. - *Kerecsényi Dezső*: Humanizmusunk helyzetképe Mátyás után és Mohács előtt. It 1934. 66.

¹⁶ *Husztai József*: Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz, Bp. 1927. 19. - *Ld. még Kardos Tibor*: Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrezonjáról. Bp. 1931. 11-27. és Magyarstudomány 1942. 323-4.

¹⁷ „Magnum enim, ut vides, et pene immortale beneficium huic nostrae tempestati summus ille rerum conditor et moderator concedere videtur ex mirifica imprimendarum literarum inventionione, quae in diebus nostris reperta est, quum antea illustrium authorum maxima esset penuria, quippe qui vel maiorum nostrorum negligentia atque inscientia penitus interierant, vel tantum penes divites et potentes viros essent, qui non tam literarum studiis, insudare quam congerendis divitiis et multiplicandis honoribus solent inhaerere.” (*Truhlar, Josef*: Dva listáře humanistické. V Praze 1897. 31.)

A megnőtt igényeket a könyvnyomtatás ki is elégíti; egy-egy kiváló szerző szélesebb körbe, sokakhoz eljuthat. S az irodalmi művek elsődleges megjelenési formájává a nyomtatottság vált. Ami erre nem méltó, vagy bármi okból nem jut el a nyomdaprésig, az kívül is reked a literatúra kerítésén. De ami méltó vagy igényt tart a „halhatatlanságra”, feltétlenül kinyomtatandó. Még a tizedrangú humanista fűzfapoéták vagy obskurus kommentátorok sem kéziratban óhajtják látni és terjeszteni elmeműüket, hanem kinyomtatva, több száz példányban.

S hogy Jagelló-kori humanistáink tudatában voltak mindennek, mutatja: 1512-ig Janus művei szűk körben, kéziratban terjednek, illetve kallódnak, kinyomtatásukra Brodarich Istvánon kívül (ő is csak 1505-ben) senki sem gondol; 1512 és 1523 között azonban nem kevesebb, mint nyolc Janus-kiadás jelent meg, s ezek közül csupán egyhez nincs közük a hazaiaknak.

A Jagelló-kori Janus-kiadásokat Brodarich István próbálkozása vezeti be. Ő a padovai egyetemről hazatérőben - 1505-ben - a kor leghíresebb nyomdászával, a velencei Aldus Manutiusszal szeretné kiadni neves földije néhány munkáját. Terve meghiúsul, de hazatérte után sem mond le róla, s 1512-ben - ekkor már kancelláriai titkár - újabb kísérletet tesz: „Nehogy ily nagy férfiú örök szennybe takarva kallódjék, elhatároztam, hogy az ő munkáit (opuscula) feltétlenül napvilágra hozatom...”¹⁸ Most sem ér el többet, pedig a királyi kancellária vezetője, Szatmári György is támogatja.

Brodarich elkésett: második próbálkozására már a *Guarinus-panegyricus* bécsi kiadása sarkallta. Janus eme leghíresebb műve ugyanis 1512 közepe táján napvilágot látott Bécsben, Syngrenius és Vietor betűivel. Egy krakkói humanista professzor, Paulus Crosnensis Ruthenus (Pawel z Krosno) készítette elő és ajánlotta egy magyar főúrnak, Perényi Gábor ugocsai főispánnak.¹⁹ Az első Janus-kiadvány egy magyar világi főnemes pártfogásával, égisze alatt jelent meg. Nem érdektelen tehát e kiadás létrejöttének körülményeit röviden ismertetnünk.

A lengyel humanista és a magyar báró kapcsolata 1508-ból datálódik. Ez év tavaszán Paulus Crosnensis a Krakkóban fellépett pestis elől tanítványával, Magyi Sebestyénnel Magyarországra menekül. A tanítvány apja, Magyi Pál a Perényiek köznemes familiárisa és alnádor Perényi Imre oldalán. A krakkói magister Magyiék révén került kapcsolatba a király főkamarszával, Perényi Gábor ugocsai főispánnal, valamint a Perényi rokonsággal, így többek között Báthori Istvánnal és a Thurzókkal is. Előttük humanista verselményekkel tiszteleg. Ezek egy része vallásos jellegű, klasszikus mértékben írott (*Panegyricus in laudem divi Ladislai regis et Patroni Hungariae* stb.), a másik pedig szokványos humanista dicsérő, hízelt alkalmi költemény. E poémák elő is adtak. Így például a Báthorihoz szólót „Magyi Sebestyén úr az ő [Báthori István] színe előtt, a bárók nagy csoportjának jelenlétében énekelte el” Nagyszöllősen. A versek azonban nem csak elhangzottak, illetve kéziratban átadattak; lengyel barátunk Perényit - 1509 januárjában - elkíséri Bécsbe, s ott Syngrenius és Vietor műhelyében az egész vers-csomót kiadatja, természetesen az ugocsai főispánnak ajánlva. S csak ezután tért vissza krakkói katedrájára.²⁰

A mondottakból az is kiviláglik, hogy a magyar főnemesség a Jagelló-korban már kulturálisan is fölfeljött, s nem érzéketlen a humanista literatúra iránt. Nem csoda, hisz sokuk egyetem

¹⁸ „Ne enim uir tantus perpetuo carie obsitus lateat, decreui opuscula eius omnino in lucem emitti curare...” (Nolhac, *Pierre de Ambroise*: Les correspondents d’Alde Manuce. Rome 1888. 94.) - Brodarich Janus-kiadás kísérletét részletesen ld. *Gerézdi Rabán*: Aldus Manutius magyar barátai. MK 1945. 62-7. és e kötetben: 204-66.

¹⁹ RMK III. 177.

²⁰ ItK 1958. 547.

végzett, illetve egyetemet végzett nevelők tanítványa. Így már érthető Perényi Gábor mecénáskodása, valamint az, hogy ismeri Janust, tisztában van jelentőségével s munkáinak kiadására ő biztatja fel a lengyel humanistát, mint erről a már megvalósult kiadás ajánlóleveléből értesülünk: „S erre az ajándéokra annál inkább méltónak ítélek, mert te eme férfiúnak [ti. Janusnak], kit jól ismersz és becsülsz, talentumát, munkásságát, tudományát és bölcsességét nem egyszer ajánlottad figyelmembe...”²¹

A krakkói mesternek a magyar főúrról (főként ami az anyagiakat illeti!) nem lehettek valami rossz emlékei, mert a biztatást jól agyába véste: a kezébe került első Janus-kéziratot kiadásra készítette elő, s megküldte magyar mecénásának. S mivel egy humanista költő és hazája a kor értelmiségi tudatában már szorosan egybefonódott, idézett ajánlólevelében Paulus Crosnensis fennen hangoztatja: „És ezt annál szívesebben csináltam, mert úgy láttam, hogy igen hasznos és kedves szolgálatot teszek *legnemesebb hazádnak*: a külföldi és a legtávolabbi nemzeteknek is tudomására hozom, hogy a szelídebb és nyájasabb múzsák a magyarokhoz is beköltöztek.”²²

Perényi a kapott „ajándékot” Bécsbe küldi Syngreniusékhoz. Ezek Adrianus Volphardusszal készítetik a könyvsajtó alá. A nagyenyedi szász patrícus fiú már évek óta tanul a bécsi egyetemen, kiváló humanista hírében áll, a Vadianus-körhöz tartozik. Ő a kéziratot még átfésüli, egy Janus elégiával (*De arbore foecundo*) megtoldja, s kísérő versekkel látja el.²³ S ez a kiadás a tulajdonképpeni nyitánya Janus Jagelló-kori karrierjének!

Alig telt el egy félév, s máris újabb kiadás jelent meg. Paulus Crosnensis egykori tanítványa, Magyi Sebestyén a Guarinus-panegyricust Bolognában újra megjelentette - 1513 februárjában. Oly hív tanítványa, hogy mestere bécsi kiadását szó nélkül lenyomatta (kivéve természetesen tanára epistola dedicatoriá-ját!), s az ott talált törzsanyaghoz csupán két Janus epigrammát, meg egy újabb elégiát ragasztott.²⁴ Magyi ekkor a bolognai egyetemen tanul, s mivel itt Szatmári György unokaöccse, Besztercei Lőrinc fehérvári prépost a patrónusa, kinek ajánlhatná „munkáját” gyümölcsözőbben, mint a nagyhatalmú nagybácsinak, a budai királyi kancellária vezetőjének, ki - mint a Brodarich próbálkozásai kapcsán már említettük - pécsi püspök-elődjének műveit szívesen látná nyomtatásban.²⁵

Magyi Sebestyén Janus-kiadásának jelentőségét nem a másodszor kiadott *Guarinus-panegyrieus* és toldalékai adják meg, hanem az ajánló levelében kifejtett újszerű Janus „értékelés”. Váradi Péter „ama igen kiváló férfiú” munkásságában még azt tartotta nagyra, „hogy nem ismerünk még egy költőt, ki az ókori epigrammaíró Martialis poétát úgy tudta volna utánozni, mint ő”.²⁶ Bonfini elismerte a Guarinus tanítvány nagy tehetségét, mégis bizonyos fönntartásai voltak: „Ha nem hanyódott volna közügyekben, viszontagságokban, bizony

²¹ „Quod munere te precipue dignum esse existimavi, qui crebro huiusce viri quem noras tibi familiarissimum, ingenium, vigilantiam, doctrinam, sapientiam, mihi commendaveris...” (*Teleki*: 2: 246.)

²² „Quod eo feci libentius, quam rem patriae tuae nobilissimae non minus utilem quam iucundam me facturum perspicerem; exteris quoque et remotissimis declararem gentibus, ad Pannonios etiam ipsos, humaniores et svaviores migrasse Musas.” (Uo.)

²³ *Ernuszt Johanna*: Adrianus Volphardus. Bp. 1939.

²⁴ RMK III. 182.

²⁵ Magyiról és Besztercei Kretschmer Lőrincről ld. *Horváth János*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1944. 212-13. és *Gerézdi Rabán*: Bologna és a magyar humanizmus. It 1940. 154-56.

²⁶ Ld. a 15. jegyzetet.

fölvehette volna a versenyt az ó-idők szónokaival, költőivel”.²⁷ Brodarich szerint „nagy férfiú”. Paulus Crosnensis is mond ehhez hasonlót (nagy költő), de jóval többet is. A *Guarinus-panegyricus* valóban mintapéldánya annak a „tudós poézisnek”, mely eszményként élt minden humanista tudatában, és amit megkövetelt és propagált a humanista poétika. E műben foglalt és a belőle áradó temérdek „tudomány” hatása alatt mondja Janusról a lengyel humanista, aki maga is jónevű „tudós poéta” volt: „őt, mint a mi korunk sok tudományú emberét (polyhistora seculi nostri), véleményem szerint, kétségtelenül mindenki elé, a legbölcsebbek, a legkiválóbbak, a legtudósabbak elé kell helyeznünk.”²⁸

Magyi mesterének ezt a „gondolatát” fejlesztette tovább. Tolla alatt „korunk” páratlan polyhistora „a mi korszakunk [nostrae tempestatis] legnagyobb, legkiválóbb poétájá”-vá nőtt. De nem állt meg e tétel kategorikus kinyilatkoztatásánál. A maga humanista módján bizonyítja is: Janusban egymagában megvan mindaz a „tudomány és kellem” (eruditio ac lepor), ami Vergiliusban, Ovidiusban, Catullusban és a többi antik poétában külön-külön, és „ha hősi versben a vezérek viselt dolgait vagy valami mást énekel meg, teljességgel fölér Vergiliusszal; sőt azt mondanám, fölül is múlja; *hacsak nem kerülném annak látszatát is, hogy mivel földim, azért dicsérem ily szertelenül*. Ha elégiáit olvasod, a szellemdús és édes szavú költőre, Tibullusra gondolsz. Ha epigrammáit, nem vágyol többé Catullus után”.²⁹ Tehát - szerinte - Janus nemcsak a „mi korszakunk” legnagyobb költője, hanem az antik nagyságokat is túlszárnyalja.

Az állítása erősítését célzó, úgynevezett mentegetődző stílusfordulattal ő maga leplezi le sajátmagát előttünk. (Persze csak előttünk, mert kora az ő Janus értékelését elfogadta!) Valóban azért dicséri fel Janust ily szertelenül, mert földije, mert magyar nemes. A köznemes Magyi Pál alnádor kanonok fiából csak úgy árad a nemzeti öntudat, a magyar nemesi nacionalizmus. S mindez a bolognai humanista iskola fellengző stíl-köntösébe öltöztetve. Az általa használt stílpatronok, sablonok, fordulatok nem újak, nem ismeretlenek a humanista literatúrában, használja olasz, német, lengyel és más nemzetbeli humanista egyaránt; de amikor használják, mindig (igaz, különböző fajta és minőségű) nacionalizmus feszül mögöttük.

Ennek az európai piedesztálra emelt magyar Janusnak csupán egy kötetnyi műve került még nyomtatásban a humanista olvasó elé! Ezért írja Magyi: „Többet adnék, ha többem volna. Tudatában vagyok ugyanis annak, hogy Janusunk ezeknél nagyon sokkal többet írt; ezeket azonban, ó gyalázat, az irigyei még ma is elsikkasztják. Ebből a kisded könyvből mégis lemérheted az ő, nagyszerűségét, Pythagoras mintájára, ki a lábnyom nagyságából, következtetett Hercules óriás voltára.”³⁰

S hogy Magyi Janus értékelése a hazai értelmiség szíve és szája íze szerint való volt, legjobban az mutatja, hogy 1514 legelején a köznemesség vezére és ideológusa küld Janusverseket (10 elégiát) Bécsbe kinyomtatásra. Azzal az ígérettel tetézve küldeményét, hogy ezt

²⁷ „Quod, si publicis curis et procellis non fluctuasset, nimirum cum priscis oratoribus et poetis certare potuisset.” (Rerum Ungaricum Decades. (BSMRAe.) 4: 48; 108.)

²⁸ „...quem omnibus veluti polyhistora seculi nostri, prudentissimi integerrimissimis, scientissimisque facile praeponendum contenderim”. (*Teleki*, 2: 255.)

²⁹ „Si Herois gesta ducum seu quid aliud cantat, Vergilium prorsus effingit; dixissem, exuperat, ni plus nimio conterraneum meum laudando, mihi met placerere viderer. Si elegos eius leges, ingeniosum vatem mellitumque Tibullum credas. Si epigrammata; non Catullum amplius desiderabis” (i. m. 2: 254.).

³⁰ „... Plus darem, si plus haberem. Non enim me praeterit, his longe plura Ianum nostrum composuisse; quae, pro pudor! adhuc ab invidis supprimuntur. Ex hoc tamen, licet parvo libello, praestantiam eius metiri potes, Pythagorae exemplo, qui ex pedis mensura Herculis magnitudinem ratiocinatus est.” (I. m. 2: 258.)

hamarosan újabb, nagyobb fogja követni. Fiatal pártfogoltjának, a szintén köznemes származású Bekényi Benedeknek küldi, aki már negyedik éve tanul Bécsben, Joannes Camers professzor keze alatt. Az elégiákat a tapasztalt tanár rendezi sajtó alá, de tanítványának is részt juttat a kiadás dicsőségéből, vele írta meg az ajánló levelet a patrónusnak, Werbőczy Istvánnak.³¹

Bekényi ajánló levelének humanista stílárú szintje az olasz iskolában képzett Magyienál jóval alantibb, de az ő vitorláit is ugyanannak a nemzeti öntudatnak szele dagasztja. Ebben minden a haza és a haza dicsősége körül forog. Felemelő, nagyszerű a múltja; s csak azért nem ragyog kellő fényvel az ősi dicsőség, mert kevés volt a magyar tollforgató, aki ezt megörökítette volna, a külföldiek pedig „rosszakaratú irigységtől” vezetve őseink legfényesebb tetteit is elhallgatták - visszhangozza, illetve alkalmazza a Thuróczy *Krónikájában* olvasottakat. Literatúránk kibontakozását nem a tehetség hiánya gátolta, a tehetségben nem volt itt hiány, hanem az állandó háborúk. Eleinket ez kötötte le. Persze, aki velük kikezdett, az meg is keserült! De amikor már nem kényszerültek háborúskodni, „amikor a béke kedvezőbb bősége nagyobb dicsőséget engedett hazánknak és nemzetünknek, a sápadt Minerva édesen szóló szépsége lassan-lassan a mieinket is felékesítette. És hogy abban a stúdióban, amely az életet tisztessé teszi, dicsőséget áraszt, és végül minden virágzó erénynek becsét gyarapítja, rövid idő alatt mily előrehaladást tettünk arra a legfényesebb bizonyosság Pannoniai János, a finom tehetségű, nagyszerű költő...”³²

Ezek a „gondolatok” a Jagelló-kori köznemesi értelmiségiek fejében ott kavargtak. Például mikor Werbőczy - *Tripartitum*-ának ajánló levelében - azt okolja meg, miért nem volt eddig jogkönyve a „nemzetnek”, ezt írja: „...őseink és eleink az efféle stúdiumoktól idegenkedtek: mert úgy látszik, hogy nemzetünk a keletkező ország legelső eredete óta, csakis hadi dolgokra adván magát, a többi tudományokkal nem törődött.” S ha az elkészült jogkönyv meg fog jelenni, „e dicsőségre nézve sem fogunk a többi nemzeteknél alábbvalóknak látszani”.³³

Nem fogunk a többi nemzeteknél alábbvalóknak látszani! - ez a jelszó. S hogy már most sem vagyunk, - a bizonyíték: Janus Pannonius. Ezért küldi Werbőczy a tíz elégiát Bécsbe, s ezért akar ő még több Janus művet is kiadatni. Erre azonban már nem került sor. Néhány hónap múlva ugyanis kitört a parasztháború, s utána Werbőczy mással volt elfoglalva...

A parasztháború és a leverését követő kegyetlen retorziók következtében minden téren nagy visszaesés mutatkozik néhány esztendőre. Kulturális téren is. Így például a külföldi egyetemeken meggyérül a magyar hallgatók száma. Egyelőre a hazaiak kezdeményezte Janus-kiadások is elakadnak. Most meg a külföldieké a szó.

1518 júliusában ugyanis az eddigieknél jóval gazdagabb, Janus életművéről teljesebb képet nyújtó kötet hagyta el Erasmus barátjának, művei legszorgosabb kiadójának, Joannes Frobeniusnak bázeli nyomdáját, a híres elzászi humanista filológus és történetíró Beatus Rhenanus gondozásában.³⁴

³¹ RMK III. 188. - Bekényiről ld. It 1958. 548.

³² „Cum vero pacis clementior ubertas, gloriam tum patriae tum gentis splendidiorem indidit; paulatim pallescentis Minervae dulciloqua speciositas, nostros fulcivit homines. Quan brevi in eo studio, quo vita honestatur, gloria dilatatur, omnisque denique floridae virtutis honos amplificatur, perfecerimus, dat apertissimum argumentum Joannes Pannonius poeta gracili facultate sublimis...” (*Teleki*, 2: 261.)

³³ *Kolosvári-Óvári*: Werbőczy István Hármaskönyve. Bp. 1894. 13.

³⁴ RMK III. 220.

E kötet első fele nem más, mint Magyi Sebestyén bolognai kiadásának újraközlése. Beatus Rhenanus e kölcsönvételtől természetesen bölcsen hallgat, ugyanúgy, miként Magyi is elfelejtett szót ejteni az általa „fölhasznált” bécsi kiadásról. Ám a kölcsönzést a szövegek összevetése, a Guarinus-panegyricust követő néhány vers szokványos egymásutánja (*De arbore foecunda, De lucta Galeotti, De Frando, Naiadum Italicarum Principi Divae Feroniae*), valamint Magyi bolognai mesterének, Achille Bocchinak a bolognai kiadáshoz írt tetrastichonjának lenyomtatása nyilvánvalóan elárulják. A Magyi kiadásából átvett anyag Beatus kötetében a 44. lapig terjed. A továbbiak (45-110. lap) anyagát Janus verseinek egy kéziratos gyűjteménye adta, melyet Jakob Sturm strassburgi szenátortól kapott Beatus.

A nagy műveltségű Jakob Sturmhoz nagybátyjától, a szintén strassburgi szenátor Peter Schottól került. A Janus verseit tartalmazó kódex ugyanis eredetileg Peter Schott korán elhalálozott, hasonló nevű fiának tulajdona, esetleg autográf kézirata volt. Az ifjú Schott (1458-1490) 1475-től 1481-ig Bolognában tanult a magyar diákoktól is frekvenciált neves humanista mestereknél: Urceus Codrusnál és az idősebb Philippus Beroaldusnál. Itt kötött egy életre szóló barátságot a nagy cseh humanista poétával, Hassensteini Lobkovic Bohuslávval. De itteni barátai közül egy magyarról is tudunk. Tőle kapta meg Janus verseit? Vagy mástól? Ki tudja.³⁵ A kódex a kiadás tanúsága szerint Janus legszebb, nagyrészt itthon írt elégiáit (11 db), 18 epigrammáját, a *Pro pacanda Italiát*, valamint Baptista Guarinus Janushoz írt két versét és Janus epitáfiumát tartalmazta.

Semmi kétség, hogy az Alpokon túli német humanisták figyelmét Magyi Sebestyén bolognai kiadása hívta fel Janus Pannoniusra. De hogy miért figyeltek föl oly annyira - kiderül a sajtó alá rendező ajánlóleveléből, illetve a nyomdász-kiadó előszavából.

Beatus Rhenanus Jakob Sturmnek címzett ajánlólevelében lelkesedve dicséri Janust, Guarino da Verona leghíresebb tanítványaként ünnepli, sőt „Janus noster”-nek tiszteli, azaz a „mi Janusunk”-nak. S afelől sem hágy kétségben, hogy e szívélyes családiasság minek köszönhető: „Vannak egypáran, akiknek az, mit a mi korunk és a *mi földünk* hoz létre, kevésbé tetszik; szemben velük én homlokegyenest más véleményen vagyok: én Janust és Erasmust, bár *németek* és maiak, legalább oly szívesen olvasom, mint Polizianót vagy Ermolaót, sőt, mint Vergiliust vagy Cicerót...”³⁶ Ez ütötte szíven közel egy század múltán Szenczi Molnár Albertet, ki e szövegrészhez az alábbi széljegyzetet firkantotta: „Non Germanus erat Janus Pannonius iste: sed fuit Ungarico iure satus genere. Tudtad inkább, hiszem, Rhenane, de bántad, hogy nem német volt.”³⁷

³⁵ Ifjabb Peter Schottról ld: Allgemeine Deutsche Biographie 32: 406-7. és Dacheaux, L.: Un réformateur catholique à la fin du XVe siècle. Jean Geiler de Kayserberg. Paris-Strasbourg 1876. 284-385. - Magyar barátjáról 1480. III. 12-én, Bolognában kelt levelében tesz említést: „Dominus Georgius Ungarus sodalis noster nomine suo te plurimum saluere iubet”. (Schott: Locubrationculae ornatissimae... Argentinae 1498. fol. IX.) Ez aligha lehet más, mint az a „honorabilis vir dominus Georgius Thees plebanus ecclesiae Wermesch in Ungaria”, kit a bolognai *Natio Germanica* procurátorává választanak 1479. szeptember 8-án. (Friedlaender, Ernestus-Malagola, Carolus: Acta Nationis Germanicae Universitatis Bononiensis. Berolini 1887. 227.) Schottnak egyébként van egy másik magyar vonatkozású írása is: Mátyás és Beatrix esküvőjére (1477) egy rövidke epithalamiont szerzett (Locubrationculae... fol. CLXIII.) - Jakob Sturmrol ld. ADB 37: 5-20. és Stein F. A.: Jacob Sturm, Stettmeister von Strassburg. Leipzig 1878.

³⁶ „Sunt nonnuli, quibus parum placet quicquid nostrum vel saeculum vel solum protulerit; a quibus ego longe dissentio, quippe qui Ianum et Erasmum, *tametsi Germanos*, et recentes, non contemptius ac Politianum et Hermolaum, imo quam Maronem Tulliumve lego...” (Teleki, 2: 267.)

³⁷ Kerecsényi Dezső: Szenczi Molnár Albert lapszéli jegyzetei. Prot. Sz. 1930. 397.

Frobenius nyomdász az iskolamesterekhez (*Ludi magistris*) intézett előszavában lényegében Beatus felfogását visszhangozta, újabb példákkal illusztrálva: „Ami hajdan a *mi Germániánknak* Rudolphus Agricola Frisius volt, ami most Erasmus, a tudományok és nyelvek mindennemű ismeretében, a kabbalisztikus misztériumokban Reuchlin, ami a matematikában hajdanán Joannes Regiomontanus - az volt a költészetben Janus Pannonius. Őt olvastassátok a gyermekekkel Vergilius századának költői után, mert a tudósok véleménye szerint a Pontanók, Marullók, Battisták mellett ő közelíti meg leginkább a régieket.”³⁸

Íme, Janus csillaga emelkedőben, egyre magasabban ragyog; ő pedig a legjobb úton, hogy a magyar nemesi haza és nemzet „ragyogó dicsőségéből” a nem olasz humanista világ reprezentatív poétájává nőjön.

Nagyot változott a világ Janus halála óta. Itáliának még a XV. század végén is csorbitatlan, föltétel nélkül elismert „kultúr-főlénye” megingott, s a bonae literae múzsái mindinkább az Alpoktól északra, az olaszoktól lenézett, barbárnak csúfolt „hegyentúliakhoz” költöznek. Már az új helyzet fölismerése csendül ki Erasmusnak egy, Itália után sóvárgó angol ifjúról mondott szavaiból: „Vágyakozik Itáliába? Pedig manapság Anglia is Itália, sőt - hacsak nem tévedek - Itáliánál is inkább az”.³⁹

Az itáliaitól függetlenül akaró európai humanizmus, főként a német, erejének, függetlenségének igazolására az olaszokéval vetekedő írónagyságokat akart fölmutatni. Nagy humanista tudósuk, illetve prózaírójuk nem is egy akadt, s köztük egy óriás: Rotterdami Erasmus. Valóban nagy humanista poétájuk ekkor még nem volt, szereztek hát egyet a szomszédból, a fagyos Duna mellől.

Az effajta törekvések legfőbb rugója a polgárság megerősödésével Európa-szerte együttjárt korai nemzetieskedés. A hazaiak Janus kultuszát és kiadásait a magyar nemesi nemzeti öntudat táplálta és hozta létre végeredményében, a bázeli kiadást pedig a német patrícius-polgári. S az sem tekinthető pusztán esetlegességnak, hogy a bázeli kiadás gondolata és szellemi kivitelezése a Rajna balpartján, a strassburgi humanista körben fogant meg és öltött testet. A Janus-kötet szellemi létrejöttében csupa elszászi működött közre. Jakob Sturm strassburgi szenátor az elszászi német polgári törekvések és mozgalmak egyik vezéralakja. A baráti körükhöz tartozott slettstadti Rhenanus is csak 1511-ben hagyta el Strassburgot Bazel kedvéért, de elszászi kapcsolatait továbbra is fönntartotta.

Strassburg, Elzász „fővárosa”, megkülönböztetett helyet foglalt el a középkori Németország szellemi életében. Virágkorát a XVI. században élte. Nagy, gazdag birodalmi város, fontos szárazföldi és vízi utak csomópontja. Komoly gazdasági és szellemi kapcsolatokat tartott fönnt Franciaországgal, Svájjal és Németalfölddel. A városi hatalmat gazdag, művelt patrícius-polgárság tartotta kezében. Földrajzi helyzete folytán a francia királyság hatósugarába esett, s ennek visszahatásaként igen erős német öntudat fejlődött ki e patrícius körökben. Ez irányú érzelmeiket és felfogásukat a szolgálatukban állt humanista tollforgatók - iskolamesterek, papok és városi jegyzők - fogalmazták meg - főként történeti művekben.⁴⁰

³⁸ „Quod fuit Germaniae nostrae jam olim Rodolphus Agricola Phrisius, nunc Erasmus, in omnigena disciplinarum et lingvarum cognitionem in Cabbalisticis mysteriis Reuchlinus; in Mathematicis olim Io. Regimontanus; hoc fuit Ianus Pannonius in poetica. Quem vos, post Maroniani saeculi poetas praelegere, minime pigeat, ultra Pontanos, Marullos, iudicio doctorum ad veteres proxime accedentem.” (*Teleki*, 2: 264-5.)

³⁹ Allen, P. S.: Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami. Tom. II. Oxonii 1910. nro. 457.

⁴⁰ Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin (Volk und Wissen Volkseigener Verlag), 1960. 4: 162.

E strassburgi humanista kör jelesebbjei: a híres misztikus, Johann Geiler von Kaisersberg (Schotték barátja, életrajzát Rhenanus írta meg 1510-ben), Sebastian Brant, Jakob Locher és Jakob Wimpheling. Természetesen ide tartozott Beatus Rhenanus is, Wimpheling tanítványa és barátja.

A strassburgi humanisták tulajdonképpen „ideológusa” Jakob Wimpheling volt (1450-1528). Ő is a régi germánság és a középkori „Reich” nagyságának bűvöletében élt és írt, azt szeretné föltámasztani, természetesen polgári formák között. Leghíresebb műve a nagy vihart támasztott *Germania*, 1501-ben jelent meg. Ebben kisebbfajta történelemhamisításoktól sem riadt vissza. Így többek között efféléket próbált bizonygatni nagy tudományos körítéssel: soha „egy római király sem származott gall nemzetségből”; vagy hogy Julius Caesar ama megállapítása, mely szerint az ókori Gallia a Rajnáig terjedt, nem állja meg a helyét. Továbbá merőben véletlen egyezésnek minősítette a Franciaország és Strassburg címerében egyaránt szereplő liliomokat stb.⁴¹ Azt hiszem, fölösleges e történeti felfogás és módszer okát és indokát adnom! S Wimpheling *Germaniájával* a strassburgi városi tanács, azaz a patríciusok, valamint a humanisták szolidaritást vállaltak, megvédték a támadóktól.

A germán ősi dicsőség és a középkori *Reich* eszméje ott kavargott a német humanista koponyákban, Ulrich Huttenen kezdve Konrad Celtelig. Lángja és füstje - a mondtak értelmében - mégis az elzásziakéban csapott a legmagasabbra. Ha a *Reich* bűvkörén belül maradunk (miként Beatus Rhenanus és társai), mely a Karolingokon keresztül a római birodalomig vezet vissza területiális jogalapját, akkor Pannonia, az egykori tartomány, bízvást beletartozik a német-római birodalomba. S ennek értelmében költőnk, Erasmus oldalán, méltán lehet Germánia legnagyobb poétája. De csak ennek értelmében.

S hogy a derék elzásziak mennyire „a pillanatnyi szükség” ihletétől hajtva, jobb híján fanyalodtak erre az erőszakolt megoldásra, hogy egy pannóniai poétát - ki költészetével egyébként szőröstül-bőröstül az itáliai kultúrkörhöz tartozott - üssenek a germánság legnagyobb humanista költőjévé, mi sem mutatja jobban: mihelyt a szükség megszűnt, a valóban német nagy poéta „megszületett”, Joannes „primus” trónját - Erasmus megtisztelő szomszédságában - nálánál (kár volna tagadni!) nagyobb poéta foglalta el: a németalföldi Joannes Secundus.

Német pütkösdí királysága mégsem volt haszontalan. A bázeli kiadással a német kultúrkörben is „beérkezett”. Itália és Közép-Európa után, mondhatni, egész Európában ismert lett, mégpedig Magyi Janus értékelését elfogadva, ugyanakkor iskolai auktorrá is népszerűsödve. E kiadás mindenüvé eljutott, Magyarországra is. Például a sárvári „ludimagister”, Sylvester János is ezt használta.⁴² A bázeli kiadás a magyar kezdeményezések részleges betetőzője. A magyar költő messze kinőtt a provinciális keretből, az európai humanizmus élvonalába, a legnagyobbak közé emelkedett. A bázeli kiadásra már egy hónap múlva megjő a „válasz”: Vietor Jeromos, ki Bécsset elhagyva - 1517-ben Krakkóban nyit nyomdát, egy kötetnyi (43 darab) epigrammát tesz közzé, mintegy pótlásul, amelyek a bázeli kiadványból hiányzanak.⁴³

Közben itthon sem feledkeztek meg róla. Adrianus Volphardus, ki már a *Guarinus-panegyricus* 1512-es bécsi kiadásánál közreműködött, a bécsi egyetemről hazatérve hamarosan gyulafehérvári kanonok lett, s 1518-ban Gyulafehérvárt Janusnak egész sor kiadatlan munkájára bukkant.⁴⁴ S mikor ő 1521 végén jogot tanulni a bolognai egyetemre ment, a talált kincseket is magával vitte, s Bolognában kiadatta, 1522-ben, három kötetben. Az első kötet a *Marcellus-panegyricus*, a második, a Plutarchos, Demosthenés és a Homeros fordításokat, a

⁴¹ Uo. és *Andreas, Willy*: Deutschland vor der Reformation. Stuttgart-Berlin, 1943. 430-1.

⁴² *Grammatica Hungarolatina...* Újsziget, 1539. c/2b lev.

⁴³ RMK III. 221. E kiadás 1518 augusztusában jelent meg.

⁴⁴ *Ernusz Johanna*: i. m. 39-41.

harmadik pedig az elégiák első könyvét (15 elégiát) tartalmazza. E műveket külön-külön Várdai Pál erdélyi püspöknek, illetve egy-egy gyulafehérvári kanonoknak ajánlotta. A kísérő verseket ő és néhány Bolognában tanuló magyar diák, köztük Istvánfi Pál, írták.⁴⁵

Adrianus Volphardus erdélyi szász polgár sarjadék, belőle nem árad a magyar nemesi nemzet-tudat. De Janus - szerinte is - a haza mérhetetlen dicsősége és ragyogó fénye. Pannónia méltán lehet büszke ily nagy fiára, az őt megdicsőítő dalmokára. Volphardus e kiadásokat iskolai használatra is szánta; Janust és munkásságát állította követendő példának a felnövekvő, új értelmiségi nemzedék elé: „Nem kételkedem abban, hogy igen sok pannóniai (időszakunk termékeny kiváló tehetségeiben) eme poétának erényeitől és hírnevétől fellelkesítve, a halhatatlanság legszebb jutalmát szem előtt tartva és ettől feltüzelve, arra törekszik, hogy erejét megfeszítve a tudománynak ugyanazon végcélját érje el”,⁴⁶ ti. mint Janus a literatura művelésével és művelésében. Ennek szellemében fogalmazta meg saját programját is. Ebbe tartozott - egyebek mellett - az egész janusi életmű kiadása is: „Eljő majdan az a nap, mikor eme költő összes verseit, rendbeszedve és helyreállítva, közzé teszem.”⁴⁷

Ígéretét nem váltotta be, de a janusi életmű nagy és jelentős része - hála Volphardusnak és társainak - már a Jagello-korban napvilágot látott. Panegyricusai közül a két legnagyobb és valóban jelentős, az elégiáknak pedig az első kötete, amely a legértékesebb tizenöt elégiát tartalmazza. Csupán az epigrammaival bántak mostohán. A több százból kb. hatvan jelent meg nyomtatásban.

Joannes Alexander Brassicanus bécsi professzor 1527 júliusában jelentette meg a latin kommentárral kísért Lukiánosz-fordításait Bécsben, Syngreniusnál.⁴⁸ Lukiánosz *Démónax*ához fűzött scholionjaiban egyes helyek, illetve kifejezések magyarázatához, értelmezéséhez az antik - görög és latin - auktorok mellett Janus Pannoniust, pontosabban, kilenc epigrammáját is felhasználja, és idézi egy birtokában levő kéziratból. Az egyik felhasznált és idézett Janus-epigramma kapcsán - többek között - az alábbiakat jegyzi meg: „Ezt az ő három száznál több más, saját kezével írt s a török kegyetlensége elől nehezen megmentett, kiadatlan és másoktól nem látott epigrammájával együtt a jóerkölc és a tudomány ékességeivel egyaránt kiváló, ifjú Pannoniai Gáborunk jóvoltából nyertük el, illetve helyeztük, mint valami értékes gyöngyszemet, könyvtárunkba.”⁴⁹

Itt és ekkor találkozunk először „Pannoniai Gáborunk” nevével, ki nem más, mint a későbbi biblia- és Ezópus-fordító Pesti Gábor.⁵⁰ A korabeli viszonyokat figyelembe véve: nem éppen megvetendő körülmények között, kitűnő társaságban. Nevét egy szélteben ismert erasmista

⁴⁵ RMK III. 250., 251., 256.

⁴⁶ „Nec dubito fore, quin plurimi Pannonii (ferax enim haec optimorum ingeniorum aetas est), huius poetae virtutibus et fama incitati, pulcherrima immortalitatis mercede anteposita inflammati, ad easdem studiorum metas anhelantes pervenire contendant...” (*Teleki*, 2: 277.)

⁴⁷ „Dies olim erit, qua poemata vatis hujus, omnia, in ordinem et numerum redacta, vulgare maturabo.” (i. m. 2: 288.)

⁴⁸ Luciani Samosatensis, aliquot exquisitae lucubrationes per Joannem Alexandrum Brassicanum recens latinae redditae ac uberrimis Scholiis illustratae. Wienae, Syngrenius 1527. (App. Hung. 193.)

⁴⁹ „Id inter alia eius plusquam trecenta epigrammata manu sua de scripta et a Turcorum immanitate aegre redempta, immo nec vulgata, nec aliis visa beneficio *Gabrielis nostri Pannonii* adolescentis, et morum et litterarum ornamentis iuxta praestabilis consecuti sumus, ac in bibliothecam nostram, tanquam *preciosum quendam unionem* reposuimus.” - Brassicanusról ld. *Hartl-Schrauf*: Nachträge zum dritten Band von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. Wien 1898. 1/1: 43-126.

⁵⁰ *Waldapfel József*: Pesti Gáborról. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 24-28.

tudós Lukiánosz (Erasmus kedvenc auktor!) latin kiadásának lapjain említi először, mintegy bemutatva őt a tudós világnak: íme, egy új, ifjú mecénás, egy új, nagy reményekre jogosító humanista-palánta! Tette, hogy Janus eladdig ismeretlen epigrammáinak gyűjteményével ajándékozta meg Brassicanust, s rajta keresztül - mint már a scholionokban való felhasználásuk is tanúsítja - a humanista tudományt, literatúrát, - jeles humanista tettnek számított. Ezáltal ugyanis egy „poeta antiquis neutiquam inferior” becses alkotásait mentette meg - korabeli fordulattal élve - „a feledés szennyétől”, visszavezetve őket az „életbe”, a „napvilágra”. Más szóval: megteremtette annak lehetőségét, hogy ez a „rejtekkincs” a nyomtatás révén sokak, az egész humanista világ közkincsévé váljon.

Nem az első eset, hogy külföldi professzor magyar tanítványától, illetve mecénásától Janus-kéziratot kap. Gondoljunk csak a lengyel Paulus Crosnensisre, vagy Bekényi bécsi tanárára, Joannes Camersre. A jelen esetben önkéntelenül is ez utóbbi példa kínálkozik föl analógiának. Miféle Janus-kézirat lehet a szóban forgó? Honnan került Pesti kezére? S mikor vándorolt a bécsi professzor könyvtárába?

Brassicanus híres könyv- és kéziratgyűjtő, úgy mondhatnánk, harácsoló volt. „Azt az egyet magamról - írja -, noha a legutolsó ember vagyok, elfogultság nélkül mondhatom, hogy már gyermekkorom óta semmi mást tiszteletre méltóbbnak nem becsültem, szentebbnek nem tartottam, mint azt, hogy minden igen jeles könyvet, és kiváltképp a még napvilágra nem hozott (ki nem nyomtatott!) régi írókat, amily szorgossággal csak lehet, felkutassak, és a penésztől és börtöntől megszabadítsak.”⁵¹ Eme „királyi kötelesség” gyakorlásában példaképeit is megnevezi: Rodolphus Agricola, Janus Pannonius pécsi püspök, Joannes Trithemius, Conradus Celtis, Joannes Cuspinianus, kik a respublica literariának az írók régi műveinek felkutatásával és megőrzésével igen nagy szolgálatot tettek.⁵² Ő sem akart mást, és oly szenvedéllyel, minden eszközt és módot felhasználva gyűjtötte a könyveket és kéziratokat, hogy bibliothékája szinte páratlan volt a maga nemében.

S ez a Brassicanus a Pesti jóvoltából szerzett Janus-kódexet a különleges bibliofil csemegéknek fenntartott lelkendezéssel leltározza: „mint valami értékes gyöngyszemet - tanquam preciosum quendam unionem - helyeztük könyvtárunkba.” A könyvritkaságokért remegő bécsi bibliofil ezt a választékos, ritka „gyöngyszem” (unio) terminust használta más, hasonló alkalommal is. S épp egy oly mű kiadásának ajánlólevelében, amely mű kiadásához az alap-szöveget a birtokában levő egyik Korvin-kódex szolgáltatta. Az augsburgi püspökhöz írt ajánlólevelében mondja, hogy a régi írók alkotásait őrző értékes kódexek sohasem, vagy egészen ritkán kerülnek piacra, s a maga fajtájú, épp ily kincsek után sóvárgó könyvgyűjtő más úton, „igen kiváló emberek tekintélye és méltósága” útján juthat csak hozzájuk. „Ezek engem, amikor kedvező alkalom adódott (s ez adódott követségekkel vagy más megtisztelő kiküldetésekkel), az efféle gyöngyszemek megszerzésében nagyon és kegyesen pártfogoltak.”⁵³

Az egyik ilyen útját meg is örökölte. „Mikor a múlt években Eberstein Vilmos császári követ kíséretébe felvett, hogy tartsak vele Lajoshoz, Magyar- és Csehország ama gyermekifjú királyához, aki a nemrég történt török támadáskor elesett, édesörömet vállalkoztam rá. Bécsből egyenesen Budára mentünk; az ország fővárosa s így választott helye ez a magyar királyoknak. Az országot még épen, sértetlenül láttuk. Eberstein lelkiismeretesen elvégezte

⁵¹ „Hoc ego de me quamlibet infimo homine citra omnem invidiam dicere possum, quippe qui a puero nihil uel honestius aestimarem, uel antiquius duxerim, quia optimos quosque libros, et praecipue ueteres scriptores nondum in lucem aeditos qua diligentia possem conquirere, ac a situ tenebrisque uindicare.” (Salvianus: De vero iudicio et providentia dei... Basel, Frobenius 1530. App. Hung. 224.)

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

dolgát, nekem pedig, mivel szabad időmben más tennivalóm nem volt a felséges és szeplőtlen Mária királynő jóvoltából (beneficio) alkalom adódott, hogy a bibliothekát megtekinthessem.”⁵⁴ S áradozik az „arany könyvtárról”, a Bibliotheca Corvináról, s felsorolja, milyen híres görög kódexeket látott. 1526-ban történt pusztulását is elsírja. Most bánhatja igazán, hogy közülük nem „menekített át” még többet saját könyvtárába!

Arra szeretnék kilyukadni, hogy az a ritka *gyöngyszem*, amellyel, az ifjú Pannoniai Gábor megajándékozta bécsi mesterét, aligha lehetett a lelkes humanista növendék autográfja, mint ezt Waldapfel József gondolja. Sokkal inkább az a pazar luxuspéldány, melyet az epigrammákat Mátyás parancsára összegyűjtő Váradi Péter készíttetett a Bibliotheca Corvina számára, s amelyet már - 1499-ben - Bohuslav Lobkovic is meg akart kaparintani.⁵⁵ S ezt nevezte aztán ki Brassicanus Janus saját kezével írottnak.

S hogy került a Corvinából e gyöngyszem Pesti kezére? Sűrű homály fedi. Valószínűleg közvetlen a Mohács utáni zűrzavarban. S nem sokkal később - Pesti jóvoltából - tanára könyvtárába. És ebből az epigramma-gyűjteményből Brassicanus csupán nyolcat tett közzé, illetve használt fel scholiojaiban.⁵⁶ Az egész gyűjtemény kiadására nem került sor, elmaradt ugyanúgy, miként Volphardus tervbe vett opera omnia-ja. A Mohács utáni évtizedben már nem „sikk” az ő műveinek kiadása. Az új idők más, új feladatokat róttak a humanistákra.

Itt van például Pesti! A somogyi nemes Misser nemzetségből származott pesti patrícius fiú a húszas évek ama ifjú tehetségei közé tartozik, akik - Volphardus szavai szerint - „eme poétának erényeitől és hírnevétől fellelkesítve, a halhatatlanság legszebb jutalmát szem előtt tartva és ettől feltüzelve”, arra törekedtek, hogy a literatúra művelésével és művelésében Janust kövessék. Nemcsak a kódex-ajándékozás ténye és Brassicanus elismerő szavai alapján merjük ezt állítani, félre nem érthető névhasználat miatt is. Mindvégig (1546-ig tudjuk életútját nyomon követni!) következetesen *Gabriel Pannonius* Pesthinusnak nevezi magát, illetve nevezik; és nem Gabriel Pesthinus Pannoniusnak. Névhasználatával is jelezve a követendő példát, az eszményképet, akivel szegről-végről atyafiságban is állott. S Pesti Pannoniai Gábor mester gyulafehérvári kanonok és ugocsaí főesperes a harmincas évek első felében, Gyulafehérvárt is szorgosan művelte a literatúrát: de nem Janus latin verseit adta ki; a négy evangéliumot és Ezópus meséit fordította - magyarrá...

Programját a magyar Ezópus latin előszavában - közkeletű humanista toposzokkal - így fogalmazta meg: „Amikor azt látom, hogy majdminden ember, a földkerekség majdminden nemzete a fordítások csodálatos sokaságával bővelkedik, s szerte a világon ezen serénykedik, azért, hogy hazája dicsőségét valamicskével mindég öregbítse, és hogy övéinek mind nyelvét, mind szellemét ezzel finomítsa és gazdagítsa; miért ne szabadna akkor nekem is - kérdem én - az enyéimnek a nyelvét és szellemét a régi bölcssek tudományával erőim szerint csinosítanom, és a hazáért, amelynek egyszer s mindenkorra adósai vagyunk, fáradoznom.”⁵⁷

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ 1499. szeptember 14-i kelettel írja Jan Slechtának: „...expecto tamen abs te et Origenem de principiis et epigrammata Ioannis Pannonii et Historias Antonii Bonphinii et condicem Latinum, qui mihi a regia bibliotheca debetur.” (Bohuslaus Hassensteinus: *Epistolae...* (BSMRAe) Bp. 1946. 56; 10.)

⁵⁶ A 8 epigramma *Teleki* kiadásának jelzetével: Ep. I. 52., 53., 54., 58., 132., 239., 361., 364.

⁵⁷ „Cum videam omnes fere mortales ac orbis terrarum nationes mira translationum copia scatere, passimque hac in re navare, ut in cumulum decoris patriae eorum semper aliquando adiciant, quo et linguam et ingenium suorum acuant, et latius diffundant. Cur quaeso non liceat mihi quoque linguam et ingenium nostrorum, doctrinis veterum sapientum, pro mea virili exornare et patriae, cui semel omnes debemus, studere.” (Pesti Gábor: *Esopus fabulai...* Bécs, 1536. *Lectori optimo* címzett előszavában.)

A jelszó lényegében a régi, a Janus kiadások programjából jól ismert nemesi nemzeti jelszó: nem akarunk a többi nemzeteknél alábbvalóknak látszani! S mi az új? A magyar nemesi haza és nemzet literatúrájának már a nyelve is magyar: a *natio* (nemzet) és a *patria* (haza) mellé megjelenik a porondon harmadiknak a *lingua vulgaris*: az anyanyelv.

(Irodalomtörténeti Közlemények. 1962. 720-31.)

A magyar humanizmus elvi kérdései

Kardos Tibor előadása a marxizmus-leninizmus tanítása alapján, gyökerében fogta meg a humanizmus, ezen belül a magyar humanizmus régóta vajdó, de kielégítő eredménnyel nem tárgyalt problémakomplexusát. Elsősorban a humanizmus osztálybázisát vizsgálta, elemezte. Ez volt alapvető célkitűzése. Ezért, miközben erre összpontosította figyelmét, nem egy fontos kérdést magától értetődőnek vesz, csupán érint, s így ezekre csak egy-egy mellékmondatából vehetjük ki, tanulmányának összefüggéséből hámozhatjuk ki véleményét és állásfoglalását. A Kardos Tibortól elmellőzött vagy csak érintett kérdések tüzetesebb megtárgyalása, tisztázása pedig nem érdektelen, mert az általa tárgyalt főkérdéseket aláhúzzák, színezik s nem egyszer helyes értelmezésükhöz is segítséget nyújtanak. Eme tudatosan mellőzött, helyesebben mondva háttérbe szorított kérdések közül szeretném a legfontosabbakat kiemelni.

1.

Az első lényeges kérdés, mely az előadásban centrálisan föl sem vetődött, így félreérthetetlen és határozott választ sem kaphattunk: a humanizmus és az antikvitás kapcsolatának, viszonyának a kérdése. Éleesebben így fogalmazhatnám meg: történeti szükségszerűség volt-e ez a kapcsolat, vagyis az antik kultúrához való visszanyúlás és viszonyulás nélkül beszélhetnénk-e „elméleti humanizmus”-ról? Azt hiszem - nem.

A polgári humanizmus kutatás ezt a viszonyt, ezt a kapcsolatot tette meg a humanizmus lényegének és egyetlen ismervének. Ennek megfelelően vizsgálódásainak célja és értelme nem volt más, mint megállapítani, hogy egy-egy humanista mennyiben és milyen fokon „letéteményese az ókori görög és latin kultúrának”. Ennek az iránynak legnevezetesebb képviselői a múlt században a német Voigt, ki fő művének már a címével jelzi állásfoglalását: „Wiederbelebung des klassischen Altertums”; a századunk első felében az olasz Remigio Sabbadini; nálunk pedig Huszti József.

Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy ez a szemlélet a polgárság osztálykorlátaiban gyökeredzik, mely félt, iszonyodott még a múltban lezajlott forradalmaktól is, ezért a humanizmus forradalmi lényegéről áttolta a súlypontot a századok során veszélytelenné vált antikvitásra, s ennek imitációjában, utánzásában jelölte meg a humanista irodalom lényegét. Minden csak utánzás, meddő ügyeskedés és játék: l’art pour l’art az elefántcsonttoronyban, melynek az élethez vajmi kevés köze van. Ha meg a tények napnál világosabban mást mondtak, erre is megvolt a receptjük: a humanistáknál más az élet és más az irodalom...

Téves és kártékony a polgári humanizmus-kutatásnak az az állítása, hogy a humanizmusnak kizárólagos lényege az antikvitáshoz való kapcsolata; de hasonlóképpen elhibázott volna, ha ezt a valóban fönnálló kapcsolatot elhallgatnánk vagy elmellőznénk, mint kevésbé fontosat vagy elhanyagolhatóat. Mert az antikvitáshoz való kapcsolat a humanizmusnak nem lényege ugyan, de lényeges velejárója s bizonyos fokig, bizonyos mértékben kritériuma. Csak azóta (a XIV. század óta), mióta ez a kapcsolat szorosra fonódott, beszélhetünk „elméleti humanizmus”-ról, s csak addig, míg ez hatékonyan, éltetően fönnállt (kb. a XVI. század végéig).

Ennek a kapcsolatnak a genezise teljesen világos. Közismert, s ezt Kardos Tibor is kifejtette, hogy a fejlődő burzsoáziának a feudalizmus elleni harcában ideológiára volt szüksége, mely a feudalizmus vallásos ideológiájával szemben a polgárság árutermelő-jellegének megfelelően világi kellett hogy legyen. Az igény megvolt, s ezt a polgárság fejlődésének eme szakaszában még nem tudta önmagából kitermelni, tehát onnét vett segítséget, ahonnan tudott. Meg is talál-

ta ezt a támaszt a pogány antik kultúrában. Az antik görög demokráciák és a latin város tudománya, irodalma, ideológiája, mely részben választ tud adni a fejlődő polgárság problémáira, másrészt fegyvert ad kezébe, a reakcióval vívott ideológiai harcaiban. A polgárság ideológusa, a humanista ezért megy vissza az „antik” ősohöz. Ezt Janus Pannonius, ki a humanistát Guarino személyében sűríti össze, testesíti meg, így fogalmazza meg *Guarino-panegyricus*-ában:

Ámde te azt a tudást, mit az ősök birtanak egykor,
Visszaadod s felidézed örök feledésnek öléből.
Mert ha a földre tiport tudományt te ma föl nem emelnéd,
Hasztalanul hullt volna az ősök sok verítéke.

Ám ezt a tudományt a humanista felemelte, melyet a feudális középkor is ismert, de a teológia vaksi szolgálójává kárhóztatott, elsikkasztván lényegét. „Ezer évi homály - folytatja tovább Janus - tovalebbről, - S annyi író rejtett értelme kipattan a fényre.” De a harc nehéz volt:

Vajmi nehéz munkába került letörölni a földön
Azt a homályt, mely a durva szívekbe, agyakra borult rá.

(Csorba Győző fordítása.)

Ez adja meg az embernek az emberséget, mit Janus imígyen fejez ki: „... Vadállati éltet élni eltöltöttad az embert s szívben, beszédben válni emberré tanítottad...” Az emberen van itt a hangsúly, azért is nevezzük ezt az ideológiát humanizmusnak.

A burzsoázia az antik kultúrát mindenestől átvette? Nem, belőle csak azt, csak annyit, amire és amennyire fejlődésének adott szakaszában szüksége volt. Ezt áthasonította, a kölcsön vett gondolatokkal saját, aktuális problémáinak adott hangot, s a „felújított” formákat aktuális, pillanatnyi érdekei sugallta tartalommal töltötte meg. A feudalizmus hatalma még nem volt legyűrve, nagy erőt képviselt, nem ártott tehát az óvatosság, s ezért az antik írók egyrészt tekintélyt adtak a mondanivalónak, másrészt takaróul, védekezőül is szolgáltak...

Ez a kapcsolat fönnáll egészen a XVII. századig, mikortól fogva az egyre fejlettebb polgárság, mit a természettudományok fejlődése is mutat, önmagából ki tudja termelni ideológiai fegyvereit, az antikvitás túlhaladottá válik; él még ugyan, de nem az egyik döntő tényező többé, éltető erejét elvesztette. Ekkor azonban már nem beszélhetünk, de nem is beszélünk „elméleti humanizmus”-ról.

2.

A fentebb elmondottakkal szorosan összefügg a második kérdés: vajon a vallásos köntösben megjelent, haladó antifeudális mozgalmak ideológiája mennyiben függ össze a humanizmussal? Ezzel a kérdéssel már konkrétan a magyar humanizmus problémáira térek, s itt elsősorban a magyar huszitizmusra gondolok, mely Kardos Tibor megfogalmazásában bizonyos „plebejus humanizmus”, illetve plebejus humanisták irányító szerepét és meglétét sejteti.

A feudalizmus elleni harcnak - világméreteket véve figyelembe - vezetője a polgárság, de széles bázisa mégis a nép: a paraszti tömegek. E harcban bizonyos fokig megvan a közös ideológiai alap, de ennek az arculata kettős. Míg a fejletlenebb országokban és fejletlenebb parasztságnak forradalmi ideológiája vallásos köntösben, eretnokségek formájában jelenik meg, addig a fejlettebb polgárság világi szellemi fegyverekkel harcolja meg a harcát. S e világi fegyverek közül nem utolsók az antikvitástól kölcsönzött szellemi fegyverek. A vallásos köntösben megjelent mozgalmak ideológiájáról ezt aligha mondhatjuk el. Igaz, effajta elemeket is föllelhetünk és föllelünk bennük, de ez nem oly mennyiségű és minőségű, mint a humanizmusban.

Ezért például a magyar huszitizmus és a humanizmus közé még a leghalványabb egyenlőségjelet sem merném tenni. Kardos Tibor is érzi a nehézséget, s ezért egy eléggé bizonytalanul körvonalazott „plebejus humanizmus”-nak meglétét és szerepét konstatálja a magyar huszitáknál.

Ennek a plebejus humanizmusnak a bázisa - Kardos Tibor szerint - a „deák réteg” lett volna. Tagadhatatlan, hogy a XIV. század elején kialakult s egyre fejlődő, szélesülő deákréteg valóban hordozójává, bizonyos fokig alapjává válik a hazai humanizmusnak, de jóval később, a XV. század második felétől, s igazában csak a XVI. században lesz jelentős tényezővé, főként a latin nyelvű humanizmusnak „elmagyarosodásában”. Szerepe éppen a huszitizmus idején eléggé problematikus. Valóban álltak - néhányan - a huszitizmus mellett, de zömében, s éppen azok, akik - Kardos Tibor szerint - majd a Hunyadiak kancelláriájában foglalnak helyet, tehát éppen azok, kik a „humanizmus” némi gyanújába eshetnének, ellenségesen nézték a huszitizmust, vele szemben foglaltak állást.

A felelet magától adódik, ha a deákréteg összetételét e korban megvizsgáljuk. Kerültek ki deákok a polgárság soraiból is, de majdnem kizárólag patrícius-polgárok fiai voltak. Döntő többségük pedig a tehetősebb köznemesek közül való, s csupán elenyésző részük jobbágyszármazású. De ezek is a fönnálló „államrend” hű kiszolgálói.

Tehát a huszitizmus mögött álló deákrétréről beszélni, véleményem szerint, kockázatos. Nem is szólva arról, hogy e döntő többségében középnemesei deákrétrének a humanizmushoz ekkor még vajmi kevés köze volt, s ekkor még nehezen is lehetett. S ha - *dato non concessio* - lett is volna köze, akkor az nem „plebejus humanizmus” lett volna.

3.

Az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy az előadás fontos, alapvető kérdések tisztázását elhanyagolta, s ez a tisztázatlanság bizonyos ingadozásokra, félreértésekre is vezetett. Hasonló ingadozás tapasztalható az egyébként sok újdonságot és eredményeket adó magyar humanizmust tárgyaló fejezetekben is. A fő módszertani hibát itt abban látom, hogy nincsenek élesen fölvetve, élükre állítva a problémák. Narrative előadva kissé összemosódnak.

Itt csupán egyet emelek ki. Mindjárt az első probléma az lett volna, mikor kellett szükségszerűen kialakulnia a magyar humanizmusnak, hol, milyen osztályérdekek szolgálatában, s mi volt a funkciója. Ha erre precízen válaszolunk, akkor a magyar humanizmus gyökértelenségéről megkockáztatott föltevések már az induláskor köddé foszlanak, másrészt a magyar huszita mozgalmakban sem tulajdonítunk hazai humanista indítékokat.

Kardos Tibor helyesen állapítja meg: „A humanizmusnak mint kancelláriai irányzatnak megjelenése a XV. század első évtizedeire tehető.” Igen, de a humanizmus, nem „*mint* kancelláriai irányzat”, tehát több egymás mellett futó irányzat egyike, hanem kizárólagosan *csak* kancelláriai irányzatként jelentkezett Zsigmond „ingadozó, mégis világosan kivehető” centralisztikus törekvéseinek velejárójaként a királyi kancelláriában. Itt volt rá szükség, sehol másutt.

Nyomokat találunk előbb is, de az előző század még csak feudalizálódó magyar társadalmában a királyi kancelláriában sem volt szükség humanista fölkészültségre. S e nyomok is nagyrészt az olasz Anjoukkal vagy az Anjoukhoz betelepülő olasz polgárookra vezethetők vissza, tehát más, idegen, az itáliai társadalomra jellemzők. E sajátosan polgári ideológia, polgári műveltség a fejletlen magyar polgárságnak a XV. század elején nem mondhatott sokat, s ez nem is igényelte. Csupán a kancelláriai irányzat kapott helyet. Ám az a közismert

tény, hogy ezt a kancelláriai szükségletet is olasz polgári humanistákkal, így Pier Paolo Vergerióval, majd lengyelekkel kellett betölteni, szintén azt mutatja, hogy az igény megvan ugyan, de még humanistáink nincsenek.

Az első magyar humanistát nem véletlenül tiszteljük Vitéz Jánosban, ki Zsigmond uralkodásának utolsó éveiben került a királyi kancelláriába. S ő volt az, ki a magyar ifjak egész sorát küldte Padovába Itália leghíresebb humanista mesteréhez, Guarino da Veronához, kinek iskolája amolyan humanista diplomataképző volt. Köztük unokaöccsét, Janus Pannoniust, ki a görög és latin Múzsákat elsőnek hozta a fagyos Duna partjaira... S ez a fejlődés Mátyás haláláig egyenes vonalú, legfeljebb még azt tartanám kihangsúlyozandónak, hogy Mátyás idején szélesedett ki a humanizmus osztálybázisa, nem a magyar polgársággal, hanem a centralizálódó magyar állam másik fontos támaszával, a középnemességgel, melynek egyik legnevesebb képviselője a sajátosan középnemesi ideológiát lerögzítő történetíró, Thuróczy János.

A Mátyás-kori humanizmus vizsgálatánál sem a „plebejus humanizmus” lett volna a középponti probléma, s az, hogy Mátyás mennyiben használta ezt fel. Ez a „plebejus humanizmus” ekkor még nincs meg. Hanem sokkal inkább az lett volna, hogy a Kardos Tibortól is megemlített neoplatonizmus miért és mennyiben vált Mátyás és udvarának ideológiájává. Mátyás mellett e korszak központi alakja Janus Pannonius. Nem lett volna tanulság nélküli Janus Pannonius itáliai és magyarországi humanista magatartását és költői oeuvre-jét összevetni, s az összevetés „eredményein” lemérni, ezekből kielemezni a Mátyás-kor humanizmusának jellemző vonásait, pozitívumait és korlátait.

4.

A Jagelló-kor humanizmusának kérdései megnyugtatóan vannak megoldva. Itt legfeljebb két kisebb észrevételt kockáztatnék meg. Egyrészt nagyobb hangsúlyt kellett volna itt kapnia a magyar nyelvű humanizmus kialakulásának, másrészt a parasztháború ideológusainak humanista voltát és a parasztháború ideológiájának humanista indítékait nem szabadna ily erősen és egyértelműen hangsúlyozni. Turkevei Ambrus humanista voltának ama, Szerémitől kölcsönzött alátámasztása, „hogy minden tudományban jártas” volt, nem lehet perdöntő, de ez áll Mészáros Lőrincre és Dózsa Györgyre is.

Befejezésül még egyet. Nincs élesen fölvetve, így csak a sorok közül és a korszakbeosztásból („Humanizmusunk osztályalapja Mátyás halálától a debreceni zsinatig”) következtetjük, hogy a reformációt is valamiképpen, ha nem is teljesen, azonosítja, egy kalap alá veszi a humanizmussal. Tagadhatatlan - mint Engels mondja - az elméleti humanizmus teológiai, vallási folyománya a reformáció. De csak vallási folyománya, - a humanizmus világi „lényege” a reformációból nagyrészt kimaradt.

(A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IV. 1953. 180-84. - Hozzászólás Kardos Tibor referátumához: uo. 149-79.)

A levélíró Váradi Péter

A régi humanista szemléletet Wallaszky fogalmazta meg elsőnek. Ez a magyar humanizmust Mátyás király személyéhez kötötte és uralkodásának idejére korlátozta. Újabb, modernebb felkészültségű tudósok a régi határokat mind az Anjouk, mind pedig a Jagellók felé messze kitolták. Mátyás-kori humanizmusunk ragyogását ez a kiszélesítés nemhogy letompította, jelentőségét lecsökkentette volna, hanem még gazdagította, mert annak távlatot adott. Egyre tisztábban látjuk azoknak a belső erőknél az útját, amelyek a kereszténység felvételével a keresztény latin kultúrába bekapcsolódott magyarság lelkében az itáliai egyetemek kezdeményezésére a lovagkoron keresztül az egyházi műveltség talaján, a Hunyadiak alatt a királyi kancelláriában szöttek szárba. Majd a Jagellók korában, ha nem is emelkedtek, de legalább még jobban kiszélesedtek, alászállottak, és mindegyre szélesebb rétegeknek lettek sajátjává. A mohácsi vész után pedig kettéválva, erősen átszíneződve egyrészt a protestantizmusba hajoltak át, másrészt meg az új erőre kapó katolikus restaurációnak lettek fegyvertársaivá.⁵⁸

E tághorizontú humanizmus-kutatásnak gyűjtőpontjában ma is Mátyás kora áll. Ide futnak össze a szálak, hogy megszöjék a magyar humanizmus színeiben gazdag szöttek, és innét, mint erőforrásból szaladnak széjjel, hogy a barokk nagy szintézisében adjanak újra találkát. Nem is csoda, hogy a Mátyás-kori humanizmus jelentette és jelenti ma is számunkra a humanizmust, annak beteljesedését.

Valamely szellemi áramlat természeténél fogva alig zárható dátumok sorompói közé. A rákövetkező korok nemzedékeinek tudatában ahhoz a korszakhoz lokalizálódik, amelyben vitalitását oly mértékben képes kifejteni, hogy az általa magasra emelt és fémjelzett eszmék testet öltenek, a mindennapi élet valóságává válnak. Így éppen Mátyás korában élt az a három humanista, akik az átlagból, a közepesek közül kiemelkedve az ideált megtestesítik, és így rajtuk keresztül a magyar humanizmus szintézise megtalálható: maga Mátyás király, Janus Pannonius és Váradi Péter. Az út hozzájuk Vitéz Jánoson keresztül vezet.

Mátyásban ér a magyar humanista princeps eszméje a legmagasabbra. Uralma a magyar erő, hatalom és kultúra virágba borulása. Megszilárdítva országának közép-európai, helyzetét Európa egyik vezető államává emeli, és nem kisebb álmokat dajkál, mint hogy fejére császári koronát tegyen. Ezt talán a körülmények miatt sem érthette volna el, de nem is volt ideje rá, mert a „secundus Attila”, ahogy a humanisták nevezték, meghalt, miután Bécs elfoglalásával megtette az első lépéseket a császári korona felé.⁵⁹

⁵⁸ Wallaszky, Paulus: Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Mathia Corvino de Hunyad in Hungaria. Lipsiae, 1796. - Ábel Jenő: Magyar humanisták és a dunai tudós társaság. Budapest 1880. (Értekezések a M. Tud. Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből. VIII. k. 8. sz.) - Huszti József: Janus Pannonius. Pécs, 1931. - Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Budapest, 1935. (A Magyar Szemle Könyvei XII.) - Kardos Tibor: A magyar humanizmus kezdetei. Pannonia I. (1935.) 340-55. I., és II. (1936.) 29-78. Ua.: Che cosa fu l'umanesimo ungherese? Roma, 1937. - XV. Ua.: Per la filologia umanistica. Helicon. (Revue internationale des problèmes généraux de la littérature.) I. (1938.) 119-33. Ua.: Deák műveltség és magyar renaissance. Századok 1938: 295-338. és 449-91. Ua.: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány I. (1942.) I. sz., 63-93. - Várady, Emerico: I primi contatti dell'Ungheria coll'umanesimo italiano. Romana (Rivista degli Istituti di Cultura Italiana all'Esterro) II. (1938) 428-33.

⁵⁹ Mátyásról a számtalan könyv és tanulmány közül Hóman-Szekfü: Magyar történet II. (2. kiadás) 467-563. - Kardos Tibor: Mátyás király és a humanizmus. Különlenyomat a „Mátyás Király Emlékkönyv”-ből. - Ua.: Mattia Corvino re umanista. (Estratto da La Rinascita. IV. 1941-XIX.)

Életével tragikusan fonódik össze másik két humanistánk élete. Mindketten összeütköztek vele, és ez a magasabb szempontokat néző humanista princeps keresztül gázol rajtuk, mint ahogyan közös nagy ősöknek, Vitéz Jánosnak sem kegyelmezett. Janus Pannoniusban a magyar humanista költészet ért delelőjére; a magyarság vele kért és kapott először helyet, tiszteletet Európa költészetében, itthon meg példa, követendő mintakép lett.⁶⁰ Váradi Péterben pedig az igazi, tökéletes humanista emberideál valósult meg, amelyet Marsilio Ficino platonizmusa akart kialakítani, és amelyet két szóban lehetne összefoglalni: „docta pietas”.

Mint minden emberi élet, Váradi Péteré is lassan alakuló, fejlődő, útja nem mindig egyenes vonalú. Színezi a szülői ház, a környezet, a stúdiumai, rányomja bélyegét a korszellem, felkapja szekerére Fortuna, hogy a beérkezés előtt ejtse el. Ámde a Providentia divina örökös felette, és a szenvedés is csak arra szolgál, hogy az erőt még erősebbé tegye, a tisztát a reá-hulló portól megtisztítsa, az eszmények felé elindulót az eszményhez még közelebb vigye. Dolgozatom célja az, hogy humanizmusunknak ezt az igen rokonszenves alakját végigkísérjük a humanista emberideál felé vivő útján.⁶¹

1.

Az ezernégyszáznegyvenes évek vége felé, vagy az ötvenes évek elején született Váradon. Apja Váradi Imre, anyja Margit. Három testvéréről tudunk: Pálról, a későbbi erdélyi prépost-ról; Mátéről, aki világi pályán haladva 1509-ben temesi alispán, és Lászlóról; ez azonban korán meghalhatott.⁶² Apja nemességéről, foglalkozásáról, társadalmi és vagyoni körülmé-

⁶⁰ Huszti József i. m.

⁶¹ Ehhez leggazdagabb forrásul kiadott levélgyűjteménye szolgál: *Wagner, Carolus*: Petri de Warda archiepiscopi Colocensis epistolae. Psoniae et Cassoviae 1776. (A továbbiakban Ep.-nek rövidítem.) Számos életrajza van. Natalis Archiepiscopatus Metropolitanae Colocensis et Batsiensis ecclesiarum canonice unitarum. Budaë, 1746. 112-18. *Katona, Stephanus*: Historia metropolitanae Colocensis Ecclesiae. Colocae 1800. *Márton Mátyás*: Váradi Péter kalocsai érsek élete. Bp. 1883. Legalaposabb *Fraknói Vilmos*: Váradi Péter kalocsai érsek élete. Századok, 1883. 489-514., 729-49., 825-43. Ezt veszik azóta alapul, így *Érdúj helyi Menyhért*: A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta, 1899. 69-98. Vele, mint humanistával *Fraknói* csak mellékesen foglalkozik (i. m. 835-40.) Ilyen szempontú önálló mű mindaddig még nagyobb lélegzetű tanulmány formájában sem jelent meg. *Huszti József* hívja fel rá a figyelmet (Platonista-törekvések Mátyás király udvarában. Minerva 1924. 212-14. stb.), amelyben a magyar platonista kapcsolatok kutatása során Váradival is foglalkozik. Ugyancsak ő mutat rá, hogy mennyire esedékes feldolgozása: „Di Pietro Váradi come umanista, sappiamo poco più del semplice nome.” (Lettere inedite di Giorgio Valagussa a Janus Pannonius. EPhK 1935. 256.) Már erősebben kiemeli *Kardos Tibor*: Reneszánsz királyfiak neveltetése. (Apollo Könyvtár 3.) 17-18. *Horváth János*: i. m. 168-70. *Várady, Emerico*: La letteratura italiana e sua influenza in Ungheria. Roma, 1934. I: 92-94. Mint bibliofilt tárgyalja *Hoffmann Edith*: Régi magyar bibliofilek. H. n. 1929. 131-35. Bolognai kapcsolataival foglalkozik *Gerézdi Rabán*: Bologna és a magyar humanizmus. It 1940. 150-52. és *Révész Mária*: Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez. EPhK 1941. 164-65.

⁶² Váradi Péter 1450 körül születhetett, mert fogsága idején az öt menteni akaró pápai követ „iuvenis”-voltával mentegeti Mátyás előtt az érsek hibáit. (*Fraknói*: i. m. 491. 1. jegyzet.) Verinus pedig itáliai tanulmányait gyermekkorára teszi. (Irodalomtörténeti emlékek. Bp. 1890. 347.) 1490. augusztus 7-én Pál sajátkezűleg írta be valamennyiüket a Szentlélek Társulat anyakönyvébe: „Item intrarunt in eandem confraternitatem supradictam sancti Spiritus: Emericus de Varadino, Margarita eius mater et pater ac fratres carnales ipsius reverendissimi domini Paulus Emerici prothonotarius Apostolicus, necnon magnificus dominus Mattheus et Ladislaus dicti domini Archiepiscopi fratres etiam mortui de ipsa progenie”. (Liber confraternitatis sancti Spiritus de Urbe. 1446-1523. Bp. 1889. - Monu-

nyeiről nincsenek adataink, feltéve, ha nem azonos azzal a Váradi Imrével, aki 1492-ben a nagymihályi templom harangját öntötte.⁶³ S valószínű is, hogy családjá nem volt teljesen földhöz ragadt, hanem jobbmódú família, mert Mátét nem papnak szánták, hanem otthon maradt, hogy a családfát fönntartsa. A család rokonságban állhatott Vitéz Jánossal, mert mind a feltűnő gondoskodás, mellyel Váradi Pétert elhalmozta, mind pedig címerük alkatrészeinek - lilium és két csillag - hasonlósága erre utal.⁶⁴

Gyermekkorát szülőhelyén töltötte. A lehető legjobb hely egy jövőendő humanista számára. Az egyes városrészek neve: Bologna, Padua, Velence. Mindenfelé meglátszik még a kiváló olasz-származású püspökök keze nyoma és művészi ízlése. Másrészt pedig ott lebeg a város felett a genius loci, Szent László „szelleme”. A búcsújáró magyarok ezrei, közöttük még királyok is, zarándokoltak és zarándokolnak a nagy lovagkirály sírjához.⁶⁵

Annyi év után, 1495-ben, Kálmáncsehi Domokos váradi püspökhöz írt levelében, túl élete sok szenvedésén, meleg szeretettel, méla rezignációval fordul vissza bécsi rezidenciájából messzi gyermekora Váradjához; Szent László fürdőjéhez, amelyben „adhuc puer” annyit fürdött, és Szent Lászlóhoz, akit mindvégig patrónusaként tisztelt.⁶⁶

A „boldog” Várad éppen ekkor élte aranykorát. Püspöke, Vitéz János humanista központtá emelte. Püspöki palotája humanista barátainak volt gyülekezőhelye, valahányszor Váradon tartózkodott. Itt vitatkoztak filozófiai problémákról; a gazdag könyvtár nyújtott keretet és anyagot vitáikhoz. Miklós modrusi püspök, aki 1463-ban Vitéznél vendégeskedett Váradon, lelkendezve emlegeti azt a telet, amelyet a váradi püspöki palota gazdag könyvtárában annyi tudós férfi között vitatkozva töltött.⁶⁷

Ahol a püspök kiváló humanista, ott a káptalan sincs elmaradva, hisz ezek közül kerültek ki azok az „igen tudós” férfiak, kiket a modrusi püspök emlegetett. Vitéz János védenecit és külföldi egyetemeken neveltetett rokonait ülteti be a nem éppen megvetendő javadalmú stallumokba. Ezek közül unokaöccse, Janus Pannonius a leghíresebb, aki 1450-51-ben itt is tartózkodott. Innen futott ki a szánja, mikor 1451 telén, Váradtól búcsúzva, egyik legszebb költeményét írta. Az ő lelkében is ugyanúgy megmozdul a honvágy, és verse fölött ugyanaz a

menta Vaticana I. 5.) Az etiam elől hiányzik a vessző, mert Máté még 1509-ben is él. Úgy látszik, még többen voltak testvérek, de azok elhaltak. Az apa nevét tudva most már teljesen bizonyos, hogy nem a híres Várady-nemzetségből származott. Bátyját a források több helyütt Érsek Máténak hívják, ez azonban későbbi elnevezés és Várad érseki méltóságára megy vissza. Budán 1504-ben kelt oklevélben így található: „Mathaeus Ersek de Adorján”. (*Pray: Specimen hierarchiae Hungaricae. Posonii et Cassoviae 1779. 78.*) Az Adorján név ott levő birtokára utal. Praytól került át Horányihoz (*Nova Memoria Hungarorum. Pestini 1792. 1: 18.*), aki Adorján Péternek nevezi Váradit; és a *Memoriae Consecrationis Basilicae Strigoniensis c.* kiadványba (1856. 133.), ahol Petrus Adorian de Varadino néven található.

⁶³ *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1883-84. 3: 140., aki szerint „a szintén váradi származású Péter kalocsai érsekkel egy családból származhatott”.

⁶⁴ *Bottka Tivadar*: Péter kalocsai érsek pecsétje. Századok 1870. 330. *Fraknoi*: i. m. 490.

⁶⁵ *Banfi, Florio*: Salve, Varadino Felice!... Corvina. Rasegna italo-ungherese. 1940. 825-44.

⁶⁶ Ep. 96. 185-86.

⁶⁷ Vitéz váradi püspökségéről *Fraknoi Vilmos*: Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp. 1879. 147-66. - *Bunyitay*: i. m. 1: 269-93. Könyvtáráról *Hoffmann Edith*: i. m. 56-68. Miklós modrusi püspök megemlékezése: „quam apud te Varadini cum plurimis viris doctissimis in bibliotheca illa tua dignissima inter innumera clarissimorum virorum volumina saepius iocundissimam amoenissimamque transegimus.” *Ábel Jenő*: Adalékok a humanizmus történetéhez. Bp. 1880. 168.

hangulat lebeg, mint később az öregedő Váradi levelében.⁶⁸ Szintén a káptalan tagja Polánkai Bereck, aki Vitéz egyik kódexének másolását itt fejezte be 1455-ben.⁶⁹

A humanista püspököknek természetesen egyik gondja a káptalani iskola. Vezetője, az olvasókanonok, egyben a hiteleshely feje, tehát hasonló képzettséget kívántak meg tőle, mint a kancelláriában, amellyel az olvasókanonokoknak gyakran szoros kapcsolatuk is volt. Matucsina Gábor, a későbbi főkancellár, megelőzően gudai Keszthölcz Mihály pedig, akinek a Janus Pannonius-kultuszban elfoglalt szerepéről még szó lesz, a kancelláriából került vissza Esztergomba olvasókanonoknak.⁷⁰ Ahogy a püspökségek és káptalanok egyre jobban megtelődnek az új szellemmel, úgy színesednek és jönnek egyre inkább életközelsébe a klasszikusok textusai a tanulók kezén. Középkori káptalani iskoláink lépést tartottak a külföldiekkel, s padjaikból a magyar diákok szintén humanisztikus színezetű műveltséggel kerültek ki.⁷¹ E téren Vitéz káptalani iskolája nem vallhatott szégyent. Fejlettségét bizonyítja, hogy az iskola mellett a szegény tanulók számára tápintézet állott, amelyet Vépi Péter alapított. 1451-ben Franciaországból hozat karnagyot, a káptalani iskolában ez tanítja a „musicá”-t.⁷² Valószínű, hogy Váradi Péter, aki Guti Péter olvasókanonoksága idején volt „puer scolasticus”, Vitéz prózájával és Janus Pannonius verseivel, amelyek egy életen át elkísérték, már itt megismerkedett. Vitéz 1455. március 22-én Németújhelyen tartott nagy beszédjének a müncheni kódexben megőrzött másolata iskolai használatra is került; ezt annak oldaljegyzetei igazolják, amelyek retorikai szabályok szerint való elemzést tüntetnek fel.⁷³ Másrészt Ivanics Páltól - váradi kanonok és kancelláriai hivatalnok - összegyűjtött leveleskönyve alig hiányozhatott az iskolai olvasmányok sorából.

Ebben az egyházas és az új szellemtől átítatott légkörben nevelkedett és tanult Váradi Péter. Itt szívta magába mély vallásosságát, s itt találkozott először a kibontakozó magyar humanizmussal, és ez a két diszparát elem élete vége felé, kiszabadulása után, a legtökéletesebb összhangra talál benne. A követendő mintakép - tudva, vagy nem tudva - mindvégig Vitéz János; a nyílt, meg nem alkuvó jellem, az egyházas papi érzület és a bonae artes felé forduló meleg érdeklődés mind az ő alakját idézik. Ő figyel fel a káptalani iskolában tehetségével kitűnő Váradi Péterre, s mint Bonfini megjegyzi, „inter pueros suos diligenter educavit”. Később sem veszi le róla kezét. Mikor 1465 tavaszán esztergomi érsek lesz, esztergomi kanonoki székbe ülteti és saját költségén a bolognai egyetemre küldi.⁷⁴

⁶⁸ Huszti: i. m. Minerva 1925. 19. *Bunyitay*: i. m. 2: 138.

⁶⁹ *Fraknoi*: Vitéz János könyvtára. 1878. 17-18.

⁷⁰ Keszthölcz Mihályról *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100-1900. Esztergom, 1900. 109.

⁷¹ *Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése. Bp. 1941. 231-32.

⁷² A váradi káptalani iskolára *Bunyitay*: i. m. 141. *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 145-47. Francia Péter váradi zenészeiről *Pray*: i. m. 2: 181.

⁷³ *Fraknoi Vilmos*: Zrednai Vitéz János nagyváradi püspök politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei. (1453-57.) Bp. 1878. 8-9.

⁷⁴ *Bonfini*: *Rerum Ungaricarum decades IV. cum dimidia*. Ed. VI. Viennae Austriae 1744. „Accedebat litterarum studia, quibus in Italia diu operam dederat; hic enim, ab ineunte pueritia, Johanni Vitezio, Varadiensis tunc episcopo usque adeo placuit, prae ingenii dexteritate, optimaque indole, ut diligenter inter pueros suos educavit: ac Strigoniensem hic Archiepiscopatum evectus, canonicatu, haud quamquam inhoneste, donavit: propria quoque impensa Bononiae, optimarum artium studiis excolendum curavit”. (*Decas IV. lib. 6.*)

Most valóban tág horizont nyílt meg előtte. Váradon kapott műveltsége itt kiszélesedhetett, gazdagodhatott. Ez az ősi egyetem másfél évtizeddel előbb újult meg, és sarkig tárta kapuit az új szellem előtt. Bessarion bíborost, kinek neve a platonizmus Nyugaton való elterjedésével összeforrott, V. Miklós pápa 1450-ben megbízza a város kormányzásával. Az ő öt éves kormányzósága az egyetem fejlődésében és modernizálásában nagyjelentőségű volt. Új épületeket emel, új neves humanista tanárokat hív meg, új katedrákat létesít. Különösen a humanisztikus katedrák megerősítésére fordít gondot, ezért emeli kiváltképp a szabad művészetek tanárainak fizetését, egyszersmind szabályozza a működésüket.⁷⁵

Váradi hosszabb időt töltött az egyetemen. A „magister” cím nem nyújt elég fogódzót annak megállapítására, hogy mit hallgatott. Bonfini értesítése - „optimarum artium studiis excolendum curavit”, - Janus Pannonius verseinek összegyűjtése, kitűnő stílusa, valamint a személyével kapcsolatban állandóan hangoztatott „eloquentia” kifejezés a „bonae artes” stúdiumaival, a retorikával és poetikával való komolyabb foglalkozásra utalnak. A kancelláriában elfoglalt szerepe és hivatala pedig a jogtudományban való jártasságot föltételezi.⁷⁶

Bolognában a Bessarion bíboros által erősen pártfogolt „artes” ekkor magas színvonalon állottak. A tanárok platonista érdeklődését mutatja, hogy a híres Niccolo Perotti 1450-1455 Bessarion oldalán a Trapesuntiussal folytatott Platon-Aristotelész-vitába is beleszól. Híresebb tanárok még: Galeotto Marzio, Lodovico Carbone (1465-1466), és a poeta laureatus Francesco da Parma (1467-1478), akinél Philippus Beroaldus is tanult akkoriban.⁷⁷

A jog professzorai most is híresek ugyan, de nem vetekedhetnek a régebbi bolognai jogászokkal. Diplomáciai szolgálatokat vállalnak, és körükben is feltűnő a humanizmus térfoglalása. Váradi ott tartózkodása idején a humanista, Bornio da Sala, Andrea Barbazza, Antonio de Pratovecchio, Alessandro Tartagni da Imola és Lodovico Bolognini a legkapósabbak.⁷⁸ Az ekkoriban ott tanuló magyarok doktorátusain is szerepel néhány híres tanár, így 1465 végén Bakócz Tamásén Vincenzo Paleotti, Bajori Istvánén pedig Bartolomeo Lambertini, Caspare Calderini és Giovanni da Sala, aki később is gyakran előfordul, ami a magyar diákok közti népszerűségét mutatja.⁷⁹

⁷⁵ Baptiste Platinae Cremonensis Panegyrieus in laudem D. Bessarionis... *Migne* P. L. 161: 109. *Pastor, L.*: Geschichte der Päpste. Freiburg, 1886. 1: 320. *Zaccagnini, Guide*: Storia dello Studio di Bologna durante il rinascimento. Genève, 1930. 40-50. *D'Irsay, Stephen*: Historie des universités françaises et étrangères des origines à nos jours. Paris, 1933. 1: 237-38. Platonista jelentőségére még *Husztí*: Magyar platonisták... 165-67.

⁷⁶ Bonfini: i. h. Ugolinus Verinus (Irodalomtörténeti emlékek. Bp. 1890. 2: 347.) is megerősíti Bonfini állítását:

...Italiae edoctus puerilibus annis
Attica novisti nostraque verba, Petre.

Jogi jártasságára utal Angelus péterváradai gubernátorhoz írt levele „Libenter videremus, si ostendere nobis potestis in omnibus libris juris Pontificii, ad simplicem delationem debere aliquem convinci, vel aggravari”. Ep. 79. 149.

⁷⁷ Perottiról *Corradi, A.*: Notizie sui professori di latinità nello Studio di Bologna. (Documenti e Studi pubblicati per cura della R. Deputazione di Storia patria per le provincie de Romagna.) 2: 452-56. A többiekéről *Zaccagnini*: i. m. 117-18.

⁷⁸ *Sorbelli, Albano*: Storia della Università di Bologna. Bologna, 1940. 1: 237-39. *Zaccagnini*: i. m. 88-103.

⁷⁹ *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyar tanulók anyakönyve és iratai. 1221-1864. Bp. 1941. 47. és 51.

Padova mellett Bologna ekkor kezd megint előtérbe kerülni, hogy a század végére szinte egyeduralmat vívjon ki. Mátyás király számos főpapja, diplomatája és kancelláriai „tisztviselője” került ki innen. Ifjú Vitéz Jánost is nagybátyja, a váradi püspök küldte ide, ahol Galeotto vezetése mellett kezdte meg tanulmányait. (1463-1465 között tanult itt.) 1465. december 31-én doktorál az egyetemi ifjúság rektora, Váradi későbbi nagy vetélytársa, Bakócz Tamás. 1467-ben pedig az átutazó királyi követ, Bajoni István, ki később - mint ez Váradi levelezéséből kitűnik - ennek baráti köréhez tartozik. Hasonlóképpen itt végezhetette tanulmányait Galeotto tanítványaként Báthori Miklós váci püspök, Váradi Péter platonista társa.⁸⁰

3.

Várday István bíboros, kalocsai érsek halála után Vitéz János, ki eddig is viselte a *summus et secretarius cancellarius* címet, most, ténylegesen átveszi, a kancellária vezetését. Nem hosszú időre, mert kegyvesztett lesz, és ugyanannak az évnek (1471.) második felében már Gábor kalocsai érsek vezeti a kancelláriát. Tehát 1471 az utolsó terminus, amikor Vitéz pártfogoltjai és rokonai - így Váradi Péter is - a kancelláriába még minden nehézség nélkül bekerülhettek.

Mint írnok kezdte, de már 1474 második felében királyi titkárként tűnik fel. A kancelláriában mind életére, mind pedig humanista szellemének kialakulására döntő jelentőségű esztendőket töltött.⁸¹

Kancelláriánk első magyar humanistája Vitéz János. Ő emeli - akár Coluccio Salutati Firenzében - a kancelláriai stílust irodalmi színvonalra. Leveleit Ivanich Pál kancelláriai írnok gyűjti össze, és ezzel megszületik az első humanista fogadású levelesgyűjteményünk, amely stílust teremt, minta lesz a kancellária levélírói számára.⁸²

Vitéz János, és így közvetve a kancellária, nem elégszik már meg a jogi képzettséggel, hanem kaput nyit a szorosabban vett humanista műveltség előtt. Ezért küldi unokaöccsét, Janus Pannoniust, először Guarinushoz Ferrarába, s csak azután Padovába, hogy a jogot is elvégezze. Tudatosan neveli az utánpótlást, és a kancelláriát humanista képzettségű rokonai-

⁸⁰ Veress: i. m. 46-51. Ifjú Vitézről Galeottus Martius Narnensis: *De egregie sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Johannem eius filium liber*. Ed. *Ladislaus Juhász*. Lipsiae 1934. (BSMRAe) e. 27. Báthori Miklósról ugyanott c. 31. Talán barátságuk is innen datálódik. Báthoriról írja Váradi „cum quo ab annis teneris imbibita nobis amicitia, et familiaritas existit”. Ep. 114. 216.

⁸¹ Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 167. Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458-1526. Bp. 1930. 7-8. Mátyás király éreztette haragját Vitéz János rokonaival is; lásd Galeatto: i. m. c. 27. A kancelláriában már bent levő Vitéz-pártfogottakkal azonban, így például Handó Györggyel, nem. Pulszky Ferenc: Bisticci Vespasiano Janus Pannoniusról és György kalocsai érsekről. Budapesti Szemle 1873. 286. Hogy Váradi korán bekerült a kancelláriába, bizonyítja Mátyás 1480. július 27-én kelt adománylevele, amelyben Váradi Péterről és Dóczi Orbánról azt állítja, hogy a kancelláriában szolgálnak „ferme ab adolescencie ipsorum gradibus”. Orsz. Levéltár Dl. 18, 391. A királyi kancelláriába kerül be írnoknak: ld. Bonfini: „Mox animi magnitudine praestaret, inter scribas insinuosos, cum Matthiae serviret ab epistolis, usque adeo placuit...” Decas IV. lib. 6. Hogy jóval feltűnésének dátuma előtt már ott volt, az is bizonyítja, hogy már 1474-ben szolgálata jutalmául megkapta a királyi kegyuraság alá tartozó Szent Istvánról nevezett szentjobbfi apátságot és erről IV. Sixtus 1474. október 15-én megerősítő levelet adott Petrus Emerici kalotai főesperesnek, ki nem más, mint Váradi Péter. (Történelmi Tár 1890. 10. Décsényi Gyula: Olaszországi történelmi kutatások. Századok 1893. 127. Sörös Pongrácz: Az elenyészett bencés apátságok. PRT 12b: 146.)

⁸² A kancelláriai humanizmusra ld. Kardos Tibor: Stílustanulmányok Mátyás király kancelláriájából. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 22. szám. 1933. október. 1-27.

val és védenecével tölti meg. Aeneas Silvio Piccolomini is Magyarországra küldi a humanistákat, ha kancelláriában akarnak elhelyezkedni. Itt dolgozik a Guarinus-tanítvány Kosztolányi György, humanista néven Polycarpus; az „artium et iuris doctor” Handó György, a nagy bibliofil; 1464-ben Janus Pannonius is.⁸³

Mátyás még uralkodása elején kancelláriai reformokat hajtott végre. Mindjobban elkülönül a kis-kancellária ügyköre a nagytól, amelyet egyszerűen kancelláriának neveznek. Megindul a bürokratizálódás; a hetvenes években kezd erősebben mutatkozni, s ettől kezdve egyenes a fejlődés iránya a „hivatal” felé.

A kancelláriai foglalkozás természeténél fogva magával hoz bizonyos fokú fölvilágosodást. Az alap most is az egyházi, papi műveltség. A vezetők, a főkancellárok, papok. Az ott dolgozók nagy része azonban nem fölszentelt pap, csak „clericus”. Itt ugyanis nem a papi, egyházi ténykedéseken van a hangsúly, hanem a képzettség és egyéni rátermettség számít. A kancelláriai és diplomáciai szolgálatok jutalmazására az egyházi javadalmak mutatkoztak a legalkalmasabbaknak. Ezek birtokbavételéhez pedig az egyház nem követelt többet, mint a kisebb rendek fölvetelét. Ha pedig püspökséget vagy érsekséget adományozott, akkor a püspökké szentelés előtt a javadalom birtokosát pappá szentelték. A kancelláriában dolgozó Backensloer János csak subdiaconus; 1470-ben pedig mind az alkancellár Matucsina Gábor, mind Karai László csak clericusok. Váradi Péter is csak akkor szenteltette magát pappá, mikor a kalocsai érsekséget megkapta.⁸⁴

Itt az országnak és a királynak tett szolgálatok megelőzik az egyházi érdemeket, a papi buzgalmat. Mikor Mátyás főkancellárjának, Várdai Istvánnak bíbornokká való kinevezését kéri, a megokolásban azt mondja, hogy van ugyan egy bíbornoka, Széchy Dénes, de az inkább az egyházi dolgokban jártas, mint a közügyek terén. Sándor, telki apát részére, hogy még két javadalmat elfogadhasson és a nagyobb egyházi rendeket fölvehesse, ezzel a megokolással nyújtanak be suplicatiót 1470-ben: éveken át állandóan az ország közügyeivel foglalták le. Legjobban rávilágít az elvilágiasodásra egy Mátyás király nevében írt levél. Ebben Mátyás a diplomáciai tárgyalásról hazatérő Vitézt, aki a nagyhetet szándékozná megülni, magához hívja: „az isteni szolgálatokra minden idő alkalmas; mindaz, amit a haza üdvéért teszünk, istentisztelet számba megy.”⁸⁵

A hetvenes évek elején Vitéz János összeesküvése miatt, a király megharagudott a főpapságra. Minthogy ezek Itáliában végezték tanulmányaikat, a király nem nézhette jó szemmel, hogy az ifjúság az itáliai egyetemekre özönlik. Állítólag olyan kijelentést tett, hogy magyar diákok nem látogathatják az ottani főiskolákat. Annyi bizonyos, ez csak kijelentés maradt. Igaz, Vitéz halálával kidőlt a nagy mecénás, Janus Pannoniusával meg az új szellem kiváló költője távozott, hiányukat megérezte humanizmusunk - de nem esett vissza, hanem belső erőitől hajtva haladt, előre a fejlődés rendje szerint.⁸⁶

⁸³ Vitéz János levelesgyűjteményét kiadta *Schwandtner, Ioannes Georgius*: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Vindobonae 1747. Pars I. Egész munkásságára *Fraknói*: Vitéz János... Horváth János: i. m. 56-75. *Huszt*: Janus Pannonius. 5-13. Polycarpusról *Fraknói*: Mátyás király diplomái. Bp. 1900. 4-16. Handó Györgyről: ugyanott 16-32. és *Szentpétery*: i. m. 170.

⁸⁴ Beckensloerről *Fraknói*: Mátyás király levelei: Külügyi osztály. Bp, 1895. I: 81. (Ezentúl csak MKL) Matucsina Gáborról *Érdújrhelyi*: i. m. 56-63. és *Fraknói*: Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. 7: Bp. 1898. 10.

⁸⁵ Várdai Istvánról MKL I. 41. 55-6. Sándor telki apátról *Fraknói*: i. m. 21. A Vitézhez írt levél MKL I. 12., 17-8.

⁸⁶ Irodalomtörténeti emlékek 2: 189.

Vitéz János helyét Matucsina Gábor kalocsai érsek, az előbbi alkancellár foglalta el, - egyéb személyi változás nem történt a kancelláriában, így a szellemnek is ugyanannak kellett maradnia. Matucsina helyébe pedig majd a tagadhatatlanul humanista érdeklődésű Karai László budai prépost lép, ki előbb királyi titkár volt. A kancelláriában marad Handó György is. Kapcsoljuk még ezekhez Váradi Pétert, és akkor látjuk, hogy a legilletékesebb helyen, a kancelláriában Vitéz és Janus Pannonius szelleme él tovább.⁸⁷

A régi történetírói hagyományok is tovább folytatódnak. Karai László alkancellár római követsége alkalmával magával hozza Hess András nyomdász. A budai nyomdának első terméke a Budai Kis Krónika. Ennek ajánlása Karai Lászlóban jelöli meg a segítőtársat. Az ajánlásban határozott hivatkozás van a nemzeti öntudatra, amely legerősebben a kancelláriában élt. Hasonlóképpen Hess nyomdájából került ki egy másik nyomtatvány, és tartalmazza Nagy Szent Vazulnak a pogány költők olvasásáról szóló műve mellett az *Apologia Socratist* is. Ez már halványan a platonista érdeklődés felé mutat.⁸⁸

Mátyás király centralizációs törekvései a kancelláriában a hetvenes évektől kezdve éreztették erősebb hatásukat. A kancellária mindjobban bürokratizálódik, s a királyi titkárok jutnak nagy szerephez. Eddig csak a szorosan vett kancelláriai munkát végezték, de most már a királyi tanácsban is szerepet játszanak. A sort Váradi Péter nyitja meg. Vele kezdődik a secretariusok tulajdonképpeni jelentősége. Ő indítja meg azoknak a titkároknak sorát, akik humanizmusunk folytonosságának megőrzésében és továbbfejlődésében oly jelentős hivatást töltenek be. (Bakócz Tamás, Erdődi Ferenc, Szatmári György, Thurzó Zsigmond, Csulai Mór Fülöp, Keserű Mihály, Brodarich István).⁸⁹

Magister Petrus oklevélben először 1474. december 12-én tűnik fel referensként.⁹⁰ Kancelláriai pályafutása ezentúl már megszakítás nélkül követhető. Mint királyi titkár Mátyást mindenütt elkíséri.⁹¹ Ez pedig nem feledkezik meg róla. Sorra kapja a gazdag egyházi javadalmakat. Már esztergomi kanonok és kalocsai főesperes, mikor 1474-ben megkapja a szentjohbi

⁸⁷ Matucsina Gáborról *Szilágyi*: i. m. 8. és 11. Veronai Gáborról Galeotto: i. m. c. 18. „Studiis humanitatis ornatus”. Vitéz összeesküvését követőleg erős antihumanisztikus visszahatást szokás megállapítani. Ez a felfogás Fraknói-ra megy vissza (MKL LI. bevezetése: Mátyás király mint levélíró. XXXIII.), aki a kancellária diplomáciai levelezésének stílusában hanyatlást lát.

⁸⁸ Karai Lászlóról és a Budai Krónikáról *Fraknói*: Karai László... *Gulyás Pál*: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 17-24. *Chronica Hungarorum*. (Bevezető tanulmánnyal ellátta *Fraknói Vilmos*.) Bp. 1900. 10. Az „Apologia Socratis”-ról *Husztí*: Magyar platonisták. Minerva 1925. 171. Karainak lehetett köze hozzá, hiszen - amint Gárdonyi Albert tanulmánya valószínűvé teszi - Hess Andrásal később is összeköttetésben maradt, sőt ennek özevegéről ő gondoskodott. (*Gárdonyi Albert*: Karai László és Hess András Budán. 1941. 222-41.)

⁸⁹ *Szilágyi Loránd*: i. m. 12. és 23. 86. jegyzet. *Szilágyi* az oklevéltár adatok egész halmazát hozza, míg azelőtt alig tudtunk róluk valamit. A bürokratizálódást a XV. század sajátos szellemi fejlődése hozta magával; ld. *Joel, Karl*: Wandlungen der Weltanschauung. Eine Philosophiegeschichte als Geschichtsphilosophie. Tübingen, 1928. I: 257.

⁹⁰ *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. Pesten, 1855. II: 565. 519-20.

⁹¹ Budán kelt oklevelek-ellenjegyzése Dl. 17,676. (1475. május 15.), Dl. 17,701. (1475. június 6.), Dl. 17,714. (1475. július 14.), Dl. 17,716 (1475. július 24.), 1475. szeptember 25. (Dessewffy-család lt. a N. Múz.: „négy nappal Szent Mihály napja előtt”), Dl. 17,732. (1474. október 18.), Dl. 17,776. (1476. március 17) - A királyt kísérte: 1474. december 12-én Boroszlóban kelt oklevél (*Teleki*, II: 565. 519-20.); 1476. október 15-én Pécsen kelt oklevél (*Fraknói*: Váradi Péter, 493. 2. jegyzet); 1478: december 18-én Diósgyőrött kelt oklevél Dl. 18,107. 1480. decemberében Zágrábban. (MKL 2: 88. és 90.)

apátságot, 1476-ban az erdélyi prépostságot, majd pedig a földvári apátságot.⁹² Pedig csak „in minoribus agens”, pappá nem is szenteltette magát. Tehát nem sokban különbözött a kancellária többi „clericus”-ától.

Gyors előrehaladását és a kedvező körülményeket fölhasználja arra is, hogy családjá jövőjét megalapozza. Nem feledkezik meg testvéreiről, és a király 1478-ban már hármuknak adományozza a megszökött esztergomi érsek, Beckensloer János hatalmas sarokházát, mely „az esztergomi érsekség háza mellett, Buda város Szent Jánosról nevezett kapujánál, a legfeltűnőbb, s a királyi udvarhoz közel, mindenektől... látogatott helyen feküdt”, azzal a föltétellel, hogy egy év alatt újjáépítik.⁹³

Ugyancsak 1478 decemberében vette át Váradi a kancellária vezetését; az egyik oklevélen ekkor már „cancellarius”-nak vallja magát.⁹⁴ A tényleges fő- és titkos kancellár Handó György, akit halála után hivatalában volt kancellártársa, Veronai Gábor követ. Ez azonban még ugyanabban az évben Rómába költözik, és a királyi pecsétek Váradi Péter kezébe kerülnek. Ő lesz a summus et secretarius cancellarius és egyszersmind a kalocsai érsek.⁹⁵

Váradi Péter kancelláriai működését illetőleg humanista szempontból Mátyás király nevében írt diplomáciai levelei jöhetnek számba.

Mátyás uralkodásának első harmadában a diplomáciai levelezés túlnyomó részét királyi megbízásból a kancellária tagjai írták. Ezek között a kiváló latin stíliszták - Polycarpus, Janus Pannonius, Handó György - olykor elsőrendű humanista epistolává kerekítették a diplomáciai leveleket. 1472-től - így látja Fraknoi - ezen a téren mutatkozik a legnagyobb visszahatás. Mátyás király ettől kezdve maga írja a leveleit, és „úgyszólván ő maga a saját titkára”. Az 1472-1480 közötti diplomáciai levelezés zömét neki tulajdonítják. S a visszahatásban jelentős szerepet juttatnak még Veronai Gábornak és pártfogoltjának, Bakócz Tamásnak.⁹⁶

Veronai Gábor, mint már említettem, csak Handó György halála után kerül tényleges vezetőként a kancellária élére, akkor is mindössze néhány hónapra. Ha néhány levél az ő kezétől származik is, de állandóan már azért sem tartózkodhatott a kancelláriában, mert különféle diplomáciai megbízások miatt majd mindig külföldön tartózkodott. Bakócz Tamás nevével pedig csak 1480-ban találkozunk a kancellári iratokban.⁹⁷

Tagadhatatlan, hogy Mátyás ettől az időtől kezdve kevésbé enged szabadkezet titkárainak és diplomáciai levélíróinak. Van néhány levél, amelyről bizonyos, hogy ő írta vagy diktálta. A

⁹² Kollányi: i. m. 107-8. A szentjebbi apátságról PRT 12b: 146. Az erdélyi prépostságról 1476. október 15-én kelt oklevelet így ellenjegyezte: „R. Petri prepositi Albensis”. Fraknoi: Váradi Péter. 493. 3. jegyzet. A földvári apátságról: Ep. 15. 40.

⁹³ Csánki Dezső: Mátyás király mint városépítő. Századok 1904. 400.

⁹⁴ Szilágyi: i. m. 17. 27. jegyzet.

⁹⁵ Szilágyi: i. m. 8. Bonfini Decas. IV. le. 6. Mátyás király 1480. december 23-án kelt levelében (MKL 54. 93.) írja Aragoniai János bíborosnak, aki magának akarta megszerezni a kalocsai érsekséget: „Intelleximus preterea, que nobis paternitas vestra de archiepiscopatu Colocensi scripsit, et cum littere paternitatis vestre ad nos pervenissent iam dudum de facto ipsius archiepiscopatus aliter disposueramus”. 1481 elején kelt levelében pedig (MKL 59. 100.) azt írja ugyanannak, hogy az érsekségről „dudum ante duos menses disposueramus”. Egyúttal kéri, hogy „sine omni mora” szerezze meg a megerősítést. Ezt Váradi 1481. február 16-án kapta meg, még mint „in minoribus agens”. (Fraknoi: Váradi Péter. 496. 2. és 3. jegyzet.)

⁹⁶ MKL II.; Fraknoi: Mátyás király, mint levélíró. XXIII-XXV. és XXXI-XXXIII.

⁹⁷ Bakócz Tamásról Teleki: i. m. 12: 140. és Fraknoi: Erdődi Bakócz Tamás élete. Magyar Történeti Életrajzok. 1889. 12-3.

levelek nagy része magán viseli a király kemény egyéniségét, hiszen az iniciatívákat, a szempontokat ő adta, a szorosan vett tartalmat ő szabta meg. A levélíróra csupán a megfogalmazás, a formába öntés maradt. De a mi szempontunkból éppen ez a fontos.⁹⁸

A levélíró személyének eldöntésében az egyetlen fogódzót a levelek végén található „Ad mandatum domini regis”, vagy „Commissio propria domini regis” jelzés adhatja kezünkbe. E jelzés azt fejezi ki, hogy a király felelősséget vállal a tartalomért, tehát valószínűleg nem ő maga írta.⁹⁹ Ha végignézzük a Mátyás-kori levelezés e kritikus korszakba eső részét, azt tapasztaljuk, hogy azok a levelek, amelyeknek eredetije fennmaradt, éppúgy, mint az előző korszakban, kevés kivétellel el vannak látva ezzel a jelzéssel. Csupán a leveleskönyvekből kiadottakról hiányzik, mert azok összegyűjtői erre nem fordítottak gondot. De hogy azok nagy részén is rajta kellett lennie, bizonyítják a mindkét helyen megtalálható levelek: az eredetin rajta van a jelzés, a másolaton már nincs.¹⁰⁰

Formai szempontból vizsgálva e korszak levelezését, arra az eredményre jutunk, hogy humanizmusunk a levélstílus tekintetében sem szenvedett komoly törést. A kancelláriára jellemző átlagos levélstílus színvonalán a megelőző korszakban messze felülemelkedtek Janus Pannonius és Handó György levelei. Maga a stílus pedig később sem esett vissza, csupán a díszes humanista epistolát szorította ki az egészséges fejlődés, amely a kancelláriában a bürokratizálódással megindult. Az epistolák helyét a szerényebbnek látszó, egyszerűbb kiállítású diplomáciai levél foglalja el. Ez inkább belső hajlékonyságot, simaságot követelt, mint külső díszet, klasszikus utalásokat. Legnagyobb tökélyre ezt a levélstílust - különösen Magyarország javának „bonum christianis”-ként való feltüntetése és a török kérdés, az „immanis perfidusque hostis” dolgában - Mátyás király kancelláriája emelte. Hagyományának bölcsője ott ringott már Vitéz János levelezésében, és később éppen humanista ihletésre fejlődik annyira, hogy a klasszikus allúziók helyébe lép.¹⁰¹

A kancelláriából kinövő Váradi Péter is ezeket a hagyományokat követi. Ezért olyan nagy a különbség magánlevelezése és a Mátyás király nevében írottak között. Már királyi titkár

⁹⁸ Galeotto: i. m. c. 28. ad némi útbaigazítást: „minden levelet, amit elküld, vagy maga mondja tollba, vagy ha mások írták, átolvassa”... és ugyanennek a fejezetnek a végén: „Mivel azonban leveleit sajátkezűleg írja: rendkívül röviden fogalmazza... Kedves embereinek pedig ír, mint több ízben láttuk; mert János esztergomi érseket, kit akkoriban leginkább kedvelt, sajátkezű levelekkel hívta meg.”

⁹⁹ Itt elég ingoványos talajon járunk. A szaktudomány még az alapvető fogalmakat sem tisztázta megnyugtatóan. Csupán analógiákra építhetünk. Így: „Ad mandatum regis” - felelősségvállalás a tartalomért ld. *Szilágyi Lóránd*: A miniszeri ellenjegyzés történetéről. Károlyi emlékkönyv. Bp. 1933. 494-95. Hasonlóképpen valami kevés támpontot nyújt ua.: A német birodalom és Magyarország personalis uniója 1410-1439. A bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV. Bp. 1934. 160. és ua.: Írásbeli supplicatiók a középkori magyar adminisztrációban. Levéltári Közl. 1932. 170. Az egész Mátyás-levelezés, amellyel *Fraknoi* óta behatóbban senki sem foglalkozott, alapos revízióra és feldolgozásra szorulna. Részletekbe menő kritikájával itt sem foglalkozhatunk.

¹⁰⁰ Például MKL I: 415-17.; az eredetin rajta van a „Commissio propria domini regis” jelzés, a Magyar Nemzeti Múzeum 2317. fol. lat. 9. kéziratában már nem található.

¹⁰¹ *Hóman-Szekfű*: i. m. 2: 485. E korszak levelezéséből humanista szempontból kiemelhetők MKL 1: 230. (amely a Mátyásnak tulajdonítható 229. levélnek ügyesebben stilizált változata, annak remissenciái alapján); 283. (Giovanni Mocenigo velencei dogénak. Tipikus humanista alkotás; ilyen kifejezések: „Seva dominandi libidine accensi” és jelzők: „perditissima audacia” kerülnek elő benne, meg hatalmas körmondatok, amelyeknek végére marad a csattanó: „...sed quod deterius est, in furorem profanum arma et presidiis subministrat, atque ut eo perniciosus obstinatum suam in sedem apostolicam sustineat, incitat et impellit, gaudet socios iniquitatum suarum reperisse, olimque conceptum virus tandem in caput christianitatis evomere, ut oppresso capite maiora tandem audeat in membra”. p. 423.); 318, 320.

korában részt kellett vennie Mátyás diplomáciai levelezésében, „cum Matthiae serviret ab epistolis”, hiszen - Bonfini állítása szerint - éppen ezzel nyerte meg királya kegyét. Adatok híján a sablonos, egyforma stílusú levelek közül szinte lehetetlen lenne kiválogatni azokat, amelyeket királyi titkár korában Váradi írt. Így csak azokra szorítkozhatunk, amelyeknél szerzősége kétségtelen. Hat levelet nevének kezdőbetűjével is megjelöl: „P secretarius”, vagy „P secret”. Mind a hat már főkancellárságának idejére esik. Ezek ismerete alapján már könnyebb feladat megkísérelni annak eldöntését, hogy az egykorú levelek közül melyek származhatnak az ő kezétől.¹⁰²

Ez a hat levél nem nagyon emelkedik ki az átlagból, bár meglátszik rajtuk az ügyes stilisztika kezenyoma. Közülük nagyobb figyelemre keltő tarthat számot. Az egyik 1481. április 24-én kelt, a másik 1483. november 6-án. Mind a kettő IV. Sixtus pápának szól. Az előbbiben Mátyás értesíti a pápát a fenyegető török veszedelemről, és kéri, hogy a keresztény hatalmakat szólítsa fel segélynyújtásra. Ebben már nemcsak a „bonum christianitatis”-t hangoztatja, hanem tisztán feltűnik az „antemurale”, a „kereszténység bástyája” humanista szólama. A másik levélben a törökökön kivívott győzelmet jelenti. Nagy vonalakban, adja az előzményeket, midőn a törökök „immani atque barbarico furore” betörték a császár területére, és azt pusztítva „onusti spolis, captivorum maximam multitudinem secum trahentes potius quam ducentes”; majd pedig a csatát, melyet „nox diremit”, az ellenség „in equis pernoctarunt”, s másnap a győzelmet a könyörületes Isten „nobis et christiano populo contulit”. A háborús jelentéseknek a kancelláriában bevált régi szabályai szerint készült, mégis eleven, színes, és önkéntelenül a humanista történetírók stílusát idézi.¹⁰³

¹⁰² „P. secretarius” jelzéssel MKL II. 51. (Zágráb, 1480. december 22. IV. Sixtus pápának); 53. (Zágráb, 1480. december 23. ugyanannak); 66: (Zágráb, 1481. március 13. ugyanannak); 70. (Regede 1481. április. 14. ugyanannak); 77. (Buda, 1481. július 13. ugyanannak) 78. (ugyanaz a dátum ugyanannak) 156. (Buda, 1483. november 6. ugyanannak). Számos levelet neki tulajdoníthatunk mind stílus, mind pedig tárgybeli rokonság alapján. Pl. 33. (Kifejezetten megvan benne a „christianitatis antemurale”, amely kifejezést csak a Váradi Péter névbetűjével megjelölt 70. levélben találunk még meg.) Mint a fentebbiekből észrevehető, Sixtusnak rendszerint ő ír. Zágrábból kelt és az ő tollára vall: 43., 44., 48., 49. (ezt Erneszt és Albert szász hercegeknek írja; „humanitas”-t emleget benne, s egy kifejezése: „perfidi hostis immanitas a cervicibus christianis repellatur” ugyanígy előfordul a nemkülönben Váradinak tulajdonítható 79. levélben), 50., 52. (ez a „P secretarius” jelzésű 51.-kel rokon, amit a tartalmi egyezésen kívül a csak két levélben előforduló *pullulare* szó is bizonyít), 54., 64., 71. (benne utalás van a 70. levélre, mely Váradi kezétől származik), 72., 79., 85., 91., 95.), ennek van egy rövidebb fogalmazványa is, ami arra enged következtetni, hogy a Mátyás által diktált szöveget szélesítette ki Váradi, 99., 102., 103., 104., 105., 106. Ez utóbbi öt levél egy napon kelt. Egy ember kezétől soknak tűnik, ámde későbbi levelezésében is akad hasonló eset, mint például Ep. 89., 117., 118., 119., 120., 121. - Az öt levél közül kiemelkedik a 103., Veronai Gábor bíbornokhoz, írott levél finom, mégis csípős szellemessége. Az ötlet lehetett Mátyásé is, ámde tudva, hogy Váradi sokat megengedett magának Mátyással szemben, másrészt meg ismerve későbbi hasonló szellemű leveleit, - pl. Ep. 20. - az ügyesen és jó stílusban kiszélesített anekdota reá vall, 136., 137. (e kettő IV. Sixtus unokaöccseinek.) A levélíró „singularis humanitas”-t említ; csak humanista írhatta. Stílusa is - bár sablonos - könnyed, a jobbak közé tartozik. Önkéntelenül is Váradinak arra a későbbi magánlevelezéséből ismert magatartására emlékeztet, hogy humanista stílusban csak humanista műveltségű embereknek ír, 138., 140. (Dsem török hercegnek. A vele való összeköttetésben Váradi és Stein György vitték a főszerepet: Lásd *Katona, Stephanus: Historia critica regum Hungariae, stirpis mixtae. Budae, 1793. 16: 518-9.*), 157. 158., 160., 161. (ezekben a rövid bevezetés után változatlanul megvan a Váradi-kézjegye 156. levélből ismert részletes győzelemléírás), 162., 166.

¹⁰³ MKL II. 70. („Quod si vestra sanctitas nunc providere volet quo tandem presidio adiutus me et dominia mea contra hostiles insultus confirmem, erit hoc nonminus pro bono totius christianitatis, in cuius ego antemurali iaceo, et sanctitatis vestre ad gloriam et honorem.”) - és 156. A „Magyarország a kereszténység védőbástyája” szölam kialakulásáról *Győry János: A kereszténység védőbás-*

A XV. század szellemi összetevőit keresve, Karl Joel arra a megállapításra jut, hogy ez az „egységre való törekvés”-ben összegezhető. Politikai téren a centralizációra törő fejedelem lép fel, aki minden szétfutó erőt a maga kezében akar összefogni. Ez a koncentráció természetesen expansivitásra törekszik, és hogy kifelé minél nagyobb erőt tudjon kifejteni, centralizál. Mindenben módszeresség nyilvánul meg. A kancellária bürokratizálódik. Még a királyfiakat is módszeresen nevelik. Az uralkodó méltó udvart tart, ahol felvirágoztatja a tudományokat és a művészeteket. A bandériumok helyett állandó hadsereget hív életre. Országából államot, népéből nemzetet alkot. És ennek a szellemnek az elvilágiasodás a belső ritmusa.¹⁰⁴

Anélkül, hogy pusztán elméletet akarnánk Mátyás királyra és udvarára kívülről rákényszeríteni, látjuk, hogy mindez a megállapítás elfogadható a magyar viszonyokra is. Mátyás totalitásra törő uralma érdekében megindította a központosítást. Állandó hadsereget tart. Kancelláriáját bürokratizálja. Nálunk is megindul a műveltebb papi és udvari körökben a szellem elvilágiasodása. Ezt Mátyás egyházpolitikája a papi és szerzetesi javadalmaknak politikai jutalmazásokra való felhasználása csak elősegíti.

A kancellária művelt, külföldi egyetemet járt „clericus”-ai, valamint az innen főpapi székekbe kerülők, akár az egész ekkori művelt magyarság, az egyházi műveltség talaján állottak. Természetes, hogy egyházas műveltségükkel, önmagukkal szembe kellett kerülnie a pogány szerzőkön képzett szellemüknek. Nem új probléma ez. Már ott izzott az egyházatyák égető kérdései között. Azonban a XV. században még élesebben állt szemközt a két ősi ellenfél: a tudás és a hit. Itt is valamiféle egységre lett volna szükség. Ez a szellemi egységre való lázas törekvés hajtja Marsilius Ficinust, és viszi a neoplatonizmus karjaiba. Ő és könyvei megoldást hirdetnek és nyújtanak a maguk módján.¹⁰⁵

Ficinus sem veti el a tudományt. Dehogy! hisz - tudat alatt - épp ennek megmentése a cél. Csupán kettéválasztja. Az alexandrinisták és a verroisták tudományát és életszemléletét, a „docta impietas”-t, amely tagadja a kereszténység alapvető tételeit - így a lélek halhatatlanságát - Ficinus elutasítja. Ez ellen küzdeni kell. Legyőzésére azonban nem elég a religio, hanem segítséget kell kérni a platoni filozófiától, „religio doctrinae copulata”-ra van szükség; ez a „docta pietas”. Ficinus hitt is ennek a megvalósításában. S ugyanúgy hitték az egységet áhító kortársai is.¹⁰⁶

tyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban. Minerva 1933. 68-124. *Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) 294-304. *Rozmán Erik*: A török kérdés a magyar irodalomban. Pannonhalma, 1940. 4-13.

¹⁰⁴ Joel: i. m. 246-68.

¹⁰⁵ Mátyás egyházpolitikájára vonatkozólag lásd *Hóman-Szekfű*: i. m. 2: 546-48. *Barta István*: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. Bp. 1935. 63-79.

¹⁰⁶ *Huszt József*: Platonista törekvések... A „docta pietas”-ról *Toffanin, Giuseppe*: Storia dell’umanesimo. (Dal XII al XVI secolo.) Seconda edizione, riveduta con aggiunte bibliografiche. Roma é. n. 239-60., és *Kardos Tibor*: A filozófiai irányú renaissance-kutatás Itáliában. I. Hit és humanizmus. 1935. 97-100. Ficinus a tanai miatt őt megtámadó Joannes Pannoniusnak ezeket a jellemző sorokat írja: „Si quis autem putet tam divulgatum impietatem tamque acerbis munitam ingeniis, sola quadam simplici praedicatione fidei apud homines posse deleri, is a vero longius aberrare palam re ipsa protinus vincetur. Maiori admodum hic opus est potestate. Id autem est vel divinis miraculis ubique patentibus, vel saltem philosophica quadam religione Philosophis his eam libentius auditoris quandoque persuasura. Placet autem divinae providentiae his seculis ipsum religionis suae genus auctoritate retineque philosophica confirmare, quoad statuo quodam tempore verissimam religionis

Az volna különös, ha Mátyás király udvarából egy kéz se nyúlt volna Ficinus felé, és ha Váradi Pétert - mint a királyi udvar egyik legműveltebb főpapját - hiába keresnők a firenzei filozófus barátainak sorában.

Ficinus érdeklődése Magyarország iránt már korábbi keletű. Kapcsolata volt Janus Pannoniuszal is, ez azonban emennek halálával megszűnik. A fonalat Ficinus csak 1477-ben veszi fel újra, mikor egyik híve, Francesco Bandini, mint Lorenzo Medici követe, Budára jön. Bandini nem a legnagyobb kedvvel jött, de úgy látszik nem várt környezetre talált, ahol a platonizmus iránti érdeklődés sem hiányzott. Ficinus már ugyanebben az évben Budára küldi Platon-életrajzát, amelyet Bandinihoz írt bevezetésében így beszélt: Ibo igitur iam celer et alacer in Pannoniam ad amicos.

Ficinus barátai Mátyás király udvarában éltek, ahol az élet Beatrix megérkezése óta még fényesebb, még pompázóbb. Ehhez szorosan hozzá tartozik a humanista érdeklődés is. A budai könyvtár, a Corvina, egyre gyarapszik, s a könyvtárszoba éppúgy, mint a lakomázóterem szellemes, a korabeli udvarok színvonalán álló társalgások és viták tanúja. Ezekben élénken részt vesz maga a király és a királyné is. Azonkívül az itáliai egyetemeken végzett gazdag főpapok, a művelt kancelláriai tisztviselők, az udvarban szerencsét próbáló olaszok és a gyakran megforduló külföldi követek.

Bandininak nem lehetett nehéz dolga; itt már egy kis baráti kört talált, amelynek tagjait személyi kapcsolatokon kívül a szellemi érdeklődés azonossága is összefűzte. Közülük háromnak a platonizmus magyarországi elterjedésében nagy szerep jutott. Ficinus 1482. május 9-én kelt levelében írja Bandininak: „Haec interim epistola tres tibi potissimum nobis in Musis amicos mandat iterum atque iterum salutandos, episcopum Colocensem, sepicopum Vaciensem, Petrumque Garazdam.”¹⁰⁷

Tekintély és egyre növekvő társadalmi súly szempontjából Váradi Péter emelkedett ki közülük, humanista képzettségben azonban a másik kettő sem maradt el mögötte. Garázda Péter még Firenzéből ismerte Ficinust, és ő közvetítette a platonizmust Janus felé. Mint Vitézpártfogoltat, személyes barátság fűzte Váradhoz. Báthori Miklós, a kalocsai érsek gyerekkori barátja pedig püspöki székhelyén, Vácott, egész kis Tusculanumot kerekített maga köré. Ő meg a királyi tanácskozás előtti időt is arra használja fel, hogy kedvenc auctorába, Ciceróba mélyedjen. Mindhármost műveltsége felért Bandiniével, ezért nem is csoda, hogy nem érik be vele, hanem már 1478-ban magát a mestert akarják Budára csalni. Ez azonban megelégszik a firenzei Medici udvarral, és maga helyett inkább rokonát, Sebastiano Salvinit akarja elküldeni. Levelai és munkái azonban egymásután érkeznek Budára, ahol szomjas lélekkel fogadják.¹⁰⁸

speciem (ut olim quandoque fecit) manifestis per omnes gentes confirmet miraculis”. (*Ábel-Hegedűs*: *Analecta nova ad historiam re nascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 280.) Apostoli tudata megnyilatkozik Mirandolának írt levelében: „Hos forte magnos pisces nuncupat Evangelium quibus comprehendendis nec rete quidem scinditur. Nostrum vero Mirandula, rete nunc est platonica ratio, quae quidem si modo rite trahitur sub Christiana veritate, non scinditur, sed permanet integra dum impletur. Nullos legisti philosophus quondam Misi platonicos, Christianam suscepisse religionem. Merito igitur Platonice (ut ita dicam) retibus altissimam quaeque Christo piscaris ingenia. Utinam tres saltem eiusmodi religioni piscatores adessent, ut grandes nulli pisces pelago superessent! Sed heu miseri vel infortuni potius! messis vero multa, operari vero pauci. Quo igitur pauciores, mi Mirandula, sumus, eo frequentius nobis, vehementiusque laborandum”. (*Toffanin*: i. m. 252-53.)

¹⁰⁷ AnN 275-76. *Huszt*: i. m. Minerva 1924. 212.

¹⁰⁸ Garázda Péter sohasem emelkedett magasabb egyházi méltóságra, erősebb hatása már ezért sem lehetett. Róla lásd *Ábel Jenő*: Garázda Péter. EPhK 1880. 97-9. *Ua.*: Petrus Garázda, ein ungarischer Humanist des XV. Jahrhunderts. Ungarische Revue 1883. 23-31. *Kollányi*: i. m. 113. *Hoff-*

Ficinus nem is mulasztja el, hogy munkáival barátainak, és így Váradinak is ne kedveskedjék. *Disputatio contra iudicium astrologorum* című művét ajánlotta „Archiepiscopo Colocensi venerando in Christo Patri literatissimo, literatorum patrono.” Ez különben Váradi asztrológiai érdeklődésére is rávilágít, ami Vitéz Jánosra vezethető vissza. Ficinus ebben a könyvben az ő platonista tanításaiba is beleívódott asztrológiát igyekszik a keresztény tanokkal, így a gondviseléssel és a szabad akarattal összehangolni, és a nehézségeket megnyugtatóan elsimítani.¹⁰⁹

Budán a firenzeihez hasonló coetus alakult. Ebben Váradi vezető szerepet vitt, és mint a király kedves emberét, az olasz humanisták számon is tartják. Ugolinus Verinus, a Ficinus köréhez tartozott firenzei költő *Epigrammatum libri septem* című munkájával kopogtat a budai udvarban. Verseinek ajánlásaiból össze lehet állítani azok névsorát, akik 1483-ban a coetus tagjai közé számítottak. Verinus Mátyás király nagyszerű palotájába irányítja verseit, meghagyja azonban nekik, hogy előbb Aragoniai Ferencet üdvözljék, mondják meg neki uruk nevét és a helyet, ahonnan jöttek. Majd a kalocsai érsek házába kopogtassanak be és itt árulják el hosszú utazásuk célját. Budán fogják találni régi barátját, Bandinit is. Azonkívül látogassanak meg sok mást - Garázda Pétert, kit vele együtt nevelt közös anyjuk Firenze; Callimachus Etruscust; Franciscus Briscansist, Mátyás orvosát; - csupán csak a tudatlan fukar küszöbét kerüljék el, mint a pestist.

Egyik epigrammáját Váradinak, a „vir sapientissimus”-nak, Mátyás király első titkárának címezi. „Tiszteletreméltó főpap, már Ausonia partjaira is eljutott a te neved és fényes híred. És méltán. Gyermekeveidben Itáliában nevelkedve megtanultad a mi szavunkat és Atticáét”. Neki ajánlja a verseket, hogy a királynál legyen közbenjárójuk: „Tu mihi Maecenas, tu mihi Caesar eris.” Valóban nem is csalódhatott benne, mert mikor testvérét, Salvestrot, aki a verseket Budára hozta, hazafelé menet a velenceiek kifosztották, két segélykérő levelet írt: az egyiket Mátyásnak, a másikat pedig Váradi Péternek.¹¹⁰

mann Edith: Garázda Péter könyvtárának címeres darabja. Turul 1933. 79. *Huszt:* i. m. Minerva 1924. 184-85. *Horváth János:* i. m. 173-74 és 132-34. - Váradi még Nagyvádról ismerhette, mert Vitéz udvarában tartózkodtak Garázdák, így pl. Garázda János várnagy: *Theiner, Augustinus:* Vetera Monumenta historica Hungarum sacram illustrantia (1352-1526) Romae, 1860. 2: 284. Báthori Miklósnak sem volt nagy tekintélye. Maffeo, milánói követ is észreveszi: „Il vescovo de Wacia, fratello del vojvoda Transilvano; homo piú literato, che de experientia, ne auctorità, se non quanto riscalda l'auctorità del fratello”. (M. D. E. = Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. 1458-1490 Szerkesztették Nagy Iván és B. Nyáry Albert. Bp. 1878. 4: 221.) Báthoriról Galeotto: i. m. c. 31; *Békesi Emil:* Magyar írók Hunyadi Mátyás korából, Kath. Sz. 1902. 240.; *Huszt:* Angelus Callimachus: Siculus költeménye Báthori Miklóshoz. 1929. 9-14. - Mint platonistáról *Huszt:* i. m. Minerva 1924. 214-15. Salvini neki ajánlott munkáit kiadta *Juhász László:* Adalékok az 1437-1490. évekből. (Adalékok, Jegyzetek és Értekezések a Magyarországi Latin Irodalom Történetéhez) Bp. 1931. 1: 11-14. Tárgyalások Ficinussal: *Huszt:* i. m. Minerva 1925. 60-61.

¹⁰⁹ Ficinus ajánlása: „Marsilius Ficinus Petro Pannonio Archiepiscopo Colocensi venerando in Christo Patri literatissimo, literatissimo, literatorum patrono, plurimum se commendat. Scripsi librum contra vana astrologorum iudicia. Mitto tibi prohemium. Reliqua mittam cum scriba noster exscripserit”. A bevezetés végén: „Vale feliciter venerande Pater, atque Marsilium tuum invicto Pannoniae regi commenda, Petrumque (Garazdam et Dominicum Junium praeclaros viros habeas commendatos”. (*Fraknoi:* Váradi Péter 490. 3. jegyzet.) Ficinusnak ezt a munkáját 1477-ben kezdte el és egy olasz barátjának is ajánlotta. Ez is csak arra mutat, hogy Ficinus Váradi asztrológiai érdeklődését akarta kielégíteni. (*Huszt:* i. m. 1924. 213. 67. jegyzet. - *Kardos:* Mátyás király és a humanizmus. 30-31.)

¹¹⁰ Ugolinus Verinus említi a coetus-t (Irodalomtörténeti Emlékek 2: 347.):

„Doctorum invenies illic, Polymnia, coetum
Qui te discutiet, qualis et unde venis”.

A lengyel király követe, Filippo Buonacersi - humanista néven Callimachus Experiens -, aki 1483-ban hosszabb ideig Budán tartózkodott, szintén bekapcsolódott a coetus életébe. Ő annak a diplomáciai megbízatásának igyekezett eleget tenni, hogy a király ne kössön békét a törökkel. Ebben maga mellett találta Váradi Pétert és a „nemzeti” pártot is. Budán írt verseit ennek a törekvésnek szolgálatába állította. Verseivel mind Beatrixon, mind pedig az udvar humanistáin keresztül Mátyásra akart hatni. Ha ez nem is sikerült, a lengyel humanizmusnak megvolt az a haszna, hogy a platonista érdeklődést Callimachus átplántálta Lengyelországba. A budai tartózkodása előtt platonistának alig mondható Callimachus nem sokkal Lengyelországba való visszatérése után felveszi a kapcsolatot Ficinussal és a firenzei platonista körrel. Kevéssel hazatérte után írt és Ficinusnak megküldött kis munkája, a *De demone* már a Budán olvasott *Theologie Platonica* hatását tükrözi.¹¹¹

Hogy Callimachus valóban szerepet játszott Buda szellemi életében, bizonyítja a nagyon jól informált platonista, Ugolinus Verinus versajánlása: „Ad Callimachum Etruscum poetam insignem, Pannonii regis amicum”. Az itt talált pezsgő, magas színvonalú szellemi élet vezethette arra a gondolatra, hogy politikai célkitűzésére vonatkozó célzásait a vers ruhájába öltöztesse.¹¹²

Mert a budai kör tagjai között is akadt költő: Garázda Péter, egykor Guarinus tanítványa, most pedig - mint Verinus mondja róla - „Strigoniense decus, qui prosa pariter carmine quique valet”. Callimachus olvasta, vagy talán egyik összejövételükön hallotta Garázda verseit. Mint igazi humanista, mindjárt az ihlető, a minta után érdeklődött. Ki is lehetett volna hivatottabb, hogy erről felvilágosítást adjon, mint a kalocsai érsek, az „artis Pierie lumen, nec minus eloqui”, aki előhossa Janus Pannonius verseit, és rámutat az ihletőre, a hagyományra, amely tovább él az unokaöccsben:

„Ille rudem primus permulsit uersibus Histrum
Et patrie et gentis candida fama fuit”.¹¹³

Callimachus verse, melyet Garázda Péterhez írt, egyúttal Váradi humanista fölkészültségét is kedvező színben tünteti fel. Váradi nevéhez fűződik a magyar humanizmus fejlődésében központi helyet elfoglaló Janus-kultusz elindítása, költeményeinek hagyománnyá tétele. Mint későbbi leveléből megtudjuk, Mátyás őt bízta meg Janus epigrammáinak összegyűjtésével. Ő volt erre a királyi udvarban mind képzettségét, mind érdeklődésének irányát, mind pedig Janusszal és barátaival való személyes kapcsolatait tekintve a legalkalmasabb. Vitéz és Janus

„Ad librum suum...” című verséből (uo. 351-52.) és egyéb verseinek ajánlásából lehet összegyűjteni barátainak névsorát. - A Váradinak címzett epigramma: uo. 347. - Salvestro kirablása stb. ld. uo. XIV. l., és *Husztí*: i. m. Minerva 1925. 57. 45. jegyzet, ahol *Alfonzo Lazzari* Verinus-kutatása nyomán közli: „Egli allora una lettera al re attia e un'altra a Pietro di Varda arcivescovo di Colocza e primo segretario del re, chiedendo che gli fosse restituito cio che gli spettava, ma non si sa se pote riaver nulla”. Verinus költészetéről ld. *Ellinger, Georg*: Italien und der deutsche Humanismus in der neulateinischen Lyrik. Berlin und Leipzig, 1929. 1: 170-71.

¹¹¹ Callimachus budai diplomáciai törekvéseire *Husztí József*: Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz. Bp. 1927. 16-7. Ugyanitt adta ki Callimachus verseit is (19-24.) *Kardos Tibor*: Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrezonjáról. Minerva-könyvtár XXXVI. Bp. 1931. 11-24. - Platonizmusáról ld. Irodalomtörténeti Emlékek 2: 346.

¹¹² Verinus Callimachushoz intézett epigrammáját ld. Irodalomtörténeti Emlékek 2: 346.

¹¹³ Verinus Garázda Péterről. Irodalomtörténeti Emlékek 2: 348. Callimachus hozzáírt epigrammája: *Husztí*: Callimachus. 19.

barátaival - így a Laki Thurzókkal - mindvégig barátságban marad.¹¹⁴ Ízlésére jellemző, hogy legtöbbször az epigrammaírókat becsülte Janusban, akit Martialissal egyenrangúnak tart.

Gyűjteménye a Corvinába került, de magának, is lemásoltatta pergamenre. Ez a másolat fogsága idején elkallódott. A kancelláriában - a vezető itt Váradi volt -, ahol minden humanista megmozdulás, így a költészet iránt is érdeklődtek, szintén lemásolták. 1496-ban Keszthölcz Mihály esztergomi olvasókanonok tulajdonában is volt egy kézirat, amely Váradi gyűjteményének volt a másolata. Keszthölcz, amint distichonokban írt saját szerzésű sírfelirata elárulja, a kancelláriában dolgozott. Itt juthatott hozzá kancellárja munkájához.¹¹⁵

Mint a fentebbiekből láttuk, Váradi Péter benne élt Buda szellemi életében, sőt vezető szerepet vitt. Humanitása nemcsak felületes „ornamentum”, a divatos érdeklődésnél mélyebben gyökeredzett. Janus Pannonius verseinek összegyűjtése az átlagosnál szélesebb és mélyebb műveltséget, vérbeli humanistára valló filológiai jártasságot követelt. Ennek fényében platonista érdeklődése, humanista kapcsolatai is egészen más színben tűnnek fel. Ezekről azonban, sajnos, elég keveset tudunk, pedig Ficinus „patronus poetarum” kitétele sokat sejtet. Ekkori magánlevelezése is elveszett. Humanista stílusából mégis ízelítőt ad Mátyás király nevében írt diplomáciai leveleinek némelyike. Platonista voltát, a platonista tanokban való elmélyedését igazolják ugyan fogsága utáni kapcsolatai, azonban a platonistára valló asztrológiai érdeklődésen és azon a tényen kívül, hogy szoros kapcsolatban állt Ficinussal, semmi más adatunk nincs. Csupán hipotéziseket lehetne felállítani arról, hogy milyen volt

¹¹⁴ Váradinak Keszthölczhez írt 1496. június 18-án kelt levele: Ep. 35. 74-5.; sokkal helyesebben *Kotler, Josephus*: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*. Posonii 1796. 4: 495-96: „...caeterum a Reverendo Domino Varadiensi nuper inter colloquendum, cum de Joanne Pannonio sermo incidisset, intelleximus Epigrammata illius, quae nos alias Regis Mathiae iussu in unum collegisse meminimus, apud paternitatem vestram transcripta esse, quae nos certe avidissimo cuperemus videre animo, cum ob illius praestantissimi viri memoria, tum vero quod multis verborum salibus, et rerum varietibus exuberent, adeo, ut neminem unquam poetarum viderimus, veterem illem epigrammaticum poetam Martialem fabre magis expressisse. Noster liber, quem in pergamenum transcribi feceramus, sub adversitatis nostrae tempore amissus est”, ezért kéri, hogy az övét lemásolás végett küldje el neki, de még jobb lenne, ha már a másolatát küldené. - *Huszt* az egyik legfontosabb Janus-kézirat, a Codex Vindobonae Latina 3274., epigrammákat tartalmazó részét szintén a Váradi-kézirat leszármazottjának tartja. - A két Thuz-testvérhez fűződő barátságról ld. Ep. 83., 102., 123.

¹¹⁵ Keszthölcz Mihály 1469-1499-ig esztergomi olvasókanonok. *Wagner* (Ep. 35.) után Keszthelyi Mihály néven került be a tudományos irodalomba. 1469-ben Mátyás Bécsbe küldi követként (*Kollányi*: i. m. 109.) 1478. január 18-án a padovai egyetemen találjuk (*Veress*: *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina*. 17.) 1486 szeptemberében már az esztergomi káptalan egyik oklevelét állítja ki, amelyben az aláírók között Garázda Péter nyitrai főesperes is szerepel. (Az esztergomi főkáptalan fekvő s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára. Pest, 1871. 149.) Az esztergomi székesegyház északi tornya alatt Szent Jeromos tiszteletére (ez is humanistára vall!) kápolnát építtet. (Igaz ugyan, hogy más meg Szent Mihály-kápolnát említ: *Szántófy Antal*: *A Bakacs-kápolna Sion hegyén Esztergomban*. Magyar Sion. 1867. 426.) Sírboltját még életében készítette el, rajta a valószínűleg saját szerzésű sírfelirata. Úgy látszik, ő is azon XV. századi latin költőink közé tartozik, akiknek verseiből csak a sírfeliratuk maradt fent.

„Strigoniensis inest lector post fata Michael,
qui tumulum vivus fecit et aediculam.
Scriptor regis erat, falsique pericula saeculi
divertit: vita tutior ista fuit.”

„Anno salutis 1400... az utána következő számokat elmosta az idő” jegyzi meg Kollányi. Valószínűleg az első számokat sem tudták pontosan elolvasni, mert lehetetlen, hogy hetvenkilenc éves korában valaki Padovába menjen tanulni. Más Keszthölcz Mihályról pedig nem tudunk.

érdeklődésének intenzitása, és mennyit hasonított át a XV. század új evangéliumából. Ez már csak azért is kockázatos lenne, mert a firenzei kapcsolatok megindulásának virágkorában állt ki a sorból.

5.

„Ezt az évet - fűzi Bonfini az 1484. évhez - Péter kalocsai érsek fogságbavetése tette nevezetessé, ami az előkelőkből a legnagyobb megdöbbenést váltotta ki”, pedig nem ez az első eset Mátyás uralkodása idején. Ha négy és fél évszázados távlatból nézzük az eseményeket, ismervé Mátyás kíméletlen, ellentmondást nem tűrő, elgondolásaihoz ragaszkodó uralkodói magatartását, amely még Beatrixtól sem engedte keresztetni útjait, szinte előrelátható volt ez a szembekerülés. A Vitéz János iskolájában nevelődött, kemény gerincű, heves vérmérsékletű, szókimondó magyar főpapnak előbb-utóbb össze kellett ütköznie uralkodójával, aki embereitől csak feltétlen engedelmisséget fogadott el. Az érsek bukását siettette pályatársainak áskálódása, kik gyors karrierje miatt irigykedtek rá. Ezek Beatrix köré csoportosultak, akit Váradi az igazságot nyersen kimondó modorával is megsérthetett; másrészt azonban mint Korvin János trónörököségének híve, a királyné uralkodó terveit is keresztelte.¹¹⁶

Bukása máról-holnapra következett be, mert a királynak utolsó pillanatig bizalmasa és kedveltje volt. Mint főkancellár élénken részt vett a cseh és osztrák háborúk óta erősen összebonyolódott diplomáciai ügyek vezetésében. Mátyás nagy terveinek részese, kivitelükben pedig ügyes, használható segítőtársa. A pápai követ 1483. december 24-iki jelentésében „lingua et ingenio potens”-nek és „Regis oculus dexter”-nek mondja. Ugyanebben az évben a királyi személynök tisztét is ő viseli, így a két kancellária vezetőjeként mind a kül-, mind pedig a belpolitikában a király mellett a legszámottevőbb tényező. A diplomáciai levelek nagy részét ő írja, vagy irányítása, ellenőrzése mellett készülnek. Részt vesz a külföldi követek fogadásán, néha a király helyett ő felel beszédükre, máskor a tárgyalásokat is vezeti. Így az 1483. év őszén Budára érkező pápai követtel, aki Mátyás és Frigyes császár között akart békét létrehozni, ő és Stein György tárgyal meg még olyan titkos ügyeket is, amelyeket Mátyás nem szeretett volna a királyné tudomására hozni. Váradiról a pápai követ a legnagyobb elismeréssel szól. Nem rajtuk múlt, hogy az egyezséget nem tudták nyélbe ütni, sőt a király öt évre békét kötött a törökkel. Pedig ennek a kalocsai érsek nagyon ellene volt, hiszen a Hunyadi-ház régi tradícióit követő „nemzeti” párttal tartott, és az igazi ellenséget a törökben látta. Ezért tudott egyetérteni a lengyel érdekeket szolgáló Callimachussal.¹¹⁷

A király meg egy alkalmat sem szalasztott el, hogy szolgálatait megjutalmazza. Neki adja „non petenti, nec expectanti” a péterváradi apátságot. Testvérét, Pált, esztergomi préposttá és földvári apáttá nevezi ki (a földvári apátságról öccse javára az érsek mondott le), Mátét pedig jószágadományokban részesíti. Kieszközölte a pápánál, hogy Váradi az érseki palliumot egyházmegyéjén kívül is használhassa. A pápa pedig az augusztinusok megreformálásával bízta meg. Már 1482 végén Mátyás megteszi a szükséges lépéseket ahhoz, hogy kedvelt főpapja a bíbort is megkapja. Ennél magasabbra magyar főpap alig emelkedhet. A király

¹¹⁶ Bonfini: i. h.

¹¹⁷ A pápai követ jelentése *Katona*: Historia critica 16: 513; *Fraknoi*: Váradi Péter. 437. 1. jegyzet. Váradi mint királyi személynök: Orsz. Levéltár DL. 18,821. *Szilágyi*: i. m. 96. Résztvesz a külföldi követek fogadásán MDE 3: 9. Mátyás nevében beszél: uo. 6. A pápai követtel való tanácskozásokról ld. *Katona*: i. m. 520-24. és *Teleki*: i. m. 5: 256., 267-69. A törökkel való békéről *Pray*, *Georgius*: Annales regum Hungariae. Viennae, 1770. 4: 168-70; *Teleki*: i. m. 5: 275.; Huszti: Callimachus. 16-17.

minden követ megmozgat érdekében. Pált, az érsek öccsét küldi Rómába, és a levelek egész sorát intézi a befolyásos bíbornokokhoz. Még Beatrixszal is írat levelet apósának, a nápolyi királynak Várad érkeében.

Bíbornoki kineveztetésével céljai voltak. Ebben az időben van ugyan két bíbornoka: Aragoniai János és Veronai Gábor, de kifejezetten „unum Hungarum cardinalem” akar. Várad már személyi kiválóságai miatt is megérdemli ezt a kitüntetést, minthogy azonban a magyarok különösen kedvelik, Mátyás terveinek sikere is sokban függ ettől a kinevezéstől. Hogy a kinevezést kérő megszokott kancelláriai stílusfordulatok mennyiben felelnek meg a valóságnak, megállapítani nem lehet. Valószínűleg mégis beleillett Mátyás terveibe, mert római megbízottjának, Veronai Gábornak, írja, hogy ettől, „ut paternitas vestra sciat, non minima negotiorum nostrorum opportunitas dependet.”¹¹⁸

Ebben az időben vált időszerűvé Korvin János trónörökösségének kérdése. Mátyás minden eszközt megragadott, hogy ezt keresztülvigye. Meg is indultak az első kísérletek, hogy Korvin Jánosnak a milánói Sforza Bianca kezét megszerezzék. Várad szívvel-lélekkel uralkodója mellett áll. Beatrix azonban maga szeretett volna Mátyás után uralkodni, így érdekében állt, hogy a tervet elgáncsolja. Pártot gyűjtött maga köré, s azon volt, hogy a Korvin-párt befolyásos embereit az útból eltegyék. Ezek között elsősorban Stein György és Várad Péter jöttek számításba, különösen az utóbbi, aki a királynét valami módon meg is sérthette, és mint a kancelláriák vezetője, a király kedves embere, a „nemzeti” párttal is összeköttetésben álló főpap, útjában volt Beatrix terveinek. A királyné oldalán kereste az érvényesülést a nagy ambíciójú királyi titkár, Bakócz Tamás is. S csak a kellő pillanatot lesték, hogy az érsekre lecsapjanak.

A pillanat el is érkezett. A kancellár, aki Mátyásnak a törökkel való békekötésébe is csak nehezen nyugodott bele, az egyik tanácskozáson nyíltan szembeszállt a királlyal, és a nagy adókat kárhoztatta. Ehhez még valami „factiosa aemulatio” is járult, amit valószínűvé tesz, hogy épp ekkoriban lett kegyvesztett Báthori Miklós. Dóczi Orbánt is csak a királyné mentette meg. A heves Várad még fenyegetődött is, amint Mátyás király mondja az érsekért közbenjáró pápai követnek: „Rossz nyelvével romlást akart hozni rám és országomra. De Isten verjen meg, ha halálát kívánom. Csak nyelvétől félek, a császárra vonatkozó titkok miatt, amelyeket reabízta. Inkább meghalnék, hogysen azon titkok köztudomásra jussanak.” Ekkor fellépnek ellenségei. Az eredmény: Mátyás főkancellárját máról-holnapra Árva várába záratja.¹¹⁹

¹¹⁸ A pétervárad apátság adományozásáról ld. Ep. 59.; *Katona*: Historia metropolitana Colocensis Ecelesiae. 1: 461; MKL 2: 163. Várad Pál földvári apátról Ep. 41; PRT 12b.: 170. Máté birtokairól ld. Ep. 127; *Kovachich, Martinus Georgius*: Formulae solennes styli in cancellaria... Budae, 1798. 466. Érseki palliumát az egyházmegyén kívül is használhatja: Monumenta Vaticana 1/6. 191. A pápa megbízása *Theimer*: i. m. 2: 486. Hasonlóképpen hozzá fordul, hogy Kálmáncsehi Domokosnak javadalmat adjon: uo. 481. Várad bíbornokságának ügyében írt levelek: MKL 2: 139., 147., 148., 149., 150., 151., 152., 153. Az egyik római bíbornoknak írja: „longe tamen maius est, quod ex illius viri promotione, qui ab omnibus Hungaris diligitur, non parva rerum nostrarum benege-rendarum opportunitas dependet. Multa enim eius viri opere et industria agi in rem nostram possunt, que aliter vix vel numquam agerentur”. MKL 2: 264. nro. 153. - IV. Sixtus már 1483. január 25-én megígéri Várad bíbornokságát. (Mon. Vat. I/6. 202-203.) Az ismételt sürgetésre június 21-én azt feleli, mihelyt lehet, a kinevezés megtörténik (uo. 283). - Várad Pál „procurator noster in urbe” ld. a Rodrigo Borgiahhoz írt levelet: MKL 2: 262. - Veronai Gábornak írt levél: MKL 2: 254.

¹¹⁹ Korvin János trónörökösségéről ld. *Schönlerr Gyula*: Hunyadi Corvin János: 1473-1504. Magyar Történeti Életrajzok. Bp. 1894. 38-9. Bakócz Tamás szerepéről *Teleki*: i. m. 5: 292.; Fraknoi: Erdődi-Bakócz Tamás élete. 13-4. A királynéről *Berzeviczy Albert*: Aragoniai Beatrix. Magyar Történeti Életrajzok. Bp. 1904. 186. - Mátyással szembeszáll: Bonfini i. h., másutt pedig: „Quem

Az itt töltött öt esztendőről szinte semmit sem tudunk. Ez a rabság lényeges cezúrát jelentett életében. Nem maga választotta Árva vára kényszerű remeteségét, királyi önkény küldte ide, hogy hermetikusan elzárja a külvilágtól, hogy a rábizott titkokkal elkeseredésében vissza ne élhessen. A budai udvar zajos világából kiszakítva, egy eldugott, kietlen helyre zárták. Igazságának és ártatlanságának tudata csak még jobban kínozza és sértett büszkeségében minden eszközt megragadott, hogy magát tisztázza, és valami úton-módon kiszabaduljon. Elkeseredett kísérleteket tett, így a pápának hagyma levéllel írt levelet. Küldöncét azonban a levéllel együtt elfogták, és amikor a király a levelet tűz fölé tartva elolvasta, megrémülve látta, hogy az érsek „az ő titkairól” ír. Természetes, hogy ezentúl még jobban őrizték. Az évek meg múltak és Váradnak bele kellett törődnie, hogy a börtönben sorvad el.¹²⁰

A fogság keserves iskola volt. A Fortuna által fölkapott fiatal főpap, akinek eddig minden sikerült: harmincéves korában kalocsai érsek és a király első embere: főkancellár, harminchárom éves korában pedig már a bíbornoki kalap felé nyújtja ki kezét, - most kegyvesztett fogoly, minden hidat felégetett maga mögött és egyedül emészti magát, gondolkodva összetört életén.

Nehezen tűrte a fogságot, pedig - mint Bonfini írja - „honestissime” bántak vele. Ő azonban később a pápának írt levelében úgy emlékezik, hogy „a halál és a pokol torkából” szabadult.¹²¹

Ha összehasonlítjuk a fogság előtti és a fogság utáni Váradi Pétert, szembetűnő a változás. A fogságban eltöltött öt esztendő alatt nagy metamorfózison ment keresztül. Korább sem hiányzott ugyan belőle az egészséges, természetes alap, a „dexteritas animi”, a töretlen jellemesség, egyeneslelkűség, becsületérzés és szókimondás: Vitéz János iskolájából került ki, s „a’ tanti viri educatione non degeneravit”. A fogság sok szenvedése és gyötrő magánya legyalulta a vadhajtasokat, amelyek pálya- és vetélytársánál, a hasonló tehetséggel és ambícióval megáldott Bakócz Tamásban félelmetesre nőttek. A javadalmakat halmozó, hatalmaskodó Váradi Pétert, aki ellen „ob horrescentiam” fellebbezni sem mertek; s akinek minden mértékét meghaladó dölyfe miatt a kortársak az „insanus” melléknevet adták, elmosta az idő. „Lelkünket szoktassuk mérsékletre és szerénységre, - írja egyik levelében - ki-ki elégedjék meg a magáéval, nehogy, míg a máséra áhítozik, a magáét is elveszítse.” Az elvilágiasodott, nagyra törő diplomatából a lelki élet felé forduló főpap, elfáradt, megtört, sztoikus „bölcs” lett.¹²²

rex Mathias, reginae, ut aiunt gratia, per sex annos in arce retinuerat”. Tubero is Beatrix kezét látja az érsek bebörtönzésében: *Schwandtner*: i. m. 2: 128. Báthori kegyvesztettségéről *Teleki*: i. m. 12: 654. és 655. oklevél. Dóczy Orbánról *Katona*: *Historia critica*. 16: 548. A pápai követ jelentése. *Fraknói*: Váradi Péter. 508. Udis álnevű röpiratszerző szerint „prae nimia loquendi libertate” került börtönbe. (AnN 458.) Maga Váradi ellenségeinek áskálódását emeli ki: Ep. 18. 46. Fogságba vetése 1484 július vagy augusztus hónapjában történhetett, mert június 29-én még ellenjegyez egy királyi oklevelet, szeptember 24-én pedig a pápa már interpellál az ügyében. (*Fraknói*: i. m. 503.)

¹²⁰ Árva váráról ld. *Kubinyi Miklós*: Árva vára. Bp. 1872. Elfogott leveléről: *Fraknói*: i. m. 508-9.

¹²¹ A pápához írt 1490. szeptember 7-i keltezésű levele. Eredetije a velencei könyvtárban. Idézi: *Fraknói*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel a konstancai zsinattól a mohácsi vészig. Bp. 1902. 2: 266.

¹²² Váradi kíméletlenségére ld. *Csánki*: i. m. 411. Idézett levele: Ep. 99. 190. - Lásd Tuberónál: *Schwandtner* 2: 128-29.

Humanista kapcsolatai, az udvar pezsgő életétől távol, megszakadtak. Mint egykor Vitéz, aki fogsága idején sem hagyott fel az önműveléssel és magányát kódexeinek tanulmányozásával és emendálásával édesítette meg, úgy ő is ebben lelte vigaszát. „A szerencsétlenség egyetlen enyhítőjéhez, a stúdiumokhoz menekülve, ezalatt az idő alatt a tudományokban [litterae] különösen nagy jártasságra tettél szert” - írja Beroaldus. Ez a mély, hitével békén megférő humanizmusa csak gazdagodik. Végigkíséri életét és mintegy belefőnődve világnézetébe, annak integráns része lesz.¹²³

Míg reményét veszítve fogságban sínylődött, rokonsága, valamint a pápa mindent megtett szabadulása érdekében. Hiába, mert minden kísérlet meghiúsult a király hajthatatlanságán. Várad testvére, Pál oly hevességgel követelte bátyja igazát, hogy Mátéval együtt maga is kegyvesztett lett. VIII. Ince pápa 1486. március 6-án nagy levéllel igyekezett közbenjárni. Az érsek ügye mégis csak akkor kezdett elindulni a javulás útján, amikor azt az ezzel külön is megbízott pápai követ, Angelo Pecchinoli vette kezébe. A nuncius 1489 elején érkezett meg a Bécsben székelő Mátyás udvarába. A király kezdetben hajthatatlannak mutatkozott ugyan, a követ azonban ügyes diplomáciával nem hagyta ennyiben a dolgot. Mátyást ravasz érveléssel sarokba szorította és elérte, hogy az érseket Arva várából Visegrádra szállították. Sőt, a királyt még arra is rávette, hogy ígéretet tegyen a vádirat összeállíttatására és a per letárgyaltatására, bár jól tudta, hogy ez aligha történhet meg. Előfordulhatott volna ugyanis, hogy az eljárás a királyra nem a legelőnyösebben üt ki, hiszen Várad semmiféle büntényt vagy komolyabb kihágást sem követett el. Igazolja ezt az is, hogy sem főkancellári címét, sem pedig kalocsai érsekségét nem veszítette el.¹²⁴

A pápai követ - mint 1489 június elsejei jelentésében írja - az érsek elé ment és Visegrádra kísérte. Találkozásukkor a fogoly könnyekben tört ki és a pápa atyai jóságát áldotta. Egészsége látszólag töretlen maradt, és akik régebben ismerték, azt állítják, nem változott semmit „preter ventrem grandiore”. Az igazság mégis az, fogságában súlyos betegségeket szerzett, s ezek hamarosan véget vetettek életének. A követ rábeszélésére elállott ama szándékától, hogy Mátyással a bíróság előtt találkozzék.¹²⁵

Visegrádon is fogolyként kezelték, de már jobban ment sora. És a királynak valóban nem volt komoly szándéka, hogy ellene a pört megindítsa. Úgy is nyilatkozott, hogy szabadon bocsátja és visszaengedi egyházmegyéjébe. Sőt oly célzásokat tett, hogy vele titkos tervei vannak, Korvin János királlyá választása körül nagy szerep vár rá.

Végül is szomorú esemény tárta ki börtöne ajtaját. 1490. április 6-án meghalt Mátyás király. Egy nappal azután, hogy a királyi halottat vivő hajó Visegrád alatt elúszott, levelet intéz Korvin Jánoshoz, „a magyarok és csehek hercegéhez, és az atyai trón örököséhez”: „Fenséges herceg, tégy velem jót, hogy Isten veled is jót tegyen. Ami jót velem cselekszel, abból inkább neked lesz hasznod, mint nekem.” Öntudatos hang, ismeri a maga értékét, tudja, hogy sokat tehet Korvin János érdekében. Korvin számított is erre.

És épp Várad személye robbantotta ki az összeütközést Korvin és ellenfelei közt. Filipecz János, Bakócz Tamás, Nagylucsei Orbán és a királyné ellene voltak; mellette álltak a Geréb-

¹²³ Vitéz 1458. évi esztergomi fogsága idején emendálta Nagy Szent Leo homiliáit tartalmazó kódexét (*Fraknoi*: Vitéz János könyvtára. 1878. 85.) - Beroaldus ajánlólevele az Apuleius-kommentár élén; legújabb kiadása *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyar tanulók anyakönyve és iratai. Bp. 1941. 441.

¹²⁴ Pál közbenjárásáról: *Teleki*: i. m. 12: 426. A pápai levél: *Theimer*: 2: 509. A pápai követ kiszabadítási akciójáról összefoglalóan *Fraknoi*: Várad. 730-31.

¹²⁵ A követ jelentése: *Theimer*: 2: 525. Leveleiben az állandó fejfájás és tüdeje miatt panaszkodik: Ep. 66. 130.; 67. 132.; 90. 175.

testvérek és a pápai követ. Ez kiközösítéssel fenyegetőzve követelte az érsek szabadon bocsátását. Május 8-án Korvin János Budára hozatta, május 20-án pedig szabadon bocsátotta.¹²⁶

7.

Kiszabadulása után újra a politika zűrzavarába veti magát. Hűségesen kitart Korvin János mellett, s ebben Mátyás néhány hív emberén kívül csak a vármegyei nemesség követi. Mindent megtesz a veszni indult ügy érdekében. Ernuszt Zsigmond pécsi püspököt, Ujlaki Lőrincet és a velük jött délvidéki urakat sikerül megnyernie. Közben a királyné bíbornok-sággal kecsegteti, ha pártjára áll. Váradinál azonban ily eszközökkel már nem lehet célt érni.

Mégis minden erőfeszítése hiábavaló volt. A békés megegyezés lehetetlennek látszott, és Korvin János hívei fegyverükre akarták bízni a döntést. Ő ennek ellene volt, mert az ország s a maga békéjét még Korvin koronájánál is többre becsülte. Ezért június 20-a körül, mikor már látta, hogy az összetűzés elkerülhetetlen, Budát elhagyja.¹²⁷

Az összecsapás meg is történt. Báthori István és Kinizsi Pál a párthíveivel dél felé húzódó Korvint Csonthegynél utolérték, és véres harcban legyőzték. Párthíveit, köztük Váradit és annak testvérét, Mátét száműzték. Korvin János azonban kiegyezett Ulászlóval és ekkor ezeket a rendeleteket visszavonták.

Váradi Péter nehezen hajtott fejet. Nem jelent meg a királykoronázáson sem, pedig a koronát neki kellett volna Ulászló fejére tennie. A kibékülés később megtörtént, valószínűleg a szent-mihályi gyűlésen. S hogy a hűségesküt letette, Ulászló hűséges alattvalója, sőt kedveltje lett.¹²⁸

Most már végleg hátat fordít a politikának, mert „a késő bánat megtanított, hogy mennyire kockázatos tört hajón a viharos Eurippusra kimerészkedni.”¹²⁹ Csak országgyűlések alkalmával megy fel Budára, vagy ha a király az ő tanácsát külön is ki akarja kérni. Visszavonul egyházmegyéje székhelyére, Bácsra, ahol főpapi hivatásának és humanista tanulmányainak él.

Egyházmegyéjében sok tennivaló várja. Főkancellár korában ugyan nem sokat törődött főpapi hivatásával, vikáriusainak működését mégis szemmel tarthatta. Fogsága idején azonban gazda és pásztor híján minden romlásnak indult. A zavaros helyzetet hatalmaskodó szomszédai is kihasználták: betörésekkel és erőszakos foglalásokkal pusztították érseksége javait.

Az érsekség jogaiból egy tapodtat sem enged. Szent Pál egyházáról neki kell majdan számot adnia, nem engedheti, hogy annak javaiból bárki bármit is bitorolhasson. Legérzékenyebben a péterváradi apátság elvesztése sújtotta. Ezt ugyanis fogsága idején Mátyás odaadta Rodrigo Borgia bíbornoknak. De Váradi ebben nem nyugodott meg, és volt bátorsága, hogy az apátságot még a nagyhatalmú bíbornok-kancellártól is visszakövetelje. Széleskörű ismeretségét és római összeköttetéseit felhasználva mindent megtett jogai elismertetéséhez. Megbízottakat küld a szentszékhöz, közöttük Rómában már járatos öccsét.

¹²⁶ Ep. 18. 45. *Fraknoi*: II. Ulászló királyválasztása. Századok 1885. *Schönherr*: i. m. 120-21. Szabadon bocsátásáról: *Fraknoi*: Váradi. 730-31. MDE 4: 187. és 202.

¹²⁷ Váradi visszavonulásáról *Fraknoi*: Váradi. 732. 1. és 2. jegyzet. *Schönherr*: i. m. 141. Korvin párthíveiről *Schönherr*: i. m. 130.; Bonfini: Dec. VI. Lib. 9.; MDE 4: 185. és 222. Beatrix ajánlata: MDE 4: 222.

¹²⁸ A koronázáson nem jelent meg: Bonfini: i. h.; MDE 4: 244. Kibéküléséről *Márton*: i. m. 39. A választási eseményeket összefoglalja *Fraknoi*: A Hunyadiak és a Jagellók kora. A Magyar Nemzet Története Bp. 1896. 4: 333-346.

¹²⁹ Ep. 20. 49.

Fáradozásai kapcsán furcsa helyzetbe kerül. Követe, akit VII. Ince pápához küldött, már csak az új pápa előtt adhatta elő panaszát, és az új pápa nem volt más, mint Rodrigo Borgia, ki VI. Sándor néven került a pápai trónra. Mégsem adja fel a harcot és jogait a király segítségével igyekszik érvényesíteni. Sikerrel: 1496-ban ugyanis kiegyeznek.¹³⁰

Az országban dúló pártviszályok, intrikák, hatalmaskodások a beteges, csalódott főpapból elkeseredést és utálatot váltanak ki. „Minél jobban megfontoljuk a jelen idő állapotát és romlott helyzetét, - írja 1491-ben - annál inkább feljajdulunk, mert a könyörületes Isten haragját hívtuk le nyomorult országunkra bűneinkkel. Az emberek lelkéből kiveszett az isteni kegyelem és a keresztény szeretet. És mindenütt az ördögnek, minden gonoszság szerzőjének ösztönzésére csupán a széthúzás, a veszekedés, a gyűlölet tombol és uralkodik. Az egész mai helyzetet mivel is tudnók könnyebben jellemezni, mint Lucanus szavaival: Omnia vulnus! Csak sóhajtozni lehet és kiáltani, amint egy másik költő kiáltott: Imus, imus praecipites!”¹³¹

Tülekedni, marakodni semmi kedve. Körülményei mégis olykor, akarata ellenére, belezavarják. Mit tehetne hát a nemesen gondolkodó, érzékeny lélek? A valóság „csúf” államába más államot, lelkéből sarjadt, vágyaiból életre hívott új országot épít. A „procellosus Eurippus” közepén szigetet teremt, ahol a Pax és Quies élnek, Fides és Scientia békén megférnek, s a Theologia a Múzsákkal karöltve sétál.¹³²

Erre Bács a legalkalmasabb, hová egyházmegyéje székhelyét tette. Szeme előtt gyerekkorának Váradja lebegett, hol az országos ügyekben elfáradt Vitéz János megpihent. De kitörölhetetlenül lelkében élt Mátyás humanista Budájának emléke is. Ennek a kicsinyített mását akarta itt megvalósítani; s mintakép gyanánt ott állott barátjának, Báthori Miklósnak váci Tusculánuma. Maga Báthori biztatta erre: mikor meglátogatta, nem volt meglegedve a bácsi környezettel. Nem csoda. Ki törődött azelőtt a bácsi várral! Körös-körül mocsarak húzódtak s a Masztongában békák brekegése zavarta az esti nyugalmat.

Átépítteti a várat, a mocsarak vizét csatornával a Dunába vezeti, majd pedig a csatornát a Masztonga-patakkal összekötve a várat egészen körülöleli. Munkája befejeztével, 1497-ben, azt írja Báthorinak, hogy most kellene Bácsot látnia: Xerxes módjára hatalmába hajtotta a Dunát, és most minden oly szép, tiszta, még a víz is, amelyben halak úszkálnak, s „ha a gyengéd Narcissus élne, magát megláthatná benne és gyönyörködhetne magában.”¹³³

8.

Ahol a gyengéd Narcissust idézik, ott a Múzsáknak is szívesen adnak lakhelyet. Ezek fátyolt borítanak a rút jelenre és egy szebb világba lendítik át a sztoikus humanistát. Elkísérik a lakomázóterembe, de igazi otthonuk mégis a bibliothéka.

¹³⁰ Sok baja volt Kishorváti Jánossal és Bánfi Lőrincsel is. De Geréb Péter, Izdenczi Benedek, Lábatlan György, Ráskai Balázs, sőt Újlaki Lőrinc is sok gondot okozott neki. Ezekről részletesen *Fraknoi*: i. m. 825-30. és Várad levelezése. - Rodrigo Borgia és a pétervárad apátság: uo. 734-49. és *Fraknoi*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései. 265-73.

¹³¹ Ep. 122. 234.

¹³² Humanista kis országáról Kardos Tibor: i. m. 18.

¹³³ Ep. 36. 76-7. A bácsi várról és a csatornázásról ld. *Henszlemann Imre*: Bácsi ásatások. Arch. Ért. 3: 308., 4: 2., 7: 78. és még - A bácsi vár. Budapesti Építészeti Szemle. 1902. 155. - A középkori Bácsról ld. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 2: 136.

Az érsek - mint Beroaldus értesít - ebédnél és vacsoránál művelt asztaltársaival folytat beszélgetést, és ezek csevegése szolgál legedesebb csemegéjéül. Ezek az asztaltársak a bácsi káptalan kanonokjai közül kerültek ki. Hiszen volt köztük külföldön végzett is, így Garai Bereck doctor, meg Leontius, Mátyás egykori diplomatája, akit Váradi a neki tett szolgálatai fejében ültetett a bácsi kanonoki stallumba. Asztaltársaságát az itt megforduló barátai egészítették ki, köztük Angelus, VI. Sándor péterváradai helynöke, akivel szellemes levelezést is folytat.¹³⁴

Ugyancsak Beroaldus említi a „tudományok minden nemét felölelő, könyvekkel igen gazdagon ellátott” könyvtárát is. A bácsi könyvtár alapjait elődje, a bibliofil Handó György vetette meg, akinek már pécsi prépost korában oly szép gyűjteménye volt, hogy azt a híres firenzei könyvárus, Vespasiano Bisticci is érdemesnek tartja kiemelni. Ezt a könyvtárat a nemkülönbben bibliofil hajlamú utód még tovább fejlesztette.¹³⁵

Az idő mostohasága miatt Váradi könyvei közül csak három maradt fenn. Ezek közül az egyik, Szent Jeromos leveleinek Rómában nyomtatott kétkötetes gyűjteménye, talán sohasem jutott el Bácsra. Az első kötet 11. lapján ugyanis az érsek címere fölé bíbornoki kalap van festve, ami arra enged következtetni, hogy egyik barátja még akkor akarta meglepni vele, mikor bíborossága várható volt, vagyis fogsága előestéjén. A bíbornoksággal együtt ez a könyv is Itáliában maradt. Másik könyve, melyet Bolognában őriznek, Nissai Szent Gergelynek *De vita Moysi* című művét tartalmazza, Georgius Trapezuntius fordításában és előszavával. Harmadikul vehetjük, bár liturgikus célra készült, az 1498-ban Velencében nyomtatott Esztergomi Missale-t. Ezenkívül - sok más mellett - bizonyosan megvolt még könyvtárában Janus Pannonius epigrammáinak általa összegyűjtött kötete, amelyet, midőn elveszett, Keszthölcz Mihály példányáról újra lemásoltatott; valamint Beroaldus neki ajánlott Apuleius-kommentárja. Hasonlóképpen Ficinus 1484-ig küldött művei is, ha ugyan ezek a Janus-gyűjtemény sorsára nem jutottak.¹³⁶

Ez a néhány könyv csak töredéke annak a fényes könyvtárnak, amelyet a bolognai humanista emleget. Ezért szeretnők megállapítani, hogy Váradi mit és milyen körből olvasott. Így fény derülne szellemi érdeklődésére s ezáltal esetleg könyvtára összetételére is. A koronatanú ebben is Beroaldus: „Tu austeriore spiritualis doctrinae disciplinam misces lenioribus secularis sapientiae condimentis.”¹³⁷

Tehát itt is az egyházi humanista tipikus magatartásával találkozunk. Műveltsége két lényeges elemből tevődik össze: a szorosabban vett egyházi és a klasszikus műveltségéből. Ebben a humanizmusban a két annyira eltérő műveltségi elem egybefonódik, kibékül egymással, és ketten tesznek ki egy egészet.

¹³⁴ Beroaldus közlését ld. *Veress*: i. m. 442. A bácsi káptalan tagjai *Winkler Pál*: A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig. Kalocsa 1935. 28-9. és 45-8. A bácsi káptalan nagy és gazdag volt, úgyannyira, hogy az 1498. évi XX. törvénycikk értelmében 500 lovaskatonát tartozott kiállítani (*Érdűhelyi*: i. m. 150.).

¹³⁵ Beroaldus Váradi könyvtáráról: uo. 444. Handó György könyvtáráról *Pulszky*: i. m. 1873. 288-89. Hogy valóban volt bibliothéka Bácsott, azt Váradi utódjának, a nem sokkal később meghalt Geréb Lászlónak végrendelete is igazolja. Ebben valamennyi könyvét a bácsi könyvtárra hagyja (Orsz. Levéltár Dl. 30959.). Lásd még *Timár Kálmán*: A kalocsai főszékesegyház régi könyvtára. Religio 1909. 680-81. és *Winkler Pál*: A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története. Kalocsa. 1932.

¹³⁶ Váradi Péter könyvtáráról *Hoffmann Edith*: Váradi Péter kalocsai érsek könyvtárának maradványai. Magyar Bibliofil Szemle 1925. 215-18. *Ua.*: Les restes de la Bibliothèque de Pierre Váradi, archevêque de Kalocsa. La Bibliofilia 1926. 115-19. *Ua.*: Régi magyar bibliofilek. 131-35.

¹³⁷ *Veress*: i. m. 441.

Humanistáink jelentős számban papok, így műveltségük hivatásuknál és az akkori iskolák szelleménél fogva természetesen egyházas. Ám ez a műveltségük meglehetősen felületes; mélyebb teológiai képzettséggel igen kevesen dicsekedhettek. Váradi érdeklődése a ferences teológiai iskola hatását mutatja. Erre vall teocentrizmusa, mely leveleinek alaptónusát megadja.

Mindig és mindenben isten a végső fóruma. Egyháza jogait azért védelmezi, mert istennek tartozik erről számadással. Az erőszakoskodó Újlaki Lőrínchez is ez a végső argumentuma: „Ha a földi fejedelmektől nem fél, rettegjen a királyok királyától, aki a szegények panaszát nem hagyja megtorlás nélkül.” A boszniai püspök helynökének írja, hogy a káptalan tagjai - prépostjuk ugyanis megszökött - hivatásbeli kötelességüket végezzék lelkiismeretesen, „mert az Isten szemét, aki a rejtekben is lát, ki nem kerülhetik.” A pécsi ferences klostrom custosának is lelkére köti, viseljen gondot a reábizottakra, mert „amint tudod, nem csupán embernek: előljáródnak, hanem Istennek és Szent Ferencnek is számot kell adnod azok sorsáról.”¹³⁸

Ide tartozik még Szűz Mária iránti kivételes tisztelete. Ezt még Váradról hozta magával. Vitéz Jánosnak is Mária és Szent László voltak a patrónusai. Váradi misekönyvének jellemzője, hogy három Mária-mise van toldalékul a könyvhöz kötött hártylevelekre leírva. Ezek közül különösen egy tarthat figyelemre számot: míg a misekönyv nyomtatott részében december 8-ánál csupán a Szűz fogantatása ünnepeltetik, addig a toldalékon a szeplőtelen fogantatás miséjét találjuk, amelyet nem sokkal előbb hagyott jóvá IV. Sixtus.¹³⁹

Ez is a ferences teológia hatására mutat. A szeplőtelen fogantatás dogmatizálásában ugyanis a ferenceseknek voltak érdemeik, és ez a tan mintegy a rendszerükből folyik.¹⁴⁰ A római egyház csak a múlt század közepén emelte dogmává, addig az egyes teológiai iskolák szabadon nyilváníthatták róla véleményüket. A XV. század hetvenes éveiben magasra csapott a harc. Két teológiai iskola nézett farkasszemet: a dominikánusok ellene, a ferencesek mellette törték lándzsát. Egész irodalom keletkezett körülötte. Magyarországon is megtaláljuk ennek nyomait: Magyarországi Mihály pálos Mátyás király előtt vitatkozott az Immaculata Conceptionról egy más rendbeli szerzetessel, aki dominikánus lehetett. A franciskánus IV. Sixtus pápa 1476. és 1483. évi constitúcióiban mellette foglalt állást és a szeplőtelen fogantatásról való misét és officiumot is megerősítette.¹⁴¹

A pápa határozatainak visszhangja fellelhető a magyar ferences literatúrában is, így Temesvári Pelbártnál,¹⁴² a mise pedig Váradi *Missalé*jában. Ezért keressük azokat a szálakat, amelyek őt a ferencesekhez fűzték.

¹³⁸ A ferences teológia erős teocentrizmusáról *Schütz Antal*: Titkok tudománya. Bp. 1940. A klasszikus ferences hittudomány. 275. - Az Újlaki Lőrínchez írt levél: Ep. 87. 167. A boszniai püspök helynökének: Ep. 44. 91-92. A pécsi custosnak: Ep. 71. 138.

¹³⁹ Váradi Mária-kultuszára: Ep. 96. 185-86. Misekönyvéről ld. Váradi Péter kalocsai érsek ismeretlen Missaléja 1498-ból MK 1886. 340. és *Fraknoi*: Váradi Péter kalocsai érsek misekönyve. MK 1887. 1-7., valamint uo. 1889. 357.: Érdekes XV. századbeli könyvbejegyzés egy 1498-i esztergomi Missalében. - *Harsányi. András*: A domokosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938. 279-80.

¹⁴⁰ *Schütz*: i. m. 260-67.

¹⁴¹ Az egész vitáról és a ferencesek állásfoglalásáról *Fr. de Sessevalle*: Histoire générale de l'Ordre de Saint François. I. Le Moyen-Âge 1209-1517. Paris 1935.; *Roskovány, Augustinus*: Beata Virgo Maria in suo conceptu Immaculata ex monumentis omnium seculorum demonstrata. I. Bp. 1873.; *P. Pauwels*: Les Franciscaines et l'Immaculée Conception. Malines 1904. - Magyarországi Mihály vitájáról *Gábel Asztrik*: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. Bp. é. n. 26.

¹⁴² *Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt élete és munkái. 1880. 9.

Három szerzetes renddel állt kapcsolatban: a pálosokkal, a karthauziakkal és a ferencesekkel. Mind a három a megújuló, mélyebb lelkiéletet képviselte. A ferencesek két ágra oszlottak obszervánsokra és konventuálisokra. Népszerűbb volt az előbbi, a szigorított ág, amelybe a másikat is be akarták olvasztani. Váradi az utóbbit pártfogolta. Hogy melléjük állt, az valószínűleg a bácsi mariánus (konventuális) kolostornak köszönhető.

Ennek a kolostornak már tradíciója volt. Innen került ki Igali Fábián, ki a konventuálisok reformját megindította. Mikor a konventuálisok 1490-ben a tudós Segösi Lukácsot választották provinciálisukká, ez mind a reform végrehajtása, mind pedig rendjének ellenségeitől való megoltalmazása végett Váradit kérte a pápától védőjüknek.

Ettől kezdve mindenben segítségükre van. Új kolostorokba telepíti be őket és vigyáz a rend jóhírére. 1494-ben ismét kiújult a viszály a két ág között; ekkor a konventuálisok patrónusa, Váradi és az obszervánsok védnöke, Bakócz Tamás, összehívta a rendek legkiválóbb tagjait. A konventuálisok részéről Segösi Lukács, az obszervánsoké pedig - többek között - Laskai Osvát és Pelbárt esztergomi gvardián (minden bizonnyal Temesvári!) jelent meg. Ezen a tanácskozáson sikerült a békét helyreállítani. Tehát a humanista Váradinak is része volt azokban a reformokban, amelyek közvetve elősegítették a magyar nyelvű kolostori irodalom kialakulását.¹⁴³

A művelt Segösi Lukáccsal levelezésben állott. Egyik levele különösen rámutat a közte és a franciskánusok között fennállt szellemi kapcsolatra. „Ámbár nem hiányoznak - írja -, sőt sokan vannak azok az obszerváns testvérek, akiket egyházunkban való prédikálásra rendjük előljárója melegen ajánl, mi, akik a ti rendetekhez különösképpen ragaszkodunk és mindig ennek tekintélyét kívánjuk gyarapítani, mégis úgy határoztunk, ha Atyaságodnak is tetszik, hogy György testvér teológiai doctor szolgálataival fogunk élni, aki, mint mondják, jelenleg a ti győri konventetekben tartózkodik.” Kéri, küldené el minél előbb, hogy a nagybőjti napokban „frui illius conversatione, et studie possimus, et aliquem fructum ex illius industria, et sollicitudine in Ecclesia Dei reportare.”¹⁴⁴

Az egyházzal vallott misztikus felfogása is a ferences teológiai iskolára utal. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök egyik familiárisának írja, mikor a püspököt elfogták: „Igen kedves fiam, az egész földkerekségen egy a Krisztus vérén megváltott egyetemes egyház, amelynek tagjai mind a mi egyházaink, mind a te urad gondjára bízott egyházak: tehát bárhol és bármelyik tagjában bántják magát Istennek egyházát, minden igaz keresztény, nemcsak az egyháziak, hanem a laikusok is, szívből együttérezni tartoznak... mindenekelőtt kérni kell Istent, hogy szánja meg az ő jegyesét, az egyházat.”¹⁴⁵

¹⁴³ Kapcsolatai a pálosokkal. PRT 12/b: 148.; *Tóth-Szabó Pál*: Magyarország a XV. század végén a pápai supplicatiók világánál. Századok 1903. 152-53. A karthauziakkal Ep. 125. és *Dedek Crescens Lajos*: A karthauziak Magyarországon. Bp. 1889. 188. - A bácsi ferences kolostorról *Karácsonyi János*: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1923. 1: 144. Váradi a patrónusuk: ld. uo. 73. és Ep. 31. Új kolostorba vezeti be őket: *Tóth-Szabó*: i. m. 334. Temesvári Pelbárt valóban tartózkodott Esztergomban, ld. *Szilády*: i. m. 13-4. Laskairól *Horváth Richárd*: Laskai Osvát, Bp. 1932. 8. A szerzetesi reformok és a kolostori irodalom összefüggéséről *Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. 115-24.

¹⁴⁴ Ep. 68. 132-33.

¹⁴⁵ Ep. 99. 190: „Una est fili carissime, in toto orbe terrorum, Christi sanguine redempta universalis Ecclesia, cujus membra sunt et Ecclesiae nostrae, et Ecclesiae Domini tui curae commissae: ubicunque igitur, et in quibuscunque membris ipsa Ecclesia Dei laceretur, omnes non solum Ecclesiastici, sed et Laici, veri Christiani ex corde debent condolere... orandus ante omnia Deus, ut Ecclesiae sponsae suae misereatur.”

Az idézet első fele Szent Pál híres textusára épül (I. Cor. XII. 26-7); ebből fejlődött ki a „Corpus Christi mysticum” tana, amely szerint az egyház Krisztus misztikus teste, ő a fej, az egyházhoz tartozók pedig a tagok. A teológiai nyelv szempontjából Várad nem fejezi ki magát szabatosan és nem fejti ki - de nem is akarja -, hogy az egyházon esett minden sérelem annak fejét, magát Krisztust éri, de egyúttal kihat a „test” valamennyi tagjára s ezért kell a tagoknak együttérezniök. Az idézet második felében sem precíz az a kifejezés, hogy az egyház isten jegyese. A már Szent Ágostonnál megtalálható misztikus felfogás szerint az egyház Krisztus jegyese, sponsa Christi, aki azt vérével váltotta meg.¹⁴⁶

Teológiai jártassága nyilvánul meg 1496. évi pásztorlevelében is. Ebben azt a „a sanctis patribus” rendelt egyházi szokást fejti ki, hogy minden hívő évenként legalább egyszer meggyónjon és az eucharistia szentségtörő vételétől óv. Itt is tanújelét adja a misztika iránti érdeklődésének: „...miként néhány igen vallásos és Isten előtt kedvelt személy által kinyilatkoztatván tudjuk: a három legsúlyosabb bűn között, amelyek miatt Isten bosszúálló keze most az egész keresztény egyházat sújtja, ez az első és legfőbb bűn, tudniillik az eucharistia méltatlan vétele. Ezért fenyegetnek a pestisek és háborúk, ezért bocsátotta Isten a keresztényekre a széthúzás, belviszály és egyéb csapások minden nemét, e miatt adott már kezdetől fogva a töröknek hatalmat, hogy a kereszténységet ily módon (mint mindenki előtt ismeretes) összetörje.”¹⁴⁷ Ebben is láthatjuk teocentrizmusát, amely az istent vallja a történelmi események rúgójának. Ez az isten az ószövetségi szentírás istene, aki bosszút áll a rajta elkövetett sérelmekért és a keresztényt, mint egykor zsidó népét, a pogánnyal sújtja, ha letért útjairól. Nem új felfogás ez, megvolt az egész középkoron át és tovább élt, mind a szerzetes népszónokok ajkán, mind a reformátorok szónoki kellékterében.¹⁴⁸

Várad vallásos műveltségéről adott képünk nem lenne teljes, ha ki nem térnénk arra, hogy a bibliát mily mértékben használja fel leveleiben. Kimondott szentírási utalással csak tíz helyen találkozunk, azonban egész levelezésének hangja, szelleme mögött ott érezni a bibliai jártasságot. Az említett helyek közül öt az ószövetség, öt pedig az újszövetség szentkönyveiből vett idézet.¹⁴⁹ Leggyakrabban egyháza, patrónusát, a humanistáktól is annyira kedvelt Szent Pált, a „doctor gentium”-ot idézi.

¹⁴⁶ A ferences teológia misztikus felfogását az egyházzal ld. *Schütz*: i. m. 271. A Corpus Christi mysticum tanáról ld. *Mersch, Émile*: Le Corps Mystique du Christ, Deuxième édition revue et augmentée. Paris 1936. I-II.; *F. Prat*: La théologie de Saint Paul. Vingt-deuxième édition. Paris 1937. 387-88.; *Winkenhauer, Alfred*: Die Kirche als der Mystische Leib Christi nach dem Paulus. Zweite Auflage. Münster in Westfalen 1940. - A „sponsa Christi” kifejezésről *Marsch*: i. m. 1: 155-56., 2: 101. stb.

¹⁴⁷ Ep. 51. 103. Az oltáriszentség e korbéli tiszteletéről *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 24-7.

¹⁴⁸ *Turóczi-Trostler József*: Az országban való sok romlásnak okairól - Forrástanulmány Magyar István könyvéről. Minerva 1930. 273.

¹⁴⁹ Ep. 94. 180-81. „Recordamur quippe hoc studio affectu” intonálással a Királyok első, és Mózes negyedik könyvéből hoz fel példákat humanista módra állításának igazolására: Saul és Dávid története I Reg 18, sequ.; Mózes és nővére, Mária: Num 12.; Chore, Dathan és Abiron lázadása: Num 16. - Ep. 116. 222. „Dictum quippe sapientis est: Fili, peccasti...” Ecclesiasticus 21, I. - Az újszövetségi idézetek közül kettő Máté evangéliumából, három pedig Szent Páltól: a Rómaiakhoz, illetve a Korinthusiakhoz írt levelekből való. Ep. 94. 181. „Scimus quippe dictum esse Salvatoris: quando offers munus tuum ad altare...” Math. 5, 23-4.; Ep. II. 29. „Ecce ego vobiscum sum...” Math. 28, 20.; Ep. 99. 190.: I ad Cor 12, 26-7.; Ep. 71. 136. „Cyritas nam que est, quae non cogitat malum...” I ad Cor. 13, 5-7.; Ep. 94. 182. „Juxta monitum Apostoli dicentis: Quod ex vobis est, ...” Ad Rom 12, 18.

Jellemének egyenességét és következetességét ismerve szinte természetesnek vesszük, hogy ez a vallásos érdeklődés lelki szükségletből fakadt. Az üdvösségével - ezt a szót annyiszor hangsúlyozza! - törődő lélek transzcendens vágyait akarta kielégíteni az egyháza adta kegyelmi eszközökkel. Innen származik a fiúi tisztelet Mária iránt, ezért fordul a megújuló, lelki életet élő és hirdető szerzetesrendek felé, és segíti elő ezek reformját. Ezért véteti fel magát a római Szentlélektársulat tagjai közé.

Hívei lelki üdvét is szívéen viselte. Erről tanúskodnak pásztorlevelei. Ferences szónokokat hív meg igehirdetésre. Munkája eredményét közvetve az is igazolja, hogy a római Szentlélektársulat magyar tagjai közt egyházmegyéjének tagjai fordulnak elő majdnem a legszámosabban.¹⁵⁰

A templomok fényének emelésére Itáliából hozatja a szükséges kegyszereket. És mivel a hívek lelki élete sokban függ a papságtól, ezekre is nagy gondot visel. Egyházmegyei zsinatot tart, kánoni látogatásokat végeztet. Ha úgy látja jónak, nem riad vissza a legszigorúbb egyházi fenyítékektől, sem a papok, sem a világiakkal szemben.¹⁵¹

Káptalanjára is vigyáz. Ha még a király ajánlana is nem megfelelő embert, nem fogadja el. Mind a papnevelésben, mind pedig a műveltség széthintésében elsőrangú fontosságú a káptalani iskola; a humanista főpap ezt sem hanyagolja el. Ezért jár el olyan erélyesen a residentia-kötelezettséget meg nem tartó olvasókanonokja, Frangepán Ferenc ellen, kinek a káptalan keretén belül annyira fontos feladata van: „cura Sigilli, Dispositio Scolae”, vagyis a hiteleshely és az iskola vezetése.¹⁵²

9.

Váradiban a „theologust” nem lehet és szabad elkülöníteni, elválasztani a humanistától. E két műveltségi elem teljesen összefonódik, színezi, gazdagítja egymást. Ezért szellemi arcképe hiányos lenne, ha a rendelkezésünkre álló adatok alapján meg nem kísérelnénk, hogy a szorosabban vett humanista műveltsége összetevőinek „világi” elemeit rekonstruáljuk.

Beroaldus sablonos értesítéséből: „Tu somniparcissimus vigilas de nocte bonasque horas bonarum artium studiis impendens”,¹⁵³ annyit feltétlenül el lehet fogadni, hogy sokat olvasott. De a „bonae artes” tágra nyújtható keretei olvasmányainak közelebbi meghatározására alig adhatnak támaszpontot. Nagyszerű könyvtára majdnem maradéktalanul elpusztult. Így olvasmányainak megállapításánál megint csak a fentmaradt levelezésére támaszkodhatunk.

Jól ismerte a humanisták kedvelt auktorait: a költők közül Horatiust és Vergilius *Aeneis*-ét. A *Georgicon*t már idézi is. Martialisszal állítja egyvonalba Janus Pannoniust, Persius szatíráiból vesz citátumot. Lucanusra hivatkozik. A humanista poéták közül csak Janus Pannoniusról tudunk, akinek epigrammái „multis verborum salibus, et rerum varietatibus exuberant”.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Liber Confraternitatis... passim. - Pásztorlevelei: Ep. 51., Ep. 52.

¹⁵¹ Kegyszereket hozat Itáliából, ld. Ulászló ajánlólevelét: Ep. III. Visitatio canonica és zsinat tartása: Ep. 68. A szegedieket is interdictummal sújtotta: Ep. 88. Papot javadalomtól foszt meg: *Theiner* 2: 539.

¹⁵² A bodrogi esperességgel összekötött háji prépostságra a királytól ajánlott Pozsegavári Miklóst nem fogadja el: *Tóth-Szabó*: i. m. 220-21. A Frangepán Ferenchez írt levél: Ep. 57. *Wagner* „Dispositio Scolae” helyett hibásan „Disposition Stolae”-t olvasott.

¹⁵³ *Veress*: i. m. 442.

¹⁵⁴ *Bochkay* Miklós mislyei préposthoz írt levelében (Ep. 134. 251.) „Nunc illius sane convictum, ut ingenue fateamur, vobis invidemus, admonendam tamen duximus Fraternitatem tuam, sic illius conversationi incumbas, ut feram esse illum semper memineris, et simul Aristaei fabulam cum Protheo certantis saepe recenseas, Leo quippe senex naturae suae non immemor, interdum:

A prózaírók közül természetesen ismernie és olvasnia kellett Cicerót, ha nem is hivatkozik rá. Leveleinek stílusa erre vall. Cicero kedvelése - mint Aldus Manutius is észreveszi - szinte általános a magyar humanistáknál. Catót már idézi; s az általánosító „legitur” elindítással két felhozott példája közül az egyik Suetonius, a másik pedig Valerius Maximus munkáiban található. Ismerte Salamon és Markalf historiáját is, mert „Marcolphus celebratissimus morio” szellemességére hivatkozik.¹⁵⁵

Jártas - természetesen - a mitológiában. Aristaeus, Mater Cirena, Vertumnus kerülnek egymás után elének. Báthori István erdélyi vajdát Vulcanusnak, „faber Jovis”-nak aposztrofálja. A „tener Narcissus” és Mercurius, a „fur caudatus” sem hiányzik.¹⁵⁶

Olvasásmódjára fényt vet a bolognai Egyetemi Könyvtárban található könyve. Ez - mint említettem - Nissai Szent Gergely *De vita Moysis* című művét tartalmazza, Georgius Trape-suntius fordításában és bevezetésével. Tehát a szentatyákat is olvasta, mind a görögöket, mind pedig a latinokat, ez utóbbira egy Szent Ágoston *Confessiones*ére visszamenő utalás is tanú.

Omnia transformat, se se in miracula rerum,
Ignemque, horribilemque feram, fluviumque liquentem.
Ferum ubi fugam nulla reperit astutia, virtus
tu se se redit, atque hominis tandem ore iocatur.”

Tovább is folytatja az idézést, de ezt ugyanennek az éneknek előbbi helyéről (IV. 441-44.) veszi:

„grandaevus namque cum sit, novi tamen omnia vates
quae sunt, quae fuerant, quae mox ventura trahantur.”

Ld. Georgicon IV. 391-93. - Martialisról *Koller*: i. m. 496 - Ep. 122. 234-35. „...suspirare itaque possumus tantum et exclamare, quod alius Poeta exclavavit: Imus, imus praecipites.” Persius Sat. II. 41-2. - Ep. 122. 234. „Quo fit, ut omnium novitatum summam, unico facile complecti possimus, Poetae Lucani verbo: Omnia vulnus!” E rövid idézetet Lucanusnál így nem találtam. Csupán két hely van, ahonnan esetleg Várad rosszul emlékezve idézhetett. Az egyik (Pharsalia IX. 774-76.):

„...nec quantus toto de corpore debet,
Effluit in terra, saevum sed membra venenum
Decoquit, in minimum mox contrahit omnia virus.”

A másik valószínűbb (VIII. 725-27.):

„...Postquam sicco iam littore sedit,
Incubuit Magno lacrimasque effundit in omne
Volnus et ad superos obscuraque sidera fatus...”

- Janus Pannoniusról *Koller*: i. m. 4: 495-96. - Ep. 99. 190. „Scitum namque est memorabilis Poetae dictum: Magna cadunt, inflata crepant, tumefacta premuntur.” Hogy ki ez a „memorabilis Poeta”, s honnan való ez a citátum nem tudtam megállapítani.

¹⁵⁵ Ep. 66. 130. „...liberam hic Civitatem habemus, unicuique ut libet, licet iuxta Catonis sententiam.” A *Dicta Catonis*-ban nincs meg; úgy látszik, Várad olyan kötetet használt, amely a Catónak tulajdonított sententiákat is tartalmazta, és ez éppen azok közül való lehet. - Ep. 118. 229. „...ut Groeca quondam mulier ab irato Philippo, ad placidum et mitem Philippum provocasse causam legitur...” ld. Valerii Maximi *Facta dictaque memorabilia*. Lib. VI. c. 2. ext. I.; csak ott az asszony a részeg Fülöptől a józanhoz apellál. - Ep. 71. 137.-beli példa megtalálható Suetonius: *De Vita Caesarum*. G. Julius Caesar. c. 74-5. - Markalfról: Ep. 125. 238. Ennek a világszerte elterjedt históriának latin szövege nyomtatásban először Kölnben 1473 körül jelent meg. Salamon és Markalf historiájáról összefoglalóan ld. *Décsi Lajos* tanulmányát: RMKT 8: 480-84. - „Videntur mihi Pannonii omnes (multis enim familiarissima usus sum... ingenii iudicique, bonitate delectari maxime ciceronis operibus”. Aldus ajánlólevele Csulai Mór Fülöphöz: App. Hung. 89. kiadva még *Veress*: i. m. 463.

¹⁵⁶ Ep. 125. 238-39. Narcissus és Mercurius: Ep. 36. 76-7.

Figyelmesen és gondolkodva olvasta, erről tanúskodik a vörös tintával írt számos bejegyzése. Vitéz János is így olvasta könyveit. Váradi egyik bejegyzéséből azt is megtudhatjuk, hol és mikor olvasta könyvét: „Bachie XII. octobr. 1495.”¹⁵⁷

A bejegyzéseket nem láttam, így nem tudom megállapítani, hogy az antiplatonikus Trape-suntius által fordított és bevezetett munkát milyen szellemű széljegyzetekkel kísérte. Ismerve platonista múltját, kézenfekvő a kérdés, hogy fogsága után mily magatartást tanúsított a platonizmussal szemben.

Az 1484 végén megjelent teljes Platon-fordítás már nem találta Budán. Joannes Pannonius kemény kritikája, mely Ficinust Budáról érte, szintén későbbi keletű. Pedig Buda és Firenze, között a kapcsolatok ekkoriban erősödtek egyre jobban. Azt lehetne gondolni, hogy az érsek hat évi kényszerszünet után újra felveszi az elejtett fonalat. Annál is inkább, mert platonista barátjával, Báthori Miklóssal, mindjárt kiszabadulása után kapcsolatba lép. Azonban nem így történt.

A kiszabadult kalocsai érsek már nem Firenze és Ficinus felé fordul. Mátyás halálával a firenzei kapcsolatok különben is teljesen megszűntek, vagy legalábbis nem tudunk róluk.¹⁵⁸ Érdeklődését Bologna kelti fel, ahol épp akkoriban áll hírneve tetőpontján az egyetlen ünnepeelt poétika- és retorika-tanára, az idősebb Philippus Beroaldus.¹⁵⁹

Ez a híres humanista, kinek a francia humanizmus fejlődésében is jelentőséget tulajdonítanak, egész középeurópai humanizmusunk alakulására befolyást gyakorolt sajátos apuleiusi stílusával és platonizmusával. Volt idő, mikor hatszáz diákkal dicsekedhetett. Ezek zöme német, azonkívül cseh, lengyel és magyar. A Sodalitas Danubiana és a budai cseh kancellária humanizmusa Bologna és így Beroaldus felé mutat. Talán mindezeknél jobban rányomja bélyegét Jagello-kori kancelláriai humanizmusunkra. Bakócz és unokaöccsei, Szatmári György és védenecinek sora, a királyi titkárok, Csulai Móré Fülöp, Kesserű Mihály, Brodarich István és a mohácsi vészig alig van nevezetesebb humanistánk, aki nem az ő, vagy szellemét továbbvivő és stílusát a végletekig fejlesztő tanítványainak - Joannes Baptista Pius, Achille Bocchius, Romolus Amaseus - keze alól került volna ki, vagy kapcsolatban nem lett volna vele.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Ep. 94. 182. „non hominem, sed peccatum in homine odio habere.” - Augustinusra megy vissza: „Amicus rei inimicus causae.” - Hoffmann i. m. 134-35.

¹⁵⁸ Huszti, Minerva IV. 72.

¹⁵⁹ Filippus Beroaldus 1453. november 7-én született Bolognában. Görög és latin tanulmányait a nagyhírű Francesco da Parmánál végezte. 1472-ben még húsz éves sincs, már az egyetem retorika- és poétika tanára. 1475-ben otthagyja Bolognát, Parmában, Milanóban és Párizsban tanít. 1477-ben hazahívják és egészen haláláig (1505. július 9.) a bolognai egyetem katedráján marad. Róla ld. *Fantuzzi, Giovanni*: Gli scrittori bolognesi. Bologna 1781. 2: 111-35.; *Frati, Lodovico*: I due Beroaldi. Studi e Memorie per la Storia dell'Università di Bologna. 2: 209-28.; *Sabbadini, Remigio*: Storia del Ciceronianismo. Torino 1885. 42-5.; *Zaccagnini*: i. m. 122-28.; *Ellinger*: i. m. 107-9.

¹⁶⁰ Beroaldus és a francia humanizmus, ld. *Nouvelle Biographie Universelle*. 5: 654. - A német tanulók favorizálták, ld. *Friedlaender, Ernestus et Malagola, Carolus*: Acta Nationis Germanicae Universitatis Bononiensis. Berolini 1887. XXXI. - A Sodalitas Danubiana és a vele szoros kapcsolatban levő budai cseh kancellária legkiválóbb tagjai Bolognában-tanultak. Így Lobkovici Hassenstein Bohuslav, Neideck György; Celtis pedig hallgatta is. Piso Jakab 1502-ben Beroaldus két költeményét ki is adta (*Ábel*: Magyarországi humanisták. 85.) Platonizmusukra jellemző, hogy az egész Sodalitas részére Apuleius egyik munkáját tartották szükségesnek kiadni. (*Fógel Sándor*: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták. Bp. 1916. 45.) Szellemükre ld. *Klimes Péter*: Bécs és a magyar humanizmus. Bp. 1934. 45.; *Kardos Tibor*: Mátyás király és a humanizmus. 71. - A Jagello-kori kancelláriai humanizmusra ld. *Fógel, Josephus*: Quomodo rex Wladislaus II. cancellariaeque eius de rebus litteraris meriti sunt in Hungaria. Budapestini 1911.; *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása (1490-1516). Bp. 1913.; *ua.*: II. Lajos udvartartása (1516-1526). Bp. 1917.; *Horváth János*: Az irodalmi műveltség megszólása. 180-233. - A bolognai kapcsolatokról ld. *Gerézdi*: i. m. It 1940. 151-57.

A kapcsolat Beroaldus és Váradi között emennek a fogsága utáni éveiből datálódik. Bolognában - három évtizeddel előbb - egyidőben végezték ugyan tanulmányaikat, de kapcsolatuk nem innen veszi eredetét. Váradi pedig Beroaldus tanítványa - mint egyesek minden alap nélkül feltételezik - már az időrendi nehézségek miatt sem lehetett.¹⁶¹ „A köztünk napról-napra egyre jobban virágzó barátságnak létrehozója s mintegy összeenyvezője - írja a bolognai humanista - tanítványom, Csulai Fülöp volt”, és ezzel elébe vág minden találgatásnak.

Csulai Mórét Fülöpöt 1491-ben a kalocsai érsek küldhette Bolognába. De nem ő volt az egyetlen: „Te hozzám, nem éppen szégyenlendő erkölcsű és tudományú mesterhez, tanulókat küldtél”, akik közül leginkább Kesserű Mihály, a későbbi boszniai püspök vált ki. Természetesen ez levélváltást vont maga után, amely meglehetősen sűrű és magas színvonalú lehetett. A kalocsai érsek Rómába tartó követi betértek Beroaldus házába, hogy a tanulók előmenetele után érdeklődjenek, és ilyenkor a mester sem panaszkodhatott Váradi fősვნისეge miatt. Levelezésükből csupán Beroaldusnak az Apuleius-kommentárhoz írt ajánlólevele maradt meg. Váradi egyik levelének csattanóját pedig még Pinus Tolosanus egykorú Beroaldus-életrajza is érdemesnek tartotta feljegyezni. Mikor ugyanis Beroaldus affelől puhatolódzott, hogy milyen szívvvel venné, ha Apuleius *Aranyssamarát* neki ajánlja, Váradi szellemesen felelt vissza: „Ha azt a szamarat, amelyet nekünk olyan jóakarattal megígértél, minél gyorsabban megküldöd, arannyal terhelten fogjuk hozzád visszairányítani.” E röpke töredék is fényt vet a kalocsai érsek kitűnő levélstílusára, s mindjárt komolyabban vehetjük az őt és leveleit dicsérő bolognai humanista lelkendezését.¹⁶²

Ez az elveszett levelezés esetleg fényt deríthetne mindkettőjük platonista érdeklődésének hőfokára. Annyi azonban bizonyos, hogy erről szó esett köztük. Beroaldusnak volt alkalma megismerni Váradi ebbeli jártasságát és képzettségét. Nem hiába nevezi „Pythagoroci dogmatis observatissimus cultor”-nak és „platonici praecepti retinentissimus”-nak. Ezért felelősséget vállal az Apuleius-kommentár ajánlólevelének többi része, amelyből kitűnik: milyen jól ismerte az érsek életét, életkörülményeit, még ha stilizálja is azokat.

Barátságukat a közös eszmény: Cicero és a platonista érdeklődés csak megerősíthette. A platonizmus Bolognában nem új keletű, mint már fentebb említettem; ott áll Bessarion személyében az egyetem szellemi megújódásánál és tovább hat, kiváltképp a retorika és poétika tanárain át, akik között Galeotto Marziót is megtaláljuk, egészen Beroaldusig. Ő ismeri ugyan Ficinus Firenzében szárnyra kelt platonizmusát, hiszen oda - így például Polizianohoz - baráti szálak is fűzik, mégsem ott, hanem kedvelt írójánál, a vele egyéniségben is annyira rokon Apuleiusnál köt ki.

Mélyebb, átgondoltabb filozófiai rendszert, valami kis eredetiséget Beroaldusnál hiába keresnénk. Rétor volt, és így természetesen Cicerón, tehát a retorikán át jut el a platonizmushoz.

¹⁶¹ Veress: i. m. 49.

¹⁶² Beroaldus-idézeteket ld. Veress: i. m. 443. - Váradi jól ismerte Csulai Mórét Fülöp testvérét, a Hunyadiak nagy hívét, aki 1490-ben a jajcai várkerület parancsnoka volt. Innen eredhetett közöttük a kapcsolat (*Thallóczy Lajos*: Jajcza története 1450-1570. Bp. 1915. MHHD XL. CLV.) - Az Apuleius-kommentárt is Csulai Mórét közvetíthette, hisz a Beroaldustól neki ajánlott Cicero-kommentár ajánlólevele végén írja a bolognai humanista: „In manibus sunt commentarii apuleiani: quos intervallo brevi intermissos ad officinam revocare contendo, ut litteratoria incude formati usui esse possint mercis nostrae negotiatoribus et condimentorum nostrorum alimenta sectantibus.” Kiadva *Gulyás Károly*: Művelődéstörténeti emlék a XV. századból. MK 1914. 163. - Kesserű Mihályhoz való kapcsolatára utalhat az a Kesserű István, aki levelezésében fordul elő. (Ep. 153.) Csulairól és Kesserűről még *Gerézdi*: i. m. It 1940. 151-53. - Pinus Tolosanus feljegyzése *Révész Mária*: i. m. EPhK 1931. 164.

Egyébként ez az út volt a legtermészetesebb; Ficinus is ezt követte.¹⁶³ Az enciklopedikus érdeklődésű Beroaldus azonban nem jut el Ficinus halálos komolyan vett bölcselkedéséig. Itt is csak a felszínen marad és így nála inkább csak platonista színezetű műveltségről, mint átgondolt, átélt filozófiáról lehet szó.

Orációiban gyakran megy vissza, mint végső tekintélyre, Platonra. Példa rá a szokásos kezdés: az emberek többet törődnek testükkel, mint lelkükkel. Pedig, a léleknek is megvannak a maga betegségei. Ezeket csak a philosophia moralis képes meggyógyítani. Ez a „vitae dux et virtutum indagatrix”. A filozófiát ugyanis három részre osztja: Phisica, Dialectica, Ethika. E harmadikat szerette Socrates, aki „neque de natura rerum neque de altioribus sublimioribusque rebus... disputavit”. Az ő tanainak tulajdonképpen leírója, az „isten” Platon is így gondolkodott, akit máshelyütt „philosophorum deus”-nak nevez.¹⁶⁴

Hogy mit értett a „philosophia moralis”-on, azt egy másik orációjából tudjuk meg. Ennek rövid summája: A lélek művelése a rosszat megvetve követni a jót. A lélek művelése: felkarolni az „ingenuas disciplinas”-t. Tehát: „cultura animi est ipsa eloquentia”.¹⁶⁵

A retorika illetén felmagasztalása sem Beroaldus találmánya; de igen alkalmas arra, hogy Cicerótól a szintén rétor Apuleiusig eljusson anélkül, hogy a „fons eloquentiae”-t megtagadná. Váradi, kinek eloquentiáját az egykorú források mind hangoztatják, és akinek leveleit olvasva Beroaldus a legnagyobb dicséretet mondja, amit csak lehet: „ut perfectus orator”, könnyen követhette Beroaldust Apuleius felé vezető útján. Ezért különös örömmel fogadhatta a neki ajánlott Apuleius-kommentárt.¹⁶⁶

Apuleius munkái mintegy Platonhoz szolgáltak bevezetésül. Váradi előtt sem lehettek ismeretlenek, hisz Galeotto szerint maga Mátyás is ismerte ezeket.¹⁶⁷ Apuleiusnak három filozófiai munkája maradt fenn, ezek közül a *De Platone eiusque dogmate* afféle bevezetés Platon filozófiájába. Elveszett művei között van Phaidon-fordítása is. Mint filozófus nem mély, inkább mások - így Platon - gondolatainak hűséges tolmácsa. Jelentőségét abban látják, hogy azt a szellemi áramlást testesíti meg, amely - misztikus célzatával - beleömlik Plotinos és Porfirius neoplatonizmusába.

¹⁶³ Toffanin: i. m. 239.

¹⁶⁴ *Orationes Multifariae a Philippo Beroaldo edita refecognitaeque cum Appendicula aliarum quoque oratiuncularum.* Bononiae 1500. *Oratio habita in enarrationem Questionum Tusculanarum et Oratii flacci continens laudem Musices.* d. III-d. V.

¹⁶⁵ *Orationes...* *Oratio habita in enarratione Rhetoricum continens laudationem eloquentiae atque Ciceronis.* c V.

¹⁶⁶ Veress: i. m. 443. - Beroaldus munkája: *Commentarii a Philippo Beroaldo condit in Asinum aureum Lucii Apuleii.* Bononiae (a Benedicto Hectoris impressore) 1500. Az ajánlás 18. lapján: „Ad Maximum Antistitem D. Petrum Archiepiscopum Colocensem Philippi Beroaldi Bononiensis Epistola.” A mű végén van Coelius Caleagnimus epigrammája és Beroaldusnak „ad Asinum Aureum” hendecasyllabonja. (App. Hung. 39.) - Fantuzzi egy előbbi, - 1499-es velencei kiadást említ (i. m. 2: 129.), valószínűleg tévesen. Ha volt is 1499-ben kiadása, ennek is Bolognában kellett megjelenie, mint Beroaldus többi műveinek. A kommentár az 1500-ik évben érhetett a címzetthez, mert Beroaldus azt írja ajánlólevelében, hogy Csulai Móré Fülöp „in patriam ad suos nuperrime remeavit”, már pedig Csulai 1500. május 25-én még Ferrarában időzött (Veress: i. m. 382.). Tehát a könyv csak ezután érhetett Magyarországra. Velencében csak 1501-ben nyomták ki (App. Hung. 1578.). - Beroaldus ajánlólevelét már többen leközölték; legteljesebb és leghelyesebb Veressé (i. m. 436-45.). A felhasznált idézeteket is innen vettem.

¹⁶⁷ Huszti: i. m. Minerva 1925. 46-7.; Galeotto: i. m. c. 10.

Bármi is vezette Beroaldus Apuleiushoz, ott a platonizmussal kellett találkoznia. Számunkra éppen ezért nagyjelentőségű a Váradinak ajánlott Apuleius-kommentár. Az *Aranyszamár*, amely nem más, mint a platonista gondolat fonalára felfűzött pompás novellafüzér, e tendenciája mellett a novellaköltészet remekeit közvetíti, köztük az Amor és Psyche örökszép meséjét. Platonista fogadásra mutat maga a cím is. A számár a platonisták irataiban a testet, az érzékiséget jelképezi. Az Isis-misztériumok rossz szellemét, Tiphont, számárfejjel ábrázolták. Innen került át az új-platonistákhoz, hisz a platonizmus örök problémája: a rossz áll náluk is az érdeklődés középpontjában.¹⁶⁸

Hogy Beroaldus az *Aranyszamár* írójában nem csupán a követendő stílusú rétor, hanem a platonistát is becsülte, számon tartotta és közvetítette Várad felé, arról a kommentár és az ajánlólevél tanúskodik, egyben rávilágít saját platonizmusára is. Biztos szemmel látja meg Apuleius munkájának platonista gyökerét, a palingenesist.¹⁶⁹ Az emberek közül - hivatkozik Proclusra, a „nobilis Platonicus”-ra - sokan járnak állatbőrben, nagyon sokan „méreg” miatt lettek állatokká. Mi is ez a méreg? A feledés, a tévedés, a tudatlanság. Ezen csak a misztikus rózsza megízlelése, a „scientia” segít. Itt megtaláljuk a neoplatonizmus tételét az igazi tudásról, mely magasabb rendűvé, emberré tesz, szemben az alexandrinisták és az averroisták tudásával, s ezt Beroaldus „inscientiá”-nak bélyegzi, mint ami az embert állattá teszi.¹⁷⁰ A szintén Váradhoz szóló *Finis Commentariorum*ban, ahol mintegy összegezi az egész könyv alapgondolatát, már tisztán megjelenik a „docta pietas”. Ficinus sem fogalmazhatta volna meg különül.¹⁷¹

A könyv előtti nagyterjedelmű ajánlólevélnek a humanista Váradról adott szellemi arcképe igazi platonistát ábrázol. Ez - mint minden humanista írás - erősen stilizált, eszményített, de anélkül, hogy Várad humanista egyéniségét elrajzolná. Beroaldus a levelezésen kívül a magyar tanítványokon keresztül is erős személyi kapcsok fűzték hozzá. Életét, sorsát, humanitását nagyon jól ismerte. A ma már fölöslegesnek látszó sallangokat lehámozva - amelyek azonban az egykorú humanista közönség előtt Várad humanista jelentőségét csak emelték és mintegy hitelesítették - az eddigiekből is látni lehet, hogy mennyire hitelesen és helyesen látta a bolognai humanista a kalocsai érseket. Az egész ajánlólevél a „docta pietas” kettős pillérén épül. „Pythagoras... monet Deum religionem colendum esse. Animum disciplinis excelendum.” „Lux enim sacerdotis cultus et doctrina est.” A főpapnak az igazi fényt nem az infula, hanem a „religio doctrinae copulata” adja. Ez Váradban - Beroaldus szerint -

¹⁶⁸ Apuleiusról ld. *Pauby-Wissowa: Real-Encyklopädie der classischen Altertumwissenschaft*. Stuttgart 1895. II/1. 246-58.; *Enciclopedia Italiana*. 3: 783.; *Carlo Landi* cikke; *Ruggiero, Guido de: Storia della filosofia*. Parte prima. La filosofia Greca. Da Aristotele al neo-platonismo. Quarta edizione. Bari 1938. 2: 239-40.; *Kerényi, Karl: Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung*. Tübingen 1927. 151-205. - Amor és Psychéről ld. *R. Reitzenstein: Das Märchen von Amor und Psyche bei Apuleius*. Leipzig-Berlin 1912.

¹⁶⁹ „Ut uidelicet sub hoc mystico pretextu Apuleius noster pythagoricae platonicaeque philosophiae consultissimus dogmata utriusque doctoris ostenderet et sub hac ludicra narratione palingenesiam atque metem psychosim idest regenerationem transmutationemque dissimulanter assereret.” Beroaldus i. m. Scriptoris intentio atque consilium.

¹⁷⁰ „Pharmaca autem sunt obliuio, error, inscitia: quibus anima consopita brutescit, donec gustatis rosis hoc est scientia, quae mentis illustratio est, cuiusque odor suauissimus, auide haustam in himanam formam hoc est rationalem intelligentiam reuertatur exuto animali corio, id est depositio inscientiae et rerum terranarum crassiore velamento.” Beroaldus: i. m. uo.

¹⁷¹ „Lectio Asini Apuleiani nimium speculum est rerum humanarum istoque inuoluerio effecti nostri mores expressaque imago vitae quotidianae conspicitur. Cuius finis et summa beatitas est religio cultusque divinae maiestatis unacum eruditione copulata connexaque.” Beroaldus: i. m. *Finis Commentariorum*.

megvan: „Tu perinde ac pythagorici dogmatis observantissimi cultor, ita religione praecellis, ita doctrina praepolles...”¹⁷²

Bármily mellékes gondolatokkal írt is így Beroaldus, a lényegre tapintott. Meglátta Váradiban a neoplatonista eszmény felé törő humanistát, akiben a XV. század litterátusainak lelkében kízóan égő problémák, a „doctrina” és a „religio” megtalálták a maguk egyensúlyát. Barátjának, Báthori Miklósnak írja: „Inkább a lelkünkkel tudjuk felfogni, mint szavakkal kifejezni, hogy a könyvek állandó olvasása, a bonae artes-szel való folytonos foglalkozás és az eredményekre való törekvés mennyire megdicsőítették Atyaságodnak a természettől kapott nemes szellemét.”¹⁷³ Ez egyúttal a maga számára is kitűzött program. Ebből láthatjuk, hogy számára a neoplatonizmus sokat jelentett.

10.

Nemcsak Beroaldussal állt kapcsolatban. Bolognai barátja szerint alig volt Itáliának nevezetesebb humanistája (erős túlzás!), akihez baráti szálak ne fűzték volna. Az Apuleius-kommentár pedig előnyös színben tüntette fel őt az akkori tudós világ előtt. Ennek visszhangját halljuk ki Várday Ferencnek apjához írt leveléből. Várday kéri apját, ajánlja őt a kalocsai érseknek, „akinek híre, egyedülálló tudománya, szellemének eleganciája és eloquentiájának mindenható ereje által nem csupán egész Itáliában terjedt el, hanem az egész világ minden más részére is, ahová csak a latin irodalom eljutott”. Ez a szintén humanista hangú levél 1501. április 10-én kelt Padovában, ahol a későbbi erdélyi püspök ekkor tanult. Tehát Itáliában kialakult humanista véleményt hangoztat. A padovai egyetemen tanuló magyarok, akik között volt Brodarics István is, méltó büszkeséggel tarthatták számon Janus Pannonius mellett a nagytehetségű, kitűnő levélíró és mecénást.¹⁷⁴

Hogy Várday Ferenc idézett levele mennyire fedi a valóságot, arra beszédes bizonyítást szolgáltat az érsek levelezésének egy-egy részlete. „Még ma is megvagnak sok levelei, - olvassuk Magyarország polgári históriájára való lexiconban - mellyek, ha nem a’ legjobb Deáksággal vagynak is írva (ehhez a megállapításához szó fér): de egy olvasott és jó szívű emberről tesznek tanúságot”. Ezeket az 1490-1501 között írott leveleket Wagner Károly adta ki 1776-ban. Kiadása 153 levelet, illetve oklevelet tartalmaz. Ebből 127 levél Váradi Péteré, a többi 26 pedig Ulászló kancelláriájából került ki; ezek is vele és ügyeivel vannak kapcsolatban. Wagner Székely Sámuel, XVIII. századbeli gyűjtő példányát használta.¹⁷⁵ Ez 105 levelet tartalmazott, ebből 87 Váradié, 16 pedig Ulászlóé volt. E gyűjtemény lemásolása után

¹⁷² Érdekes, hogy mind ezt, mind pedig egyéb - Váradira jellemző - kitételeket szórul-szóra átveszi és egy másik nagy magyar humanista főpapra, Szatmári Györgyre alkalmazta Kresling János 1515-ben mondott üdvözlő beszédében. Természetes, hogy Beroaldus nevét meg sem említi. Ld. *Orationes Viennae Austriae ad Dium Maximilianum Caes. Aug. aliosque illustrissimos Principes, habitae. In celeberrimo trium Regum ad Caes. conventu. Anno. MDXV. (Viennae 1516.)* Kresling beszéde még külön kiadva *Koller: i. m. 5: 32-6. és AnN 207-11.*

¹⁷³ Ep. 114. 215.

¹⁷⁴ Várday levele: *Lukcsics Pál: XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású levelek a zséli levéltárból. ItK 1930. 222. - A padovai egyetemen akkor tanuló magyarokról Veress: Matricula et acta Ungarorum in Universitate Patavina studentium. 22-3.*

¹⁷⁵ *Budai Ferenc: Magyarország polgári históriájára való lexikon. Nagy-Váradonn. 1805. 3: 686. - Székely Sámuelről Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1909. 13: 613-14.*

került Wagner kezéhez egy másik kollekció, mely 48, Székely gyűjteményéből hiányzó levelet tartalmazott.¹⁷⁶ Ebből Váradié 40, Ulászlóé pedig 8.

Mindez arra vall, hogy leveleit érdemesnek tartották lemásolni és megőrizni. Vagy talán humanista módra saját maga gyűjtötte össze, avagy - mint Vitéz János esetében - még életében valamelyik bizalmasa, a humanista epistolariumok mintájára? Nem tudjuk. De annyi tény, hogy több másolatban forogtak közkézen, mert Koller, midőn nagy egyházmegyetörténetében néhány, a pécsi egyházmegyével kapcsolatos, Váradi-levelet közöl, ezeket nem Székely Sámuel gyűjteményéből veszi, hanem „Ex Cod. Ms. Apographo Palffiano inter Epistolas Petri Archiepiscopi Colocensis.” Koller meg is jegyzi, hogy az ő közlése eltér Wagnerétől.¹⁷⁷ Ezek az eltérések nem lényegesek ugyan, de azt mutatják, hogy a levelek több másolatban terjedtek el.

Az eredeti gyűjtemény, ha egyáltalán volt ilyen, elveszett. Ellenben a XVIII. század elején Haager Ferenc pozsonyi kamarai titkár birtokában volt egy XVI. századi kézirat, amely Mátyás és Ulászló levelei mellett Váradi 131 epistoláját is magában foglalta. Ez - bár eddig még nem láthattam - bizonyos értesítés szerint az esztergomi káptalan levéltárában található.¹⁷⁸

Erről a Haager-féle kéziratról több másolat készült. Az egyik - ez a Kollertól használt Pálffi-példány - az MTA könyvtárában található, a másik a Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárában, a harmadik pedig - Bél Mátyás példánya - Bécsben. Ezenkívül még öt XVIII. századi másolat található a Budapesti Egyetemi Könyvtárban.¹⁷⁹

¹⁷⁶ *Wagner*: i. m. 199., n. (a). A magát megnevezni nem akaró jóbarát, ki a gyűjteményt kezéhez juttatta, Pray, Katona vagy Benczur lehetett, akikkel baráti viszonyban élt: *Szinyei*: i. m. 14: 1384.

¹⁷⁷ *Koller*: i. m. 4: 493. n. (+)

¹⁷⁸ *Fraknoi* (MKL II. Előszó. VI. 1.) elveszettnek hiszi. Az 1895-ik évi Századok 382. (*D. Kr.*: Mátyás király leveles könyve) egyik rövidke jelentésében azt olvashatjuk, hogy Némethy Lajos, az esztergomi káptalan főkönyvtárnoka egy levelet intézett a társulat titkárához, melyben Mátyás leveleinek az esztergomi káptalan könyvtárában található gyűjteményére hívja fel a figyelmet. „Ezen gyűjtemény N. úr szerint azonos a pozsonyi Haager-féle [Haager!] gyűjteménnyel. 382 lapra terjed s összesen 569 levelet foglal magában, amelyek közül 197 Mátyás királytól, 247 Ulászlótól, 131 Várady Péter kalocsai érsektől és más főpapoktól és főuraktól származik. A levelek 1465-1497. évekből származnak.”

¹⁷⁹ *Fraknoi Vilmos*: Mátyás király leveleinek új kiadásáról. MKSz 1890. 4. - 1. Akadémiai Könyvtár. Történl. ívrét 172. szám. Cím: „Regis Mathiae quidam tractatus et epistolae... Item multa regis Uladislai mandata, epistolae, et tractatus una cum multis Petri Archiepiscopi Collocensis ad summum Pontificem, Cardinales, Episcopos, et alios, scriptis epistolis.” Belső fedőlapján: Jancsó. 2. üres lap. 2^b „Hoc MS commodavit P. Stephanus Kaprinai rerum Hungaricarum Historiographo Excellimus Dnus Nicolaus Palffy Index Curiae vita functus ex sua Bibliotheca. Restituitur illius Haeredibus 18 Sept 1773.” - Alatta más írással „Occasione licitationis librorum Principis Pálffy anno 829 Viennae comparavit. Em Jancsó.” 364-599. leveleken van Váradi 131 levele. 599. lev.: „Hic liber descriptus est ex originali, et cum eo collatus, auscultatusque Posonii anno 1735 per illustrissimum Dominum Dominum Henricum Bernardum S: R I: Equitem de Germeten, SS^{mo} Caesareo Regioque Matthis actualet Camerae Aulicae et Cancellariae Hungarico-Aulicae Consiliarium, nec non Suae Serenitatis Ducis Lotharingiae, et per Inclytum Hungariae Regnum Locumtenentis Regii Secretae Cancellariae Directorem; Pro collatione autem ago infra scriptus, ad quem copiatu liber iste qua proprietarium spectat, adhibitus fuit - Franciscus Josephus Hager SS^{mo} Caesareo-Regio Mttis Camerae Aulicae Concipista.” - 2. Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtára. 1668. fol. lat. 194-307. tartalmazza Váradi 131 levelét. 307 lev.: „Hic liber descriptus est ex originali, et cum eo collatus, auscultatusque Posonii anno 1735.” - 3. Bél Mátyás példánya, melyet Kollár vásárolt meg s innét került a bécsi cs. udvari levéltárba. 338-58. lev. Váradi levelei. 233. lev.: „Matthias Bel 1733 d. 10. Jan. ex authentico describi facit, Posonii”. Id. *Csontos János*: A bécsi cs. udvari levéltár hazai vonatkozású kéziratai. MK 1886. 197. - Nem láttam. - 4. Bp. Egyetemi-könyvtár. Collecto Prayana tom. XXXI. 137. 131 levél. - 5. Bp. Egyetemi-könyvtár. Collectio

Várad számára a levél volt az eszköz, mellyel Bácsot összeköttetésben tartotta magyar barátaival és Itáliával. Így intézte apró-cseprő gazdasági ügyeit intézőivel, egyházi ügyeit, hivatalos és baráti értesítéseit. Humanista szempontból vizsgálva levelezését, azt látjuk, hogy nem mindegyik ilyen fogadású. A levelek egy csoportja hevenyészetten íródott és ezekben csak arra törekszik, hogy életének pillanatnyilag felmerült, apró-cseprő, vagy esetleg komolyabb bajait, bonyodalmaikat, gazdasági ügyeit megoldja. Ezek nem is lépnek fel irodalmi igényekkel. Levelezésének zöme, bár mindig a gyakorlati élet adja meg indítékát, mégis magasabbra lendül, a humanista epistola felé. És bármiről írjon, a kivitelezésen meglátszik a humanista irodalmi mű egyik ismertető jele: a tudatosság. Levelein megérződik, hogy szerzőjük nem csupán egyszerű értesítéseket akar küldeni, hanem egyrészt szem előtt tartja azok humanista mivoltát, akiknek ír, másrészt tudatában van az epistola irodalmi jelentőségének.

Az epistola nem csupán a mának készül, hanem ugyanolyan irodalmi műfaj, mint akár az epigramma. A humanista irodalomban jártas érsek talált erre elég ösztönzést. Ott voltak Ficinus szellemes levelei, magyar viszonylatban pedig Vitéz János epistolariuma. Janus Pannoniusnak, valamint egykori kancelláriai főnökének, Handó Györgynek kicsiszolt stílusú levelei. Maga mint királyi titkár és később a kancellária vezetője, a diplomáciai levelezésben nagy gyakorlatra tett szert. Ezenkívül hathatott rá Báthori levélstílusa is. Erre vall és egyben Várad Péter stílusbeli tudatosságára is fényt vet Báthorihoz írt levele. Megtudjuk belőle, hogy milyen szempontok szerint nézte a hozzá írott leveleket. Így ír: „Gratissimae nobis fuerant literae Paternitatis vestrae per hominem suum redditae, quas cum summa animi voluptate perlegimus, et inter legendum, cum dicendi, scribendique modum, et eloquentiae ornatum curiosius perpenderemus, suavitate profecto non modica perfusi sumus, non minus ex characterе vestro terso, nitidoque, et ipsum antiquitatis gravitatem redolente, quam ex his rebus nobis gratissimis, quas P. Vestra pro amore...”¹⁸⁰

Levelei között a humanista epistola minden válfajával találkozunk: a kérő, köszönő, gratuláló levéllel és a legközvetlenebb epistola familiarisszal.¹⁸¹

Sok ellensége és különösen a szentszéknél lefolytatott pörei miatt szüksége volt patrónusokra. Az állandóan Rómában tartózkodó öccse, a majdnem mindig úton levő követei, valamint levelei útján igyekezett kegyük megnyerni és a kapcsolatot velük fenntartani. A hozzájuk intézett levelek nagy része *kérő levél*. Ajánlást, közbenjárást kér vagy maga, vagy pedig valamelyik barátja részére. Mindig szem előtt tartja, hogy a címzettek humanista főpapok, ehhez szabja leveleinek hangját. „...dignetur - írja Cesare Borgiának - me deditissimum clientem, velut patronus optimus, atque humanissimus, inter suos servitores numerare.” Ezekben a levelekben is meg lehet figyelni a szerkesztés ügyességét. Nem hozakodik elő mindjárt a kéréssel, hanem előbb előkészíti, nem feledkezve meg az illető „humanitas”-ának, „probitas”-ának és „integritas”-ának dicséretéről sem, és csak a kellő captatio benevolentiae után, mintegy csattanónak hagyva, tér ügyes átmenettel kérésére, amelynek teljesítése a címzett humanitásából önként kell hogy adódjék.

Capriniana tom XV. „Continet varias epistolas cura Caroli Péterffy descriptas.” 225-332. Várad 131 levelét. Ez a másolat is 1746 előtt készült, mert Péterffy ekkor halt meg. - 6. Bp. Egyetemi-könyvtár Collectio Capriniana tom. LI. 225-332. szintén 131 Várad-levelet tartalmaz „ex vetusta MS codice excerpta, et descripta.” - 7. Bp. Egyetemi-könyvtár. Történelem fol. 303. - 131 levéllel. (XVIII. századi kézirat.) - 8. Bp. Egyetemi-könyvtár. fol. 92. Wagner gyűjteményének cenzúrai példánya, imprimálási záradékkal ellátva: 1776.

¹⁸⁰ Ep. 94. 215.

¹⁸¹ A humanista epistoláról Voigt, Georg: Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus. Zweite Auflage. Berlin 1881. 2: 431-36. és Sabbadini, Remigio: Il metodo degli umanisti. Firenze 1920.

Azért mégsem túlonatlag hagyatkozik ily külső hatásra törő eszközökre. Leveleiben érzik igazságának tudata. Erre a legszebb és legigazabb példa a fogságából Korvin Jánoshoz írt *kérő levél*. Nincs ebben sok cicoma, fölösleges sallang; egy szenvedő ember lelkéből tör fel a kérés. Mégsem alázkodik meg, egy pillanatra sem veszt el emberi méltóságát. Kiszabadítását kéri, de mindamellett hangsúlyozza: a fogságba ártatlanul került, és Korvin nem bánja meg, ha segít rajta.¹⁸²

A kérő levél mellé szorosan csatlakozik a *köszönő levél* az elnyert kegyért vagy közbenjárásért. Ezekben sem fukarkodik a humanista fordulatokkal. Például VI. Sándornak írja: hogy mikor apostoli áldását vette, tanú rá segédpüspöke és Leontius „nequiverim etiam a lacrymis abstinere.” De nem elégszik meg ennyivel, mindjárt kell egy humanista közhely: „Quis etenim tantam Sanctitatis Vestrae Apostolicae clementiam et suavitatem degustans, etiam si ferrei cordis esset, non dulces per oculos stillaret guttas.”¹⁸³

Patrónusainak, barátainak öröme, magasabb méltóságra jutása ad alkalmat a *gratuláló levelek* írására. Így barátjának, Kinizsi Pálnak írt levelét, mikor az új méltóságot nyert el, ezzel a sablonnal zárja: „Tuique Colocensis memor esto, quia et Colocensis tuus, dignitatis et honoris et amplitudinis tuae non est immemor.” Beatrixnak is ír, betegségéből való felépüléséhez kíván szerencsét. E szerencsekívánó levelek között mesteri a Borgia pápává választása alkalmával írt. Ügyes már a nyitánya is: „Nescio Pater Sanctissime! cui magis gratulari de hac felice assumptione, et feliciori Sanctitatis Vestrae coronatione in summum Pontificem, Episcoporum episcopum, et Vicarium Christi, debes, deinde ecclesiae, an Vestrae Sanctitati?” Ünnepli az új pápát, akinek személyében „ipsius personae Christi fulgur relucet”. Ebben is, mint egyebütt, ügyes csattanónak hagyja a tulajdonképpeni célt, amelyért e levél megíródott, hogy tudniillik a pápa róla meg ne feledkezzék. Másik hozzá írt, hasonló fogadású levelében VI. Sándortól várja „aureique saeculi restitutionem”. Borgia megválasztásakor hasonló örömmámorban írtak az akkori világ humanistái. Várad e hódolók sorába áll, sőt még ajándékkal is kedveskedik: török lovakat és nyeret küld. Ascanio Sforzának, VI. Sándor barátjának és államtitkárának kinevezésekor szintén gratulál, őt is feldicséri és körüludvarolja: „...et veluti Vice-Cancellarii, ita summi Pontificis successorem omnino speramus te fore et satis habemus exploratum.”¹⁸⁴

A legközvetlenebb és legtermészetesebb levélforma az *episstola familiaris*. Ennek mindhárom fajtája megvan Váradnál. Így az egyszerűbb, a legkevésbé irodalmi érdekű *értesítő levél*.¹⁸⁵ Hasonlóképpen a baráti *békítő levél*. Ezekben különösen megnyilatkozik emelkedett humanista és papi szelleme: „Nos presbyteri sumus - írja György szerb despotának, aki Ujlaki Lőrincel veszekedett - ad discordiam, vel cui illationem iniuriae, vel repensionem vindictae, vel Vobis, vel cuicunque consilium dare non possumus. Optaremus etenim, ut omnes pacifice, et quiete viverent.” Kéri őket egy másik levelében, hogy ne fogyasszák az ország erejét, hanem „istas caedes mutuasque per secutiones, quas fovetis, adversus paganos, Regni huius, et fidei nostrae Christianae aemulos exercetis”.¹⁸⁶

¹⁸² Caesare Borgiához: Ep. 27., Korvin Jánoshoz: Ep. 18. Lásd még Ep. 33., 37., 76., 82., 89., 94., 95., 100., 101., 117., 118., 120., 121., 123., 129., 130.

¹⁸³ Ep. 29.; ld. még Ep. 32.

¹⁸⁴ Kinizsi Pálhoz: Ep. 34., Beatrixhoz: Ep. 20. VI. Sándorhoz: Ep. 11., 12., 13.; Ascanio Sforzához: Ep. 81., 14. - Borgia megválasztása mindenütt nagy örömet keltett: *Pastor*: i. m. 3: 285-86. Ascanio Sforzáról: uo. 283.

¹⁸⁵ Ep. 65., 91., 102., 103., 153.

¹⁸⁶ Ep. 39., 40., 41. - Báthori István és a Gerébek: Ep. 53., 54.

Az epistola familiaris legirodalmibb fajtája a szűkebb értelemben vett *baráti levél*. Ilyeneket intézett Váradi magyar humanista barátaihoz. Ezek már tisztán irodalmiak, a humanista tudatosság jegyében készültek. Egymást érik bennük a klasszikus és szentírási utalások, idézetek, reminiscenciák. Mindegyik levél önmagában is egy-egy kisebb „opus”. A jobb humanista epistolák közé sorakoznak csiszolt, választékos stílusuk révén. Kiválnak közülük a Báthori Miklóshoz, Kálmáncsehi Domokoshoz, Bochkay Miklóshoz, a pécsi püspök familiarisához, Eszéki Istvánhoz és Keszthölcsi Mihályhoz írottak.¹⁸⁷

Ezekbe a kategóriákba be nem sorozható leveleitől sem tagadható meg a humanista jelleg. Bármilyen ügyben ír, levelének gondosabb, csiszoltabb formáját mindig a címzett személy humanista, illetve - ami ezzel egyet jelent - „művelt” voltához alkalmazza. Ezért ír a ferenceseknek egyházi és fegyelmi ügyekben olyan felkészültséggel és apparátussal, mint humanista barátainak.¹⁸⁸

Országos ügyekben - legtöbbször Ulászlóhoz - írt levelei az egyre inkább időszerűvé vált török-kérdéssel foglalkoznak. A török-kérdés, melyet a humanista írók, különösképp pedig Mátyás király, hol őszintén, hol egyéb céljaik leplezésére tartottak felszínen, valójában csak Mátyás halála után kezdett égetővé válni. Természetes, hogy a „török-irodalom” új erőre kap a humanista tollán. Váradi levelei e szempontból is fontosak. Humanista írja, ha nem is mindig humanista stilizálással. Míg Mátyás király diplomáciai levelezésében sokszor csak hatásos szólam volt a török veszély felemlítése, addig Váradinál a szólamok elszűrülnek, bár nem tűnnek el, és ha előbukkan is egy-egy, mögötte sötétlik a fenyegető valóság. A török itt van a szomszédságban, állandóan fenyeget, katonái már küzdenek ellene. Ha megindul, először érsekségén és birtokán gázol át. Egyéni érdeke tehát egybeesett az ország és humanista módon tágitva - az egész kereszténység érdekével, s ez teszi oly valószínűvé és megrázóvá „török” leveleit.¹⁸⁹

Leveleinek megszerkesztésében egyszerűsége törekszik. Nem bőbeszédű, csak a lényegre adja anélkül, hogy a „tudós” stílus kellékeiről lemondana. Ezt az írói fegyelmezettséget még a kancelláriából hozta magával, ahol egy-egy levélnek stílusbeli árnyalataitól nagyon sok függött. Leveleinek egyszerű hangja nem magára kényszerített modorosság, hanem egyéniségéből, becsületes, nyílt jelleméből folyik. Mindamellet leveleit úgy építi fel, hogy a címzettnek a lehető legnagyobb hatást érje el. Minden levelének megvan a maga hangulati egysége, amelyet már a megszólítás - a legünnepélyesebbtől kezdve a Dilecte Istókig - előre jelez. Ezt a hangulatot nem semmitmondó humanista közhelyekkel, papírizú szócsépléssel éri el, hanem azzal, hogy ha stilizál is, amögött mindig a valóság, egy sokat szenvedett, sokat átélt ember tapasztalata áll. Ha panaszkodik, ez nem hamisan csengő humanista sápirozás, hanem egy szemérmes lélek vallomása. Ha elkeseredését fejezi ki a jelen állapotok romlottsága miatt, nem álszent szemforgatás, hanem a tiszta életű és kezű főpap magától értetődő állásfoglalása. Vagyis levelei az életből nőttek ki és azt is adják vissza művészi módon, a korabeli stílus színvonalán.

Ezt még fokozza, hogy humora mélyén is valami keserűség, csöndes rezignáltság lappang. Pedig szereti a kedélyes hangot. Egyik barátjának jó szerémi bort küld, „ne siti moriaris”. A szójátékokat is szívesen használja. A pápának írja - követére, Angelusra célozva -, hogy „per angelum tuum” szabadította ki. Gyakran egész levelet is „aenigmaticé” ír. Legszellemesebb az ilyenfajta közt a Beatrixhoz írt. A királynő bizonyos szolgálatok fejében bíborosi gallért

¹⁸⁷ Ep. 35., 36., 67., 94., 96., 99., 104., 122., 125., 126., 133., 134.

¹⁸⁸ Ep. 71.

¹⁸⁹ Ep. 24., 25., 42., de egyéb leveleiben is visszatér a török-motívum. E levelek feldolgozatlanságára hívja fel a figyelmet *Szekfü Gyula* (Magyar történet 2: 649.)

ígért. A „Generosissimus Dominus Gallerus”-t Váradi szellemesen utasítja vissza, oly ügyesen, hogy a legkiválóbb olasz levélíróknak is dicséretére válnék. A visszautasítás könnyed hangjának végső akkordja azonban az egész levelet elmélyíti: „seraque nos docuerit poenitentia, quam periculosum fuerit rate lacera Eurippum illum precellosum ingredi.”¹⁹⁰ Néha ez a rezignált, lefojtott humor gúnnyá torzul. Nagy ellenségének, Bakócznak írja egy alkalommal: „De eo autem, quod manu sua P.V. scribere ad nos propter valetudinem non potuit, facile habemus Paternitatem vestram excusam, et volumus nos quoque majori fortassis valetudine laborantes, si nos ipsi non scripsimus, haberi excusatos. Optamus autem Fraternitatem vestram sincero corde convelascere non solum in corpore, sed etiam in anima, et absque ecclesiarum injuria, et detrimento prosperari.”¹⁹¹

Stílusával ki tudja fejezni a legkülönbözőbb érzelmi árnyalatokat, mégis legjellemzőbb tulajdona az erőteljes férfiasság. Kemény egyéniségéből következik ez is. Lefojtott szenvedélyessége azonban át-áttöri a levélforma szűk korlátait és önkéntelenül a klasszikus oráció nemes pátozába csap. „Sed profecto ad hoc iam degeneratum est - írja Angelus péterváradai gubernátornak - ut non sub cappis, nec cucullo, nec etiam sub bireto clericali, nec vestitu monachali, vel ullum vestigium conscientiae inveniatur, liberam hic civitatem habemus unicuique ut libet, licet juxta Catonis sententiam. In Italia, vel Sicilis talia impune non committerentur. Confideretis quaeso, utrum verbis vestris facta ista respondeant, et si semper alium dicendum, aliud faciendum videtur, verba ne potius, an facta attendenda nobis sint, vos ipsi discutite? Postquam omnibus in praedam expositi sumus, et daemonibus, et diabolis. Vos quoque, quod potestis, tollite.”¹⁹²

Beroaldus is észreveszi ezt, bár ő az oratort a külsőségekben látja meg: „Tu ad me crebras litteras dedisti, quo, Dii boni, lepore, qua verborum atque sententiarum amoenitate refertissimas, prorsus, ut perfectus orator...”¹⁹³ Pedig a Váradit hevítő belső erő és lendület gyakran megnyilatkozik. Nem elégszik meg az egyszerű ténymegállapítással, hanem a kiemelés kedvéért halmozza a rokonértelmű szavakat: „Quoties nos vera monentes, irisi, explosi, subsanatique sumus.” Halmozza a bibliából vagy a mitológiából vett hasonnemű példákat. Leveleinek menetét szónoki kérdésekkel állítja meg, hogy annál hatásosabb fordulattal folytathassa.

Az oratori lendületnek és stílusnak leginkább a szépen tagolt, gondosan felépített körmondatok felelnek meg. Báthori Miklóshoz írt egyik levele például nem más, mint öt körmondat összefűzése. Szívesen elkalandozik egy-egy mondaton belül, de a gondolat sohasem téved el a körmondat labirintusában, hanem ritmikusan hullámszik. Mondatai végét pedig gyakran zárja le az úgynevezett clausulával. A körmondatoknak ez a ritmikus lezárása a Cicero óta annyira kedvelt ritmikus próza jellemzője. Magyar humanista epistola-irodalmunkban már Vitéz Jánosnál is jelentkezik. Epistola gyűjteményéhez írt két leveléről összegyűjtőjük és kommentátoruk, Ivanich Pál ezt jegyzi meg: „Quae quidem duae Epistolae, in magna parte contextae sunt ex verbis et clausulis veterum oratorum, scriptorum et poetarum.”¹⁹⁴ Így találjuk ezt

¹⁹⁰ Ep. 20. - Ld. még Ep. 67. - Az aenigmáról ld. *Eckhardt Sándor*: Balassi Bálint. (Magyar írók.) 22.

¹⁹¹ Ep. 142. 264.

¹⁹² Ep. 66. 129-30.

¹⁹³ *Veress*: i. m. 443.

¹⁹⁴ A prózaritmusról ld. *Zielinski, Th.*: Das Ausleben des Clauselgesetzes in der römischen Kunstprosa. Philologus. Supplementband X. Leipzig 1907. 429. sequ. - *Ua.*: Das Clauselgesetz in Ciceros Reden. Grundzüge einer oratorischen Rhythmik. Uo. Supplementband IX. 1904. 589. sequ. *Polheim, Karl*: Die lateinische Reimprosa. Berlin 1925. *Nicolau, Mathieu G.*: L'origine du „cursus” rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin. Paris 1930. - *Csizmazia Placid*: Nagy Szent Leó beszédei. Irodalomtörténeti és stilisztikai tanulmány. Bp. 1942. 139-76. - Ivanich Pál megjegyzése: *Schwandtner*: i. m. 2: 9. n.

Váradai Péternél is. A körmondatok stílusbeli velejárója bizonyos szentenciázás. Ezzel él is Váradai. Gyakran alakít ki maga is egy-egy kerek szentenciát, mint például: „Crudelis est, qui suum honorem negligit”. Legtöbbször azonban a szentírásból vagy a klasszikusokból veszi. És ha az idézet a mondat végére kerül, a ritmikus lezárás önként adódik. De nem csupán a „régí írók” clausuláit használja fel, hanem maga is vigyáz, hogy mondatai ritmikusán záródjanak.

Rendszerint a clausulák főformáját követi, amely dactilusból és spondaeusból áll. Ascanio Sforzához írt gratuláló levelének egyik periódusát így zárja: „...assidua sollertia sacra faciemus, solitaque vita suscipiemus.”¹⁹⁵ Vagy a Báthorihoz írt levélben: „...qui vinxerat Ennosigaeum.”¹⁹⁶ De nem ez az egyetlen forma, akad olyan is, amely trocheusból és molossusból áll; például: „...unice commendo.” Előkerülnek egyéb fajták is, mint: „...oblectari posset”; vagy a Kálmáncsehi Domokosnak írt egyik levél lezárása: „et de transacta calamitate sua propitio Deo in totum extricari.”¹⁹⁷ E ritmikus végzések nem véletlenek - nagyobb műgonddal írt leveleiből még számos példát lehetne felhozni igazolásul.

Nem kezdő, nem is dilettáns, hanem tudatos művész. Minthogy levelei „tudós” humanista munkák, nem nélkülözhetik a „tudós” jelleggel járó humanista díszet, a szentírási és klasszikus utalások ornamentumát. A céhbeliiek előtt nagyrészt épp ezek emelték a levelet irodalmi magasságba. Levelei nagy részében ez nem válik modorossággá, tudományának és a literatúrában való jártasságának fitogtatásává, hanem a sokat olvasó, művelt ember bensejéből önkéntelenül, természetesen folyik, műveltségének következményeként. Néha egy-egy találó szóval, klasszikus utalással sokat tud kifejezni. Például Thuz Osvátot „per Aenobarbum nostrum” értesíti; vagy a „procellosus Eurippus” kifejezés találó képet ad azokról az állapotokról, amelyek Ulászló korának magyar közéletét jellemezték. A szentírásból, a profán íróktól vagy poétáktól kölcsönzött fordulatai, citátumai sohasem erőszakoltak. A helyzethez, az alkalomhoz illő, majd valamennyi. Ez a választékos mértéktartás kifinomult ízlését dicséri.

De nem lett volna igaz humanista, ha túl nem löne néha a célon. Midőn az újjáépített bácsi várról és a lecsapolt mocsarokról ír, hasonlata leheletfinom, a béke szépsége, elérhetetlen tisztasága után sóvárgó lelkéből fakadt: „si tener Narcissus viveret, et se ipsum videret, oblectari posset”. De mindjárt ezután a Duna bevezetését és a Masztonga patak lecsapolását Xerxes és Hannibal tetteivel hasonlítja össze, ami nemcsak az elhíhetőség rovására megy, hanem az előző hangulatból is kikökölt. Az ilyesmi azonban csak humanista mivoltának „mélységére” vall. A biblia és a profán írók egyugyanazon levélben békén megférnek és ez adja meg stílusa egyházas-humanista jellegét. Az előbb idézett levél Narcissusával, Xerxesével, Hannibáljával az „ad laudem dei omnipotentis” végzett munka elbeszélésére szolgál.

Bár mintája Cicero, nyelvezete mégsem a klasszikusok latinja. Ez a latin a humanisták ajkán és tollán él, így állandóan fejlődik. Ők nemcsak a klasszikusok szókincsét forgatják, tollukon az újabb, közhasználatban levő szavak és kifejezések is irodalmi fémjelzést kapnak. Beroaldus, ki tanítványait „repurgata lingarum vitilagine omnique detera barbarie” akarta oktatni, és önmaga meg tanítványai elé a „Tullianis ornamentis excultus” eszményét tűzte,¹⁹⁸ igazában Apuleius gazdag, színekben pompázó nyelvét és stílusát vette át és fejlesztette tovább. Váradai latin nyelvén is a legkülönbözőbb hatások kereszteződnek. A cicerói latinságra való törekvés szembeötlő, de erős nyomot hagy nyelvén a kancellária sajátos stílje és számos fordulata. Ezenkívül a különféle auktorok, egyházatyák és a Vulgata nyelve. A korabeli humanista irodalomban való jártassága teszi érthetővé a közkeletű humanista sab-

¹⁹⁵ Ep. 81. 154.

¹⁹⁶ Ep. 36. 77.

¹⁹⁷ 140. Ep. 122. 235.

¹⁹⁸ Veress: i. m. 443.

lonok és kifejezések bőséges előfordulását. De nem tagadható le stílusának magyaros jellege sem. Több helyütt a latintól elütő magyar gondolkodás. Vannak eredetinek tűnő fordulatai is, s olykor egészen ritka, vagy egyebütt nem található szavakat használ, mint például „discolus”, vagy „ribaldus”.

Végül lássuk, Váradi mit értett „humanitas”-on. Leveleiben ugyanis e terminus számtalanszor előfordul. De ő, akárcsak kortársai, nem abban az értelemben használja, ahogy ma egy humanista humanitásáról szokás beszélni. Nem literátus voltát, az antikvitás iránti érdeklődését érti rajta, hanem bizonyos szociális, emberi magatartást, emberiességet, emberséges viselkedésmódot. A humanizmus sem pusztán irodalmi áramlat: mélyebb, az élet minden terére kiható állásfoglalás, tehát világnézet. Ebben a világnézetben előtérbe kerül az ember, mégpedig nem csupán annak szellemi, hanem testi szükségletei is. Bonfini Mátyás humanitásáról írva, annak emberséges voltát így emeli ki: egyik emberének például, aki rosszul lett, a fejét fogta, hogy a „vomitus” könnyebben menjen. Beroaldus Váradiról ezt jegyzi meg: „probe calles humanitatis officium esse necessitati nimis egentis subvenire”. Az „officium humanitatis” magába foglalja a bőkezűséget, a vendégszeretetet és minden rászorulóval való segítséget. Innen magyarázható Váradinak alattvalói és jobbágysai iránt tanúsított ritka humanitása. Szavát jobbágysai érdekében mindig felemeli, mert különben azok kivándorolnának, hiszen még „in Turcia meliorem sibi mansionem reperturos arbitrantur”. Másutt pedig a humanitas nevében kéri az urakat, bánjanak jobbágaikkal humánusabban.¹⁹⁹

11.

Leveleinek csupán csak töredékét ismerjük, a hozzá írottakat pedig egyáltalán nem. De így is elég tisztán látjuk baráti és ezen keresztül szellemi kapcsolatait. Ezek számai túlnyúltak az országhatáron, kiváltképp Itália felé. Beroalduson kívül más nevezetesebb humanistáról az adatok szegénysége miatt nem tudunk, de annyi bizonyos, nem ő volt az egyetlen, akivel összeköttetésben állt. VI. Sándor, Ascanio Sforza, Cesare Borgia és más itáliai főpapok címére írt leveleiben csak pártfogást keres.²⁰⁰ E kapcsolatok inkább diplomáciaiak vagy politikaiak, mint szellemiek. Összeköttetéseit öccse révén építette ki a szentszéknél és a bíborosi kollégiumnál. De nem csupán Itáliában voltak barátai, hanem Németországban és Csehországban is, amit Georgius de Stamhoz, Mezerzicki János morvaországi kapitányhoz, egy csehországi tanácsnokhoz és a boroszlói püspökhöz írt levelei igazolnak.²⁰¹

Kapcsolatban állt Tuberóval. Ez a tárgyilagosságra törekvő dalmát humanista történetíró művében kíméletlenül beszél Váradi büszke, dölőfős jelleméről és ezt „obscurum loco” származásának rója fel; de megvédi az „insanus” vádjától, azzal, a hivatkozással, hogy ismerte: „etenim usus sum eius familiaritate”. Talán vendége volt Bácsott, amit Tubero bácsi és kalocsai ismeretsége igazolni is látszik. Művét Frangepán Gergely kalocsai érseknek ajánlotta, ki előbb Váradi olvasókanonokja volt. Munkája forrása 1495-ig főképp Bonfini, azután pedig - mint egy Tuberóról írt tanulmány szerzője megállapítja - értesüléseit „a kalocsai és bácsi egyházmegye főbb embereitől” szerezte.²⁰²

¹⁹⁹ A Beroaldus-idézetet ld. Veress: i. m. 439. A „humanitas”-ról Kardos Tibor: *L'Ungheria negli scritti degli umanisti italiani*. Estratto della „Corvina”. Bp. 1941. 143. - Ep. 60., 145., 87.

²⁰⁰ Banfi Florio (i. m. 17) Pietro Bembo-t is említi, de nem jelzi, hogy adatát honnan vette.

²⁰¹ Ep. 143., 141., 138., 123., 100.

²⁰² Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis Commentariorum de Temporibus suis Liber I. c. 13. Schwandtner: i. m. 2: 128-29. - Vajda György: Tubero Lajos történetíró Bp. 1909. 23.

Humanista szempontból ezeknél sokkal jelentősebbek magyarországi kapcsolatai. Alig akad híresebb és műveltebb főúr vagy főpap, akihez baráti szálak ne fűznék. És a magyarországi humanista gócpontokkal állandó összeköttetésben áll, hiszen ezeknek a püspökségeknek élén vagy káptalanjaiban mindenütt barátai foglaltak helyet.

A humanizmus centruma, irányítója most is Buda. Ha nem is olyan ragyogó az élet, mint Mátyás korában, a kancellária humáznizmusa mitsem veszített szellemi frissességéből. Sőt, a számban egyre gyarapodó királyi titkárok mind humanisták, a kiskancellária élén pedig Váradi barátja, Kálmáncsehi Domokos áll. A királyi kancelláriával Váradi mindvégig összeköttetésben van; 1494-ből egy, 1498-ból két relációjával találkozunk.²⁰³ De a budai cseh kancelláriával és így a Sodalitas Danubianával is tarthatott fenn baráti viszonyt. Erre joggal következtethetünk ahhoz a Schellenberghez írt leveléből, aki az erősen humanista összetételű cseh kancelláriának volt a vezetője.

A cseh kancelláriának és a Sodalitas Danubianának platonista érdeklődését, mégpedig annak Apuleius felé való orientálódását már említettem. Ebben is egyet érthettek és találkozhattak Váradival. Másrészt Schellenberg hasonlóképpen érdeklődött a teológia iránt is, amit Nicolaus de Mirabilibus neki ajánlott *De providencia* című műve is igazol.²⁰⁴ Ugyanott dolgozik Neideck György, az osztrák humanista, akinek számára egyik barátja támogatást kért Váraditól, amit az meg is ígért. Valószínűleg kanonoki javadalomról lehetett szó.²⁰⁵

Váradi a budai eseményeket és újságokat bácsi székhelyéről is figyelemmel kísérte. Márton „bonarum artium doctor”, a budai plébános, értesíti a legfrissebb újságokról. Maga is fölmegegy többször Budára: országgyűlésre, vagy a király hívátja, hogy tanácsait kikérje. Budán szép sarokháza várja. Itt, vagy pedig valamelyik barátjánál jönnek össze és jó szerémi bor mellett elbeszélgetnek, meghányják-vetik az ország dolgait, a jelen bajait és problémáit, majd a „bonae artes”-nél kötnek ki. Keszthölczire írt leveléből tudjuk, hogy egy alkalommal „nuper inter colloquendum”, többek között Janus Pannoniusról is szó esett, régi kedves emlékeket elevenítettek fel róla. Költészetét, epigrammáit is megtárgyalták, ezeket még Mátyás idején Váradi gyűjtötte össze. E gyűjteménye azonban fogsága idején elveszett. A beszélgetés úgyannyira felszította érdeklődését az epigrammák iránt, hogy „nos certe avidissimo cuperemus videre animo”. Csakhogy kitől lehetne megszerezni? Ekkor említi a társaság egyik tagja, Kálmáncsehi Domokos, hogy a gyűjtemény egy másolata Keszthölcz Mihály esztergomi lectorkanonoknál megtalálható. Váradi nem rest, levélben kéri Keszthölczit, küldené el Janus verseit, vagy pedig, ha ez nehézségekbe ütközik, másoltassa le.

Nem tudjuk pontosan, hogy ezen és az ehhez hasonló baráti összejöveteleken a Váradi püspökön és Báthori Miklóson kívül kik voltak jelen.²⁰⁶ Talán Thuz Osvát, a zágrábi püspök, Janus egykori barátja, vagy a királyi és a cseh kancellária tagjai, esetleg a Budán tartózkodó olasz humanisták is? Bonfini nagyon is jól ismerte: munkájában a legnagyobb elismeréssel és tisztelettel szól róla. Váradi bácsi korszakából nincs adatunk arra sem, hogy a régi baráti viszonyt fenntartotta volna Garázda Péterrel, ki az esztergomi káptalan tagja lett. E

²⁰³ Dl. 20142., 37720., 37723.

²⁰⁴ Ep. 152. - Schellenberg-ről *Főgel*: quomodo rex Wladislaus II... 35. - A neki ajánlott munka: Irodalomtörténeti Emlékek 1: 429.

²⁰⁵ Ep. 143. - *Ábel Jenő*: Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság. 79-83.

²⁰⁶ Hogy Báthori Miklós résztvett ezen az összejöveten, valószínűvé teszi: ugyanakkor tartózkodott Budán. Az esztergomi érseki helynöknek Hypolithoz intézett jelentésében, melyben a budai zavar-
gásokról tesz említést, írja: „et alcuni se partirono subito et andarono a casa sua, come fo il Colotia, il Vatia et piu altri.” *Berzeviczy Albert*: Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Monumenta Hungariae Diplomatica Vol. XXXIX. Bp. 1914. 343.

káptalanból kapcsolat fűzte még Eszéki Istvánhoz, kit Dilecte Istóknak aposztrofál, azonkívül a verselő és Janus verseit olvasgató Keszthölcsi Mihályhoz és Márton budai plébánoshoz, aki esztergomi prépost is volt.²⁰⁷

Vácott szintén egy kis humanista központ alakult Báthori Miklós körül, ki csupán humanista stúdiumainak élt, s a gyakorlati élettel nem sokat törődött, és mindvégig „più literato” maradt. Környezetét, ha szabad hinni Galeottónak, artisztikusan alakította ki: gyönyörű palota, szép kertek, gazdag könyvtár. Ez a környezet, amely széppé teheti az elfinomodott, kulturált ember életét. Váradnak ő a legrégebb, legigazibb barátja. Sokban irányadója és példája is. Szép humanista leveleket váltottak. Báthori környezetéhez tartozott Bajoni István, az egykori királyi titkár, aki szintén Bolognában doktorált. Várad vele is baráti viszonyban volt.²⁰⁸

A „boldog Várad” felé mindig húzta a szíve. A város humanista püspökei szintén barátai voltak. Így Farkas Bálint, majd pedig ennek utóda, a bibliofil Kálmáncsehi Domokos, akinek ígéretet is tesz, hogy meglátogatja.²⁰⁹

Az erdélyi püspökkel, az epigrafia iránt érdeklődő Geréb Lászlóval, akinek titkára a költő Megyericsei János, hasonlóképpen levelez.²¹⁰

Pécsett Janus Pannonius utódja a Ferrarában, Lodovico Carbónál tanult, humanista műveltségű Ernuszt Zsigmond. Mint Korvin János párthíve, már a királyválasztásnál egy táborban voltak.²¹¹ De a pécsi ferencesek művelt custosával, Szemenyei Mihállyal is levelez.

Azonkívül barátja még Thuz Ostáv zágrábi püspök, a kiváló humanista, Fodor István szerémi püspök, humanista néven Crispus, akit a megürült győri püspökségre ajánl a királynak, kiemelve „probitas”-át, „dictio”-ját és „eruditio”-ját. Bochkay (máshelyütt Bacscai) Miklós mislyei prépost is humanista érdeklődésű lehetett, mert Várad egyik legszebb epistoláját neki írta.²¹² Baráti köréhez tartoztak még a korabeli híresebb főúrak így a Báthoriak, a Váradyak; Kinizsi Pál, Korotnai János alnádor és Csapi János köznemes is.

12.

Baráti köre nagyrészt most is a régi. Vitéz János egykori pártfogoltjaiból és ismerőseiből tevődik össze. Levelezése és baráti kapcsolatai révén benne él a Jagelló-kori Magyarország szellemi életében. De a napi politikába, bár figyelemmel kíséri, nemigen bonyolódik.

1500-ban azonban újra kilép a közélet porondjára. VI. Sándor ugyanis nagy keresztény összefogást kezdeményez a török ellen. Ebben az egyik legérdekeltőbb fél Magyarország. Az ez év elején tartott országgyűlés a török elleni háború mellett döntött. A velenceiekkel megindult tanácskozásokra delegált négy magyar megbízott között Várad is szerepel. A király Bácsot jelölte meg, ahol a török elleni hadaknak találkozniuk kellett volna. Meg is

²⁰⁷ Eszéki Istvánról: *Kollányi*: i. m. 118.

²⁰⁸ Bajoniról *Kollányi*: i. m. 112.; *Fraknoi*: Mátyás király diplomatái. 86-7. A váci egyházmegye történeti névtára. 681-82.

²⁰⁹ Farkas Bálintról *Bunyitay*: i. m. 2: 325-31. - Kálmáncsehiről: uo. 332-43. és *Hoffmann*: Régi magyar bibliofilek. 111-19.

²¹⁰ *Temesváry János*: Erdély középkori püspökei. Kolozsvár 1922. 412-48.

²¹¹ *Koller*: i. m. 360-520.

²¹² Thuz Osvátról *Hoffmann*: i. m. 119-21. - Fodor Istvánról *Veress*: i. m. 373-74. - Bácskairól uo. 255. és 382.; *Tóth-Szabó*: i. m. passim.

egyezték a velencei követekkel: Sebastiano Guistinianival és Vittorio Soranzóval. Mint a királyi megbízatásból látjuk, Váradi vezető szerepet vihetett ezeken a tanácskozásokon.²¹³

A török elleni hadakozásból azonban semmi sem lett. A vármegyék csak gyéren jelentek meg; s Ulászló visszavonult. Váradi e kudarcot nem sokkal élte túl. Gyöngye egészségéről, állandó betegségéről tett kijelentései mögül, bár humorral fátyolozottan, már régóta ki-kicsendül a halálfélelem. A sok testi és lelki szenvedés végül is legyűrte. 1501 közepén hunyt el, s benne Mátyás-kori humanizmusunknak Vitéz János és Janus Pannonius mellett legnagyobb alakja szállt sírba.²¹⁴ Mint azok, ő is alkotott és nem csupán befogadta az új műveltséget. Levelei, amelyek a Vitéz-féle epistola továbbfejlesztését jelentik, a magyar humanista levéltudomány szíve között foglalhatnak helyet. S ő nemcsak „a Mátyás- és Jagelló-kori humanizmus szakaszai között a nevezetesebb kapcsolók egyike”, hanem korszakot zár le, Mátyás-kori humanizmusunk korszakát.²¹⁵

(Magyarságtudomány 1942. 305-28, 532-63.
„Egy magyar humanista: Váradi Péter” címen.)

²¹³ VI. Sándor török-elleni háborújának tervéről és elért „eredményeiről” ld. *Pastor*: i. m. 3: 439-45. Váradi szerepéről: Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot érdeklő tudósításai. Közli *Wenzel Gusztáv*. Történelmi Tár 14: 115.

²¹⁴ Várday Ferenc 1501. április 10-én kelt levelében még nem tud Váradi haláláról, júniusban viszont már üresedésben van az érsekség.

²¹⁵ *Horváth*: Az irodalmi műveltség megoszlása. 170.

Thuróczy János „Magyar Króniká”-ja magyar fordításban

Thuróczy latin nyelvű *Magyar krónikája* 1488. március 20-án jelent meg Brünmben, s alig két hónap múlva Augsburgban is kinyomtatták. A XVI. század harmincas éveiben pedig németre is lefordították és kiadták. Magyarra mind ez ideig csak kisebb-nagyobb szemelvényeket fordítottak belőle. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy ez a nagyhatású, a századok folyamán sokat forgatott, sokat olvasott „Chronica Hungarorum” csak most - kinyomtatása után négyszázhetven évvel - szól első ízben a magyar olvasóhoz - magyarul.

A jelen kötet²¹⁶ sem adja a krónika teljes korpuszát. Elhagyja az első három könyvet, mivel azokat Thuróczy korábbi krónikáinkból kompilálta. Csupán az 1382-1487 közti időszak történetét kapjuk, mely mai szemmel nézve is eredeti alkotás. Megértjük a kiadó intencióját: korábbi krónikáink kiadását is tervbe vette és ígéri, tehát az ezek szövegével nagyrészt azonos és rokon textusokat tartalmazó első három könyv elhagyásával papírt és költséget kívánt megtakarítani. E tiszteletre méltó, józan megfontolás ellenére sem ártott volna, ha bibliofil kiadónk legalább a hun-történetet magábanfoglaló első könyvnek megkegyelmez. A hun-történetet Thuróczy alaposan kibővítette, új, erőteljes színekkel, adatokkal és reflexiókkal gazdagította, Hunyadi Mátyás korának politikai aspirációihoz, igényeihez hangolta.

A kiadó igényességét, választékos ízlését, valamint nyomdaművészetünk magas színvonalát dicsérő Magyar krónika egy új sorozat, a Monumenta Hungarica első kötete. A továbbiakban középkori krónikáink, humanista történetíróink művei stb. fognak megjelenni magyar fordításban, hasonló bibliofil külsőségek mellett. E vállalkozás nagyfontosságú: nemcsak nemzeti hagyományaink megbecsülését példázza, nemcsak olvasóközönségünk magasfokú művelését szolgálja, és egyre növekvő igényeit elégíti ki, hanem kitűnő tudományos segédeszközt is ad latinul kevésbé vagy egyáltalán nem tudó tanárok, oktatók, egyetemi hallgatók kezébe. A sorozat jelentősége megköveteli, hogy a megjelent első kötetrel kissé tüzetesebben foglalkozzunk, hisz az itt mondandók egyike-másika esetleg kamatoztatható lesz a további kötetek előkészítésénél és kiadásánál.

1.

A bevezető tanulmányt Kardos Tibor írta. Éles, határozott körvonalú Thuróczy-képet ad, s a krónikát sokoldalúan elemzi. Meglátszik, hogy nem először foglalkozik a témával; de soha még ily körültekintéssel és alaposítással. Ezért sokkal többet, jobbat, hitelesebbet kapunk, mint eddigi, Thuróczyt érintő tanulmányaiban tőle kaptunk. Ennek oka részben az is, hogy itt már figyelembe vette és felhasználta ama két dolgozat eredményeit, melyek a Thuróczy-kutatás alapját megvetették: Kaszák József 1906-ban megjelent, szerény, de annál hasznosabb disszertációját²¹⁷ és Mályusz Elemér kitűnő, egész probléma-sort konkrétan megoldó, Thuróczyt és művét újszerűen, szinte hézagmentesen értékelő tanulmányát.²¹⁸ Saját eddigi, valamint Mályusz eredményeit e dolgozatban két ponton látszik gazdagítani. Egyrészt: a Kis Károlyról szóló rész megírásának politikai aktualitását Beatrixszal és olaszainak a budai

²¹⁶ Thuróczy János: Magyar krónika. Fordította és jegyzetekkel ellátta Geréb László. A szöveget átnézte és a bevezetést írta Kardos Tibor. A fordítást ellenőrizte Mezey László. Bp. 1957. Magyar Helikon. 213 l. (Monumenta Hungarica I.)

²¹⁷ Thuróczy János élete és krónikája. Bp. 1906. (Művelődéstörténeti Értekezések 22.)

²¹⁸ Thuróczy János krónikája. Bp. 1944.

udvarban való térhódításával, s mind ennek visszahatásával hozza kapcsolatba. Eszerint Thuróczy egyszerre szólal fel az olasz uralom és az asszonyuralom ellen. Másrészt: a huntörténet Csaba-motívumának hangsúlyozása mögött Korvin János trónöröklésének gondja húzódik meg. E két szellemesen kifejtett, termékeny és végső fokon nem valószínűtlen feltevés azonban konkrétabb bizonyításra szorul.

A bevezető tanulmány egészében nyeresége szakirodalmunknak. Egyes részleteiben azonban nem mindig elfogadható. Így aligha lehet egyetérteni Thuróczy egyik helyének értelmezésével, melyet Kardos kiemel, s belőle messzemenő következtetést von le. A kritikus rész így hangzik: „Amikor a választásra összegyűlt magyar sereget (Thuróczy) úgy határozza meg, hogy fegyvereknek és férfiaknak nagy ereje gyűlt össze (armorum virorumque magna virtus) a biblikus-latin »virtus« (Daniel II. 61.) értelmezést használja, mely égi »sereget«, nagyerejű »csillagokat« jelent. Azonban e kifejezés nála katona-politikai értelmet nyer: a fegyverek súlya és a harci lelkesedés, szenvedély voltaképpen egynemű, politikailag lemérhető erő.” (19.)

Az igazat megvallva, ez így zavaros is; nehéz megérteni. Ehhez a kulcsot monográfiájában kapjuk meg: „Mennyire jellemző, hogy a humanista, törekvésű Thuróczy János, akinek műveltsége ugyanez a szóban forgó deák-műveltség, úgy beszél egy magyar seregről, hogy »fegyvereknek és férfiaknak virtusa gyűlt össze« (armorum virorumque magna virtus). A bátorság és fegyveres felkészültség Thuróczynál, mint politikai hatóerő jelenik meg. Ez tulajdonképpen a mátyási humanizmus politikai értelme, vagyis hogy a polgári és katonai virtus politikailag lemérhető erő, mely támogatja a központosított királyságot.”²¹⁹

Ez az értelmezés sem helyes ugyan, de legalább tiszta és világos: a latin „virtus” a magyar virtusnak, bátorságnak értelmezendő, s ezzel Thuróczy a „mátyási humanizmus politikai értelmét” óhajtotta kifejezni. A tanulmány írásakor Kardosnak kételyei támadtak, vajon a „virtus” az adott szituációban értelmezhető-e bátorságnak. Ezért folyamodik a Dániel prófétánál - s a bibliában egyebütt is - található égi „sereg” nagyerejű csillagok jelentéshez. Azonban korábbi, elvi mondanivalóját az új értelmezés mögé is át szeretné menteni. Pedig ez nem megy: az új formában zavarossá, érthetetlenné válik.

Ha az eredeti kontextusból nem szakítjuk ki önkényesen a Kardos idézte latin kifejezést, és nem tesszük meg egy, tőle merőben idegen konstrukció hordozójává, akkor egészen más, igaz, kevésbé csillogó eredményre jutunk. „Michael Zylágy - mint Thuróczy írja - ...multam virorum armorumque virtutem secum ducens, congregationem nobilium ad eandem venit.”²²⁰ E mondatot Geréb lényegében helyesen magyarítja: „Szilágyi Mihály... nagy vitéz fegyveres sokasággal érkezett a nemesek gyűlésébe.” (172.) Thuróczy ehelyütt nem óhajtott se többet, se kevesebbet mondani. A latin virtus itt sereget, haderőt csapatot jelent. S valóban biblikus-latin eredetű: ilyen értelemben használtatik többek között a 135. zsoltárban és a Makabeusok első könyvében.²²¹ Egyébként Thuróczy ezzel a kifejezéssel ebben az értelemben több helyütt is él munkájában.

Nem meggyőző az az állítása sem, mely szerint „a lélektani ábrázolás Boccaccio-i módszerének ismeretét” tételezi fel Thuróczynál. Hasonlóképpen bizonyítani kéne, hogy „kifejezései hol a Carmina Buranára, hol annak horatiusi, vergiliusi forrására utalnak.” A krónika stílusának a vágáns-költészetével feltételezett rokonsága - vajmi kétes. Ez az előítélet lehetett

²¹⁹ A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 343-4.

²²⁰ Schwandtner, SRH 1: 283.

²²¹ 1 Mac 1: 4; 3; 10 stb., valamint Ps 135: 15. ld. még Horváth Konstantin: A zsoltároskönyv magyarázata és fordítása. Zirc 1935. 341.

szülője az alábbi csekélyke, de jellemző félrefogásnak: „Mennyire megkapó, amikor a vergiliusi „taratantara”-ból a trombitaharsogást utánzó igét formálja, vagy veszi át a mindennapi gyakorlatból...” (30.) Ez utóbbi a helyes: nem ő formálta a tarantarizare igét, használták másutt is Európában.²²² A „taratantara” pedig sosem volt vergiliusi szó, elő sem fordul nála, hanem - mint Forcellini írja - „vox tubae, ab Ennio ficta”; csupán Servius kommentátor használja Vergilius egyik sorának (Aen. 9. 503.) magyarázatához.²²³

2.

Amily mértékben - kisebb fenntartásainktól eltekintve - egyet tudunk érteni a bevezető tanulmánnyal, olyannyira nem a krónikát magyarító Geréb László fordítói módszerével s ennek folyományával, magával a fordítással. Pedig Geréb László nem kezdő: 1924-ben (a Budapesti Hírlapban) jelent meg első zsenyéje. Az akkor még alig 19 éves fiatalember Janus Pannonius tolmácsolásával kezdte meg műfordítói pályáját. S majdnem azóta tiszteletre méltó buzgalommal és állhatatossággal fordítja, népszerűsíti hazai latinságunk irodalmi emlékeit. Sok tekintetben úttörő érdemei vannak: méltán állítható Hegedüs István mellé. Nem lehet azonban elhallgatni, hogy lelkesedéséhez, jószándékához nem mindig társulnak egyéb sarkalatos fordítói erények, így a biztos, szilárd alapra épült latin tudás, az erőteljes nyelvi reprodukáló erő, valamint a tolmácsolt művek szelleméhez ragaszkodó tartalmi és formai hűség igénye, a kötelező művészi elmélyültség és alázat. Gyors munkás; a gyors munkának nem szükségszerű, de gyakori velejárója a „gyári hiba”. A néha-néha felbukkanó, szerencsés telitalálatok mellett bosszantó melléfogások, ferdítések és pongyolaságok tarkítják enemű munkálatait. S mindezek, a már nem egyszer felhánytorgatott régi hibák adnak egymásnak találkozt a Thuróczy-krónika magyarjában.

Reménytelen vállalkozás volna e fordítmány minden hibáját: melléfogásait, félreértéseit, önkényes kihagyásait és betoldásait, valamint pongyolaságait egybegyűjteni. Nincs egy lapja, melyen ezek közül legalább egy-kettő ne díszelne. Ehelyütt csak néhányat mutatunk be példának, ízelítőül.

Már a krónikát bevezető ajánlólevélben félrefordít több mondatot. S ahol végleg nem ért meg valamit, azt kihagyja. Például: „Olvasd hát és lásd; dicsérj, becsmérelj - tudatlan emberre te raktad a szokatlan robot terhét, te íteld meg, magasztalást vagy korholást érdemlek-e”. (42. l. Thuróczy előszava.) E mondat pontos fordítása valahogy így hangzanék: „Olvasd el te hát és mondj bírálatot; dicsérd vagy marasztald el, és, mivel (engem) tapasztalatlan embert te sarkalltál ily szokatlan teher elvállalására, te magad is vedd ki a részed mindama dicséretből, illetve gáncsból, ami esetleg reám fog háramlani.”²²⁴

Máskor meg a félreértett részt kifoltozza. Pl. Thuróczynál a főurak így panaszkodnak Erzsébet királyné ellen: „...de nostris, quibus quondam eramus sublimati, honoribus, nos alienos facere sataigit regina”.²²⁵ Ez magyarul: tisztségeinktől, melyekbe hajdan emeltettünk, a királyné meg akar fosztani minket. - S hogy fest ez az egyszerű mondat Geréb fordításában? „Most a királyné asszony régi tisztségeinket idegeneknek adja, akiknek eddig urai voltunk.” (46-7.) Az „alienos facere” kifejezés megnevezése vezette tévútra!

²²² *Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis.* Niort 1887. 8: 31.

²²³ *Totius latinitatis lexicon.* Prati 1875. 6: 27.

²²⁴ *Lege igitur et discerne; exalta, deprime, et qui hominem ignarum, insueta angariare praesumsisti sarcina, ipse, laudis vel vituperii quidquid referre videbor, particeps esto.* (SRH 1: 200.)

²²⁵ SRH 1: 201.

A már kissé bonyolultabb latin mondatok útvesztőjében könnyen eltéved, nem találja fel magát. Pl. Albert királyról mondottakat így interpretálja: „...a következő esztendő első vasárnapján, az Úr körülmételésének ünnepén az 1438. esztendőben, az első magyar király módjára... megkoronázták”. (103.) A helyes fordítás: „és a rákövetkező új esztendő első napján, vagyis a körülmételkedés vasárnapjának jeles ünnepén, az Úrnak pedig 1438-ik esztendejében, ugyanazon a napon, melyen Magyarország első királyait (szokták), ...(Albertet) királlyá koronázták”.²²⁶

Szakkifejezéseket, terminusokat nem ismert fel és hibásan ad vissza. Így pl. a „divi Hungariae reges” régi középkori terminust (= a szentkirályok, vagyis I. István, Imre és László) Geréb „a régi isteni magyar királyok”, illetve „istenti királyaink”-kal fordítja. (165. és 47.) *Castra stativa* állandó tábornok jelenti. Ő azonban a *stativa*-t összekonfundálja a *statim* (=azonnal, tüstént) időhatározó szóval, s ebben az értelemben is magyarázza. (127.) *Oppidum*ot szinte kivétel nélkül város-sal adja vissza, pedig mezővárost jelent. Ha egy vártörténész netalán Geréb szövegét használná forrásul, akkor ebben Nagyszombatról ezt találná: „melynek magas tornyai és kőből épült körfalai vannak”. (99.) Pedig Thuróczy szerint: melyet téglafallal összekötött magas tornyok öveznek.²²⁷

Ha nem egy jelentősnek szánt bibliofil kiadványról volna szó, kitűnően lehetne derülni az effajta baklövéseken: „hullnak a hullák” (156.); a „magyarok magas hangon (*vocibus altis*) hívták segítségül az Úr Jézust” (271.); a „zászlók összecsaptak” - a hadseregek helyett (92. l.); és a törököt nem kardélre hányták, hanem „a kard élével üldözték” (757.) stb.

Ezek után természetes, hogy a fordítótól finomabb, de értelmileg fontos árnyalatok visszaadását hiába várjuk. „Miért féltek a felfuvalkodott ellenség sokaságától?” - tolmácsolja az eredetit Geréb, mikor a latinban ez áll: *Quid trepidatis hostem multitudinem tumescetem?* - vagyis: mit féltek a sokasága (számbeli fölénye) miatt elbizakodott ellenségtől? (129.) Vagy: a főurak „nem is tanakodtak az ország biztonságáról”. (153.) Ugyanakkor a latin szöveg ezt az értelmezést követeli meg. Nem is az ország megvédéséről tanácskoztak, ...hanem...

A tolmácsolandó szerző gondolatainak, gondolatmenetének pontos, lelkiismeretes, hív visszaadása a jó fordításnak csupán egyik aspektusa. A másik: a szerző stílusának, mondatszerkezetének, kapcsolásának, nyelvi ízeinek és sajátosságainak átmentése, amennyiben ezt a befogadó nyelv szelleme megengedi. Nem a fordító „írói” egyéniségére, sajátos stílusára vagy különöségeire vagyunk kíváncsiak. A jelen esetben ez utóbbiból elég sokat kapunk, az előbbiekből alig valamit.

Geréb Thuróczy szövevényesebb periódusait, hosszabb mondatait szétszabdálja, feltrancsírozza, mellékmondatokat emel ki és tetszés szerint önállósít. Thuróczy XV. század végi latin stílusát a saját leegyszerűsített stíluselményéhez idomítja. Sőt az esetleg épségben hagyott összetett mondaton belül a tagmondatok rendjét néha úgy felkavarja, hogy képtelenség jó ki belőle. Pl.: „A királyné, özvegyek szokása szerint, törpengett a maga és az ország dolgai felől és szomorúan töltötte életét”. (108.) Ennek alapján azt hihetné az ember, hogy Thuróczy idejében az özvegyeknek sokasága volt, hogy férjük elhunytával az ország dolgain is töprengjenek. A latin alapján nem: „...se, deque regno cogitans, ut viduarum moris est, moestos ducebat dies.”²²⁸ Tehát a királyné „törpengett a maga és az ország dolgain, és az özvegyek szokása szerint, szomorúan töltötte napjait”.

²²⁶ ...primaque novi tunc subsequentis die anni dominicae scilicet circumcisionis celebri in festo, domini autem MCCCCXXXVIII. anno, eadem, qua primi reges Hungariae, ...extitit coronatus. (SRH 1: 237.)

²²⁷ Oppidum Ternaviae, turribus altis, muro coctili iunctis, cinctum... (SRH 1: 235.)

²²⁸ SRH 1: 240.

Summa summárum: Geréb Thuróczy-fordítása ebben a formájában csupán sebtiben készült, nyers fogalmazványnak tekinthető; csak nagyon gondos revízió, illetve alapos átdolgozás után lett volna szabad a nyilvánosság elé bocsátani.

3.

Főleg az ily típusú kiadványok igénylik a jó, szolid tárgyi jegyzeteket. Itt a jegyzetelő általában csak azokat a tudnivalókat prezentálhatja, melyek a mű megértéséhez elengedhetetlenül szükségesek. Itt kell bemutatni kevésbé ismert történeti személyeket, megmagyarázni a maga korában közhasználatú, de ma már alig ismert fogalmakat, terminusokat, rejtett célzásokat és utalásokat stb. S mindezt áltudományos nagyképűség vagy dilettantizmus nélkül; közérthetően és röviden.

Geréb László jegyzetei nagyjában-egészében hasznosak és jók, ha nem is mindenben felelnek meg ezeknek a praktikus kívánalmaknak. Ő ugyanis nem mindig válogat és mérlegel, s néha mindazt, mit becsülettel összekeresgélt és lényegesnek tart, szőröstül-bőröstül jegyzeteibe zsúfolja. S hogy nagyobb tudományos hitele és látszata legyen a dolognak, nemegyszer a pusztán lexikális jellegű adatközlések után is jelzi forrását vagy forrásait. Az átlagolvasót általában csak a póre adat- vagy ismeretanyag, vagyis a kész eredmény érdekli; közömbös számára a forrás, ahonnan azt a jegyzetelő merítette. Kiváltképpen akkor fölösleges, ha a különben szükséges, de nem új, nem is jelentékeny tudnivalók közlésekor a hivatkozás nem a szorosán vett, alapvető szakirodalomra történik. Így pl. az Enea Silvio Piccolominiről adott jegyzetecske végén is megkapjuk a szerző forrását: Dézsi Világirodalmi lexikona. (33. jegyzet, 194.) Másutt meg Révai Nagy lexikona van kompetens tudományos kútfőként jelezve. (7. jegyzet, 190.)

A szerző gyakorta a kötelező tömörséggel is hadilábon áll. Nem egy mondata fura, félrefogalmazott. Például: „a nádor nem származott régi családból. Nagyapja IV. Béla idején bukkant fel.” (6. jegyzet, 109.) Sejtjük, mit akar mondani; s a továbbiakból ki is derül: a nádor (Garai Miklós) újdonsült főnemes. Ám az ilyenén megfogalmazás komikusan hat.

S még egyet: az effajta jegyzetek műfaja és kerete általában kizárja, hogy a jegyzetelő itt döntsön el, vagy itt óhajtson eldönteni vita alatt álló vagy még megoldatlan tudományos kérdéseket, vagy itt hadakozzék szerinte téves szaktudományi nézetekkel és felfogásokkal. Főként akkor, ha a jegyzetbe gyömöszölt vitacikk vagy értekezés gyümölcse nemcsak éretlen, hanem hibás is. Geréb László is beleesik ebbe a maga ásta verembe.

A Mátyás királlyá választásáról szóló fejezet ama részletéhez, hol Thuróczy elmondja, hogy a nép az utcán tolongott s még a gyermekek is választási jelszavakat kiáltottak, - jegyzetet csatol. (104. jegyzet, 201.) Ebben - helyesen - megadja a választás pontos dátumát. Majd hosszas exkurzusban (már kevésbé helyesen) azt az elavult nézetet melegíti fel, mely szerint Thuróczy annak az 1458-ban kelt, „Mátyást mastan választották” kezdetű népdalnak summáját adja a gyermekek szájába, amit Benczédi Székely István örökített ránk Világkrónikájában oly „bevezetéssel”, hogy Mátyás választásának napján „még a gyermekek is alá fel járván az uczán azt kiáltják vala”.

Geréb mindazokat, kik az ő véleményét nem osztják, sommásan intézi el: „Volt egy felfogás, amely kétségbe vonta Benczédi Székely szövegének hitelességét, és azt vallotta, hogy azt az író Thuróczy nyomán költötte. E felfogásnak nincs komoly alapja”. (201.) Miért nincs? Erre is megkapjuk a kategorikus választ. „Történelmi módszer alkalmazása nélkül, merőben filológiai levezetéssel összezavarták az egyszerű, világos tényt.”

Geréb a jelen esetben sem fogalmaz félreérthetetlenül és világosan. Benczédi Székely „szövegének hitelességét” ugyanis - tudtommal - soha senki sem vonta kétségbe. Sőt, az általa alaptalannak minősített „felfogás” szerint az ominózus versike olyannyira hiteles Benczédi-szöveg, hogy nem is 1458-ból való, hanem egy századdal késebb, s nem „népének”, hanem Benczédi tollából származott szövegvers. S ezt a filológiaiilag megalapozott véleményt csak úgy, „volt egy felfogás” jelisével lomtárba lökni, és onnét egy tudományosan túlhaladottat előhalászva, minden komolyabb megokolás nélkül ma is helytállónak, sőt általánosan elfogadottnak feltüntetni, - több, mint félrevezető.

A Geréb-féle felfogás a múlt században volt elfogadott. Ezt - 1906-ban - megingatta Riedl Frigyes, majd az ő vélekedését megalapozott tudományos véleménnyé szilárdította egyik tanítványa, Tolnai Adél. Azóta ez az új felfogás az uralkodó szakirodalmunkban.²²⁹

Joggal. Thuróczy latin szövegében ugyanis az idézett helyen nincs szó énekről, csupán jelszavak kiáltozásáról. Benczédi Székely, pedig mint művének számos helyén, itt is Thuróczy latinját dolgozta át és kamatoztatta. Mégpedig úgy, hogy az ott talált jelszavakat magyar verssé kerekítette. Tüzetes szövegösszevetés alapján állapították ezt meg. S ezáltal nem egy valódi, hiteles Mátyás-kori énekkel van kevesebbünk; csupán egy tévedéssel s az ezzel járó hamis illúzióval.

Kétségtelen, a tudomány nem ismer végleg elintézett, egy és mindenkorra lezárt kérdéseket. S ha Geréb a Mátyás-versét nem látja annak, jogában áll, hogy azt felülvizsgálva, ellen- vagy különvéleményt nyilvánítson. De ennek helyét és módját nem a legszerencsésebben választotta meg. Konkrét filológiai érvekkel hasonló konkrétumokat kell szembeszegezni, nem pedig esetleges, ingatag pszichológiai „argumentumokat”, s főként nem - pusztá feltevéseket. Erősen szubjektív, tudományosnak alig nevezhető érvelésmódjának semmi köze a „történelmi módszer”-hez. Az is sajnálatos, hogy szolid, tudományos megállapításnak feltüntetett hipotézisét először nem tudományos fórum elé vitte - vitára, hanem egy, elsősorban nagyközönségnek szánt mű jegyzetében bocsátotta szabadjárá.

(Irodalomtörténeti Közlemények 1959. 142-46.)

²²⁹ Riedl Frigyes: A régi magyar irodalom története. (Könyvomas.) Bp. 1906. 226-7. l. - Tolnai Adél: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Bp. 1911. - RMKT (Horváth C.) 1: 9-11. - Trostler, Josef: Die Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa. Ungarische Jahrbücher 14 (1934) 131. - Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 50.

A László-ének

1.

Kevés tudományos mű váltott ki oly hasznos, nagy vitát, mint Vargyas Lajosnak 1952-ben, az Akadémiai Kiadónál megjelent könyve. *A magyar vers ritmusa* pezsztésbe hozta ellankadt verstani szakirodalmunkat. Művét a szerző most átdolgozta, és a művelt nagyközönség számára újjáírva, a Szépirodalmi Kiadónál jelentette meg - *Magyar vers - magyar nyelv* (Bp. 1966.) címmel. Ingerlő újsága, hogy népszerűsítő szándékú „verstani tanulmány”-a végén, külön fejezetben megrostálja az első könyve körül támadt szakvitát. Ama kimondott céllal: „miután már megértette az olvasó a probléma egészét: hadd követhesse a kérdést - ha még érdeklő -, mint védi meg a szerző a maga igazát vetélytársaival vívott szellemi párviadalokban, és ki van vele, ki ellene ebben a viaskodásban”.²³⁰ E tudós lovagi tornát (tanulmányával egyetemben) az alábbi szózáttal zárja: „Legfőképpen bízom az ifjúságban és az elfogulatlan olvasóközönségben, hogy körükben fognak legjobban elterjedni gondolataim, s az majd nem marad hatás nélkül az irodalomtudomány képviselőire sem”.²³¹

Vágyainak teljesültét szívből kívánjuk. Megkötésünk legföljebb annyi, hogy „gondolatai” közül csak a helytállóak fogjanak meg, éljenek tovább az ifjú szívekben. Mélyen emberi, hogy azokban bízunk legfőképpen, akik egyetértenek vele. Kissé azonban szűkkeblű, bizalmából a vele egyet nem értőknek morzsányit sem juttat. Ez utóbbiak közt pironkodnak az irodalomtudomány képviselői. Ők, Vargyas szerint (főntebb idézett mondatának belső dialektikája ezt diktálja), mélységesen elfogultak, ezért nem fogadják be az ígét, vagyis az ő „gondolatait”.

„Különösen egyes irodalomtörténeti összefoglalások maradnak meg továbbra is elzárkózásokban” - csendül fel a vádnak is beillő ténymegállapítás.²³² S azt kell hinnünk, hogy ezek az „egyes” irodalomtörténeti összefoglalások aligha számíthatók a *legkomolyabb* munkák sorába, mert - s ezt már Vargyas írja - „az újabb, *legkomolyabb* munkákban egészen vagy részben helyet kaptak gondolataim”.²³³

Az irodalomtörténeti szakmán belül a régiben bízunk legkevésbé. A régi magyar irodalomtörténet írása - őszierinte - „kötélhúzáshoz kezd hasonlítani: oda táncol, ahol utoljára nagyot rántottak rajta”.²³⁴ Az egyik jeles „kötélhúzó” pedig szemrebbenés nélkül „pálfordulás”-sal vádolja, mert bizonyos ritmikai kérdésben nem átalította helyesbíteni korábbi, Vargyaséra visszamenő álláspontját. A teljes igazság kedvéért tegyük hozzá, egy szikrányit azért bízunk megtérésében: „S az olyan pálfordulást, mint Klaniczayé, sem érzem véglegesnek: bízom benne, hogy még helyesbíteni fogja álláspontját. Vagy ha ő nem, hát más”.²³⁵

A dolog pikantériájához tartozik, és Vargyas vitamódszerére, nagyvonalúságára is némileg fényt vet: ama *három*, Klaniczaynak tulajdonított passzus közül, amelyekre hivatkozva kihirdeti a „pálfordulás”-t urbi et orbi, csupán *egy* származik a nevezett tollából. Jó címre tehát csak első panaszfeliratát küldte: *A magyar irodalom története* című akadémiai kézikönyvben -

²³⁰ Magyar vers - magyar nyelv. Bp. 1966. 6.

²³¹ Uo. 237.

²³² Uo. 7.

²³³ Uo. 237.

²³⁴ Uo. 236.

²³⁵ Uo. 237.

„a középkori részek írója, Klaniczay az ómagyar verseknél meg sem említ”.²³⁶ A fölhánytorgatott másik két rész - László-ének, Zrínyi-fejezet - valódi szerzői: V. Kovács Sándor, illetve Bán Imre. Aki netán kételkednék benne, üsse fel a kézikönyv megfelelő köteteinek tartalommutatóját, ott megtalálja.²³⁷ Vargyas ezt a műveletet elmulasztotta.

Az eddigiekből, azt hiszem, még a legtájékozatlanabb olvasó is rájöhet arra, hogy e cikk írója is a „kötélhúzó” kasztjába tartozik, és, noha becsüli Vargyast, nem minden „gondolatával” ért egyet. A jól értesült olvasó meg nyilván azt is tudja, hogy új könyvének a „vetélytársaival vívott szellemi párviadatok” számára fenntartott kerek 54 lapjából több mint 12-n velem, pontosabban: egy eredetileg régebbi keletű, de utoljára általam képviselt állásponttal tusakodik, hogy a *László-ének* kérdésében a „maga igazát” megvédje.²³⁸

S ezzel a védőügyvédi mesterművel a *László-ének* több mint 60 éve hullámzó pöre le is zárul? Elintéztetett? Megnyugtatóan és végérvényesen? Majdhogynem. Csupán még egy kis „formaság” szükségeltetik. Az, hogy a Vargyastól előadottakat ne csak „az ifjúság és az elfogulatlan olvasóközönség” vegye készpénznek, hanem az „elfogult” szaktudomány is.

A szőnyegen forgó kérdésköteg, bárhogyan nézzük, töményen filológiai. Sokkal üdvösebb lett volna, ha Vargyas e töményen filológiai kérdés újabb megoldását előbb egy szakfolyóirat hasábjain teszi közzé: az illetékesek elé tárva az általam képviselt álláspont tarthatatlanságát. És csak a szakvita után lett volna - szerintem - ildomos a filológiában (és a középlelatinban) minden bizonnyal járatlan ifjúság, illetve nagyközönség elé vinni.

Nem a „szakbarbár” ostoba gögje, arisztokratizmus beszélni belőlem, hanem a józan gyakorlatiasság. A tudósnak is van joga tévedni, de kétes minőségű szellemi félkész áruk vagy tévedések lehetőleg ne lépjenek át a nagynyilvánosság küszöbét. Maradjanak meg a „műhely” falain belül; itt még erjesztőleg is hatnak. Mi szükség a nagyközönséget - tudomány címen - fölül nem vizsgált félkész áruval, avagy tévedésekkel traktálni?

Ezek után először lássuk magát a „kérdést”, majd az érveket és az ellenérveket.

2.

A vitatott kérdés, mint fentebb már többször hangsúlyoztam, töményen filológiai: szóban forgó szép középkori versünk, a *László-ének* két - latin és magyar - változatban maradt fent; következésképp a két változat közül melyik az eredeti, és melyik a fordítás? Ha pöre önmagában nézzük: ártatlan, szürke ügy, egy szűk szakma belügye. E csip-csup kérdés körül támadt több évtizedes, áldatlan vita azonban figyelmeztet arra, hogy - mint a legtöbb filológiai kérdés - ez sem nézhető „önmagában”. A magyar változat elsőbbségéhez ugyanis messze-menő tudományos és nem tudományos érdekek fűződnek.

Ez utóbbiak közt nem az utolsó helyet foglalja el a délibábosan értelmezett „nemzeti érdek”, amelynek szülőanyja a magyarkodás. A múlt század második felében (e korszak tudománya hozta létre, Thaly Kálmán honfíúi buzgalmából, a hamisított kuruc verseket) legtöbbször rangon alulinak tartották volna, hogy egy ilyen szép vers eredetije a latin legyen. Velük azonban senki sem vitatkozott. A hivatalos szakálláspont, mondhatni, vagylagos volt: nem tudni, melyik az eredeti. Mindazonáltal kiérezni: valószínűleg a latin.

²³⁶ Uo. 236.

²³⁷ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 564. - A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Bp. 1964. 642.

²³⁸ Magyar vers - magyar nyelv. Bp. 1966. 222-235.

Ezt az ötödrangú ügyet Vargyas mestere, Gábor Ignác állította az érdeklődés homlokterébe. Ő először 1904-ben foglalt állást, még hozzá félreérthetetlenül a magyar változat elsőbbsége mellett.²³⁹ Gábort a milléniummal egyre erősödött magyarkodás szele jócskán megcsapta, és ama nemzetinek vélt érdek mellett, hogy „régibbi - amúgy is szegény - irodalmunk... egy szép és igaz magyar érzéstől áthatott költeménnyel” gazdagodjék, - komoly tudományos érdek sarkallta. Ritmikával foglalkozván, az ősi magyar ritmust kereste, s ezt, többek között, megtalálni vélte a *László-ének*ben is. Célkitűzéséből a továbbiak törvényszerűen folynak.

Ősi magyar ritmus eredeti latin költeményben? Nagyszerű, de még Gábor sem tartotta valószínűnek. Maradt tehát az egyetlen járható út: annak bebizonyítása, hogy a magyar változat - „igazi költőnek eredeti műve, a latin pedig jól sikerült hűségese utáncsat, de mégiscsak száraz, illattalan művirág”.²⁴⁰ És az igazi költőnek eredeti művében mi más buzoghatna egyéb, mint az ősi magyar ritmus! A bizonyítás, ily érzelmi segédlettel, már csak technika kérdése.

A „régibbi - amúgy is szegény - irodalmunk” illetén gazdagodását az akkori szaktudomány sem vette volna rossz néven, ha történetesen egyetért Gábor verstani nézeteivel. De történetesen nem értett egyet. Gábor 1908-ban kiadott *A magyar ősi ritmus* című könyvét a hivatalos körök egyideig szóra sem méltatták. A támadás is csak évek múltán indult meg ellene. Ennek gyújtópontjába került tűz alá a *László-ének* kérdésében elfoglalt álláspontja. A várható eredmény Gábor ingatag és gyengén bizonyított „igaza” miatt egy pillanatig sem lehetett kétséges. A jó felkészültségű pozitívista Horváth Cyrill ez ügyben korrekt érvekkel és érveléssel cáfolta meg naiv, ősi ritmus csinálta álláspontját.²⁴¹ Gábor Ignác, aki filológusnak nem volt valami erős, e filológiai kérdésben sem adta meg magát, tovább hirdette-bizonygatta „igazát”.²⁴² Álláspontja mégis oda került, ahová való: a tudománytörténet múzeumába.

De csak rövid időre, mert Vargyas onnét - 1950-ben - előkaparta, és saját leleményét hozzáadva, úgy kiglancolta, hogy fénylett mint nap, „salygott” mint arany.²⁴³ Még az irodalomtudomány képviselőit is elkápráztatta, az utolsó szálig. Káprázatukban, sok egyéb mellett, azt a szembeszökő „formahibát” sem vették észre, hogy a fölényesen ítélkező Vargyas még az egyik legfontosabb aktáját sem ismeri a *László-vers* poranyagának. Létéről sem tud.

A Gábort cáfoló Horváth Cyrillnek ugyanis *csak* ama tanulmányával száll vitába, mely az 1921-ben megjelent *Régi magyar versek* című kiadványban közzétett *László-ének* kritikai szövegét kíséri. Bármily-meglepő, de szóra sem méltatja egy jóval későbbi kitűnő cikkét Horváthnak. Ez *László-versekről* címmel az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1936. évi folyamának 133-50. lapjain látott napvilágot.

E terjedelmes tanulmány nem az 1921-ben előadottak visszakeresése, hanem azok továbbfejlesztése, és olyan új, jelentős érvek kifejtése a latin változat elsőbbsége mellett, hogy megválaszolásuk, cáfolatuk nélkül eleve komolytalanná, vagy üres szemfényvesztéssé züllik minden további kísérlet a magyar változat „rehabilitálására”.

Egy-egy ilyen „formahiba” már a húsba vág, fölé a legvaskosabb önhitelrontással, mert - önkény nélkül - arra enged következtetni, hogy elkövetőjének filológiai megbízhatósága

²³⁹ Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus. MNyr 1904. 543-4.

²⁴⁰ Gábor Ignác: A magyar ritmika válasútja. Bp. 194?. 58.

²⁴¹ Horváth Cyrill: A László-hymnusról. Szily Kálmán Emlékkönyv. Bp. 1918. 21-23. - RMKT I²: 227-32.

²⁴² Gábor Ignác: A magyar ritmika válasútja. Bp. 194?. 55-8.

²⁴³ Vargyas Lajos: A legrégebbi eredeti magyar vers. It. 1950. 3. sz. 53-9.

agyaglábakon áll, és a vitában megnyilatkozó imponáló magabiztosság mögött nincs meg a szükséges aranyfedezet.

Vargyas számára a *László-ének* magyarjának eredetisége, más szóval, ennek igazolása igen nagy jelentőséggel bír: „Sajátos ritmusa a Mária-síralommal együtt külön helyet biztosít számára középkori költészetünkben s bizonyára valami régi magyar verselés nyomait őrzi. Az ének eredetisége, vagy fordításvolta már ezért is igen nagy jelentőséggel bír...”²⁴⁴

És ha mégis a latin verzió bizonyulna eredetinek? Erre még gondolni is rossz, hisz ebben az „abszurd esetben” füstbe menne a számára fenntartott „külön hely” - mind amúgy is szegény középkori költészetünkben, mind pedig Vargyas (Gábor Ignác és Németh László ritmikai tanait továbbfejlesztő) verstani koncepciójában.

E lidércnyomástól, hála Vargyasnak, nem kellett tartanunk. Fölcsapott filológusnak, s a magyar vers elsőbbségét jó svárával bebizonygatta. Bábáskodása eredményeként megszületett „a legrégebb eredeti magyar vers” - 1950-ben. Amire Gábor egy életen át hiába vágyott, tanítványa játszva elérte. Az akkor még „elfogulatlan” irodalomtudomány Vargyas minden „gondolatát” készpénznek vette. Igaz, csak 1962-ig, *A magyar nyelvű világi líra* című könyv megjelenéséig.

Könyvemben, amelynek címe világosan meghatározza célkitűzéseimet, a vallásos jellegű *László-ének* annak okán került terítékre, mivel rokoni szálak fűzik egy egynyelvű, csak formájában egyházas szép világi versünkhöz, a *Néhai való Mátyás királyhoz*. S mint írtam: „A Mátyás-epitáfium képviselte típus genezisének, kialakulásának, társadalmi gyökereinek, stílusjegyeinek stb. megállapítását nagyban elősegíti a *László-ének* részletes vizsgálata és beható elemzése”.²⁴⁵

Nekem tehát - nem az ősi magyar ritmust kutattam! - „végső fokon teljesen mindegy volt, hogy a változatok közül a magyar-, illetve a latin-e az eredeti. De az nem volt mindegy, hogy melyik *valóban* az. Ha netán a téves álláspontot veszem alapnak, növelem az amúgy is meglevő zűrzavart. És hogy korábban, például 1950-ben mennyire mindegy volt, maga Vargyas tanúsítja: vitatott cikkének egyik lábjegyzetében a tőlem kapott tanácsot nyugtázza...”²⁴⁶

Annak idején, mi tagadás, hittem az ő igazában, pedig tudományban a hit nem üdvözít. Csak akkor kezdtem gyanakodni, midőn rájöttem a szomorú valóra, hogy még a kötelező, elemi szakirodalmat sem nézte meg, mégis bátran, aggály nélkül mond ítéletet. E hideg zuhany hatása alatt minden állításának, érvének utánajártam. Az utánjárás eredményeit aztán bele is építettem könyvem *László-ének* című fejezetébe.

Ezek korrekt volta ellen, tudtommal, eddig csak ketten emelték föl szavukat. Kardos Tibor, komolyabb érvek nélkül;²⁴⁷ és most, négy év múltán egy népszerűsítő szándékú „verstani tanulmány”-ban az érdekelt fél, Vargyas Lajos - érvekkel.

3.

Érvkészlete alig bővült 1950 óta. Legföljebb a régiek újrafogalmazása élesebb. Az 1950-ben „diadalra vitt” álláspont 1966-ban: „Mégis csak a *De Sancto Ladislao* lesz a fordítás, méghozzá egyházi műveltségünk legelső rétegéből, a hanyatlás korából. Ami benne jó, az a

²⁴⁴ It 1950. 3. sz. 53.

²⁴⁵ A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 139.

²⁴⁶ It 1950. 3. sz. 56. 7. jegyzet.

²⁴⁷ ItK 1964. 111-2.

magyar ének halvány visszfénye, amit pedig a fordító vitt bele, az együgyű verselgetés és gyatra latinság”.²⁴⁸

A tanítvány rálicitál mesterére. Gábor Ignác legalább annyit elismert, hogy a latin verzió „jól sikerült hűséges utánzat”. S tegyük hozzá, Gábor még ahhoz a tudós-nemzedékhez tartozott, melynek minden tagja értett a latinhoz.

Vargyas idézett álláspontja új elemeket is tartalmaz a korábbihoz képest. Nem árt tehát megkérdezni: „egyházi műveltségünk legalsó rétegé”-nek mi szüksége volt egy magyar ének latin fordítására? Ez a „legalsó réteg” tudvalevőleg alig valamit, vagy annál is kevesebbet tudott latinul. Fordítva - ésszerűbb, s könnyen magyarázható. Vagyis a latin vers magyarra fordítását ugyanaz a szükséglet hívta létre, mint a szinte teljes egészében latinból fordított „kódexirodalmunkat”. És még ennek a magyarítását sem az egyháziak alsó rétegeibe tartozók, hanem külföldi egyetemeken tanult középértelmiségiek csinálták. A tényként kezelt „együgyű verselgetés és gyatra latinság”-ra kezdetnek annyit, hogy gyanúsán sok a - rosszból. Ezt még tetézi olyatén főérvvé való kijátszása, mint vitatársam teszi.

S itt-kell néhány szót ejtenem vitamódjáról. Nem mondható gáncstalannak. Vitamódján természetesen nem „hangját” értem, azaz, hogy meg-megnyomja a tollat. Ezért csak dicsérni lehet. Egy kis bors, vagy paprika színt, zamatot ad, életet önt a többnyire száraz filozvitákba. Olvashatóvá teszi őket.

Zugügyvédi fogások azonban tiltva vannak. Fő típusai: esetlegességek, járulékok kijátszása lényeggé; súlyosnak föltüntetett érv kovácsolása nem-érvből; diadalmasan megcáfolni azt, amit a partner nem is állított, illetve *nem úgy* állított stb. Továbbá kerülni illik minden kibúvót, s az ezeket álcázó minden efféle ráolvasást: „Nem óhajtok foglalkozni oly ‚bizonyításokkal’, amikor...”²⁴⁹ Avagy: „Én természetesen továbbra sem fogom ‚észrevenni’ az olyan semmitmondó ‚egyezőseket’, mint...”²⁵⁰ Sok kicsi sokra megy, és a „semmitmondó egyezősek”, mint majd később látni fogjuk, néha sokat mondanak.

Kifogásolt vitamódja rugóit keresve, arra az eredményre jutottam, hogy nem készült föl kellőképp erre a vitára. A problémákba való elmélyülést, a komoly utánjárást nála „verbális rutin”, illetve rögtönzés pótolja. Nem csoda, ha lépten-nyomon baleset éri. Mintapélda rá egyik hatásosnak szánt újdonsült érve.

A vers latin változatának azt a valóban szembeszökő formai sajátosságát ragadja meg, hogy strófái: „...*Tu*-val kezdődnek a költőiség nagyobb dicsőségére tizenkilenc versszak közül tizennégyben, ezenfelül még öt másik sor kezdetén és egy hatodik felsorban. Ezt a „tutulást” Gerézdi még meg is szerzi kettővel... A magyar mindössze négyszer kezd versszakot *Te*-vel, s még háromszor teszi ki a személyes névmást versszakon belül, egyébként ki tudja magát fejezni nélküle is. Vajon ez melyik szöveg fordítás voltára mutat?”²⁵¹

A probléma fölismerése kitűnő, hiszen szembeszökő sajátosság akár perdöntő is lehet. De hogy valóban az-e, illetve ha az, melyik változat javára - komoly utánjárást, kemény munkát kíván. Ezt azonban Vargyas nem végezte el. Helyette inkább szójátékot gyártott, és a „tutulás”-sal a két lehetőség közül a számára kellemetlent egyből kilőtte... S most jön a csattanó: azt a munkát, amit Vargyas szójátékkal eljátszott, Horváth Cyrill - már 1936-ban - elvégezte, mégpedig a Vargyastól főntebb számon kért tanulmányában.

²⁴⁸ Magyar vers - magyar nyelv. Bp. 1966. 233.

²⁴⁹ Uo. 223.

²⁵⁰ Uo. 226.

²⁵¹ Uo. 228.

„Az irodalomban, ha jól tudom, - írja Horváth 1936-ban - senki sem említette még a latin László-éneknek azt a sajátosságát, hogy versszakai az első és utolsó kivételével a második személy *T* betűs pronomenjével (*Tu, Te*) kezdődnek. Nem kevesebb, mint tizenhét strófáról van szó: nem valószínű, hogy a nagy következetességet a véletlennek kellene tulajdonítani. A középkorban különben is divatosak az efféle mesterkedések. Kiváltképpen meglepő azoknak a verses műveknek a száma, amelyeknek minden versszaka *Ave*val kezdődik. Másokban ismét más a minden versszak elején előforduló szó vagy kifejezés egy XII. századbeli költeményben *Angele*, egy másikban *O crux*; ismét egy XIV. században *Ave rosa*, stb. A *Jerusalem tu filia* kezdetű Mária-versben (XIV. a.) minden versszak és páratlan számú sor elején a *Tu* megszólítás olvasható, csupán a mű legelején kerül a *Tu* a sor belsejébe. Végre minden egyébnél érdekesebb az a Havi Boldogasszonyhoz (Maria ad Nives) írt sequentia, amelyet Dreves annak idején egy XIV. századbeli ferencrendi breviáriumból tett közzé az *Analecta* X. kötetében. Az *O nive candidior* kezdetű kis darab ugyanis teljesen egyezik a *Salve benigne*vel abban, hogy versszakai az első és utolsó kivételével *Tu*val kezdődnek.

Mondani sem kell, hogy a *Salve benigne* ezt a sajátosságát a magyar szövegtől nem kölcsönözhetette...”²⁵²

Vargyas tehát Horváth cikkét még 1966-ban sem tartotta érdemesnek elolvasni. Ehhez és a fentiekhez nincs szükség további kommentárra. Minek fecsegni ott, ahol a tények - beszélnek.

4.

Szembeszegülni velük azonban lehet. Hogy miképp, és milyen eredménnyel, azt Vargyas számos esete és az alábbi sajnálatos balesete méltóképpen bemutatja.

A *László-vers* taglalása könyvembe csak mellékesen, szükségből került, de ha egyszer bekerült, akkor a latin változatot, illetve szerzőjét már csak hivatalból is irodalomtörténeti helyére kellett tennem. E próbálkozás kapcsán egy alkalommal Janus Pannonius nevét is leírtam, ezt állítván: „Ismeretlen költőnk nagyon is érti mesterségét, Janus Pannonius mellett a XV. századi latin nyelvű literatúránk legkiválóbb poétáját kell tisztelnünk benne. Tudatosan kölcsönöz: e reminiscenciákkal is jelzi „poeta doctus” voltát, s a hagyományt, amelyhez kapcsolódik. A korabeli tudós költészet gyakorlatát követi. Ha humanista lenne, akkor az ókori klasszikus poéták kifejezéseit használná ornamentumul. Azonban nem az, így tehát a hazai latin nyelvű László-irodalom és a biblia szolgáltatja enemű kellékeit...”²⁵³

Ez és az ehhez hasonlók szíven ütötték ellenfeletem. Ugyanakkor kapóra jöttek. Főképp a szegény Janus.

„De mit mond - több önkontrollal - ő, Janus Pannonius fordítója és monográfusa?” - teszi föl a szónoki kérdést. ²⁵⁴ (Én, zárójelek közt, azt mondom, hogy mint mindig, most is pontatlan. A rideg tény: csupán egy rövid epigrammát volt szerencsém műfordítani kedvenc poétámtól, így a „fordítója” cím aligha engem illet. Monográfusa pedig, sajnos, nem én vagyok, hanem Huszti József. Janus-tanulmányt azonban többet is elkövettem.) Majd a latin verziót méltató néhány szövegrészt idéz (csonkítva!) tőlem, s aztán nyakam közé csördíti a gúnynak ostorát:

„De ha ez így van, miért rejtjük kincseinket véka alá? Miért nem tárjuk a világ elé? Hiszen itt végre nincs nyelvi elzártság: latinul van, s latinul még igen sokan értenek szerte a világon.

²⁵² ItK 1936. 144.

²⁵³ A magyar világi líra kezdetei. 166.

²⁵⁴ Magyar vers - magyar nyelv. 234.

Miért nem említette egy szóval sem Gerézdi már könyve francia kivonatában sem? Csak a magyaroknak tartja fenn ezeket a megállapításokat? Miért nem hívta fel a külföldi olvasó figyelmét a szövegben közölt gyönyörű latin versre? De még nem késő. Adja közre az Acta Literaria-ban, s tegye hozzá világnyelven a maga filológiai-esztétikai fejtegetéseit is. Hadd lássák a hozzáértők szellemi teljesítményeinket! Nem bánom, legyen ott az én legyőzött álláspontom is, mint árny a fény mellett: hogy nem értékelem az európai latinitás olyan gyöngyszemeit, mint az *esque renascens, a cum adhuc iuvenis fores, a tartarorum terror eorum*, s olyan hallatlan formai kezdeményeket, mint a rímtelen szaffikus tizes! Vállalom a kockázatot, hogy egyikünket kineveti a tudós világ!”²⁵⁵

No, ennek a fele se tréfa! Vagy kiállok szégyenszemre a „külföld” elé, vagy szó nélkül elbujdoshatom. Egyik sem lelkesít túlzottan, azért inkább kompromisszumot kötök, harmadik utat választva. Megelégszem annak vizsgálatával: vajon nem vállal-e Vargyas, ami saját személyét illeti, erején fölül, túl nagy kockázatot.

Ennek jegyében elég lesz szemügyre vennünk a sorrendben második *gyöngyszemet*, vagyis a 11. latin strófa 4. sorát. Vargyas itt a *fores* igét nehezményezi, jelenlétét a textusban hibának tudja. Oly súlyos nyelvtani hibának, mellyel a *László-ének* „fordítója” menten elárulja fordító mivoltát, s egyben azt is, hogy annyit ért a deák grammatikához, mint hajdú a harangöntéshez.

Egyébként másutt is szememre veti, hogy szó nélkül megyek el - oly csodálatos nyelvtani szerkezet mellett, mint „adhuc iuvenis aetate *fores* - ...”²⁵⁶ Megfelelője a magyar versben: „mikoron méglen iffiudad *volnál*”. Érveinek számát szaporítandó megemlítem, hogy ugyanez a „csodálatos nyelvtani szerkezet” megvan a 3. versszak 4. sorában is: „ut more patris rex tu pius *fores*”. Magyarja: „hogy hozzá képest kegyes király *lennél*”.

Kivételesen, a nagy szakszótárak helyett, amelyekre Vargyas is szokott hivatkozni, Burián János középiskolák számára szerkesztett *Latin-magyar szótár*ához folyamodom. Valószínűleg Vargyas is haszonnal forgatta gimnazista korában. 325. lapján, a *fore* címszó alatt, többek között ez is olvasható: „coniunct. praet. imp.: *forem* es, et, ent, *lennék*”.²⁵⁷

Középiskolai tankönyvet tudományos fórumon tanúként idézni csak egészen kivételes, ritka alkalmakkor illik. S hogy a tudós illemen csorba ne essék, legyen szabad pótlólag, több más auktort mellőzve, megszólaltatnom P. Vergilius Maró-t. *Aeneis* című eposzában a 8. ének 130. sora: „Quodque ab stirpe *fores* geminis coniunctus Atridis”. Tehát ami a latin nyelv legnagyobb művészeinek, Vergiliusnak, továbbá a nem idézett Ovidiusnak és másoknak megengedett és jó, azt Vargyas „*gyatra latinság*”-nak minősíti.

De miért?

E miért-nek is megvan a kulcsa. Mit sem sejtve, maga személyesen adja kezünkbe. Mégpedig az ének latin változatát taglaló egyik fejtegetésében: „Ahol meg úgy jön ki jobban a ritmus, ott [a „fordító”] beszúr hol egy *es*-t, hol egy *fores*-t, hol meg háromszor (19. sz.) *eras*-t, hogy a jelen, múlt és jövő egyesüljön László dicséretére.”²⁵⁸

A csúfondáros kicsengésű mondat szövegösszefüggéséből - mely szerint az *es* (=vagy) képviseli a jelent, az *eras* (=voltál) pedig a múltat - bízvást kiviláglik, hogy a *fores* számára (nyitván *leszel* jelentéssel) már csak a jövő képviselte marad. Vagyis Vargyas azt hiszi, hogy

²⁵⁵ Uo. 234-5.

²⁵⁶ Uo. 227.

²⁵⁷ Burián János: *Latin-magyar szótár*. 2. kiad. Bp. 1908. 325.

²⁵⁸ Magyar vers - magyar nyelv. 228.

a *fores* valamiféle jövő idejű igealak, nem pedig a *sum* ige egyik sajátos coniunctivus praeteritum imperfectumának egyes számú 2. személye, *esses* (=lennél) helyett és értelmében.

Magam is belepirulok, de le kell írnom, mert igaz: Vargyas még az alapjaival sincs teljesen tisztában a deák grammatikának, és van „mersze” középlatin filológiai kérdésekről fennen, tudorként vitázni. Ráadásul szűk neki Macedónia: ellenfelét a külföldi „tudós világ” ítélőszéke elé óhajtja citálni.

5.

Ezzel akár abba is hagyhatnám. (Hogy miért, - azt hiszem, fölösleges magyaráznom.) De nem teszem, mivel nem személyi ügyről van szó, azaz, hogy kettőnk közül *kinek* van igaza; hanem „közügyről”; a vitatott tudományos kérdésben végül is *mi* az igazság. Végére kell ennek járni, eloszlatva minden ködöt, s amennyire lehetséges, a kétségnek még, az árnyékát is.

(Az először itt megjelenő vitacikk befejezetlen.)

Egy magyar humanizmus-történetet margójára

Kardos Tibor vaskos kötete (*A magyarországi humanizmus kora*. Bp. 1955.), mely tulajdonképpen első része a magyar humanizmus történetét teljes egészében tárgyalandó nagyszabású monográfiának, a magyarországi humanizmus történetét tárgyalja a kezdetektől Mohácsig. Hatalmas föladatra vállalkozott: a XIV. század második felétől egészen 1526-ig terjedő korszak irodalmának új összefoglalását nyújtja, egy sok helyütt szuggesztív erővel és lelkes pátosszal képviselt új koncepció alapján. Művét az a törekvés hatja át, hogy a humanizmust a magyar művelődés és irodalom egy mennél pozitívabb, mennél haladóbb áramlataként mutassa be. Ennek érdekében a humanizmus történeti fogalmát kitágítja és kiterjeszti a tárgyalt kor népi mozgalmaira, illetve azok szellemi produktumaira; másrészt az uralkodó osztályhoz tartozó magyar humanisták legtöbbjét a társadalmi haladás szempontjából is igen magasra értékeli, s munkáikat gyakran, valamilyen módon a népi törekvésekkel kapcsolja össze.

E két alapvető újítás közül kétségkívül az előbbi a meglepőbb és problematikusabb. Ennek szemmel láthatóan a szerző is tudatában van: könyve bevezető fejezeteiben ezért igyekszik eljárása jogosultságát igazolni. Bár e kérdésben nem osztom fölfogását, ehelyütt mégsem óhajtok foglalkozni a patarénhuszitizmusnak, a devotio modernának, a Dózsa-parasztháború ideológiájának stb. „humanizmus”-ával, mivel a tudományos kritika a humanizmus-fogalom effajta kitágítását, rugalmas kezelését már szóvá tette.²⁵⁹ Inkább a másik főkérdésre, *a magyar feudális osztály humanistáinak értékelésére szorítkozom, s ugyanakkor a könyv tudományos módszerét teszem vizsgálat tárgyává.*

E kettős célt egy - a bírálatokban talán szokatlan - módon próbálom elérni: a kötet különböző fejezeteiből kiemelt vitatható részek bírálata helyett egyetlen fejezet és néhány, szorosan ehhez kapcsolódó rész tüzetes, részletekbe menő vizsgálata útján. Így tudunk a legjobban és legbiztosabban képet alkotni a szerző módszeréről és konkrét tudományos eredményeiről.

Vizsgálódásom tárgyául *A nemzeti irodalmi öntudat jelei és Janus-filológia* című fejezetet választottam, mely a Jagelló-kor humanizmusának s az akkori humanisták értékelésének kulcskérdéseivel foglalkozik. Márcsak azért is a Jagelló-korra esett választásom, mert Kardos a Zsigmond és a Hunyadiak korának rajzánál főként korábbi tanulmányainak nyomán jár, míg a Jagelló-kor esetében teljesen újat ad. Eddigi bírálói szerint egyébként: ez a könyv egyik legjobb része.

1.

A Jagelló-kori Janus-filológiával a korábbi kutatók már bőven foglalkoztak és sok lényegeset elmondtak. Így Huszti József,²⁶⁰ Trencsényi-Waldapfel Imre,²⁶¹ Kerecsényi Dezső²⁶² és mások. Kár, hogy eme előmunkálatokra nem történik az adott helyen egzakt utalás. Elhagyásuk ugyanis a nem-szakember érdeklődőt félrevezeti.

²⁵⁹ Bán Imre: Kardos Tibor: A humanizmus kora Magyarországon. Acta litteraria 1957. 271-6.

²⁶⁰ Janus Pannonius. Pécs 1931. 295-6.

²⁶¹ EPhK 1932. 113; It 1933. 16.

²⁶² It 1934. 66.

Tagadhatatlan, az erőteljesebb filológiai érdeklődés, melynek már a Mátyás-korban is megvoltak az előzményei, a Jagellók idején megnő. Ennek oka: ez időben lendül föl a filológia azokon az egyetemeken is (Bologna, Padova, Bécs, Krakkó), hol magyar tanulók jártak. Azonban a filológiai érdeklődést a hazai viszonyok közt nem szabad túlbecsülni, főleg a magyaroknak ajánlott, olasz vagy német humanistáktól kiadott könyveket, klasszikus auktorokat szükségképpen nem szabad a magyar filológiai érdeklődés gyümölcseként elkönyvelni. A magyar humanista olvasót elsősorban maga a mű és nem a filológiai teljesítmény érdekelte.

„Nálunk a humanista filológia - írja Kardos - a hazai társadalmi szükségleteknek megfelelően egészen sajátos módon alakult: a Janus hagyomány kidolgozásával polgáriasult, kulturális jellegű nemzeti öntudat gyarapodásának forrása lett. Viszont az osztályellentétek nálunk is kiéleződtek, s ezért a szabad gondolat hívei szívesen említették önmaguk helyett Arisztotelészt eredeti formájában, Lukretiust, Cicerót és Pliniust. Ha a polgári szabadságjogokat kellett hangsúlyozni, Cicero Archias költő érdekében mondott beszédére utaltak. Humanistáink általában akkor szólaltak meg a maguk nevében, amikor akár társadalom bírálatuk, akár buzdításuk az egységre, a törökellenes harcra védte őket kétségbevonhatatlanul morális alapjával a reakció gyanúsítása ellen”. (229.)

A Janus-kiadásokról mondottakkal, mint eddig is tudottal, egyetértünk. A további, elvi érdekű mondanivalóval azonban - nem. Egyet ugyanis tisztán kell látnunk: miféle osztályellentétek éleződtek ki nálunk a Jagelló-korban? Mert hogy kiéleződtek, az kétségtelen. Kiéleződtek az uralkodó nemesi osztály és a parasztság közt. Úgyannyira, hogy 1514-ben véres összecsapásra, került sor. Melyik osztályhoz tartoztak, illetve, melyik osztály érdekeit szolgálták mind 1514 előtt, mind pedig után a magyar humanisták? Vitan fölül az uralkodó nemesi osztályét, s a Dózsa-féle parasztfölkelést szinte kivétel nélkül ellenséges hangon bélyegezték meg. A „szabad gondolat hívei”, amennyiben a magyar humanisták azok voltak, részben a vezető osztály kiemelkedő tagjai közül kerültek ki (pl. Szatmári György, Thurzó Zsigmond, Bakócz Tamás stb.), részben pedig ezek pártfogoltjai voltak; így nehéz elképzelni, hogy az osztályellentétek kiéleződése miatt „filologizálniok” kellett volna; s hogy valódi haladó voltuk miatt ne támadhassák őket, a klasszikus auktorok mögé bújtak volna; s így fejezték ki igazi mondanivalójukat... Miféle „reakció gyanúsítása és támadása ellen” volt szükségük „kétségbevonhatatlanul morális alap”-ra? Jó lett volna, ha ezt Kardos kétségbevonhatatlanul körvonalazza.

Bárhogy nézzük, Jagelló-kori humanistáinkat nehéz a társadalmi haladás gáncsnélküli lovagjaivá ütni.

A filológiai irányzat megindulását Kardos a polgári származású püspök-kancellár, Szatmári György személyéhez köti és a Janus kultusz megindítását is neki tulajdonítja. Szatmári György - írja - „titkára, Brodarich István útján 1506-ban próbálja elérni, hogy Aldus Manutius adja ki a magyar humanista költészet mesterének, Janus Pannoniusnak műveit. Azonban nem ér cél, nyilván, mert a kiadó nem látott benne annyi lehetőséget, mint egy klasszikus ókori szerző kiadásában. Szatmári *tehát a nemzeti hagyomány szilárd megalapozására gondolt*”. (230. - Kiemelés tőlem G. R.).

Elöljáróban csak annyit jegyzek meg, hogy 1506-ban Brodarich még nem volt Szatmári titkára s ekkor nem is tárgyalt a kancellár nevében Janus Pannonius kiadásáról. 1512-ben azonban már az volt, s ekkor kelt Aldushoz írt ama levele, melyre Kardos is hivatkozik (230. 75. jegyzet). A „clarissimo domino Aldo Manucio Romano, Impressorum summo, Fratri et amico optimo” címzésű levél magyarra fordítva így hangzik: „Már idestova hat éve, mikor ugyanis a padovai egyetemről hazatérőben voltam, meghagytam egy Jordanus nevű Velencében dolgozó német könyvkereskedőnek, hogy ama Pannóniai János néhány munkáját, amelyeknek kinyomtatásáról akkor én, azután pedig az én uram tárgyalt veled, juttassa el kezedhez. Ha ezt ő végrehajtotta, akkor szíveskedjél a könyvecskét magát a nagyságos és fő-

tisztelendő királyi követ úrnak [Csulai Móre Fülöp], aki ezt a levelet hozzád eljuttatja, átadni. Nehogy ilyen nagy férfiú örök szennybe takarva lapuljon, elhatároztam, hogy az ő munkáit föltétlenül kiadatom és ezt *uram segítségével és akarata szerint* meg is cselekszem...”²⁶³

„Már idestova hat éve” nem 1506-ban volt, hanem 1505-ben, ekkor tért vissza Itáliából „decretorum doctor”-i címmel Brodarich István. Nem jószántából, hanem bizonyos 300 aranyról kellett elszámolnia a zágrábi püspöknek és tisztáznia magát a sikkasztás vádjá alól.²⁶⁴ Ekkor, hazatérőben tárgyalt az említett Jordanusszal Janus Pannonius néhány művének kiadása ügyében, minden bizonnyal azért, hogy eme kiadvánnyal bizonyítsa itthon tanultságát és humanista műveltségét, mint ahogyan ez külföldön tanuló diákjainknál szokásban volt. Tény, hogy eme első próbálkozás mögött nem áll még támogatóként Szatmári György. Brodarich patrónusa ekkor még nagybátyja, Jalsith János zágrábi örkanonok, meg a zágrábi püspök. Kellemetlen ügyében a királyhoz föllebbez, Budára jő s itt ügye nemcsak kedvező elintézés nyer, hanem Bakócz Tamás esztergomi érsek veszi pártfogásába és udvarába. Majd kb. 1508 táján lesz Szatmári György titkára.

E személyes kapcsolatok ismeretében valószínűnek látszik, hogy ama második kezdeményezés, illetve érdeklődés a Janus kiadás ügyében, melyet „az én uram” intézett Aldushoz, tulajdonképpen Brodarich szándéka szerint és vállalkozásának támogatására történt. S most, 1512-ben sem Szatmári akarja kiadatni Janus Pannoniust, hanem Brodarich. S ebben ura jóakaratólag támogatja titkárát. Aligha gondolt a kassai német polgárfiúból kancellárrá emelkedett pécsi püspök „a nemzeti hagyomány szilárd megalapozására”, sokkal inkább híres pécsi püspök elődjeként tarthatta számon Janust.²⁶⁵

Brodarich nem efféle mecénás volt, hanem alkotó humanista, mint a mohácsi csatáról írt opusculuma is bizonyítja. S hogy már korábban is számontartották ily minőségben, bizonyítja Pinus Tolosanus 1505-ben megjelentetett Beroaldus-életrajza, hol a szerző külön kiemeli őt a híres mester tanítványainak tömegéből: „...és ha valamennyi tanítványát felsorolnám, ez maga vaskos kötetet tenne ki, de mégsem hallgathatom el rosszakarat gyanúja nélkül ama zágrábi, Brodarich melléknevű Pannóniai Istvánt, aki nekem előbb lakó-, majd tanuló társam volt. Ez az igen nagy tehetségű és hihetetlen fogékonysággal és emlékező tehetséggel megáldott fiatalember, ámbár hajdan még mint serdülő ifjú Padovában több évig hallgatta Calphurniust, - a mi közös mesterünk vezetése alatt oly nagy előrehaladást tett, hogy hacsak övének leveleitől kényszerítve másfelé nem fordította volna tehetségét, a tudományok ezen nemében - úgy látszott - nagy eredményeket ért volna el”.²⁶⁶ „A tudományok ezen neme” elleni árulását azzal követte el, hogy az otthoniak követelésére ideiglenesen hátat fordított az „artes”-nek, s Padovába ment egyházjogot hallgatni. A horvát származású „Pannóniai István”, ki maga is poéta hírében állt, sosem mondott búcsút humanista stúdiumainak. Ezért akarta kiadni földijének, „Pannóniai János”-nak néhány költői darabját.

E hosszadalmas kitérőre nemcsak azért volt szükség, hogy bizonyítsuk, ki volt a Janus-kultusz igazi propagátora, hanem azért is, mert Kardos a későbbiekben, hol Brodarich történeti munkáját tárgyalja és portréját igyekszik megrajzolni, eme fontos momentumokat figyelembe sem veszi. (309-15.)

²⁶³ Ábel Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. 30. és Nollac, Pierre d'Ambroise: Les correspondents d'Alde Manuce. Róma 1888. 94. n. 88.

²⁶⁴ Kujáni Gábor: Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez. Bp. 1913. 20.

²⁶⁵ Vö. MK 1945. 62-8.

²⁶⁶ Révész Mária: Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez. EPhK 1941. 164-6.

A mondottak után inkább impresszionista rögtönzésnek, mint megalapozott tudományos megállapításnak tűnnek Kardos alábbi eszmélkedései: „Ami a Janus-kultusz megindítóját, Szatmári Györgyöt illeti, a jelek szerint ha nem is Janus összes műveit, de legalább több művét kívánta kiadni: az epigramma-szerzőt éppen úgy, mint az elégiák és a panegyricusok költőjét. Szatmári György törekvéseiben szerepet játszhatott Janus Pannonius világnézete is. A magyar költő hitbéli kételyei, filozófiájának erősen panteisztikus vonásai, alkalmasak voltak arra, hogy a Lucretiust becsülő Szatmári érdeklődését felkeltsék...” (231.)

Mindezek a „megállapítások” egy olyan kezdeményezés kapcsán hangzanak el, amely első-sorban nem is Szatmári, hanem Brodarich személyéhez fűződik; s különben azt sem tudjuk, hogy ő Janus Pannonius költői munkái közül mely darabokat óhajtotta kiadni. Legalább is erre Brodarich „quaedam opuscula Joannis illius Pannonii” kitétele (hacsak egyéb, eddig ismeretlen adatok nem állnak Kardos rendelkezésére), nem ad elegendő alapot, hisz a Brodarich-féle kézirat - úgy látszik -, Jordanus német könyvkereskedő kezén elkallódott. S ha a Jagelló-kori Janus-kiadásokat nézzük, egyenesen szembeötlő, hogy a nagy humanista költő minden egyébbel, csak éppen nem „hitbéli kételyei, filozófiájának panteisztikus vonásai”-val hatott és vált becsültté.

Kultusza megindulását különben sem lehet a XVI. század első két évtizedére időzíteni. Megindítása Mátyás király nevéhez fűződik, aki megkegyelmezett az ellene lázadt költő hagyatékának s még a hetvenes években megbízta kancellárját, Váradi Péter kalocsai érseket Janus Pannonius verseinek összegyűjtésével.

A XV. század utolsó harmadában költeményei még kéziratos másolatokban terjednek, kevesek olvasmánya. Érthető: igen kevés a magyar humanista műveltségű olvasó is. A század utolsó évtizedében azonban egyre többen mennek Itáliába a kor neves humanista mestereihez, s az eddig is sűrűn látogatott bécsi és krakkói egyetem akkor tárja szélesre kapuit a humanista műveltség előtt, s fejlődik föl a humanizmus tűzhelyévé. A megnőtt igényeket már csak a könyvnyomtatás tudja kielégíteni. Az irodalmi művek elsődleges megjelenési formájává a nyomtatottság válik; ami erre nem méltó, a kor szemében nem is tartozik szorosan a „magas” irodalomhoz. Ezért mentik át, adják ki az értéknek tartott, a „feledés szennyétől” megmentendő klasszikus auktorokat és humanista műveket. S mivel az előző században Janus Pannonius művei kéziratban, sok másolatban elterjedtek, hagyománnyá váltak, most szinte törvényszerűen kerül sor kinyomtatásukra. S erre az első, sikertelen kísérletet Brodarich tette meg.

Az első nyomtatásban megjelenő Janus-mű nem is sokáig váratott magára: 1512-ben látott napvilágot a Guarinus-panegyricus Syngrenius és Vietor betűivel. Paulus Crosnensis adta ki Perényi Gábor ugocsaí főispánnak ajánlva.²⁶⁷ „A Janus-filológia - írja Kardos Tibor - a Guarino-dicsének kiadásával indul meg, melyet egy krakkói lengyel humanista, Paulus Crosnensis Ruthenus bocsátott közre Bécsben 1512-ben”. (232.)

E szerint mégsem Szatmári a Janus-filológia megindítója?! A továbbiakban ennél több pozitívumot alig kapunk. Kardos ugyanis csak az *Analecta Nová*ban kiadott ajánlólevelet ismeri (232. 78. jegyzet) s ebből emel ki egy-egy neki tetsző szót vagy mondatot s azt interpretálja - szabadon. Így például: „Jellemző mindenekelőtt, hogy Paulus Crosnensis a polyhistort látja Janusban... Amikor a lengyel tudós Janusban a polyhistort látja meg, a kultúra fejlődésének új mozzanatát vezeti be Magyarországra”. (232.)

Anélkül, hogy vitába szállnék, vajon jelentős-e eme, adott esetben a *polyhistor* megnevezés, csupán annyit jegyzek meg: ha a „kultúra fejlődésének” ezt az „új mozzanatát” be kellett vezetni Magyarországra, akkor ez már 1500-ban megtörtént, ugyanis ez év májusában aján-

²⁶⁷ RMK III. 177.

lotta Philippus Beroaldus bolognai humanista tanár Solinus *Polyhistorát* tanítványának, Kesserű Mihálynak.²⁶⁸

Végül idéznünk kell e passzus elvi kicsengésű lezárását: „Úgy látszik azonban, hogy amikor Paulus Crosnensis Perényi Gábornak, tehát egy világi magyar főúrnak ajánlotta Janus első, nyomtatásban kiadott művét, akkor az is érvényre jutott ebben a cselekedetben, hogy Janus a középkori vallásos kultúrával szemben a világi kultúrát jelentette, a profán műveltséget, az életöröm s az emberi egyéniség új költészetét”. (233.)

Mindezt csak akkor lehet biztosan megállapítani, ha előbb oly kézenfekvő kérdésekre válaszolunk, ki volt, mi köze volt e lengyel humanistának Magyarországhoz, Perényi Gáborhoz, s mi vezette Janus Pannonius művének kiadásában stb. Eme összefüggések ismerete nélkül kockázatos egy sort is leírni.

2.

Paulus Crosnensis (Pawel z Krosna meghalt 1517-ben) a XVI. század elején föllépő lengyel humanista nemzedék jelentős tagja és költője. 1507-től kevés megszakítással tanít 1517-ig a krakkói egyetemen, klasszikus auktorokat (Persius, Ovidius, Terentius stb.) magyaráz s ad ki nyomtatásban. Magyar kapcsolatai és tanítványai vannak. Így Magyi Sebestyén, kinek távoztára - 1508. február 15-i kelettel - verset ír, melyből az tűnik ki, hogy vele akar jönni Magyarországra. S vele is jó a Krakkóban fellépett pestis elől menekülve. Magyi Sebestyén apja, a középnemes Pál, a Perényiek familiárisa, alnádor Perényi Imre mellett. Crosnensis Magyiék révén kerül kapcsolatba a király főkamrásával, Perényi Gábor ugocsai főispánnal és a Perényi-rokonsággal, Báthori Istvánnal és a Thurzókkal. Előttük humanista verselményekkel tiszteleg, ezek egyrészt vallásos versek, klasszikus mértékben írva (Panegyricus in laudem divi Ladislai regis et patroni Hungariae; Panegyricus ad divum Stanislaum stb.), más részük alkalmi dicsérő, hízeltő költemény. Nagy részük Perényi Gáborhoz címezve. E verseket többnyire Magyi Sebestyén adta elő. Így a Báthorihoz szólót „dominus Sebastianus Maghyus in eiusdem conspectu magna Baronum caterva adstante modulatus” Nagyváradon 1508. október 12-én. Perényihez intézett újévi ódáját Nagyszőlősen szintén „Sebastianus Maghyus discipulus suus carissimus voce camaenali modulatus est anno 1509 ingrediente”.

Mindezt azért is részleteztem, hogy kitűnjék belőle: a magyar főnemesség a Jagelló-korban mily műveltséggel rendelkezik és nem érzéketlen a humanista latin poézis iránt... Sokuk egyetemet végzett, vagy egyetemet végzett nevelők tanítványa. Így érthető, hogy 1509 januárjában Paulus Crosnensis elkíséri Perényi Gábert Bécsbe s ott e verskötetet kiadatja 500 példányban Perényinek ajánlva. A kötet megjelent 1509 júniusában Syngrenius és Vietor kiadásában. (Ez utóbbi később Krakkóban lesz könyvnyomdász.)²⁶⁹

E verskötet túlnyomó részben vallásos anyaga kétségessé teszi Kardos Tibor ama kategorikus állítását, mely szerint Crosnensis Perényinek ajánlott másik kiadványa, a Janus Pannonius-kiadás olyan cselekedet lett volna, melyben érvényre jutott, „hogy Janus a középkori kultúrával szemben a világi kultúrát jelentette”. Persze, a világi kultúrát jelentette, de az adott

²⁶⁸ App. Hung. 1562. - Ajánlása kiadva: Veres Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221-1864. (Olaszországi Magyar Emlékek. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet III.) Bp. 1941. 445-8.

²⁶⁹ A mű megtalálható a Széchényi Könyvtárban RMK III. 177. koll. 2. jelzet alatt. - Ajánlólevele (nem teljesen) és több verse kiadva AnN 117-27. - Crosnensisről ld. Barycz, Henryk: Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce Humanizmu. Kraków 1935. 24-7.

esetben és társadalmi környezetben nem a „középkori vallásos kultúrával” szemben. Paulus Crosnensis humanista műveltségével békén megférte vallásossága s szerinte Perényi nagyságát „templa tuis sumptibus erecta, coenobia tuis impensis extracta, muneraque in religiosis assidue collata, liquide testantur”.²⁷⁰

A Janus Pannonius-kiadások mögött általában külföldi egyetemeken tanuló magyar ifjak állnak, kik e kiadásokkal egyrészt azt akarják bizonyítani a külföldi humanista közvélemény előtt, hogy a magyar sem műveletlen náció, hisz ily kiváló humanista poétát tud felmutatni, másrészt hazai pártfogóiknak is kedveskedni akarnak és saját humanista képzettségüket és előmenetelüket igazolni. Érthető, hogy elsőnek a Guarino-panegyricus jelent meg nyomtatásban, mely a híres olasz iskolamester dicséretét hirdette.

Ezt rövidesen követte a második kiadás, melyet Magyi Sebestyén adott ki Bolognában. Már ezekhez is kapcsoltak a kiadók egy-egy más Janus-verset is, amelyik a kezükhöz jutott. Magyi Sebestyén a „Lectori” címzett utószavában írja: „Azt kell most mondanom, amit ama Graculus hajdan Augustusnak: Többet adnék, ha többem volna. Nagyon is jól tudom, hogy a mi Janusunk ezeknél nagyon sokkal többet írt; ezeket azonban az irigyek - ó, gyalázat - elsikkasztották.”²⁷¹

A nyomtatásban megjelent efféle nyilatkozatok hamarosan visszhangra találtak a XVI. század elején, s így szinte természetesnek vehetjük, hogy a bolognai kiadás után egy év múlva Janus elégiáinak egy része is napvilágot lát egy másik, magyarok látogatta egyetemi városban, Bécsben, egy fiatal egyetemi hallgató illetve tanára sajtó alá rendezésében, Werbőczy Istvának ajánlva.²⁷²

„Alig egy évvel a bolognai kiadás után - írja Kardos Tibor -, mely a nagyobbik kancellária tényleges vezetőjéhez kapcsolódik, 1514-ben Bécsben egy olasz származású humanista: Giovanni Ricuzzi, másként szülőhelyéről Camerinóról nevezve Camers, kiadja Janus Pannonius 15 elégiáját, melyek Bekényi Benedek révén jutottak hozzá Werbőczy Istvántól. Tekintve, hogy Bekényi Benedek a kisebbik kancelláriában ítélmester (protonotarius), tulajdonképpen Thuróczi János szerepét tölti be. Bekényi és Werbőczy révén a kisebbik kancellária nyomul előtérbe, amely Hunyadi Mátyás korában vezető szerepet vitt a tekintetben, hogy a renaissance eszméit szélesebb körökben terjesztette. Ez a bírói hivatal állott szorosabb kapcsolatban a nemesség nagyobb tömegeivel és a hazai jogi élet itthoni műveltségű deákjaival, akik tanulmányaikat magyarországi egyházi és városi iskolákban végezték. Ebben a kancelláriában vitatkozott Drághi Tamás... Bekényi Benedek ajánlásából, mellyel patrónusához, Werbőczyhez fordul, elég világosan kiderül, hogy a kisebbik kancellária hagyományainak tudatos folytatásáról van szó. Viszont, ha ezt a bevezetést összehasonlítjuk Werbőczynek a Hármaskönyvhöz írt általános bevezetőjével, azt kell tapasztalnunk, hogy kettejük között elég élesen megvonható különbség van, sőt folyamatos vita áll fenn”. (235.)

Kardos Tibor mindezt az *Analecta Novában* kiadott ajánlólevelek fölületes átolvasása alapján állapítja meg. (237. 83. jegyzet.) - Ha ugyanis az említett kiadást kézbe veszi vagy figyelmesen olvassa át, akkor csak 10 elégiát (és nem 15-öt!) adat ki Camersszel, hisz a kiadáshoz írt utószava imígy kezdődik: „Relegi diligenter, Stephane humanissime, *decem* Jani Pannonii Quinque ecclesiarum presulis *Elegias...*”²⁷³ Ez volna azonban a kisebb hiba. A másik már jóval súlyosabb, hisz mondanivalója lényegét teszi valószínűtlennek „Tekintve, hogy Bekényi

²⁷⁰ Teleki: J. P. Opuscula 2: 243.

²⁷¹ J. P. Opuscula. 2: 258.

²⁷² RMK III. 188.

²⁷³ AnN 98.

Benedek a kisebb kancelláriában *ítélőmester* (protonotarius), *tulajdonképpen Thuróczi János szerepét tölti be*. Bekényi és Werbőczy révén a kiskancellária nyomul előtérbe...”

Békényi Benedek ugyanis 1514-ben a bécsi egyetemen tanul, hová 1570-ben iratkozott be s hol ezidőben Camers a „iucundissimus praeceptor”-a, mint ez ajánlóleveléből is kiderül. Kb. húszéves fiatalember lehet. S csak Bécsből való visszatérte után kerül a kiskancelláriára jegyzőnek - 1517-ben.²⁷⁴ *Ítélmesterré* pedig jóval később, tíz év múlva, *1524-ben lesz*.²⁷⁵

E téves alapra alap és adatok nélkül légvár épül. „Az első tény - folytatja Kardos -, amelyet meg kell állapítanunk az, hogy ez a kiadvány versengés eredménye. Szatmári György az úgynevezett „udvari párt” vezető embere, aki szemben állott Werbőczyvel, az úgynevezett „nemzeti párt” vezető emberével. Nehéz volt Werbőczynek és híveinek elviselni, hogy a magyar nemzeti hagyományokat a kassai patrícus és egyben az udvari párt gyűlölt vezető alakja fogja pártul...” (235.)

Már az „első tény”-t is bizonyítani kéne; anélkül nem több merő föltevésnél. A bolognai egyetemen tanuló Magyi Szatmárinak, a nagyhatalmú kancellárnak ajánlotta ugyan Janus Pannonius-kiadását, de ehhez vajmi kevés köze van a nehezen körülhatárolható, minden egyes esetben pontosan meghatározandó „udvari pártnak”. Ugyanúgy, miként nehéz oly jó hírbe hozni a „nemzeti pártot”, hogy valami köze is volna a fiatal egyetemi hallgató és bécsi tanára kiadta Janus-kiadáshoz. Vagy ha igen, akkor ezt tényszerűen kell bizonyítani.

Kardos Tibor nem ezt az utat választja, hanem a marxizmus tudományos hitelét rontó vulgarizálását: „Jellemző azonban Camers bevezetésében, hogy Janus műveinek tudósjellegét emeli ki. Úgy véli, nagy örömet fog okozni a kiadás azok számára, akik »tudós dolgokra« vágynak. Örül neki, hogy ez a kiadás »ahhoz értő emberek kezébe« jut. Ez az irodalmi ambíciójú kisebbik kancelláriai hivatalnokokat, bírakat jelenti, ahol a humanizmus az elérendő cél. Camers meglepően hangsúlyozza Janus tudós jellegét, vagyis költészetének arisztokratikus vonásait. Azt lehetne mondani, hogy a Szatmárinak ajánlott Magyi-féle kiadás tág emberi lélegzetével és polgári célzatával szemben valamiféle osztályelzárkózás jelei mutatkoznak, s éppen a humanizmus arisztokratikus vonásainak kiemelése következik be. Egy nagyon érdekes ellentmondás tárul fel. A főnemesi párt, az udvari párt korifeusának: a polgári származású Szatmárinak irodalmi köre haladóbb. A nagytömegeket számláló köznemesi párt vezetőjének, Werbőczynek irodalmi környezete jobban be van zárkózva a feudális osztály határai közé. Azonban ez az ellentmondás feloldható. Egyrészt a kereskedőtökés vállalkozó érdeksoporthoz tartozó Szatmári csak úgy, mint az udvar párt, sokkal közelebb áll a polgári ideológiához, mint az a tömeg mely az országgyűléseken »tombolt«, s amelyről éppen Szatmár mondta, hogy »barbár« és »esztelen«. Ezenfelül Szatmárinak, aki patrícus volt és az is maradt, szüksége volt arra, hogy a maga egyéniségét ne csak a bőkezű pártfogó, de emberi és demokratikus színben tüntesse fel. Werbőczy ezt még akkor sem tehette volna, ha akarta volna. Annyira ellenkezett egyénisége a humanizmus lényegével.” (236.)

Kardos Tibor tudományos módszerére fölülte jellemző, hogy az olasz származású bécsi egyetemi tanár Bécsben írt utószavában (és nem „bevezetésében”!) mondottakat minden fönn-tartás és aggály nélkül egy kalap alá veszi, azonosítja a nagyrészt műveletlen kis- és középnemesekből álló magyar „nemzeti párt” ideológiájával. S abból, hogy a bécsi professzor „Janus művének tudósjellegét emeli ki”, máris azt következteti, hogy e kiadásban a „Szatmárinak ajánlott Magyi-kiadás tág emberi lélegzetével és polgári célzatával szemben valamiféle osztályelzárkózás jelei mutatkoznak”, mely a „nemzeti pártra” jellemző, hisz ennek a számára készült.

²⁷⁴ Főgel József: II. Lajos udvartartása. Bp. 1917. 45. 2. jegyzet.

²⁷⁵ Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az állam kormányzatban 1458-1526. Bp. 1930. 98. 111. 55. jegyzet.

Egy költői mű „tudósjellegének” hangsúlyozása éppen nem a „nemzeti pártra” jellemző! Hanem minden valamirevaló humanistára. A humanista poézis katekizohén „tudós költészet”; a versek tudós jellegét kéri számon a korabeli humanista olvasó s ezt követeli meg a humanista poétika. Ez volt a gyakorlat szerte Európában. Tehát nemcsak Camers és Werbőczy szemében jelentette ez egy költői mű fémjelzését, hanem ugyanúgy Szatmári Györgyében is. Egyébként - magától értetődően - ezt a fölfogást vallotta a Kardos által ellenkező előjellel minősített Magyi Sebestyén is Janus-kiadásához írt epigrammájában, hol Janus verseiről írja: „Carmina quae docti cupiant imitari omnes...”²⁷⁶

E Janus-kiadás egyébként sem készült a „nemzeti párt”-nak, mégha Werbőczy Istvánnak is van ajánlva. Eszerint a Werbőczynek dedikált egyéb humanista nyomtatványoknak is a „nemzeti párt” ideológiáját kellene tükrözniök. A kiadás a bécsi Syngreniusnál jelent meg, tehát az ő tulajdona volt, ő hozta - elsősorban Bécsben - forgalomba. Külföldi és magyar humanisták számára készült. Bekényi Benedek, illetve Werbőczy szándéka szerint e kiadás elsődlegesen a magyar humanista műveltség és poézis fejlettségét volt hivatva bizonyítani a külföld tudós közvéleménye előtt.

Nincs szándékomban Werbőczyt rehabilitálni (s hiábavaló erőlködés is volna!), azt azonban kár volna elhallgatni, hogy Kardos Tibor róla adott sommás megállapítása - „ellenkezett egyénisége a humanizmus lényegével” - az adott összefüggésben félrevezető és hamis. Itt Kardos a humanizmus etikai fogalmát helyezi a humanizmus történeti fogalma helyébe. Az előbbinek értelmében Werbőczy méltán elmarasztalható, hisz ő kanonizálta *Tripartitum*ában az ember-telen jobbágyelnyomó törvényeket. De, kérdés, ha ezt az erkölcsi normát állítjuk mércének Szatmári és általában a Jagelló-kor magyar humanistáinak lemérésére, nem találatnak-e épp oly könnyűnek, mint a tagadhatatlanul humanista műveltségű ítélőmester?

Nyugodtan felelhetünk igennel. Jagelló-kori humanistáink közül azok, kiktől valamiféle opusz maradt fent és érintik az 1514. évi parasztháborút, kivétel nélkül dühödt hangon ítélik el a parasztságot és jogos fölkelését. Ha ez így van, akkor e humanisták egyénisége nem ellenkezik a „humanizmus lényegével?” Abban az esetben nem, ha a humanizmust egyfajta műveltségnek, történetileg meghatározott irányzatnak fogjuk föl. S történeti vonatkozásban ennek kell fölfognunk. Ezen belül aztán disztingválhatunk reakciós és haladó humanisták között. Werbőczy és Jagelló-kori humanistáinak zöme az előbbiek kategóriájába sorozandó. Míg Kardos lényegében Werbőczy humanista voltát is tagadja, nyilván rosszul értelmezett napi politikai meggondolásból, addig a tőle csak árnyalatban különböző, reakciós magyar humanisták sorát avatja a társadalmi haladás bajnokaivá.

Érdeemes ideiktatni Kardos korábbi enemű állásfoglalását: „Werbőczy Tripartitumának előszavában arról beszél, hogy a magyarság régenté nem annyira irodalomban, hanem tettekben lelte örömét és büszkén utal a humanista megfogalmazású misszióra: a magyarság a kereszténység védőpajzsa s ez a harc nemesi kiválasztásának is alapja. Nagy tévedés lenne a humanista Werbőczy e kitételét úgy értelmezni, mintha azáltal elutasítaná az irodalmat. A tettek elsőbbségének büszke öntudata hatja át, de kitételében sok van az irodalmias magatartásból. Ki nem mondja ugyan, de az idegenebb polgár eszmény áll a magyar hivatás ellentétéként. Éppen úgy, mint Vergilius *Aeneis*ében, a görögök művészeti készsége és irodalmi tehetsége, a keleti népek csillagászati tudománya van szembeállítva a római katonai eszménnyel, uralmi öntudattal. De Vergilius Rómát, a nagy egyensúlyba hozót, éppen az augusztusi „pax Romana” idején magasztalja a római irodalom egyik legnagyobb, mindenesetre a legjellegzetesebb alkotásában. Werbőczy pedig a magyar humanizmus fénykorában maga is *humanista létére* a keresztény kultúra védelmében, egy olyan hatalmas alkotásban, mely hibái ellenére a

²⁷⁶ J. P. Opuscula. II. 256.

magyarság állami geniuszát fekteti le írásban, olyan műben, amely éppen a középkori és humanista jogfelfogást olvasztja szintézisbe.”²⁷⁷

Az igazság kedvéért azt sem szabad elhallgatnunk, Kardos ugyanebben a tanulmányban megírta, hogy Werbőczy „súlyos hibákat követett el a jobbágysággal szemben”. Mindazonáltal oly nemzeti hőrosszá dagasztotta fel a Jagellók demagóg, vagyonharácsoló ítélőmesterét, hogy analógiának sem talál kisebb íróat Vergiliusnál.

Most meg az ellenkező végletbe esett. Mivel tévesen azt hiszi, hogy Bekényi Benedek a Janus Pannonius-kiadáskor (1514-ben) már kiskancelláriai ítélőmester, tehát elég jelentős közéleti személyiség Werbőczy oldalán (holott ekkor még csak jelentéktelen, fiatal tanuló a bécsi egyetem artista fakultásán!), a kiadás körüli ténykedései miatt, nem tudni, mi okból, tisztázni törekszik a Werbőczy árnyékában föltételezhető reakciósság gyanúja alól, ezért megteszi a nemzeti párt „jóhiszemű képviselőjé”-nek, aki e párt „gondolatvilágába beleviszi a tudomány fontosságát”, és végeredményben „csendes vitában” áll nagyhatalmú pártfogójával. (236-7.) Mindez, ha nem tévedek, azt jelenti, hogy e reakciós párton belül bizonyos fokig haladó ideológiai vonalat akart vinni...

Ezt az alapjában téves fikciót aztán Kardos Tibor sajátos módszerével valóságként próbálja föltüntetni. Bekényi előszavát, mely jórészt a bécsi humanista körökben dívó közhelyekből van összeróva, szuverén módon magyarázza. S bár abban egy szó sem esik Mátyás királyról, különféle beleolvasásokkal úgy értelmezi, hogy abban - többek között - a „mátyási béke van kiemelve”: „Világos dolog, hogy Bekényi Benedek mint a nemzeti párt híve szántszándékkal szegezi szembe Hunyadi Mátyás korát Ulászlóéval. Azonban az ő békeeszményében az is benne van, amit a köznemesi párt és vezetői az udvari párthoz hasonlóan elárultak: Hunyadi Mátyás központosító, társadalmi tekintetben egyensúlyozó politikájának elismerése”. (237.)

Mielőtt a „csendes vitára” térne, valószínűleg azért, hogy Bekényi kiskancelláriai proto-notáriusi mivoltát és műveltségét érzékeltesse, - az előszó stílusát is taglalja, értékeli: „Különösen értékesé teszi számunkra ezt a lelkes és izgatott előszót írójának stílusa. Megkapó az, hogy a humanista gondolatokat és biztos esztétikai ízlését, amellyel a janusi elégiák mintájára, Ovidiusra utal, minduntalan középkori oklevelek cikornyás arengáinak kifejezéseivel tarkítja. S mennyire jellemző, hogy Janus Pannoniust »Joannes Pannonius«-nak írja, félig humanista módon, félig a magyar oklevelek egyszerű középkorias írásmódjával.” (237.)

Teleki Sámuel, ki ezt az előszót is újra kiadta, imigyen jellemezte: „Etsi haec epistola stilo agresti barbaroque prorsus ab idiota nescio quo scripta...”²⁷⁸ Teleki kritikája azért ily éles, mert nem tudta, hogy egy kezdő, fiatal deák szerkesztette össze ezt az epistola dedicatoriát, a célból, hogy patrónusának ezzel is bebizonyítsa, mily előrehaladást tett humanista tanulmányaiban Camers mester keze alatt. Szinte minden mondata kezdőre vall, kinek pennáján még botladoznak az iskolás humanista frázisok és közhelyek. Hogy lehet néki „biztos esztétikai ízlése”? Akkoriban minden humanista versfaragót Ovidiushoz hasonlítottak, ha húsztichont kiizzadott. S hogy Bekényi stílusát „középkori oklevelek cikornyás arengáinak kifejezéseivel tarkítja” - mindaddig pusztá föltevésnek, szubjektív magánvéleménynek minősítendő, nem pedig tudományos megállapításnak, míg Kardos Tibor kielégítő módon, azaz filológiailag nem bizonyítja.

Ez annál inkább kíváncsi, mert Bekényi „félig humanista módon, félig a magyar oklevelek egyszerű középkorias írásmódjára”-nak igazolására fölhozott egyetlen példája nem bizonyító erejű. Hisz Kardostól is színvonalasnak tartott humanisták sora nevezi Janus Pannoniust

²⁷⁷ Olasz humanizmus - magyar humanizmus. Bp. 1943. 17.

²⁷⁸ J. P. Opuscula. II. 260.

„Joannes Pannonius”-nak, anélkül, hogy a föntebbi módon minősíthetnék őket. Így Váradi Péter a már idézett levelében („nuper inter colloquendum, cum de *Joanne Pannonio* sermo incidisset...”), Brodarich István Aldushoz írt, szintén citált episztolájában („...quaedam opuscula *Ioannis* illius *Pannonii*...”), Paulus Crosnensis Perényihez intézett ajánlólevelében („venit, diebus paulo transactis, in manus meas, opusculum *Ioannis Pannonii*...”), különben az ő Janus-kiadásának már a címlapján is *Joannes Pannonius* szerepel.²⁷⁹ Sőt Sylvester János is így nevezi *Grammaticájában*.

Tehát ez Bekényire és stílusára semmi esetre sem „jellemző”. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy Bekényi ugyanezen kiadáshoz írt kísérőversében a „*Janus Pannonius*” elnevezést is használja:

Porge manus igitur poscenti, mente benigna,
Iano, si Iani carmina culta placent.²⁸⁰

A föntebb mondottak után nehéz hinni a nemzeti párt vezérének és „jóhiszemű” pártfogoltjának, a *protonotáriusnak* vélt Bekényinek „csöndes”, illetve „folyamatos” vitájában. Láttatásban is nehéz elhinni, hogy a patrónus és familiárisa nyilvánosan, írásban vitázzék. Ez ellentmond a familiaritás egykorú gyakorlatának. Hát még ha azt is tudjuk, hogy a gyöngébb fél fiatal, pályáját el sem kezdett egyetemi hallgató...

Ténynek csak annyit lehet elfogadni, hogy Werbőczy *Tripartitum*ának előszavában Bekényiéhez hasonló gondolatokat és közhelyeket pendít meg. Ezeket azonban egymás ellen kijátszani csak egy előre felállított szellemtörténeti konstrukció ígézetében lehetséges. Például: „Annál sajtáságosabb, ahogy Werbőczy a magyar »barbárságot« védelmébe veszi. Werbőczy büszkén hánytorgatja, hogy amíg más nemzetek a műveltséget ápolták, mi a fegyvert, s hogy ez nagyobb amannál. Bekényi javítani akart a haza sorsán, amikor a virtust támogató, nevelő irodalmat, mint követelményt állítja fel. Werbőczy hízeleg osztálya tudatlanságának, s ez pontosan megfelel annak a módszerének, mely nem a római jog civilizáló erejének ad szerepet elsősorban a Hármaskönyv-ben (legfeljebb a római jognak a kánonjogban tükröződő torzképének), hanem a hagyományos magyar jognak, a »jogszokásnak«. Bevezetése mintegy válasz Bekényi Benedek szavaira. Bekényinél is a hadi dicsőség az első, de mikor a »pusztító háború siralmas nyomorúságát«, a »béke kedvező bőségét« emlegeti, lehetetlen nem érezni, hogy egy boldogabb, emberibb életformát szegez szembe amavval. Werbőczy hiába akar a barbárságnak érdemet tulajdonítani és hiába állítja be úgy, mintha az Európát védő bástya hivatása pótolni tudná az emberiesebb életet”. (238.)

Ezt a Kardos Tibor csinálta „vitát”, mely - szerinte - „a Janus-filológiából sarjadt ki”, a fölösleges föltevések birodalmába kell utalnunk. Míg Kardos effajta álvitákat sarjztat ki a Janus-filológiából, addig két igen jelentős Janus-kiadásról említést sem tesz a Janus-filológiának szentelt fejezetében. (Máskor sem!) Ezek elhagyásának oka az lehet, hogy az *Analecta Novában* sem történik említés róluk...

Közülük az egyik igen jelentős, mert a nagy magyar humanista költő nyugat-európai „receptiójának” bizonyítéka. A híres német humanista, Beatus Rhenanus 1518 júliusában az eddigieknél jóval teljesebb és átfogóbb Janus-kötetet rendez sajtó alá és adat ki Bázelen.²⁸¹

²⁷⁹ RMK III. 177.

²⁸⁰ J. P. Opuscula. II. 264.

²⁸¹ App. Hung. 126; RMK III. 220. - A nyomdász Frobenius elő- és utószava, valamint Beatus Renanus epistola dedicatoriája kiadva: J. P. Opuscula. II. 264-9.

Beatus kiadásának alapjául részben Magyié, részben pedig egy kézirat szolgált. Magyi munkájának fölhasználásáról bölcsen hallgat (miként Magyi az általa kiaknázott bécsi kiadásról!), de a kölcsönzést a szövegek összevetése, a Guarino-panegyricust követő néhány verszet szokványos egymásutánja (De arbore foecunda, De lucta Galeotti, De Frando, Naiadum Italicarum Principi Divae Faeroniae), valamint Magyi tanárának, Achilles Bocchiusnak a bolognai kiadáshoz írt tetrastichonjának leközlése nyilvánvalóan elárulja. A Magyi-féle korpusz Beatus kiadásában a 48. lapig terjed. Ez után nyomtatja le ama kódex anyagát, melyet Jacob Sturm strassburgi humanista műveltségű szenátortól kapott, ki ezt nagybátyjától, Peter Schott-tól örökölte. Schott hajdan Baptista Guarinus tanítványa volt Itáliában, Janus verseit innét hozta magával. E kódex Janus elégiáinak nagy részét, sok epigrammáját, a *Pro pacanda Italiat*, valamint Battista Guarino Janushoz írt két versét tartalmazta. (49-110.)

Sturmhoz címzett ajánlólevelében Janus elógiumát adja: megteszi Guarino da Verona leghíresebb tanítványának, Erasmus mellé magasítja, ugyanakkor jólismert germán szívélyességgel és nagylelkűséggel németté honosítja. Ehhez jegyzi kb. egy század múlva Szenczi Molnár Albert alábbi széljegyzetét: „Non germanus erat Janus Pannonius ipse: sed fuit Ungarico iure satus genere. Tudtad, inkább hiszem, Rhenane, de bántad, hogy nem német volt”.²⁸²

A könyvnyomdász, Joannes Frobenius az iskolamesterekhez intézett előszavában Beatus megállapításait fejti ki és visszhangozza: „Ami hajdan a mi Germániánknak Rudolphus Agricola Frisius volt, ami most Erasmus, a tudományok és nyelvek mindennemű ismeretében, a kabbalisztikus misztériumokban Reuchlin; ami a matematikában hajdan Joannes Regiomontanus; az volt Janus Pannonius a költészetben. Őt olvastassátok a gyermekekkel Vergilius századának költői után, mert a tudósok véleménye szerint a Pontanókon, Marullókon, a Battistákon túl a régiekhez legközelebb áll” (uo. 264-5.).

Janus Pannonius a bázeli kiadással „beérkezett”, európai befogadása megtörtént, ugyanakkor iskolai szerzővé is vált. E kiadás mindenüvé eljutott, még Magyarországra is. Például a sárvári „ludimagister” Sylvester János innen (104.) idézi Battista Guarinónak Janushoz írt egyik carmenét.²⁸³ A bázeli kiadás részleges betetőzője a magyar próbálkozásoknak. S hiába igyekszik Janust németté kisajátítani, s hiába hallgatja el egyik fontos előzményét: Magyi Sebestyén bolognai kiadása volt egyik „forrása”. Beatus Rhenanus még Janus költői megítélésében is Magyit követi. Ez ugyanis a magyar humanista költőt „optimum, maximum nostrae tempestatis poetam” titulálja, s ezt a megállapítást Beatus nemcsak elfogadja, hanem analógiákkal is bizonygatja.

S hogy Janus mennyire kinőtt a provinciális keretből s az európai humanizmus élvonalába emelkedett, azt bizonyítja: a bázeli kiadásra közel egy hónap múlva Krakkóból jő meg a „válasz” egy újabb kiadás alakjában: „Iani.... epigrammata, antea non impressa.”²⁸⁴ Vietor Jeromos, ki 1517-ben Krakkóban nyit nyomdát, pótlólag egy kis kötetnyi epigrammát ad ki, amelyek a bázeli kiadásból hiányzanak.

S a magyar humanizmus monográfusa e fontos kiadásokat és momentumokat nem említi, pedig a hazai szakirodalomban sem ismeretlenek.

Kardos Tibor a Janus-filológia végső eredményét abban összegezi, „hogy ami az irodalom lényegét illeti, ember- és nemzetnevelő szerepét”, az többségében a polgárság közt nyilvánul meg a legérettebben. „Jól egészíti ki a Janus-filológiának ezt az ideológiai szerepét egy jellemző irodalmi esemény...” (241.) Ez az „esemény” Cicero egyik beszédének (*Pro A. Licino*

²⁸² Kerecsényi Dezső: Szenczi Molnár Albert lapszéli jegyzetei. Prot. Sz. 1930. 397.

²⁸³ Grammatica Hungarolatina... Újsziget 1539. e/2b lev. - RMK I. 14.

²⁸⁴ App. Hung. 127. - RMK III. 221.

Archia poeta) kiadása Bécsben, melyet Ulrich Fabri bécsi egyetemi tanár Serédi György egri kanonoknak ajánlott 1518-ban.

„A kiadványnak - írja Kardos - igen nagy jelentősége van a polgári és humanista gondolat szabadságharca szempontjából éppen a feudális országokban. Ebben nem arról van szó, mint Nagy Vazul írásában, hogy egyáltalán szabad-e olvasni az antik írókat vagy sem, hanem arról, hogy a költők, írók, tudósok egyenrangúak a nemességgel. Tudjuk, hogy a beszédet Cicero azért mondta, mert Archiast, a költőt, a római arisztokrácia nem tekintette egyenrangúnak. Cicero azt bizonyítja beszédében, hogy a szellem nemessége felér a tétével. A görög származású, tehát meghódított tartományból való művész emberi jogaiért száll síkra. A humanista tanulmányok himnusza ez a munka és a renaissance-ban annak is tekintették. A kiadás pillanatában a kiadó, aki polgárihumanista és a címzett, aki valószínűleg szintén az, az irodalom köntösében érvényesülő polgári osztálytörekvések kifejezői. Ugyanannak a polgárságnak egy másik arculatát mutatja, amely egyezkedik a nemességgel. A polgárság igyekszik kivívni az egyenrangúságot, éspedig olyan úton, ahogy ez akkor lehetséges volt, a műveltség segítségével. Tudjuk, hogy a polgárság ennél sokkal szívesebben alkalmazta a vagyon eszközeit, mely összeköttetést jelentett ahhoz, hogy a nemességet megvásárolja. De a polgári értelmiségnek az útja más volt: a tudomány s az irodalom művelése, egyetemi, illetve papi pálya. Az is lehetséges, hogy Adrianus Volphardusétól eltérő rétegről van szó, és nemcsak Ulrich Fabri, de Serédi György is kézműves származék. Viszont a céhek általában már bezárkóztak ebben az időben, és szemléletük nem tér el élesen a patriciusokétól. Mindenesetre az *Archias poeta* érdekében való beszéd kiadása harci cselekedet, a humanizmus lényege szerint való haladó tett.” (241-2.)

Egyebek mellett az is tényszerűen bizonyítandó volna, hogy Cicero nevezetes beszédének kiadása, mely mű csupán 1500-ig négy nyomtatott kiadásban látott napvilágot, „harci cselekedet” volt és oly nagy szerepet játszott „a polgári és humanista gondolat szabadságharca szempontjából éppen a feudális államokban”. Ha általában így is állna a dolog, a jelen, konkrét esetben akkor sem merném ezt biztosan állítani, mert Fabri rövidke ajánlólevelét tanulmányozva más eredményekre jutunk.

Az ajánlás címzése: *Egregio viro, Bonarum artium studioso apprime stb.* - már jelzi, hogy a címzett bár kanonoki javadalommal mégsem egyházi személy, hanem világi középnyemes.²⁸⁵ Így titulálja Werbőczyt - 1514-ben - a Janus Pannonius-kiadás ajánlólevelének élén Bekényi Benedek: *Egregio Domino Stephano de Werbeucz...*²⁸⁶ Illetve 1526-ban Ursinus Velius Bekényit: „Clarissimo et *egregio viro* Benedicto Bekenio Pannonio Protonotario Palatinali...”²⁸⁷ A feudális társadalomban a címek pontosan kifejezik az illető személy társadalmi állását; például Werbőczynek, mikor már nádor lett, *magnificus* járt ki! Már e címzésből adódó megfontolások után sem lett volna szabad Serédit polgárrá ütni, s főként megtenni „kézműves származéknak”, mert a koncepcióba így illett bele legelőnyösebben.

Az ajánlásból - figyelmes átolvasás után - az is világosan kiderül, hogy Serédi a mű ajánlása-kor is tanítványa volt Fabrinak - Bécsben. „Tu iccirco Georgi eo quo coepisti ingredere proposito, perseveraque in bonis studiis” - így nem egy tiszteletreméltó kanonokkal beszélnek, hanem a tanár szól tanítványához. Sőt, azt is megtudhatjuk, mit tanult ez a tanítvány a bécsi egyetemen: „*Studia inquam tum eloquentiae tum iuris ipsius*”, tehát retorikát és jogot.

²⁸⁵ AnN 194.

²⁸⁶ AnN 38.

²⁸⁷ AnN 459.

S hogy ez így van, azt más dokumentumokkal is lehet igazolni. Georgius Scheredi ex Alba regali az 1513. tanév második felében iratkozott a bécsi egyetemre, s ott találjuk 1520-ban is: e tanév első felében szerepel a Juristák matrikulájában: Georgius Atzil de Sehered. Eme Serédi György az Alagiak nemesi családjával rokon, pappá soha nem lett, hanem katona. Bátyjával Gáspárral együtt, aki a felvidék főkapitánya is lett.²⁸⁸

Az adott könyvajánlást (mint általában a humanista könyvajánlásokat!) komoly és bizonyítható indok nélkül nem szabad túlbecsülnünk, főleg nem szabad messzemenő ideológiai következtetéseket belőlük levonni. Az effajta egyetemi tanárok nem voltak idealista széplelkek; kinézték maguknak a pénzes, gazdag családdal megáldott tanítványokat, s ezeknek ajánlották kiadványaikat - busás ajándék reményében. A magyar nemes ifjak általában ezek közé tartoztak. Így ajánlotta Fabri egy másik kiadványát (Locher *Judicium Paridis*-ének újrakiadását) „Magnifico viro... domino Caspari Banffy Pannoni de Thaluncz”, azaz a főnemes Bánfi-csemetének, ki az 1519. tanév második felében iratkozott a bécsi egyetemre (Nob. Caspar Bamphi de Talocz). Az ajánlólevél szintén töredékesen - az *Analecta Nová*ban van kiadva, közvetlenül megelőzi a Serédihez címzettet. Ebben az ifjú tanítvány „nobilium decus et splendor”-ra eszményiesül, s valamint szó esik - nem valami haladó polgári tartózkodással és antifeudális ellenszenvvel - főnemesi származásáról is...

E körülmények ismeretében aligha hihetjük el Kardos Tibor végső megállapításait, hogy e Cicero-kiadás „mutatja azt is, hogy a humanizmus eszméi a legkülönbébb vidéki egyházi központokban is meggyökereznek... Cicero ragyogó szónoklatának erejével és példátlan tekintélyével igyekeznek hatni és képviselni a polgárság ügyét”. Valamint azt, hogy ez a kiadvány „a hazai irodalmi tudatot, mindenütt erősítette, ahova csak eljutott...”

Mi a biztosítéka és bizonyítéka annak, hogy ez valóban így is volt?

3.

Míg Kardos Tibor egyrészt efféle, jelentékenynek nehezen mondható, külföldiektől magyar diákoknak ajánlott kiadványokat túlértékel, addig igen jelentős, európai színvonalú kezdeményezésekről és eredményekről vagy semmit, vagy édeskeveset tud és ír. A jelek szerint ez abból következik, hogy ami az *Analecta Nová*ba nem került be, az legtöbbször figyelmét is elkerülte...

Így Megyericsei Jánosról testes kötetében csupán ennyit tart érdemesnek följegyezni: „Budai Ulrik működése pedig Janus rokonához, Megyericsei János ugyancsak gyulafehérvári kanonokhoz kapcsolódik, aki ekkor még javában élt. Ő pedig maga készítette sírversében a harmadiknak nevezi magát Janus és Garázda Péter után, aki áthozta a latin lírát Magyarországra”. (249.)

Már Taurinus, kire Kardos Tibor annyiszor hivatkozik, említést tesz a *Stauromachiájához* csatolt *Index ABC Dariusban* Megyericseiről, mint a dáciai epigráfiák gyűjtőjéről.²⁸⁹ De ha ez elkerülte is figyelmét, azt már nehéz megérteni, hogy a magyarországi humanizmus monográfusa a szakmában közismert kérdést és szakirodalmát ne ismerje. Hisz Ábel Jenő épp hetvenöt éve írta meg kitűnő tanulmányát, melynek címe is elárulja Megyericsei nemzetközi

²⁸⁸ Balassa Antal: A két Serédy. Hazánk. 1860. 56-69., 200-11., 453-69. - Illéssy János: A mikófalvi Bekény család leszármazása és története. Bp. 1902. 41-4. - bátyjára, Gáspárra vonatkozólag.

²⁸⁹ BSMRAe 67. 129. mondat.

jelentőségét: „Johannes Mezerzius, der Begründer der dacischen Epigraphik.”²⁹⁰ Balogh Jolán²⁹¹ és Gerézdi Rabán írt róla utoljára.²⁹²

Pedig e cikkekből az derül ki, hogy Megyericsei János a Jagelló-kor egyik legjelentősebb tudósa volt, ki tervszerűen gyűjtötte az Erdélyben található római feliratokat. E gyűjteményt Megyericsei halála után (megh. 1517) Gyulai Móré Fülöp 1521-ben levitte Velencébe, valószínűleg abból a célból, hogy az Aldus-nyomdában kinyomtassa. Ez nem történt meg, de a kézirat főtmaradt, a Vatikán kéziratára örzi, s innét használta Theodor Momsen is a „Corpus inscriptionum latinarum” III. kötetében. - Ki jelentős magyar humanista-filológus a Jagelló-korban, ha a dáciai epigráfika tulajdonképpen megalapítója nem az?²⁹³

Megyericseinél egy fokkal jobban jár Mathaeus Fortunatus Pannonius „Nem hanyagolható el az a tény sem, hogy Adrianus Volphardus sorozatos részkiadásai abban az évben jelennek meg, amikor Mathaeus Fortunatus Pannonius Seneca *Természeti kérdései*hez magyarázatot ír és kiadja a magyar tanuló ifjak másik kedves egyetemi városában, a természettudományáról híres Padovában. Az irodalmi és természettudományi filológia tehát komoly magyar vagy magyarországi művelőkkel jelentkezik”. (242.) Fortunatusról Kardos könyvében még háromszor történik említés (225, 227, 248.), de ezeken a helyeken sem kapunk az idézetnél jobbat és többet.

Itt még azt sem vethetjük szemére, hogy szakirodalomra nem utal. Ebből egyre, Vári (Weiss) Rezső alapvető tanulmányára²⁹⁴ valóban történik hivatkozás. (225. 67. jegyzet.) Sajnos, csak hivatkozás, mert a kitűnő dolgozat tényleges tanulmányozásának, ismeretének nyomait nem tudjuk felfedezni. Pintér Jenő például - Vári nyomán - jóval többet mond.²⁹⁵ Nem is szólva Trencsényi-Waldapfel Imréről, aki hasonlóképpen Várit kamatoztatva többek között így ír: „...az első magyar klasszika filológiai teljesítmény: Fortunatus Máté *Seneca*-kiadása, mely zászlót hajt ugyan Rotterdami Erasmus, a »princeps bonarum litterarum« előtt, a Mester hét évvel korábban megjelent Seneca-kiadásával szemben a szövegjavítások egész sorát hozza.”²⁹⁶

Valóban: Fortunatusszal az első, a legmagasabb mércével mérve is európai szintű magyarországi klasszikus filológus jelentkezik teljes tudományos fegyverzetben. Nem neki ajánlanak ajándék reményében többé-kevésbé sikerült kiadványokat idegen humanisták, nem jelentéktelen, sablonos kísérőverseket írogat tanárainak munkáihoz, hanem Seneca *Quaestiones naturales*ének első komoly kritikai kiadását adja, oly alaposan és felkészültséggel, hogy művét a modern klasszika filológia ma is számontartja. (Velencében jelent meg, nem Padovában, mint Kardos állítja.) Így például Alfred Gercke, Seneca műveinek XX. századi kiadója²⁹⁷

²⁹⁰ Ungarische Revue 1883. 373-83.

²⁹¹ Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár 1943. 59. 193-4. található Megyericsei életének rövid összefoglalása és a teljes irodalom. - Különben Kardos Tibor *Balogh* nélkülözhetetlen könyvét művében a felhasznált irodalom sorában egyetlen egy helyütt sem idézi, tehát nem használta.

²⁹² MK 1945. 82-4.

²⁹³ A dolognak külön pikantériája, hogy Megyericseiről írt négy sorával kapcsolatban Kardos Tibor hivatkozik *Horváth János* ama munkájára, melyben kevés híján mindaz megtalálható, mit róla fentebb elmondottunk. Csakhogy nem azokon a lapokon, amiket Kardos Tibor lapalji jegyzetében (249. 6. jegyzet) feltüntet.

²⁹⁴ EPhK 1888. 346-62.

²⁹⁵ Magyar irodalom története. Bp. 1930. I. 705.

²⁹⁶ Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941. 59. E művet Kardos Tibor egyébként más vonatkozásokban több alkalommal idézi. Vö. 31., 249., 251., 262., 268., 297.

²⁹⁷ Lipsiae, Teubner, 1907. p. XLIII.

a *Quaestiones naturales* korai kiadásait kritizálva, az alábbiakat írja: „...non emendati edebantur, unum excipio editorem Mathaeum Fortunatum virum Ungaricum...” Paul Faider²⁹⁸ is felsorolja a kiadásokat s köztük „édition - remarquable - des *Question naturelles*, par Matteus (Venise, Alde, 1522.)”.

Fortunatus kellő tisztelettel, de határozottan rámutat Erasmus kiadásának súlyos fogyatékos-ságaira. A „princeps literatorum” hamarosan értesül e „támadásról” s leveleiben fanyalogva védi magát. Majd méltó választ is ad 1529. évi bázeli Seneca-kiadásában, mely ilyen cím alatt jelent meg: „Opera L. Annaei Senecae et ad dicendi facultatem, et ad bene vivendum utilissima, per Des. Erasmus Roterod. et Matthaeum Fortunatum...” Tehát a XVI. század legnagyobb filológusa, kinek egy-egy levelét vagy könyvajánlását fejedelmek is kitüntetésnek vették, maga mellé emelte társszerzőnek azt a Mathaeus Fortunatust, akiről még azt sem tudta, hogy már halott. Tomiczki Péterhez intézett ajánlólevelében sem hallgat róla, valóságos elógiumát adja: „Nagyon sokat segített ebben a munkában Mathaeus Fortunatus Pannonius - mint műve bizonyítja -, kiválóan tudós, szorgalmas, józan és éles ítéletű férfiú munkássága. Ő ugyanis a *Quaestiones naturales* könyveit a lehető legtökéletesebben adta ki. Őt a legtöbb dologban szívesen követtük, csupán néhány helyen tértünk el tőle, gyakrabban ott, ahol a mi értelmezésünket támogatták a kéziratok”. Lényegében alig tér el tőle. S bármennyire földicséri Fortunatust, ajánlólevelében - a sorok között - ellene hadakozik, az ő bírálatára akar választ adni, hatását elmosni. Az 1515. évi kiadását meg is tagadja: „priorum aeditionem non fuisse meam”.²⁹⁹

A Jagelló-korban filológiai virágkort megállapító Kardos Tibor csodálatos módon minderről nem mond semmit. Nem tudom, nevezhetjük-e a sors iróniájának, hogy Kardos, ki még ott is erasmusi hatásokat és kapcsolatokat igyekszik kimutatni, ahol ilyenek nincsenek, ezt az egyenrangú és nem csak receptív kapcsolatot egyszerűen nem ismeri.

E „baleset” oka az lehet, hogy Fortunatus ajánlólevele nincs kiadva az *Analecta Novában*... Másutt - igen.³⁰⁰ Mathaeus Fortunatus munkája egyébként mind a Széchényi Könyvtárban, mind pedig az MTA Könyvtárában megtalálható és minden nehézség nélkül kézbe vehető.³⁰¹

4.

Azok a fogyatékoságok, melyek a Janus-filológia fejezetének vizsgálatakor kiderültek, a *könyv egészére jellemzőek*. A továbbiakban ezért már csak néhány kiragadott részletet veszek bonckés alá, olyan részeket, melyek az eddig kialakult képet néhány új vonással gazdagítják. Nézzük meg például az Isokrates-fordító Kesserű Mihályról szóló részletet.

Igen jelentős, - írja Kardos - „egy magyar humanistának, Kesserű Mihálynak publicisztikai tevékenysége, mellyel a maga módján igyekezett segíteni a hazai politikai eseményeken. 1500 táján mesterének, Filippo Beroaldónak buzdítására a Bolognában tanuló fiatal magyar humanista lefordítja görögből latinra Isokratesnek két röpiratát...” (260.) Az egyiket (*De regibus*) II. Ulászlónak, a másikat (*De subditis*) pedig Szatmári György pécsi püspöknek ajánlotta. „Az ajánlás maga 1502 után történt, mert Kesserű Mihály már boszniai püspöknek nevezi magát, már pedig ezt a javadalmat ebben az évben érte el.” (uo.)

²⁹⁸ Études sur Sénèque. Gand, 1921. 123. n. 1.

²⁹⁹ Vö. MK 1945. 84-98.

³⁰⁰ Veress: i. m 467-76.

³⁰¹ App. Hung. 166. RMK III. 252.

Kardos a beszédek elemzi és „alkalmazza”. Például: „Az Ulászlóhoz intézett beszéd igen figyelemre méltó abban a tekintetben, hogy az osztályharc egyre élesedő állapotában valóban modernül félreérthető tanácsokat ad...” (uo.) Vagy: „...Kesserű Mihálynak is tudnia kellett az elnyomatás fokozódásáról és tudta, miért tesz eleget mestere buzdításának...” (261.)

Sajnos, föl kell tételeznem, hogy Kesserű munkája aligha fordult meg Kardos Tibor kezén. Erre enged következtetni Kardos lapalji jegyzete is. Érdemes közölni, majd elemezni, mert ez tudósi műhelyének zugaiba is bepillantást enged „A pármái Nemzeti Könyvtárban (Inc 63/5) levő kézirat első fele tartalmazza a »De regibus« c. művet, a fol. 147 a »De subditis« c.-t. Ez utóbbinak ajánlólevele közölve AN 107-108. Mindkettőt említi Fögel: Quomodo Wladislaus II. 9,24. Magukat a beszédek Id... Isokrates négy beszéde. Kiadta Szabó István. Pest, 1846. II. 51-85, III. 87-129. Ez a kiadvány Isokratés magyarországi történetének becses dokumentuma.” (260. 37. jegyzet.)

Az idézett jegyzet első mondatát, ha nem tévedek, úgy kell értelmeznünk, hogy e kéziratot Kardos Tibor látta a pármái Nemzeti Könyvtárban, hisz pontosan megállapítja, hogy e kódex első fele (nyilván a fol. 147-ig!) tartalmazza a *De regibus*t, második fele a fol. 147-től a *De subditis*t. Már a nevezetes kézirat jelzete is - Inc 63(5) - némi gyanút ébreszt. A kéziratok nemzetközi könyvtári jelzése Ms [manuscriptum.]. Ezzel szemben az Inc [incunabulum] ösnyomtatványt jelent. Eszerint a pármái könyvtár Kesserű munkáját az ösnyomtatványok között Inc 63. jelzet alatt őrzi. E kötet pedig különben is egy könyvkötői kolligátum, melyben Kesserűé - az „(5)” tanúsága szerint - sorban az ötödik helyet foglalja el.

Kardos e *kéziratot* a jelek, szerint aligha látta, hanem Ábel Jenő és Fögel József általa is citált munkáinak alapján „rekonstruálta”. Fögel ugyanis - egyébként primitív - latin nyelvű dolgozatában ezt írja: „Haec oratio et dedicatio usque ad hunc diem ineditae mihi videntur. Quoddam exemplar bene conservatum in Bibliotheca Parmensi sig. Inc 64(5). reperitur.”³⁰²

Fögel kiadatlanak vélte a *De regibus*t, valamint a II. Ulászlóhoz intézett ajánlólevelet, ellenben jól tudta, hisz idézi, hogy az *Analecta Nová*ban a Szatmárinak címzett epistola dedicatoria napvilágot látott. (24. n. 1.) Az *Analecta Nová*t Ábel Jenő halála után ennek kéziratosa hagyatékából Hegedüs István állította össze. Ott találta az említett ajánlólevelet, igaz, nem tudott vele mit kezdeni, ezért lelőhely és minden megjegyzés nélkül adta közzé; mivel azonban Ábel kéziratán a címzés után ott állt a „fol. 147.”, azt is közölte.

Kardos e két adat alapján már az állítólagos *kódex* belső beosztását is tudja és ismerteti. Ehhez utasítja sajátmagát és az olvasót, valamint Isokratés beszédeinek 1842-ben megjelent magyar fordításához, (mely aligha tekinthető azonosnak Kesserű latin nyelvű Isokratés-fordításával!).

Pedig már Fögelnek is illett volna tudnia, hogy Kesserű *Isokratés*-fordítása megjelent nyomtatásban. Hisz Hain,³⁰³ valamint Fossius³⁰⁴ nyilvántartják és az ösnyomtatványok közé sorolják. Sőt, egy XVIII. századi magyar tudós is ismerteti: Horányi Elek, ki e nyomtatvány megjelenési dátumát - tévesen - 1524-re teszi.³⁰⁵ Kesserű nyomtatott művét az újabb szakirodalom szintén számon tartja, még Pintér Jenő is.³⁰⁶

³⁰² Fögel, Josephus: Quomodo rex Wladislaus II. cancellariaque eius de rebus litterariis meriti sint in Hungaria. Bp. 1911. 9. n. 3.

³⁰³ Hain Ludovicus: Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. Stuttgart-Paris 1831. nro. 9313.

³⁰⁴ -, Ferdinandus: Catalogus codicum saeculo XV. Impressorum... Florentiae 1794. II. 21-2.

³⁰⁵ Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pestini 1792. 644-6.

³⁰⁶ I. m. 1: 703. App. Hung. 39. - Ajánlólevelét kiadta Veress: i. m. 433-45. A Kesserűre vonatkozó passzus 443.

S e ritka, becses *nyomtatvány* után különben sem kell messze, külföldre mennünk, mert Budapesten is megtalálható: az Országos Széchényi Könyvtár híres Apponyi-gyűjteményében, App. Hung. 1957. jelzet alatt. A könnyen hozzáférhető mű és a hasonlóképpen könnyen hozzáférhető szakirodalom ismerete nélkül írt jellemzés és értékelés aligha lehet megbízható, tudományos alaposságú. Pedig Kesserű alakja és munkája nem éppen érdektelen.

Fölfelé törő, jómódú, Abaúj megyei középnemes családból származott. Apja Gibárti Kesserű István értelmiségi, hosszú ideig alnádor, Werbőczy *Tripartitum*ának bíráló bizottságában is bent volt. Valószínűleg öneki köszönhető az Abaúj megyei, addig jelentéktelen nemesi család anyagi és társadalmi felemelkedése. Ő még - minden valószínűség szerint - hazai iskolát járt, fiát azonban már a legjobb helyen taníttatja, Bolognában, a kor egyik leghíresebb, legkapósabb humanista tanáránál, Philippus Beroaldusnál. A fiú az olasz mester házában is lakik. Tehetségével hamarosan kitűnik társai közül, s neve feltűnik, mint dicsérendő, nagy jövőjű tanítványé, az olasz mester műveinek ajánlóleveleiben. Így Apuleius *Aranyssamarának* 1500-ban, Váradi Péter kalocsai érseknek ajánlott dedikációjában (48.), valamint az 1503-ban Bakócz Tamásnak ajánlott *Symbola Pythagorae* előszavában.³⁰⁷ Egyébként Beroaldus, egyik kiadványát is neki ajánlotta: Solinus *Polyhistorát*, 1500 májusában.³⁰⁸ (A mondottak után nem meglepő, hogy Kardos ezt sem ismeri, pedig beleillett volna a Jagelló-korban nagy természet-tudományos virágzást megállapító koncepciójába.) 1502-ben megkapja a boszniai püspökséget,³⁰⁹ de még 1514-ben is csak „választott püspök”, nem szentelteti pappá magát. Egyházi javadalmat húz, de világi értelmiségi marad. A királyi kancellárián dolgozik. 1524 táján le is mond a török elfoglalta, jövedelmet alig adó püspökségről; megnősül s Mohács után a szlavóniai nemesek közt játszik vezető szerepet - Szapolyay János párthíveként. Később a török elől Erdélybe megy, s itt találjuk 1534-ben, mint Radnóth várának urát és Gritti hívét.³¹⁰

Alkotó irodalmi tevékenységének egyetlen terméke maradt fönt, melyet *Isocratis orationes duae e Graeca in latinum versu quarum prima reges altera svbditos docet* címen meg is jelentetett Bolognában Joannes Antonius de Benedictis könyvnyomdász betűivel. A kis 4-rétű könyv 26 számozatlan levélből áll. Évszám nélkül jelent meg, de a kinyomtatás idejét úgy hozzáfűzőlegesen meg tudjuk állapítani. A II. Ulászlóhoz intézett ajánlólevélben ugyanis utalás történik „infanti regio, in regni spem certissimam subolescenti”, vagyis II. Lajosra, ki 1506. július 1-én született; a második ajánlás „Ad reverendissimum dominum Georgium Episcopum Quinqueecclesiensem” szól. Szatmári György 1505 decemberében kerül a pécsi püspöki székbe.³¹¹ *Infans*-ról beszél, nem pedig újszülöttről, születéséhez sem gratulál, a gyermekágyban elhalálozott királynőről (1506. július 26-án) sem történik említés, tehát a könyv kiadásának legalább egy, esetleg két év múlva kellett megtörténnie. S nem sokkal azután, hogy a fiatal boszniai püspök itáliai tanulmányai befejezése után hazatért vagy hazatérőben volt. 1509-ben már királyi titkár.

Fordítmánya létrejöttében - a jelek szerint - aligha tételezhetjük fel, „hogy az osztályharc egyre élesedő állapotában valóban modernül félreérthető tanácsokat” adjon; s az is anakronisztikus beleolvasás, hogy „Kesserű Mihálynak tudnia kellett az elnyomás fokozódásáról és tudta, hogy miért tesz eleget mestere buzdításának”. Már az is kétséges, hogy mestere, Beroaldus buzdította volna *e mű kiadására*! Egyrészt mert Beroaldus iskoláját már 1503-ban

³⁰⁷ Előszavát kiadta Veress: i. m. 447-50.

³⁰⁸ App. Hung. 1562. - Az ajánlás kiadva Veress: i. m. 445-6.

³⁰⁹ Gams: Series episcoporum Ecclesiae Catholicae... Ratisbonae 1873. 369.

³¹⁰ Kretschmayr Henrik: Adalékok Szapolyai János király történetéhez. TT 1903. 210-1. 228-9.

³¹¹ Tóth-Szabó Pál: Szatmári György prímás. Bp. 1906. 67-8.

elhagyta, s ezután valószínűleg jogot hallgatott négy évig. Különben is mestere buzdításáról Kesserű szót sem ejt; Fögel József főntebb idézett, latin nyelvű munkájában azonban igen: „probabiliter Beroaldo exhortatu”. (9.) Innét veszi át Kardos, azonban az ő kezén a *valószínűleg* (probabiliter) a bizonyosság fokára emelkedik.

A hazai elnyomás fokozódásáról mindazonáltal tudhatott, de aligha törődött vele, mert ő ennek nem volt szenvedő alanya, sőt minden törekvése az volt, hogy egyre inkább följebb kerüljön azok közé, kik az elnyomásnak vámszedői voltak. Tanultsága, humanista műveltsége magától értetődően világiassá tette, az egyházi javadalom kellett neki, de pappá lenni már nem akart. Gazdag feudális egyházi helyett gazdag feudális úrrá vált, akiben aligha lap-pangtak titkos szimpátiák a „szélesebben értelmezett nép”, a jobbágyság iránt. A humanista műveltségű, gazdag köznemesi származékot az olasz iskola műveltebbé, szélesebb látókörűvé tette, de osztályától nem távolította el. Lényegében megmaradt feudális magyar nemesnek!

Kisdéd művének létrejötte és kiadása mögött nem kereshetünk sem társadalmi kritikát, sem valami nemes indítékokat. Az egyszerű valóság, melyet ő maga mond meg humanista virág-nyelven, az, hogy eme munkájával be akarja bizonyítani: nem hiába tanult Itáliában, onnét oly műveltséggel tért meg, mely alkalmassá teszi, hogy pártfogolják, jó pozíciókban alkalmazzák.

5.

Kardos Tibor szerint „1515-től a kancellár [Szatmári] körül erősen politikai jellegű irodalom támad”. (261.) Ebben döntő hatóerőként Erasmust jelöli meg: „Törökellenes röpiratai, s talán még inkább társadalombíráló művei váltottak ki igen mély visszhangot az osztályharc kiéleződésének körülményei között Magyarországon. Jellemző, hogy éppen Erasmus leghaladóbb művének, a Balgaság dicséret-ének útjára a magyar társadalomban, magyarországi szerepére nem figyeltek fel, pedig a jelek szerint ez a műve hatott a leggyorsabban és a legmélyebben és váltott ki irodalmi cselekvést”. (262.)

E magyar „erasmisták” elsejének Hagymássy Bálintnak kéne lennie, aki 1517-ben Hagenauban kinyomtatta deklamációját *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae* címen, Szatmári Györgynek ajánlva.

„A munkát magát - írja Kardos - 1516-ban írta Kesserű Mihály pécsi püspöki vikárius házában egy asztali beszélgetés során támadt vita után... *Természettudományi kérdésekről beszélgettek*, s akkor vetette föl Macedóniai László főesperes, a vita egyik résztvevője, vajon helyes-e a borivás, vagy nem? *A vitának eredetileg természettudományos jellegét* az is érezteti, hogy Hagymássy Bálint műve, illetve dedikációja Plinius említésével kezdődik. Ezt is oly formában, mely annyira jellemző a lassanként gyökeret verő, kételkedő kutató szellemre: »*Ha hihetünk Pliniusnak*»...” (262.) (A kiemelés tőlem. G. R.)

Már e bevezető passzus is hemzseg a hibáktól és félreértésektől. A vita nem 1516-ban, hanem egy évvel korábban, 1515-ben volt. Új, eddig ismeretlen adata az is, hogy a vita az Isokratés-fordító Kesserű Mihály házában zajlott le. Nem vesztegetném rá a szót, egyszerű tollhibának minősíteném, ha ehhez nem fűzne további reflexiókat. (263.)

Hagymássy csupán Mihály pécsi vikáriusról beszél. Az amúgy is gyakori Mihály keresztnév nem ad elégséges alapot az azonosításra. Kesserű aligha lehetett pécsi vikárius, mert a vikárius mindig fölszentelt pap, a közéletben szereplő püspök helyett ő végzi el az egyházi funkciókat. Kesserűről pedig tudott: nem szenteltette föl magát, sőt világivá vedlett vissza. Állításomat természetesen adatok, tények fölhozása esetén visszavonom. Kardos azonban ilyen adatot nem közöl.

A vita természettudományos jellegének meghatározásával végeredményben a Jagelló-korról adott koncepciójának egyik alappillérét támasztja alá. Honnét veszi Kardos Tibor ezt a meglepő állítását? Hagymássy szövegében erről szó sincs. Ellenben pontosan, részletesen és félreérthetetlenül leírja, hogy „*de natura et observatione accentuum...*” folyt a disputa.

A latin szöveget Kardos fatálisan félreértette. Ez annál érthetlenebb, mert a szakirodalomban - tudtommal - eddig még mindenki helyesen értelmezte! Kardos Tibor figyelmét - mint koncepcióját erősítendő - csak a *de natura* ragadta meg, s ezt úgy értelmezte, hogy a *természetről*, azaz természettudományi kérdésekről folyt a diskurzus, pedig a leghitelesebb szem- és fültanú, Hagymássy Bálint szerint: az „*accentusok természetéről...*”.

Ezt a „filosz-kérdést” aztán maga Hagymássy oldotta meg Aldus Manutius grammatikájának segítségével hívásával. A jó bor melletti, bor ihlette további vita „irodalmi” jellegét látszik bizonyítani, hogy közvetlenül a fentebb mondottak után így folytatja, Macedóniai Lászlónak címezve: „Egyébként, jóságos istenek, íme eszembe jutott elsőnek fölvetett kérdésed a víz és borivókról: vajon ezek vagy azok a dicséretre méltóbbak-e, és vajon akad-e olyan poéta, ki bornemissza volt.”³¹²

A mondottak után Plinius említésének idézett beállításában és érvként való kijátszásában sem hihetünk. Miféle természettudományos jelleget éreztet az alábbi szöveg, melyre Kardos ily messzemenő következtetéseket épít: „Apelles, ama Cos-szigetről származó kiváló piktör, ki, *ha hihetünk Pliniusnak*, a festés mesterségében az összes előtte élteket, sőt az utána következőket is felülmúlta, soha semmit, ha azt igazán méltónak akarta, adott előbb ki kezéből, hacsak azt nem bocsátotta mások ítélete alá, s hogyha már többen megdicsérték és semmi kivetnivalót nem találtak rajta, végül is csak akkor tartotta azokat befejezettnak”.³¹³ *A si Plinio credimus* közönséges citáló formula, melyből „a lassanként gyökeret verő, kételkedő kutató szellemre” következtetni - komolytalan dolog.

Magát a művet elemezve megállapítja, hogy a bor-víz viták műfaja középkori eredetű, de a mód, ahogy Hagymássy tárgyalja, „egészen más és újabb ihletésű: erasmusi.” (262.) E műfaj (a deklamáció és nem a bor-víz vita!) új arculatot kapott Erasmusnál: „Ő a látszólagos tréfás külső alatt véresen komoly bírálatot gyakorol a korabeli feudális társadalmon”. (263.)

Ez igaz, de hogyan lehet rokonítani e bor-víz vitát a *Balgaság dicséretével*? Eléggé súlyos érvek-e, hogy Erasmus műve 1511 óta többször megjelent - külföldön; vagy, hogy egy Magyarországon szerencsét próbáló olasz humanista Perényi Ferenc váradi püspöknek kölcsönzött egy *Encomion moriae*-példányt - 1518-ban? (Hagymássy műve 1517-ben jelent meg!) Vagy ez perdöntő: „...alig van ebben az időben mű, mely magyarországi és humanista eredetű, melyen ne lehetne kimutatni hatását”? Melyek azok a művek?

Minderre nem kapunk feleletet - dokumentáltan. Hanem ehelyett a konklúzió: „Erasmus műve előszavában mintegy összefoglalja a műfaj történetét. Ez rendkívül termékenyítő hatással volt hasonló jellegű művek keletkezésére. A magyar humanista deklamációja esetében azonban a Balgaság dicséretének konkrét inspiráló hatását tudjuk megfigyelni. Nem annyira abban, hogy az istenek között Erasmus elsőnek a bor istenét nevezte meg, mint a balgaság tisztelőjét, sőt kifejezőjét, hanem a 18. fejezet révén, amidőn az ivás balgaságairól beszél.

³¹² Coeterum, dii boni, ecce occurrit mihi quaestio a te principio proposita de aquae et vini potoribus, utrum hi aut illi laudabiliores sint et utrum poetarum quispiam repertus sit, qui vino abstinuerit. (BSMRAe 14. 6-7. mondat.)

³¹³ Apelles ille Cous eximius pictor, qui si Plinio credimus, omnes in arte pingendi ante se genitos et etiam futuros superavit, nihil unquam, quod dignum esse coluit, antea ipse probavit, nisi prius illa aliorum iudicio exponeret, ut si plures laudassent nec aliquid reprehensione dignum invenissent, ea tunc demum absoluta existimarent. (12. 1. mondat.)

Éppen az a választóvonal Hagymássy Bálint művében, hogy a kellemes, mérsékelt mennyiségben fogyasztott ital boldogít és felfokoz, a mértéktelen tönkretesz”. (263.)

Mindennemű kommentálás helyett csapjuk fel a *Balgaság dicséretének* 18. fejezetét, és figyeljük meg annak Hagymássy művére tett „konkrét inspiráló hatását”. „Elismerem - írja Erasmus -, akadnak - főként az öregebbek között -, akik jobban kedvelik az italt, mint a nőt s akiknek az ivás okozza a legnagyobb élvezetet. De mondjátok: elképzelhető-e vidám lakoma nő nélkül?” S a továbbiakban azt fejtegeti: „Mit is érne ha csak finom ételekkel és italokkal töltenők gyomrunkat, de nem gyönyörködtetnők szemünket, fülünket, lelkünket, szívünket nevetéssel, tréfával és vidámsággal? Az efféle gyönyörűségeknek azonban én (t.i. a balgaság) vagyok az atyamestere. A lakomák legkedvesebb szokásait is én találtam ki: borkirályt választani, kockát vetni, egymás egészségére inni, myrtus-dalt énekelni, táncolni, tréfálkozni - bizony mindezt nekem köszönhetitek és nem a hét görög bölcsnek.”³¹⁴

Ezzel szemben Hagymássy Bálint görög, latin és keresztény „bölcsek” nyilatkozataival óhajtja lebeszélni a borivókat eme jókedvet adó nedű élvezetéről. Egy világ áll közöttük. S ha valahol - a konkrétséget is félretéve - aligha kereshetjük Erasmus hatását, az éppen Hagymássy középkori ihletésű, de bizonyos fokig humanista mázzal ellátott, pedáns „certamen”-e!

Kardos szerint Erasmus „csak kiindulópont, mert hogy Hagymássy Bálint ezt a témát választotta, abban a kényszerítő erő sem nem a diákkori emlék, sem nem Erasmus tisztelete, hanem hazai gondok. De amiként Erasmus a Balgaság ürügyén az egész feudális társadalom balgaságairól rántja le a leplet, úgy használja fel a borivást, mint a korabeli magyar feudális társadalom leleplezőjét. Részéről a mértéktelen ivás nemcsak ürügy, de egy valóban meglevő társadalmi jelenség tükröződése. A korai magyarországi polgárosodás és polgári vagyongyűjtés egyik legfőbb forrása a bortermelés volt. A borkereskedés piaca nem annyira külföld, mint maga az ország. A részegeskedés olyan méretű volt, hogy a végvárok katonáit soha nem lehetett józanon látni. Mindennek persze olyan egyszerű okai is voltak, mint egészséges kutak hiánya. Azonban a borivásban vezetett a nem dolgozó, nem katonáskodó, mások verejtékéből élő földesúri osztály. Az eszem-iszom magyar nemesek hatalmaskodó, gögös és ostoba gondolkodásmódja a bor hatására szabadult fel a legtermészetesebben és a mérsékelt és takarékos polgárság ebben is tudta felismerni és gyűlölni a legjobban a nemesség arculatát. Hagymássy Bálint nagyon jól tudta, hogy az evés-ivás egész feudális társadalmunk, hogy úgy mondjuk »spontán« megnyilatkozási formája, mégis óvakodik a világi nemességre irányítani nyilait, de egyházi ember lévén, egyháziak között vitatkozva és egyházi emberhez intézve a deklamációt az egyházat veszi célba.” (263-4.)

A vulgarizálást leszámítva, nem tudni, mily alapon hordja mindezt össze Kardos Tibor? Már maga az is irány- és aránytévesztés, hogy egy szerény, harmadrangú humanista kanonokot a „princeps literatorum” mellé akar fölnöveszteni.

Az Itáliában, kitűnő mestereknél végzett magyar paphumanista, ki maga sem vetette meg a borocskát³¹⁵ s kit Macedonai László boros fővel a vita folyamán alaposan megsértegetett, amellet, hogy humanista erudícióját kívánta fitogtatni, a sértések is ösztökélték a válaszadásra, mint ez művének befejező részéből kiviláglik. „Íme, most láthatod, László uram - írja Macedonai Lászlónak -, vélekedéseimnek és felhozott argumentumaimnak kifejtését és megvédését, [te], ki oly hevesen támadtál rám, midőn ama téren ellenkeztem veled, úgyannyira, hogy szerencsétlen [fickónak] és esztelennek állítottál engem, mivel oly meggondolatlanul a bor elé mertem helyezni a víz misztériumát; azokat pedig nem is tartottad méltónak, hogy az

³¹⁴ Erasmus: A balgaság dicsérete. Latin eredetiből fordította *Lányi Margit*. Bp. 1944. 37.

³¹⁵ Bibi ego tota vita mea aquam quamvis etiam vino, quantum etiam est, utar. (BSMRAe 47. 398.)

emberek közé soroltassanak, akik véletlenül bornemisszák és a bortól teljességgel tartózkodnak...”³¹⁶

Tehát Macedoniai László nem nagyon válogatta a szavakat, másrészt ama főtebbi kérdést, hogy volt-e egyáltalán valamirevaló poéta, ki bornemissza lett volna, - oldalgágnak szánta a versfaragó és költeményeit már nyomtatásban kiadott Hagymássy felé. Ez utóbbi költői hiúságának elevenébe vágott. Ezért nem sajnálva a fáradságot, válaszul - post festa - egész könyvet kompilált össze, s ezt kinyomattatta, mint halhatatlanságra méltó műalkotást. Emellett lehetett bizonyos „társadalmi” hivatástudata is, hogy az iszákosság ellen emelje fel a szavát. Az azonban, hogy ezzel a munkájával a magyar feudális társadalmat tudatosan akarta volna leleplezni, - még beleolvasásnak is sok.

Ennek bizonyítása érdekében Kardos kénytelen „kimagyarázni”, miért nem kritizálja Hagymássy a feudális nemességet: óvatosságból, mert fél tőlük. „Ezért a meggondolt magyar humanista - folytatja gondolatmenetét Kardos Tibor - egy fordulatot tesz a kisebb ellenállás irányában s mintegy önkritikával a papság ellen fordul. Aki ismeri a humanista bírálat módszereit, az tudja, hogy a szereplők ajkára adott beszédek mellett gyakori módszer, hogy Péterhez szólnak, de Pál is értsen belőle. Ingatag társadalmi helyzetükben gyakran nem nyílt mód többre.” (264.)

Mindez konkrétan is bizonyítható a jelen esetben? Milyen adatok állnak rendelkezésünkre? Hol történik erre legalább egy halvány célzás Hagymássy munkájában? Tudtommal sehol. Különben is, valóban „ingatag társadalmi helyzetben” volt Hagymássy Bálint? Amennyire két zsiros kanonoki javadalommal rendelkező, nemesi származású feudális egyházi, aki amellet az ország kancellárjának pártfogását is élvezi, - ingatag társadalmi helyzetben lehet a feudális társadalmon belül.

Még az is kérdéses, hogy a szó társadalomkritikai értelmében támadja-e a papságot, ti. abból a célból, hogy társadalmilag leleplezze. Erazmus szellemében való csúffátévésről nem is beszélhetünk. Ezért meglehetősen Kardos konklúziója: „Az a rajz, melyet az akkori magyar egyház állapotáról ad, a legélesebb, amit a huszita felkelés óta Csehországban vagy Magyarországon erről a kérdéstről egyáltalán felvázoltak”. (265.)

Kardos Tibor szokásos módszere, hogy a kontextusból a koncepcióját támogató motívumokat kiragadja, s ezeket túlhangsúlyozza, mitsem törődve, hogy az eredeti egészben kissé más e motívumok akusztikája. Így történt itt is. Hagymássy végtelen deklamációjában a bor káros voltának bizonyítására a klasszikusok és a szentatyák mellett az egyházi törvényeket is mozgósítja: „Canones etiam ecclesiastici praecipunt clericis ab ebrietate et crapula penitus abstinendum sub beneficiorum privatione et suspensione officiorum.”³¹⁷ Majd a „comicus poetá”-ra, illetve Krizosztomuszra hivatkozik, hogy a bor minden bűn és rossz gyökere, „ante omnia autem a clericis vetari deberet”. Erre jó - hisz magyar paphumanistákhoz szól - ennek bizonyítása magyar példával: „Ah, bárcsak ezt a mi katolikus áldozáraink és papjaink... megtartanák”. S elmondja, mennyi baj, bűn származik ebből, botrányok, az egyház megvetése, stb., „quae ex hac nostrae benedictae aetatis, nescio quali consuetudine pullulare solent”.

Kardos Tibor ezt a részt el is olvasta, ki is idézte, majd, a maga extrém módján kommentálva, így kiált föl s ugyanakkor komolyan is gondolja: „Ezt sem Wicliff, sem Husz nem mondta keményebben. Hagymássy Bálint nyilván az evangelizmusnak egyik korai képviselője”. (265.)

Az általa kiemelt és kommentált passzus idézését azonban nem fejezte be. Pedig érdemes továbbolvasni. Ebben Hagymássy Bálint ugyanis azt fejtegeti, hogy az iszákos papok botrá-

³¹⁶ I. m. 50. 425.

³¹⁷ I. m. 20.

nyai és bűnei nagy károkat okoznak az egyháznak: 1. mert a papságot miattuk sokan megvetik. 2. „Hinc est, quod pauci etiam iam ex secularibus rectum habeant affectum non modo in ecclesiae commodum...”, de még templomba sem járnak. (20. 91. 13.) 3. „Hinc est, quod continue fiant inclamationes in clerum, continue in bona eorum invasiones...” (29, 92.).

Ez nem Husz és Wicliff forradalmi hangja, hanem két, gazdag javadalmat, ezáltal biztos színekúrát élvező és féltő magyar kanonoké. Ő fölösen meg volt elégedve sorsával, hisz korát is „a mi boldog korunk”-nak hívja. Az egyházi élet hanyatlását is egyszerűen az iszákosságnak, tehát esetlegességnek tulajdonítja, nem pedig a feudális társadalom törvényszerű, belső válságának. Hagymássy jelen magatartása nyilvánvalóan feudális papi magatartás: még ha kritizál is, akkor sem újítást akar, hanem a számára kedvező társadalmi statusquo fenntartását.

Kardos Tibor előre felállította a Jagelló-kor humanizmusának horoszkópját, melynek - e szerint - lehetőleg minden viszonylatban előremutatónak és haladónak kell lennie. Ezért humanistáit „kilakkozza”, mégpedig úgy, hogy a bennük és műveikben található pozitív, vagy pozitívnak is értelmezhető elemeket kiemeli, földagasztja; a többi - mint kevésbé fontosat, vagy elmellőzi vagy pedig - nem egyszer szofisztikai bravúrokkal kimagyarázza. Így ünnepli Hagymássy Bálintban is a magyar feudális társadalom leleplezőjét - az iszákos papok kapcsán írottak alapján.

A bökkenő csupán az, hogy Hagymássy mást is nyilatkozott. (Mivé nőtt volna Kardos Tibor tollán, ha e meggondolatlanságot nem követi el!) Mikor a bor-víz viták ama szokványos tételéhez ért, hogy a bornemisszák magas kort élnek, megint önként kínálkozott egy hazai példa az öreg Bornemissza János személyében, kinek már a neve is beillett a koncepcióba, s amellet - a király nevelője, budai várnagy, az ország tényleges nemesi vezetői közé tartozik, - már ezért sem haszontalan kissé körülbecsülni... Mikor már testi és szellemi frissességét jól megdicsérte, Hagymássy Bálint imígy folytatja: „Ha ugyanis ama igen dicséretes öregnek és bornemisszának mértékletességgel párosult megfontolt tanácsa nem lett volna *a múlt évben*, senki előtt sem kétséges, hogy akkor nemcsak a nemesség pusztult volna el, de minden biztonnyal a haza is, mikor *a keresztesek alvilági fűriái, e nemzetség, melynek a kereszten kívül a kereszténységhez semminemű köze sem volt, borban és vérben eszt vesztve orgiát ült és fenevadak módjára dühöngött, vezérét Székely Györgyöt, ezt a bortól tajtékzó, otromba állatot és részeges Béliált követve*, Krisztust gyalázva és tagadva, a vallás és a becsületesség ürügyén az ártatlanokat kiirtva s a legfőbb erénynek egyedül a kegyetlenséget hívva, mint amelynek a királyi pálca és hatalom kijár...” Szerinte: a józan Bornemissza mentette meg a királyi családot és a hazát a részeges, borissza keresztesekkel szemben.

Míg a papok részegeskedése kapcsán tett exkurzusban Hagymássy az egyház érdekében és oldaláról, azaz belülről bírál, s tollát a feudális egyház hatalmának, vagyonának, valamint saját pecsenyéjének féltése vezeti, addig itt a papi talár alól a maga nyers valójában bújik elő a jobbágyságra fenekedő magyar nemes. Itt aztán elemében van: pedáns, iskolás lírája kiszínesedik, tajtékzó gyűlölete találékonnyá teszi, csak úgy röpködnek a humanista szójátékok - Dózsa és a keresztesek rovására. Itt mutatja meg Hagymássy Bálint igazi ábrázatát!

Kardos Tibor ezt a részletet már nem idézi. Sőt, eltussolni igyekszik: „Az a látszata a dolgoknak, mintha Magyarországon nem lehetett volna a haladást hirdetni és a legcsekélyebb mértékben is bírálni a feudális társadalmat anélkül, hogy a szerző ugyanakkor ne tegyen hűségnyilatkozatot e társadalmi rend mellett oly formában, hogy elítéli a Dózsa-felkelést”. (266.)

S hogyan tereli e „kényes” kérdést mellékvágányra, azt pompásan mutatja (interpretációs módszerét is híven jellemzi) alábbi szövegmagyarázata: „Van azonban ennek a résznek is egy különös pontja. Arról beszél Hagymássy, hogy Dózsa - ez a valóságos (Béliál) - valamiféle vallásnak és jámborságnak ürügyével lépett fel. Nos, a Dózsa-felkeléssel foglalkozó rész

közvetlenül az előbb idézett súlyos bírálat után következik, ahol kimondja, hogy a papságot a nép elvetemültségéért gyűlöli és üldözi; vagyis határozottan céloz a felkelés erkölcsi jogosságára. Ennél többet egy nemesi származású magyar paphumanistától nem lehet várni. Nyilván a vallás és jámborság „ürügye” a koldus szegény nép felháborodását is jelenti az urak dőzsölésén, nem csupán a török ellen felkelt nép hősi elszántságát, mivel meg volt győződve ügye jogosságáról. Hagymássy Bálintnak ennek a magyar erasmistának és az előreformáció igazi hívének e műve minden korlátja mellett humanizmusunk jelentékeny alkotása.” (266.)

Ezekután nincs mit csodálkoznunk a következőkön: „Hagymássy Bálint nem hiába érez felelősséget a magyar társadalomért, - a *hazafiság* irodalmi kifejezése terén is egyike az úttörőknek”. (266). - Ehhez a megállapításhoz egy humanista sablonokból összerótt, gyengécske versezet szolgáltatja az alapot, melynek, címe: *Ad Pannoniam*. Kardos Tibor szerint ugyanis Hagymássy Bálint 1509-ben Bolognában Joannes Antonius Pius (Giovanbattista Pio) tiszteletére verseskötetet adott ki s ennek negyedik költeménye *Magyarországhoz* című. (267.)

Mint az eddigiek kapcsán tapasztalhattuk, a *konkrétumok terén* Kardos Tibor meglepő bizonytalanságot árul el, még a legközismertebb dolgokról is megfélekedezik. Hagymássy Bálint kiadott egy, verseket tartalmazó füzetet - 1512-ben - Szatmári György tiszteletére, melyben a kapott kanonoki javadalmakat köszöni meg.³¹⁸ Azonban azt a kötetet, melyben e „megindítóan gyengéd, honvágytól áthatott költeménye” van, egyrészt nem ő adta ki, másrészt nem tanára, Pius tiszteletére. Hanem: 1509-ben maga Joannes Antonius Pius gyűjtötte össze szerelmes verseit, s ezt ajánlotta tanítványának, Besztercei Lőrincnek, ki Szatmári György unokaöccse, Hagymássy Bálintnak pedig patrónusa volt.³¹⁹ S e kötethez írt Hagymássy Bálint négy, szokványos humanista kísérőverset, melyek közül kettő Pius költeményeit dicséri *Ad lectorem*, illetve *Ad invidum* címezve. A nevezetes negyedik (*Ad Pannoniam*) pedig sablonos dicsérete Magyarországnak (s ebben is 15 sor csak a magyar borokról szól!), mely olcsó körítésül szolgál, hogy Szatmári Györgynek szertelenül hízelegve jóhírét költse. (Ez maga 35 sort tesz ki!)

Kardos Tibor ezt a sablonos, iskolai versgyakorlatot lelkendezve ünnepli, mindennel kapcsolatba hozza; szerinte, Galeotto Marzio és Ranzano gondolatai ebben összegeződnek, sőt, ama híres szállóige (*Extra Hungariam non est vita...*) forrását is ebben jelöli meg. A versezetet pedig úgy tárgyalja, mintha valamelyik nagy magyar költő mondjuk Balassi Bálint legszebb költeményéről értekezne: „A vers őszinteségében aligha lehet kételkedni, valóban a hazai irodalmi élet tényeiből nőtt ki s a honvágytól felfokozott meleg érzésekből a szelíd és gazdag magyar táj képeivel. Hagymássy Bálint valóságból és illúzióból összeszöve megalkotta az első költeményt, mely Magyarországról, a »hazáról« szól. A táj szépsége, a természet gazdagsága, boldog vigasság, rendíthetetlen erő, szellemi képességek, az ifjúság művelése: ezek együtt Hagymássy Bálint Magyarországa. Megint csak azt mondhatjuk, amit társadalombíró erasmusi művéről, akárhogyan is, de úttörő, amit tett. Egy magyar humanista hazafit, kortársainak nem éppen legrosszabbját ismertük meg benne.” (268.)

Legutolsó félmondatával egyet lehet érteni. Egyébként szinte megdöbbentő, hogy egy irodalomtörténész ennyire függetlenítse magát a történeti valóságtól és a tényektől!

S folytathatnám így tovább: a könyv majd minden részében többé-kevésbé hasonló eredményre jutnék, hisz egyazon ember egyazon módszerrel írta. E szemszögből nézve a könyv homogén. Minden további szószaporítás fölösleges, hisz a fölvetett kérdésekről csak többet tudnék adni; minőségileg újat nem. Másrészt már így is túlléptem az effajta bírálatok szokványos lapszám keretét.

³¹⁸ App. Hung. 1956.

³¹⁹ App. Hung. 1605.

Az eddig mondottakat röviden összegezve: Kardos Tibor nagyterjedelmű monográfiája marxista célkitűzéssel és külsőségek mellett készült, de a tárgyalt anyagot lényeges pontokon semmibe vevő koncepció- és az előre kitervelt erőszakos konstrukciógyártás jellemzi. Eszköze az irodalmi szövegekbe való önkényes túl- és belemagyarázás, a szolid megmagyarázás, illetve kifejtés helyett. Ez annál kételtűbb eszközzé vált Kardos kezén, mert, sajnálattal kellett megállapítanom, humanista irodalmunk emlékeit sem búvárolta át teljes egészükben; első-sorban antológiákra támaszkodott. (*Analecta Nova*).

Ötleteit, elgondolásait gyakorta nem szembesítette, nem ellenőrizte a valósággal. Másik nagy hibaforrása a szakirodalom sajátos, mostoha kezeléséből fakad. Egy részüket, kiváltképp a felszabadulás utánit, egyszerűen nem ismeri, más részüket elhanyagolta, nem tanulmányozta át - újabban. Alapvető munkák hiányoznak apparátusából, és ezek lényeges eredményeit nélkülözzük a feldolgozásból. Például Balogh Jolán *Erdélyi renaissance*-át, Veres Endre forráskiadványait stb. Hogy fordulhatott elő, hogy Turóczi-Trostler József nevével sem találkozunk egy olyan monográfiában, mely a magyar erasmistákkal és latin humanizmusunk magyarrá válásával is foglalkozik! Kisebb jelentőségű, de mégis elmellőzhetetlen dolgozatok hosszú sorát tudnám idézni, amelyekre halvány utalás sem történik.

A konstataált hibák és hiányok fele is elég ahhoz, hogy egy tudományos mű hitelét meg-ingassa. S bármily fájdalmas, ki kell mondanom, hogy *a további kutatás az ilyen módszerrel elért eredményekre biztonsággal nem támaszkodhatik*, és általában a könyvet csak kellő óvatossággal használhatja. Kardos Tibor monográfiája helyes célkitűzése ellenére sem fogadható el valóban marxista tudományos műnek: a két világháború közti „szellemtörténeti” módszer kísért mögötte.

(Irodalomtörténeti közlemények 1958. 544-61.)

Aldus Manutius magyar barátai

A magyar humanizmus Mátyás király korszakában nagy lépéseket tett a kibontakozás felé. Egy kemény, öntudatos kéz vezetése mellett - a külső hatalmi megerősődéssel párhuzamosan - befelé, a humanista szellem vonalán is megmutatkoztak az első nagyobb eredmények. A mai értelemben vett hivatal felé megindult kancellária a fókusz. A Mátyás királytól kreált püspökök - majdnem mind homo novus - szintén az új szellem apostolai. A királyi udvarban szívesen kötnek ki az olasz humanisták. Itáliával is állandóak a kapcsolatok. Humanizmusunk Janus Pannonius örökségét teszi hagyománnyá és a fejlődés alapjává. Alig felmérhető fejlődést rejtett magában a jövő, amikor a könyörtelen párka elmetszette a nagy humanista princeps életének fonalát. A „secundus Attila” halálával is maga választotta őset, a nagy hun fejedelmet példázta, mert a magyar nagyhatalmat magával vitte sírjába. Uralkodása hamarosan a magyar saeculum aureummá eszményül, normává válik, amelyhez már II. Ulászló korában mérik a jelent. Nagy koncepcióit folytatni gyöngye utódjában nem volt elég tehetség és erő. Ha lett volna, úgysem választják meg azok a magyar főpapok és urak, akik kicsinyben maguk is „Mátyás király” voltak, éppen ezért nem akartak erősebbet emelni maguk fölé.

Mégis ők vitték, ők adták át a következő nemzedéknek a Mátyás kor eredményeit. Igazában a „királytalan humanizmus” idején teljesedett ki a magyar humanizmus. A király kezéből kicsúszott hatalmat a kancellária vezetői, a gazdag főpapság és főurak ragadták kezükbe. Így nagy decentralizációval számolhatunk, amely szellemi téren is éreztette hatását. A kancellária fokozódó bürokratizálódásával együttjárt az ott működő papok fokozatos elvilágiasodása, amely a humanizmusnak is bizonyos fejlődési fokon túl természetes velejárója és hőfokának mértéke. Itt, a kancelláriában őrizték legszívósabban, ápolták leghívebben a régi humanista hagyományokat.³²⁰

Ez pedig abban rejlett, hogy - bár részben a humanizmus jegyében fejlődik ki a nemzeti öntudat, mely a külföldtől megkülönböztet és elválaszt - nem vágták el külföld felé szellemi kapcsolataikat. Szellemi élet, ha nem akar elsorvadni, be sosem gubózhat, nem rendezkedhetik be önellátásra, nem csaphatja le a határsorompókat.

Ha csak így nézzük a Jagellók uralkodását, nem mondhatjuk szerencsétlennek. Magyarország látszatra nem vesztette el nagyhatalmi pozícióját, sőt - minden belső erőtlensége ellenére Csehországgal együtt nagyhatalomnak számított. Élénk politikai kapcsolatai Lengyelországgal, Ausztriával, Velencével erős kulturális, humanista pezsgést hoztak létre. A krakkói és bécsi egyetemen sok a magyar diák. Ha még idevesszük a cseheket, akiknek egyik központja - a cseh királyi kancellária - éppen Budán székelt, akkor láthatjuk, hogy egy sajátosan közép-európai humanizmus van kialakulóban, melynek három - összeköttetésben álló - gyűjtőpontja: Bécs, Krakkó és nem utolsósorban Buda. Ezek között állandó és megszakítatlan kapcsolat volt, mégha egymás politikai útjait, hol a kulisszák mögött, hol pedig egész nyíltan, kerestették is. Vagy talán éppen azért! Mind Ausztria, mind pedig Lengyelország uralkodója a beteges Ulászló esetleges utódnélküli elhalálózására számolt, sandítva félszemmel a magyar trónra. A trónörökös megszületése után pedig minél nagyobb befolyásra akartak szert tenni. Mindez élénk diplomáciai kapcsolatokat eredményezett, a szellemi élet felpettedését is maga után vonva, hisz e diplomaták a legjobban képzett, az új műveltséggel átítatott humanisták soraiból kerültek ki.³²¹

³²⁰ Jagelló-kori humanizmusunk összefoglalását ld. *Horváth János*: Az irodalmi műveltség megszólása. Magyar humanizmus. 1935. 180-233.

³²¹ Az Ulászló-korabeli politikai helyzethez ld. *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505-1526. Bp. 1917. 81. stb. - Magyar diákok Krakkóban: *Schrauf Károly*: Regestrum Bursae Cracoviensis. A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke. 1493-1556. Bp. 1893. (Magyar-

Közép-európai humanizmus van itt kialakulóban, amelynek az egyes országhatárokon belül erőforrásai a királyi kancelláriák, Bécsben és Krakkóban az egyetem; kapcsolatait azonban egy pillanatra sem szakítja meg szülőanyjával, Itáliával. A legképzettebb emberek, a vezetők mind innét kerültek ki. A tudományszomjasabb, törekvőbb tanulók a bécsi vagy a krakkói egyetemet nem találják elégnek, hanem Itáliába mennek, hogy - amint az eléggé Itália-ellenes Celtis megfogalmazta - „apud geneticem et antiquam litterarum parentem Italiam” - tanuló-mányaikat mintegy betetőzzék. Az olasz egyetemek még nem veszítették el régi varázsukat.³²² És épp ezekkel az itáliai kultúrgócokkal való összeköttetés ad mindig új erőt, ösztönzést, új lehetőségeket a fejlődéshez. Érdeemes a közép-európai humanizmus itáliai orientálódásának térképét följrajzolni, mert a német, magyar, lengyel és cseh diákok egyes tanárokat favorizáltak erősebben. Mind a hely, mind pedig a tanár szelleme erősen rányomja bélyegét gondolkodásukra és ízlésükre, mind pedig későbbi humanista tevékenységükre.

Ezt szinte készen kapjuk Vincenz Langnak Konrad Celtishez írt levelében. Lang néhány barátjával tanulmányútra indul Itáliába. A közép-európai humanizmus vezéralakja, Celtis, szabja meg, hová menjenek, kiket keressenek föl. A levél, mely útbeszámolóknak készült, pontosan jelzi azokat a gócpontokat, humanistákat, kik nagy szerepet játszottak a közép-európai és így a magyar humanizmus életében.

Első állomásuk - földrajzilag, de ez a sorrend hatóerőt tekintve is helytálló - Velence, itt meglátogatják Aldus Manutius „Graecanicae antiquitatis restauratorem”, és hallgatják Georgius Vallát, meg Antonius Sabellicust. Innét Velence hivatalos egyetemére, Padovába vezet az útjuk, ahol akkor az „artes” leghíresebb tanára Calphurnius. Majd Ferrarában állapodnak meg, hol a nevezetesség a nagy Guarino da Verona legkedvesebb fia és szellemi örököse, a már öreg és betegeskedő Baptista Guarinus. A következő stáció Bologna, itt a görögben és latinban egyaránt kiváló Codrust és Phillippus Beroaldust hallgatják. Majd Firenze kerül sorra. Ide Marsilius Ficinus kedvéért jöttek, de ő, még mielőtt a városba értek, elhunyt. Útjuk végére Róma marad, hol jónevű tanárok és a gazdag pápai könyvtár várja a humanistákat.³²³

A legnagyobb vonzerőt Padova és Bologna egyeteme gyakorolta. Ott Calphurnius, emitt pedig különösen Beroaldus dicsekedhetett sok német, magyar, lengyel és cseh tanítvánnyal.³²⁴ Ehhez járult a század végétől kezdve Velence. A „tenger jegyesé”-nek nincs ugyan egyeteme, amely csalogatná a diákokat és a híres tanárokért rajongó humanistákat, de nagy, gazdag és művelt város. A polgárosodással magas kultúra fejlődött ki. A nyomdászat centruma. 1500-ig száz nyomda működött itt, az európai könyvtermelés nagy részét Velence adja.³²⁵ Itt van

országi tanulók külföldön III.) - Bécsben: *Schrauf Károly*: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-1630. Bp. 1902. (Magyarországi tanulók külföldön. IV.) és *Klimes Péter*: Bécs és a magyar humanizmus. Bp. 1934. - *Barta István*: Középkori szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek. Regnum 1937. 97-118.

³²² Celtis, Conradus Protucius: Oratio in gymnasio in Ingelstadio publice recitata cum carminibus ad orationem pertinentibus. Ed. *Joannes Rupprich*. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum.) Lipsiae, 1932. 5.

³²³ Der Briefwechsel des Konrad Celtis. Gesammelt, herausgegeben und erleutert von *Hans Rupprich*. (Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte des Reformation und Gegenreformation, Humanistenbriefe III. Band.) München, 1934. n°. 226. p. 375-6. (= Celtis Br.) (Keletkezése: Velence, 1499. okt. 17.) és n°. 256. p. 436-443. (Keletkezése: Róma, 1500 (nov.) dec?)

³²⁴ *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyar tanulók anyakönyve és iratai. 1221-1864. (Olaszországi magyar emlékek. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet III.) Budapest, 1941. (= *Veress*). - Beroaldusról ld. *Gerézdi Rabán*: Bologna és a magyar humanizmus. It 1940. 150-1. - *Ua.*: Egy magyar humanista: Váradi Péter. Magyarságtudomány 1942. 545-7. és e kötetben: 75-142.

³²⁵ *Kretschmayr, Heinrich*: Geschichte von Venedig. Die Blüte. Gotha, 1920. 2: 486-97.

Bessarion bíboros gyönyörű, gazdag könyvtára. Mégis igazi nevezetességét, bűvös erejét, hogy jóidőre nagy humanista központként szerepel, ahová személyesen, s ha ezt nem teheti, leveleivel zarándokol el a humanista, tudós világ, más adta meg. Egy - a humanisták számára sokat jelentő - név: Aldus Manutius, amelynek hallatára - Matthaëus Fortunatus megfogalmazása szerint - az „instaurator literarum” jut eszünkbe.

Aldus Manutius

Talán sosem állt oly bűvös magasságban a könyv, mint a humanizmus idején. Nagyon hittek az élőszo erejében is, különösen, ha ez „tullianam eloquentiam redolet”, az ő szemükben azonban a nyomtatott betű, a könyv szolgált hídul a csodált antikvitás felé. Emberezsményük a „homo literatus”, a „homo doctus”, vagyis a tudós. Még a költőktől is azt követelte a közízlés, hogy verseikben klasszikus jártasságuk, eruditus voltak csillanjon meg. „Senki sem válhatik ugyanis tanulttá - csendül föl egy korabeli humanista szájából -, bármily éleseszü és kitűnő memóriájú is legyen, a legjobb íróknak állandó és sokszori olvasása nélkül”³²⁶ mert mit ér, ha erős ugyan a szántóvető, de nincsen ekéje! Nem is oly rég kevés volt még a könyv. Nagyrészt csak a kiválasztottak gyűjthettek egy könyvtárra valót. A firenzei könyvkereskedő, Vespasiano da Bisticci könyvben örökíti meg ezeket. Az írott könyv csekély száma miatt a res literaria sem tud sokaknak élménye lenni. Nem úgy van most. „A mi korunkat ugyanis - írja 1507-ben Jan Slechta - nagy és valóban halhatatlan jótéteménnyel áldotta meg mindenek legfőbb teremtője és kormányzója: a könyvnyomtatás csodálatos találmányával, amely napjaink gyermeke. Azelőtt ugyanis igen nagy volt a hiány a kiváló auktorokban, mivel azok egyrészt elődeink nemtörődomsége és tudatlansága miatt teljesen elpusztultak, másrészt pedig a gazdagok és előkelők birtokában voltak, akik inkább törődtek vagyongyűjtéssel és javadalmak megsokszorozásával, mint a literatúra ügyével.”³²⁷

Most már annál többen vannak. Magában Velencében a XVI. század fordulóján majd ötven nyomda dolgozik. Sokan az új találmány gazdasági lehetőségei miatt csapnak föl tipográfusnak. De akadnak olyanok is, akiket az anyagiak mellett a tudomány szeretete, mondhatnánk, apostoli hivatástudat is hajt, hogy a respublica literariának tegyenek szolgálatot.

Aldust ezeknek a kultúrapostoloknak az élére állíthatjuk: nyomdász volt a szó legnemesebb értelmében. A XV. században nekilendült korszakalkotó találmányt állította céljainak szolgálatába: megmenteni a görög szellem klasszikus műveit az Orcustól, „in nitorem pristinum” visszaállítani, kinyomtatva közkinccsé tenni, hogy a humanista kultúrának a latin mellett másik éltető forrása és kovásza legyen. Nem az ő fejéből pattant ki és indult hódító útra ez a gondolat. Közel egy százada benne élt a köztudatban, s a századközepe uniós-mozgalmakkal, Gemisthos Plethonnal, Bessarionnal és az Itáliába menekült görögökkel csapott a legmagasabbra, divattá vált. Lassanként igaz humanistaszámba csak az mehetett, aki *utriusque linguae* jártas volt.

³²⁶ Jan Slechta írja egyik barátjának 1507-ben Prágából: „Nemo enim, acri licet ingenio divinaque memoria, absque varia et multiplici optimorum scriptorum lectione doctus evadit”. (*Truhlař Josef: Dva listy k humanistice. V Praze, 1897. 31.*)

³²⁷ Uo.: „Magnum enim, ut vides, et pene immortale beneficium huic nostrae aetati summus ille rerum conditor et moderator concedere videtur ex mirifica imprimendarum literarum investione, quae diebus nostris reperta est, quum antea illustrium authorum maxima esset penuria quippe qui vel maiorum nostrorum negligentia atque inscientia penitus interaerant vel tantum penes divites et potentes viros essent, quinon tam literarum studiis insudare, quam congerendis divitiis et multiplicandis honoribus solent inharere.”

„Mert a görögnek adá meg a Múza beszélni kerekded
Ékes ajakkal. Ital földön ha terme remek mű,
Az görög ősöktől véve kezdetét és a pelasgok
Ajkairól eredett a római nyelve, beszéde”.³²⁸

Megindult e téren is a munka. A görög auktorokat fordítják, nyelvüket tanítják, tanulják. Ficinus diadalmas neoplatonizmusa, a század új evangéliuma is görög forrásokból táplálkozik. Lassanként a görög szövegek nyomtatásban is napvilágot látnak. Ezek a törekvések mintegy Aldusszal jutottak el egy nagy szintézishez. Ő volt a szervező, aki teljes anyagi és szellemi erejét beleölve, a nyomtatott betű hatalmával szórja szét a görög - s majd később a latin - kultúra remekét.

Mikor a nyomdáját 1490 táján megnyitotta, negyvenéves lehetett, ugyanis 1449-ben született Bassianóban. Tanulmányait Rómában végezte. Görögöt Ferrarában tanult Battista Guarinónál, akit ezidőben a magyarok is szívesen látogatnak. Ferrarát elhagyva, iskolatársához, Pico della Mirandolához megy. Itt ismerkedik meg a neoplatonista filozófiával, s barátságot köt a krétai Andramytenos-szal. Mind latin, mind pedig görög műveltsége és tudása elmélyül. Miranda bejuttatja nevelőnek nővére, Carpi herceg feleségének gyermekei mellé (1483-ban). Már ekkor megfogamzik a terve, hogy nyomdát állít föl a görög textusok és iskolakönyvek kiadására. Tanítványa az anyagi támogatást biztosította. Bár az Carpiban akarta felállítani, Aldus azonban biztos érzékkel a virágzó és gazdag kereskedővárost szemelte ki, amely egyrészt a görög szövegek kiadása terén is múltra tekinthetett vissza, másrészt központi fekvésénél fogva könnyebben kapcsolatokat teremthetett az ilyen vállalkozáshoz elengedhetetlenül fontos munkatársakkal, hisz nem messze volt Padova és Bologna egyeteme; és vevőközönségét is könnyebben tudta megszerezni. 1490 táján le is telepszik Velencében. 1494-ben jelennek meg első kiadványai. Mivel is nyithatná meg ezek sorát, mint Lascaris görög nyelvtanával! Ez egyúttal az irányt is megjelöli, mert ahogy a „tudósokhoz” írt előszavában jelzi, első kiadványa „quasi preludium”-a, azaz nyitánya eljövendő munkásságának. Ezután - hogy közkeletű hasonlattal éljünk - mint a trójai falóból a görögök, sorjázta sajtója alól szebbnél-szebb kiadványai: 1495-ben Aristoteles *Organonja* és Theocritos munkái; 1496-ban Pietro Bembo *Aetnaja*, egyben az első latin könyv, mely műhelyét elhagyta.³²⁹

³²⁸ Hegedűs István: Guarinus és Janus Pannonius. Bp. 1896. - A panegyricus fordításából vett idézet: 58: 108-11. sorok.

³²⁹ Szinte nincs e korszelettel humanista vagy kultúrtörténeti szempontból foglalkozó magyar részlet-tanulmány, vagy összefoglaló munka, amelyik Aldus nevét és a magyarokkal, kiváltképpen Thurzóval való kapcsolatát ne érintené. Azonban behatóbban és alaposabban vele és magyar kapcsolataival tudósaink közül még senki sem foglalkozott. Egyedül *Gulyás Pál* (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában levő Aldinák. Az MNM könyvtárának címjegyzéke III. Bp. 1908.) foglalta össze életét és működését.

Aldusról elég teljes könyvészetet nyújt Der Buchdruck des XV. Jahrhunderts. Eine bibliographische Übersicht herausgegeben von der Wiegendruck-Gesellschaft. Berlin, 1929-1936. 281-87. Tanulmányomban az alábbiakat használtam: *Renouard, Ant. Aug.*: Annales de l'imprimerie des Alde, ou histoire des trois Manuce et des leurs éditions. Troisième édition. Paris, 1834. (= *Renouard*.) - *Schück, Julius*: Aldus Manutius und seine Zeitgenossen in Italien und Deutschland. Berlin, 1862. - *Morpurgo, Marco*: Di Aldo Manuzio e della sua influenza sugli studi. Padova. 1867. - *Firmin-Didot*: Alde Manuce et l'hellénisme a Venise. Paris, 1875. (= *Firmin-Didot*.) - *Nolhac, Pierre de Ambroise*: Les correspondents d'Alde Manuce. Matériaux nouveaux d'histoire littéraire 1485-1514. Rome, 1888. (= *Nolhac*). Ld. ennek magyar ismertetését *Fraknói Vilmostól*: Századok 1889. 257-8. - *Omont, Henri*: Catalogues des livres grecs et latins imprimés par Alde Manuce a Venise 1498-1503-1513. reproduits en Phototypie. Paris, 1892. - *Dorez, Léon*: La marque typographique d'Alde Manuce. In: Revue des bibliothèques 6 (1896) 143-60, 237-38. Études Aldines I. - *Dorez, Léon*: Alde Manuce et Ange Politien. In: Revue des bibliothèques 1896. 311-26. Études Aldines 3. - *Ferrigni, Mario*: Aldo Manuzio. Milano, 1925. - *Pastorello, Ester*: Inventario cronologico de l'epistolario Manuziano. In: Bibliophilia 1928. 40-55., 166-73.

A szép betűk, finom kiállítás, a lehetőség szerint jó és hiteles szöveg hamarosan hírnévhez juttatják, kiadványai pedig Európa-szerte kapósak lesznek. Munkatársai kora legjobb itáliai és görög tudósai közül kerülnek ki. Munkatársaiból és barátaiból Academiát szervez, melynek a célja a görög kultúra ápolása; összejöveteleiken csak görögül szabad társalogni. Nevezetesebb tagjai Carteromacus, Sabellicus, Girolamo Aleandro, Bondini stb. 1500-tól megjelenő kiadványain feltűnik a jelzés: „Ex Academia nostra”, a „mi Akadémiánkból”. Szűkebb baráti köréhez tartozik még Pietro Bembo és Angelo Gabrieli, ezeken kívül Giovanni Battista Egnazio és Musurus. Nem is csoda, hogy ilyen körbe minden valamirevaló humanistának szívevágya volt bekerülni.

Aldus maga is kiváló tudós. Leveleivel pedig - bár rossz levélíró - az akkori humanista Európát behálózta. Velence az ő virágkorában valóban egyik legnagyobb, legfelkapottabb szellemi, irodalmi tűzhelyévé emelkedik Európának, szinte azt a szerepet játssza, mint a neoplatonizmus delelőjén Ficinus Firenzéje.

A Sant' Agostino melletti kis műhely felé fordult a humanista világ figyelme, mert ott egy új forrás fakadt, ahonnan az antikvitás legtisztább vizét vélték meríteni. „Előkelő emberek csupán csak azért jöttek Velencébe - írja róla Battista Egnazio - hogy egyedül őt üdvözljék, meglátogassák és gazdag ajándékokkal halmozzák el. Akiket e nagy és csodálatos város nem vonzott, hogy megtekintsék, azokat idehúzta e férfiúnak híre, s buzdították, hogy azon terve mellett, melyet a latin és görög irodalom újjáélesztésében kitűzött, tartson ki továbbra is.”³³⁰

Ilyen helyre szívesen zárandokoltak el a humanisták, már csak azért is, mert ennél a forrásnál a halhatatlanságot vélték föltalálni. A lélek halhatatlanságát az alexandrista filozófia alapján sok humanista kétségbe vonta ugyan, az immortalitás mégis központi helyet foglalt el gondolkodásukban. Csakhogy ez a mindinkább ellaicizálódó világfelfogásukban - tudva, vagy nem tudva - többé nem a keresztény ember túlvilághite, bár gyökerében azzal függ össze, hanem az úgynevezett irodalmi halhatatlanság-tudat; s ezt így az ókortól kapták örökölni. A humanista embernek a betű mindenható és mindent túlélő erejébe vetett hite a halhatatlanság adományozását és konzerválását a literatúrára lokalizálta: Homérosz előtt is voltak görög hősök, de nem maradt fenn hírük, vitéz tetteiket nem csodálhatja az utókor, mert nem volt Homéroszuk, aki a halhatatlanságnak őket átadhatta volna. Ezért lehet és kell komolyan venni a humanista írók sablonszámba menő „hencegéseit”, hogy örüljön a fejedelem vagy a mecénás, mert nagy tetteik, kiválóságuk mit sem érne, ha ők meg nem írnák, meg nem énekelnék, és így munkájukkal, vagy ennek ajánlólevelével át nem adnák a nagy nyilvánosságnak s így a halhatatlanságnak.

A halhatatlanság-tudatnak illetően felfogásán, a betű élő erejébe vetett, babonaszámba menő hiten keresztül tudjuk csak igazában az irodalmi humanizmust, az írók és mecénások lelki rugóit, indítékait, az irodalmi mű hatását, szóval az egész akkori irodalmi életet megérteni és értékelni.

Szinte külön, önálló életet él a könyv, hisz a kinyomtatás - a kor tudós tudata szerint - egy-egy antik szerzőt ment meg a „feledés szennyétől”, vezet vissza az „életbe”, a „napvilágra”. Most rögzített szöveggel, sok példányban kerül az eruditusok kezei közé, míg eddig egy-egy kódexben lapulva, mind a másolók önkényének, mind pedig az elkallódás veszedelmének ki volt téve. Az új feladatok az irodalom és az író fogalmát is módosították. Míg a középkorban

³³⁰ Battista Egnazio írja ezt az 1515. évi Lactantius-kiadás ajánlásában: „non ignobiles viros vel hac sola causa Venetiis venisse constat, ut unum hunc salutarent, et viserent, magnisque et muneribus donarent, et quos urbs tanta, tamque admirabilis ad sui contemplationem non traxerat, unius viri fama perduxit, adhortati pro virili, ut instituto restituendae latinae ac graecae linguae proposito insisteret.” (Renouard, 71.)

a compilátor *par excellence* írószámra ment, és munkája irodalmi teljesítmény volt, úgy most az új teendőknek megfelelően - bár az előbbi sem veszik ki - a fordító, a kommentátor, a szövegkiadó kapja ezt a minősítést. Így az író fogalma a tudóséval esik egybe.

A könyvnyomtatásnak eme hőskorában legszorosabb kapcsolat áll fenn az „író” és olvasó-közönsége között, amely hasonlóképpen eruditusokból verbuválódott. Ezt az „első számú” olvasó, a mecénás testesíti meg a legkézzelfoghatóbban. Az író és mecénás közti viszonyt egy valóságosnak vett fikció emeli az irodalom magasába, s az irodalom gazdasági, primér fontosságú anyagi hátterére szórja az eszményítés aranyporát. A munka, virtualiter ugyan, az akkoriak szemében kettejük munkája, mindkettejük nevét „reddit immortalitati”. Tehát a mecénás részesedik az író munkájában. De hogyan? Az író műve elé ajánlást függeszt, ebben a mecénást, annak műveltségét, tehetségét, kiválóságát, egyszerűen „humanitás”-át fölmagasztalja. Bemutatja a tudós világnak, mint humanistát. Közönsége előtt a irodalom iránti érdeklődés, az irodalommal receptíve való foglalkozás, szóval a magatartás elég volt arra, hogy úgy becsüljenek valakit, mintha kommentárokat adott volna ki. Ilyen körülmények között, természetes, a mecénás sem fukarkodott az anyagi ellenszolgáltatással. Mindezt beszédesen illusztrálják - egy példa ezer közül - William Warhamnek, Rotterdami Erasmus pártfogójának leveléből kikapott sorok: „Mivel a hír szárnyára fel nem kapott nevemnek örökkévalóságát általad akarom megszerezni, mikor is annyi híres király és császár teljesen kiveszett az emberek emlékezetéből, legfeljebb nevük felsorolása, az is milyen szegényesen maradt fenn; nem is tudom, mi volna ebben a halandó életben elég, amit a halhatatlanságért meg nem adnék”.³³¹

S ezek az ajánlólevelek pótolják az egykorú irodalomtörténeteket. Kinyomtatva lévén, szélesebb réteghez jutottak el, mint a természeténél fogva szűkebb kört megjáró epistola. (Hacsak azt is ki nem adták!) S az epistolának ez a fajtája, az ajánlólevél, szolgált arra és fejlődött odáig, hogy az „irodalmi” életben végbemenő eseményekről, - természetesen a megjelent könyv áll a központban - fejleményekről, a irodalom jelen állásáról a beavatottakat értesítse. Itt ismertetnek klasszikus írókat, eddigi kiadásokat, azok kritikáját, sajátjuk előnyeit és - horribile dictu! - hátrányait. Ez emel ki a „névtelen” tömegből, mutat be új mecénásokat, híres tanár itt vezet be az irodalomba és az irodalmi közvéleménybe érdemesebb tanítványai közül kezdő, gyümölcsöket még nem termelt, de nagy jövőre hivatott újoncokat. Ezeken a lapokon zajlanak le halálos komolyan vett irodalmi polémiák egy-egy akcentus miatt. S nem hiányzik a személyeskedő torzsalkodások, jobb egyetemi katedráért folytatott csetepaték utóhangjai, hiú önfitogtatások és tömjénezések sem. Minderről innét vesz tudomást a „közönség”. Nem sokban különbözik az irodalomtörténetírás ama fajtájától, mely a modern folyóiratok hasábjain kap helyet.

Az író és mecénás mellett, miként a kéziratos irodalomnál a másoló, előtérbe kerül a nyomdász, vagy ahogy most mondanánk, a kiadó. Nem is csoda, reá ugyanis nem csupán az anyagi finanszírozás terhei nehezedtek, hanem a szellemi irányítás is. Az egész koncepció az ő agyában fogant meg és pattant ki. Az ő szorgalma, szellemi hozzáértése, képzettsége biztosítja kiadványainak tudományos színvonalát, értékét és megbízhatóságát. Ismernie kell a klasszikus irodalmat, észrevennie a hiányokat, tudnia, mire van szüksége a „tudós” olvasónak. Számon kell tartania az eddigi kiadásokat, megszerezni a kéziratokat, és azokat értékelni. Nem utolsó sorban alkalmas munkatársakat toborozni, azoknak kezdeményezéseket adni, munkájukat

³³¹ „Quum illaudati nominis aeternitatem per te sim consecutus, quia multi praeclari reges et imperatores et a hominum memoria penitus exciderunt, nisi quod tantum vix nominum eorum cathalogus, et id ieiune quidem, fiat; non video quid satis sit in hac mortali vita, quod pro immortalitate reddam.” Allen, P. S.: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterdami*. Tom. II. Oxonii 1910. n°. 425. - A mecénásról l. *Thieneman Tivadar*: *Irodalomtörténeti alapproblematika*. Minerva 1928. 350-53. és *Mayer Erzsébet*: *Az írói önérték a renaissance korában*. Minerva 1934. 102-11.

irányítani és fölülvizsgálni. Tehát a mai értelemben vett kiadvállalati lektor szerepét is be kell töltenie. Ő áll a középpontban, ő irányít, így a köréje tömörült tudósok sem feledkeznek meg róla a „tudós” vagy „jámbor olvasóhoz” címzett ajánlóleveleikben. Másrészt maga is rendez sajtó alá, s a nála megjelent munkákhoz maga is ír ajánló- vagy kísérőlevelet, s nem egyszer ő határozza meg, hogy a sajtója alól kijövő könyvet kinek ajánlják.

A horgony és delfin égisze alatt megjelent könyvek dicsősége a korabeli közönség szemében elsősorban Aldust illette. Így nem csoda, hogy a szellemi élet vezérének tekintették, akivel összeköttetésben állni, levelezni egy kissé az európai szellemi szinten való maradást jelentette. S egy-egy aldinában levő ajánlás pedig valóban nagy lépést jelent a „halhatatlanság” felé.

Meg is indult a búcsújárás az aldusi műhelyhez, úgyannyira, hogy maga is panaszkodik: „Két dolog van hatszáz más mellett, ami munkánkat állandóan megzavarja: egyrészt a tudós férfiak mindenünnen érkező gyakori levelei; ha ezekre mind válaszolnom kellene, az egész éjt s napot levélírással tölteném el; másrészt pedig azok, akik hozzánk jönnek, részint azért, hogy köszöntenek, részint pedig, hogy újság után érdeklődjenek... Azokat elküldöm, akik verseiket vagy prózai munkájukat szándékozzák felolvasni, s ezeket - többnyire nyerek és megtisztíttatlanok - természetesen a mi betűinkkel szeretnék kinyomatni”. A levelekre, „azoknak, akik hozzám írnak, ha nem nagyobb jelentőségűek, semmit, ha pedig azok, lakonikusan válaszolok”. Műhelyének ajtajára a hívatlanok elhessegetésére szellemes epigrammát írt ki. Csak-hogy nem mindenki tartozott a hívatlanok közé. Sokan voltak a „választottak”. Lássuk, hogy Aldus a magyarokat hová számította!³³²

Magyar barátai

Hogyan is hiányozhattak volna Aldus barátainak táborából! Nincs fontosabb itáliai humanista központ, nem akad híresebb iskola, hogy néhányakat ott ne találánánk. Alig található nevezetesebb tanár vagy humanista, akivel föl nem vennék a kapcsolatot. Mindig az elsők között jelennek meg egy-egy újonnan fakadt kultúrforrásnál. Gondoljunk csak Guarino da Verona ferrarai iskolájára, a firenzei Marsilius Ficinus platonista akadémijára, Beroaldus bolognai kollégiumára. Ha az egész humanista Európa felfigyelt, elragadta az editio princeps-ek újdonsága, a textusok hibátlansága, a szép könyv megejtő varázsa, akkor e karban néhány magyarnak is ott kell lennie. Ha a császár és a lengyel király kancelláriája keresi az összeköttetést Aldussal, s „humanitas”-ukat egy-egy aldina ajánlólevele örökíti meg, kiáltja világgá, vajon innét a budai kancellária elmaradhat-e?

Másrészt Aldusból sem hiányzott a hajlandóság, hogy az esetleg feléje nyújtott kezet elfogadja. Sőt, mint ügyes üzletember azon volt, hogy minél több országot - ubi Romana lingua legitur - kapcsoljon be érdekkörébe. Pannonia e téren különben is jó nevet szerzett. A humanista közvéleményben gazdag Kánaánként szerepelt, ami nem éppen megvetendő, hisz - amint a szóbeszéd járta - a Szerémségben a szőlőtőkén terem az arany, s a magyar főpapok nem voltak filléres mecénások, sosem fukarkodtak, aranyaik csengése a legszebb zene volt a sóvár, pénzéhes humanista füleknek. Mert hát az apostoloknak is kell valamiből élniök! Ők viszont - a do ut des elve alapján - az annyira áhított halhatatlansággal fizettek. Ehhez járult még, hogy a magyarokat jeles bibliofilekként tartották Itáliában számon. Nem is szólva Mathias rexről, kinek udvaráról az ott megfordult olasz humanisták csak a legjobbakat

³³² Ciceronis Rhetorica et Libri orationum. 1514. évben megjelent aldina ajánlóleveléből: *Firmin-Didot*, 153-4.

röpítették szét a közvéleménybe. De nem utolsó sorban izgatta Aldust a latin és görög könyvekben oly gazdag Corvina, „az arany könyvtár”, melyről legendák járták.

Ezért nem csodálkozunk Aldus ama kitételén, mikor a magyarok ciceroniánus voltáról ír: „Közületek sokakkal a legbarátibb viszonyban voltam, nem is tudom, miféle csillagzat hoz mindig össze veletek?” Nem nehéz rá válaszolni. Ez a „csillagzat” a közös eszmény, a literatúra szeretete. Ebben minden náció tudományszomjas fia találkozott és testvérek lettek, mint ahogyan a platonisták - in Platone. Ez a csillagzat hozta össze még az iskola padjai között azzal a Paulus Pannoniusszal, ki „condiscipulus”-a volt Battista Guarino ferrarai iskolájában. Már itt meg kellett ismernie több tehetséges magyart, hisz éppen Mátyás fia Pállal egyidőben tanul itt Garázda Péter is, s ekkor - 1465 tavaszán - jár lent követségben Janus Pannonius, ki többek között ennek a két ifjúnak is egyházi javadalmakat eszközöl ki a római szentszéknél; az a Janus Pannonius, aki Aldus egykori mesterének, Battista Guarinónak legjobb barátja, és aki megírta a nagy Guarino Veronese el nem múló dicséretét.³³³

Első velencei éveiben Aldus nyomdáját Panonniából még nem keresték fel. Itáliában, kiváltképpen Padovában tanuló magyar ifjak hallották egyre növekvő híret tanáraiktól, akik Aldusnak már ekkor munkatársai, barátai voltak. A jelek szerint néhányan - így Thurzó Zsigmond - Velencébe átrándulva, föl is keresték. Budai körökben pedig a visszatérő diákok, a Velencében dolgoztató budai könyvárusok, a Budán tartózkodó velencei követek és a görög literatúrával komolyabban foglalkozó Celtis révén jöhetett a neve szóba.

Csak 1500 után váltott ki nagyobb érdeklődést a magyarországi humanistákból. Szélesebb körben csak ekkor kezdett ismertebbé válni. Ezt főképp annak köszönhetné, hogy a görög literatúra remekei mellett most feküdt neki intenzívebben a latinok kiadásának. Bár nálunk nem teljesen gyökértelen a görög kultúra, mégis elvétve akadnak ebben járatosak. Humanista műveltségünk elsősorban a latin antikvitásból táplálkozott. A Corvinában ugyan görög kódexek is vannak, mégis a görög kultúrát - például a neoplatonizmust - a latin fordításokon keresztül szívja magába a magyar humanista. Aldus korszakalkotó újítása, hogy a nehézkes fölióalokról áttér az oktávra, mindenütt, így nálunk is nagy tetszést és érdeklődést váltott ki. Könnyen kezelhetőség, szép betűk, hiteles szöveg, elegáns kiállítás, mind olyan előnyök, amelyek miatt a pazarul kiállított, miniált pergamen kódexekkel elkényeztetett magyar bibliofil szívesen teszi az aldinákat könyvespolcára.

Az első könyv, mely valamiképpen kapcsolatban áll Magyarországgal, 1497-ben hagyta el Aldus sajtóját. A könyv gondozója, Laurentius Maiolus ferrarai tanár, Estei Hipolit esztergomi érseknek ajánlja *Epiphilides in dialecticis* c. munkáját. Ajánlólevelét így kezdi: „Amikor igen kedves leveledet megkaptam Pannóniából...” Itt ugyan aligha beszélhetünk magyar kapcsolatról, mert az érsek ritka vendég volt egyházmegyéjében, inkább Itáliában tartózkodott, csupán gazdag érsekségének jövedelmét húzta.³³⁴

Sokkal fontosabb az 1498. év, amikor is a Sodalitas Danubiana alapítója s egyben a közép-európai humanizmus vezetőalakja, Konrad Celtis keresi fel levelével Aldus műhelyét, hogy görög és latin könyveket kérjen tanítványai számára. Később görög tanárért is hozzá fordul. Nem érdektelen dátum, mert jelzi a bécsi egyetemen a görög nyelv térfoglalását. Ezt - bár

³³³ Az idézet Aldusnak a M. T. Ciceronius epistolarum ad Atticum, ad Brutum, ad Quintum libri XX. (1513.) kiadásának Csulai Móré Fülöphöz írt ajánlóleveléből való. (App. Hung. 89.) Az ajánlást az 1521. évi újranyomás alapján teljes egészében kiadta Veress: i. m. 462-65. - Mátyás fia Pálról *Fraknói Vilmos*: Mátyás király magyar diplomatái. Századok. 1899. 778. és *Huszt József*: Janus Pannonius. Pécs, 1931. 235.

³³⁴ *Renouard*: i. m. 14., *Firmin-Didot*: i. m. - Estei Hipolittról *Berzeviczy, Albert de*: Beatrice d'Arragon reine de Hongrie (1457-1508.) Tome II. Paris, 1912. passim.

közvetve - Aldus segítette elő. Néhány év múlva - 1507-ben - hasonló céllal a krakkói egyetem tanárai jelentkeznek. Tehát Közép-Európának azt a két szellemi centrumát, hol a következő magyar humanista nemzedék zöme nevelkedik, Aldus szelleme lengi át és az ő könyvei tárják ki a kaput Hellasz kultúrkincsei felé.³³⁵

Barátsága Celtisszel és más, nálunk is ismert, megfordult német humanistával - Cuspinianus, Camers stb. - megerősödik. Annál inkább, mert Celtis kutatóútjai alkalmával bizonyos kódexeket talált, amelyek szerfölött izgatták a kéziratok újdonságokért remegő nyomdászát. Közben üzleti érdekeiről sem feledkezik meg. Könyveit barátai révén is igyekszik minél szélesebb körben terjeszteni. 1501. július 7-én kelt levelében többek közt ezt írja Konrad Celtisnek: „Itt van két Vergilius és két Horatius, meg a tőlünk készített *Rudimentorum grammatices Latinae Linguae* két kötete. Ha úgy vélték, hogy el fognak kelni, nem kerül sokba, hogy írjatok: annyit küldhettek belőlük, amennyit csak parancsoltok. Ég veletek, és amint szoktatok, engem szeressetek, és ajánljatok a tanultaknak és mindazon tudósoknak, akikkel baráti viszonyban álltok”.³³⁶

Ekkoriban nem hiányzott a familiáris viszony Celtisék és a budai udvar között, kiváltképp az ott székelő cseh kancellária vezetőivel: Augustinus Olomucensisszel (Käsenbrot) és Jan Slechtával voltak jóviszonyban. Ezért nem látszik önkényesnek, - azonban más út sincs kizárva! -, hogy bizonyos összefüggést lássunk a fentebbiek és ugyanezen év (1501) december 2-án Budán kelt levél között, melyet Thurzó Zsigmond fehérvári prépost, királyi titkár intézett Aldushoz: „A napokban bizonyos enchyridion-alakú könyvek kerültek az én és György váradi püspök kezeihez, amelyek kényelmes voltak miatt csodálatos módon gyönyörködtettek minket”. Különösen kettő ragadta meg érdeklődésüket: Vergilius és Horatius, „quos pulchrioribus characteribus impressos ex edibus Aldi Romani emissos conspexi”. A firma nem ismeretlen. Eszébe juttatja Thurzónak régi barátságukat, és most erre hivatkozva kéri, adná ki számukra Cicero epistoláit és egyéb munkáit. Egyrészt nem járna rosszul (célozva anyagi ellenszolgáltatásra!), másrészt „et nobis et studiosis omnibus” nagy szolgálatot, kedves figyelmet tanúsítana.³³⁷

A válasz nem volt kétséges, mégis hamarabb jött, mint Thurzóék remélhették volna. Alig négy hónap múlva napvilágot látott Cicero *Epistolae familiares*, a budai levél visszhangjaként, Thurzóhoz intézett prefációval. Ebben Aldus kifejti, neki is szándékában volt Cicero műveinek kiadása, de Thurzó levelének hatása alatt siet mind neki, mind pedig a váradi püspöknek kedvében járni. Azért Cicero leveleit hozta ki, „mert gazdaggá, hajlékonyá, és, amit legtöbbször becsülök, könnyed stílusává teszi a vele foglalkozót”.³³⁸

Ez általános sablon ugyan, melyet a humanisták ritkán felejtenek el Cicero kapcsán elmondani, Aldus mégis tudatosan használja. A stílus a legelső helyet foglalja el a humanisták kelléktárában, mégis - ex officio - sehol sem volt olyan szükség rá, mint a kancelláriában, hol a diplomáciai és egyéb ügyeket levelekkel intézik. S egy-egy ilyen epistola egyúttal fémjelzi, vagy rossz színben tünteti fel a kancellária, illetve magánszemély humanitását. Jó példa erre

³³⁵ Celtis, Br. n°. 175. - Morawski, Casimir: Histoire de l'université de Cracovie. Moyen Âge et Renaissance. Traduction de P. Rougier. Paris-Cracovie, 1905. 3: 120-37.

³³⁶ Celtis Br. n° 262.

³³⁷ Celtis budai kapcsolataira ld. Ábel Jenő: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság, Budapest, 1880. (Értekezések a M. Tud. Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből VIII. 8.) és Fögel Sándor: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták. Bp. 1916. - Thurzó levele kiadva AnN; Nollhácz, 23. és Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. Nagyvárad. 1883. 1: 357.

³³⁸ Az ajánlott mű: MTC Epistolae familiares. (Végén:) Venetiis in aedib. Aldi, mense Aprili. M. DII. (App. Hung. 65.) Az ajánlólevél kiadva uo., AnN. 5-6.; francia fordításban Firmin-Didot, 207.

Báthori István vajda, akinek a Signoriához írt levelét így örökíti meg Marino Sanudo, Velence annalistája: „István vajdától kaptunk egy levelet, ma gran barbarie”.³³⁹ Ebben az időben sorban jelennek meg nyomtatásban is a levélírás művészetébe bevezető „Modus epistolandi”-k. A kancelláriákból sem hiányzanak, sőt minden kancelláriának megvan a maga kialakult gyakorlata. Mégsem árt vissza-visszatérni a művészi levélírás atyjához, utolérhetetlen mestéréhez: Ciceróhoz, aki egyeseknek - mint Aldus méltatlankodva megjegyzi - újabban nem tetszik. Ebből logikusan következik, hogy a budai kancelláriában nem így gondolkodnak, hanem az ortodox, Aldus szerinti helyes felfogás mellett törnek lándzsát. Ennek beszédes bizonyossága, hogy a legilletékesebb, a „hivatalos” magyar humanizmust „képviselő” testület, a kancellária két vezetőtagja fordult Aldushoz a Cicero-kiadás ügyében: Thurzó Zsigmond, a kancellária secretarius, és az emlegetett „váradi püspök”, a kancellária tulajdonképpeni feje: Szatmári György.

A kancellária szellemi nívója - humanista szemszögből nézve - épp most van emelkedőben. 1498-ig Bakócz Tamás volt a főkancellár. Ekkor ellenségei félreállították, s a vezetést Szatmári György secretarius vette át, aki Bakócz visszatérése ellenére (1501) titkos kancellári címmel továbbra is valóságos vezetője marad a király legfőbb hivatalának. Az emelkedés vonalát mutatja a secretariusok számának növekedése: 1500-ban kettő, 1502-ben már négy. Ezeket az állásokat ugyanis tehetséges, modern humanista képzettségűekkel töltik be. Thurzó Zsigmond, Csulai Móré Fülöp, Kesserű Mihály, Brodarics István - a korabeli respublica literaria berkeiben többé-kevésbé ismert nevek - jelzik megújulását.³⁴⁰

Szatmárinak, a kassai német származású polgárfiúnak szívügye a irodalom. Nem tudjuk, egyetemi tanulmányait hol végezte, de későbbi szellemi orientálódása Itália: Padova és Bologna felé mutatnak. A kancelláriai munka leköti minden energiáját, azért tud örülni a kislakú aldináknak, „mert egy idő óta - mint Thurzó írja az ő nevében is - különféle elfoglaltságunk miatt alig marad valami kis otium, hogy otthonunkban poétákkal és rétorokkal foglalkozhatnók, ezeket azonban hordozhatóságunknál fogva mind séta közben, mind pedig - hogy úgy mondjam - inter aulicandum adandó alkalommal legnagyobb gyönyörűségünkre élvezhetjük”. Aktív humanista tevékenysége egy-egy oráció vagy epistola megfabrikálásáig terjed. Egyik - 1515-ben elmondott - orációjáról egy „szakmabeli” fültanú elég fanyalogva emlékezik meg, s felrója a stílus helyzetéhez és alkalomhoz nem illő dagályosságát. Jelentőségéből ez a német szomszédságból jött csipkelődés mit sem von le, mert jelentősége nem ebben, hanem humanista magatartásában volt. „Nagylelkű és bőkezű olyan dolgokban - írja róla a velenceiek követe -, ahonnan a jó hír, az szép tisztesség és dicsőség áradhat reá...” Ez a vérbeli humanista mecénás tipikus magatartása. Nem professziója avagy mestersége a poézis, de képzettsége, tehetsége az átlagos olvasó fölé emeli, s az olvasás egy kissé lelki szükséglet.

Írása, stílusa - kiváltképp, ha eruditus voltát akarja megmutatni - a korabeli művelt dilettánsé. Ezen a réven sohasem lehetne „halhatatlan”! Háta mögött azonban zsíros egyházi javadalmak állnak, az ország első hivatalának vezetője, a jövő embere és szereti, de élni is tud a mitikus hatalmú pénzzel. Nem feledkezik meg a humanista baráti kapcsolatok kiépítéséről, nevének ajánlólevelekben való „forgalomba hozásáról”. Külföldi egyetemeken magyar diákokat tanítat. Pártfogoltjainak egész légiját sorolja fel Magyi Sebestyén bolognai Janus-kiadásának prefációjában. Titkárjai közül az egyik nem kisebb humanista, mint Balbi Jeromos, a másik pedig a mohácsi csata krónikása: Brodarics István. Két évtizeden keresztül ott áll majdminden magyarországi szellemi megmozdulás mögött: egyrészt mint szellemi indító, részint pedig

³³⁹ Sanudo megjegyzése: Magyar Történelmi Tár 1887. 92.

³⁴⁰ Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, 1458-1526. Bp. 1930. 12.

mint annak anyagi finanszírozója. Mindez nála lelki szükséglet, de indítékai közt nem kis szerepet játszik a kordivat és személyének propagandája.³⁴¹

Szatmári legtehetségesebb pártfogoltja és barátja a már többször említett Thurzó Zsigmond, aki valószínűleg az ő segítségével jutott be az 1500. évben a kancelláriába secretariusnak. Már a kancelláriába való kerülésekor humanista műltra tekinthetett vissza. Tanulmányait Padovában az „artes” jónevű tanárának, Calphurniusnak keze alatt végezte. Ekkor zajlott le Calphurnius és vetélytársa, Raphael Regius (mindkettő Aldus barátja!) között - korában is feltűnést keltő - tettelegességgel fajult vetélkedés az egyetemi katedráért, melyben az utóbbi húzta a rövidebbet. A zenebonát irodalmi párharc kísérte és követte: elsősorban tudományos téren - ha nem is a legtudományosabb tárgylagossággal és modorban - akarták egymás tehetségtelenségét és a literatúrában való járatlanságát bebizonyítani. Ebbe a csetepatéba az érdekelt mesterek tanítványai is belekapcsolódtak. Így lép fel „Sigismundus Hungarus”, akit Thurzóval azonosítanak, Calphurnius mellett, s állítólag „istius impulsu” még pénzt is ajánl Regiusnak, ha az általa Quintilianusból és Cicero *Ad Atticum* írt leveléből kijelölt szövegkritikai problémákat megnyugtatóan megoldja. Erre válaszol aztán Regius mester a következő évben megjelent munkájának egyik passzusában, hol Zsigmondunkat „kioktatja”, és a kérdéses helyeket a maga módján magyarázza.³⁴²

Ha valóban azonos az említett Sigismundus Hungarusszal, ez a kis epizód kedvező fényt vet Thurzó Zsigmond humanista képzettségére és a literatúra iránti érdeklődésére. Egyben arra is bizonyosság, hogy már diákkorában becsülte annyira a „nagy” Raphael Regius, hogy válasza méltassa. (Bár, ki tudja, a felajánlott pénz sem lehetett utolsó ösztönzője a katedráját vesztett magisternek!) Ilyen nagy port felvert pörben szereplő név gazdájának könnyebb bejutni más humanista körökbe is. Ezért nem csodálkozunk, hogy Aldushoz írt levelében régi barátságukra hivatkozik. Velence nincs messze hivatalos egyetemi városától, Padovától, s a bonae litterae lángjától megperzselődött diákok még messzebbre is elzarándokoltak tanáraik ajánló soraival egy-egy élő „oraculum”-hoz. Aldus pedig, kinek „olim” vendége volt, úgy említi, mint „humanissimum sane ac doctissimum hominem, et admodum quam studiosum Ciceronis”.³⁴³

*

Nem véletlen ez a humanista pezsgés a budai kancelláriai körökben. Házasodik a király. Ez újabb terheket ró a kancelláriára, hisz ennek kell az ezt megelőző bonyolult diplomáciai tárgyalásokat lebonyolítania, másrészt, ha az ifjú királyasszony francia kíséretével megérkezik, nagy szükség lesz a nyelveket tudó s a korabeli magas műveltség, mely a humanista műveltséggel esett egybe, szintjén álló udvari emberekre. Szatmári választása magától értetődően a legifjabb generáció kiemelkedő képviselőire esett, akik az imént tértek vissza Itália egyetemeiről, hol a kor legdivatosabb mestereinek voltak kedvenc tanítványai. Bennük még

³⁴¹ Tóth-Szabó Pál: Szatmári György primás (1457-1524). (Magyar történeti életrajzok.) Bp. 1906. - Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. 1935. 192-5. Orációjáról: AnN 36. - A velencei követ jelentése Sanudonál: Magyar Történelmi Tár 1887. 289.

³⁴² Wenzel Gusztáv: Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó-családból. 1497-1540. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. VII. 9.) Bp. 1878. 11-18. - Bunyitay: i. m. 354-66. - Fögel József: II. Ulászló udvartartása (1490-1516.) Bp. 1913. 46., 84. et passim. - Szilágyi: i. m. 12., 47. - Sigismundus Hungarusról ld. Ábel Jenő: I. György kalocsai érsek. EPhK 1880. 33-34. Azonosítása Veress, 168-9. Azonban a Padovában 1500. illetve 1502-ben tanuló Sigismundus Hungarus-szal való azonosítás téves (uo. 172.), mert Thurzó ekkor már Budán van. - Regius munkája: Raphaelis Regii epistolae Plynii: qua libri naturalis historiae... Venetiis 1490. (App. Hung. 20.) (Nem aldina!) - Zsigmondra vonatkozó passzus közölve Veress, 431-6.

³⁴³ Veress, 463.

frissen éltek azok az eszmények, melyek felé tanáraik elindították őket, a humanista scola irodalmi levegőjét hozva a fagyos Iszter partjaira. Így kerül a kancelláriába a házasság diplomáciai előkészítésében tevékenyen résztvevő Thurzó Zsigmond mellé a két kitűnő Beroaldus-tanítvány: Kesserű Mihály és Csulai Móré Fülöp, ki majd a királyné udvarmestere lesz, és később a Bécsben, Bolognában és Párizsban végzett Gosztonyi János, aki a királynő titkára és tolmácsa.

Hozzájárult még, hogy a budai cseh kancellária sem akart hátramaradni. Kiváló vezetőinek 1502-ben sikerült kancelláriájukba csalni a legnagyobb cseh humanista költőt: Hassisteini hobkovic Bohuslavot. Ekkor a budai szellemi élet valóban európai szinten állt. „Végül azt kívánom tudatni Veled - írja Bohuslav Budáról egyik barátjának - hogy mindenek között az tetszik nekem Pannóniában, hogy sok irodalomban jártast és mindenfajta tudóst talállok, akiknek társalgásával és barátságával élni gyönyörűségemül szolgál.” Mégis, kik voltak azok a magyarok, akikkel Bohuslav barátkozott? Néhányat megjelöl egy későbbi levelében: „Üdvözlégy - búcsúzik Slechtától - és ajánlj engem a Főtisztelendő váradi püspök úrnak [Szatmári György], veszprémi püspök úrnak [Ernuszt Zsigmond, ki egykor Padovában végzett], a fehérvári prépost úrnak [Thurzó Zsigmond] és az én barátomnak, Móré Fülöp úrnak”. A feminin, finomlelkű, vallásos cseh humanista mégis, idegenül mozgott az ellaicizálódó királyi udvarban, ahol a nyers magyar urak szemben mosolyognak, de „alattomosak”, ahol „az egyháziak sűrűbben beszélnek a pénzről, mint az égről, gyakrabban van ajkukon a Nemesis és Lais, mint Krisztus neve, s szinte túrhetetlen, hogy inkább bújják Plautust és Vergiliust, mint az evangéliumot, és Epicurus tanait nagyobb lelkesedéssel tanulmányozzák, mint az egyházjogot.”³⁴⁴

Ezt a tömör jellemzést, még ha le is számítjuk a humanista stílus sablonos általánosítását, ki-ki saját felfogása és beállítottsága szerint kommentálhatja. Egy azonban tény, s ez kiváltképpen az idézett szöveg második részére vonatkozik, Bohuslav ítélete humanista szemszögből nézve nem elmarasztaló. Sőt csak azt bizonyítja, hogy az új szellem a magyar elitréteg vérébe felszívódott, a fejlődés oly természetes magaslatára jutott, ahol az irodalmi érdeklődés már nem csupán divat, hanem belső kényszer s egy kissé világnézet. S alig csalódunk, ha azt állítjuk, hogy az ominózus Vergilius, melyet Budán annyira bújnak, Aldus kisformátumú remekműve.

Bohuslav levele kelt 1502. augusztus 1-én, Anne de Foix megérkezésének küszöbén.

Francia közbjáték

Miksa császár az 1491. november 7-én II. Ulászlóval kötött békeszerződés értelmében maga és utódai számára jogot nyert a magyar trónra. Riválisai, a francia és a lengyel király, sem nézték a Habsburg-ház imperialista törekvéseit ölbe tett kézzel, a magyar királyt ők is érdeklőrkörükbe akarták vonni. Az érdekelt felek Ulászló házassági ügyében mérköztek meg először. Miksa mindenáron meg akarta hiúsítani a Beatrixszal kötött házassága felbontását, - Mátyás özvegyének meddősége ugyanis az ő esélyeit növelte. Ezzel szemben ellenlábasai a felbontás érdekében mozgattak meg minden követ. Végül is ők győztek.

A francia király, XII. Lajos, már előbb azzal az ajánlattal jött, hogy Ulászló az ő rokonságából vegyen feleséget. Miksa sem volt rest, hasonló plánummal állt elő. De itt is kudarcot vallott.

³⁴⁴ Bohuslavról ld. *Fogel*: i. m. 86-91. Leveleiből vett idézetek *Truhlař, Josef*: Listar Bohuslava Hasisteinského z Lobkovic. Praze, 1893. 136., 140., 135-6.

1501 decemberében a szerémi püspök és a lengyel király követei a magyar király megbízásából Franciaországba mentek, hogy a tervezett házasságot nyélbe üssék, ami teljes mértékben sikerült is. (Ekkor és ezen az úton került Thurzóék levele Aldushoz!) Ez egyúttal francia, lengyel, magyar szövetséget jelentett, melyhez még a velenceiek csatlakoztak. A kimondott cél természetesen a régi, elkophatatlan varázsige: a török elleni összefogás; igazában pedig a Habsburgok imperialista törekvéseinek keresztjezése.³⁴⁵

A követek választása XII. Lajos feleségének, Anne de Bretagnenak tizenhétéves unokahúgára, a „bella, piccola e dolze nel parlar” Anne de Foix-ra esett, aki már hétéves kora óta királyi nagynénjének híres udvarában nevelkedett, hol a művészeteket pártfogolták, s kiváltképp a rhetoriqueur-ök költészete virágzott. Az új magyar királyné 1502. június 22-én Blois-ból elindult új hazája felé. A Felizianóban tartott búcsúlakomán kora legnagyobb rhetoriqueur-je nyújtott át neki búcsúverset, melyet az megkönyezett. Útjuk a velencei Köztársaság területén vitt át. A signoria, mely 1501 tavaszán szövetkezett a pápával és a magyar királlyal a török ellen, éppen az állítólagos támadás előkészítése közben kötött békét a szultánnal. E kis félrelépés eltussolására kapóra jött Anne de Foix jövetele. Hogy mind a magyar, mind pedig a francia királyt lekötelezzék, alaposan kitettek magukért. A királynét a velencei területen hármas fogadtatás várta.

Útja diadalmenet volt. A városba július 31-én érkezett meg. Nagyszerű fogadtatás, fényesebbnél fényesebb ünnepségek kápráztatták el a fiatal, szórakozásokban kedvét lelő Anne de Foix-t és kíséretét. Az ünnepségek gazdag renaissance-pompájának búvőletében a fogadtatást feljegyző francia herold, Pierre Choque csak ámuldozni tud: „que je vis jamais”, illet még életében sem látott, pedig fényűzésben a francia udvar sem állt az utolsó helyen.³⁴⁶

A signoria négy napra számított. Csakhogy a magyar és francia urak összekülönböztek a hozományon, így a velencei vendégeskedés augusztus 21-ig tolódozott ki. A királyné idejét a környék és a város nevezetességeinek megtekintésével ütötte el. Így, ha eddig nem, most alkalma nyílt Velence leghíresebb nyomdájának megtekintésére. S ezt - mint egy alább bővebben ismerttetendő levélből joggal következtethetjük - nem is mulasztotta el.

A királynő kíséretével valószínűleg magyarok is megfordultak ekkor Aldus műhelyében: Bacsikai Miklós, Szatmári Ferenc győri püspök, Bakócz Tamásnak öccse, akinek verseiről és humanista voltáról Bonfini a legelőnyösebben nyilatkozik, meg a fiatal, Padovában tanult Csáki Miklós, akinek éppen most ajánlja Matthaeus Andronicus Tragurinus Ulászló házasságára írt és 1502-ben Velencében kiadott epithalamiumát.³⁴⁷

Ezt a szerencsés alkalmat jobban kihasználta a királyné környezetében levő francia széplélek, Joannes Capellanus. El-ellátogatott baráti eszmecserére Aldusék körébe, s összeemelegedett annak apósával stb. Művelt, utriusque linguae jártas, hozzá még a királyné közvetlen közeléből, így lesz alkalma belelapoznia féltve őrzött corvinákba is! Aldus fel is használja ezt a jó

³⁴⁵ Szabó: i. m. 87.

³⁴⁶ Wenzel Gusztáv: II. Ulászló magyar és cseh királynak házassége 1501-1506. Századok 1878. 630-41. stb. - Kropf Lajos: Anna királyné, II. Ulászló neje. Századok 1895. 689-709.; - Dobosy Tibor: Pierre Choque, Anna magyar királyné francia kísérője. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest 46.) Bp. 1940.

³⁴⁷ Banfi, Florio: Matteo Andreis da Trau per le nozze di Vladislao II. re d'Ungheria con la regina Anna di Foix (1502). Archivio storico per la Dalmazia. 1938. vol. XXV., fasc. 145. 19-33. - A mű App. Hung. 63. - Új kiadása Juhász László gondozásában és sorozatában (Bibliotheca Medii Recentisque Aevorum). Szeged. 1933. - Csákiról ld. Veress, 174. - Andronicus dedikációja még uo. 140-1.

összeköttest, és megkéri Capellanus, ha majd Budára érnek, találjon rá módot, s küldje meg neki a Mátyás könyvtárában található görög kódexek jegyzékét.³⁴⁸

Mint már Csáki Miklóssal kapcsolatban láttuk, a királyné velencei tartózkodásának irodalmi visszhangja támadt. A fogadtatásokon elhangzott orációk, poémák nyomtatva is napvilágra jöttek. Sanudo is feljegyezte: „Az a hír járja, két francia és két magyar leírják mindazt a megtiszteltetést, amely a királynét a mi földünkön érte, hogy aztán mind a francia, mind pedig a magyar királynak bemutassák”. Az egyik franciát és jelentését ismerjük: Pierre Choque, Anne de Bretagne heroldja, akit úrnője azért adott unokahúga kísérvőjéül, hogy az egész útról, a fogadtatásról és a magyarországi koronázásról részletesen beszámoljon. A másik francia Capellanus lehetett.³⁴⁹

Ha a franciák és magyarok megírták is jelentésüket, a messzire látó signoria nem elégedett meg ennyivel. Ha már ily hallatlan summát költött, ám lássa a világ ezt a nagyvonalú „liberalitas”-t. Ezért a fogadás történetét a kitűnő humanista hírében álló diplomatájával, Angelo Gabriellivel is megíratta és kiadatta, aki - mint ahogyan illett - ciceroniánus periódusokba zárta mondanivalóját. S ki másnak ajánlhatná kis művét, mint a Budán állomásozó velencei követnek, Giustinianinak, a szintén jónevű humanistának (melyik velencei követ nem volt az!), Erasmus és Aldus barátjának. Gabrieli könyve Budán kézről-kézre járhatott, hisz aktuális tárgyról, divatos humanista modorban íratott. Azért is figyelmet érdemel, mert írója Aldus legszűkebb baráti köréhez tartozott.³⁵⁰

Anne de Foix-t Magyarországon is a legnagyobb pompa, ünnepeltetés várta és kísérte. Itt is egyre ámuldozott Pierre Choque. De a velencei szép napok ragyogása nem szürkült el, a királyné legszebb emlékei között őrizte, örült, ha felidézhetette. A velenceiek elérték céljukat, Bakócz mellett új nagy pártfogót szereztek a magyar királyi udvarban. Benetti követségi titkár méltán dicsekedhetett azzal, hogy óraszám beszélget a királynéval.

A velencei emlékekhez Aldus is hozzátartozott. Capellanus nem felejtette el ígéretét, és a Budát a francia udvarral összekötő staféták be-bekopogtatnak a Rialtóra leveleivel. „Már megírtam neked, kiváló férfiú - értesíti Aldust (1502) december 19-én kelt levelében -, a mi igen kegyes királynénk magyarországi fogadtatását azon görög könyvek címeivel együtt, amelyek a nagyságos Mátyás királytól egykoron alapított bibliothecában szép számmal találhatók.” Pierre Choque is megemlékezik a könyvtárról, amelyben becslése szerint három-négyszáz kézirat és könyv lehet görög, latin és magyar nyelven. A humanisták számára ez volt Buda legnagyobb attrakciója. Aldus német barátai közül többen fenték rá fogukat. És éppen ezeknek és más Budán megforduló bibliofilek kezén csúszott ki több az országból.³⁵¹

³⁴⁸ Mindezt Capellanus „Ex Buda decembris 19”, minden bizonnyal 1502-ben Aldushoz írt leveléből tudjuk. Kiadva AnN 106-7., teljesen hüen pedig *Nolhac* n°. 88., p. 97. Kiletét pontosabban megállapítani nem tudjuk, valószínűleg azonos a Pierre Choque-említett „Joan Capolain”-nel. (Jean Chapelain?) Francia voltát bizonyítja levelének címe: „Messire Aldo Imprimeur demourant a Venise dauant St. Augustin, ou les Bailler en la botique de liures a lenseigne de la tour, pres de pont Realto”.

³⁴⁹ Sanudo feljegyzése: Magyar Történelmi tár 1887. 17.

³⁵⁰ Gabrieli könyve: *Libellus Hospitalis Munificentiae Venetorum in excipienda Anna Regina Hungariae per Angelum Chabrielem compositus Venetiis 1502.* (Nem Aldusnál) App. Hung. 64. - Gabrieliről *Firmin Didot* 63., 149., 271., 330; Giustinianiról uo. passim. Egy - Ulászló előtt elmondott - beszéde kinyomtatva 1502-ben. (App. Hung. 40.)

³⁵¹ Pierre Choque jelentése kiadva: *Marczali Henrik*: Közlemények a párizsi nemzeti könyvtárból. Magyar Történelmi Tár 1877. 112. - A Corvina sorsáról Mátyás halála után ld. Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Írták *Fraknoi Vilmos*, *Fögel József*, *Gulyás Pál* és *Hoffmann Edith*. Bp. 1927. 23-4.

Aldus, aki mind barátait, mind pedig a külföldön megforduló követeket beszervezte a kiadásokhoz elengedhetetlen, ritka kódexek megszerzésére, vagy lemásolására, hogyan fogadta a Corvina jegyzékét, nem tudjuk. Valószínű, hogy számára itt alig lehetett valami novum, mert - bármilyen rossz levélíró volt - ha valami értékes kódex akadt volna köztük, nem felejt el Capellanus első levelére válaszolni.

Capellanus levele egyben rávilágít Budán betöltött szerepére: „a királynő nagy előhaladást tett a latin beszédben”. Tehát tanítója volt a tizenhét éves Anne de Foix-nak és még Budán is tovább oktatta a latinra, amely a királyi udvarok nemzetközi érintkezési és társalgási, a magyar udvari köröknek pedig második anyanyelve volt. És ő volt a kapocs a királyné és Aldus között: „a királyné magát neked ajánlja, s ha valamiben lehetséges, a legkészségesebben segítségére áll”. Ezekből a sorokból láthatjuk, hogy Anne de Foix-t odasorozhatjuk Aldus fejedelmi mecénásnői - Isabella d’Este és Lucrezia Borgia - mellé. Könyvet ugyan nem ajánlott neki, csupán egy kiadványában találkozunk nevével. 1505 áprilisában hagyta el műhelyét J. Aurelius Augurellus jambikus verseket, orációkat és carmeneket tartalmazó kötete. Nagy humanistákhoz címzett versek mellett egy: „Annához, Pannónia királynéjához, Treviso város nevében”. Tehát még az egykori meleg fogadtatás egyik tanúja.³⁵²

Capellanus levelének legérdekesebb szakasza a budai humanista életre utal: „Mikként a másik levelemben neked megírtam, az a tervem, hogy a tél elmúltával hazamenjek, és visszatérés közben téged is meglátogatlak, akkor sok mindenről bővebben fogunk társalogni. Itt ugyanis semmi közelebbi kapcsolatom nincs a magyarokkal, s nem lehet velük a bonae litterae-t gyakorolni, tehát amilyen hamar csak tehetem, visszatérek”. - Bizony, nem a legelőnyösebben mutatja be a budai udvart Aldusnak. Úgy látszik, nem találta meg sem számításait, sem a kontaktust a magyarországi humanistákkal. Talán az is közrejátszott, hogy Budán a királynéval jött franciákkal a magyarok nem túlságosan szimpatizáltak, már a koronázási és budai ünnepségek alatt is napirenden voltak az összekoccanások. Azonkívül, aki humanistaszámba jöhetett, azt lefoglalta a kancelláriai és egyéb munka, nem ért rá naphosszat diskurálni, a magyar uraknál pedig más téma járt. Idegenül, gyökértelenül érezte magát a „barbár” környezetben, így jobbnak látta a visszatérést hazájába. Távozásával Aldus is elvesztette a királynő pártfogását, melyet igazában neki köszönhetett.³⁵³

Az elmaradt Janus Pannonius-kiadás

Aldusnak az Alpokon túli barátok nemcsak kiadványait kérő leveleket írtak. Celtis, bár Bécsnek is van könyvsajtója, az aldusi nyomda szép betűivel szeretné megjelentetni egyik verses munkáját, melyben Miksának II. Ulászlón aratott diadalát ünnepli. A velencei nyomdász

³⁵² „Regina iam multum profecit in latino sermone” (Nolhac 97.) A *sermo* a klasszikusoknál elsődleges, a humanistáknál pedig majdnem kizárólagos jelentése: beszéd, beszélgetés; semmiesetre sem esik egybe itt a *linguá*-val. Így alaptalan a szakirodalomnak általánosan elfogadott és használt véleménye, hogy Anna nem tudott latinul, csak Budán kezdett el tanulni. - Augurellusról ld. Enciclopedia italiana 5: 336.; - könyve: App. Hung. 1595. - Kisebb jelentőségű humanista. Szül. 1440 körül. Velencében s Padovában tanult. A két Bembo, Poliziano stb. barátja. 1495-ben Trevisóba, majd Velencébe ment, itt Aldus, Gabrieli, Canale baráti köréhez tartozott. Mikor nem kapta meg Georgius Valla katedráját, végleg Trevisóban maradt. (†1524.) „Scrisse in latino carmi e sermoni di sapore oraziano” és a vulgáris poézist is művelte Petrarca modorában.

³⁵³ „...Etienim hic nulla est mihi cum Hungaris consuetudo nec ulla mihi esse potest cum eis in bonis litteris excitatio.” Nolhac 97., *Abelnél* helyesebben: „exercitatio”. (AnN 106.) Magyar és francia urak közti összekoccanásokra ld. Wenzel: i. m. 818.

diplomatikusan, humanista szellemességgel tér ki: szívesen kiadná, „de félni kell a királyoktól; én ugyanis sehogy sem tudom kiverni fejemből Ovidius ama mondását: Nem tudod, hogy a királyok keze messze ér?” E visszautasításkor aligha Ulászlóra gondol, sokkal inkább Anne de Foix-ra és a királyi udvarban levő barátaira.³⁵⁴

Ezek nem is feledkeznek meg róla. Jagelló-kori humanizmusunk főként abban tér el a Mátyás-koritól, hogy mind fokozottabb a nyomtatott betű iránti érdeklődés. A nyomtatott könyvek Mátyás könyvtárából sem hiányoztak, de ezeket is miniálták, s bennük még a kódexek szelleme kísért. Mátyás kora az esztétikusabb kivitelű arisztokratikus kódexeknek adta az elsőbbséget, s erre volt büszke. Beroaldus, Calphurnius iskoláiból és a bécsi egyetemről kikerült újabb nemzedék már nem előítélettel tekint a könyvnyomtatásra, ellenkezőleg, nagyon is tisztában van hallatlan jelentőségével. A díszes, vagy kevésbé díszes kéziratirodalom is továbbél, de a művelt Európával lépést tartó és nevüket nagyobb nyilvánosság elé vinni akaró írók és mecénások már keveslik, mert a nyomtatott könyvet tartják a literatura természetes megjelenési formájának.

Ezért érdekes Erazmus megjegyzése Aldus-szal kapcsolatban: „Nem egyszer önként küldtek hozzá magyarok és lengyelek régi kéziratokat - nem minden ajándék nélkül -, hogy azokat az ő megszokott gondozásában publikálja a világnak”. E sorokat Erazmus 1508-ban Aldus házában írta. Nem tudjuk, mire céloz, hisz magyaroktól küldött „régí kézirat” alapján kiadott könyv nem hagyta el a velencei nyomdát. Erről az esetleg kiadott mű előszavában bizonynyal szó esett volna. Nem lehetetlen azonban, hogy összefüggésben áll azzal az érdekes megbízatással, melynek létrehozásán előbb egy padovai diák, majd pedig maga a kancellár tárgyalt Aldus-szal. Most azonban nem Cicero-kiadásról van szó, nem is valami más klasszikus auktorról; egy magyar humanista munkáját szeretnék kinyomtatni.

Mióta ugyanis Mátyás király megbízásából kancellárja, a tudós Váradi Péter, Janus Pannonius verseit összegyűjtötte, ez bekerült a Corvinába és elterjedt másolatokban. Janus szellemi hagyatéka a magyar humanizmus számára éltető hagyománnyá vált. Valamikor Janus is a királyi kancelláriában dolgozott. Verseinek első összegyűjtője pedig a kancellária vezetője. Szelleme itt él tovább, itt hat legerősebben. Ezért szinte magától értetődő, hogy a kancellária jelenlegi vezetője, Szatmári György az akkori világ legelőkelőbb nyomdájával tárgyal kiadásáról.³⁵⁵

E kettős kiadási tervet Szatmári titkárának, Brodarics Istvánnak 1512. október 17-én Budáról kelt leveléből tudjuk, melyet a signoriához leküldött magyar követ, Csulai Móré Fülöp adott át Aldusnak. Már a címzés is régi, meghitt barátságot tételez fel: „Clarissimo domino Aldo Manucio Romano. Impressorum summo, Fratri et amico optimo.” A levél magyarra fordítva így hangzik: „Már idestova hat éve, amikor ugyanis a padovai egyetemről hazatérőben voltam, meghagytam egy Jordanus nevű Velencében dolgozó német könyvkereskedőnek, hogy ama Pannoniai János néhány munkáját, amelyeknek a kinyomtatásáról akkor én, azután pedig az én uram nálad tárgyalt, juttassa el kezédhez. Ha ezt ő végrehajtotta, akkor szíveskedjél a könyvecskéket magukat a nagyságos és főtisztelendő királyi követ úrnak, aki ezt a levelet hozzád eljuttatja, átadni. Nehogy ilyen nagy férfiú örök szennybe takarva lapuljon, elhatároztam, hogy az ő munkáit feltétlenül kiadatom, és ezt uram segítségével és akarata szerint meg

³⁵⁴ Aldus idézett levele: Celtis Br. n°. 315. (kelt Velence, 1504. szept. 2.). S valóban, amint Celtis versezete - másutt - megjelent, máris vétót emel ellene Budáról Augustinus Olomucensis a bécsi humanistához írt levelében. (Celtis Br. n°. 320.)

³⁵⁵ Az idézet Erazmus *Adagiájának* 1508. évi aldusi kiadásában: „Quoties illem ab Hungaris ac Polonis missa sunt ultro vetusa exemplaria, non sine honorario munere, ut ea iusta cura publicaret orbi”. (Chiliad. II. C. I. n. 1. fol. 113 v.) Janus-hagyomány és kiadások, ld. *Husztli*: i. m. 294-6. *Waldapfel Imre*: Humanizmus és nemzeti irodalom. It 1933. 16.

is cselekszem. Ebben mind az én uramnak, mind pedig nekem igen kedves dolgot tesz uraságod...”³⁵⁶

Brodarics 1505-ben decretorum doctor-i címmel tért vissza Itáliából, hol hosszú éveken keresztül tanulmányait végezte. Ekkor sem magasztánból jön haza. Püspöke - ő zágrábi kanonok - hívja haza bizonyos 300 arany elszámolása miatt, melynek elsikkasztásával rosszakarói vádolják. Ha ez az alaptalan gyanúsítás közbe nem jött volna, „még most is Itáliában tanulnék, ha ugyan az volt a zágrábi püspök akarata”. Úgy látszik, a római jogot is beakarta fejezni. Tanulmányait különben Padovában kezdte el, s ott „adhuc adolescentulus” több évig tanult a már ismert Calphurniusnál, majd innét Bolognába ment, az „artes” legfelkapottabb tanárához, Beroaldushoz. Oly nagy előrehaladást tesz és annyira kitűnik tehetségével, hogy Pinus Tolosanus egykorú Beroaldus-életrajzában feltűnően kiemeli a tanítványok tömegéből: „...és ha valamennyi tanítványát felsorolnám, ez maga egy vaskos kötetet tenne ki, de mégsem hallgathatnék rosszakarat nélkül a zágrábi Brodarics melléknevű Pannoniai Istvánról, aki nekem előbb lakó-, majd tanulóársam (condiscipulus) volt. Ez az igen nagy tehetségű és hihetetlen fogékonysággal és emlékezőtehetséggel megáldott fiatalember, ámbár hajdan még mint serdülő ifjú Padovában több évig hallgatta Calphurniust, a mi közös mesterrünk vezetése mellett oly nagy előrehaladást tett, hogy, hacsak övének leveleitől kényszerítve másfelé nem fordította volna tehetségét, a tudományok ezen nemében - úgy látszott - nagy eredményeket ért volna el”.³⁵⁷

A literatura elleni „árulását” minden bizonnyal azzal követte el, hogy az otthoniak követelésére hátat fordított az artes-nek, s Padovában a „verbosus leges”, a praktikus életre nélkülözhetetlen jogot tanulmányozta. 1501. október 5-én már ott is találjuk. De ez csak kényszer volt,

³⁵⁶ A levél kiadva *Ábel Jenő*: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. 30. és *Nolhac*, n°. 85. p. 94.: „Excellentissime uir, amice obseruande, salutem ac prosperitatem. Iusseram cuidam librario Alemanno, Jordano nomine, Veneciis agenti sexto iam circiter abhinc anno, tum uidelicet cum ego gymnasio Patauino in patriam redirem, ut quaedam opuscula Joannis illius Pannonii, pro quorum impressione et ego tunc et herus meus preterea apud te egerat, in manus tuae dominationi daret. Quod si factum ab illo est, rogo tuam dominationem uelit libellos ipsos ad manus magnifici ac reuerendi domini oratoris Regis nostri, qui tibi praesentes reddet, dare. Ne enim uir tantus perpetuo carie obsitus lateat, decreui opuscula eius omnino in lucem emitti curare, idque auxilio ac uoluntate domini mei. In quo et ipsi (domino) meo et me mihi rem gratissimam tua dominatio faciet, quae optimo ualeat. Ex Buda. XVII. Kal., Octobr. M. D. XII°.

Bonus frater ac deditissimus,

Stephanus Brodariich dd. secretarius R. D. Quinquecclesiensis
cancellarii Regis Hungariae.”

Egy szakmabeli Jordanusszal Franciaországban találkozunk, Glanvilában német műhelyben dolgozik „Ein Kleriker Jean Jordan von Menistosa” (2) (Diözese Poitiers); (*Haebler, Konrad*: Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande. München, 1924. 239.)

³⁵⁷ Brodaricsról ld. *Sörös Pongrácz*: Jerosini Brodarics István. (A Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből 62. sz.) Bp. 1907. - A váci egyházmegye történeti névtára. Második rész: A papság életadatai. Vác, 1917. 532-42. - 1505-ben tért haza, ennek körülményeire ld. *Kaján Gábor*: Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez. (Történeti értekezések 3. sz.) Bp. 1913. 20-23. - *Tkalčić* Monumenta historica Lib. Reg. Civitatis Zagrabiae. Zagrab, 1896. 3: 8. - Pinus Tolosanus munkája még Beroaldus halálának (†1505. július 7-én) évében jelent meg Bolognában. E munka magyar vonatkozását ismerteti *Révész Mária*: Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez. EPhK 1941. 164-6. - Pinus Tolosanusról (Jean de Pins) ld. *Nouvelle Biographie Générale*. (Paris, 1862.) 41: 277-8. és *Malagola, Carlo*: Della vita e delle opere di Antonio Urceo detto Codro. Bologna, 1878. 302-4. - Brodarics itáliai iskolázásának menetét és kronológiáját tévesen állapítottam meg *Veress* sokszor idézett művéről írt recenziómban. (Századok 1942. 342.) Tévedéseimet a fentebbiekben helyesbitem.

nem árulás, mert a humanisták közössége előtt ily kitűnően minősített zágrábi kanonok még jogi stúdiumai mellett sem feledkezett meg kedvenc tanulmányairól és álmairól, melyek felé tanárai elindították. Eszményként Janus lebeghetett szeme előtt, aki neki különben is földije volt, így verseinek kiadását fokozottabb mértékben szívében viselte. Aldust már régebből ismerhette, baráti viszonyban volt vele, s ekkor tárgyal Janus néhány munkájának kiadásáról. Hazafelé jövet, Velencén keresztül visz az útja. Gondok nyomják, hisz püspöke sikkasztás gyanúja miatt hívja vissza, a Janus-kiadásról mégsem feledkezik meg. Aldust azonban nem találja otthon, az csak 1506. július 7-én tér vissza Lombardiából, ezért a kiadandó munka kéziratait egy bizonyos Jordanusra bízta, azzal a meghagyással, hogy azt adja át Aldus Manutiusnak.³⁵⁸

Hogy Szatmári, „az én uram”, ettől a próbálkozástól függetlenül tett kísérletet, vagy pedig Brodarics hazatérése után kapcsolódik ebbe az akcióba, nem tudjuk. Tény, hogy az első próbálkozás mögött még nem ő áll. Brodarics pártfogója ekkor még nagybátyja, Jalsith János zágrábi örkanonok, és a zágrábi püspök. Kellemetlen ügyében a királyhoz föllebbez, Budára megy, s ott ügye nem csupán kedvező elintézkést nyer, hanem Bakócz Tamás, az esztergomi érsek veszi pártfogásába és fogadja udvarába. A görög és latin nyelvben jártas, a jogban képzett magyar humanista hamarosan Szatmári György titkára lesz és bekerül a kancelláriába. E személyi kapcsolatok ismeretében nem tartjuk kizártnak, hogy Szatmárinak a Janus Pannoni-us-kiadás érdekében tett lépései mögött is titkára intenciói érvényesülnek.³⁵⁹

Mi lehetett az oka, hogy a velencei Janus-kiadás elmaradt és hogy Brodarics annyi év után újra jelentkezett?

Lehetséges, hogy a kézirat el sem jutott Aldushoz. Ha meg eljutott, a háborús idők nem kedveztek a könyvnyomtatás műszájának. Műhelyében 1506-ban megszakadt a munka. 1507-ben csak egy kisebb nyomtatványa jelenik meg, melyen már apósa, Andreas Asolanus is szerepel társként. Zilált anyagi viszonyok között él, betegeskedik, de terveit most sem adja fel. Kéziratok után kutat, s anyagi és erkölcsi támogatást keres, hogy félbemaradt munkáját folytathassa. Minderről valószínűleg Budán is tudnak. A lengyel Jan Lubranski, a humanista poznani püspök, Szatmáriék barátja ugyanis innét Budáról keltezve küldi levelét Aldushoz, kiről úgy tudja, hogy jelenleg nem tartózkodik Velencében, mert a „császári felséghez” ment.

Az ekkor Itáliában időző Miksa császár kancelláriájában székelő humanista barátai ígérték meg neki támogatásukat és közbenjárásukat. Az egyik német kancellista leveléből értesülünk a következőkről: „Ajánlom neked magam és a mi Pisónkat, aki, amint leveléből tudom, hamarosan nálad lesz”. Ez pedig senki más, mint a Rómában követként tartózkodó Pisó Jakab. Úgy látszik, hogy a római humanista körökben otthonosan mozgó erdélyi szász humanista, „a mi Pisónk”, II. Lajos későbbi nevelője szintén bejáratos volt Aldus házába. Mint ezek a jelek is mutatják, 1507 második felében valamelyest javult Aldus helyzete. 1508-ban újra pezsdül a munka. Itt van Erasmus. 1509-ben azonban másodszor is be kell zárnia officináját. Most zúdulnak Velencére a cambray-i liga keserves évei és megpróbáltatásai. A műhely az 1510. és 1511. években is zárva marad. Csak a következő évben kezd újra életre ébredni. Ekkor a magyarok is újra jelentkeznek. Velencébe magyar követ jön, Csulai Mór Fülöp, s ő magával hozta Brodarics levelét.³⁶⁰

³⁵⁸ Veress, Andreas: *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium* (1264-1864.) Bp. 1915. 23.

³⁵⁹ Kujáni: i. m. 20-21. és u.a.: Brodarics István levelezése. 1508-1538. Történelmi Tár. Új folyam. 1908. 343. - Nagybátyja említve Tkalcíč: i. m. 8.

³⁶⁰ Firmin-Didot 283-327. - Fraknói Vilmos: Magyarország és a cambrayi liga. Századok 1882. 177. etc. - Lubranski levele (kelt Budán, 1507. június 1.): *Nolhac*, n°. 61. p. 72., róla ld. Firmin-Didot, 219-20. és Morawski: i. m. 117., 150. - Pisó Jakabról l. Ábel: Magyarországi humanisták... 83-94. Római tartózkodásáról Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva 1924. - Az idézett levél (kelt Padovában, 1507. augusztus 15.) *Nolhac* n°. 63. p. 73.

Másrészt az sem valószínűtlen, hogy Brodarics hibás, javítatlan szöveget küldött. A közel egykorú Janus-kiadók mind felpanaszolják, hogy a versek nagyon romlott szöveggel forognak közkézen, megérik javítani. Pedig Aldus semmire sem haragudott jobban, mint az emendálatlan szövegekre, meg azokra, akik ilyet nyakára küldtek. Az effélét nem is nyomtatta le sajtóján. S így a használhatatlan Janus-kézirat az idők folyamán Aldusnál elkallódhatott.³⁶¹

Brodarics is rég megfeledkezhetett, rég lemondhatott kiadási terveiről. Paulus Crosnensis Perényi Gábornak ajánlott, 1512. évi Janus-kiadása juttathatta újra eszébe. Most már eltökélt szándéka a kiadás. Éppen kapóra jön Csulai Móré Fülöp követi kiküldetése Velencébe. Kiadás végett kéri vissza a kéziratot. Terve - ki tudja, miért - most sem vált valóra. Alig lehet azonban véletlen az, hogy míg 1512. október 17-én kelt levelében a kézirat sorsa után érdeklődik, hangoztatva saját és Szatmárinak óhaját, addig 1513 februárjában megjelenik Bolognában Janus *Guarino-panegyricusa* Magyi Sebestyén gondozásában Szatmári Györgynek ajánlva. Az ajánlólevél felsorolja a kancellár pártfogoltjait, köztük van Brodarics is, a „laurea dignus Apollinari”.³⁶²

Brodarics nevével Aldus barátai között többé nem találkozunk. Csupán évek múlva - 1522-ben - fordul meg követi minőségben Velencében. Ekkor meg is látogatja az aldusi műhelyt. A mester már rég elköltözött az élők sorából. Munkáját apósa és sógora folytatják a régi szellemben. Nekik mutatja be tudós kísérőjét, Matthaëus Fortunatust, kinek *Seneca*-kiadványa a következő évben hagyja el a híres velencei nyomdát.

Állandó magyar követ Velencében

Brodarics említett levelét a „nagyságos és főtisztelendő királyi követ úr”, Csulai Móré Fülöp adta át Aldusnak és ő tárgyalt a nevezetes Janus-kézirat ügyében. A követ úr nem új vendég a Rialtón és nem ismeretlen személyiség Velencében. Ha pedig mint humanistát nézzük, már „múltja” van.

Erdélyi román kenéz családból származott. Egész fiatalon - 1490-ben - Itáliába megy, s Beroaldus bolognai iskolájában végzi tanulmányait. Nem azért jött Bolognába, hogy a kor szokása szerint a „verbosas leges” tanulja, hanem azért, hogy az „eloquentiam latialem”, Cicero nyelvét sajátítsa el tökéletesen. A mester házában is lakik, és hamarosan mind a vers, mind pedig a klasszikus próza művelése terén annyira kitűnik, hogy 1496-ban tanára neki ajánlja egyik Cicero-kommentárját. Ennek ajánlólevele természetesen előnyösen mutatja be a tudós világnak az új humanista-, mecénás-reménységet: az „eloquentiae candidatus”-t. Beroaldus nagy tekintélye folytán ennek az ajánlólevélnek visszhangja végigkíséri humanista pályáját. Már Bolognában megkezdí kultúrközvetítő működését. Ő hozza össze bolognai tanárát a kalocsai érsekkel, Váradi Péterrel, akinek az - éppen Móré ösztönzésére - ajánlotta híres Apuleius-kommentárját. 1501 tavaszán „pigmentis oratoriis bene coloratus” hazatér. Útja Velencén át vitt, valószínűleg ekkor is betért Aldus műhelyébe. Budán mint királyi titkár a kancelláriában kap helyet, majd Anna királyné udvarmestere. Képzettsége és Beroaldus

³⁶¹ AnN p. 99.

³⁶² Paulus Crosnensis kiadása App. Hung. 1613. (Tartalmazza a Guarino-panegyricust. Bécsben jelent meg. Ajánlólevelének kelte 1512. június.) - Magyi kiadása: App. Hung. 90. Magyiról Horváth: i. m. 213-14. - Van-e Brodaricsnak az egykori Paulus Crosnensis-tanítvány kiadásához köze, vagy pedig ez mestere Janus-kiadásának egyszerűt újranyomása, - még kibogozatlan probléma.

könyvajánlása humanista körökben jó nevet szereztek neki, ezért nem csodálkozunk, hogy ott találjuk a Budán tartózkodó Lobkovic Bohuslav baráti körében.³⁶³

Nemsokára diplomáciai küldetésekre is felhasználják. A budai királyi kancellária hivatalnokai a XV. század hetvenes éveiben, az erősebb bürokratizálódás következtében kikapcsolódtak a diplomáciai megbízatásokból. Ulászló idejében azonban, mikor a királyi titkárok száma megnövekszik, újra résztvesznek a követségekben. Móré 1502-1508 közötti okiratokban állandóan szerepel relátorként, tehát nagyrészt Budán tartózkodik. Közben azonban követi megbízást is kap. Így 1505 júliusában a velenceiekkel elintézendő ügyek királyi biztosa Zarában. 1505 őszén pedig követ Velencében, általa küldött tizenötezer aranyat a signoria a gyermeket váró magyar királynénak. Ekkor még csak rövid ideig volt „az vizen álló Velence és benne lakó belcs olaszok” vendége. 1508. szeptember 20-i dátum alatt írja Sanudo, hogy a magyar követ Móré Fülöp, aki „e stato laltra volta”. S most itt is tartózkodott közel másfél évig, 1510 márciusáig.³⁶⁴ Hivatalos elfoglaltsága mellett marad ideje a literatúrával való foglalkozásra is. Jellemző adat humanista hírére, hogy Padovában tanuló fiatal honfitársa, ki a legjobb úton halad, „ut doctus evadat”, átrándul Velencébe zsenéit neki bemutatni. Várday Ferenc fehérvári örkanonok és királyi titkár Pozsonyban 1508. november 6-án kelt levelében örömmel újságolja atyjának, hogy öccse, János „Velencében volt Móré prépost úrnál. Előtte verses szónoki beszédet adott elő. Ezeket a verseket a prépost úr hamarosan meg is küldte nekem...”³⁶⁵

Ebből az időből datálódhatik Aldushoz fűződő szorosabb barátsága. Mint már említettem, 1507. év második felében a velencei nyomda újjáéled. Ez év októberében pedig nem kisebb humanista jelentkezik levelével, majd személyesen, mint a növekvő hírű Rotterdami Erazmus. Aldusnál jelenteti meg Euripidész-fordításait és együtt dolgoznak az Adagia kiadásán, mely 1508 szeptemberében jelent meg. Erazmus még itt marad decemberig, hogy Plautus, Terentius és Seneca tragédiáinak kiadását előkészítse. Erazmus jól érzi magát Aldus és barátai tudós körében. Andreas Asolanus házában lakik, akivel ebben az évben társul Aldus, s most már legtöbb munkájukon rajta áll: „In aedibus Aldi et Andreae Asulani Soceri.” Móré

³⁶³ Csulai Móré-családról ld. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1876. 7: 560-2. (Több helyütt téves!) - Thallóczy Lajos: Jajcza (bánság, vár és város) története. Bp. 1917. 193-96. - Török Pál: Középkori magyar nemes családok Erdélyben. VII. A Csulai-ak. Magyar Családtörténeti Szemle 1943. 104-111. - Móré Fülöp 1470 táján született, a velencei köztársaság budai követe 1525. évi végjelentésében 54-55 évesnek taksálja. (Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerkesztették Bunyitai V., Rapaich R., Karácsonyi J., Bp. 1902. 1: 124.) - Beroaldus neki ajánlja „Commentarii Quaestionum Tusculanarum...” c. kommentárját. (App. Hung. 29.) Ajánlólevele kiadva Gulyás Károly: Művelődéstörténeti emlékek a XV. századból. MK 1914. 161-3. Ez a Ciceró-kommentár 1496 után többször is megjelent, így 1502-ben Velencében. - Váradinak dedikált munka: App. Hung. 39. Velencei újranyomása 1501-ben. (App. Hung. 1578.) Ajánlólevele kiadva: Veress, 436-45. Móréra vonatkozó rész uo. 443. - 1502: bácsi prépost és királyi titkár, 1504: budai nagyprépost, majd Anna királyné udvarmestere; 1509: egri prépost; 1520: pécsi prépost; 1524: pécsi püspök. (Fógel: i. m. 48.) - Koller, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. Posonii, 1801. 49-153. A mohácsi csatában esett el.

³⁶⁴ Szilágyi: i. m. 82-84., 5: 89. - Veress: 177.; Óváry Lipót: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai (900-1697). Bp. 1890. 1: 232. n°. 996., 997. Sanudónál Magyar történelmi tár 1877.: 154-66. et passim.

³⁶⁵ Lukcsics Pál: XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a zsélyi levéltárból. ItK 1930. 222. Várday Jánosról Révész Mária: Romulus Amaseus, egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején. Szeged, 1933. 29-33. - Állítólag latin versei vannak a zsélyi levéltárban. (Lukcsics Pál: A gr. Zichy-család zsélyi nemzetségi levéltára. Levéltári Közlemények. 1929. 227.)

mindenesetre találkozott itt Erazmusszal, bár erről írásos adatok nem tesznek tanúságot. Aldus szerette volna visszatartani a kiváló németalföldi humanistát, épp ily képzett korrektorra volt szüksége de az a tél hidege és a háború réme elől dél felé húzódott. December végén már Sienában találjuk. A velencei nyomda kapui is bezárulnak és zárva maradnak 1510 és 1511-ben is. Aldus többnyire Ferrarában tartózkodik.³⁶⁶

Ezek az évek Velence legnehezebb esztendei voltak. Még egyetemi városát, Padovát is elvesztette. A cambray-i szövetség tagjai Magyarországot is szerették volna szövetségükbe vonni, megígérve neki Dalmáciát. A signoria legkiválóbb diplomatáját, a litteratúrában és a velencei tudós körökben is jártas Pier Pasqualigót küldi Magyarországra, hogy ezt a veszélyt elhárítsa. A velencei követ értékes segítőtársakat nyert az esztergomi érsekben, Bakócz Tamásban és az 1510. évi esztergomi országgyűlésre visszahívott Móróban. Ők támogatják tanácsaikkal, ők informálják a helyzet alakulásáról, sőt Móré még a királyi tanácsban elhangzottakról is értesíti, és ő sugalmazza, hogy a Velence elleni párt vezetőembereit mekkora anyagi ellenszolgáltatással lehetne magukhoz édesgetni. Pasqualigo sikerrel is járt, Ulászló csupán a szokott évi hozzájárulás felemelését kérte a köztársaságtól.³⁶⁷

A signoria nem szokta elfelejteni a neki tett szolgálatokat. Mikor Móré újabb küldetessel 1512. október 7-én megjelent Velencében, a lehető legnagyobb ünnepélyességgel fogadták. A nemesek közül többen elébe mentek, majd nagy kísérettel - köztük barátja, Pasqualigo és más „caualieri et doctori” - ment a Pregadi elé.³⁶⁸

Velencében nem sok dolga akadt. Feladatát, hogy pénzsegélyeket csikarjon ki az állandó pénzzavarral küszködő király számára, ügyesen végezte el, pedig a velenceiek legszívesebben „dolze parolé”-val fizettek. De ő „destra persona” volt, az állandó ajándékok és a nagy megbecsülés mind azt mutatja, meghitt emberüknek tartották. Hivatalos elfoglaltsága mellett így bőven maradt ideje, hogy baráti társaságokba járjon és a literatúrával foglalkozzék. Aldus is ebben az évben nyitotta meg barátainak biztatására műhelyét. Többek között kihozza Cicero *Epistolae familiares*ének újabb kiadását a már ismert ajánlással Thurzó Zsigmondhoz, aki már ekkor váradi püspök. A címzetthez ez a kiadás azonban aligha érhetett el, mert ez évben meghalt. Benne Aldus - saját bevallása szerint - „igen nagy barátját” veszítette el.³⁶⁹

A humanista barátság fogható jele és gyümölcse a könyvajánlás. A velencei tudós körökben forgolódó Móré számára ez sem késett. Felkapott ember, „a követségben - írja Raphael Regius - annyira bölcsen, annyira mértéktartóan, annyira tapintatosan, annyira ragyogóan viselkedsz, hogy mindenki tekintetét magadra irányítod, s mindenkit magad iránt szeretetre és tiszteletre hangolsz”. Ezért - igaz, hogy az „opulentissima praepositurá”-ra is történik némi célzás! - ajánlja neki 1513. május 25-i keltezéssel Ovidius *Metamorphosis*át, mely az ő kommentárjaival jelent meg az egyik velencei nyomda kiadásában. Természetes, hogy ajánlólevelében Móréval kapcsolatban kiemeli Beroaldus könyvajánlását. Majd a „lényegre” tér át:

³⁶⁶ Nollhac, Pierre de: Erasme en Italie. Étude sur un épisode de la Renaissance. Paris, 1888. 32-61.

³⁶⁷ A cambray ligáról ld. *Fraknói*: i. m.; *Fraknói Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889. 92-114. *Tóth-Szabó*: i. m. 73-123. Pasqualigo követi jelentései *Ljubic, Simeon*: Comissiones et relationes Venetae. Tom. I. Annorum 1433-1527. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium.) Zagrabiae, 1876. 6: 108-132. és Sanudónál Magyar történelmi tár 1887. 179. et passim. Róla *Agostoni, Giovanni Degli*: Notizie storico-critiche intorno la vita e le opera degli scrittoi Viniziani. Venezia, 1754. 2: 303-13.

³⁶⁸ Fogadtatásának leírása Magyar történelmi tár 1887. 229.

³⁶⁹ Az *Epistolae familiares* új kiadása: *Renouard* p. 59. n. 3. - Thurzóról: „cuius immaturo ac repentino interitu, ut debeo, doleo. Debeo autem plurimum tanto viro amicoque meo summo orbatus”. (Az 1513. évi Cicero-kiadásnak Móréhoz írt ajánlóleveléből: *Veress*, 463.)

„Engem olyan egyedülálló humanitással fogadtál, hogy nem csupán boldogságra, hanem a halhatatlanságra is méltónak tartalak.” Ma egy kissé komikusan hangzik, de a korabeli stílus-sablon ellenére is komolyan vették. Halljuk csak a megokolást: „ezt a kised munkámat ajánltam neked, amellyel a te nevedet Ovidius *Metamorphosis*ával az egész keresztény világon, ahol csak a latin nyelvet beszélik, együtt fogják ünnepelni és olvasni”.³⁷⁰

Raphael Regius nevét már ismerjük. 1482-ben hívták meg Padovába a retorikai tanszékre. 1486-ban volt amaz emlékezetes civódása vetélytársával, Joannes Calphurniusszal, melyben Thurzó is részt vett. 1503-ban megint kiújult a vetélkedés, mikor is Calphurnius őt végleg kitúrta. 1508-ban Velencében kapott tanszéket, s itt tanította a retorikát egészen haláláig, 1520-ig. Erasmus nem sokra becsülte. Nem is volt kiválóbb, csupán „mediocriter eloquens”, kortársai előtt mégis jeles tudósszámba ment. Kommentárjai közül, melyek miatt sok támadás érte, a Mórénak ajánlott volt a leghíresebb. Első kiadása 1492-ben jelent meg Velencében. Regius Aldus szűkebb baráti köréhez tartozott. A velencei nyomdász halálakor ő tartotta a gyászbeszédet.³⁷¹

Magyar ciceroniánusok

Regius ajánlása Aldus baráti köréből jött, de a könyv mégsem a híres nyomdából került ki. Ez sem váratott magára. Ugyanezen év június 27-én kelt ajánlólevéllel hagyta el Aldus sajtóját *Ciceronis epistolarum, ad Atticum, ad Brutum, ad Quintum fratrem, libri XX*. Az ajánlólevél címzése - „Aldus Manutius Philippo Cyulano Morae Pannonio a secretis regis, ac oratori apud Venetos, et compatri observandissimo” - a köztük levő szoros kapcsolatra utal. Compater-nak, komájának nevezi. Móre valószínűleg Paulus Manutiusnak, Aldus harmadik gyermekének lehetett keresztapja, aki 1512 júniusában született. Érdekes, hogy erre is tud precedenst a magyar humanizmus története felmutatni. Éppen Móre bolognai iskolatársát, Kesserű Mihály boszniai püspököt hívta meg Beroaldus fia keresztapjának.³⁷²

Aldus Cicero ama művét ajánlotta Mórénak, melyet már Thurzó Zsigmondhoz intézett dedikációjában előkészületben levőnek jelzett. Itt sem hiányozhatnak az ajánlólevél sablonos műfaji kellékei. Kiemeli a mecénás nagyságát, családjának kiválóságát, majd pedig horgonyát Beroaldus ajánlólevelébe ereszti, hisz ezzel éppen Móre tehetségére, irodalmi „priuszára” mutathat rá. Hangsúlyozza, hogy mindazok a kiválóságok, melyeket Beroaldus előre látott és mintegy előlegzett, most már kifejlődtek. A reményteljes vetés beérett. Ezt a munkát „neved alatt bocsátom ki a tudósok kezei közé, ezt annál szívesebben teszem, mert te hirdeted, hogy élvezed a tulliusi dikciót és ékesszólást, és nem tartod dicsérendőknek azokat, kik oly szerzők stílusában gyönyörködnek, akik ezerkétszáz-ezerháromszáz évesek sincsenek, - megvetik Cicerót, és így lefitymálva, elhajítva a tiszta búzakenyeret, makkal élnek. Azt mondod, hogy emezek is tudósak és ezeket is olvasni kell, de ugyanakkor - véleményem szerint nagyon helyesen - azt tartod, hogy stílusukat nemcsak utánozni nem szabad, hanem egyenesen kerülni kell.”³⁷³

³⁷⁰ P. Ovidii *Metamorphosis cum luculentissimis Raphaelis Regii enarrationibus...* (App. Hung. 92.) Szép fametszetekkel díszített kiadás. Fametszeteiről: *Domán Andrea*: Ovidius *Metamorphosis*ai képekben. MK 1942. 315.

³⁷¹ Regiusról NGB 41: 839.

³⁷² A munka: App. Hung. 89. Az ajánlólevél teljesen leközölve *Veress*: 462-465., bár Veress az 1521. évi kiadásból másolta le, mely részben eltér az 1513. évitől, mégis úgy tünteti fel, mintha emeből vette volna. - Kesserű keresztapaságáról *Fantuzzi, Giovanni*: *Notizie degli scrittori bolognesi*. Bologna, 1783. 2: 131.

³⁷³ *Veress*, 463.

Nem új probléma ez, a ciceroniánus viták visszhangja csendül ki e sorokból. A humanizmus mélyülésével a latin stílus milyenségének kérdése is szőnyegre került. E téren a legkedveltebb latin prózaíró, Cicero vitte el a pálmát. Igazi stiliszta számára ő lett a norma. De nem minden ellentmondás nélkül. Cicero mellett és ellen a tudósok között három nagyobb összecsapásra került a sor. Az első a XV. század második felében Gasparino da Barzizza, Cicero hegemoniájának legnagyobb harcosa és Laurentius Valla között, aki Quintilianusra esküdött.

Kettőjük közt, bár elméletben nem értettek egyet, személyi harcra nem került sor. Már nagyobb volt a haddelhadd Cortesius és a nagy Poliziano között. A kérdés megoldatlanul lépte át a század küszöbét. Ekkor a ciceroniánusok vezére nem kisebb ember, mint Bembo, ellenfele pedig Joannes Franciscus Picus, az eklektikus Poliziano tanítványa. Picus az utánzásról (*imitatio*) 1512. szeptember 19-én levelet intézett Bembohoz, aki 1513. január elsejei dátummal válaszolt, melyben kifejti a ciceroniánizmus álláspontját. Ezután lángolt fel csak a harc, melynek egyik záróköve Erasmus *Ciceronianusa* lett.³⁷⁴

Aldus már a Thurzóhoz 1502-ben írt ajánlólevelében is megpendíti a vitát, de akkor egész röviden intézi el. Most azonban még frissek a „sebek”, pár hónapja jelent meg barátjának, Bembonak válasza. Kiáll ő is a porondra és a legilletékesebb helyen, Cicero leveleinek előszavában mondja el véleményét, illetve Mórét, mely tökéletesen egyezik az övével. Móre mintegy a magyar humanizmus képviselőjeként szól a vitához. Aldus ezért vonultatja fel mögéje a többi magyar ciceroniánust: ugyanez volt a véleménye ferrarai lakótársának, Paulus Pannoniusnak, ezt vallotta a kiváló Thurzó Zsigmond is. Majd lehozza a konklúziót: „Úgy látom, hogy az összes pannóniai (sokkal baráti viszonyban voltam, s nem is tudom, miféle csillagzat hoz össze mindig veletek!) jó érzéssel és ítélőképességgel leginkább Cicero munkáiban gyönyörködik, és te, Fülöpöm, még a többieket is túlszárnyalod.” Ajánlólevele végén jelzi, hogy Cicero munkáit felölelő háromkötetes kiadása van előkészületben, „mely ha kész lesz, nem kétlem, hogy a mi korunk tudósai, akik annyira eltévelyedtek, hogy legkevésbé éppen Cicero tetszik nekik, visszatérnek a helyes útra, véleményüket megváltoztatva észhez térnek és mindig kéznél tartják Cicero isteni kötetét”.³⁷⁵

Mint látjuk, egy egész ország humanista tradícióját állítja szembe a „merénylőkkel”. Az egész tudós Európát érdeklő kérdésben ily döntő szót és tekintélyt ad a magyar humanistáknak. Ahová ez a könyv csak eljutott - pedig mindenüvé eljutott -, hirdette a magyar humanizmus fejlettségét, hisz olyan centrális kérdésben a többség szemében helyes álláspontot vallotta, és Aldus ajánlólevelén keresztül állást foglalt s küzdött a „fons eloquentiae”, az „isteni” Cicero becsületéért.

Nem véletlen és esetleges, hogy Aldus Cicero-kiadásainak kiemelkedő darabjait a magyaroknak ajánlja; nemcsak pillanatnyi retorikai fogás a véleményüknek tulajdonított jelentőség. Mint ahogy megállapítja, a magyarok kiváltképp Cicero nagy barátai. Azok a centrumok, ahol képzettségüket vezető humanistáknál nyerték, egyúttal a ciceroniánizmus melegágyai is voltak. Így Guarinus tanításában is központi helyet foglalt el, pedig ez a ferrarai iskola adta meg egész Mátyás-kori humanizmusunk szellemét és színezetét, - hagyományt teremtett. Ezt még csak elmélyítette a század végén Bologna, hol Beroaldus, ha Apuleiuson keresztül is, Cicerót emelte oltárra, hisz a „tullianis ornamentis excultus” eszményét tűzte ki tanítványai elé, akik között éppen az Aldusszal rokonszenvező nemzedék tagjai foglaltak helyet.

³⁷⁴ *Sabbadini, Remigio*: Storia del Ciceronianismo e di altre questioni letterarie nell'età della Rinascenza. Torino, 1885. 32-42.; *Norden Edouard*: Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance. Leipzig, 1898. 2: 773-81.; *Zielinsky, Th.*: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig und Berlin, 1908. 221-30.

³⁷⁵ Az idézetek: *Veress* 463., 465.

Cicero hatását követhetjük nyomon Vitéz János, majd még szembeszökőbben Váradi Péter leveleiben. Őt olvassa a királyi udvarban még a tanácskozás előtt is Báthori Miklós váci püspök, mit sem törődve a műveletlen magyar urak gúnyolódásával. Művei szép számmal voltak képviselve a Corvinában és egyéb hazai magánkönyvtárban. Bakóczéból is fennmaradt egy szép *De oratore*. Werbőczy István *Tripartitum*ának utószavában hosszan magyarázkodik, mert olyan szavakat használt, „melyek inkább Magyarországon, mint Latiumban jöttek szokásba”. Magyarázkodását így okolja meg: „Ezt csupán azok miatt kívántam elmondani, akik minden egyebet silánynak tartanak, amit akár Cicero, akár más valamely jeles író egyszer-másszor nem használt”.³⁷⁶ Itt - részben - a magyar ciceroniánusok ellen védekezik.

Az első, magyarnak ajánlott nyomtatott görög könyv

Aldus Móréhoz írt ajánlólevelének még egy helye érdemel figyelmet; itt említi, hogy a görög kifejezések interpretációjában közreműködött „az igen tudós férfiú és szeretett komám (!)”, Martus Musurus is. Ezzel egyben rá is mutat, hogy Mórénak vele is voltak kapcsolatai. Ezt ugyan adatok nélkül is feltételezhettük volna, mert Musurus Aldus legszűkebb baráti köréhez és legmeghittebb munkatársai közé tartozott.³⁷⁷

Musurus, „századjának legnagyobb férfia” - mint Aldus és Erasmus aposztrofálják - krétai görög volt. Lascaris tanítványa. 1497-ben már Velencében tartózkodott, s Aldus munkatársa. 1503-ban görög tanár a padovai egyetemen, katedrája, mint „magas trón” emelkedett ki a többiek közül. A cambray-i liga idején ő is felfüggesztette a tanítást és elhagyta Padovát. Az egyetem diákjai és tanárai szétszéledtek, ezért 1512-ben Velencében állítottak fel görög tan széket, melyet Musurusszal töltöttek be. „Manapság Velence - írja Aldus a szokványos humanista stílusfordulattal 1513-ban - valóban második Athénnek mondható a görög tanulmányok miatt, melyekért a tanulni vágyók mindenünnen özönlenek Martus Musurushoz, e kor legképzettebb férfiához.” E görögül tanulni vágyók között találunk egy fiatal magyart is, Vértesi Jánost, akinek Aldus - Móre közvetítésére - 1514 augusztusában a Musurus gondozásában megjelent *Athenaeus* ajánlotta.³⁷⁸

Vértesinek ajánlott görög könyv az egyiptomi Naucratisből származó *Athenaeus* (ΑΘΗΝΑΙΟΣ) munkája. Erősen megrövidített és nem is eredeti formában maradt fenn. Tizenöt könyvből áll, mely csak kéthelyütt teljes. Az egész nem más, mint egy nagy kompiláció. Athenaeus gazdag tartalmú anyagát asztali beszélgetés formájában dolgozta fel, valószínűtlenül hosszú lakomát ír le. De ez csak keret nagy anyagának előadására. Az ókor egész tudományát felöleli. Külön értéke, hogy sok, az utókor számára elenyészett költeményből őriz meg citátumokat. Valamennyi kézírata arra az architypusra vezethető vissza, melyet Philelphus 1423-ban Konstantinápolyból hozott. Musurus kiadása szintén ennek egyik másolata alapján készült. Övé az első, jelentősebb *Athenaeus*-kiadás, bár nagy hibái és tévedései miatt hamarosan elhomályosították

³⁷⁶ Kolozsvári-Óvári: Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest, 1894. 320.

³⁷⁷ „Haec nos cursim quidem sed diligenter interpretati somos adiutore viro doctissimo et compatre meo carissimo Marco Musuro, qui tanto mihi castigandis libris adiumento assidue est, ut si duo praetera tales Argiva tulisset terra viro έμοί ονυφραδύοβα sperarem brevi optimos quoque libros utriusque linguae daturum me studiosi emendatissimos” Ez a részlet kimaradt Veress említett közléséből.

³⁷⁸ Musurusról ld. Legrand, Émile: Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XV et XVII siècles. Tome premier. Paris, 1885. p. CVIII-CXXIV. - Az idézet a „Rhetorum graecorum Orationes” (Venetiis, 1513) ajánlóleveléből. Vértesinek ajánlott munka: App. Hung. 96.; Firmin-Didot, 380-83.; Renouard, 67-68. n. 4.

az utána következők. Musurus kitűnő filológus hírét az *Etymologicum magnum Graecorum*, *Platon* és *Aristophanes* kiadásai mellett az egykorúak szemében ennek köszönhetette.³⁷⁹

Vértessiről csak annyit tudunk, hogy Bakócz Tamás esztergomi érsek nővérének a fia, s közel egy éve Musurus tanítványa. Bakóczcal mehetett le Itáliába, aki már 1512. január 26. óta Rómában tartózkodott, hogy megtegye a lépéseket a valószínűleg rövidesen megüresedő pápai trón felé. Gyula pápa 1513. február 20-án halt meg. Csulai Mór a signoriával ismételt tárgyalta, hogy a velencei kardinálisok szavazataikat a magyar bíborosra adják. A március 10-re befejeződött választások után azonban Giovanni Medici hagyta el pápaként a konklávé. Bakócz ekkor Rómában akart letelepedni, de az új pápa - X. Leo - *legatus a latere*ként visszaküldte Magyarországra, ahová a következő év márciusában ért vissza, hogy meghirdesse a törökök elleni keresztes hadjáratot.³⁸⁰

Még ha a pápaválasztáson kudarcot is vallott, Aldusék érdekesnek tartották, hogy könyvet ajánljanak neki. A Vértessinek címzett dedikáció csak ürügy, itt az „avunculus”-on van a hangsúly. Az unokaöccsön keresztül őt tisztelik meg, s az ellenszolgáltatást is tőle várják.

A gyermek, aki alig egy éve tanul Musurusnál, (állítólag) előhaladást mutat a görög nyelvben. - Ez szabja meg Aldus ajánlólevelének tónusát. Nem is egyéb az egész jóindulatú biztatásnál. Mórét itt is megszólaltatja, „akihez Vértessi gyakran elmegy”. Majd ösztökéli, hogy hevítse a pécsi püspök, Janus Pannonius, „Pannonia nagy dísz és dicsősége, hisz a te neved is Janus”. S mint ahogyan az - sírverse szerint - elsőnek vitte a latin műzsákat az Ister partjaira, úgy „te - amint a jelek mutatják - mind a latin, mind pedig az attikaiakat fogod hazavinni.”³⁸¹

Aldus idézi Janus sírfeliratát. Honnét vette? A Brodarics-féle kéziratból, vagy másutt olvasta? Nem tudjuk. Ellenben Janus nevével egy másik aldinában is találkozunk. 1514 januárjában adja ki a két Strozza költeményeit, melyben két elégia az öregebb Strozza versei közül Janus Pannoniusnak van címezve. Ez még egykori költői vetélkedésük emléke. Ugyanez a kötet még egy epitaphiumot is tartalmaz: „Pro Matthia Corvino Rege Ongariae”.³⁸²

Athenaeus az első magyarnak ajánlott nyomtatott görög könyv. A magyarokat jobban érdekelte Cicero, mint a görög irodalom, mely mindjobban felsorakozott a latin mellé, hogy az új, modern ember kultúrájának másik éltető forrása legyen és azt mintegy meghatározza. Nálunk csak a XVI. század második évtizedétől Erasmus és Melanchton hatására kezd úgy-ahogy meggyökeresedni. Igaz, hogy a görög kultúra eddig sem volt száműzve, de inkább fordításokon keresztül szívják magukba. Vitéz János még nem tudott görögül, de már pártfogoltjai - a két Guarinónál - legalább a görög nyelv alapelemeivel megismerkedtek. Janus már fordít is görögből latinra. Garázda Péter, Báthori Miklós valamelyest szintén értettek hozzá. A padovai iskolából és Beroaldustól kikerülők hasonlóképpen. Így Kesserű Mihály *Isocrates*-fordításait ki is nyomatta. Aldus hatása, melyet a bécsi és krakkói egyetemekre gyakorolt, közvetve nálunk is jelentkezhetett. De az érdeklődés így is meglehetősen gyér. Pedig a humanista tudóseszmény: az utriusque linguae jártasság mellett már feltűnik az új követelmény: a héber nyelv ismerete is. Az első trilinguis humanistánk a bibliafordító Sylvester János lesz.

*

³⁷⁹ Athenaeusról és munkájáról l. *Pauly-Wissowa*: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. II. Stuttgart, 1896. col. 2025-2033.; *Christs, Wilhelm von*: Geschichte der griechischen Literatur. Umgearbeitet von *Wilhelm Schmid* und *Otto Stählin*. Sechste Auflage. 2. Teil. 2. Hälfte. (Handbuch der Altertumswissenschaft VII. 2.) München, 1924. 791-95.

³⁸⁰ *Fraknoi Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás. 25., 117-42.

³⁸¹ Az ajánlólevél kiadva: kivonatosan App. Hung. 96., francia fordításban *Firmin-Didot* 380-83.

³⁸² „Strozii Poetae Pater et Filius”. Az évjelzése 1513. január a velencei időszámítás szerint - az évet márciussal kezdték. - Helyesen 1514. január. - Költői vetélkedésükre ld. *Huszt*: i. m. 122-32.

Móré Fülöp már nem tartózkodott Velencében, mikor az újra nekilendülő és egyre nagyobb hírnévhez jutó nyomda tulajdonosát és szellemi irányítóját aránylag fiatalon 1515. február 6-án hosszabb szenvedés után elragadta a halál. Szent Patrinián templomában ravatalozták fel, testét - stílszerűen - könyvekkel rakták körül, barátja, Raphael Regius ékes humanista „oratio funebris”-szel parentálta el. Halálát nem csupán Velence, hanem az egész tudós Európa osztatlan gyásza és részvéte kísérte. Nem is csoda, mert a kortársak tudatában voltak annak, hogy a klasszikus ókor, az artisztikusan kiállított könyvek, a nyomtatott betű szerelmese hagyta el őket, aki programját röviden így foglalta össze Erasmus Adagiájának előszavában: „Nincs semmi más vágyam, mint hogy nektek használjak, tudósok.”

Az elárvult nyomda nem zárta be kapuit. Tovább vezette apósa, Andreas Asolanus, ki egyben társa is volt, maga is régi, kiváló nyomdász. Kiadványainak szelleme, munkásságának célkitűzése az aldusi hagyományok és tervek továbbvitele volt. Régi maradt a firma, régiek maradtak a kapcsolatok. Aldus szelleme továbbél. S alig van a közismert nyomdászjelvénnel megjelölt könyv, melyben föl nem lelnénk a nagy alapító el nem múló dicséretét.³⁸³

Neve még jó sokáig ott kísért a korabeli epistolák és könyvek lapjain. Legjellemzőbb, hogy Morus Tamás 1516-ban megjelent *Utópiájában* mely a kor egyik legnépszerűbb olvasmánya volt, szintén emléket állít a velencei nyomdász csodálatos tudományának. A Sehol-szigetére könyveket visznek, ezek közül nem maradhat el Aldus apróbetűs *Sofokles*-e. Amikor a Sehol-szigetieket meg akarják tanítani az előttük ismeretlen tudományra, a könyvnyomtatásra (ilyen büszke erre az európai ember!), nem tudnak jobbat és szebbet bemutatni példának és követendő mintának, mint „Aldusnak papírusra nyomott betűit”.³⁸⁴

Aldinák Pannoniában

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy az eddig ismertetett bibliofilek könyvtárában hozzávetőlegesen milyen számban voltak képviselve az aldinák, másrészt rajtuk kívül eljutottak-e mások kezébe is Pannoniában. A magyarokat általában a latin nyelvű kiadványok érdekelték, s ezek - kiváltképpen az októvalakú sorozat - szép számmal meglehettek. Nagyon gyér és hiányos adatok állnak rendelkezésünkre, ezért analógiára szorulunk. Reuchlinnak, ki szintén baráti kapcsolatban állt Aldusszal, harminckét aldinája volt. Jelentőségükre jellemző, hogy Reuchlin könyvtáráról Melanchton így nyilatkozik: „Az aldusi műhely termékein kívül alig egy-két könyv akad, melyet megcsodálnál.” A mainzi bencés Jakab-kolostor könyvtárának 1515 táján írt katalógusa Aldus hét munkáját tartja számon.³⁸⁵

Fönnmaradt egy gyönyörű kiállítású 1502. évi Vergilius, mely állítólag II. Lajos tankönyvéül szolgált. De nemcsak a fejedelmi és kancelláriai körökbe jutott el, hanem a budai könyvárusokhoz is. Ezeknek velencei kapcsolatai közismertek, ott nyomtatták ki a magyarországi egyházi, liturgikus könyvek nagy részét. Érdekes tanúbizonyságot őriz meg egy 1508. évi Adagia előzéklapja: „Liber Thomae Pelei pannonii Budae emptus florenis in anno domini 1515.” A „literatulus” gyulafehérvári kanonok, Pelei Tamás vásárolta meg és írta tele jegyzeteivel, aki még öregkorában is olthatlan vágyat érzett Bécs és Itália egyetemei után, hogy

³⁸³ Andreas Asolanusról (Andrea Torresano da Asola) ld. Enc. it. 34: 68.

³⁸⁴ Morus Tamás: *Utopia*. Fordította Kardos Tibor. Bp. é. n. 142., 143.

³⁸⁵ Christ, Karl: Die Bibliothek Reuchlins in Pforzheim. (52. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig, 1924. 10., 16-18. - Schilman, Fritz: Wolfgang Trefler und die Bibliothek des Jakobs Klosters zu Mainz. (43. Beiheft...) Leipzig, 1913. 56-57.

eljuthasson „ad discendas litteras graecas tametsi latinas”. A sok glossza és megjegyzés között Aldusnak neve sem található. Peleit Erasmus varázsa tölti el, nem bibliofil, a szép könyv kiadójára szót sem pazarol. Pedig a *Festina lente* című adagiumnál alkalma lett volna, hisz ez alatt adja Erasmus Aldusnak és műhelyének híres előgiumát.³⁸⁶

Még más értesülésünk is van. „Baer József és társa ismert frankfurti antiquárnál nemrég *Xenophon* műveinek Velencében az Aldusoknál 1525-ben megjelent ívrétű kiadása és egy hozzákötött *Philostrates, De Vita Apollonis Tyenei*, melyet 1501-2-ben szintén Aldus adott ki, igen szép egykorú kötésben került eladás alá. A barna préselt bőrkötés előlapján volt nyomásban XENOPHON /ET PHILOISTRA/TUS címet, hátlapján a könyv tulajdonosának nevét: VALEN /TINI /PANNO /NII viselte. A felirat egy XVI. századi magyar könyvbarát nevét őrizte meg számunkra, kit eddig nem ismertünk, s kinek kilétét érdemes volna tovább nyomozni.”³⁸⁷

Nem valószínűtlen, hogy ez a Valentinus Pannonius ama Valentinus Cybeleius Varasdiensis, azaz Hagymási Bálinttal azonos, aki 1505-1516 között Bolognában végezte tanulmányait. Szatmári György pártfogoltjai közé tartozott, az ő segítségével kapta meg az egyik fehérvári kanonoki stallumot. Már Bolognában költeményei jelentek meg, majd hazatérése után 1517-ben Hagenauban adatta ki - Szatmárinak ajánlva - az *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae* című művét. Ennek bevezetőjében írja Macedonai László főesperesnek: „Jól emlékszem, amikor minap Pécsen a főtisztelendő Mihály doktor, vikárius úrnál ebéd közben vitatkozás folyt, többek között említés történt az accentusok természetéről és megfigyeléséről, amelyek nélkül éppen úgy nincs beszéd, mint ahogyan szó sincsen magánhangzó nélkül; mégsem értettük eléggé - bár volt kéznél, igaz, gordiusi csomóhoz hasonlóan, bizonyos példány -, hogyan szabályozzák azok a beszédet; ezért én megígértem neked, hogy megküldöm azt a könnyű módszert, hogyan figyelhető, hogyan érthető meg és valamely beszédben hányszor kell kitennünk, -, miként ezt Aldustól vettem. Ezért ígéretemnek eleget óhajtván tenni, azok közül néhányat, mint itt következik, összegyűjtöttem: számát tekintve az accentus tízféle lehet, tudniillik éles, tompa, hajtott.” Ezt az accentusra vonatkozó megállapítást valószínűleg Aldus grammatikájából vette. Aldus - mint az idézett rész bizonyítja - vidéki magyar humanista körök előtt nem ismeretlen név, - perdöntő tekintély.³⁸⁸

³⁸⁶ II. Lajos állítólagos tankönyvéről: *Fabri, Paullus*: De augusta Budensi Bibliotheca Commentatio. (Lipsiae, 1756. p. XII.): „Contigit mihi felicitas videndi Virgilium, Aldinae editionis Anni 1501. in. 8. horum artificium opera, coloribus, litterisque ex aureis laminis constantibus, ornatum, ac vel ideo inaestimabilem, quod usibus Ludouici II. Regis Hung. qui An. 1526. in conflictu contra Solymantum occubuit, seruierit. A Joh. Dvbrauió, dicit Regis Praeceptore, atque dein Episcopo Olomucensi et Ferdinandi Rom. Reg. Consiliario intimo, accepit illum Melchio Pirmesius. Philos. et Med. Doct. Thorunii lumen. Cymaelion hoc possidet Max. Reu. et Clariss. Sam. Lvth.. Geret, in Gymnasio Thorun. Philos. Prof. Publ. Fautor et amicus colendissimus.” Ha ez az értesítés teljesen helytálló, akkor ezt a Vergiliust valószínűleg még Anne de Foix, II. Lajos anyja kapta Aldustól nászajándékkul. - Budai könyvtárakról ld. *Végh Gyula*: Budai könyvtárak jelvényei. 1488-1525. Bp. 1923. - *Gárdonyi Albert*: Budai könyvtárak a középkor végén. - Velencei kapcsolatairól *Hubai Helena*: Annuario 1940-41. Studi e documenti Italo-Ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma IV. Roma, 1942. 82-92. Pele Tamásról és Budán vásárolt könyvéről ld. *Kelényi B. Ottó*: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagiájához. (Tanulmányok. Kiadja a Fővárosi Könyvtár.) Bp. 1939. 4., 59.

³⁸⁷ R. jelzéssel: MK 1897. 416. - Philostratusnak két kiadása van: 1501 (Renouard p. 26. n°. 2.) és 1505 (uo. p. 48. n°. 11.). - Xenophon görögül: uo. p. 100. n°. 1.

³⁸⁸ Valentinus Cybelius Varasdiensis: Opera. Carmina et Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae. Edidit *Maria Révész*. (Bibliotheca scriptorum Medii Recentisque aevorum) Budapest, 1939. 13-14.: „Memini, cum nuper Quinqueeclesiis in domo reverendissimi domini Michaelis doctoris vicarii inter coenandum quaedam inter caeteras mentio fieret de natura et observatione accentuum, sine quibus ita nulla dictio potest esse, sicut nulla vox sine vocali; nec tamen satis intellexerimus

A görög *Xenophon*, ha azonosításunk helyes, Hagymási görög tudását és érdeklődését tanúsítja, melyet valószínűvé tesz grécizáló humanista neve és bolognai iskolázottsága. Tanárai - Joannes Antonius Pius és Achilles Bocchius, mindkettő Beroaldus-tanítvány és szellemének továbbvivői - a görög nyelvbe is bevezették növendékeiket.

Megyericsei epigráfia-gyűjteménye Velencében

Csulai Móré Fülöp - mondhatni - állandóan úton volt Buda és Velence között. 1517 őszén újra ott találjuk. Ekkor úgy 1518 márciusáig maradt. Mint mindig, most is pénzért jött királya számára. Majd 1521 januárjában küldik ki követségbe, hogy a fenyegető török veszedelem ellen szövetségest és az örökké hiányzó pénzt megszerezze. Hosszadalmas alkudozások, tárgyalások után sikerült a signoriával egyességet kötnie, melynek értelmében a király húsz-ezer aranyat kap a török elleni küzdelemben való támogatásul. Január 10-én tartotta meg a valóban humanista stílusú beszédét a tanács előtt. Orációja méltán állítható a törökellenes oratio cohortatoriák jobbjai közé.³⁸⁹

Móré afféle kultúrattasé is volt. Sosem ment üres kézzel. Így 1521. évi követsége alkalmával gazdag dáciai feliratgyűjteménnyel érkezik Velencébe.

A római antikvitás egésze érdekelte a humanistákat, melyből az epigráfia sem maradt ki. Dácia pedig úgy élt a köztudatban, hogy ott még gazdag római kultúrkincsek rejlenek. Erről érdekes kuriózumot őriz meg az 1502. évi velencei Valerius Maximus-kiadás ajánlólevele. Ebben Aldus említi, hogy Padovában többen - köztük Raphael Regius és Jan Lubranski, a későbbi posnani püspök - baráti társaságban arról beszélgettek, milyen nehéz manapság régi kéziratokat szerezni, pedig nagy szükség volna rájuk. Lubranski megígérte támogatását, régi kéziratok felkutatására akár Dáciáig is elmegy, ahol - mint mondják - egy torony van megtöltve velük. Nem tudjuk, honnan származik ez az „értesülés”, mindenesetre valamilyen írott forrásra, illetve annak félreértésére, vagy tudákos kommentálására vezethető vissza.

Ha könyvvel telt torony nem is létezett, a római antikvitás epigráfiai nyomai, régi feliratok annál nagyobb számban voltak találhatóak az egykori római tartományban. Ezt már korábban is észrevették. Mátyás udvari történetírója, Bonfini is gyűjtötte és felhasználta nagy történeti munkájában. Szórványos érdeklődés mellett a dáciai epigráfiaikutatás megtalálta szorgos művelőjét és megalapítóját Janus Pannonius rokonában, a szintén költő Megyericsei Jánosban. Ő is valahol Itáliában végezhetett tanulmányait. Gyulafehérvári kanonok, Geréb László erdélyi püspök, majd kalocsai érsek magántitkára. Később királyi titkár és kolostori főesperes. Már 1495 óta foglalkozott a római feliratok gyűjtésével. Több erdélyi megyét bejárt ezek kutatása miatt. Ő határozta meg elsőnek az ókori Sarmizegethusa helyét.³⁹⁰

quomodo iidem ipsas dictiones moderantur, licet quaedam exemplaria prae manibus haberemus, sed Gordiano modo simillimo; et perinde pollicitus essem tibi me missurum facilem modum, quomodo et observari et intelligi possent et quot essent in qualibet dictione ponendi, prout ipse ab Aldo accepiissem. Quare promissi satisfacere cupiens collegi hic quaedam de eis, ut sequitur. Accentus esse decem numero, videlicet acutum, gravem, circumflexum.” - E kiadás Introductió-ja összefoglalja Hagymási életét és teljes irodalmat ad.

³⁸⁹ 1517. év követségéről ld. *Óváry Lipót*: i. m. 249-254. et passim. 1521. éviről ld. uo. 260-63. és Magyar Történelmi Tár 193-208. Beszéde leadva olaszul (egy bécsi kódexből) *Ljubic*: i. m. 165-67.

³⁹⁰ A dáciai toronyról ld. *Firmin-Didot*: 220. E kiadást és előszavát nem láttam. - Megyericsei Jánostól ld. *Ábel, Eugen*: Johannes Mezerzius, der Begründer der dacischen Epigraphik. Ungarische Revue 1883. 373-83.; *Balogh Jolán*: Az erdélyi renaissance. 1460-1541. Kolozsvár, 1943. 1: 59. és a 193-94. lapon található életének rövid összefoglalása és a teljes irodalom.

Megyericsei 1517-ben halt meg. Gyűjteménye (vagy ennek másolata) Móré kezébe került, aki levitte Velencébe. Milyen célzattal, teljesen megállapítani nem lehet. Talán barátainak, kik közül Marino Sanudo foglalkozott az epigráfiával. Velence híres annalistája a *Diarii*-ban mindig melegen és hosszan emlékszik meg a „honorevole orator”-ról, ki „mindig jó szolgálatot tett a mi signoriánknak”. Sanudo különben Aldus barátja volt, aki számos könyvét ajánlta neki. Másrészt az sem valószínűtlen, hogy Móré ki akarta nyomtatni Andreas Asolanusszal.

A levitt kézirat egyik másolatát az egyik - 5250. számú - vatikáni kódex őrizte meg, amelyik Aldus Manutius tulajdona volt. Azonban ez nem a híres könyvnyomtató, az már közel hat éve halott, hanem unokája, Móré keresztfiának Paulus Manutiusnak a fia. 1521-ben Andreas Asolanus számára másolhatták le a kéziratot, és innét került a fiatal Aldus, majd a vatikáni könyvtár tulajdonába. Ő ugyanis 1590-től haláláig - 1597 - a vatikáni nyomda vezetője volt. A másolást Budai László szepesi és kalocsai kanonok végezte, aki a padovai egyetemen tanul Batthyány Orbánnal és Buzlay Farkassal együtt. A velencei Tízec Tanácsa 1521. július 18-án Móré közbenjárására nekik a fegyverviselési engedélyt megadta.³⁹¹

Móré felbecsülhetetlen szolgálatot tett a dáciai epigráfia-kutatásnak, mert így Megyericsei pótolhatatlan gyűjteménye az utókor számára fennmaradt. Velencei tartózkodásának egyéb emlékei is vannak. Az egyik velencei nyomda újra kiadja Regius (megh. 1520) *Metamorphosis*-kommentárját az ajánlással együtt. Andreas Asolanus ajándéka pedig, az 1513. évi *Cicero* új kiadása, már nem éri Velencében, mert az 1522 januárjában jelent meg, ő pedig már az előző évben hazatért.³⁹²

Egy posthumus Aldus-tanítvány

Tanulmányunk kapcsán mindeddig inkább mecénásokkal, a literatúrával passzíve foglalkozó, olvasó, bibliofil hajlamú humanistákkal találkoztunk. Mindegyikük itáliai egyetemen végzett.

³⁹¹ Sanudo epigráfiai érdeklődésére ld. Enc. it. 30: 800-801. - A kéziratokat számba veszi *Momsen, Theodor*: Corpus inscriptionum latinarum. Vol. III. pars I. Dacia. De dacicarum inscriptionum auctoribus 2. szám alatt: „Inscriptiones Daciae, descriptae Venetiis ex libro Philippi de Chula praepositi Agriae, protonotarii apostolici ac regis Ludovici apud Venetos oratoris, a Ladislao Budensi ecclesiae colociensis et Sepasiensis canonica MDXXI”; - Sic inscriptum librum adhibuit Robertellus: (de vita et victu populi Romani 1559. f. 109) titulosque inde quosdam affert; quod exemplum quo postes pervenerit, ignoratur. - 3. szám alatt: „J(ohannes) M(ezerzius) A(rchidiaconus) in Transilvania (sic) et (sic) conscripta epigrammata collecta per Reverendum D. Philippum de Chuta (sic) praepositum Agriae protonotarium apostolicum ac serenissimi principis et DD. Ludovice dei dei gratia Hungariae et Boemiae q. regis consiliarium etc. (sic) MDXXX” - Ita corrupte inscripta sylloge extat in codice Vaticano 5250, antea Aldi Manutii, in fasciculo, olim separato, nunc signato f. 31-50, cuius pars ad Daciam pertinens legitur f. 47-50. 31-33 (sic enim ordinanda sunt). Inter urbanas, quae sunt in eodem fasciculo, redeunt quaedam ex Dacisis illis pessime interpolatae, quas sprevi. In editis autem Manutius hoc suo codice vix unquam usus est. (Lehetséges, hogy ez az utóbbi kézirat már a László kanonok másolatánakk csak a rossz másolata.) - Az ifjabb Aldus Manutiusról ld. Enc. it. 20: 184-185. - Budai Lászlóról *Hradszky, Josephus*: Initia, progressus ac praesens status capituli Scepusiensis. Szepesváralja, 1901. 385. et 389. Már 1519-ben szepesi kanonok. *Révész Mária* Csaholi Lászlóval próbálja azonosítani, akit 1524-ben neveztek ki kancelláriai jegyzőnek. Ez sem kizárt. - A Tízec Tanácsának határozata kiadva: *Veress*, 466.

³⁹² Regius könyvének új kiadása: App. Hung. 154. - Asolanus „M. T. Ciceronis Epistularum ad Atticum...” 1522. jan. (App. Hung. 146.) Apponyi és mások nem veszik figyelembe a velencei időszámítást, s azért a kiadás évét 1521-re teszik. - Hasonlóképpen 1522 júniusában jelenik meg Cicero Epistolae familiares-ének újrányomása a régi ajánlással. (*Renouard*, 93. n°. 15.)

Alapos képzettséggel s talán irodalmi ambíciókkal tértek haza. További pályájuk, hivatásuk - a királyi kancellária - nem adja meg az irodalmi munkához szükséges otiumot. Legfeljebb „inter aulicandum” marad idejük kedvenc stúdiumaik folytatására. Humanitásuk inkább magatartás, emelkedettebb életforma, mint belső alkotói kényszer, mely pozitív „irodalmi” opuszban akarna megnyilatkozni. Ehhez hiányzott egyrészt a Janus Pannoniushoz hasonló, önmagát kifejezni óhajtó és tudó tehetség, másrészt a megfelelő magyar miliő. Hiányzott az alkotó humanizmus igazi melegágya: a magyar egyetem. Hiányoztak a professzionátus magyar humanisták, legyenek ezek egyetemi tanárok, iskolamesterek, vagy vándorhumanisták. A műveltség, a humanizmus még mindig a klérus felsőbb rétegeinek sajátja. A polgárság, mely mind az olasz, mind pedig a német humanizmusban oly döntő szerepet játszott, nem magyar, s majd csak a reformáció idején lép fel erőteljesebben a magyar szellemi élet mezején.

Mindez nem tagadása a magyar humanizmus létének, sőt bizonyos fokú fejlettségének, csupán az alkotó humanizmus hiányának konstatálása. S ez a magyar viszonyokat tekintetbe véve természetes is: és a fejlődésnek egy állomása. Különben - mint már többször hangsúlyoztuk - a kor szemében a magatartás számított, amelyet hitelesített egy-egy aldina élén díszelgő ajánlólevél.

1523 februárjában már pannóniai tehetség munkája jelenik meg az aldusi szigonyra csavarodott delfin égisze alatt. Matthaëus Fortunatus Pannonius mutatja be a humanista világnak „prima foetura”-ját, *Seneca Quaestiones naturales*ének önállóan először megjelent kritikai kiadását. Vele egyúttal első európai szinten álló filológusunk mutatkozik be.

Ki is ez a Matthaëus Fortunatus, aki olyan elsőrangú opusszal jelentkezik, hogy Erasmus sem mond róla egyebet dicséretnél?

Életéről nagyon keveset tudunk. Délvidéki lehetett, esetleg dalmát származású. Erre, enged következtetni Romulus Amasaeus levele, melyben „patria et bonis carens”-nek mondja, tehát olyan területről kellett származnia, melyet az újra hódító háborút kezdett ozmánok elfoglaltak. Másrészt erre utal az is, hogy a délvidéki Brodarics kíséretében tűnik fel. Weiss Rezső egyébként kitűnő tanulmánya óta fiatal diákként könyvelik el, aki Padovába lemenvén, máról holnapra egy nagy és alapos filológiai apparátussal elkészített művel jön elő. Ugyanő Fortunatus születését 1490-95 közé teszi.

Ezt a feltevést - úgy látszik - cáfolják a munkája előszavában foglaltak, ahol II. Lajos királlyal kapcsolatban így ír: „cuius etiam prima cunabula nos omnibus faustis precationibus et plausibus venerati sumus”. Tehát már a királyi gyermek születésekor - 1506-ban - örömeinek adott kifejezést, vagy talán valamiféle üdvözlőverssel vagy írással tiszteltetett bölcsőjénél. Szintén megletebb voltára engednek következtetni Amasaeus levelei, melyekben „vir”-nek aposztrofáltatik, holott, ha valóban fiatal lett volna, a kor bevett szokása szerint a „iuvenis” járt volna ki neki. Különben is tudós munkája s annak szintje egyetemi végzettséget és hosszabb tudományos gyakorlatot tételez fel.³⁹³

³⁹³ Munkája: L. Annei Senecae Naturalium Quaestionum Libri VII. Matthaëi Fortunati in eosdem libros annotationes. Index rerum notata dignarum in calce operis appositus (Végén:) Vennetiis in Aedibus Aldi et Andreae Asvlani, Mense Februario. M. D. XXII. (App. Hung. 166.) „Egy nagy, nehézséggel gyűlik meg itt a bajunk. Mint látjuk, 1522. februárjában jelent meg a könyv. Amde a dedikáció ugyanazon év augusztus havának elejétől, az olvasóhoz címzett utószó augusztus hó másodikáról keltezve... Így aztán csak füllentésszámba mehet az az állítása, hogy csak kéthavi ideje maradt az egész munka elkészítéséhez...” (Weiss Rezső: Matthaëus Fortunatus. EPhk 1888. 353. Ez a nehézség is úgy oldható meg, hogy a velencei időszámítást kell alkalmazni, a szerint a munka 1523 februárjában jelent meg. - Az ajánlólevél kiadva: Veress 467-74. Az ajánlólevelet innét, a „Fortunatus lectori” utószót pedig az eredetiből idézzük. Weiss alapvető tanulmánya: EPhK 1888. 346-62. - „Patria et bonis carens”, ld. Révész: i. m. 72. - Dalmatának tartja Jankovich Miklós, ld.

Munkája megjelenéséig semmit sem tudunk róla. Már 1521-ben Budán kellett lennie, itt szerezhette meg patrónusának Brodarics István pécsi prépostot, aki 1522. év elején követtségbe indul a velencei signoriához és a szentszékhöz. Fortunatus csatlakozott kíséretéhez.³⁹⁴

Nándorfehérvár eleste - 1521. augusztus 27. - még közelebb hozta a fenyegető török rémet, s egy pillanatra felrázta a lelkileg és anyagilag zilált országot és királyt, aki most egyre küldözgeti követeit külföldre segélyért. Különösen a Szentszéktől várt nagyobb segítséget, hisz 1521. december 1-én meghalt X. Leo, és az utódjától többet remélhetett.

Brodarics testvérének, Mátyásnak és Fortunatusnak társaságában indult el. Ez kaphatott a kedvező alkalmon, mert egyrészt mecénásra talált, másrészt irodalmi terveit Itáliában vélte megvalósíthatónak. Brodarics és társai, mivel az új pápa még nem foglalta el trónját, hosszabb ideig tartózkodhattak Velencében. Brodarics 1522. április 26-án jelent meg a velencei tanács előtt, hogy megbízólevelét bemutassa és küldetésének célját előterjessze. Komoly eredményt sem ekkor, sem pedig a május 2-i és 3-i üléseken elérni nem tudott. Költségeit megtérítették ugyan, de jelentékenyebb anyagi támogatást nem szándékoztak nyújtani.³⁹⁵

Ez az idő éppen elég volt Brodarics régi velencei ismeretségének felújítására. Nem került el Asolanus műhelyét, s magával vihette és beajánlhatta tehetséges kísérőjét, aki magával hozta Pliniusát s valószínűleg már előbb tervbe vette *Seneca Questiones naturales*ének kiadását. Különben nehezen lehetne megérteni, hogy munkáját rövid néhány hónap múlva éppen Asolanus nyomassa ki.

A diplomáciailag eredménytelen velencei tartózkodás után Brodarics útját Róma felé vette. A következő állomás Padova, ahol közel húsz éve tanulmányait végezte. Meglettebb tudós kísérőjét itt hagyta „Graecarum Latinarumque literarum professoribus operam dare”, arra az időre, amíg Rómából visszatér. Anyagiakkal is segíthette, de a jövőre vonatkozólag még további támogatást ígért. Maga pedig elindult Rómába, hová már augusztus elején megérkezett. További támogatást tőle Fortunatus aligha kapott, mert Brodarics maga is pénzsűkében

Cajus Sallustius Crispus. Szent-Györgyi Gellérd magyarázásával. Előrebocsátotta bevezetését a classicusok ismeretébe *Jankovich Miklós*. Első kötet. Budán, 1811. 120. l.: „1522. Ezen Esztendő három Dalmatiai Tudósok munkái különösen emlékezetessé tették: - (Felix Petantius és J. P. Severitanus után) - Seneca Quaestiones naturales, castigavit, et edidit Matthaeus Fortunatus Dalmata.” (Venetiis, 1522. 4.) Nem tudjuk, ezt az állítását *Jankovich* honnan veszi. - Fortunatust fiatalembernek tartja *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Erasmus és magyar barátai. Bp. é. n. 58-60. - *Gessnerus Conradus*: Bibliotheca scriptorum omnis generis... Basilicae, 1584. 53. et 229.; „Matthaeus Fortunatus, in naturalibus Senecae quaestionib. librorum 7. emendandis elaboravit, et annotationes adiecit. Libr. impres. Venetiis in officina Aldi. Claruit temporibus Caroli VIII. Francorum regis”. Ezt veszi át *Czvittinger Dávid*: Specimen Hungariae literariae. Francofurti et Lipsiae. 1711. 53., majd *Horányi*: Memoria Hungarorum... 1775. 1: 688-89. - Beatus Renanus levelezésében három helyütt fordul elő a Fortunatus név, amely hírneves francia, vagy Párizsban tartózkodó tudós neve. Ezt a levélgyűjtemény kiadói Matthaeus Fortunatusszal azonosították. *Weiss Rezső* a „Briefwechsel des Beatus Rhenanus. Gesammelt und herausgegeben von Dr. Adalbert Horawitz und Dr. Karl Hartfelder. Leipzig, Teubner, 1886.” ismertetése kapcsán cáfolja. EPhK 1887. 614-21. Valóban a levélgyűjteményben említett Fortunatus a híres tudós francia Robert Fortuné-vel (Robertus Fortunatus) lehet azonos, s vele keverték össze Matthaеust mind Gessner, mind pedig a levélgyűjtemény kiadói. Robert Fortuné-ról *Renaudet, A.*: Préréforme et humanisme a Paris pendant les premières guerres d’Italie. (1494-1517.) Paris, 1916. 416. 500 et passim.

³⁹⁴ „Cum nuper Stephanus Brodaricius Praepositus Quinqueecclesiensis... in legationem ad Senatum Venetorum et ad Maximum Pontificem mitteretur... nos comitibus eius adhaesimus.” (*Veress*, 467.)

³⁹⁵ *Sörös*: i. m. 12-13. l., Sanudónál Magyar történelmi tár 1878. 207-08.

volt, egyre írta - hiába - királyának a pénzkérő leveleket.³⁹⁶ Fortunatus - saját bevallása szerint - nem szívesen maradt el patrónusától, mintha előre megérezte volna, hogy az nem egyhamar fog Rómából visszatérni. Valóban Brodarics 1524 júniusában került haza. S közben a kettőjük közti kapcsolat mintha meglazult volna.

Fortunatus Padovában új pártfogóra tett szert Batthyány Orbán személyében, aki a már emlegetett Buzlay Farkassal és László kanonokkal egy nagyon jónevű tanár, Romulus Amasaeus házában lakott. Fortunatus Batthyány preceptora lehetett. Itt - Amasaeus mellett továbbképezhette magát, s Batthyány révén a legjobb társaságba került, amelybe II. Lajos francia unokaöccse, a szintén Padovában tanuló Gianlodovico Saluzzo is tartozott, aki feltűnően kereste a magyarok társaságát, valamint Bonus Salutius, „iuvenis neque a Musis neque a Charitibus abhorrens”.³⁹⁷

Ebbe a körbe kerülve, mindjárt padovai tartózkodása elején, mikor még nem törte meg életerejét a kilátástalan jövő, adatta ki munkáját. Batthyány ösztönözte, hogy ajánlja Saluzzónak, így „nomine Pannoniorum” fejezze ki iránta való tiszteletüket és nagyrabecsülésüket.

Fortunatus mind ajánlólevelében, mind utószavában azt állítja, hogy művét „hoc bimestre tempus”, azaz két hónap alatt üttette nyélbe. Lehetséges, bár bizonyos előmunkálatnak már előbb meg kellett lennie, mert Itáliában több ideje erre nem maradt, hisz május elején érkezett Padovába, s a munka befejező részei: az ajánlólevél augusztus 1., az utószó pedig augusztus 2. keltezésű. Ez a pár hónap alaposan igénybe vehette, mert „inter alia studia” dolgozott. Mivel a magával hozott *Plinius*án kívül más könyvvel nem rendelkezett, a szükséges auktorkat is elő kellett teremtenie. Sokat megtalált Padovában, ebben volt nagy segítségére Bonus Salutius. Velencébe is át kellett rándulnia, hol munkájához Filippo Fascaritól számos görög és latin könyvet kapott, s nagy segítséget nyújtott a „domus Asulana” kéziratokban és nyomtatványokban bővelkedő bibliothékája is. Könyve 1523 februárjában jelent meg, tehát mindaddig javíthatott, bővíthetett rajta.³⁹⁸

Utószavában egész programot ad. Legközelebbi terve: *Plinius Historia naturalis*ának kiadása. Lehet, hogy dolgozott rajta, de napvilágot sosem látott, s egyéb munkáiról sem tudunk. Elhallgatása életkörülményeivel magyarázható. Mecénása, Batthyány Orbán ugyanis 1523 áprilisában arra a vakhírre, hogy őt otthon valami nagy megtiszteltetés érte, három emberét, köztük Fortunatust, száz arany adóssággal Amasaeus nyaka között hagyva, hazasietett Magyarországra. Azt ígérte, három hét múlva visszatér és a pénzt is megadja. Atyja azonban e meggondolatlansága miatt szeme elé sem engedte. Padovában pedig várhattak rá, meg a száz aranyra! Pedig erre Amasaeusnak égető szüksége lett volna, adósságok nyomták, a tönk szélére került, és hiába írta Orbánnak kétségbeesett hangú leveleit, választ sem kapott. Így 1523. szeptember 15-én kelt levelében is kéri tartozásának megfizetését, mert nagy segítséget lát; tanúk erre Bonus Salustius és László kanonok. „Végül kér téged Matthaeus Fortunatus, aki neked mindenkinél meghittebb, akit én, mivel se hazája, se vagyona, nem csupán a sajátomból tartok el, hanem, mivel a sorsán erősen bánkodik és a hosszú várakozásban szinte felőrlik, megérek vigasztalni és a teljes kétségbeeséstől visszatartani.”³⁹⁹

³⁹⁶ „Postquam vero Patavium, urbem viris studiisque utriusque facundiae florentissimam venimus, iussit me interea temporis, quoad ipse peracta legatione ab Urbe rediret, Patavii Graecarum Latinarumque literarum professoribus operam dare, multa benigne, ut est eximius virtutis ingeniorumque patronus, conferens, plura pollicitus ad sumptum memorum studiorum.” (*Veress*, 467.) - *Sörös*: i. m.

³⁹⁷ *Veress*, 467.; Amasaeusról *Révész*: i. m. 9-23.; Batthyányiékról uo. 39-40.

³⁹⁸ *Veress*, 473.

³⁹⁹ *Révész*: i. m. 72. (4. sz. függelék.)

Végre, 1524 elején megérkezett a pénz. Batthyány embere egyúttal leveleket is hozott. László, ki közben hazatért, írja Fortunatusnak, hogy ő otthon már jó álláshoz jutott, jegyző lett a kancellárián, Orbán meg királyi titkár. Fortunatus Batthyány megbízottjával tért haza. Amasaeus mind Orbánhoz, mind pedig annak atyjához, Benedekhez írt hálálkodó leveleiben nem feledkezik meg Fortunatus ajánlásáról: „Úgy vélem - írja Batthyány Benedeknek -, nem szabad hallgatnom Matthaeus Fortunatusról, aki nem csupán nagyon derék ember, hanem irodalommal és tudománnyal is ékes, ugyanannyira, hogy minden jó embernek igen nagyra kell őt becsülnie. Orbán elutazása előtt és után sok hónapon át élt velem együtt, így annyira tisztán áll előttem egész élete, hogy nem kételkedem abban, hogy előtted, ki a legemberségesebb ember vagy, igen kedves lesz.”⁴⁰⁰

Ettől kezdve nyomát veszjük. Csupán halálának dátumát őrzi meg a Budapesti Egyetemi Könyvtár 1529-ben Erasmustól kiadott Seneca-kötetének két margináléja: „Matthaeus Fortunatus agriae obiit 1528”, illetve „Matthaeus Fortunatus Pannonius qui obiit agriae 1528”. Ez a bejegyzés a XVI. század közepéről származik. Tehát ezek szerint 1528-ban halt meg Egerben.⁴⁰¹

Életkörülményeiről elég keveset tudunk, munkái közül, is csak egyet ismerünk, alakja mégis elég éles körvonalakkal áll előttünk. Ő már nem jól szituált főpap, javadalom, kanonoki stallum sem áll mögötte. Pap sem volt, s még meglelt korában is „patria et bonis carens”. Tehát magyar viszonylatban eléggé egyedülálló jelenség, afféle vándorhumanista, aki tudásából akar megélni. Elsősorban a királyi udvar felé tekint, oda szeretne bejutni. Ha oda nem sikerül, jó egy főpap is mecénásnak, aki lehetővé teszi, hogy kedvenc stúdiumaival foglalkozhassék. Ha munkáján keresztül nézzük: hivatásos tudós, még jobban leszűkítve, szövegkritikus. E téren is egyedülálló a magyarok között. A külföldi egyetemek hatására nálunk is megindult bizonyos filológiai érdeklődés. De mindezek kisebb méretű, és - ha szabad mondani - dilettáns jellegű próbálkozások voltak. Fortunatusnál már nem csupán jóleső szórakozás, nemes időtöltés, hanem - mint vérbeli tudósnak - hivatás, tehát egy kissé öncél is.

A könyvnyomtatás elterjedése maga után vonta a filológia fejlődését is. Egy-egy híresebb nyomda csakúgy öntötte az auktorok kiadását. A szövegkritikusok nagymestere Erasmus. Egy-egy általa készített kiadás - például *Szent Jeromosa* - már jóval megjelenése előtt lázba hozta a humanistákat, megjelenése pedig ünnepi eseményszámba ment. Ez a filológiai-humanizmus ideje.

Mi volt a humanista filológia célkitűzése? Erasmus szavaival olyan szöveget adni, amely „minimo cum taedio, maximo cum fructu legi possit”. Az olvasható szövegen van itt a hangsúly, ezért meg kell azt tisztítani az „innumera portentá”-tól. Ez lelkesítette kora tudósait, s Fortunatus is ennek a szektának volt a papja. Erasmus jelentőségét és műveit ismerte, s ezek közül a rotterdami mester *Seneca*-kiadványa csupán negatívumaival hatott.

Ha mégis az eszményt, a mestert keressük, azt Aldus Manutiusban találjuk meg, akit utószavában ünnepel. Miután a filológus elé tornyosuló nehézségekről beszélt, így folytatja: „Én is csak most értem meg igazában, hogy minden idők mennyivel tartoznak Aldus Manutiusnak, a kettős ékesszólás felszabadítójának és Camillusának. Az ő ragyogó tehetsége és szakadatlan munkája eredményezte, hogy az erények tudományait tisztelik. Ő az ékesszólásnak már-már elkallódott ékeit helyreállította, s az ő szorgalmának köszönhető, hogy a görög és római nép kihúnyt fénye újraéledt. Ha valóban teljes egészében akarjuk fölbecsülni, szinte hihetetlen, hogy ez a hatalmas, a gondviselés különös ajándékából született férfiú, mekkora munkával és fáradsággal, milyen gondossággal és szorgoskodással - emberi erőt meghaladva - mindkét

⁴⁰⁰ Révész: i. m. 75. (6. sz. függelék.)

⁴⁰¹ Weiss: i. m. 353.

nyelv annyi íróját hívta vissza az alvilágból és tisztította meg a végtelen sok hibától, melyek az idők mostohasága és a könyvárusok gondatlansága miatt elborították őket.” S ezért, ha meg is halt, „él Aldus dicsősége az egész földkerekségen, melyet ő érdemeivel betöltött, emlékeztét a feledéstől megőrizve ünneplik, és a minden időkre szóló érdemének hírét ünnepelni fogják, mígcsak tudományok lesznek”.⁴⁰²

Fortunatus az első magyar, aki beállva a tisztelők kórusába, mintegy „nomine Pannoniorum” teszi le koszorúját Aldus sírjára és mond köszönetet szellemének.

Aldus munkáját folytatja dicsőségesen a „domus Asulana”. „Ennek kiváló törekvéseit mind tanulmányokkal, mind pedig régi kódexek felkutatásával támogatnia kell mindazoknak, akik azt akarják, hogy a respublica litteraria ép maradjon. A mi korunk tudományának leginkább arra van szüksége, hogy a régiek szövegei minél hibátlanabbak legyenek”. Itt a respublica litteraria polgára beszél. A beavatottak biztonságával jelöli meg az annyit hangoztatott teendőket, a korabeli filológia közismert célkitűzéseit. Minden erejét ezeknek a céloknak a szolgálatába állította: „Mi *Seneca Naturales*ét elsősorban ennek a törekvésnek a támogatására... mint munkálkodásunk előjátékát adtuk ki, és nemsokára *Pliniust*, amelyen régebb idő óta dolgozunk, szándékozzuk kiadni.” Így csak egy idealista tudós beszélhet, aki hisz a tudományban, egy életet tesz fel rá. Csupán egy munkát hagyott az utókorra, azonban ebből az egyből is tisztán látjuk: nem csupán a magyar, hanem az egyetemes filológiának nagy kára, hogy a program csak az utószóban hirdeti egy kiváló magyarországi tudós álmait, aki a filológia terén méltó tanítványa Aldusnak és nem szégyenlendő társa Erazmusnak.⁴⁰³

Egyetlen munkája *Seneca Quaestiones naturales*ének szövegkritikai kiadása. Ezzel a lehető legnehezebb szövegkritikai feladatra vállalkozott. *Seneca* ugyanis - az egykorúak tanúsága szerint is - a legromlottabb, legolvashatatlanabb szövegek közé tartozott. Voltak már nyomtatott kiadásai - ezek között Erazmusé -, de a javítást alig vitték előbbre.

Hogy minél alaposabb munkát végezhesen, teljességre törekedett a források összegyűjtésében. Számontartotta az addig megjelent *Seneca*-kiadásokat. Ezek közül azonban igazában Erazmus 1515. évi teljes kiadását használta, s ennek megfelelő részét vette alapul, amely szintén egy régebbi nyomtatott kiadásnak alig javított változata. Több emendációját is átvette, külön jelezve a forrást. Igazi szövegkritikus nem mellőzheti a kéziratokat sem. Több kézirat állt rendelkezésére: „codex vetustissimus”-ra hivatkozik. Az összevetésnél természetesen a régebbi kódexeket veszi hitelesebbnek. Ha pedig egy javítandó helyet a forrásokban mindeütt hibásan talál, conjecturához folyamodik. E téren nagy apparátussal dolgozik. Alig van latin szerző, akit fel ne használna, sőt a görögöket is, bár gyéresebb számmal. Ezeknél sem csupán egy kiadásra támaszkodik, hanem - ha lehetséges - több kéziratot is megnéz.⁴⁰⁴

„Tévednek azok - figyelmeztet Fortunatus -, akik a romlott szövegű auktorok javítását könnyűnek tartják, kiváltképpen akkor, hogyha nem világos helyeket akarunk megoldani.” Elmondja, hogy mit tett: „Meg fogod látni tudós olvasó, hány elenyészett szót újítottunk meg, hány fölöslegeset nyestünk le, hány fattyúhajtást vittünk vissza törvényes helyreállítással családjába, hány összezavartat szedtünk rendbe, hány fonák helyen állót állítottunk az eredeti helyére, hány csonkát és szükséges tagjaitól megfosztottat egészítettünk ki. Ugyanis nemcsak szavakat, hanem kifejezéseket is pótolunk. Mert valamennyi régi kódex is hibás, helyeik változó, sőt nem egyszer ellenkező olvasásúak, amelyeknél a kiválasztás és a divinatio

⁴⁰² Az idézeteket a „Fortunatus lectori” utószóból vettem. - Fortunatus Aldus-elogiuma sokban emlékeztet Baptista Egnatius Lactantius kiadásának (Aldina, 1515. ápr.) ajánlólevelére.

⁴⁰³ „Fortunatus lectori” utószó.

⁴⁰⁴ Fortunatus filológiai tárgyalásánál sokat köszönhetek *Weiss* kitűnő tanulmányának.

nehéz.” „Ahol a régi olvasásmód gyanús volt, ott vagy az értelmi, vagy a történeti, vagy pedig a tekintélyi szempontot vettem irányadónak, coniectúrához csak a végső esetben folyamodtam.” De nemcsak a kézenfekvő hibák javítását tartotta szem előtt, hanem „az egész értelmének összhangját, sőt az egyes szavak elhelyezését, jelentőségét és összehangzását is mérlegettük.”⁴⁰⁵

Mint látjuk, értékes szempontok szerint dolgozott, s ezeket, szerencsés kézzel és biztos ítélőképességgel alkalmazta. Igaz, vannak kevésbé sikerült, sőt hibás emendációi, „a szórend megfigyelésére, interpollációk statuálására alig fordít gondot”, sőt van hely, melyet ki sem tud javítani, de - mint maga mondja - „egy vadásznak sem lehet bűnül felróni, hogy egy hatalmas rengetegben nem ejtett el minden vadat.” Műve a korabeli filológiai teljesítmények első vonalát jelenti. „Fennakadás nélkül olvasható szöveget még korántsem létesített ugyan, de commentárai nemsokára maguk után vonták azt.”⁴⁰⁶

Tudatában is volt munkája jelentőségének. „Ha valaki munkánkat az eddig kinyomtatott kiadásokkal figyelmesen összeveti, akkor ebben a nagyon kicsiny műben sok ezer tőlünk javított helyet fog találni.” (Ez a „sok ezer” retorikai közhely. Vári (Weiss) szerint 429 helyen javította a szöveget.) Sőt még nem kis büszkeséggel tovább megy: „Azt a hengegés gyanújától távolállva is merem ígérni, hogy a mi kiadásunkban a *Quaestiones* sokkal fényesebben és hitelesebben lát napvilágot, mint sok század óta napvilágot látott.” Öntudatos és nem kis jelentőségű szavak! Igazságáért azonban felel a munka, beigazolta a jövő, hitelesítette és elismerte Erasmus, sőt az újabb Seneca-kiadók is.⁴⁰⁷

Még ha szövegkritikusról van is szó, munkája ajánlólevelének és utószavának humanista szempontot figyelembe vevő tárgyalását is érintenünk kell. Ez az úgynevezett irodalomtörténeti és személyi rész. Itt már nem csupán szövegkritikusként mutatkozik be, hanem teljes humanista vértetben. Egy ajánlólevél határozottan eldönti írójának humanista voltát. Fortunatusét olvasva, mindjárt szembeötlik, hogy nem valami újonc szárnypróbálgatásával állunk szemben, ellenkezőleg, nagyon is képzett, gyakorlott humanistával. Ajánlólevele magán viseli mindazon jegyeket, fordulatokat, melyeket egy hosszabb irodalmi gyakorlat alakított ki. A bevált sablonok, motívumok felmelegítése, variálása, alkalmazása Fortunatusban valóban mesterükre találtak.

Az ajánlólevélben szokták megtárgyalni az auktort is. E rész Erasmus 1529. évi *Seneca*-kiadásának ajánlólevelével összevetve szegényesnek mondható. Senecáról alig mond valamit. Csupán mint „diuinissimus philosophus”-t emeli ki. Erasmus 1515. évi kiadásának ajánlásából megragadta ez a gondolat: „legendus fuerit omnibus quibus est bene vivendi studium”, és ezt szélesíti ki a filozófia dicséretévé: „Amelynél jobb ajándékot az Isten nem adhatott a halandóknak és amelynél nagyobbbat az emberek nem kívánhatnak. Ez az egyetlen, amely az életet rendezi és alakítja, irányítja a cselekvést, megmutatja, mit kell tenni és mit kell mellőzni. Végül is ez adja meg az embernek az emberséget. Filozófia tanulmányozása nélkül senki sem tud jól és boldogan, de még tűrhető módon sem élni. Mindaz tehát, aki előhaladást tesz a filozófiában, az szükségképpen az életben jut előre. Hogy élünk, azt Istennek köszönjük, hogy jól élünk - a filozófiának. Tehát annyival köszönhetnénk többet a filozófiának -

⁴⁰⁵ „Fortunatus lectori” utószó. - Az utolsó idézet: *Veress* 475.

⁴⁰⁶ *Weiss*: i. m. 361-2.

⁴⁰⁷ Utószó. - *Vári Rezső*: A classica-philologia encyclopaediája. Bp. 1908. 439. - L. Annaei Senecae Operae quae supersunt. vol. II. Ed. *Alfred Gercke*. Lipsiae, Teubner, 1907. XLIII: A Qu. N.-t elhanyagolták és „non emendati edebantur, unum excipio editorem Mathaeum Fortunatum virum Ungaricum...” - *Faidier, Paul*: Études sur Sénèque. Gand, 1921. 123. n. 1.: felsorolja a kiadásokat, köztük „édition - remarquable - des Questions naturelles, par Matteus (Venise, Alde, 1522)”.

hacsak nem volna a filozófia is Isten ajándéka -, amennyivel a jó élet nemesebb és értékesebb, mint maga az élet.”

Sok benne a közhely, mégsem lehet véletlen a filozófia ilyen felmagasztalása. Ő már nem az egyház tanait állítja oda az élet normájául. *Senecát* sem a középkori jámbor hagyományok oldaláról ragadja meg, mint ahogyan még Erazmus is tette. Gondolkodó, tudós ember - nem is pap, akit hivatásának bizonyos korlátai, legalább is a nyilvánosság felé, szellemileg kötnek - egy evilági gondolatrendszer tart irányadónak. Nem hiába mélyítette el éppen a padovai filozófiai iskola a szakadékot az ész és a hit, jobban mondva az ész igazsága és a hit igazsága között. Ez a fejlődés szabályos és törvényszerű a „laikus morál” felé.⁴⁰⁸

Míg az ajánlólevél közérdekűbb, addig az utószó speciálisabb. Itt már nem annyira a nagyközönséghez, hanem a „studiosus lector”-hoz, a szakmabeliekhez fordul. Legalább is hangjából ezt érezzük. Műhelytitkok kerülnek elő, munkájának szükségessége, az elődök számontartása, az eddig megjelent kiadásokkal - Erazmuséval - sommás összevetés, szempontjai, elvek, melyek őt irányították, tehát a módszer kérdése. Ha a munkából más sem maradt volna meg, mint ez az utószó, akkor is tisztán látnók - mint már fentebb ismertettük -, milyen széleskörű és alapos szakműveltséggel, milyen kialakult gyakorlattal rendelkezett. Ezért nem is csoda, hogy Erazmus is elismerte.

Fortunatus ugyanis már egy oly munka emendálásába fogott, melyet előtte többen, utoljára pedig - 1515-ben - nem kisebb tudós, mint Rotterdami Erazmus is kiadott. Filológus és humanista körökben - 1523-at írnak! - ezt ki ne tudná! Ezért az új kiadó bizonyos magyarázkodással tartozik a „tudós olvasónak”. Fortunatus nem tér ki a válasz elől, nem hallgatja el véleményét Erazmus kiadásáról, de nem is teheti, mert épp annak tökéletlensége, hiányai késztették munkára, és az szolgált alapul kiadásához. Véleményének kifejezését utószavának végére mintegy csattanóul hagyja.

Kritikájának élet elveendő - jól tudja, kinek a munkájáról mond kritikát - Erazmus kiadásának gyöngéit igyekszik magyarázni: „Megjelöltük pedig a romlott helyeket abból a kiadásból, melyet minap Erazmus Rotterdamus, a bonae litterae legnagyobb mestere és fejedelme rendezett sajtó alá és hét éve nyomattatott ki a németországi Bázisban. Ezt a többi kiadásoknál - amint igaz is - javítottabbnak hittük. Azokat a hibákat, amelyek Erazmus figyelmét - aki elsőnek vetett valami kis világosságot *Senecára* és azt a reményt nyújtotta, hogy *Seneca* kijavítható - elkerülték - és ezek száma majdnem végtelen - amennyire lehetett, kijavítottuk. Ő ugyanis már rég a legnagyobb népszerűség tetőpontjára jutott el, és így azokat, mint az gondozásához mérve mintegy kisebb dolgokat, hanyagabban kezelte. Egyébként, bizonyosan tudom, a mi munkánkat elősegítette volna.”⁴⁰⁹

Mint látjuk, a legnagyobb elismerés és tisztelet hangján az igazságot is megmondja. Finoman, a korabeli stílus színvonalán. Megsértődni, legalább is ezt kimutatni aligha lehet. De ez és az 1515. évi *Seneca*-kiadást közvetve érintő egyéb megjegyzés mégsem múlhat el visszhang nélkül. A humanista világ plénuma előtt hangzott el a szó, és akit érintett, az az akkori szellemi életnek valóban fejedelme volt: koronás királyok, főpapok, főurak, híres humanisták és névtelen rajongók versenyezve keresték barátságát. Ez a „támadás” nem is kerülte el Erazmus figyelmét.

⁴⁰⁸ Erazmus 1515-i ajánlólevele kiadva: *Allen* II. n° 325.; *Veress* 470. - *Seneca* filozófiájáról: a „bene vivendi studium”-ról l. *Marchesi, Concetto: Seneca. Seconda edizione riveduta et accresciuta.* Messina-Milano, 1934. 236.

⁴⁰⁹ „Fortunatus lectori” utószó.

Ha azon frissiben nem is jutott el kezeihez a megújított *Seneca*, barátai gondoskodtak róla, hogy híre megelőzze. Valószínűleg egyik barátja - Haio Hermann - értesítette, mert Erazmusnak neki címzett 1524. augusztus 31-én kelt levelében olvashatjuk: „Nagyon örülök, hogy az a pannóniai annyi ezer hibát emelt ki *Seneca Quaestiones naturales*éből. Ehhez ugyanis nem volt semmiféle régi kézirat. Csupán egy előbbi kiadásra voltunk utalva, s csak annyit változtattunk rajta, ami a könyvnyomdászok nyilvánvaló gondatlanságából romlott el. A divina-tiókat a lapszálon hoztuk, s ezek közül néhányat - hacsak nem csalódunk - ő is helyben hagyott. Tehát ha hibákat közölt, nem a mi hibáinkat közölte.”⁴¹⁰

Nehéz elhinni, hogy valami nagyon örülhetett. Sőt az „ezer hibára” való utalásnak nagyon is gúnyos, erasmusi mellékíze van. Úgy látszik, még nem látta az új kiadást, csupán az utószó rája vonatkozó passzussáról értesült barátja leveléből. Magát mégsem felejtí el mentegetni, hisz nagyon is tisztában volt hibáival. Ugyanebben a levelében már okolja is egyik barátját, hogy az *Senecával* rútul rászedte.

Később, mikor megszerezte az új *Seneca*-kiadást, mint szakértő tisztában lehetett, és volt is, Fortunatus munkájának jelentőségével. S azt is látta, hogy „az a pannóniai” mily kiváló, nagy felkészültségű tudós.

Erazmus konkrét válasza: az 1529. évi bázeli teljes *Seneca*, az 1515. évinek javított kiadása: „Opera L. Annaei Senecae et ad dicendi facultatem, et ad bene vivendum utilissima, per Des. Erasmum Roterod. et Matthaeum Fortunatum...” Tehát maga mellé vette társszerzőnek azt a Fortunatust, akiről még azt sem tudta, hogy már egy éve halott.

Egy humanista tudóst ennél nagyobb és hivatalosabb helyről jött elismerés aligha érhetett. Mások tudományos eredményeinek „felhasználásában” akkoriban nem voltak valami tágkeblűek a humanisták; a szellemi tulajdon még nem volt olyan erősen körülhatárolt, mint manapság. Erazmusnak ez a gesztusa lovagias elégtétel, felelet akart lenni a pannóniai tudós kritikájára, másrészt nagyon figyelmesen elolvasta és megértette - hisz *A balgaság dicséretében* csúfondárosan ő is szóvá teszi - Fortunatus ajánlólevelének azt a mondatát, melyben némely emendátorokról ír, „akik nagy örömmel és dicsekvéssel hencegnek, hogyha valamelyik auktornál egyetlen csekélyke jelentőségű helyet kijavítottak, pedig már azt előttük mások is kijavították, és ezt ők nem vették észre, vagy csak színlelik, hogy észrevették, csak azért, hogy mások munkájával és tehetségének dicsőségét maguknak vindikálják”. Ilyen babérokra Erazmus nem pályázott, de nem is volt rá szüksége.⁴¹¹

Ha már Fortunatus nevét a címlapra vette a magáé mellé, természetes, hogy a Tomiczki Péternek írt ajánlólevelében sem hallgat róla. Fortunatus elogiumát adja: „Nagyon sokat segített ebben a munkában Matthaeus Fortunatus Pannonius - mint a műve bizonyítja - kiválóan tudós, szorgalmas, józan és éles ítéletű férfiú munkássága. Ő ugyanis a *Quaestiones naturales* könyveit a lehető legtökéletesebben adta ki. Őt a legtöbb dologban szívesen követtük, csupán néhány helyen tértünk el tőle, gyakrabban ott, ahol a kéziratok a mi értelmezésünket támogatták.”⁴¹²

Lényegében azonban alig tért el, csupán egy „codex Britannicus”-ra hivatkozik. Fortunatus munkáját a maga egészében átveszi. Bármennyire feldicséri is Fortunatust, az epistola dedicatoriában, - a sorok között - csak ellene hadakozik, az ő kritikájára szeretne válaszolni, annak hatását elmosni. Az 1515. évi kiadást megtagadja: „priorem aeditionem non fuisse meam”. Elmondja, hogy Canterburyben talált néhány *Seneca*-kéziratot s ezekben néhány

⁴¹⁰ Allen V. n° 1479.

⁴¹¹ Veress 475.

⁴¹² Allen VIII. n° 2091. (az ajánlólevelét kelte 1529. január.)

javítást is eszközölt. A kéziratokat Bázelen egyik barátjára bízta, mert el kellett távoznia. Mikor néhány hónap múlva Bázelen visszatért, „olyan művet találtam, hogy nagyon szégyenkeztem kiadása miatt”. Mint látjuk, egész apológiát tart saját védelmére, és ha nevet nem is említ, Fortunatus munkája és megjegyzése miatt „stimulavit animum cacar ignominiae”, s ezért igyekszik ezzel a kiadással és ajánlólevelével azt „si non licet excusare, saltem extenuare”.

Erasmus munkájával együtt Fortunatusé is elfogadott lett. Csakhogy a nagy név mellett az övé elhalványult, lassanként el is tűnt. Erasmus halála után Beatus Renanus rendezte sajtó alá Erasmus *Senecáját*. Bár a dedikáció és így Fortunatus dicsérete benne van, de neve a címlapon Erasmusé mellől már hiányzik. Muretus 1585. évi kiadásában mégcsak a nevét sem említi. Csupán az újabb *Seneca*-kutatók és kiadók tartják számon és értékelik nagyra, amint megérdemli.⁴¹³

*

Fortunatus valószínűleg nem ismerte Aldust személyesen, kapcsolatban sem állt vele, a magyarországi humanisták közül mégis ő állt hozzá legközelebb, mert szellemében dolgozott. Dolgozatunkat nem is tudnánk stílszerűbben lezárni, mint azzal, hogy őt állítjuk szimbólumnak a végére, őt, aki már gyümölcsöt is hozott, az aldusi műhelyből oly munkával jött ki, amely méltó az aldusi hagyományokhoz, és amely mű utószavában saját magára is álló érvénnyel csendül fel a nagy velencei nyomdász, az „instaurator literarum” dicsérete: „Nem lesz annyira süket és annyira hálátlan az utókor, hogy az égis ne magasztalná a tudományok és az emberi nem iránt tanúsított ilyen nagy pietas-t”.

(Magyar Könyvszemle 1945. 38-98.)

⁴¹³ Weiss: i. m. 355.

A krakkói egyetem és a magyar művelődés

Rövidke cikkemet magyarázkodással kell kezdenem: nem a címe miatt, tudniillik ugyanezzel a címmel a krakkói egyetem hatszázéves jubileumára, 1964-ben, könyv is jelent meg,⁴¹⁴ hanem inkább azért, mert erről a témáról aránylag sokan és sokat írtak, mi szükség tehát az eddigieket, kiváltképp egy minap megjelent könyv árnyékában, egy újabb cikkel szaporítanom.

A póre valóság: nem is cikket, hanem vaskos monográfiát kellene végre-valahára írni, amely ezt a közel száz éve bolygatott kérdés-komplexust az eddigi kutatások eredményeinek erős kritikával való megrostálásával, illetve újabb, alapos kutatások megejtése után - a ma módszerével, gyökerében ragadja meg. Az említett - 1964-ben megjelent - könyv szerzője, Kovács Endre ugyanis, mint már műve alcíme is elárulja (*Adalékok a magyar-lengyel kapcsolatok XV-XVI. századi történetéhez*), nem ezt tűzte ki célul.

A jelen esetben természetesen én sem; de kis cikkemben mégsem adalékolni szeretnék, hanem a lengyel-magyar kapcsolat-történet hagyományos módszereivel szakítva, csupán egy, de, szerintem központi és alapvető problémára szorítkozom. Ez pedig az, vajon a krakkói egyetem kb. 1400-1535 között (minket magyarokat ugyanis a lengyel universitás hatszázéves működésének csak ez a szakasza érint és érdekel közelebbről!) középkori értelmiségünk melyik rétegének, illetve rétegeinek megerősödésében, pallérozásában játszott szerepet? S ehhez magától értetődően kapcsolódik: miben és mennyiben?

1.

Középkori hazai értelmiségünk éppen az említett időszakaszban erősödik meg szemlátomást és differenciálódik fokozott mértékben. Noha a kulturális-ideológiai alap mindvégig közös: a késő középkor vallásos, klerikus műveltsége, - már nemcsak a szinte kizárólagosan egyháziakból álló magas (a királyi kancelláriában vezető pozíciókat betöltő püspökök, prépostok, stb.), közép- (a káptalanok, illetve hiteleshelyek kanonokjainak egy része, a szerzetesrendek vezető szerzetesei, stb.) és alsó értelmiségre (oltárospapok, plébánosok, stb.) oszlik, hanem a közép- és az alsó értelmiség már egyházi és világi rétegre is tagolódik, továbbá a világi pedig köznemesire és polgárira.

Magyarországnak - a két tiszavirág életű kezdeményezést: a pécsi studium generale-t (1367) és a pozsonyi Academia Histropolitana-t (1467) nem számítva - egyeteme a XVII. századig (1635 Nagyszombat) nem lévén, az itthon elérhető legmagasabb műveltséget a dominikánusok, illetve a franciskánusok rendi főiskoláin (studium generale) lehetett megszerezni, természetesen csak az illető szerzet tagjainak. A tanulni vágyók zöme csupán a csökkentettebb műveltséget adó hazai káptalani, kolostori, városi, vagy plébániai iskolákat látogatta, illetve végezte el. Nagyrészt ezekből az iskolákból kikerültek alkották értelmiségünk aránylag széles rétegét. Így az egyházi mellett az igen jelentős világi, úgynevezett deák-réteget, amelynek tagjait, miután iskolájukat elvégezték, s majd bizonyos jogi, stb. gyakorlatra tettek szert, főúri, káptalani, városi, mezővárosi szolgálatba álltak prókátornak, jegyzőnek, tanítónak, stb., nagyrészt familiárisként, s megkülönböztető értelmiségi címük is volt: *literatus*, magyarul pedig: *deák*. A XV-XVII. század magyar szellemi életében is fontos szerepet játszottak, kiváltképpen

⁴¹⁴ Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964.

az anyanyelvű, nem túlságosan nagy igényű, de mégis jelentős, úgynevezett deák-költészet művelésével.

A deákokat, s velük együtt az egész alsó értelmiségi réteget nyugodt lélekkel kizárhatjuk a további tárgyalásból, hisz ezek közvetlenül alig kaphattak valamit a krakkói (illetve más) egyetemtől. Közvetve is csak akkor és annyit, ha netán iskolamesterük a krakkói egyetem artes-én járt, és az ott tanultakból több-kevesebbet hazai tanítványainak is előadott.

Más megfontolásból, de ugyanígy kirekesztődik a magyarországi magas értelmiségi réteg is! Ez az igen keskeny elitréteg ugyanis nem a krakkói (avagy a bécsi) egyetemen végzettekből rekrutálódott, pontosabban: tagjai magas műveltségüket nem ezen az egyetemen szerezték. De nem is szerezhették volna ott, mert a krakkói universitas az egész XV. század folyamán lényegében a skolasztikus középkori vallásos műveltségnek volt a tűzhelye. A XV. század vezető műveltségét, a humanista műveltséget a polgári Itália iskolái, egyetemei adták, első-sorban Ferrara, Bologna és Padova. S a magyarok közül mindazok, akik a budai nagyobb kancelláriába kerültek és akartak bekerülni, egészen Mohácsig (1526) Itáliában tanultak.

A XV. század első négy évtizedében még alig akad magyar humanista értelmiségi, ezért a legfontosabb értelmiségi pozíciókat olaszok és főként horvátok töltik be. A magyarok csak a század negyvenes éveitől kezdték látogatni - igaz, nem nagy számban - azokat az észak-itáliai iskolákat, amelyek a kor legfelkészültebb, humanista műveltségű diplomatait, értelmiségieit képezték. A humanista iskola pedagógiai célkitűzéseinek tengelyében ugyanis a közéletben vezető szerepet vivő tudós-rétor diplomata, a perfectus orator kialakításának eszménye állt. Kiváló latin stilisztákat, ügyes szónokokat nevelt, tehát oly gyakorlati erények elsajátítását célozta, amelyeknek később, városi vagy fejedelmi szolgálatban, fontos diplomáciai levelek írásakor, kényes követi megbízatások alkalmával, ünnepi orációk, versek készítésekor, politikai propagandairatok szerkesztésében volt látható gyakorlati haszna. S az itt kapott műveltséget a kánon-, illetve a római jog elvégzése tetőzte be.

Humanista stúdiumaikat a magyarok mindig a legdivatosabb olasz mestereknél tanulták. 1447-től 1460-ig Guarino da Verona (1344-1460) ferrarai iskoláját látogatták. Innét került ki például az első, s egyben a legnagyobb humanista poétánk, Janus Pannonius (1434-1472). Majd az öreg Guarino halála után fiát, Battista Guarinoét. A század utolsó két évtizedében Padovát és Bolognát favorizálták: ott Calfurnio, emitt pedig az idősebb Filippo Beroaldo (1453-1505) tanította az artes-t. Beroaldo halála után - a XVI. század első két évtizedében - az ő tanítványai: Giovan Battista Pio, Acchile Bocchi, illetve Romolo Amasco a magyarok által leginkább frekvenciált olasz professzorok.

Bár Magyarországnak nem volt egyeteme, mutatis mutandis ugyanez mondható az egyetemmel vagy egyetemekkel rendelkező európai országok legtöbbjéről: felső értelmiségük legjobbjai ugyanezeket az olasz iskolákat látogatták. Köztük a lengyelek is!

Persze magas értelmiségünk reprezentásai közül nem egy a krakkói vagy a bécsi egyetemet is látogatta, illetve mind a kettőt, sőt ezeken egyetemi grádust is szerzett, de - és ez a jellemző és a törvényszerű! - ezeket az egyetemeket, illetve az itt kapott műveltséget középfokúnak tartva, Itáliába mentek, hogy ott tanulmányaikat betetőzzék, megkoronázzák. Például reneszánszunk egyik legmarkánsabb egyénisége, a kerékgyártó jobbágy fiából esztergomi érsekké és bíbornokká emelkedett, s kezét még a pápai tiara után is kinyújtó Bakócz Tamás (1442?-1521) 1463-ban iratkozott be - Thomas de Erdet néven - a krakkói egyetem artes-ére, hol a következő évben a baccalaureatust is megszerezte. Innét a bécsi egyetemre ment, majd pedig Itáliában töltött több évet. 1465-ben már a bolognai egyetemen a „dominorum ultramontanorum” rectora. Bolognán kívül a ferrarai és a padovai egyetemen is tanult.

Egy másik, közel félszázaddal későbbi példa: Magyi Pál alnádor fia, Sebestyén 1508-ban tanítványa volt Krakkóban Paulus Crosnensis Ruthenusnak, ki már tagadhatatlanul humanista professzor volt. A magyar tanítvány azonban nem elégedett meg a Krakkóban szerzett humanista tudással, többre tört: 1513-ban már Bolognában találjuk - Acchile Bocchinál.

Főlöszleges minden további példa, mert a többi is csak ugyanezt a konstellációt mutatná: a krakkói, illetve az olasz egyetemek látogatásának időbeli egymásutánja fokozati egymásutánt is takar - az itáliai egyetemek javára. S alig lehet kétséges, anélkül, hogy a krakkói egyetemet lebecsülnénk: magas értelmiségi rétegünk magas műveltségét az olasz egyetemek számlájára kell írunk, s nem a krakkóiéra avagy a bécsiére.

2.

Miután mind az alsó, mind pedig a magas értelmiségi réteg kiesett a játékból, - egyedül a középértelmiség maradt a színen. E nagyrészt egyháziakból összetevődő középértelmiség tagjainak zöme studium generalét, illetve egyetemet járt vagy végzett. Az egyetemek közül csupán csak kettő jön számításba: a krakkói és a bécsi, mert a prágait Husz János elítélése óta a magyarok nem látogatták. E két egyetem körülbelül egy szinten mozgott, s az orvosi fakultást nem számítva, lényegében a papságra készített elő, vagyis az ahhoz szükséges műveltséget óhajtotta nyújtani, még akkor is, ha ennek kapcsán világi műveltségi elemeket is adott. Az ezeken az egyetemeken szerezhető műveltség - főként a XV. században - erősen konzervatív volt: a késő középkor egyházi skolasztikus műveltsége, minden rekvizitumával együtt.

E két közép-európai egyetemre Magyarországról a tárgyalt időszakasz folyamán kb. 8000 tanuló iratkozott be, ebből a krakkói egyetemre beiratkozottak száma 3500-ra tehető. Igen sokan voltak azonban, akik mind a két egyetemen megfordultak. A magyar feudális viszonyokra jellemző, hogy míg a deák rétegnek legalább 80 százaléka magyar nemzetiségű, addig a Bécsben, illetve a Krakkóban tanulók közt alig képviseltetik magukat 20-25 százalékkal, a fentmaradó többség a hazai városi, illetve mezővárosi német polgárság fiainak sorából került ki. S a magyar köznemesség és a magyar mezővárosi polgárság fiai nagyobb számban csak a XV. század ötvenes éveitől kezdve jelennek meg a nevezett univerzitásokon.

A bécsi egyetem elsősorban az ország nyugati részéből, illetve Pestről és Budáról, valamint az erdélyi szász földről vonzotta a tanulókat. Krakkó pedig a közeleső észak-magyarországi részekről, főként Szepességből, a század második felétől kezdve pedig a Csanádi, pécsi, erdélyi és a zágrábi egyházmegyék területéről.

A magyarországi tanulók túlnyomó többségükben csak az artista fakultást látogatták, a többi fakultást viszonylag igen kevesen. Egyetemi grádust aránylag elég sokan szereztek. Így például az 1400-1500 között beiratkozott kb. 2300 magyarországi hallgató közül 390 kapta meg a baccalaureatust, 79 pedig a magisteri titulust. Az egyetemről hazatérve, kiváltképp ha titulust is hoztak magukkal, káptalanjaikban, vagy szerzetesrendjükben vezető állásokhoz jutottak, illetve jobb plébániákhoz vagy iskolamesterséghez stb., hol a Krakkóban szerzett képességüket, tudásukat bőven kamatoztathatták a közösség hasznára s a maguk javára.

3.

Az eddig mondottakból remélhetőleg kiviláglott, hogy mi is volt számunkra a krakkói alma mater leglényegesebb funkciója: a bécsi egyetemmel együtt ez nevelte, ez töltötte fel nagyrészt középértelmiségünket. Bár e tényből már logikusan következik, mily sokat köszönhet Krakkónak a magyar művelődés, mégsem árt kissé konkrétan körvonalazni, hogy ez a

középértelmiség milyen szerepet játszott az egykorú magyar szellemi élet és irodalom történetében.

A késő középkor magyar literatúráját - kissé sematikusán és elnagyolva - három rétegre bonthatjuk. A legfelső réteg a legmodernebb, de a legvékonyabb is, a XV. században még eléggé vékony pénzű, joggal arisztokratikusnak mondható humanista latin literatúra, mely csak a Jagelló-korban (1490-1526) kezd terebélyesedni. Ez alatt, egy emelettel lejjebb, ennél jóval szélesebb, vele csak néhány ponton érintkező latin nyelvű irodalom létezett. Szellemében és stílusában maradi, középkori hagyományokat követ. - Végül e két, művelt literatúra mellett tenyésztett az anyanyelvű énekköltészet, amely részben szintén most teszi meg az első lépéseket az írásbeliség felé, azaz hogy primitív műköltészetté váljon.

A humanista literatúra a XV. században még kizárólagosan a magas értelmiség irodalma. (S hogy milyen módosulások történnek vele a Jagelló-korban, arra még visszatérek!) A primitív műköltészetté alakuló anyanyelvű énekköltészet pedig elsősorban a deák-rétegé. S ezek után a felvázolt gondolatmenetből is szinte kiugrik, hogy a nem-humanista, középkori foganású latin literatúra gazdája, művelője, illetve magyarrá plántálója nem lehet más, mint a középértelmiségi réteg, jobban mondva ennek alkotó tagjai.

E rétegnek és latin nyelvű vallásos irodalmának reprezentatív nagy alakja a franciskánus Temesvári Pelbárt (1440-1504), ki 1458-ban iratkozott be a krakkói egyetemre, hol 1463-ban baccalaureatus artium-ot szerzett, majd később teológiai doktorátust. Nagy prédikációs kötetei (*Pomerium*, *Stellarium* stb.) kora és utókora egyházi „bestsellerei” voltak. A magyar alapítású pálos rend történetírói, Dombrói Márk és Gyöngyösi Gergely (1472-1545) rendfőnökök, szintén Krakkó neveltjei. S így folytathatnók a jeles egyházi írók sorát...

E réteg Temesvári Pelbárt mellé állítható reprezentatív világi alakja Werbőczy István (1460 k.-1542), kinek *Tripartituma* (Bécs, 1517.) a magyar nemesi szokásjog első koncepciózus tudományos összefoglalása, mely 1848-ig az uralkodó nemesi osztály jogi-ideológiai fegyvertára, mondhatni - bibliája volt. Ő 1492-ben, Stephanus Oswaldi de Kerepec néven, iratkozott be a lengyel univerzitásra.

Mint már említettem, e réteg egyházi tollforgatói hozták létre az anyanyelvű, úgynevezett kódexirodalmat is, mely a latinul nem tudó apácák, illetve laikus szerzetesek számára a középkorvég latin nyelvű, ájtatos irodalmát tartalmazza magyar fordításban, köztük sok szemelvényt Temesvári Pelbárttól is. A név szerint ismert fordítók közül Váci Pál dominikánus 1458-ban nyerte el Krakkóban a baccalaureatus-fokozatot, Nyujtódi András franciskánus pedig 1509-ben járt ugyanott.

4.

A Jagelló-korra nálunk is megindult a humanista kultúra népszerűsödése, a XVI. század elején többé már nem a magas értelmiségünk kizárólagos monopóliuma. Ennek főoka, hogy a bécsi és krakkói egyetemek is mind tágabbra nyitották kapuikat a győzelmesen előtörő új műveltség előtt. A XVI. század első két évtizedében - úgy tűnik - hogy humanizmusunk alakulására az olasz egyetemek mellett, a bécsi egyetem és humanistái jóval erősebb hatást gyakorolnak, mint Krakkó. Humanista literatúránk ekkoriban nagyrészt a Vadianus-kör tanítványa és ennek, mondhatni, epigonja. A húszas évek Krakkója azonban ennél már jóval többet ad!

Akkoriban hódított ugyanis egyre inkább teret az erasmizmus és akkor támasztott Krakkóban is nagy vihart Luther forradalmi tanítása. Itt tanult, itt szerezte meg a húszas években huma-

nista műveltségét az első magyar reformátor-nemzedék, itt kapott európai perspektívát, kedvet, példát és indítást a tudomány anyanyelvű művelésére. E nemzedék tagjai: az erasmista biblia-fordító Sylvester János, kinek az első magyar grammatikát is köszönhetjük. 1526-ban iratkozott be az artesre. Továbbá 1523-ban Dévai Bíró Mátyás és Kálmáncsehi Sánta Márton, Sylvesterrel egy időben Gálszécsi István, 1529-ben Székely István, 1531-ben Ozorai Imre, s így folytathatnók a sort tovább.

E nemzedék eszményképe, vezérlő csillaga kezdetben Rotterdami Erasmus, kinek szeretetét a krakkói professzorok oltották szívükbe. Legtöbbjük azonban már a harmincas években nem elégedett meg Krakkóval, és nem rekedt meg Erazmusnál, hanem Krakkó után Wittenbergbe, a reformáció szellemi középpontjába is elzarándokolt. Ennek egyetemén tanított Erasmus szellemi tanítványa, a már lutherista Melancthon Fülöp, aki a humanista műveltséget és tudományt - nem minden kompromisszum nélkül - „egyezteti” a reformáció vallásos ideológiájával, s menti át a reformáció iskolájába. A reformáció szolgálatába szegődött, tudós humanista nemzedéknek szerte Európában, s így nálunk is, Erasmus csillagát elhomályosítva, ő lesz az orákulum és eszményképe. Még az ízig-vérig erasmista Sylvester János is büszkén vallja „preceptor noster”-nek.

Ez az egyetemi pályáját Krakkóban kezdő és aztán Wittenbergben folytató nemzedék a harmincas években vált a lutheri eszmék harcoss hirdetőjévé, nemcsak élőszóval terjesztette a reformáció tanait, hanem írásban is. Természetesen magyar nyelven. S hogy az új hitet propagáló, terjedését elősegítő műveik minél szélesebb nyilvánosságot kapjanak, ezeket ki is nyomtatták. Külön jelentőségük, hogy a magyar nyelv munkásságukban és munkásságukkal nyer teljes irodalmi polgárjogot, s válik a magasabb rendűnek ítélt latinnal egyenrangúvá, hivatalosan elismert, bevett irodalmi nyelvvé - saját hazájában. Egyikük-másikuk, például Sylvester János, kiben a köznemesi provenienciájú nemzeti öntudat, s az ezt kísérő tudós humanista fogadású nyelvi tudat szorosan összefonódott a reformáció anyanyelvi célkitűzésével és gyakorlatával, már a magyar nyelv tudatos művelésének programjáig is eljut.

A krakkói universitas e nagy nemzedék szárnyra és Wittenbergbe bocsátásával lényegében be is fejezte kultúrmisszióját. S mivel ő nem a haladás irányába vette útját, a reformációval szemben foglalt mereven állást, a magyar hallgatók lassan-lassan elmaradtak.

A „régi dicsőség” Jagelló-kori énekese

(Nagyszombati Márton)

„Igen kevés hajok, számtalan jószágok, Erős regulájok, kevés zsolozsmájok, Bársonyos szolgáljuk, fekete kápájok, Az apát uraknak” - énekli ki a magyar bencéseket 1523 táján *Cantilenájának* utolsó strófájában Apáti Ferenc. E remekbe sikerült versszak elevenbe vág, mert - lényegében - igazat mond, a valóságot sűríti versbe csúfondárosan. S furcsa véletlen (ha ugyan véletlen!), hogy Apátival kb. egyidőben a kiénekelt „apátúr”-szerzet egyik tekintélyes tagja, többszörös apátja, Nagyszombati Márton, szintén fölemeli szavát a húszas évek feudális anarchiája ellen. Nem anyanyelvén, nem friss, csípős gúnnal, nem satirikus jellegű lírai körképet adva kora válságba került magyar társadalmáról, mint ezt Apáti tette, hanem a humanista rétor pózába merevedve, ünnepélyes latin disztichonok áradatával.

Az ország vezető osztályához, a török veszély árnyékában is széthúzó, koncon marakodó magyar nemességhez szól: a belső erők összefogására és harcra buzdít a török ellen. Eközben körképet ad, és a kátyúból kivezető utat igyekszik a maga módján és a humanista *carmen cohortatorium* költői eszközeivel mutatni.

Műve Jagelló-kori humanista irodalmunknak Taurinus *Stauromachiája* mellett legjelentősebb költői alkotása. Az egykorú humanista poézis európai szintjét véve mércéül erősen közepes. De mégsem provinciális jelenség, nem rí ki szegény vidéki rokonként a külföldi testvérek és unokatestvérek koszorújából. Lehet, hogy azok közül soknak szebb, pallérozottabb a latinja, elegánsabb a verselése, Nagyszombati versezete azonban azok legtöbbjénél tartalmasabb és bensőleg igazabb. Még ma is megérzik rajta, hogy nem egy távoli, ködös, igazában komolyan sem vett rémkép hatása alatt, és nem pusztán humanista divatból íródott, mint az egész Európát előntő törökellenes „cohortatorium”-ok zöme, hanem egy lezüllött, végveszélyben forgó országban, melynek déli kapuján egyre fenyegetőbben dörömböl a török.

Ennek ellenére ma már nehezen élvezhető, idegen és idegesítő e klasszikus reminiscenciákkal tömött, végnélküli deklamáció. Négy század pora teljességgel belepte. Nem is a port akarom letörölni róla (hiú kísérlet volna). Fontos irodalmi és kortörténeti dokumentum a Mohácsot közvetlenül megelőző zavaros évekből.

Nagyszombatival és művével érdeme szerint az egyébként fejlett humanista kutatásunk nem foglalkozott kellő alapossággal. S ami e téren valóban jelentős és használható: Zoltvány Irén és Horváth János nevéhez fűződik.⁴¹⁵

1.

A magyar bencés rend virágkorát az Árpádok századaiban élte. Fontos szerepet játszott a kereszténység meggyökeresítésében, a keresztény kultúra és latin irodalom meghonosításában és művelésében. Legkorábbi irodalmi emlékeink is bencés szerzetesek alkotásai. A XIII. századtól kezdve, mint szerte Európában, nálunk is fokozatosan vesztik el korábbi jelentőségüket, s a társadalmi elégedetlenség szülte eretnokségek elfojtására, hatástalanítására alapított, mozgékony „kolduló” rendek, a dominikánusok és a ferencesek, valamint a magyar alapítású pálosok veszik át szerepkörét. Hanyatlásának mélypontját a XV. században érte el. Apátságai

⁴¹⁵ A Nagyszombatival és művével foglalkozó tudományos irodalom értékelését lásd a tanulmány végén.

világi kommandátorok kezén pusztulnak, többükbe más szerzetbeliek költöznek, monostorai elnéptelenednek, a szerzetesi élet szétfelbomlik, lezülnek. Például a legnagyobb és legnépesebb monostorban, Pannonhalmán a XV. század végén alig tíz szerzetes létezik. A jóval jelentéktelenebb csatári monostorban pedig - 1508-ban - csupán az apát és egyetlen szem szerzetes tartózkodik. Ez utóbbi más rendből szökött, részeges kocsmatöltelék, aki még az apátját is meg akarta bicskázni. Murakeresztúron az apátot - valószínűleg adott rá okot - „kanczas barath”-ként emlegetik. S így lehetne folytatni tovább.⁴¹⁶

A XVI. század elején - rövid közjátékként - új szakasz kezdődik a magyar bencés rend, pontosabban: Pannonhalmán és a vele kapcsolatban álló több apátság életében. 1500-ban II. Ulászló a pannonhalmi apátságot, mely „a mi országunkban az apáti egyházak között primátussal rendelkezik”, kibocsátja kezei közül s összes birtokaival együtt visszaadja a rendnek. Élére Tolnai Máté mester pécsmegyei klerikust, a királyi kancellária jegyzőjét állítja, s a rendi reformot is elrendeli.

A Tolna mezővárosi asztalos fia, aki 1479-ben a krakkói egyetem artes-én tanult, majd világi értelmiségi pályán próbált szerencsét, komolyra veszi új hivatását s teljes erővel lát a rend anyagi és erkölcsi újjászervezéséhez. Először saját portáján, Pannonhalmán igyekszik rendet teremteni. A régi szerzetes gárda megritkult, a meglevők legtöbbszörrel nem sokra mehet, tehát első dolga új tagok toborzása más szerzetes rendekből, és egy tisztultabb szellemű és erkölcsű gárda fölnevelése, melyre további reformterveinek kivitelezésekor bízást támaszkodhat.⁴¹⁷

A külföldi bencés reformok mintájára a különálló apátságokat kongregációba akarja tömöríteni, melynek feje a pannonhalmi. A megújított főmonostorból kerülnek ki az új apátok s innét kapnak kipróbált szerzeteseket a többiek. Tolnai Máté kapcsolatba lép több híres reformált külföldi bencés monostorral, így a padovai, melki, nürnbergi apátságokkal és a bécsi skótokkal. E két utóbbi a humanista műveltség előtt is megnyitotta kapuit. A nürnbergi Szent Egyed apátságban szerzeteskodik Benedictus Chelidonius, a neves humanista poéta, ki a tízes években a bécsi egyetemen tanít. A bécsi skótok közt sok magyarországi van, közülük leg híresebb Ambrosius Pannonius, aki liturgikus műveit akként szerkesztette, hogy azok a magyarországi bencések használatára is alkalmasak legyenek. Erről egyébként Tolnai is gondoskodik: először 1506-ban, majd 1519-ben hazai használatra kinyomattatja a melki breviáriumot, megtoldva a magyar szentek propriumával. A szellemi élet emelését, valamint a hiteleshelyi munkálatok szakszerűségét célozza egyes rendtagok egyetemre való küldésével.⁴¹⁸

Tolnainak aligha volt nagyobb köze a humanista műveltséghez. Fennmaradt leveleinek latin stílusa minden, csak nem humanista. A renden belül sem sok humanista műveltségű akad. A zselic-szentjakabi apát, Hagymási Máté bizonyosan az. Ő a bécsi egyetemen végzett s a jelek szerint Vadianus baráti köréhez tartozott Adrianus Volphardusszal és Bartholomaeus Frankfordinusszal egyetemben.⁴¹⁹ Hogy Pannonhalmán is értékelték a humanista ciceroniánus stílust, mutatja az a kb. 1522-ből származó beszédterjedék a rend alapítójáról, nursiai Benedekről, melyet egy oklevél hátára jegyzett fel valamelyik bencés szerzetes, valószínűleg -

⁴¹⁶ PRT 3: 618.

⁴¹⁷ PRT 3: 74-139. *Barta István*: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. Bp. 1935. 81-3. - 1479. II. félévben iratkozott a krakkói egyetemre. „Matheus Michaelis mensatoris de Tholna dioc. Quinque ecclesiensis.” (AC 1: 240.)

⁴¹⁸ PRT 3: 330-46.

⁴¹⁹ Hagymási Mátéről PRT 12b: 248-49. - *Schrauf Károly*: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. (Magyarországi tanulók. IV.) Bp. 1902. 151. - *Ernusz Johanna*: Adrianus Wolphardus. Bp. 1939. 19.

mint ezt Zoltvány feltételezi - a levéltár akkori őre, Barnabás. Természetesen a legnagyobb bizonyosság: Nagyszombati költeménye. Az anyanyelvű költészet műveléséről is fentmaradt egy érdekes adat: a reformálandó bakonybéli bencések Tolnai Mátéről gúnydalokat faragnak és előadnak.⁴²⁰

2.

Nagyszombati Márton - a jelek szerint - reform-bencés és Tolnai Máté benső köréhez tartozik. A szakirodalomban használatos magyar nevét Zoltvány Irénnek köszönheti; a fentmaradt okleveles emlékekben, mind pedig munkájában ugyanis csak latinos névvel: Martinus Thyrnavinus, illetve Martinus de Tirnavia fordul elő. Tehát nagyszombati származású, valószínűleg német polgárcsalád gyermeke.

Mikor lépett a bencésrendbe - nem tudjuk. 1500 márciusában még aligha bencés, mert a Tolnai Mátét főapáttá választó pannonhalmi konvent tagjai között még nem található. De nem sokkal utóbb kerülhetett Pannonhalmára, mert 1505 januárjában Márton nevezetű a perjel s ugyanezen évből ismerünk egy Márton „sacerdos”-t is. Nincs kizárva, hogy e kettő egy személy, s azonos Nagyszombatival, aki 1507-ben már félreérthetetlenül pannonhalmi perjelnek címeztetik. Ez, valamint ama tény, hogy ugyanezen évben a főapát és több más apát mellett ő is messzemenő pápai kiváltságokban részesül, azt mutatja, hogy javakorabeli, tekintélyes rendtag. A kapott kiváltságuk - szabadon választhatja meg gyóntatóját, hordozható oltárt használhat, az abstinentia alól többrendbeli engedményeket kap stb. - pedig sejtetik, hogy sokat tartózkodhatott hivatalos rendi vagy hiteleshelyi ügyekben a monostoron kívül. Tehát nem négy fal között, begubózva él és zsolozsmázik, hanem közvetlen közletről ismeri az ország életét.⁴²¹

1508-ban már „választott” apát Szerencsen. Huzamosabb ideig viseli ezt a tisztséget, mert 1514. I. félévében iratkozik be „Frater Martinus Abbas monastery beatorum Petri et Pauli Apostolorum de Serzech ordinis sancti Benedicti diocesis Agrigensis” a krakkói egyetemre. Krakkóból visszatérve Tatán lesz apát s mint tatai apát jogot hallgat a bécsi egyetemen az 1516. tanév első felében. A jogi tanulmányok végzésének előfeltétele: a többéves *artes* elvégzése és *baccalaureatus* megszerzése. Nagyszombatinak tehát már 1514 előtt is kellett külföldi egyetemet látogatnia. S valóban már 1506. II. félévében találkozunk „Martinus Caspari de Thirnaviá”-val a krakkói egyetem hallgatói között, majd pedig 1511. I. félévében „Martinus de Tirnavia” nevű egyetemi hallgatóval Bécsben. Nem valószínűtlen, hogy ezek a mi Nagyszombati Mártonunkkal azonosak.⁴²²

⁴²⁰ A ciceroniánus beszédtröredékről ld. PRT 3: 346-7. - A bakonybéli „cantilená”-ról PRT 3: 603: „et rogo, ut si possibile est, nolite de me tam sepiissime coram familia, tamquam de ludibroso homine cantilenas facere et proloqui, ipsi quoque famili vestri a terga derident talia” - írja Tolnai 1508 táján a bakonybélieknek.

⁴²¹ 1500-ban még nincs Pannonhalmán. (PRT 3: 554.) - Valószínűleg más rendből lépett át. - Márton perjel stb. (uo. 353.) - Pápai kiváltságokat kap, ld. uo. 611.

⁴²² 1508. ápr. 24-én a rendi vizitátorok a Trencsén melletti Zkalka-i monostort vizsgálták és ott „fratri Jacobo videlicet de Wienna contulimus solum licenciam manendi ibi usque ad festum Beati Laurencii martyris proxime affuturum et pecunias ad usum tenendi, tandem promisit ire ad Zerenek ad fratrem Martinum de Tirnavia electum”. (PRT 3: 623.) Ez egyben mutatja Nagyszombati bécsi kapcsolatait is! Az egri egyházmegyei Szerencsen levő Szent Péter és Pál tiszteletére alapított bencés apátságnak a kegyúra Szapolyai János. Ő a káptalannal egyetértésben azt 1507-ben Szikszai Péternek adományozta, aki 1508. jan. 16-án kapta meg a pápai megerősítést. Alig három hónap

Így már érthető a bencés, rend kebelében elért karrierje és tekintélye, valamint a költeményéből sugárzó humanista műveltség. Azt a két egyetemet látogatta, melyek a századforduló táján humanista műveltséggel telítődnek és amely két egyetem - a Mátyás-kori itáliai orientációval szemben - Jagelló-kori magyar humanista irodalmunkra legerőteljesebb hatást gyakorolta. S mint a későbbiekben módom lesz rámutatni, Nagyszombati költeményét sok szál fűzi a bécsi humanista körben dívó eszmékhez és stíluseszményhez.⁴²³

De csak menjünk sorjában! 1518 márciusában újra Pannonhalmán találjuk, konventtagként képviseli az apátságot egy szerződéskötésnél. 1518. április 29-én pedig a Pannonhalmán tartott általános káptalan „venerabilem et religiosum patrem Martinum de Thyrnavia, alias de Thata abbatem, regulam Sanctissimi patris nostri Benedicti expresse professum, virum utique, maturum, sufficientem et idoneum, ac de matrimonio legitimo susceptum et in sacris ordinibus constitutum” a laikus kézen levő Kolozsmonostor apátjává választja. A kinevező okmány még kiemeli őt, mint „literarum scientia merito commendandum”. A kolozsmonostori apátság az erdélyi egyházmegye területén feküdt, tehát Várday Ferenc püspök joghatósága alá tartozott, ezért a káptalan Nagyszombati neki ajánlja. Nem sok sikerrel, mert „religiosus frater Martinus de Thyrnavia, frater conventus dicte ecclesie Sancti Martini” 1520 októberében is Pannonhalmán van; királyi megbízásból idézik, mert az apátságot képviselve ennek a csornai préposttal felmerült birtok ügyében, állítólag fegyveres néppel vonult fel a tárgyalásra és azt „hatalmasul megzavarta.”⁴²⁴

A kolozsmonostori apátság ügyében hiába kilincsel Várdainál. Ennek környezetében azonban valószínűleg találkozott Taurinusszal, aki ekkor kezdte sajtó alá rendezni a Dózsa-féle parasztháborút megéneklő latin verselményét, melyet Nagyszombati ismert és művében fel is használt. Még csak két adatot: 1524. február 20-án őt mint egykori apátot (alias abbatem) jelöli Tolnai Máté és a konvent törvényes képviselőjükül. Majd 1533-ban egy bizonyos Márton a jásti apát. Ő volna ez? Biztosra nem merném mondani.⁴²⁵

múlva már Nagyszombati Márton ül az apáti székben. - Miért hagyta, vagy kellett otthagynia Nagyszombatinak ezt az apátságot? Szapolyai János távolította el? Nem tudjuk. De az tény, hogy carmenében Bánfi Jakab és Beriszlo törökellenes sikereiről megemlékezik, Szapolyairól - aki pedig a Stauromachiának is egyik főalakja - bölcsen hallgat. - 1514-ben a krakkói egyetemen: AC (= Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. Ed. *Adam Chmiel*. Cracoviae. 1892.) 2: 154. - A bécsi egyetem főanyakönyve: *Matricula Facultatis Juristurum*. II. Bd. 1442-1557.: 1516. I. félévében Georgius Mandlius dékánása alatt beiratkozott: „D Martinus Abbas monastery Petri et Pauli apostolorum de Fatta ordinis Sti Bernhardi Giuriensis diocesis”. E bejegyzés nyilvánvaló elírásokkal tarkított. A bécsi matrikulában egyebütt is gyakran találkozunk effélével. „Fatta”-i cisztercita (Sti Bernardi) apátságot nem ismerünk. Ellenben a győri egyházmegye területén valóban volt egy Szent Péter és Pál tiszteletére emelt bencés (Sti Benedicti) apátság: Tatán; ez Pannonhalmának volt fiókapátsága. PRT 12b: 201-6. E monostor XVI. századeleji apátjai közül ismerjük Gergelyt, majd 1515. ápr. 24-én Jánost, végül N. M.-t, akit 1518. ápr. 29-én a rendi káptalan „volt tatai apát”-ként aposztrofál. (uo. 206.) - 1506. évi krakkói tanulóra ld. AC 2: 102. Az 1511. évi bécsire: Hauptmaritkel.

⁴²³ A bécsi egyetemre ld. *Aschbach, Joseph*: Geschichte der Wiener Universität. Wien. 1877. 2. Bb. - *Bauch, Gustav*: Die Reception des Humanismus in Wien. Breslau 1903. - *Klímes*: i. m. - A krakkóira: *Morawski, Casimir*: Histoire de l'Université de Cracovie. Paris. 1905. 3: 1-137. - *Barycz, Henryk*: Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu. Kraków 1935. 11-84.

⁴²⁴ 1518-ban újra Pannonhalmán: PRT 3: 698. - Kolozsmonostori apát: PRT 3: 699-700. és uo. 12b: 90. - *Csomor Lajos*: A kolozsmonostori bencés apátság és birtokai. Kolozsvár 1910. 89-90. - 1520-ban megidézik: PRT 3: 728-31.

⁴²⁵ 1524-ben a konvent képviselője: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp. 1902. 1: 116. - Márton jásti apát: i. m. 2: 291.

Ezzel le is zárhatjuk életére vonatkozó gyérszámú történeti adataink felsorolását. Bármily keveset tudunk itt adni, Nagyszombati alakja mégis elég éles kontúrokkal áll előttünk: nagyműveltségű, a világi életben forgolódó személyiség. A bencések egyik legképzettebb, leghasználhatóbb tagja, Tolnai Máté meghitt embere, reformterveinek osztályosa és segítője. Így már érthető, hogy éppen ő, aki Tolnaival együtt küzdött a válságba süllyedt, lezüllött bencés rend felemelésén, éppen ő szólalt meg a lezüllott Magyarország reformjának érdekében. Ott tevőlegesen vett részt, céltudatosan és józanul, itt csak költőként - naivul, vágyálmokat kergetve és hangoztatva.

3.

Nagyszombati költői műve *Ad regni hungariae procures, quod in Thurcam bella movere negligunt* címmel, hely és nyomda megjelölése nélkül jelent meg. A nyomtatvány külső karaktere és betűtípusai egyből elárulják, hogy a bécsi Syngrenius nyomdájából került ki. Könyvritkaság: három vagy négy példányt ismerünk belőle. A Koppenhágában őrzött példány első tulajdonosa, „M. Melchior Eisenhart” Bécsben 1523. november 23-án jegyezte rá nevét. Propagandaműről lévén szó, melyet azon frissiben szokás olvasni, - nem sokkal előbb jelenhetett meg. A jelen esetben nincs szükségünk találgatásokra, a nyomdába adás és megjelenés dátumát belső érvek alapján majdnem pontosan megállapíthatjuk.⁴²⁶

Nagyszombati 1521 őszére teszi Nándorfehérvár elestét, mely pontosan az év augusztus 29-én történt (3,219-től). Majd elsíratja Perényi nádort (megh. 1519. február 5.) és Bakócz Tamás esztergomi érseket (megh. 1521. június 15. - 3,337 stb.), de néhány sorral alább írja: „Est tamen Antistes rursus venerandus aperte...” (3,347 stb.). Az új esztergomi érsek Szatmári György, aki 1521. december 23-án még pécsi püspök s csak a következő év május 5-én keltez okiratot esztergomi érsekként. A III. ének 647-50. soraiban említés történik Bánfi Jakabnak a törökön *minap* (nuper) aratott győzelméről. Ez 1522. május 1-én történt. Egy lépéssel még előbbre visznek az Ausztria hercegéről írt sorok:

Quem procures trepidant nimium civesque protervi,
Urbes egregiae clamque palamque timent.
Nam certos misera fecit iam morte perire,
Quos civile nephas fecerat esse malos. (3, 669-72.)

Mikor Miksa halála után Ferdinándnak kormányzóhercegi minőséggel jutott Ausztria, a bécsiek lázongani kezdtek. Ferdinánd tizenkét ellenzéki pártvezért ítél halálra és végeztetett ki, köztük az erdélyi származású bécsi jogtanárt, Capinius Márton volt bécsi polgármestert, a Bécsben tanuló magyar ifjak és a magyar bursa pártfogóját 1522. augusztus 9-én fejeztette le.⁴²⁷ Ennél későbbi eseményre a költeményben nem történik utalás. Tehát Nagyszombati ez időt tájt, kb. 1522 szeptemberében kezdhették az íráshoz.

⁴²⁶ Könyvészeti leírása: MKSz 1880. 283. - Mayer, Anton: Wiens Buchdrucker-Geschichte. Wien 1883. I: 48. no. 100. - App. Hung. 173. - RMK III./1: 255. - PRT 3: 355-6. - Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban. Bp. 1925. 1: 147. no. 255. - Új szövegkiadása: AnN 217-70. (Gyenge, s tele sajtóhibával) - Magyarra fordította a Dózsa-felkelést megéneklő részt Márki Sándor: Nagyszombati Márton verse Dózsa György korából. Erdélyi Múzeum, 1904. 60-4. Részleteket fordított még Geréb László: (A magyar parasztháborúk irodalma 1437-1514. Bp. 1950. 141-5.) és Vajda Endre (Bartha-Klaniczay: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Egyetemi segédkönyv Bp. 1951. 1: 138-40.)

⁴²⁷ Szatmáriról ld. Tóth-Szabó Pál: Szatmári György primás. (Magyar történeti életrajzok.) Bp. 1906. 256. - A bécsi összeesküvésről és Capiniusról ld. Ernuszt Johanna: i. m. 18.

A nyomdába adás post quem-jét pedig Szalkay László egri püspökségének kezdőpontja adja. Nagyszombati ugyanis Szalkaynak, „Episcopo Agriensi” dedikálta versezetét, aki mostanában lett egri püspök „...et hoc pacto ad hanc episcopalem gloriam, ad tanta dignitatum culmina concendisti. In quibus nunc nihil crevisse videris”.⁴²⁸

Az Estei Hipolit halálával megüresedett dúsgazdag egri püspökség betöltése körül nagy bonyodalmak támadtak. 1522-ből ismerünk ugyan két oklevelet, mely Szalkayt egri püspöknek mondja. Ezzel szemben áll az a tény, hogy ő 1523. március 29-én Prágában kelt levelében magát még „servitor Vaciensis”-nek, azaz váci püspöknek nevezi. Andrea da Burgo, Ferdinándnak II. Lajoshoz küldött követe azzal a kéréssel fordul urához 1523. április 10-én Olmützből kelt levelében, hogy Szalkayt az egri püspökség megszerzésének ügyében a pápánál támogassa. A huzavona vége: Medici Lajos lemond igényéről és VI. Adorján pápa Szalkayt a váci püspöki székből az egribe helyezi át 1523. június 19-én. S jó időnek kellett eltelnie, míg e végzés Magyarországon tudottá vált, illetve a pápai oklevél Szalkay kezéhez jutott.⁴²⁹

Csak ezután kerülhetett sor Nagyszombati ajánlólevelének megírására, s műve kéziratának átadására. (Mellesleg megjegyezzük, Szalkay 1522 márciusától 1523 májusáig nem is tartózkodott Magyarországon, mert az ifjú királyi párt csehországi útjukra elkísérte.) Szalkay, aki maga is alkalmi versfaragó volt, a neki ajánlott művet minden bizonnyal elolvasta, s mivel bizonyára tetszett neki, s mert politikai céljainak is megfelelt, vállalva a költségeket, gondoskodott kinyomtatásáról.

Valószínűleg maga vitte el Bécsbe, illetve a bécsújhelyi találkozóra, melyen Ferdinánd, II. Lajos és a lengyel király nevében Sydłowiczky Kristóf a török ellen nyújtandó segílyt és ennek feltételeit, elsősorban Magyarország belső állapotának megszilárdítását tárgyalták. Ezen a tárgyaláson Szalkay komoly szerepet vitt. A magyar küldöttség 1523. október 15-én érkezett Bécsújhelyre, tehát - ha a nyomtatás terminus ad quem-jének a koppenhágai példányba bejegyzett dátumot, 1523. november 23-át vesszük, - a bécsi tipográfusnak bizony elég kevés idő, kb. egy hónap állt rendelkezésére. De ezt könnyen tehetette az a Syngrenius, aki Werbőczy testes *Tripartitum*át (2-rét 144 szn. levél) alig negyven nap alatt nyomtatta ki. Nagyszombati műve pedig csak 4-rétű 24 levél.⁴³⁰

4.

A műhöz - ezt követelte meg a kor humanista divatja - Fabri Ulrich svájci származású bécsi humanista írt szokványos kísérvet, melyben a *cohortatorium* mondanivalóját összegezi. Verselménye érdektelen, versének a kötetben való jelenléte azonban nem. Jelzi ugyanis, hogy a bécsi Vadianus-féle humanista körhöz tartozott Fabrihoz valamiféle kapcsolat fűzte Nagyszombatit. Egyébként ugyanő írt kísérvet a körrel szintén kapcsolatot tartó Taurinus *Stauromachiájához* is.⁴³¹

⁴²⁸ AnN 219.

⁴²⁹ Szalkay egri püspökségéről ld. *Balogh István*: Szalkay László esztergomi érsek. Kassa 1942. 60-1. Andrea de Burgo leveléről (*Balogh* nem ismeri!) ld. *Rensing, Elfriede*: Sigismundus von Herberstein am Hofe König Ludwig II. von Ungarn. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1931. 79., 28. jegyzet. - A csehországi tartózkodásról ld. *Ortvay Tivadar*: Mária II. Lajos király neje. (Történeti életrajzok.) Bp. 1914. 98. és 100.

⁴³⁰ A bécsújhelyi tárgyalásokról - *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért. 1505-1526. Bp. 1917. 182-3.

⁴³¹ Fabri Ulrich a század elején járhatott a bécsi egyetemen, hová 1514-ben tért vissza Klosterneuburgból. Cuspinianus és Vadianus baráti köréhez tartozott. 1518-tól tanított az egyetemen. Erazmista. (*Aschbach*: i. m. 2: 312-5.)

Fabri kísérvőverse után következik a humanista mű másik elengedhetetlen irodalmi kelléke, a dedikáció. Az ajánlólevél a humanista epistola egyik válfaja, tehát maga is irodalmi műfaj. Konvenciói, szabályai vannak, melytől eltérni csak „tudatlanságból” lehet. Ez pedig írója *doctus* voltára vetne rossz fényt.

Nagyszombati ajánlólevele az egyszerűbbek közé tartozik, nem lépi túl az elogium kereteit. E műfajban senki sem vár valami nagy eredetiséget, közkézen forgó sablonjaiból ki-ki tetszése szerint válogathatott, így Nagyszombati jócskán felhasználja olvasottságát. Az ajánlólevél megszólító formulája következőképpen hangzik: „Reverendissimo domino Ladislao Zalkano Episcopo Agriensi ac serenissimi principis domini Ludovici Hungariae et Bohemiae etc. Regis Cancellario, domino suo gratissimo, Martinus Thaynavinus, Monachus Sancti Benedicti, sese humiliter commendat.” (AnN. p. 219.) Érdemes melléje állítani Taurinus *Stauromachiá*-jának hasonló részét: „Stephanus Taurinus Olomucensis Illustrissimo Principi et Dom. D. Georgio Marchioni Brandenburgensi, Serenissimi Principi Lodovici Ungariae et Bohemiae etc. Regis potentissimi Tutori dignissimo etc. Dno suo generoso sese humiliter commendat.”

Nem kétséges, kitaposott úton jár. Egyben azonban bizonyos magatartásbeli különbséget állapíthatunk meg. Míg Taurinus öntudatosan (a megszólítási formula ilyenén változtatva) saját nevét függeszti az ajánlólevél élére, mintegy kihangsúlyozva fontosságát, addig a szentbenedekrendi apát visszalép a sorok közé, maga fölé emelve mecénását. Több helyütt követett mintája Kresling Jánosnak az 1515. évi hármaskirályi találkozókor a bécsi egyetem nevében Szatmári Györgyhez intézett panegyricus-a, mely kiadva egy bécsi 1516-os keletű (ekkor járt Nagyszombati is a bécsi egyetemen!) nyomtatványban jelent meg. Lássuk csak a textusok összevetését. Ez minden általánosító megállapításnál többet mond.⁴³²

Kresling:

... Quod ob singularem tuam prudentiam, in maxima es sicuti merito esse debes existimatione atque auctoritate, apud sacratissimum... Regem Wladislaum... Pannoniae et Bohemiae...

Tu apud omnes summates et procere aulicos... (p. 210-211.)

Quo fit, ut omnibus fere conviviis tuis doctos adhibeas literatosque diligas, ac liberalitate foveas... (p. 210.)

Non enim parentum precibus, aut quancunque ratione habita non sanguinis hereditaria generositate, sed tuo (ut dicitur) Marte certando, tuis enitendo virtutibus, quae vera est nobilitas, ad hanc episcopalem gloriam, ad illud cancellariae regiae maiestatis officium quos aliquamdiu gessisti, ad hos tantos fasces, tantaque dignitatum culmina conscendisti (p. 209.).

Nagyszombati:

Quo fit, ut ob singularem tuam prudentiam, virtutem, et linguae facundiam, in magna es (sicuti merito esse debes) existimatione atque auctoritate, tum apud serenissimum Principem Ludovicum Hungariae et Bohemiae Regem, tum apud omnes magnates et cunctas nationes (p. 219). Omnibus fere tuis conviviis doctos adhibes, artiumque professores et sublevas, et tua liberalitate atque beneficentia foves (p. 219-220.).

Quum tu non parentum precibus, nec sanguinis hereditantis generositate, sed tuo (ut dicitur) marte certando, tuis enitendo virtutibus ad summum nobilitatis culmen tendere... procuraveris (p. 220.).

...ad hanc Episcopalem gloriam, ad tanta dignitatum culmina conscendisti (p. 219.).

Még kuriózumként idehelyezzük az övé mellé Taurinus ajánlólevelének sablonos lezárását:

⁴³² A gyűjtemény, melyben Kresling oratioja megjelent: *Orationes...* Viennae 1516. Oz(b) - (O4b) levélen. (App. Hung. 117.) Kiadva: *Koller, Josephus*: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. 5: 32-6 és AnN 207-11. Innét idézem N. M. ajánlólevelét is az AnN-ből.

Taurinus:

Vale litteratorum singulare profugium, tuumque
Taurinum apud invictissimum principem et
Ludovicum... sedulo commendatum habe.

Nagyszombati:

Vale litteratorum singulare profugium, tuique
Martini curam suscipere, et sub tutissimis alis
defendere non dedigneris.

Nagyszombati az összevetések tanúsága szerint Kresling és Taurinus ajánlóleveleit használta sajátjának megfabrikálására. Több helyütt egész mondatokat vesz át csekélyke stiláris módosítással, vagy anélkül. Ez epigonizmusra vall, de ugyanígy jártak el a vele egyszabású humanisták. Például Kresling Beroaldusnak Váradi Péter kalocsai érsekhez intézett ajánlóleveléből puskázik. Már itt föl kell figyelünk: Nagyszombati Bécsben tanult magyarországi humanisták munkáiból merít. Mintegy, előre lehet sejteni művének forrásvidékét.⁴³³

Csak műve befejezése után határozta el, hogy azt Szalkaynak ajánlja, - verséből ugyanis hiányzik az egri püspök dicsérete. Ez annál feltűnőbb, mert Szatmári György esztergomi érsekről nem feledkezik meg. Választásának fő rugója, hogy Szalkay éppen most lett az ország egyik leggazdagabb püspökségének ura, s pályája különben is egyre magasabbra ível: főkancellár és a németek felé tájékozódó udvari párt egyik befolyásos vezetője. Tehát tőle lehet legtöbbet várni mind a török elleni összefogás, mind a belső béke megszilárdításának ügyében. Tagadhatatlan, épp ez idő tájt - 1523-ban - tett is ez irányú erőfeszítéseket. Végül arról se feledkezzünk meg, a bencés reformszerzetes humanista volt, s ha egy humanista valakinek irodalmi művet ajánl, ennek fejében maga számára is akar valamit, vagy már a kapottakért fizet.

A jelen esetben aligha pénzbeli, anyagi támogatásról lehetett szó. A volt apát (mindeddig csak jelentéktelen, kis javadalmú monostorok élén) a gazdag kolozsmonostori apátságot nem tudta megszerezni befolyásos pártfogó híján, s most viszont csak egyszerű szerzetes. Valószínűleg a nagyhatalmú főkancellártól remélte sorsának jobbrafordulását, ezért ajánlja magát oly szorgosan Szalkay gondjaiba, ezért emlegeti annak bőkezűségét és jószívűségét a humanistákkal szemben, s ezért ígéri, hogy legközelebbi költői opuszát is néki ajánlja. Jelenlegi sorsával sehogy sincs megelégedve, mint ennek költeményében is hangot ad: „Qui semper tristis nunc mea fata gemo”. (3,786.) Nem tudjuk, mit ért el, mert 1524 februárjában is szerzetesi minőségben tartózkodik Pannonhalmán, további pályafutásáról pedig nincs adatunk. Valami jutalmat vagy kecssegetető ígéretet kaphatott, hisz munkája jónak találtatott, érdemesnek a kinyomtatásra.⁴³⁴

Ez sem megvetendő eredmény egy humanista poéta szemében, aki már nem kéziratban terjeszti elmeművét, hanem a nyomtatottság révén szélesebb körben akar hatni és nem utolsó sorban hírnevet szerezni. A bencés monachus társadalmi hivatástudata és szerzetesi ambíciói mellett nagyfokú írói becsvágyat árul el. Nem is volna humanista, ha nem ezt tenné! Evilági halhatatlanság, írói hírnév után vágyakozik: „Et mea fama quidem celebris nomenque vigebit...” (3,785.). Írónak, poétának tartja magát, az „officium vatis” teljesítőjének. S a humanista poézis ismérvei alapján - az is.

⁴³³ Kresling kölcsönzéséről ld. *Gerézdi Rabán*: Egy magyar humanista: Váradi Péter. Magyarisztan-tudomány 1942. 549. 4. jegyzet. E kötetben: 75-142. Taurinus Stauromachiáját *Juhász László* adta ki Bibliotheca-jában (Bp. 1944.) Innét idézem. (4.)

⁴³⁴ A humanista Szalkayra ld. *Horváth*: i. m. 195-8.

Mint már erről fentebb szó esett, az opusculum 1522 második felében íródott. Aktuális, közérdekű mondanivalójából és propagandisztikus célzatából nyilván következik, hogy az egykorú, illetve közel egykorú magyar társadalmi és politikai helyzet és események adják helyes megértésének és értékelésének kulcsát. A mű belső elemzése érdekében módszertani szempontból is jogosultnak látszik ezek vázlatos előrebocsátása.

Mátyás halálával megindul a központosítás addig elért eredményeinek fölszámolása és -gyöngé kezű király lévén - a rendek áldatlan harca hatalomért és koncert. A Dózsa-féle parasztháború leverése és az ezt követő kegyetlen megtorlások, melyek rabszolgasorba taszítják az ország legszélesebb rétegét, valamint az 1516-ban bekövetkezett gyermekkirályság, szabad utat engednek a feudális anarchiának. Pedig a belső egységre, erős központi hatalomra nagy szükség volna, mert a török támadás veszedelme erősen megnőtt. 1520-ban új szultán, Szulejmán lépett a török trónra, ki először békét ajánlott, de mikor a még mindig nagyhatalmi ábrándokban élő és külföldi segítségben bízó magyar uralkodó körök erre nem is válaszoltak, sőt magukban támadási terveket dajkáltak, hadait megindította Magyarország ellen, s elfoglalta Sabácot és Nándorfehérvárt. Ez utóbbit 1521. augusztus 29-én.⁴³⁵

A király fölkelést hirdet, de - mint a velencei követ titkára írja - a főpapok és az urak közül „senki sem követi, mert viszályok uralkodnak közöttük, ezenfelül a jobbágyok gyűlöletet táplálnak uraik ellen, úgy hogy az ország az örvény szélén áll”. Az ellenakció egyetlen eredménye az országgyűlés összehívása november 19-re. Itt a köznemesség ragadta kezébe a hatalmat és vitte a hangot. Nagy számonkérések és civakodások közepette felbuzdulásukban reformterveket dolgoztak ki és mindent megszavaztak. Jó pénzt kell veretni, mint volt Mátyás korában, zsoldos hadsereget kell szervezni stb., s mivel mindehhez pénz kell, súlyos adókat vetettek ki. Külföldi segítség után is néztek, ezért követeket küldtek a wormszi birodalmi gyűlésre. De ennek nagyobb szenzációja volt: Luther. S ráadásul épp ezidőben támadta meg a császárt a „legkeresztényibb uralkodó”, I. Ferenc francia király. A kivetett adóknak csak a tíz százaléka folyt be, annak nagy részét is elsikkasztották az alispánok és a főnemesek.⁴³⁶

II. Lajos közben megnősült s feleségével együtt másik koronaországába, Csehországba utazott, hol szintén belső bajok voltak. 1522 februárjától 1523 májusáig nem tartózkodott Magyarországon, s helyette Báthori István nádor vezette az ország süllyedő hajóját. Személyével most meg a főurak kezébe került a hatalom. A török 1522-ben is továbbfolytatta becsapásait, Erdélyt, Horvátországot és a Szerémséget pusztította.

Ezalatt lázas diplomáciai tárgyalás indult meg a német birodalommal, a török ellen indítandó támadás ügyében. V. Károly császár ígéretet tett, ami persze ígéret is maradt, hogy a birodalmi gyűléstől neki olaszországi hadjáratára följánlott 25 000 embert, az ún. *Romzugot* II. Lajos sógora, Ferdinánd főherceg vezetése alatt Magyarországra küldi. Az I. nürnbergi gyűlésen azonban már csak 3000 gyalogosról volt szó, s a további tárgyalások folyamán a nagy hadsereg kiállítását a szeptemberben tartandó II. nürnbergi birodalmi gyűlés határozatától tették függővé.

E kétes értékű, nem is valós ígéretések itthon vérmes, reményeket keltettek. Országgyűlést hívtak össze, melyen megválasztották a Nürnbergbe küldendő követeket, akiknek azt is meghagyták, hogy előbb Prágába menjenek a királyhoz, s kérjék meg, térjen vissza mielőbb, és Szent Márton napjára, azaz 1522. november 11-re hirdesse meg az országgyűlést, melynek

⁴³⁵ Székely György: A rendi reakció felülkerekedése... (Magyarország története. I. kötet. 1. rész. 1438-tól 1526-ig. Egyetemi jegyzet. Bp. 1954.) 296-7.

⁴³⁶ Fraknói Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora. Bp. 1896. 430-4.

a török ellen indítandó hadjárat ügyében a Nürnbergben végzetek alapján kell majd határoznia.⁴³⁷

Itt álljunk meg egy pillanatra! Nagyszombati műve mondanivalójával, célzásaival, melyekről fentebb kimutattam, hogy a legkésőbbi 1522 augusztusában történt eseményre utal, valamint derűlátásával ebbe a néhány hónapos időszakaszba illik, amikor még megvolt a hit a Ferdinánd vezette császári segítséggel végrehajtandó törökellenes háborúban és győzelemben. Ez az időszakasz: 1522. augusztus 10-től november 11-ig, vagyis addig az országgyűlésig, amely elmaradt...

Lehet, hogy tévedek, de a Márton napjára meghirdetendő országgyűlés és a pannonthalmi Szent Márton monostor Márton nevű szerzetese opusculumának létrejötte között okozati összefüggést látok. Vagyis azt, hogy monostorának és sajátmagának névnapja is adta az ösztönzést, hogy a Márton-napi országgyűlésen cohortatoriumával előrukkoljon, az ott összegyűlt főrendek állásfoglalását pozitívan befolyásolja.

Mint tekintélyes rendtag valószínűleg ő is, elment volna oda főapátjának, Tolnai Máténak kísérőjeként. A legkülönbözőbb irodalmi termékek terjesztése, melyek az egyes pártok, vagy fontos ügyek propagálását vagy egyes személyek lejáratását célozták, velejárói voltak az egykorú és későbbi országgyűléseknek. Így az 1523 májusi országgyűlésen II. Lajosról gúnyiratokat terjesztettek („Libelli famosi de rege sparguntur”), mint az egyik lengyel jelentésben olvashatjuk. Geszti László deák pedig az udvari párt érdekében az 1525. évi hatvani diétára összegyűlt köznemességhez írta magyar nyelvű verses cohortatoriumát.⁴³⁸

Lehet, hogy Nagyszombati költeménye elkészült a fentebbi dátumra, az országgyűlés azonban elmaradt, mert a király nem jött haza. A nürnbergi birodalmi gyűléshez fűzött vérmes remények is szertefoszlottak. A belső civódások még inkább elfajultak, úgyhogy a nádor maga sürgeti a király hazatértét. Ez 1523 májusáig húzódott, amikor is összeül az országgyűlés, melyen nagy zenebona után leváltják Báthorit, s újabb reformokat határoznak el...

Erre elvitte művét Nagyszombati, s ott nyújtotta át Szalkaynak? Nem lehetetlen. Műve ugyanis nem vesztette el időszerűségét, - csupán viszonylagos realitását. A Bécsújhelyen Ferdinánddal, valamint a lengyel király kancellárjával és a császár megbízottaival tárgyaló Szalkay alkalmasnak tartotta Bécsben kiadatni, hisz a török elleni hazai és nemzetközi összefogásra buzdított, s benne foglaltatott a császár, valamint Ferdinánd és a lengyel király dicsérete is.⁴³⁹

6.

Nagyszombati műve „Ad regni Hungariae procures” van címezve. Ha a „regni procures” terminusnak a Werbőczy *Tripartitum*ában használt értelmét vesszük irányadónak, akkor ez a főrendeket, főurakat jelenti. Valószínű is, hogy elsősorban ezekhez óhajtott szólni, valamint az ezekkel ellenlábás köznemesség vezető rétegéhez, de versének intonációja (Hungara nobilitas, cur non consurgis in hostes?) mindjárt elárulja, hogy a „procures” alatt az egész nemesség, tehát a hivatalos nemzet értendő.⁴⁴⁰

⁴³⁷ *Fraknói*: i. m. 437-8. - *Török Pál*: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. (Mohácsi emlékkönyv. Bp. 1926.) 151-73.

⁴³⁸ *Acta Tomiciana* 5: 275.

⁴³⁹ *Szabó Dezső*: i. m. 177-8.

⁴⁴⁰ Werbőczy István Hármaskönyve. Ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1894. 394.

Műve három „liber”-re, azaz énekekre tagolódik. Cohortatióról lévén szó, nem a cselekmény (ilyen nincs is!) követeli meg e hármasság tagolását, hanem a mondanivaló hatásos logikai csoportosítása. E műfaj a rábeszélő szónoki beszédnek költői változata, ezért tagolása, belső felépítése, stílus-éktípusai, sablonjai, fordulatai bizonyos fokig az egykorú retorika szabályait követik, melyek a humanista költészetben teljes polgárjogot nyertek.⁴⁴¹

A három liber közül az első hangulatkeltő jellegű, általában festi a török veszélyt a rikító színekkel nem fukarkodva. A másodikban a jelen ellenképét adja, az ősi dicsőség, a kiváló elődök megmutatásával, hogy aztán a harmadikban annál élesebb képet kapjon az ösöktől elfajzott, romlásnak indult jelen, mely azonban csak akkor volna pusztulásra ítélve, ha nem javul meg, nem végzi el az ösök példáit követve a belső reformokat, s nem fog össze a fenyegető ellenség ellen. Erre szükség van, s lehetséges is, még vannak kiváló férfiak, és van külföldi segítség; tehát meglesz, és a költő-szónok meggyőzendő közönségének megjósolja a győzelmet, szemük elé varázsolja a győzelem nyomán megszülető új aranykort, mikor mindenki boldog lesz, s a költő is elnyeri jutalmát... Most pedig nézzük az egyes énekeket kissé közelebbről!

Az első ének elég szokványos, általában az úgynevezett török-irodalom közhelyeit hordja össze. Első soraiban a költő szónoki kérdésekkel intonál, s végeredményében műve igazi célját, lényegét fejt ki röviden. Magyar nemesség, miért nem kapsz fegyverre, miért nem indulsz hadba? Az ellenség itt van már, föléget mindent, megsemmisíti a nemzetet és a hazát. Ezután rátér, mit műveltek a törökök az eddig leigázott országok népeivel. Örményországot, Balkánt s hosszasan a Görögországot ért szenvedéseket ecseteli. Rhodus szigetének elestéről (1522. december 21-én adta meg magát a töröknek), melynek híre csak 1523 februárjában terjedt el, nagy port vert föl szerte Európában és nálunk is, szót sem ejt. Verse írásakor erről még nem tudott. A foglyokat ért különböző testi és lelki szenvedések sablonos leírásával ijesztgeti a nemeseket. E megalázó szenvedések közt találjuk a paraszti és a kétkezi munkát is: a foglyoknak marhacsordát és disznócsürhét kell legeltetniük, építkezésekhez követ, gerendát hordaniuk, szántaniuk és kapálniuk.

A klasszikus allúziókkal és mitológiai hősök nevével dobálózó költő humanista vértézete alól lépten-nyomon kibújik az egyházi ember. Különös gonddal írja le a templomokon és monostorokon megesett török pusztítást. S mivel a pogány török nemcsak a haza, hanem a keresztény hit ellensége is, hosszas kitérővel és saját klasszikus műveltségének fitogtatásával bizonygatja, hogy a görögök és a rómaiak olyannyira ragaszkodtak hitükhöz, hogy halálra ítélték neves bölcselőiket és híres embereiket, ha az istenekben kételkedtek. „Inkább az isten tiszteletét akarták megtartani, mint mély bölcsességek ismeretéhez jutni” - mondja helyeslőleg (1, 265-6.). Mennyivel inkább kell nekünk megvédenünk az igaz hitet a török ellen, - tér át a kereszténység és az egyház dicséretére, melynek szentjei vértanúságot szenvedtek hitükért. S hozza is a példákat a szentírásból és a martírológiumból. Az egyháztól kapott lelki javak közt nem felejt el megemlíteni: „Dispulit errores, mendosa volumina carpit. Fortiter hereticum pellit ab orbe nephas” (1, 349-50). Ezeken a sorokon már érzik, hogy tud a hazai reformáció megjelenéséről, a lutheranus könyvek terjesztéséről.

Az egyház nyitja meg az igazak számára a mennyet, az eliziumot. Ez a mennyország, melyben az odakerültek az Urat és Szűz Máriát színről-színre látják és imádják, a humanista poézis közhelyeivel megrajzolt szép földi élet átvetítése a másvilágra. Itt lakoznak a Deciusok, Mucius Scaevola, a Fabiusok, tehát mindazok, akik életüket nem sajnálták feláldozni

⁴⁴¹ Az opusculum koppenhágai példányának tulajdonosa, Eysenhardt Melchior bécsi jogtanár 1523 végén sajátkezű széljegyzetekkel látta el N. M. művét: ferocitas turci, Miseria captivorum inter turcos, Comparatio penarum, instigat, adhortatur stb. Vagyis retorikai szempontból jegyzetelte, a turcica-sablonok szerint.

hazájukért. Nosza magyar urak - hozza le a tanulságot egy újabb szónoki kérdéssel - kívántok-e mennyországba jutni? Fogjatok össze és üzzétek ki a törököt! Ez is közhelye a törökellenes irodalomnak. Például Macedonai László is bőkezűen odaigért a mennyországot a német birodalmi rendeknek a Worms-i gyűlésen mondott beszédében, ha megsegítik Magyarországot a török ellen. - Természetesen azoknak, kik eme kötelességüket nem teljesítik, Nagyszombati az Orcust, a poklot helyezi kilátásba, hol kénfolyamok, éhség, szomjúság stb. vár a hazaárulókra és hazájuk dűlőira, kik a haszon kedvéért az özvegyeket és a szegény parasztokat sanyargatják. Itt szenved Cacus is, aki a falvakat dűlta, céloz klasszikus allúzióval kora dűlő s az egyházi javakat nem kímélő jobbágyuraira.⁴⁴²

Ezt a kissé általános, a török veszély rémével fenyegető és a harcba szállásért mennyországot ígérgető első éneket egy már jóval konkrétabb, követendő példákat a hazai történelemből felvonultató második fejezet követi. Fölállítja a megszépített magyar múlt tükrét, hogy a jelen elkorcsosult fia abba belenézve magába szálljon, erőt és példát merítsen a javulásra. A régi dicsőség hangját üti meg, azonban ez a dicsőség is kizárólag a nemesség dicsősége.

Itt is kitaposott nyomokon jár. A törökellenes irodalomban mindenütt fölbukkannak a követendő nagy ősök, kiktől a jelen elfajzott. Azonban ennek legélesebb, leghatározottabb megfogalmazója a német nacionalista Konrad Celtis, ki Tacitus *Germaniája* alapján fölfedezi a germán őkort s a németek minden kérdésében a régi germánság harci készségét, jellem-szilárdságát és erkölcsi tisztaságát állítja a jelen elé. Celtis a közép-európai humanizmus egyik legjelentősebb és legnagyobb hatást gyakorló alakja, a bécsi egyetem és udvari körök humanizmusára évtizedekre rányomja bélyegét. Hatása az ott tanult és irodalmat művelő magyarországi humanisták műveiben is föllelhető. Így Taurinus *Stauromachiájában* és Nagyszombati munkájában is. Különben a régi dicsőség hangoztatása a Dózsa-eposzban is megtalálható, kiváltképp az ott megszólaltatott Bakócz és Báthori beszédében.

Ezek a helyek nem is kerültek el Nagyszombati figyelmét, csak hogy ő az ott található kis részleteket egész átfogó rendszerré dolgozta ki.⁴⁴³

Hogy is kezdhetne Nagyszombati egy éneket másként, mint szónoki kérdéssel:

Si vos nobilitas generosaque nomina tangunt,
Cur sinitis proavum suppeditare decus?
Nonne est dedecori priscos postponere mores,
A proavis meritis degenerari piis? (2, 1-4.)

Ezután természetesen ókori példák jönnek a római történelemből. Kettő arra, hogy kiváló szülők gyermekei mennyire elfajzottak apáiktól, kettő pedig, hogy egyszerű vérből származottak mily dicső történeti szerepet töltöttek be. A példák Valerius Maximus *Factorum dictorumque memorabilium libri* című közkedvelt és sokat forgatott munkájának 4., illetve 5. fejezetéből valók. Valerius Maximus mindkét típusra négy-négy példát hoz. Ezek közül Nagyszombati mind a két esetben az első kettőt választja ki.⁴⁴⁴

Majd általában beszél a kiváló elődökről, kik tudtak „Pro patria semper fortia facta pati.” Kik ezek a dicső ősök? Attila, a szent királyok, vagyis István, László és Imre. Persze a bencés

⁴⁴² Macedonia, Ladislaus de: Oratio... 1522. (App. Hung. 16.) Cacusról ld. Vergilius: Aeneis VIII. 194. etc.

⁴⁴³ Celtisről l. *Sponagel, Ludwig*: Konrad Celtis und das deutsche Nationalbewusstsein. Bühl-Baden 1939. 94. (Elégé megfertőzve a náci ideológiától. Csak erős kritikával használható!) - *Ábel Jenő*: Magyarországi humanisták és a Dunai tudós társaság. Bp. 1880. - *Fógel Sándor*: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták: Bp. 1916.

⁴⁴⁴ Ed. Teubneriana. 1888. 138. és 135.

szerzetes nem tagadja meg magát, ide sorolja Adalbert püspököt és Szent Gellértet is. Őket a törökverő Hunyadi János, Báthori István, Kinizsi Pál és végül Mátyás király követi. Közülük kettővel foglalkozik bővebben: Szent Istvánnal és Mátyással. Mindkettőnek 170-170 sort juttat.

Érthető, hogy a „szent királyokat” kiemeli, ez már egyházi hagyomány is volt, melyet propagált latin nyelvű irodalmunk, s megtaláljuk magyar nyelvű kolostori irodalmunkban, sőt még világi költészetünkben is. „Az régi jó királyok míglén országlának - énekli *Cantilénájában* Apáti Ferenc -, igazak valának az szegény országnak, az szent koronának híven szolgálnak, avval áldozának.”⁴⁴⁵

„Akkor voltak Saturnus arany századai” - mondja lelkenedezve Szent István koráról Nagyszombati (2, 245). Valóban Szent István korát rekonstruálja a legendák és a Krónika alapján? Csak részben. Inkább saját kora égető sebeit és problémáit viszi vissza - nem egyszer anakronisztikusan, - de fordított előjellel, az erényt és pozitívumot láttatva. A Jagelló-kor központi problémája a pénz, melynek mind a királyi udvar, mind pedig a feudális nemesség állandóan híjával volt. Ennek ellentéte így vetődik vissza a XI. század elejére: „Fénylő ezüsből, rézből és aranyból, valamint pénzből hatalmas bőség volt. A paraszt kölykök aranyforintokkal játszadoztak és a kamaszoknak degeszre volt tömve az erszénye” (2, 253-256.). Az árutermelés és a kereskedelem is lehanyatlott a Jagellók idején, tehát Szent István korában „egyeseknek hatalmas árumennyiségek voltak birtokában, és a nép mindennemű javakban bővelkedett. Sokfajta borral voltak színültig a pincék; s minden sarok gazdagsággal, volt tele” (2, 257-260.). „Akkor virult - teszi mindjárt hozzá - a becsületesség az országban, az állhatatosság és az erény.” A bencés szerzetes jól tudja, hogy a szegénység nem a legjobb tanácsadó!

A korabeli egyházi írók nem egyszer kifakadtak az egyházat és egyházi vagyont prédáló világi urak ellen. Ellenben Szent István, „az Úrnak sokfelé szentegyházakat (templomokat, kápolnákat) emelt, s ezeket méltó tisztességgel, dús javadalmakkal, tizedekkel, falvakkal és egyéb jövedelmi forrásokkal látta el, és ezekben [ti. egyházakban] az ég úrnőjét és Istent [Tonantem] szüntelen imádják; kiváltképpen a szerzetesek engesztelik az Istent könnyes, jámbor fogadalmakkal és könyörgéseikkel.” (2, 281-8.) Bizony, akkor a bencések is gazdagabbak voltak és az egyház is jobban állt. „Ecclesiae suae nemo rebellis erat” - kiáltja, s Lutherre gondol. Nagyrészt emez egyházi szempontok és érdekek emelik oly magasba a bencés szerzetes szemében Szent István korát.⁴⁴⁶

Nem ez a helyzet Mátyás királlyal. Itt nem a pap egyházi érdekei érvényesülnek, hanem a Jagelló-korban kialakult, egyre fényesebbé vált Mátyás-képet mutatja meg. Mátyás alakja mindjárt halála után naggyá nőtt a hazai közvéleményben. Külföldi humanisták, Celtis és Hassensteini Bohuslav is látják jelentőségét. Ez utóbbi egyik versében követendő példának állította II. Ulászló elé. A magyar nyelvű költészet glóriát fon feje fölé, a *Néhai való jó Mátyás király* kezdetű ének szerzője a XVI. század tízes éveiben is elsiratja. A feudális anarchia éveiben Geszti László deák így idézi:

⁴⁴⁵ RMKT (*Horváth C.*) 1: 493.

⁴⁴⁶ A karthauzi Névtelen például így ír: „...Zent Isthwan kedeeg az nagy nyereseegeből nagy sok zent egyházakat es klastromokat rakattata ez országban wu istennek azzonywnk zyz marianak Es az meenynyey dychőseegees zentőknek tyztőssegőkre, kyket kylemb kylemb varasokkal valalokkal, kywl-belől valo zeepseegeőkkel meg erőssőythween. kyket az mastany Iobaghwrak es Nemessek ffele eeghetnek el pwztoythnak es magoknak foglalnak, kyknek bozw alloya az teremte wu isten.” (Nyelvemléktár 5: 240-1.)

Szegén Mátyás királ vala békességben,
Mert országa vala egyességben,
Vitézek valának nála tisztességben,
Az urak valának nagy egyenességben.⁴⁴⁷

Nagyszombati szerint ő a legnagyobb magyar király, a többiek közül csúcsként kimagaslik, alatta az ország úgy virágzott, mint hajdan Róma Cicero idején. Minden ellenségét megverte, az ország határait kiterjesztette, Bécsét elfoglalta stb., ugyanazok a szólamok, melyeket latin és magyar epitáfiumokból is ismerünk. A most omladozó palotája életében ragyogott, s le is írja részben Taurinus nyomán, részben autopszia alapján. Érdekes, hogy a Corvináról nem tesz említést! Kiválóságát kemény, erőskezü uralmában jelöli meg. Tőle féltek a nagyurak és a főpapok. Végeredményben benne a központosító monarchát ünnepli, akire nagy szüksége volna az országnak.

Hogyha a könny föltámaszthatná most a halálból,
Könnyözön öntene el völgyeket és hegyeket.
Mert a magára maradt népet úgy gyötri az inség,
Melyet most gonoszul szülnek a szörnyű bajok.
Ő tudná egyedül fenséges erővel az ország
Régi dicsőségét visszaszerezni megint.

(2, 517-6. Vajda Endre fordítása.)

A dicső elődök meghaltak, oda a dicsőség, - adja meg a harmadik ének alaphangját.

Dúl a lator, s a hamis, pöffeszkedik, jaj, a parázna,
Tombol a jogfacsaró és a Judás ma az úr.
Megvetik, ó, a hitet, s a királyi hatalmat unottan
Fitymálják s kevesen vannak a szófogadók,
Súlyos adók görnyesztik a népet, jajgat az özvegy,
Semmi sem oly gyakori, mint az adó meg a sáp.
Nincs aki büntetné ma a bűnt, törvény az ököljog,
Így pusztul város, föld, falu, templom, erőd.

(3, 69-76. Vajda Endre fordítása.)

A feudális anarchiát festi a klasszikus szerzők fordulataival, melyek azonban igen sok humanista írónál is előfordulnak. Ugyanazzal a kéréssel fordul II. Lajoshoz, mint az 1523. évi országgyűlés: uralkodjék kemény kézzel, éljen hatalmával.

A bajok gyökerét vizsgálva, eljut a Dózsa-féle parasztfelkeléshez, melyet Taurinus nyomán, s nem egyszer Taurinus szavaival ír le. Katasztrófának tartja, de tisztán nemesi szemszögből nézi, elítélve a parasztokat. S a nemesi dicsőség lehanyaglását, valamint a török veszedelem elhanyagolását is részben annak tulajdonítja, hogy a nemesség színe-javát a parasztok leölték: „Tunc is nobilium cecidit...” (3, 169).

Íme 1521-ben az ország védőbástyája, Nándorfehérvár is elesett... Most aztán hosszú szónoklattal fordul a nemességhez: ne húzzanak szét, vessék ki maguk közül a békétlenkedőket és zavartkeltőket, fogjanak fegyvert, hisz nem is oly nehéz megverni a törököt. Minapában is Borisló Péter, majd Bánfi Jakab csekély számú csapataikkal nagy vereséget mértek rá. S itt vannak barátaink, királyunk rokonai: Ferdinánd főherceg, Zsigmond lengyel király, itt a császár, valamint a pápa és Európa keresztény népei. Ha megindulunk, egy-kettőre, kiirtjuk a rettegett török szörnyeket, akiket nemi kicsapongásaik amúgy is elgyengítettek.

⁴⁴⁷ RMKT (Horváth C.) 1: 480-481. és 493.

S akkor, (az előre látott győzelem után,) eljő az aranykor, langy szellő fű mindég, és virágba-borulnak a ligetek. Nem kell adóval nyomorítani a köznépet, mert a zsákmányból ki-ki dús-gazdag lesz. Az uzsora megszűnik, a parasztok nem sírnak káraik miatt, mindenki nagy vagyont gyűjthet. Még a pénznek sem lesz kisebb súlya a kötelezőnél. Megszűnik a veszeke-dés, civódás a rendek között; a rendek a királyt, a király pedig őket egyaránt tiszteli. A királynő szépséges királyfiakat fog szülni, akik atyjuk országain uralkodnak majd dicsőségesen. S végül a költő, aki mindezt oly szépen megálmodta és előadta, szintén elnyeri jutalmát, az örök hírnevet, ama nevezetes munkájával, melyet II. Lajos győzelmeiről és dicső tetteiről fog írni...⁴⁴⁸

Mindez a húszas évek magyar társadalmi bajainak, égető problémáinak föloldása, álom-világba transzponálva, a humanista poézis költői eszközeivel és közhelyeivel. A költő még álmaiban sem akar egy új világot, görcsösen ragaszkodik a régihez, s ezt szeretné megtisztogatni a jelenben - szerinte - esetlegesen hozzátapadt hibáktól és bűnöktől. Hogy is várhatnánk mást egy bencés reformszerzetestől, aki mint szerzetes sem érti az idők szavát, hisz nagymúltú, de idejétmúlt monasztikus rendjét reformokkal véli megjavíthatónak.

A többszörös bencés apát az ország vezetőrétegeihez tartozik testestől-lelekestől. Szemlélete jellegzetesen feudális nemesi szemlélet. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az a szűkkeblű, korlátolt magatartás, hogy a jobbágyok röghöz kötését, melyet a bosszút álló nemesség az 1514. évi országgyűlés 25. &-ának hirhedett első cikkelyében fektetett le, még a verse végén megénekelt aranykorban is fent óhajtja tartani: „Rusticus et *stabili sede* quietus erit” (3, 746.).

7.

Nagyszombati opusculuma az úgynevezett török irodalom terméke, beletartozik abba a reménytelen szó- és betűáradatba, amit Európa humanista tollforgatói - hivatottak és hívatlanok, szónokok és versfaragók - a török veszedelem címén, illetékesekhez és illetéktelenekhez intéztek és a „keresztény” olvasóra zúdítottak - a XV. század eleje óta. „Armis, armis opus est, inquam, viri praestantissimi, non verbis; exercitu bene instructo, non compta et perpolita oratione; robore militum, non verborum magnificentia,” - kiált föl a törökellenes orációk egyik nagyhatású mintapéldányában a híres humanista Bessarion. Szép szavak repdestek, antik stíluspatronok puffogtak, és kialakult egy sablonos „török irodalom”. E publicisztikának tényleges hatása semmi esetre sem volt arányban a ráfordított szellemi erőfeszítéssel. Hacsak azt nem számítjuk komoly eredménynek, hogy a török elkövette sok szörnyűség leírásának olvastakor vagy hallásakor megrettentek a nyugati urak, s megborsódzott a papok és polgárok háta; s ez a nem egyszer mesterségesen táplált rettegés a török inváziótól könnyebben megnyitotta zsebüket és pénzeszacskóikat. De ezek a „török adó” címén kisajtott összegek legtöbbször a kiapadt királyi kincstárakba vándoroltak, s nem egyszer a „keresztély fejedelmek” egymás ellen folytatott háborúinak finanszírozására használtattak fel. A „szent ügy”, melyért a humanisták oly sok tintát hullattak, Nyugat-Európában jó fejőstehénnek is bizonyult.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ A humanisták - költeményeikben - nem fukarkodtak az aranykorral. Például Celtis a pusztá híre, hogy Miksa császár a török ellen összehívja a főurat, - már az aranykor visszatértét énekli. (Libri Odarum quatuor... Lipsiae 1937. BSMRAe 104. - A török elleni győzelem megjövendölése is szokásos. Így Balbi Jeromos is azt jósolta „Vaticinium victoriae contra Turcas” című versében II. Ulászlónak, hogy még Görögországot is elfoglalja. (Opera poetica, oratoria, ac politico-moralia. Ed. J. Retzer. Vindobonae 1791. 124-5.)

⁴⁴⁹ Mohler, L.: Aus Bessarions Gelehrtenkreis. Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion etc. Padernkorn 1942. 384.

Nálunk sem volt hiány a tintában, nálunk sem mindig a török ellen használták fel a „török adót”, azonban nálunk a tinta mindig a vér nyomában folyt. A XV. század negyvenes éveitől kezdve akuttá és tartóssá vált török veszély, mely az ország függetlenségét és létét fenyegette, elevenbe vágó, központi problémává nőtt. A magyar humanisták átveszik és visszhangozzák az európai török-irodalom közhelyeit és fordulatait, azonban az ő tolluk alatt ezek az elcsépelet sablonok többnyire tartalmat nyernek a fenyegető veszély árnyékában. Vitéz János a törökverő Hunyadi, Janus Pannonius, Vetési László és a többi kancellista pedig Mátyás király intencióit öntötték európai formába, fogalmazták meg humanista stílusban és frazeológiával. S e hagyomány természetesen továbböröklődött a Jagelló-kor diplomáciai levelezésében, a külföldi udvarokhoz és a német birodalmi gyűlésekre küldött követek humanista orációiban. Népszerűsített formában fölkelhetők az egyházi beszédekben, sőt még magyar nyelvű költészetünkben is.⁴⁵⁰

A magyarországi törökellenes humanista publicisztika zömében próza: levél vagy szónoki beszéd. Enemű hazai verses alkotás - Nagyszombatit megelőzve - csak Janus Pannonius tollából maradt fent; 1464-ből: Mátyás nevében Antonio Constanzi olasz iskolamesternek címezve, ki a magyar királyt verssel buzdította a török elleni harcra. Janus eme költeményét a jelek szerint Nagyszombati nem ismerte. Igaz, nehezen ismerhette volna: nyomtatásban először 1522 októberében jelent meg Hadrianus Volphardus bolognai Janus-kiadásában.⁴⁵¹

Hasonlóképpen azt sem lehet bizonyítani, hogy Nagyszombati a XVI. század első két évtizedében írt és nyomtatásban megjelent törökellenes carmen cohortatoriumokat felhasználta volna. Sablonos egyezések természetesen akadnak, de ez mit sem jelent ebben az eredendően sablonos irodalomban. Szorosabb kapcsolatot, „hatást” csak abban az esetben szabad feltételeznünk, ha ezt szószerinti szövegegyezések is alátámasztják. Ilyenre pedig - legalábbis én - nem akadtam, ami a külföldi *Carmen cohortatorium*okat illeti.⁴⁵²

8.

Ellenben hazai példa és ihlető van, mint erre fentebb már többször utaltam: Taurinus *Stauromachiája*. Ez nem török -, hanem magyar parasztellenes humanista költői alkotás, melyben a morvaországi német származású Stieröchsel István (humanista néven Taurinus), ki a bécsi egyetem elvégzése után Bakócz Tamás esztergomi érsek, majd pedig Várdai Ferenc erdélyi püspök udvarában helyezkedett el, - az 1514. évi parasztháborút énekelte meg Lucanus *Pharsaliájára* függesztett szemmel. A két mű kapcsolatára először Horváth János, majd pedig Császár Zoltán hívta fel a figyelmet, de csak mellékesen; és állításukat nem is bizonyították tényszerűen, ami humanista művek esetében is egyet jelent a szövegösszevetéssel.⁴⁵³

Nagyszombati - mint már szó esett róla - elég részletesen foglalkozik a Dózsa-féle parasztfelkeléssel ama tételének igazolására, hogy a parasztság bűnös az ország lezüllesztésében, mert nem akarta teljesíteni Istentől rendelt örök hivatását; azaz, ahelyett, hogy szántott-vetett volna szorgalmasan és az urakat szolgálta volna, galádul uraira támadt, s vérbe borította a romlásnak indult Pannoniát (3, 109-182.). A véres borzalmak leírását humanista modorsággal zárja:

⁴⁵⁰ Razmán Erik: i. m.

⁴⁵¹ Janus Pannonius: Opuscula. Trajecti ad Rhenum 1784. 1: 304-12.

⁴⁵² Például a közel egykorúak közül: Hutten, Ulrich: Ad Principes Germaniae, vt bellum Turcis invehant. Exhortatoria... 1518. (App. Hung. 125.) - Brant, Sebastianus: Ad diuum Maximilianum... 1518. (App. Hung. 1632.) - Tranquillus: Ad deum oratio carmine heroico... 1518. (App. Hung. 129.)

⁴⁵³ Horváth János: i. m. 262. - Császár Zoltán: A Stauromachia antik és humanista forrásai. Bp. 1937. 43.

Caetera scriptores recitent vatesque periti,
 Qui possunt calamis scribere cuncta suis.
 Nam mea frigenti torpentia corda
 Non sunt, heu, magnis apta sonare tubis.

Egykorú olvasói legalább egy „vates peritus”-ról tudtak, ki mindezt megénekelte. A parasztháború történetét ugyanis ketten szedték versbe: Volphardus és Taurinus. Mindketten a bécsi egyetemen végeztek és mindketten a gyulafehérvári püspöki udvarban helyezkedtek el, s Nagyszombati valószínűleg mindkettőjüket még Pécsből ismerte. Volphardus verselménye, mely már 1517-ben készen állt, nyomtalanul elveszett, kinyomtatásáról sem tudunk. Taurinus „eposza” pedig alig négy évvel előzte még Nagyszombati versezetét; 1519-ben a bécsi Syngrenius betűivel látott napvilágot, kérőverssel is Ulrich Fabri látta el.⁴⁵⁴

Nagyszombati figyelmesen átolvasta Taurinus költeményét. Nagyon tetszhetett neki, mert kijegyzetelte, és saját művének írásakor fölhasználta. Mit, mennyit és hogyan? A válasz bepillantást enged a költő műhelyébe, elárulja módszerét, jellemzi költészetét és megmutatja eredetiségének fokát, - amennyiben eredetiségről a humanista epigon-költészetnél egyáltalán beszélhetünk.

A parasztháborút tárgyaló részletnek szinte minden során érezni a *Stauromachia* „ihlető” hatását. Sokhelyütt - egy-egy áruló szó, kifejezés vagy hasonló helyzet nyomán - csak érezni lehet, ám a minta követése kézzelfoghatóan tetten nem érhető. Többhelyütt azonban így is. Például mikor a felkelő parasztok fegyverzetét leírja, két igen ritkán használt szó vezet nyomra:

Nagyszombati:	Taurinus
Hac ratione feros falces mutabant in enses, <i>Occas et burras</i> , dura metalla simul, (3, 125-6.)	Ille novus iterum conflato vomere in enses Sollicita purgare manus, pars maxima curvis Falcebus, hi rutris, pars uncae fidere <i>burrae</i> ; Parc <i>occae</i> dentem, quo glebas gregit inertes... (2, 248-51.)

Taurinus hosszadalmas leírásait rövidre fogja, pl. mikor a parasztság pusztításait ecseteli:

Vastabat villas, hortos, pecuaria, caulas Et quidquid regno commoditatis erat. Hinc spoliabat amens donaris, templa sacella Thuricremas aras sacrificosque sinus. Non illam puduit castos uiolare pudores, Vestales sanctas uigrigneosque choros... (3, 130-6.)	Extemplo infestis esustas hostibus urbes, Muscatas vites, hortos, pecuaria, caulas, Horrea cum cellis et propugnacula et arces. Oppida cum villis sinuoso condita tractu. (1, 530-4.) Fama volans aras, donaria, templa, sacella, Coenobia atque foces Vestales semine multo Pollutos, magnae violatas turpe Dianae Sacrificas vates, raptas uiduasque nurusque Nunciat... (1, 536-40.)
---	---

Még szembetűnőbb a rokonság a „rustica turba”, a „paraszt csőcselék” kegyetlenkedéseinek bemutatásánál. Érdekes és jellemző, hogy itt a *Stauromachia* ama ríktó részleteit kama- toztatja Nagyszombati a parasztok megbélyegzésére, amelyeket Taurinus éppen a foglyul ejtett parasztokon elkövetett nemesi kegyetlenkedések leírásának szentelt:

⁴⁵⁴ *Ernusz Johanna*: i. m. 38. - A Taurinus-irodalom megtalálható *Juhász László* szövegkiadásának „Introductio”-jában. (XVI-XVIII.)

Nonnullis stricto transfixit uiscera ferro
 Et certis spatulas, guttura, corda caput.
 Semicremis reliquum suspendit corpora palis,
 Certis diripuit brachia, crura manus.
 Caetera Pentheo lacerabat corpora ritu
 Escetis uenis uisceribusque suis.
 Stillabant misero nimiae de corpore guttae.

...et inexorabile praebent
 Indicium, dimembratis quorum artibus istic
 Lurida Pentheo lacerantur corpora ritu.
 Exextis venis digitos pedicasque manusque,
 Brachia, crura, genu, poplites et foemora, pecten
 Et latas spatulas et cum polmonibus armos
 Cordaque visceraque et longi internodia tergi
 Carnifices in frusta secant torrenda verutis,
 Non magis exusto stillantes corpore guttas
 Enumerare potes... (4, 282-3.)
 Caetera semicremis suspensa cadavera palis,
 Turpe nimis visu, caldias torrentur ad auras.

Az is jellemző, hogy Taurinusnak a parasztháború egy fázisáról, egyedi eseményéről adott leírását (a nagylaki csatáról van szó!) Nagyszombati általánosítja az egész háborúra érvényes jellegűvé emeli:

Stabant attoniti proceres et corde gelato
 Ex terrore graui saeuiciaque truci.
 Tunc uis nobilium cecidit, tum maxima regni
 Pars iacuit bellis debilitata feris.
 3, 167-70.)

...iam fessi proceres stant corde gelato
 Nec liticen pugna caruit nec, cornicen hasta.
 Omnia casus agit; nullis victoria castris
 Certa; incerta fides bellorum illusit utrisque.
 Tandem nobilium cecidit vis innumera vi
 Rusticolae plebis...
 (3, 64-9.)

A felvonultatott szövegegyezésekhez - azt hiszem - nem kell sok kommentár. A bencés „vates” a kortársköltő elmeszüleményét alaposan áttanulmányozta. A szó szoros értelmében - kijegyzetelte, s az így megszerkesztett florilégiumot a szerinte legmegfelelőbb helyen és módon, tetszése szerint használta föl. Bünt vagy inkorrektiséget ezzel nem követett el sem Taurinus, sem az „írói magántulajdon” ellen. Csak kora költői gyakorlatát követte.

A latin nyelvű humanista poézis eredendően epigonköltészet: poétikájának saroktétele, gyakorlatának életeleme az utánzás. Érthető, hisz az iskolából nőtt ki. S csak ritkán nőtt fel, koloncként magával cipelte az iskolát. Még kiválóbb képviselői is csak néha, szerencsés pillanatokban tudták e koloncot nyakukból teljesen lerázni. Elgondolhatni, mivé fajult ez a született epigonköltészet a született epigonok kezén.

Nagyszombati is epigon, de nem tartozik a legsilányabbak fajtájába. A közepesek közül való. A közvetett mintát részben feloldja, áthasonítja. Példaképe, Taurinus, sokkal messzebb megy az effajta irodalmi „kölcsonzésben”: *Stauromachia*jának nem egy részlete a „cento” határát súrolja.

A *Stauromachia* nem csak a parasztháborút felelevenítő részletnél állt példaként előtte: ott kísért az opusculum egésze mögött. Hatása természetesen közelről sem oly kézzelfogható, mint a tematikailag is rokon fejezetnél. Csak itt-ott bukkannak fel a közhelyek áradatában a Taurinusból ismert szavak, kifejezések vagy sorcsonkok, mint Vergilius hajótöröttjei „in gurgite vasto”.

Nagyszombati a törökverő, dicső elődök sorában Hunyadi János után említi: „Magnificus Stephanus fuerat Bathoreus Achilles”. (2, 395). Ez a Báthori István 1495-ben halt meg. Hasonló nevű unokaöccsét, ki tevékenyen részt vett a parasztfelkelés leverésében, Taurinus éneklí meg: „Sed meliore, satus fato Bathoreus Achilles” (3, 103.). Az ősök élére mindkettő Attilát állítja, és megemlíti:

Nagyszombati:

Quando etiam aequoreos nauali caede Britannos
Atrauit... (2, 97-8.)

Bezzeg az ő idejükben:

Nullus, qui Hungariam saevo Mauorte petiuit,
Bictor erat, mox sed caede repulsus abit.
(2, 115-6.)

Taurinus:

Quando Caledonios navali caede Britannos
Stravit... (4, 35-6.)

Marte, quod, iniusto Ungariam quincunque petisset,
Nemo bictor abit...
(4, 66-7.)

A kiemelt szövegrészek rokonságához nem fér kétség. A *Stauromachiából* idézett sorok az ún. Bakócz-orációból valók. Ez is verses *svasoria*, azaz carmen cohortatorium, melyet Taurinus az esztergomi érsek szájába ad. Bakócz Tamás a királyi tanácsban az ország fő-nemeseihez szól és a parasztság ellen harcra buzdít. A nemesség hadi kudarcait a paraszttal szemben az ősi dicsőség lehanyaglásának tulajdonítja:

Ó, milyen elfajzás, ó, jaj, mi be messzire estünk
Ősi atyáinktól! Olvassuk a krónika lapján
Hajdani tetteiket...

(4, 23-tól. - Geréb László fordítása.)

Attilának, a „szent királyoknak”, közülük külön kiemeli Szent Istvánt, és IV. Bélának hősi tetteit sorakoztatja fel az „Ungara nobilitas” elé követendő példának:

Rajta tehát, magyarok! Ha van itt e hazán nemes ember,
Oly nemes ember, akit még ősei hírneve érint:
Marka ragadjon most fegyvert és ősei jussát
Oltalmazza meg és hadd nyomja el ezt a zavargást
És a hazát dúló köznépére lesújtson a kardja
Összesereglett és nagy száma van az elleneinknek;
Nem kell rá sok erő mégsem, higgyétek el, úgyis
Megverjük s e paraszt népség s a jövői parasztság
Megbűnhődik ezért tőlünk, ahogy érdeme hozta.

(4, 102-70. - Geréb László fordítása.)

Ismerős közhelyek! Oly csekélységeken pedig, hogy itt a magyar parasztság, az opusculumban meg a török ellen használtatnak fel, a humanista epigonok kétes értékű költői gyakorlatának ismeretében - fönn sem szabad akadnunk. E „hazafias” szólamkincset Taurinus is részben Bécsből importálta. Ott megint más célokat szolgált.

Bakóczén kívül még több *svasoria* is olvasható a *Stauromachiában*. Majd mindegyik nyújtott valami felhasználhatót. Így Báthori dorgáló levele és Dózsa beszédei. Ez utóbbiak a nemesség bűneinek és a kor romlottságának sablonjait ajánlották Nagyszombati figyelmébe. És ne feledkezzünk meg a Taurinus festette eliziumról és az alvilágról sem. Az előbbi épp oly, evilágról stilizált, humanista paradicsom a parasztháborúban elesett urak kényelmére, mint Nagyszombatié a török ellen küzdő nemesek számára. Míg Taurinus a kénszagú, vergiliuszi pokolra Dózsát küldi, ki „a hazát nyomorultul felforgatta”, addig Nagyszombati a haza-árulókat és az országot dúlóit.

S hogy teljes legyen a sor: az opusculum szerzője valószínűleg a *Stauromachiától* nyert ihletet ily nagyarányú „epikai” vállalkozásra. A hangsúly a nagy arányokon van. Műve csak 260 sorral rövidebb, mint Taurinusé. Nem kétséges, hogy magában eposzi igényeket is dajkált, mint ezt a „liber”-ekre, azaz énekekre való tagolása is mutatja. Énekekre való osztás és ily nagy-

arányúság alig található meg másutt, az európai „carmen cohortatorium”-ok népes családjában.

Más szerzőket nem is olvasott, nem is használt fel Nagyszombati? Mindent Taurinustól vett kölcsönbe? S műve nem is egyéb, mint annak pusztá kizsákmányolása? Távolról sem. Egyetemet végzett, művelt humanista volt, ennek megfelelően ismerte a klasszikus irodalmat, továbbá korabeli, kiváltképpen a bécsi humanista körökből és nyomdákban kikerült munkákat, nem is szólva a *turcicá*-ról. Az a tengernyi humanista közhely, szólam, fordulat, mely szinte minden disztichonjából ránk kiált; stílje, írásmodora és modorosságai - mind-mind ezt bizonyítják. Taurinuson kívül más költő vagy költői mű kézzelfogható hatását azonban nem tudtam kideríteni és kimutatni. (Nem lehetetlen, hogy másnak sikerüljen fog.)

Ez azonban azt is jelzi, hogy a magyarországi humanista irodalomban megvan a belső folytonosság és egymásra hatás. Nagyszombati korszakának legjelentősebb hazai opuszára függeszti szemét sajátjának írásakor. Alaposan felhasználja motívumait, fogásait, fordulatait, kifejezéseit, de mindezt legtöbbször átformálja, továbbfejleszti, összekelegeti a török-irodalom gazdag sablontárával stb., és így végeredményben céljainak megfelelő, új költői művet hoz létre. Éppen ez a továbbépítés, az itthon kapott motívumok erőteljes földolgozása, továbbfejlesztése az a többlet, mely az opusculumnak viszonylagosan önálló helyet biztosít, egyéni arcú kölcsönöz az egymásba mosódó, egyéni profilt nélkülöző törökellenes irodalmi termékek tengerében.

9.

Persze, ezzel nem mondtunk valami sokat. Nagyszombati - mai értelemben - nem nevezhető költőnek: a humanista divat és iskola termelte szorgos verselő. Nem költőegénység: nemhogy egyéni hangja, hangfoszlánya sincs. Adva van a téma, ezt a szónoki-költői retorika szabályai alapján megkonstruálja, aztán időmértékre szedi, szokványos humanista latin nyelven, melynek majd minden kifejezése, ornamentuma valamelyik klasszikus poétáé, főként Vergiliusé és Ovidiusé. Természetesen ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy ezeket az auctorokat első kézből használta. Ezeket tanította, népszerűsítette az iskola, a kortársak művei: benne voltak a levegőben. Éppen ezért a párhuzamos helyek kimutatásától itt eltekintek. Csupán egy példát hozok. Még az oly jellegzetes, a magyar társadalmi viszonyokra sajátosan jellemző „röghözkötés” versbeni megfogalmazásához is klasszikus reminiscencia szükséges:

Nagyszombati:

Rusticus et stabili *sede quietus erit*
(3, 746.)

Ovidius:

Denique, quidquid ages, ante os oculosque volabo
et queror et nulla *sede quietus eris*.
(Ovidius: *Ibis* 157-8.)

Ezek a reminiscenciák, távoli, messzi utalások jelentették a finomságot, a poéta „doctus” voltát, költészetre termettségét az egykorú, vajtfülű értő szemében. A költői mű értékelésének és nagyrabecsülésének ez az ismérve - rég letűnt a korról és az epigon humanista, poézissel együtt.

Így járt az opusculum is, mely a *Stauromachia* mellett a Jagelló-kor latin nyelvű humanista irodalmának valóban legjelentősebb költői opusza. Hiába készült a közkeletű európai módi szerint, hiába bírja el az összehasonlítást az egykorú Európa hasonló költői termékeivel, végső fokon - szerény, olcsó, „konfekciós holmi”. (Taurinusé is az!) E nehezen kétségre vonható tény nem valami hízelgő e korszak humanista irodalmára. De jellemző! Tehát ezt kell elfogadnunk a további tárgyalások alapjául.

Nagyszombattal és művével tudományos irodalmunkban a bibliofil *Jankovich Miklós* foglalkozott elsőnek. Előbb a mű rövid címléírását adja (hibásan 1516-ra keltezve), majd az alábbi megjegyzést fűzi hozzá: „A’ Szerző Sz. Benedek Szerzetéből, netalán Sz. Mártoni Klastromból való, Munkáját Zalkán László Egri Püsp. és Lajos Király Cancelláriusának ajánlja. E’ három könyvekre osztott Vers szép Deáksággal foly, de Poetai tűzében szűkölködik; olly ritka, hogy egész tudós világban esméretlen; Gyűjtemenyemen kívül álmélkodva találtam reá Gróf Wiczay Mihály Hedervari gazdag Könyvtárjában.” (Cajus Sallustius Crispus Szent-György Gellérd’ Magyarázásával. - Előrebotsátotta A’ Classicusok Ismeretébe Jankovich Miklós. Buda 1811. 1: 113.) - Jankovich könyvtárának ismertetése kapcsán esik róla szó a Hormayr és Mednyánszky szerkesztette Taschenbuch für die vaterländische Geschichte második évfolyamában. (Wien 1821. 335.) - *Fraknói Vilmos* is értékeli: „A munka, mint költői mű, nem nagy értékű. Olyan, mint a XVI. és XVII. század hasonló művei. Bizonyos technikai ügyesség, a klasszikus minták formáinak utánzása egyedüli érdemük. De kiváló érdeklődéssel bír ránk nézve e munka, mint kifejezése a közszellemnek; nemzeti életünk egyik legválságosabb pillanatában. Mint másutt is, mint gyakorta történt, a kolostor magányából tör elő a szózat, mely ezerek érzelmeit és vágyait tolmácsolja.” (Két magyarországi unicum a koppenhágai királyi könyvtárban. MK 1880. 882.) - *Apponyi Sándor* részletes bibliográfiai leírást ad, majd több ponton cáfolja, illetve kiegészíti Fraknóit. (Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Bp. 1900. 1: 134; - 5. no. 173.) - *Hegedűs István* az opusculum szövegét - telve sajtóhibával - újra kiadta. (*Ábel-Hegedűs: Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 217-270.) Hozzáírt jegyzetében (p. 218.) Nagyszombati bécsi skót bencésnek teszi meg. Tévedése hagyományként tovább él szakirodalmunkban. - Az első alaposabb, szinte máig legjobbnak számító tanulmányt Nagyszombatról *Zoltvány Irén* 1905-ben írta. (A magyarországi bencés irodalom 1404-1534-ig PRT) = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. (3: 353-67.) - *Pintér Jenő* tartalmat mond fel - *Zoltvány* után. (Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. 1: 708-12.) - *Klimes Péter* szerint „Bécsben élő magyar skót bencés”, majd: „A 20-as évek legelején jelent meg Bécsben Nagyszombati Márton, a bécsi skót zárda szerzetesének... hőskölteménye.” (Bécs és a magyar humanizmus. Bp. 1934. 62. és 82.) - *Horváth János* Zoltvány eredményeit felhasználva új összefüggésekre (pl. Taurinus művével való rokonság; erasmizmus) mutat rá és Nagyszombati irodalmi helyét kijelöli. (Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935. 260-262) Szerinte is „néhány adatok szerint a bécsi skót bencés kolostorban is élt.” (261.) - *Horváth Magda* pedig németként tartja számon: „Martinus Thyrnavius (!) Szűz Máriához könyörög, hogy oltalmazza Magyarországot, hogy őket németeket el ne nyomhassa a török.” (A török veszedelem a német közvéleményben. Minerva Könyvtár 112. Bp. 1937. 59.) - *Féja Géza* közismert „népi” irodalomszemléletével, a dilettáns újralfelfedező lelkesültségével nagyítja fel Nagyszombati jelentőségét: „Szerémi György nem áll elszigetelten a magyar irodalomban. A belső magyar válság korszakáról kemény társadalmi bírálatot mond Nagyszombati Márton humanista költő is. Megdöbbentő képekben tárja fel a rendek életét, s a rendeket teszi felelőssé azért, hogy a romlás felülről lefelé tér, s a népi tömegeket is magával ragadja. Nagyszombati Márton már határozottan felveti a társadalmi felelősség kérdését; új hang, új világkép csirái jelentkeznek a magyar irodalomban”. (Dózsa György. Történelmi tanulmány. Bp. 1939. 234.) - A bencés *Rozmán Erik* stílszerűen Fraknóit, visszhangozza: „Érdekes, hogy nemzeti létünk e válságos idejében még a kolostor magányából is kitör a szózat...” (A török kérdés a magyar irodalomban. Pannonhalma 1940. 52.) - Nagyszombati jelentőségének felduzzasztásában még *Féján* is túltesz *Kardos Tibor*: „Műve a magyar humanizmus egyik legnagyobb dokumentuma, ötszáz év fejlődésének minden történeti gondolata és formai vívmánya összegeződik benne. A skolasztikától ugyancsak könnyű volt eljutni a humanizmusig.” (Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. 1941. 191.) Hasonlóképpen nyilatkozik az 1942-ben megjelent *A magyarság antik hagyományai* című tanulmányában: „Hatalmas összefoglalása a magyar középkor és renaissance klasszikus gondolatkinésének” (p. 31.). - Már marxista irodalomtörténeti módszerrel elemzi *Klaniczay Tibor*. Azonban megreked az általánoságoknál, mélyebbre nem hatol. (Régi magyar irodalom. Sokszorosított egyetemi jegyzet. 3., változatlan utánnnyomás. Bp. 1954. 1: 130-131.) - Legújabbban ismét *Kardos Tibor* foglalkozott Nagyszombati Márton művével marxista igényű szintézisében. (A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 298-305.) Több érdekes és figyelemre méltó megállapítást tesz, egyébként Nagyszombati is beilleszti sokat vitatott „népi humanizmus” koncepciójába. Az első ének elízium-leírása Kardos szerint „nemcsak hogy a szerző korába, a renaissance-ba illik bele, de erősen népies, mint a patarén mennyország,

melyből kiiktattak minden földi rosszat. Nagyszombati Márton mennyországa mindenekelőtt erasmusi világ.” (300.) Másutt pedig: „... Nagyszombati Mártonnál elemi erővel bukkan fel a Huszita Biblia plebejus humanizmusának antifeudális tétele, ha itt-ott kompromisszummal mérsékli is.” (304.) Szembeszökő, hogy a Nagyszombatit tárgyaló fejezet apparátusából *Kardos Tibor* a teljes szakirodalmat - még saját korábbi írásait is! - szó nélkül mellőzi. Emellett két-három elírása, pontatlansága is meglep a szakolvasót. Például az egyik „Ez a distichonokban írt költemény, mely *csaknem nyolcszáz sort* tesz ki.” (299.) - Még disztichonokban is 911-et, tehát összesen 1822 sort.

(Irodalomtörténeti Közlemények 1958. 119-38.
„Nagyszombati Márton” címen.)

Irodalmi nyelvünk kialakulásáról

Az anyanyelv nálunk csak a XVI. század első felének „irodalmi” köztudatában válik problémává, azaz, ami ezzel egyet jelent, emelkedik - úgy ahogy - bevett, félhivatalos irodalmi nyelvvé. Ezzel korántsem állítom, hogy az előző századok, főként a XV. század, nem tudnak fölmutatni magyar nyelvű termékeket, csak hogy ezek - s itt van a döntő különbség! - minden irodalmi igény, tudatosság, „magasabb” célkitűzés nélkül, az időközben felmerült lelki szükségletek primitív kielégítését szolgálták. A fordítóknak eszébe sem jutott annak, a mai szemmel nézve elvi kérdésnek - akár pozitíve, akár negatíve: mentegetőzés formájában való - föltevése, hogy magyar nyelven is irodalmi, vagyis a kor terminológiájával élve, tudós munkát végeznek. E termékek, anélkül, hogy tőlük a magyarnyelvűség megindulásában, kialakulásában, további szabadságharcában a jelentőséget megtagadnók, éppen azt a különben kézenfekvőényt igazolják, hogy a XV. század magyar műveltjének fölfogásában a tudós munka lényegében a latin nyelvhez tapadt, és a kor szellemének megfelelően csak a deák nyelven írottak tarthattak számot irodalmi magasabb rendűségre.

E sajátosan kelet-európai jelenség, valamint a későbbi fejlődés megértéséhez a XV. és XVI. századi magyar társadalom belső szerkezete, fejlettsége, és ennek megfelelő műveltségi viszonyai, színvonala: a korabeli műveltségben való részesedése, vele szemben tanúsított magatartása adják meg a kulcsot. Ez utóbbinál az egyetemi végzettség a norma, mert egyedül ez adta meg bárminemű magasabb szellemi élet, igényesebb produktum alapfeltételét: a kor átlag-, vagy az itáliai egyetemeken véve figyelembe, vezető műveltségét, mely - mutatis mutandis - egyik feltétele lehet az anyanyelvű literatúra kialakulásának. Bátran állíthatjuk, hogy egészen ritka kivételektől eltekintve, nem akad a XV. századnak és a XVI. első felének a szellemi élet bármiféle viszonylatában előforduló olyan alakja, legyen az mecénás, író, fordító, másoló, sőt könyvtulajdonos, aki ne valamelyik külföldi egyetemen végzett volna. S a probléma illetően felvetése - hogy csak a XV. századdal kezdünk foglalkozni a magyar nyelvű literatúra lehetőségével - nem véletlen, mert Magyarországról épp e század elejével indul meg az intenzívebb és fokozatosan sűrűsödő egyetemjárás. Ez a XV. század végére lehetővé teszi egyre szélesedő értelmiségi középréteg kialakulását, mely egyedül lehet bázisa a lingua vulgaris irodalmi megszólaltatásának. Ha még figyelembe vesszük a XV. század műveltségének irodalmi megjelenési formáját, a kéziratosságot, mely természeténél fogva kisebb méretűséggel jár együtt, aligha csodálkozhatunk az alább mondandókon.

Mindjárt előljáróban konstatálnunk kell, hogy polgárságunk, mely nyugaton az anyanyelvűség diadalra juttatója, mert a lingua vernacula a polgárság sajátos osztályműveltségének tolmácsa, - német és olasz analógiákat tekintve, a XV. században még nem alakult ki, csupán az első lépéseket tette meg a fejlődés útján. Különben is kilencven százalékban idegen. S ha egyedeiben szellemileg föl is emelkedett, ezt is osztályából kilépve, a papságon keresztül érte el.

A legszélesebb magyar társadalmi réteg, a jobbágyság fejletlen gazdasági, előnytelen közjogi helyzeténél fogva a műveltségéből a maga egészében kimaradt. Hasonlóképpen a töle életformában nem sokban különböző, nagyszámú kismemesség is. Csupán egyes, gazdagabb köznemességi családok fiai végeztek külföldi, főként a csökkentettebb műveltséget adó bécsi és krakkói egyetemen s ennek megfelelően a királyi kiskancelláriában helyezkedtek el. Legjellegzetesebb és legkiválóbb képviselői: Drágyi Tamás, Thuróczy János, majd Werbőczy István. A világi vezetőosztály, a főnemesség pedig, bár anyagi alapja meg lett volna, vajmi keveset, mondhatnók semmit sem törődött a műveltség, a literatúra ügyével. Legjobbjai közjogi méltóságokat töltöttek be, sokszor anélkül, hogy írni tudtak volna. Werbőczy mentegetőzése a *Tripartitum* ajánlólevelében, hogy „a nemességet egyedül a hadi szolgálatra alapították, ami-

nek, következtében arra, hogy a törvényeket akár nagyobb gonddal megállapítsák, akár érettebb megvizsgálása után közzé tegyék, sem nyugtok, sem alkalmas idejük fönn nem maradt”, - a jogi irodalom elhanyagolására vonatkozik és humanista stílusfordulat, kimagyarázkodás csupán, mégis lényegében mutat rá az egész magyar nemességnak a magasabb műveltséggel szemben tanúsított XV. századi magatartására.

Így érthető, hogy a magyarországi irodalmi sorsa a papság kezére került. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a középkorban a papság már nem annyira hivatást, hanem sokkal inkább hivatalt: a főnemesség másod-, harmadszülötteinek gazdag javadalmakat, ezzel érvényesülést, az alacsonyabb osztályok fiainak pedig biztos megélhetést és társadalmi fölemelkedést jelentett. Ennek az osztálynak a műveltség szinte a privilégiumává vált, hisz hivatásbeli és ezzel kapcsolatos kötelezettségei megkívántak némi iskolázottságot, legalább is az olvasni (s az írni) tudást, mely az esetleges „irodalmi” fejlődésnek a legprimitívebb fokon is alapfeltétele. A papság eme helyzeti előnyéből, valamint abból a tényből, hogy a nagyobb egyházi javadalmak közjogi méltóságokat töltöttek be, logikusan következett az is, hogy azokat a posztokat - ezek között legfontosabb a királyi kancellária -, hol írásbeli munkát és iskolázottságot megkövetelő feladatokat kellett elvégezni, elsősorban ők szállták meg. Jellemző e kor gondolkodásmódjára, hogy céltalannak látott minden olyan tanultságot, melyet papság nem követ. S valóban egész középkori műveltségünk klerikus jellegű műveltség, kultúránk klerikus kultúra. Tehát az elkövetkezendő fejlődés magvát és lehetőségeit is bennük kell látnunk.

Azonban a klerikus osztály sem egyrétegű, hanem élesen tagolható alsó-, középső-, főpapságra és a szerzetesrendekre. Ezért sommásan megvizsgálandó, hogy egyes rétegek milyen szellemi poggyásszal rendelkeztek, s ennek alapján és keretén belül - közvetve vagy közvetlenül - milyen szerepet játszhattak az irodalmi magyarnyelvűség kialakításában.

Az alsópapság csak a legelemibb ismereteket szedte föl, s ez zöménél nem jelentett többet a (latinul) olvasás és esetleg az írás elsajátításánál, mely párosítva némi egyházi tudással, éppen annyira futotta, hogy a felmerülő papi funkciókat elvégezhessek. Közülük elenyésző a száma azoknak - s ezek kilencven százaléka is a hazai német polgárság fiainak sorából kerül ki -, akik a közelben fekvő, az élvonalbeli olasz egyetemeken a XV. században még sokkal egyszerűbb műveltséget adó krakkói és bécsi universitásokat látogatták. Így a világi klérus legszélesebb, legszegényebb rétege, mely hivatásánál, a pasztorálásnál fogva a csak anyanyelvet beszélő és értő néppel foglalkozott, eleve képtelen volt egy anyanyelvű irodalmi művelésre, mert egyrészt műveletlen lévén, nem volt telítve azzal a latin nyelvű (egyházi) kultúrával, mely szükségképpen követendő példaként, mintaként lebeghetett volna szeme előtt a magyar irodalmi kialakításánál, másrészt, ha az alsó papságban meg is lettek volna erre az alapfeltételek, nem volt kinek művelniök.

A világi papság kultúrát felvevő, azt ápoló keskeny rétege a középső- és felsőpapság soraiból került ki. Már csak ezért is, mert a gazdag stallumokat királyi szolgálat, kancelláriai munka jutalmául kapták, s e szolgálatok elvégzése európai szintű műveltség birtoklását tételezte fel. S valóban a XV. század középső-papságának legjobbjai - ragadjuk ki példának Garázda Péter esztergomi kanonokot - és a felsőpapság - itt a legjobb illusztráció, Janus Pannonius pécsi püspök - szinte kivétel nélkül Itália leghíresebb egyetemein, a kor legfelkapottabb mestereinél szívták magukba Európa vezető műveltségét, a humanista műveltséget. Őket fogta össze és egészítette ki professzionátus olasz humanistákkal Mátyás király budai udvara. Ennek a közvetlenül tizenöt-húsz „választottat” érintő, kézíratos jellegénél fogva is arisztokratikus latin műveltségnek beszédes szimbóluma a nagy humanista princeps legendás könyvtára: a Corvina, melynek túlnyomó részét a latin nyelvű szerzők és szentatyák művei tették ki, volt még benne több görög kódex, sőt akadt - valószínűleg kuriózumképpen - magyar könyv is. Tehát itt sem kereshetjük anyanyelvű irodalmunk istápját, bár Mátyás-kori humanizmusunk következményeiben, XVI. századeleji alakulásában közvetve e téren is komoly funkciót teljesített.

Mindezeknél a klerikus-rétegeknél sokkal fontosabb szerep jut azoknak a szerzetesrendeknek, amelyeknek belső konstitúciójuk és sajátos szellemiségüknél fogva tudatos művelődési programjuk volt: szerzeteseik egy részét egyetemeken vagy rendi stúdium generalékon taníttatták, így a középkorvégi latin egyházi, szerzetes műveltségben részesítették. De ugyanakkor a szerzetesi közösségen belül, vagy azon kívül, de hozzájuk kapcsolva, rájuk bízva egy illiterátus rétegük is volt (laikustestvérek, harmadrend, apácák), akiket csökkentett fokon ugyanebben a szellemben, ugyanabban a lelki kultúrában kellett részesíteni, amely az illető rendnek a sajátja. Ezek közül a szerzetesrendek közül elsőnek a népszerű és elterjedt koldulórendeket: a ferenceseket és a dominikánusokat kell említenünk. A XV. század végére, illetve a XVI-nak elejére a belső és külső reformokkal, melyeknek velejárója a szerzetes-műveltség emelése is, eljutunk odáig, hogy a vezető művelt réteg kiválóbbjai a főként főnemesi, nemesi származású, latinul nem tudó apácák, harmadrendűek stb. számára, a rendi szellem emelésére, lelki igényeik kielégítésére, mintegy házi használatra, lefordítják a középkorvég tipikus lelkiolvasmányait.⁴⁵⁵

Itt a nyelvi tudatosságra még mellékhangsúly sem esik. Bár akadnak egészen kiváló alkotások (Alexandriai Katalin verse, legendája), a lingua volgarisra általában szerény, szürke ancilla szerep jut: az egyszerű közvetítés. A tartalom is a régi. Igaz, újdonság a nyelv, amelyen megszólal eleinte akadozva, félszegen, majd mind talpraesettebben, - már a jövőbe mutatva. A tudatosság hiányát részben a felvevő közönség primitívságával, részben a domonkosok és ferencesek már túlhaladott, elavult, kevésbé modern műveltségével, szellemi felkészültségével magyarázhatjuk.

Sokkal inkább bentállt az idők szellemi sodrában a magyar alapítású pálosrend, mely a karthauziak mellett a középkor végének legműveltebb társasága. Eleven, éltető erő volt náluk a devotio moderna és műveltségük is jobban átitatódott az európai kultúra frissebb, humanista elemeivel.

Külső és belső, szellemi megerősödésükkel párhuzamosan ők is a XVI. század elejére kerülnek szorosabb kapcsolatba a magyar nyelvű irodalmával. A pálos provenienciájú Peer-kódex kolostori irodalmunk egyik legértékesebb terméke. Pálos szerzetes munkája Kinizsiné Magyar Benigna imádságoskönyve is. Humanista költőjük, Csanádi Albert, 1515-ben többek között ezt írja a horvát származású Zalánkeméni János vicarius generálisnak, aki maga is költő: „Megírtam az Úr szenvedésének egész történetét versben, anyanyelven, olyan szótagszám szerint, mint amilyenben van Atyaságod Filomela kezdetű éneke. De nem hiszem, hogy ez Önt gyönyörködtesse, mert a mi idiománkban van írva”.⁴⁵⁶ Hasonlóképpen jellemző, hogy e legműveltebb magyar rend krónikása, Gyöngyösi Gergely generális, az 1528 táján kompilált, illetve írt *Vitae fratrum Heremitarum*ban a latin nyelven író, híres rendtársak mellé külön kiemeli Báthoryt és Csanádi Albertet; annyira részletesen, mint velük, csupán a Mátyás király előtt vitázó, majd Párizsba dezertált Michael de Hungariával foglalkozik. S ő hozza Csanádi idézett levelét is. - Ilyen elnagyolt vonásokból is látható, hogy a középkor alkonyán e rend keretén belül is megvolt az anyanyelvű irodalom kultusza, elismerése és értékelése.

Hasonló mentalitást árul el a kódexirodalmunk - Horváth János szavaival élve - első öntudatos írói egyénisége, a Karthausi Névtelen. Ezt annál inkább megértjük, ha tudjuk, hogy ő is előbb pálos volt, amire művének néhány részlete méltán enged következtetni. A Karthausi Névtelen, aki 1526 táján, a „pestifera luteriana heresis” magyarországi jelentkezésének idején írja, illetve fordítja a küzdő anyaszentegyház üdvös épülésére a különféle rendű szerzeteseknek,

⁴⁵⁵ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1944.

⁴⁵⁶ Az Egyetemi Kvtár Ab 151/c. jelzetű kézirata. 201. és Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. é. n. 205-210.

„pro simplicioribus utriusque sexus ac iunioribus minus in latinitate tritis”, nagy munkáját. Latin nyelvű Prologusában már tudatosan kiemeli: „... amint minden saját anyanyelvére - gondoljunk a csehre, németre és a franciára - fordítva bírja majdnem az egész Bibliát, így a mi közelünkben szláv nyelvre is, melyre Szent Jeromos nem csupán az egész Bibliát, hanem újonnan - héber, görög és latin textusok alapján - az egész papi officiumot is lefordította csodálatos és igen finom módon. Ez látható egyebekben is. Ez az annyira műveletlen és paraszti magyar népünk egyáltalán nincs beharmatozva ilyen kegyelemtől, hogy akár kommentár formájában ehhez foghatót tudna felmutatni, és ezt - úgy gondolom - nem tudatlanságának, hanem sokkal inkább lustaságának és nemtörődömségének kell tulajdonítanunk.”⁴⁵⁷

Ez az elvi, a kor haladó szellemi igényeiben fogant megállapítás a legszigorúbb rend egyik délvidéki kolostorának cellájában nyert megfogalmazást, „ubi et tempus et facultas tale quod operandi denegatur prae exercitiorum spiritualium occupatione”. A Karthausi Névtelen munkájában a tartalom ugyan a régi, az anyanyelv használatában sem jár új utakon, de az intenció, a program meglátása, tudatos megfogalmazása már a fejlődés következő állomása felé mutat. Ez az állomás - mely más szempontból kezdetnek számít - nem érhető el azon keretek között, melyekben a Névtelen és más rendbéli szerzetesársai éltek. Az ő közönségük még a szűk szerzetesi közösség, melynek napjai meg vannak számlálva, irodalmi megjelenési formájuk kézíratos, tehát maradi és aránylag visszhangtalan, mikor már a nyomtatottság szinte elengedhetetlen feltétele az irodalmi színvonalnak. Az első jelentős szintézisnek a szerzetesrendek előkészítői ugyan, de nem végrehajtói. Ez a szintézis új, modern szellemű embereket, és más, „szélesebb”, kevésbé konzervatív közönséget kíván, melyet a nyomtatás költségeit álló „elszámú” olvasó, a mecénás testesít meg legkézzelfoghatóbban.

Ennek az átalakulásnak - mely bizonyos mértékben és megszűrve a fentebb érintett rendeknél is éreztette üdvös hatását és elősegítette kódex-irodalmunk „kivirágzását” - gyökerei a századfordulóra és a XVI. század első évtizedeibe nyúlnak vissza. Ekkor érnek be az előző század fokozatosan gyarapodó egyetemjárásának eredményei, aminek következtében szélesebb körben népszerűsödik a Mátyás-kor arisztokratikus latin műveltsége, melynek centrumában a Janus Pannonius-hagyomány áll. E „szélesebb kör” azért jöhetett létre, mert két társadalmi osztály - a Mátyás-korban eléggé favorizált, gazdaságilag megerősödő polgárság és a Jagellók gyengeségét a maga politikai és gazdasági előnyszerzésére kihasználni akaró köznemesség tört fel. Az egyetemjárás még jobban megsűrűsödik. A legdivatosabb műveltséget ugyan most is Itália egyetemei adják, mégis a szellemi súlypont lassanként a közelebb fekvő és szellemi színvonalat tekintve, már nem alsóbbrendű szerepet játszó bécsi és krakkói egyetemre tevődött át, melyeken az, „artes” humanista szellemmel telítődött meg, s az itt tanuló, fogékonnyabb magyarországi diákokat kevés késéssel érte az új világot vajúdó Európa szellemi áramlatainak hullámverése.

Ezek a diákok elsősorban a hazai német polgárság fiai, de mind gyakoriabbak a tehetősebb köznemesi, sőt az eddig alig jelentkező főnemesi sarjak is. E két utóbbi rétegbeliek már általában nem azzal az igénnyel tanulnak, hogy a papi pályára lépjenek, hanem csak a királyi szolgálatokhoz, hivatalokhoz szükséges képzettséget akarják megszerezni. Úgyannyira feltöltődik az értelmiség (ha szabad így neveznünk), hogy már a tanítók, városi írnokok, jegyzők stb. egyrésze is az artes-t végzetek közül kerülnek ki. Tehát gyarapodóban van az eddig elenyészően csekély világi értelmiségünk is, mely kis részében majd az új, magyar nyelvű „műveltségnek” is felvevője lesz.

A gazdag német polgárság fiai - Szatmári György, Thurzó Zsigmond, Pisó Jakab, Henkel János stb. - foglalják el a legfontosabb egyházi s ezen keresztül a kancelláriai pozíciókat, s a

⁴⁵⁷ Nyelvelmléktár. IV. k. XXIV. l.

literatúra terén is részben ők folytatják a Mátyás-kor humanista hagyományait. A Jagelló-kor legjelentősebb szellemi produktumai - a köznemes Werbőczy *Tripartituma* mellett - Taurinus gyulafehérvári kanonok (morvaországi német, polgári nevén Stephanus Stierochsel) *Stauromachiája*, a nagyszombati német polgárfiúból lett bencés Martinus Thyrnavinus *Opusculum ad regni Hungariae procures* című distichonos adhortációja és a szintén gyulafehérvári kanonok, a nagyenyedi szász származású Hadrianus Volphardus Janus Pannonius-kiadásai. Érdekes, hogy ezekben a művekben kap irodalmi hangot a kezdődő magyar nacionalizmus.⁴⁵⁸

Janus Pannonius kultusza központi helyet foglal el a XVI. század eleji humanista kultúránkban. A köznemesség művelt vezetői nem maradnak ki ebből: Werbőczy is kiadatja Janus több elégiáját. S egy bécsi kiadása - 1512-ben - már világi főnemesnek, Perényi Gábornak ajánlva jelent meg.

Mindezek a művek már nyomtatásban látnak napvilágot. A kéziratosság mellett és vele szemben a nyomtatottság válik az irodalom elsődleges megjelenési formájává, mely természetesen, szélesebb rétegeknek nyújt lehetőséget, a kimondottan könyvműveltség jellegű humanista kultúrában való részesedésre. Míg a század elején még a híres velencei könyvnyomdászhoz, Aldus Manutiushoz fordulnak egy-egy nekik tetsző könyv kinyomtatása végett, a tízes évektől kezdve ezt a funkciót majdnem kizárólagosan a bécsi Syngrenius, illetve a krakkói Vietor végzi, az a két nyomdász, akiknek könyvsajtója alól később magyar nyelvű nyomtatványaink nagyrésze is kikerül.

Az összefogó, a keret most is a budai királyi udvar és a kancellária, mely bár meg sem közelíti a Mátyás-kori udvar fényét - a legjobb hazai literátusokat fogja össze, és mintegy a fókuszba tudja gyűjteni a művelt Európából áramló szellemi sugarakat. A hazai szellemi elit, mely most is a legjobb mestereknél szerezte európai szintű műveltségét, azonnal felveszi a kapcsolatot az új szellemi divatokkal s érintkezést keres a humanizmus újonnan feltűnt „oraculum”-aival. Mint szerte Európából, úgy Budáról is felkeresik személyesen vagy leveleikkel Aldus Manutius világhírű officináját, s a respublica literaria plénuma előtt nem egy, magyarnak ajánlott aldina hirdeti a pannóniai humanisták humanitását. Ugyanígy jelentkezik már a tízes évek végén nálunk e korszak egyik legjelentősebb, legtermékenyebb szellemi áramlata: az erasmizmus. Pisó Jakab közvetítésével a királyi udvar magával Erazmussal is felveszi a kapcsolatot.

Döntő jelentősége miatt szükséges az erasmizmus lényegére röviden rámutatnunk. Erasmus az újkort előkészítő két legfontosabb szellemi áramlatot, a devotio modernát és a humanizmust fogta össze egy szintézisbe, s ennek a szintézisnek a jegyében óhajtotta a keresztény Európa megújulását, megreformálását. A devotio modernától kapta, az egyszerű, belső - úgy is mondhatnók -, laikus vallásosság eszményét, mellyel eleve együtt jár az antidogmatikus magatartás. E vallásosság egyedüli forrása csak Krisztus testamentuma lehet, tehát vissza kell térni a forrásokhoz: az evangéliumokhoz és Szent Pál leveleihez, és ezeket - általános reformról van szó - mindenki számára hozzáférhetővé kell tenni: mivel csak kevesen bírják a szent nyelveket, minden anyanyelvre le kell fordítani. Mielőtt az anyanyelvre való fordítás megkezdődne, szükséges még egy „hiteles”, megbízható latin szöveg is, mely a görög és az eddigi latin szövegek felülvizsgálata alapján jöhet létre. Itt kapcsolódik be a humanista filológiai szövegkritika, s vele együtt a humanista mentalitás, melynek egyik legnagyobb és legbátrabb mestere, Laurentius Valla, Erasmus mintaképe volt. Ebben a „rendszerkezésben” az egész klasszikus kultúrkinés is a Philosophia Christi mellé kerül, s ez a két, egyenrangú elem alkotja a bonae literae-t, mely - szerinte - egyedül képes az igazi emberi élet kialakítására.

⁴⁵⁸ E korszak irodalmának összefoglalása: Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1944.

Ez a program hatotta át Erasmus egész életét, ez ösztönözte az emberi erőt szinte meghaladó tömértelen munkára: ezért fordította le a *Novum Testamentumot*, írta Parafrázisait stb. S ha ebből a szempontból nézzük, egyenes, megalkuvás nélküli pályát futott meg. S akarata ellenére szántott alá Luthernak, akinek „művéből” a humanizmus erasmusi értelemben vett lényege kimaradt. Erasmus „gondolatrendszere” nem dogmatikus, s szervező sem volt, igazi humanista lévén, nem a tömeghez szólt, hanem a szellemi elithez intézte szavait, így történelemformáló erővé nem válhatott. Ezért „tanítványainak”, az erasmistáknak, csak átmene-tileg, az új dogmarendszer uralomra jutásáig, illetve a katolikus tanoknak a tridenti zsinattal való megmerevedéséig volt bizonyos létjogosultságuk.

Ami az anyanyelvűséget illeti, - ez Erasmus tanításából logikusan folyik. Szinte fölösleges arra hivatkoznunk, hogy *Paraclesis*ében a szentírás nemzeti nyelvre fordítását program-szerűen követeli. Igaz, maga egy szót sem írt le anyanyelvén. De nem is akart, mert ő az eszméit nem egy nemzethez, hanem az egész, osztatlan, „keresztény” Európához intézte. A legfontosabbat, az alapot, az új, forradalmi *Novum Testamentum*ával, *Adnotationes*ével, Parafrázisaival stb. a keresztény Európa, a *Respublica Christiana* anyanyelvén, latinul megadta, a továbbiak, a „részletmunka” az egyes nemzetek erasmistáira vártak. Ebben is lényegében különbözik Luthertől, aki a germánság prófétája volt, s ezért magától értetődő, hogy saját maga fordította németre a Bibliát (az új-szövetséget nagyrészt az erasmusi textus alapján) s anyanyelvén, németül írta munkái nagy részét.

Hogy a művelt budai udvarban az erazmismust lényegében megértették, bizonyítja Kassai Antonin 1526. január 21-én Erazmushoz írt levelének az a passzusa, melyben Henkel János-ról, Mária királyné udvari papjáról többek között ezt írja: „Quidquid praedicat inculcatque populo, totum hoc spirat Erasmi paraphrasim”.⁴⁵⁹ Ebből következtetve, a biblia anyanyelvre való fordításának szükségszerűségével is tisztában lehettek, bár a német Mária királynő környezetéből aligha gondolt rá valaki, hogy erre magyar nyelven tegyen kísérletet. De ott volt a királyi udvarban Verner György, Peregi Albert, Nádasdi Tamás, akiknek a nevével még találkozni fogunk.

Az eddig elmondottakból szinte kibukik a konklúzió: 1526 táján már megvan egy modern magyar nyelvű szintézis lehetősége. Kódexirodalmunk - mely például egy Jordánszky-kódexet produkált - eredményei összeházasítva, megneemesítve az erasmusi szellemet, textust és módszert alapjában értő „interprest” munkájával, „irodalmi” opuszt, s ennek velejárójaként tudatos irodalmi, nyelvet eredményeztek volna. Ennek a lehetőségnek megvalósulását a mohácsi katasztrófa megakadályozni nem, csak néhány évvel késleltetni tudta.

Mohács következményeként ugyanis teljesen új helyzet adódott. Megszűnt a központ, a művelt budai udvar, mely a „tudós” Európával élénk, éltető kapcsolatban állt, elpusztult egy csomó mecénás, az új centrumok pedig - ha szabad őket centrumoknak neveznünk - periferikusan helyezkedtek el, így Pozsonyban, Ferdinánd kancelláriájában, János király udvarában és - mint Horváth János a „Mohács után” címen tartott egyetemi előadásában erre is rámutatott - a főúri nagybirtokokon, egyes kúriák körül. A régebbi, klasszikus értelemben vett latin humanizmusunk elvesztette anyagi és szellemi bázisait, s a megváltozott politikai és az eltolódott társadalmi viszonyok között összezsugorodott, jelentéktelenné vált. Reménytelen szűrkeségéből a harmincas években a János király pártján álló, dalmata származású Verancsics Antal és a brassói szász Honter János emelkedtek ki. A budai udvar erasmista hagyományait a Ferdinánd magyar kancelláriájához tartozó Peregi Albert pécsi prépost és a lutheriz-mussal is erősen rokonszenvező, sziléziai Verner György képviselik. Ezért természetesnek tartjuk, hogy erasmista bibliafordításaink egyikénél-másikánál némi szerepet játszottak.

⁴⁵⁹ Allen, P. S: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. Oxonii, 1926. VI: 250.

A két közép-európai erasmista centrumból: a bécsi és a krakkói egyetemről nem sokkal Mohács után kikerült köznemesi, illetve polgári származású magyar értelmiségiek legjobbjai már nem egyházi, hanem világi pályát választottak élethivatásul, s mivel a friss, feltörekvő tehetségeket felszívó budai udvar megszűnt, s a megmaradt, gyérszámú, „intellektuális” képzettséget kívánó pozícióban a régiek ülnek, nevelőséget vagy iskolamesterséget kellett vállalniok. Némiképp már ez is megmutatja eljövendő munkásságuk horizontját, meghatározza lehetőségeit és korlátait.

A nyomtatás költségét viselő mecénás nélkül e korban alig jelenik meg munka, nincs „irodalom”. Erazmista fordítóink közül Komjátinak és Sylvesternek a mecénásai - egyben kenyéradó gazdái - a gazdag földbirtokos osztály legjelentősebbjeihez tartoztak. A nyomtatottság ténye azonban nagyobb közönséget jelez, s a mecénás egyéni igényén túl - de az ő intenciói szerint - szélesebb körre utal. Kik tartoztak ide? Elsősorban a mecénás családja, rokonsága, valamint baráti köre, aztán a birtokaihoz tartozó papok, szerzetesek, jószágigazgatók, iskolamesterek némelyike. Ezek mind ingyen, ajándékba kapták a kinyomtatott könyvet. Néhány „tiszteltepéldány” jutott csak a „szerzőnek”, s ezeket ő is ajándékba küldte szét eruditus barátainak. Aránylag kevés exemplár maradt ily esetben a nyomdásznál, hogy eladásra kerüljön. Tehát az olvasóközönség főként a mecénás társadalmi osztályának, a földbirtokos rétegnek egy részére korlátozódott. Ez az osztály csupán kiválóbbjaiban volt mélyebben művelt, nagyrészüket gyengén, vagy egyáltalán nem tudott latinul. Asszonyaik meg olvasni sem tudtak, a magyar nyelvű szöveget legfeljebb felolvastatták maguknak. S a reformáció (ezen nem kell szükségképpen a lutherizmust érteni!) szelétől és szellemétől megérintve - úgy látszik - igényük a szentírás olvasása.

Merészség volna azt állítani, hogy ennek az „olvasóközönségnek” a zöme, sőt Frangepán Katalin esetében, a mecénás erasmista ihletű fordítást igényelt. Dehogyan. Kielégítette volna akármelyik frissebb kolostori bibliafordításunk is. Ezt a „modernséget” csupán a hazai műveltebbek és a közülük kikerült fordítók tartották lényegesnek, megindítván az új időknek prelúdiumaképpen az erasmista fogadású újszövegség-fordításaink sorát. A kor vezető, humanista, erasmista műveltsége ezekben találkozik először a magyar nyelvvel, és ennek a találkozásonak eredménye az utóbbinak elismertetése, befogadása: az irodalmi magyar nyelv tudatos fokon való jelentkezése, vagyis a „modern” magyar irodalom kezdete.

Még itt fel kell vetnünk a kérdést - anélkül, hogy más példák, más ösztönzések lehetőségét és tényét elutasítanók -, milyen alapot nyújthatott Erazmus, illetve újszövegségi textusa és a hozzája írt *Adnotationes* a tudatos magyar nyelv irodalmi kialakításához?

Erazmus maga is a szó legnemesebb értelmében *interpretes*, fordító, sőt műfordító volt. Mint már említettük, reformprogramjának alapja az újszövegség szentkönyveiben lefektetett *Philosophia Christi*, s hogy ezt minél tisztábban és hitelesebben, a XVI. század irodalmi színvonalán nyújthassa át a *Respublica Christiana* eruditusainak (ezek közül pedig az arra hivatottak a *lingua vulgarison* közvetítsék a latint nem tudóknak), lefordította görögből latinra az egész *Novum Testamentumot*. Munkája nem egyszerű fordítás, hanem komoly filológiai munka. Végeredményében pedig a szentszövegeknek a pogány klasszikus stíluseszményekre tekintő, humanista latin nyelven való megszólaltatása. A fordításához készült *Adnotationes*-ben a humanista latinság legtudatosabb és legnagyobb stilisztája egy-egy eltérő fordítás kapcsán kifejti, miért fordított így, s miért interpretált barbár módon Jeromos. Állításainak igazolására a klasszikus auktorokból hozza a példák légióját, mozgósítja a grammatikát stb., sőt Szent Pál stílusát is kritizálja, megjegyezvén róla, hogy nem nagyon fűlött a foga a göröghöz. S az értelmileg nehéz vagy eddig - szerinte - rosszul fordított helyeknél az értelem adekvát stílárius visszaadását, az egyes szavak helyes megválasztását egész kis traktátu-sokkal bizonygatja, variánsok felhozásával és lehetőségek felvetésével és kritikájával igazolja.

Erazmus *Adnotationese* a humanista fordítói műhelybe enged bepillantást s a humanista stílust és stilisztát a legtudatosabb fokon mutatja be. Mint ahogyan elméleti műveivel s utolérhetetlen, elegáns latin stílusával a XVI. században iskolát teremtett, úgy az ő textusa fölé görnyedő, azt fordító, sőt az *Adnotationes* egyes eredményeit a fordításba beledolgozó, és a régebbi, középkori magyar fordításokat is figyelembe vevő, felhasználó „tudós” magyar erasmista a latin analógiából, példából a magyar nyelvre lehozhatta, és le is hozta a felkínálkozó konklúziót, melyet kódex-irodalmunknak az egyes szavakba kapaszkodó, elavult, skolasztikus műveltségű, és ilyen nagy példa nélkül szűkölködő bibliafordítója lehozni még nem tudhatott.

Az első fecske Komjáti Benedeknek a krakkói Vietor Jeromos könyvsajtója alól 1533-ban kikerült Pál-fordítása volt.

Komjáti 1527-től 1529-ig a „katolikus” erasmizmus gócpontjában, a bécsi egyetemen végezte az artes-t. 1530 körül került Perényi Gábor (akinek 1512-ben Paulus Crosnensis Januskiadását ajánlotta) özvegyének, Frangepán Katalinnak nyalábvári udvarába a fiatal Perényi János mellé nevelőnek. Perényiné, aki nem tudott latinul (talán még magyarul olvasni sem), már „régől fogva egyebeket is onszolt s kért reá bőséges adományval és fizetésekkel nem csak az szent Pál Apostol leveleinek, de még több szent írásnak magyar nyelvre való fordítására is”, de nem talált, - Komjátiban végre emberére lelt. Volt egy régi, a *Vulgata* alapján készült, nehezen olvasható, kéziratos Szent Pál-fordítás Nyalábvárt, melynek „értelme” nem tetszett Komjátinak s ezért ennek felhasználásával ugyan, de az erasmusi textus alapján lefordítja Szent Pál leveleit magyarra, még pedig úgy, hogy fordításába az *Adnotationest* és a parafrázisokat is a maga módján beledolgozta. Gyakorlatban ez úgy történt, hogy fordítása folyamán a Perényi-féle régi szöveget többé-kevésbé az erasmusi textushoz igazítja, s jegyzeteit és a parafrázisokból neki tetsző, a *Vulgata* szövegétől eltérő értelmezéseket zárójelek között vagy anélkül kiegészítőként hozza. Ezek az értelmezések ritkán simulnak bele a fordításba, azt belülről árnyalva.

Tisztán látszik, hogy milyen eszmények lebegtek szeme előtt: a fordításon belül magyar nyelven azt akarta reprodukálni, amit Erazmus munkáival külön-külön tett. Műve furcsa, felemás alkotás, de igen érdekes és jellemző kísérlet: körültekintő, latolgató, tudákos filológiai munka, s ha eredményeiben nem is, de intencióiban tipikus erasmista „tudós” opus. Jelentősége is ebben rejlik: az egyszerű, szolgai szentírásmagyarításokkal szemben bizonyos filológiai igénnyel lép fel, mely még e században megtermi érettebb gyümölcseit az utána következő bibliafordításainkban.

Komjáti középhelyet foglal el a középkori szentírásmagyarító és az erasmusi értelemben vett *interpretes* között. Csak az első, félszeg, tétova lépést teszi meg az úton, többre erejéből és tehetségéből nem telik, - *sit venia verbo* - a fától nem látja, meg az erdőt. Tehát jelentőset felvetett problémánk szempontjából sem hozhatott.⁴⁶⁰

A *Philosophia Christi* Erazmus lángján meggyújtott szövétnekét Komjáti bécsi iskolatársa, Pesti Gábor viszi tovább, lefordítván magyarra a négy evangéliumot. Vele a magyar patrícius-polgárság jelentkezik komoly, nagyobb koncepciójú alkotásokkal. Ezért kell életével is kissé bővebben foglalkoznunk.

Családja, bár úgy látszik, egyetlen fiú, taníttatja, mégpedig azzal a - korában természetes megfontolással, hogy pap legyen. Kisnemesi polgárcsalád sarja, akinek kevés volt egy ludi-magisterség vagy egy városi írnokság, tehát a papi pálya az egyetlen, melyen keresztül az osztálya adta szűk lehetőségeken túlléphet, magasba emelkedhetik. Anyja előtt biztosan valami gazdag kanonoki stallum, vagy pedig - hisz Szent Pál is azt írja: *bonum desiderat*, qui

⁴⁶⁰ Róla és munkájáról ld.: Az erasmista Komjáti Benedek. *Regnum*. Egyháztörténeti évkönyv. 6 (1944-46) 170-181. és a jelen kötetben 331. l.

episcopatum desiderat - püspöki szék lebeghetett. Közvetlen példának ott állt a valószínűleg rokon Peregi Albert pécsi prépost, kancelláriai tisztviselő egyre emelkedő pályája.

Az alapelemeket még Pesten megszerezve, az „adolescens” Pesti bizonyos jelek szerint a bécsi egyetemre kerül 1527-ben. 1536-ban tűnik fel Bécsben újra, ekkor (II. egyetemi félévben) iratkozik be az universitasra a főanyakönyv tanúsága szerint, és ugyancsak ebben az évben nyomatja ki Syngreniusnál a magyar *Novum Testamentum*ot és Esopusát. Nagyon fontos volna élete 1536 előtti szakaszának az ismerete, hisz éppen erre esik munkás, termékeny korszaka. A munkákból és néhány elejtett mondatából visszakövetkeztetve, feltétlenül tudós környezetben kellett tartózkodnia. Nem nagyon járunk messze az igazságtól, ha ezt Pozsonyban, esetleg az erasmista Peregi Albert környezetében jelöljük meg.

1538 júniusáig tartózkodott Bécsben. Szótárának kinyomtatása után hazatér övéihez, akik nagy örömmel fogadták. „Csupán az érintette kellemetlenül őket - írja egyik latin nyelvű levelében Peregi Albertnak -, hogy feltártam előttük régóta magamba fojtott elhatározásomat, ti. azt, hogy nem akarok pap lenni. Különösen anyámnak esett rosszul, mert ő azt hiszi, nevelésének egész munkája, melyet - a bölcsőtől fogva engem táplálva, tanítva, tudományokra tanítatva végzett, most mind kútba esett. Ő ugyanis semmire sem becsüli azt a tanultságot, melyet nem papság követ. Én pedig, mivel egyrészt ebben az egyben velük szemben magamat hálátlannak érzem, másrészt pedig semmiféle biztos állásom nincs, szomorú életet élek. És ez már rég a keserűségbe fordult volna, ha csak Krisztusom szentséges és méznél édesebb ígéi meg nem vigasztalnának...”⁴⁶¹

Tagadhatatlan, hogy itt - a nélkül, hogy az ellentétek mesterséges kiélesítésére törekednénk - két világ, két nemzedék áll egymással szemben: egyik az anyáé, aki még a középkor mentalitását örizve híven, az egyetlen érdemes, magasba ívelő utat a papságban látja, másik a fiué, aki már az erasmusi értelemben hisz a bonae literae ember- és életformáló erejében olyan tanultságért lelkesedve, melyet nem követ papság. Tehát már nem azok az eszmények fűtik, mint a XVI. sz. eleji kismemesi, illetve polgári, konzervatív ideológiát tükröző családját, nem a papságon keresztül akar kiemelkedni osztályából, hanem az újkor emberének nagy jövő előtt álló útját, a „világi” utat választja.

Még Bécsben keresi az elhelyezkedési lehetőségeket: Peregi Alberten keresztül Ferdinánd „mindenható” titkárához, akinek e cél érdekében, *captatio benevolentiae*-ként ajánlhatta *Négy nyelvű szótárát*. E jelekből azt gyanítjuk, hogy egyetemi tanár szeretett volna lenni a bécsi egyetemen, mint ezt később a másik bibliafordító, Sylvester János, Nádasdi Tamás segítségével el is érte, - vagy pedig a bécsi kancelláriához, illetve a pozsonyi magyar kamarához szándékozott bejutni. Ezek a tervei - hogyan, hogy nem - dugába dőltek, s ezért érthető, hogy a Ferdinánd pártjától elfordulva, János király felé orientálódik, ahová sógora is tartozott. Talán éppen az ő segítségével kerül Izabella királyné környezetébe, ahol feltűnik 1542-ben mint „*aulae Reginalis maiestatis familiaris*”. Ezzel nyoma is vész.

Míg Komjáti egy szóval sem utal munkájának tulajdonképpeni ihletőjére és eszményére, tollára sem veszi a nagy Erasmus nevét, addig Pesti már kifejezetten rá hivatkozik (Erasmus quoque ille, homo magni ingenii, maioris eruditionis, maximique iudicii, ac vir nostrae tempestatis sapientissimi cuiusque iudicio doctissimus) a bécsi Syngreniusnál 1536-ban megjelent *Wy Testamentum magyar nyelven* Lectori Christiano címzett ajánlólevelében, vele és *Paraclesis*-éből vett idézetekkel bizonygatja a szentírás anyanyelvre - jelen esetben a magyar nyelvre való - fordításának jogosultságát és szükségét. Még latin stílusában is utánozza a rotterdami mestert, melynek egyik kézzelfogható tanúja az „*exoscultur*” szónak tipikusan erasmusi használata. Nem is csodálkozunk azon, hogy az egész ajánlólevelet és a

⁴⁶¹ Pesti levele közölve: ItK 1893. 336.

fordítást Erasmus szelleme lengi át, hisz Bécsben annak a Joannes Alexander Brassicanusnak volt a tanítványa, aki a humanisták fejedelmének leghívebb hódolója. A *Novum Testamentum*át kísérő latin versek írói: Brassicanus, Udalricus Fabri és Volphgangus Lazius a Johannes Faber köré tömörült, Luther ellenes, katolikus erasmista csoporthoz tartoztak. Ehhez tartozott Pesti Gábor is.

Az ő munkája nem egyszerű, szolgálai magyarítás, hanem valóban a legjobb értelemben vett *interpretatio*. Nem is lehet más, mert ő már tudatában volt annak, hogy fordításával nem csupán a Philosophia Christi terjedését segíti elő, hanem ennek kapcsán a literatúrát is műveli. Állításunk igazolására szolgáljon az ajánlóleveléből kikapott részlet, melyben a szerénykedő, de munkájával annál inkább elégedett literátus beszél: „Porro interim (citra omnem invidiam) locum aliis melius transferendi semper reliquentes. Quod si quis nobis foelicior ingenio fecerit, nos hominis illius industriam et exosculabimus et publice gratulabimus utilitati”.

A fentebbieket csak megerősíti *Novum Testamentum*ának analízise. Maga is bevallja: „Amit pedig saját tehetségünkkel [nostro marte] megvalósítani nem tudtunk, ott az ebben jártas embereknek tanácsához és segítségéhez folyamodtunk, így gondoskodtunk arról, hogy ami a mi erőnkől hiányzott, azt mások segedelméből pótoljuk”. Mit, honnan és hogyan pótol?

Természetes, hogy fordításának alapszövegéül az erasmusi textus szolgált. De használt középkori (tehát, a *Vulgata* alapján készült) magyar fordítást vagy fordításokat is. Tüzetes szövegkritikai vizsgálatok azt mutatják, hogy ismerte mind a Münchener-, mind pedig a Jordánszky-kódex szövegét, vagy ezeknek másolatát, esetleges átdolgozását. Ezeket eléggé gyakran használja, de általában csak ott, ahol az erasmusi szöveg nem tér el a Vulgátától. Ehhez járul még Erasmus jegyzeteinek és parafrázisainak kiaknázása és a fordításába való dolgozása. Ennyi különböző elem zsúfolódik a fordításba, mégsem lesz konfúz és alaktalan, mint Komjátinál, mert ezek az elemek nem lesznek állam az államban, s a tudatos *interpre*s számára csak szempontokat és matériát adnak, melyeket az összegyúr, és ha néhány elemre rá is ismerünk, mégis új egész állott elő, s ez nem kommentár vagy parafrázis, hanem hiteles, helyenkint művészi fordítás, mert - itt a jegyzetekre és a parafrázisokra gondolunk - nem külsőleg vannak ráakasztva, nem mennyiségileg növelik a szöveget, hanem belsőleg árnyalják, új, Erasmus intenciója szerinti értelmet adnak.

Pesti fordítása - stílusát tekintve - egyike a XVI. század legjobb bibliafordításainak. Csupán ízelítőül egy finom kis részletet ragadunk ki: „A fügefáról vegyetek hasonlatosságot, kinek mikoron az ága gyenge és a levele most fakadott ki, tuggyátok, hogy közel vagyon a nyár”.

Ezekután nem csodálkozunk, hogy ő az első magyar író, aki - az ugyancsak 1536-ban kinyomtatott Esopus-fordításának latin nyelvű előszavában - a magyar nyelv művelését kötelességének tartja és hirdeti:

„Mivel látom, hogy majdnem minden halandó és a földkerekség nemzetei a fordítások sokaságával bővelkednek, és mindenütt azon törik magukat, hogy hazájuk dicsőségét valamicskével gyarapítsák azáltal, hogy övéiknek mind nyelvét, mind szellemét finomítják és mind szélesebb, körben elterjesztik, miért ne szabadna nekem is - kérdem én - a mi nyelvünket és a mi szellemünket e régi bölcseknek tanításaival gyenge erőm szerint ékesíteni, és hazámnak, melynek mindnyájan adósai vagyunk, ezzel törleszteni?”

Tagadhatatlan, Pesti szavai nem Erasmus szavai - Pesti gondolatai nem Erasmus gondolatai! De vajon olyan egyszerű-e egy kor, vagy akár egy ember szellemi élete, hogy az egy eredőből megmagyarázható? Ezt nincs szándékunkban állítani. Mindamellet nem mond ellen Erasmus ismert anyanyelvi programjának, sőt azt a bécsi és magyar korai nacionalizmus szellemében kiegészíti. Lehet, hogy a fentebb idézett nyilatkozat - mint ezt Turóczi-Trostler József *A magyar nyelv felfedezése* c. könyvében feltételezi - közkeletű sablon és szorgos kutatással

megtalálható a nagy német humanista fordítóknál.⁴⁶² Ez azonban a jelentőségén mit sem változtat, mert e sablon mögött ugyanaz a magatartás áll, mint az esetleges forrása mögött. Az számít, hogy sok más, kölcsönözhető sablon közül éppen ezt választotta, hogy közkeletű humanista szokás szerint mások - szerinte - tökéletesen, véglegesen megfogalmazott frázisaival saját véleményét, saját felfogását fejezze ki. Mint ahogyan később, hasonló nemzeti és szellemi megújulásaink idején kísértetiesen mindig ezek a gondolatok tűnnek fel idegenből vett sablonba takarva, de magyar magatartást fejezve ki, magyar feladatok megoldását tűzve ki célul.

Pesti már tisztában volt - XVII. század eleji fordítóink kifejezésével élve - a „fordító tisztivel”, Erazmustól eltanulta, elsajátította a filológiai *interpretatio* lényegét és módszerét, s ennek, valamint egyéb ösztönzéseknek segítségével eljutott a magyar nyelvű literatúra tudatos műveléséig, de, mint ahogyan evangéliumfordítása sem minden ízében erasmista „opus”, úgy a nyelvi tudatosságnak sem jutott el arra a fokára, melyre Erazmus sokat emlegetett *Novum Testamentum*ával és *Adnotationes*ével eljutott. Ezt a következő lépést - az Erazmusszal való összevetés a magyar arányokra átértékelve értendő - az utolsó erasmista bibliafordítónk, Sylvester János tette meg. 1526-ban iratkozott be a krakkói egyetemre, hol magas műveltségre tesz szert: elsajátítja a legmagasabb humanista rangot megadó három szent nyelvet, így ő az első magyar, aki ezzel megvalósítja az erasmusi műveltségeszményt. Ő sem a papi pályán akart érvényesülni. Sorsa úgy alakult, hogy iskolamesterséget kellett vállalnia Sárvárt, Nádasdi Tamás birtokán. Itt, sőt talán még Krakkóban, áll neki az egész újszövetség lefordításának. Mielőtt ezt bevégezte volna, „non, otii abundantia, sed necessitate” üzve, megírja *Grammatica Hungarolatin*áját, melyet a megírás közben a különböző nyelvekkel, főként a latinnal való összehasonlítás kapcsán jött rá a magyar nyelv szabályos voltára és gazdagságára: „Eddig el volt rejtve előlünk a haza nyelvének ez a kincse, s ezt a most először megtalált [kincset] kiástuk és napfényre hoztuk: s ha ezzel élni nem vonakodunk, rövidesen (amint remélem és óhajtom) dúsgazdagokká leszünk”.

Az itt szerzett tapasztalatait a *Novum Testamentum* fordításánál is kamatoztatta. E fordításánál ő is felhasználta elődeit: egy középkori fordítást, továbbá Pesti és Komjáti munkáit, s az erasmusi jegyzeteket és parafrázisokat hasonlóképpen beledolgozta szövegébe. A nagy mesternek méltó magyar tanítványa. Igaz, annak csak szellemét, körültekintő, minden szót, kifejezést az egyetlen helyes értelem szolgálatába állító tudatosságát sajátította el, nyelvi eleganciáját azonban - magyar arányokat véve figyelembe - nem, mert annyira pontosan, teljes értelemmel akarja a gondolatokat tolmácsolni, hogy gyakran körülményessé válik.

Mind tudatosságára, mind körülményességére, mind pedig az erasmusi filológia döntő hatására egy csomóban kapunk illusztrációt 1547-ben Nádasdi Tamáshoz írt levelében. Nádasdi ugyanis Bécsben ki akarja nyomtatni egy bizonyos Szegedi (vagy Thegezi) Lajos néhány zsoltárfordítását, de előbb elküldi bírálatra az akkor már bécsi egyetemi tanár Sylvesternek. Ez válaszában általában is kitér a fordítói munkára, melyet nem lehet amúgy vaktában üzni, megvannak a maga szabályai, s azok tudása és figyelembevétel nélkül, nem lehet „e századhoz méltót” alkotni: „Collegi enim ex variis auctoribus, tum sacris, tum prophanis praecepta bene vertendi et generalia et specialia, et ea, meo more, in locos digessi communes, ut mihi dicenti, scribentique sint in preceptu et in numerato. Sine quibus praeceptis nemo est, qui in hoc studio feliciter versari, nemo qui huic seculo dignum quid edere possit. Atque utinam id domestico exemplo verum non esset, videmus enim multos patriae nostrae studiosos (ut illorum venia actum est) sine ullo fruge in hoc scribendi genere versatos esse et olim et nunc versari...”⁴⁶³ Majd a bírálatra küldött munka gyarlóságát csupán sommásan, az előszó

⁴⁶² Turóczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933. 45-46.

⁴⁶³ ItK 1893. 97.

megszólításán mutatja be úgy, hogy minden szavát külön veszi s szavanként exegetizálva, bizonyítja, hogy a fordítás miért nem jó. A kritizált szöveg így hangzik: „Az tholmách istennek esmeretibe valo nevedekedet kevanna az olvasonak”. Sylvester tudákos körülményességére jellemző az általa nyújtott helyes fordítás: „Az ki ez konuet Magar nelvre fordytotta Kivanna az Istentul azoknak kik ezt olvassak hog az u esmereteben neuekeggenek”.

Mi jellemzésül csak az *olvasonak* kifejezéséről szóló tractatust ragadjuk ki, melyben a *Lectori* szónak illetően fordítását azért veti el és ajánlja helyette az „iras olvaso embert”-t, mert az olvasó kettős értelmű, jelenthet még *rózsafüzért* is. „Tudós” megokolása pedig a következő: „et hoc ridicule vertitur ad hunc modum, quod hac regula demonstro, primum quam tradit Erasmus ille magnus in annotationibus suis super Novum Testamentum I. Petr. I. Amphibiologia vitanda interpreti, ubi non fert, quod vulgatus interpret vertit in revelatione Jesu Christi, sed censet nomen verbale per verbum commocius interdum verti debere, cum revelabitur Jesus Christus.”

Ilyen megfontolás után „az olvasonak” helyett ezt a megoldást ajánlja: „azoknak, kik ezt olvassak”. Érdekes melléje venni az analógiául használt szentírási hely erasmusi latinját, melyet Sylvester már nem idéz: „Quibus et illud revelatum est”. Tehát szerkezetileg teljesen az ő fordításával egyezik meg. Ezen a példán keresztül szinte érzékeltetni lehet, milyen hatása volt az „interpret” Erasmusnak a tudatos irodalmi magyar nyelvűség kialakításában, milyen példamutató volt *Novum Testamentum*a, s milyen - a magyar fordításban alkalmazható és alkalmazott - döntő „elvi” szempontokat, szabályokat adtak az *Adnotationes*. Állításunk bővebb igazolására a példák légióját hozhatnók fel Sylvester újszövetség-fordításából, de ez már egy külön tanulmány tárgyát képezi.

Sylvester, nyelvi tudatosságának kialakulásában fontos szerepet játszottak még az eddigi magyar előzmények, és nem tagadjuk, a „praeceptor noster”, a nyelvtanító (erazmista) Melancthon némi, közvetett hatását, de nem fogadhatjuk el Turóczi-Trostler József ennek alapján tett megállapítását: „Komjáti Benedek, Pesti Gábor alaktalan kísérletei után Sylvester János teszi meg az első döntő lépést a germán humanizmus formai eredményeinek nemzeti recepciója felé.”⁴⁶⁴ A súlypontot ugyanis *Grammaticájáról* át kell tolnunk élete főművére: az erasmusi fogadású *Új Testamentum*ára, s ebben Sylvesterral el is jutottunk a magyarországi filológiai *interpretatio* legmagasabb fokára, mely természeténél, lényegénél fogva magával hozza a teljes nyelvi tudatosságot, annál is inkább, mert az erasmusi értelemben vett szentírásfordítás a legnagyobb nyelvi, stiláris erőpróba, hisz finom árnyalatokon múlik a „helyes” értelem, s az ebből adódó „purior sinceriorque Theologia”.

Sylvesterral be is zárul a kör, beveződnek az erazmista bibliafordítások, sőt ő már arra is rájön, hogy lehet „in lingua Hungarica versus omnis generis scribere post Graecam et Romanam”.⁴⁶⁵ Itt van, készen áll a jövő, nagy feladatokra a tudatos, irodalmi magyar nyelv, nem szégyenlendő „alkotásokkal” mutatkozik be „modern” magyar nyelvű irodalmunk, „kinek mikoron az ága gyenge, és a levele inast fakadott ki, tuggyátok, hogy közel vagyon a nyár”.

(Magyar Századok. Bp. 1948. 52-68.)

⁴⁶⁴ A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933. 10.

⁴⁶⁵ Horváth János: „Próféták által szólt régen...” MKSz 1943. 231-234.

Az erasmista Komjáti Benedek

A magyar nyelvű biblia szükségének programszerűen először a Karthausi Névtelen adott hangot. Az ő *Prologus*ából - 1527-ben - némiképp Erasmus hangját véljük kicsendülni, de a Névtelen alig jutott túl a helyzet egyszerű konstatálásán. A probléma azonban már fel van vetve! Műve nem jutott el a nyomdáig, így nagyobb visszhangra nem találhatott, mégis - úgy látszik - a magyar eruditusok köztudatában élő, égető követelést fogalmazott meg, mely az ösztönzést, a példát külföldi eredményekből, valamint a hazai fejlettebb lelki életet élő kisebb közösségek, illetve egyes személyek lelki igényéből merítette. Gondoljunk csak a majdnem egykorú próbálkozásokra és elért eredményekre, nevezetesen a Jordánszky-kódexre (1517) és Nyujtódi András Judit könyve fordítására (1526). S valóban alig hat év múlva - 1533-ban - megjelent az első fecske, megjelent Krakkóban Erasmus legkedvesebb szent auctorának, az „electum Dei organum”-nak, Pálnak levelei Komjáti Benedek fordításában, özvegy Perényi Gábornénak ajánlva. Mintha a magyar fordító a Rotterdami mester azon óhajának kívánt volna eleget tenni: „Optarim ut omnes mulierculae legant Evangelium, legant Paulinas Epistolas”.⁴⁶⁶

Komjáti fordításával új korszak kezdődik a magyar bibliafordítások történetében, mely még a XVI. században eléri beteljesülését a vizsolyi bibliával (1590). Ez az út egyenes vonalú és töretlen. Mint a láncszemek kapcsolódnak egymásba nyomtatott bibliáink, az elődök eredményeit figyelembe véve és felhasználva! Nem azért kezdődik új korszak, mintha az úttörők - Komjáti és Pesti Gábor - mereven szembefordulnának a múlttal és azt megtagadnák. Ellenkezőleg, benne gyökereznek a múltban, mely a római egyház konzervatív gyakorlata folytán némiképp jelen is, és az ún. magyar középkor kéziratos bibliafordításait (legalább is ezek valamelyikét) ismerik, sőt felhasználják. Korszakalkotó jelentőségük két tényezőben gyökerezik. Az egyik megjelenési formájukra vonatkozik: nem elégszenek meg a kéziratos jelleggel járó szűk körű olvasó közönséggel, hanem az újkor forradalmi egyre tökéletesedő vívmányát felhasználva sokaknak akarnak szellemi táplálékot nyújtani. Rögzített szöveggel, sok példányban, aránylag olcsóbban szélesebb társadalmi réteg lelki szükségletét tudják kielégíteni. Természetesen nem szabad ezt a magyarul, vagy (több igazsággal) magyarul is olvasó réteget túlbecsülnünk, ez is egy szűk, s lassacskán szélesedő literátus rétegre korlátozódott. A másik pedig az, hogy az eddig szinte egyeduralkodó Vulgátával szemben a tőle sokban eltérő, humanista fogadású és éppen ezért nagy viharokat támasztó erasmusi textust fogadják el, mely valamennyi XVI. századi bibliafordításunk újszövetségi részének alapszövegévé válik. Ez egyben ezek összefüggésének, kontinuitásának egyik bázisa. Ebből a szempontból nincs különbség katolikus és protestáns fordítás között. A katolikusok hallgatólagosan használhatják és használják a tridenti zsinatig, mely ekkor a Vulgátát teszi meg az egyedül hitelesnek és elfogadhatónak. A protestánsoknál pedig elfogadják továbbra is, hisz Luther is ennek alapján fordította le az újszövetségi szent könyveket.

⁴⁶⁶ Komjáti műve: EPISTOLAE PAVLI LINGVA HUNGARICA DONATAE. Az ZENTH PAAL leueley magyar nyeluen. Krakkó 1533. Vietor H. 236. sztl. lev.; 7 fm. - 8r. - RMK. I. 3. - A fordítás befejeztének kelte: 1532. március 12. („nagy Myfe harangkor”); Komjáti ajánlólevele: Nyalábvár, 1532. szeptember 8.; Vietor ajánlólevele: Krakkó, 1533. február. - A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának példányát, használtam.

Komjátiával és Pál-fordításával aránylag gazdag irodalom foglalkozik. Utolsó jelentősebb részlet-tanulmány: *Erdős Károly*: Komjáti Benedek zárójelei és synonymjai. Újszövetségi Füzetek. 4. füzet. 1938. 65-71. 1. Ugyanitt (65. 1. 2. jegyzet) található összegyűjtve az eddigi irodalom.

A Karthausi Névtelen nyilatkozatát lásd Nyelvelmléktár. IV. kötet. p. XXIII. Az Erasmus-idézet a Paraelesis-ből: Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia emendatiora et avctiora... tom. VI. Leyden 1705. p. *3b. (Mindig erre a kiadásra hivatkozom = EO.)

Komjáti fordítása Krakkóban jelent meg, de oda a nyomtatás tényén kívül (s ez Perényiék lengyel kapcsolataival magyarázható) más nem köti. Komjáti Krakkóban ismeretlen - az egyetem anyakönyve nem mutatja, hogy ott tanult volna, sőt könyve nyomtatásánál sem volt jelen -, mert művéből hiányzanak a krakkói humanisták szerzőt avagy a fordítás tényét dicsőítő versezetei. Ezek pedig minden valamirevaló nyomtatvány elengedhetetlen tartozékai. Hiába igyekszik pótolni a nyomdász, Vietor Jeromos, latin nyelvű, „Omnibus Christianae pietatis studiosis Hungaris” címzett ajánlólevelével. Valóban Komjáti nem is itt, hanem a bécsi egyetemen tanult, ahová az egyetem főanyakönyvének tanúsága szerint 1527 első felében iratkozott be. Itt tartózkodott ekkor Pesti Gábor is! 1529-ben vetette fel magát Komjáti az egyetemi Natio Hungarica tagjai közé. Még ugyanezen év szeptemberében ostrom alá fogják a törökök Bécsét, külvárosait felperzselik. Aki csak tud, menekül. Komjáti sem tehetett egyebet. Vagy ekkor, vagy a következő évben a felvidéki török pusztítások elől - mint maga említi - Husztra bujdosott „az fene törökök előtt”. Huszt már ekkor Nádasdi-birtok, így valószínű, hogy a Perényiékkel jószomszédságot tartó és atyafiságban levő Nádasdi Tamás ajánlhatta az *úgy látszik „tudós” hírben álló* Komjátit Perényinének, aki nyalábvári udvarába fogadja s egyebek mellett fiának, Jánosnak nevelését bízta rá, hogy - mint Komjáti írja - „magzatyath io es isteny tudomanyra tanoytanam, es ifteny felew erkwelczwkre az Christus Iefusnak Euangelioma ferynth igazgathnam, es az kerefthyen hythbe gyaporoitanam az deaky thudomanyual egyetembe.”⁴⁶⁷

Perényinéhez írt ajánlóleveléből arra lehet következtetni, hogy nem volt pap. De ez nem jelenti azt, hogy clericus sem volt, azaz, hogy nem vette fel a kisebb egyházi rendeket, mint az egyetemeiket látogatók zöme. Hisz az akkori közfelfogás szerint nem sokra becsülték azt a tanultságot, melyet „papság nem követ”, melynek tehát csak ancilla theologiae szerepe volt, bár a teológiáig magyarok közül igen kevesen jutottak el. Nem tartjuk teljesen kizártnak, hogy Komjáti Benedek azonos a század első két évtizedében felbukkanó hasonló nevű pozsonyi kanonokkal. A kanonoki javadalomhoz elég volt a kisebb rendek felvétele. Időközben stallumát elveszthette. Magyarországon, ha valaki nem a papi pályán helyezkedett el, tanultságát városi írnoki, ispáni állásban, vagy pedig a szerény tanítói pályán kamatoztathatta. Komjáti ezt választotta: „meegh regenten azth en emmagamba eltűkelletthem vala, hogy az ylűvriiten ennekem ammy ayandekoth adoth volna, fok iambor gyermekuel, az en kerefthyen atyamfyayual akarnam kűzllenye...”⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ Vietor, a krakkói tipográfus sem ismerte Komjátit, amint kivehető Perényinének írt ajánlásából: „Nempe vt primum in aula tua, que *quod audio* quasi schola quedam est, vniuersę Christianę pietatis magistrum et antesignanum tua tibi loquentem haberes familiarem...” Az említett „magister” Komjátival azonos!

A bécsi egyetem főanyakönyvében: 1527. I. félév. „Benedictus de Chomjathi”. (E matricula magyar tanulóinak névsorát *Barta István*-tól a Teleki Pál Tud. Intézet tanárától kaptam meg.) - 1529. I. félévben iratkozott be a bécsi Natio Hungarica tagjai közé: „Benedictus Comyathinus dedit 2 cr.” (*Schrauf Károly*: A bécsi egyetem magyar nemzetének Anyakönyve 1453-tól 1613-ig. Magyarországi tanulók külföldön. IV. Budapest, 1902. 130.) - Perdöntő adatunk nincs ugyan a bibliafordító és a Bécsben tanult Komjáti azonosságára, de minden valószínűség e mellett szól. A bibliafordító munkája eleve feltételez bizonyosfokú magasabb tanultságot, melyet csak egyetemen lehetett megszerezni. Krakkóban nem járt, az olasz egyetemeken meg magasabb szintű, más színezetű műveltséget szerzett volna. Így nem marad egyéb lehetőség, mint a bécsi egyetem, s akkor már több mint valószínű e két személy azonossága. - A Komjáti-Nádasdi-Perényi-kapcsolat felvetése *Horváth János* „Mohács után” címmel hirdetett egyetemi előadásában. (1946-47. egy tanév első felében.)

⁴⁶⁸ A pozsonyi kanonok-Komjátiról lásd (*Rimely, Carolus*): Capitulum Insignis Ecclesiae Collegiatae Posoniensis ad. S. Martinum Ep. olim SS. Salvatorem. Posonii 1880. p. 260. A XVI. sz-i kanonokok közt mindjárt az élen: „1500. Benedictus a Komiáth v. Alfeld, ob iniuriam concanonico illatam excluditur, dein iterum recipitur. Agit cum Emerico a Pápócz in causa contra Praepositum, adhuc 1514.” Tehát 1500-1514 között tagja a pozsonyi káptalannak. Ha ez a Komjáti esetleg azonos a bibliafordítóval, akkor annak 1532-ben már idősebb embernek kellett lennie. Ezt valószínűvé teszi ajánlólevelének ez a kitétele: „Az felfeges vriiten ha *halalomoth halafitya*...”

Özvegy Perényi Gáborné egyike a régi vallásos magyar nagyasszonyoknak. Birtokán „io yletew egyhazy neepék” és „zerzetes iamborok”, udvarában is „tudos iambor zolgay” voltak. Neki is, mint e kor fejlettebb vallási életet élő embereinek, igénye a Szentírás olvasása. Nő lévén, latinul nem tudott, tehát le kellett számára fordítani. (Az is kérdés, tudott-e egyáltalán olvasni, vagy csak felolvasztatott magának?) Már „reegtewl fogua egyebekethys onzólth, s keerth rea bewleeges adomanyual es fizeteefékuel nem csak az zent Paal Apaftal leueleynek, de meegh tewb zenth yrafnak magyar nyelvre valo fordoytafarays”. Volt ugyan egy régi kézirat Pál-fordítása, de ez nehéz olvasású lehetett. Ezért örömmel kapott a bécsi egyetemet járt Komjátin: „Meeghlen kegyg en io zerrel az the nagyfa: eedes fiat tanoytany nem kezdettem vala, mykor leghottan the nagyfa: ennekem emlegethny kezdde hogy az fenth Pal Apoftal leueleyt ewrewmwlfth akarna *hallany*, mykor valaky megh magyarazna. Iollehet penyg hogy the nagyfaagodnal azon fenth Pal Apaftalnak leuely: magyarazua valanak, de maga the Nagfa: engemet onzol fynth vala, hogy meg lathatnam, ha mynd, meg volna, fyo modone? fyo keeppene? az deaky nyewrewl magyarol fordoytatoth volnai? mely magyara-zatoth mykoron en lattam volna, ennekem-nem tetewuek hogy yol magyaraztaak volna, kynek nem csak az értelme de meeg az oluafafay, neheznek tecziyk vala. Azerth the nagyfa: engemeth keerny kezdde, hogy ennenmagam magyar nyelvre fordoytanam...”

Mi képesítette Komjátit, hogy egy fordításról, annak „értelméről” véleményt mondhasson, másrészt új, „modern” fordításra vállalkozzék? Erre a bécsi háttér ismerete nélkül aligha lehetne megnyugtató választ adni, és aligha lehetne Komjáti - sőt Pesti - erasmizmusát, a szentírásfordításhoz kapott távolabbi indítékát, a fordításnak szellemét kielégítően megismerni és helyesen interpretálni.

A bécsi egyetem Miksa halála óta nem a legmagasabb szinten áll, hiába próbálja Ferdinánd a régi fényébe visszaállítani. Mind Bécsben, mind pedig az egyetemen a lutherizmus is mindinkább terjedőben. Ennek ellenére a „katolikus” erasmizmusnak közép-európai gócpontja. Erazmus munkái sorban látnak napvilágot Bécs könyvsajtóin: ezek közül a legfontosabb a *De libero arbitrio* megjelenése (1525), Erazmus ugyanis ebben foglal először nyíltan állást Lutherrel szemben. Erazmus szerepét a lutherizmus előkészítésében, ingadozó magatartását a két párt között, valamint ennek indokait ehelyt nincs szándékunkban feszegetni, de ezekből a tényekből lehozott egyoldalú és általánosító konklúzió, hogy az erasmisták kétlakiak, közömbösek, átmenetet képeznek a szembenálló pártok között, feltétlenül helyesbítésre szorul. Voltak barátai, voltak szellemi tanítványai, de mégis „katolikus”, azaz Lutherrel szemben álló Erazmust zárták szívükbe. Így Nausea Blancicampianus (1540-től Bécs püspöke) szép latin orációval kéri a „princeps litteratorium”-ot a speyeri birodalmi gyűlésen való megjelenésre. Idetartoznak még a magyarokkal kapcsolatban álló Brassicanus testvérek és Fabri Ulrich. A bécsi erasmisták vezére, lelke Faber János. Eredetileg dominikánus szerzetes, majd konstanzi püspöki vikárius. Erazmus, Zwingli, Melanchton régi barátja. Eleinte ő is, mint a korabeli „haladó értelmiség” szinte kivétel nélkül, szimpatizál a reformpártiakkal, de 1521-től kezdve az újítók leghevesebb ellenfele. Nem azért, mintha a reformok ellenségévé szegődött volna, nem, csak Luther eszméit, és a reformoknak ilyenén megoldását, a megreformálandó római egyház „felrobbantását” nem vállalta. S ebben is találkozott Erazmussal. Faber az ellenkező oldalra sodródott barátait megtagadja, sőt megtámadja. Erazmus azonban mindvégig vezérszínre marad. Mint Ferdinánd tanácsosa és gyóntatója, a birodalmi gyűléseken és Bécsben minden követ megmozgat az újítók leküzdésére. Latin és német nyelvű vitairatainak egész légióját jelenteti meg. Érdemeinek jutalmául 1528-ban budai prépost, 1530-ban a bécsi püspökség élére állítják. Ekkoriban fogatta le az „eretnekség”-ben megátalkodott magyar „luther”-t, Dévai Bíró Mátyást is.

1528-ban - Komjáti és Pesti Bécsben tartózkodása idején - két (számunkra) fontos esemény történik. Faber Ferdinánd nevében meghívja Erazmust Bécsbe, ami elől az szokása szerint kitér; Ferdinánd pedig kiküldi Fabert a bécsi egyetemhez; egyrészt az a céljuk, hogy a lutherizmust az osztrák tartományokban egyházvizitációkkal elfojtsák, másrészt pedig - és ez számunkra a fontosabb! - egy új, német bibliafordításról tárgyal, melyet az ő irányítása mellett

az egyetemnek kellene elvégeznie. Kimondott célja: a lutheri biblia háttérbe szorítása. Faber később - 1536-ban - maga fordítja le németre a Pentateuchust.⁴⁶⁹

Ilyen légkör vette körül Komjátit Bécsben. Ezek után nem csodálkozunk, ha adandó alkalommal - s ez Perényiné ösztönzésére és támogatásával elérkezett -, „Szent Pál levelének olvasóit és szeretőit” megajándékozta a nemzetek apostolának új, „modern” fordításával.

A fordító minden valószínűség szerint clericus volt, de ez nem jelenti azt, hogy alaposabb teológiai képzettséggel is rendelkezett. Komjáti a bécsi egyetemen legfeljebb az artes-t végezhette el, mely éppen elég volt ahhoz, hogy egy átlagos humanista erudícióját elsajátítsa. Egykét fordításbeli félrefogása - e Philippis = Philippis neuw városból; e Troade = troadesbwl - nem első rangú humanista felkészültségre vall. Mindamellet humanista mivoltára legbeszédesebben Perényinéhez írt ajánlólevele világít rá. Egy epistola dedicatoria stílusa, sablonkészlete egyik legjobb fokmérője az író humanista intenzitásának. Komjáti ajánlólevelét a latinul nem tudó Perényinére való, tekintettel a bevett úzus ellenére magyarul írta meg, de ez nem akadályozta meg abban, hogy ne a rég bevált humanista gyakorlat sablonjait, formuláit, fordulatait alkalmazza.

Lépten-nyomon a latin tudakosság jelenik meg magyar köntösben. Pélául, mikor azt írja, hogy Husztra bujdosott „az fene tŵrŵkŵk elŵt” nem felejt el hozzátenni a szinte kötelező formulát: „kyketh aloytok en hogy az ylŵiften Ostora, es az my gonos Bwneynkeerth reank boczatoth haragya”. Sőt olyan stílusfordulatokat is használ, melyeket a humanisták kizárólag a királyi vagy fejedelmi udvarokra szoktak alkalmazni. Nincs e századnak valamire való eruditusa Erasmuson keresztül egészen Oláh Miklósig, aki az udvari életre több-kevesebb őszinteséggel ne panaszkodott volna, mert elvon az irodalmi munkához annyira áhított otiumtól, és telve van intrikával. Komjáti is azt írja, hogy eleinte vonakodott Perényiné meghívását elfogadni, - mint írja - „hogy en az Curiath, kyth my vduarnak hyuunk foha nem zereythem, es az en lelkemnek nem kelleth...” Az efféle stílussablonok és általában az ajánlólevelek mecénásainak udvara mindig zsúfolva van tudósokkal, tehát nem lehet ez másképp - Komjáti szerint - Perényinénél sem. Hasonlóképpen a szerzőt állandóan unszolni kell, az meg mindig vonakodik az erejét és szerény tehetségét túlhaladó munka elvállalásától, annál inkább, mert erre sokkal hivatottabbak, tudósabbak akadnak a felkérő mecénás környezetében. Szintén közhely a Zoilus elleni formula, melyben a mecénáshoz fordul az író, és kéri őt, hogy könyvét „az en ireegym twl es ream soloktol es ragalmazoymtol, kyk ennek ellene mondanak, ha valahol talaltatnanak, hogy megh tarcza, fyewryzze foltalmaz.” Majd miután „ez en keuees elfyw ayandekomoth” (a humanista latin nyelvű ajánlólevelekben így hangzik: primitias meas, sokszor odateszik - exiguas!) újra felajánlották, mindjárt utána megígérik, de ritkán tartják meg, hogy adandó alkalommal más, nagyobb, érdemesebb művel teszik tiszteletüket. Lássuk csak Komjátit! „Az felseges vriten ha halalomoth halaftya, es ez megnyomorodoth orŵaagba bekefeght leyend, eenys touabba inkab akarok effele dologba the nagyfa: zolgalnom”. Végül a szerénykedő formulák végsője: „...myth mongyak tahath en kysded tudomanyo ember? ki a fenth irafth yo modon tanolny el sem kezdetthem?” Hogy mennyire közös vagyont használ (bár lényegében akarata ellenére igazat mondott), érdemes melléje tenni a megfelelő párhuzamot Pesti Gábor ajánlóleveléből: „...sacras litteras non modo non edidiceram, sed vix degustaram.” Ma már mindez kissé komikusan hat, mosolygunk rajta, de akkoriban bizonyos „színvonalat”, a humanisták közösségéhez való tartozást jelentett. Ha Komjáti magyarul botorkáló, nehézkes, körülményes ajánlólevelét visszafordítanók latinra, visszatennők a latin periódusok keretei közé, - egészen elfogadható, bécsi „tudós” körökből kikerült átlagos epistola dedicatoria kerekednék belőle.

⁴⁶⁹ A bécsi egyetemről és Faberről lásd *Aschbach, Joseph Ritter von*: Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565. (Geschichte der Wiener Universität. III. Band.) Wien 1888. S. 308-322, 15. - A Brassicanusokról lásd *Hartl-Schrauf*: Nachträge zum dritten Band von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. I. Band. Erste Hälfte. Wien. 1898. S. 43-126.

Komjáti sehol sem utal a tízes és húszas évek humanistáinak koronázatlan fejedelmére és művének tulajdonképpeni alapjára: Rotterdami Erazmusra. Nevét sem veszi tollára, pedig már az ajánlólevélből kitűnik, hogy az ő újszövetségi textusát fogadja el. Ennek alapján idéz (nem is szentpáli szöveget) egy passzust Péter apostol második leveléből.⁴⁷⁰

Komjáti az erasmusi Pál-textust a maga egészében elfogadja. Még az egyes levelek elé írt argumentumokat is átveszi, de ezek szövegében a filologizáló, tudós részleteket leszűkíti, „rwuydeden” magyarítja. Nem szolgál, gondolkodás nélkül fordít. Ahol Erazmus egyéni véleménye erősebb hangsúlyt kap, ott azt letompítva, általánosítva veszi át. Így például a Római levél argumentumában Erazmus megjegyzi: „Proinde *mihi* videtur Origenis opinio...” Az egyébként hű magyar fordításban a *mihi* elmarad, és mindjárt általánosabb értelmű, nem egyéni véleményt kifejező lesz a mondat: „De az Origenes doctornak mondaſa es velekedefe tethcyk iobnak es alkolmatosbnak”.

Ami a Pál-levelek erasmusi textusát illeti, Komjáti nem elégedett meg azok egyszerű magyarításával, - a szöveget értelmezni, a maga módján helyesen értelmezni akarta. Miért? Megfelel rá: „mely zentj Paal leueleynek eertelme meegh az zenth doctoroknakys mynd Origenessal egyetembe, ygen neheznek tetwth, vgyhogy meeg zenth Peter Apostalys az ew mafodyk leuevelenek harmadyk Capitulomyaba legh az vegere mongya, hogy vagynak nemely heleek az zenth Paal Apostal leueleybe, eertelemre, ygen neheznek, kyketh az tudathlanok, es az Gyarlo koor emberek forgathnak, mynth az egyeb yrafokothys az ewnnwn vese-delmekre...” A Perényiéknél található, régebbi Pál-fordításban az olvashatóság mellett éppen a nehéz „értelmet” kifogásolta. Hogy vélte Komjáti a helyes értelmezést, a fordítás keretén belül megoldhatónak? „az zenth Paal epistolaiban gyakorta valo parenthefiſt kyt laach, nehezszyget es bantast theneked ny thegyen,... de nagyub es tellyesb es kwnyueb értelemnek okaert egy dyak zooth keth, a vagy három magyarzouval ky ielentettwnk, es nihol mew magunktules yob ertelemert egy verfet az vagy felet nehol twbetes hozza attunk, kyket hogy az zent Paal irafatul meg esmernynek, ket fel holdual // kyt parenthefiſnek hyuonk be rekeztettwnk...”

A fordításnak, illetve értelmezésnek ilyenén módja csak munkája közben alakult ki. A *Római levél* első öt fejezetében még tartott a kezdeti lendület, és az esetleges - Erazmus *Adnotationes*éből merített - sugallatokat beledolgozta fordításába. Itt még az értelmezés nem ágaskodott ki a szövegből, hanem belesimult, azt belülről árnyalta. Az ötödik fejezetben már megjelennek a parenthézisek (zárójelek), s ettől kezdve: egyre sűrűsödnek, ugyannyira (bár az előbbi értelmezési módja sem tűnik el egészen), hogy állam lesznek az államban, és mind az olvashatóságot, mind pedig az áttekinthetőséget megnehezítik, sokszor pedig a szöveget egészen kaotikussá teszik. Komjáti - úgy látszik - az ötödik fejezettől kezdve vagy belefáradt a nehéz munkába, vagy pedig elkapta a „tudóskodás”, s ezért, hogy minél világosabb értelmet adjon, egyre többet zsúfolt, jobban mondva ékelt be szövegébe. A jelek legalább is azt mutatják, hogy a fordítás keretén belül - talán nem is teljesen tudatosan - azt akarta reprodukálni, amit Erazmus az *Adnotationes*ével és *Paraphrasis*aival együtt tett. Ezek mellett nem utolsó

⁴⁷⁰ Az említett szentírási hely (Ep. II. Petri 3, 16.):

Vulgata

...loquens in eis de his in quibus sunt quaedam difficilia - intellectu quae indocti et *instabiles depravant*, sicut et ceteras Scripturas, ad suam ipsorum periditionem.

Erasmus

...loquens de his inter quae sunt nonnulla difficilia intellectu, quae indocti *parumque firmi detorquent*, sicut et caeteras scripturas, ad suam ipsorum periniciem.

Komjáti

... vagynak némely heleek az zenth Paal Apostal leueleybe, eertelemre ygen neheznek, kyketh az tudathlanok, es a *Gyarlo koor emberek forgathnak*, mynth az egyeb yrafokothys az ewnnwn vese-delmekre.

szerepet játszott egy régebbi - minden valószínűség szerint a Perényiéknél talált - Pál-fordítás. Ez a Vulgata alapján készült, s egy régebbi biblikus terminológiát képviselt.

Komjáti az effajta „értelmezéseket” legtöbbször zárójelek között (igen sokszor azok nélkül is) hozza. Gyakori az „mew magunktól” vett, saját értelmezése is, de ez alig terjed túl egy-egy szóikerítésen, vagy synonymhalmozáson. Készült a fordításra, „mellynek magyarlagara - ugymond - fook fenth magyaražo doctorokoth oluaftam, famellynek ertelme es magyaražasa ennekem Iobnak, igasbnak, salkolmatosbnak az zenth Paal irafához tetewth, azt yrtam, skewuettem, neemely nemely ygeketh kegyg keczerys, auagy háromfor, smeegh tewbžerys yrtam, nagyobb es nyilabban valo ertelemnek okaerth...” Lehet, hogy olvasott más Pál-kommentárokat is, de az nagyon valószínű, hogy a „sok szent magyarázó doktorokat” ezek elsejének - Erasmusnak - *Adnotationes*-éből, azaz kétnyelvű szentírásfordításához írt szövegkritikai jegyzeteiben, olvasta. Komjáti legtöbbször ide - az *Adnotationes*hez - nyúl vissza értelmezésért, magyarázatért. Lássunk a sok közül néhány példát!

Számtalanszor csak az egyszerű értelmezést, a jegyzetek magját emeli át fordításába.⁴⁷¹

E. (Erasmus szövege) ad Rom, 10, 1.:	propensa quidem <i>voluntas</i> cordis mei...
K. (Komjáti fordítása)	az en žyuemnek ffygelmetes <i>io akarattya</i> ...
EA. (Erasmus <i>Adnotationes</i> , kolumna és jegyzetjelzése) 617, 1.:	... Aurelius Augustinus explicans carptim aliquot huius Epistolae quaestiones, legit pro <i>evdoyia bona voluntas</i> ...
E. I ad Cor 5, 5.:	...in die domini Jesu.
K.	...a Iefus <i>Christusnak</i> ytyl <i>ŵnapyan</i> ...
EA. 678, 7.:	...id est in die domini Jesu, nec additur - Christi. Rursum <i>diem</i> appellat <i>iudicium</i> ... (Tehát a jegyzetben nem javalt „ <i>Christi</i> ”-t is átveszi!)

A hasonló, illetve eltérő értelmezés leggyakrabban nem beledolgozva, hanem nyersen, jegyzetszerűen, zárójelek között jelenik meg.

E. ad Rom 13, 14.	...et <i>carnis curam</i> ne agatis...
K.	Es a teftnek gondyath ne vyffelytek (a <i>teftnek hožža lataffath</i> ne tegytek)...
EA. 638, 22.	... Item Augustinus adducens hunc locum...: et <i>carnis curam</i> ne feceritis in desideriiis: mallet enim hanc compositionem, et <i>carnis providentiam</i> in desideriiis ne feceritis.
E. I ad Cor 1., 9.	Fidelis Deus...
K.	Hywfyges (<i>byžonyos igaž mondo</i>) až vřiten...
EA. 662, 8.	...ut hoc in loco, teste et Theophylacto, qui fidelem Deum, <i>veridicum</i> interpretatur, ac mentiri nescium. Interim ad rem refertur, ut <i>πιστος ο λογος</i> pro sermone <i>certo</i> et indubitato.
E. I ad Cor 5, 10.	Ac non omnino cum scortatoribus <i>mundi huius</i> ...
K.	es altalyaba mindenestwl fogua e vylagnak <i>až až ež Gŵrŵgh oržagnak</i> buya paražnayual...

⁴⁷¹ Erasmus Pál-szövege és az *Adnotationes* OE. tom. VI.-ban található.

EA. 679, 14.	Nam quod dixit <i>mundi huius</i> , non est accipien- dum: quasi sit alius mundus. Mundum hunc, <i>Graeciam</i> intelligit... (Jellemző, hogy Komjáti mily alaposan áttanulmányozta az <i>Adnotatio- nest</i> : ez a magyarázat még az előző vershez írt jegyzetben van. - S mikor a <i>világ</i> nem sokkal alább hasonló értelemben újra előfordul, Komjáti megint csak imígyen „fordít”: „Ha penyg egyebekypen, o way ha e vylagbol (<i>az az egyz gŭr űg orzagbol</i>) ki mentetek volna.”
E. I ad Cor. 7, 9.	nam satius est matrimonium contrahere, quam <i>uri</i> .
K.	Merti iob (alkolmatosb) meg hazafodny hogy nem mynth (<i>zertelenwl buya kypen</i>) <i>geryedežny</i> .
EA. 688, 15.	Et <i>χρειττον</i> non proprie melius est sic magis eligendum. Porro <i>πρωσθαν</i> id est, <i>uri</i> , demiror cur quidam contra omnium Veterum opinionem exponent de igni gehennae, qum palam de <i>libidinis</i> loquatur <i>incendio</i> .
E. I ad Cor 7, 9.	Reliquis autem ego dico, non Dominus...
K.	az egyebeknek penyg (<i>kyk hafonlatlan valo hazaffagra kŭteležtyk űmmagokath</i>) en mondom nem az verlefus...
EA. 688, 17.	Augustinus indicat hoc pertinere ad <i>impari matrimonio</i> iunctos.
E. I ad Cor 13, 18.	Charitas nunquam excidit...
K.	Az zereteth (<i>foha hažnalny meg nem žwnyk</i>) foha ki nem efyk.
EA. 726. 13.	<i>οὐδεποτε ἐχῳιῶται</i> hoc est, <i>nunquam cessat, ubique prodest, ubique est usui</i> , imo crescit in dies.
E. I ad Cor 16, 2.	In una sabbatorum...
K.	Egy (<i>elfew</i>) <i>wdnepnap</i> ...
EA. 744. 2.	Theophylactus admonet <i>unam</i> dictam esse pro <i>primam</i> : significari autem <i>diem Dominicum</i> in quo consentit Chrysostomus. (Ez egyúttal példa a két értelmezési mód egymásmellettiségére is.)
E. ad Eph 5, 19.	Loquentes vobisipsis per psalmos et hymnos...
K.	zoluan tymmagatoknak pfalmufokba (<i>eneklefekebe</i>) es hymnufokba (<i>dižyerekekbe</i>)...
EA. 854, 24.	Caeterum psalmus et hymnus utrumque Graecum est Illud significat <i>cantionem</i> , hoc <i>laudem</i> .
E. ad Tit 2, 12.	Dixit quidam ex istis proprius istorum propheta...

K.	Mondotta nemely <i>wkw3zwlwk</i> , az <i>wnnwn</i> tulaidon prophetaiok <i>poetaiok Epimenides</i> ...
EA. 968, 30.	<i>ιδιος αυτων προφητης</i> Prophetam vocat <i>Poëtam</i> . Proprium autem vocat, quod Cretensis fuerit ipse, qui haec de Cretensibus scripserit, sive quod per ironiam prophetam vocavit, quasi talibus Christianis tales congruerent prophetae, sive quod is <i>Epimenidis</i> liber, unde versiculus hic sumptus creditur, titulum habeat, <i>περι των χρησμων</i> , id est, de oraculis.
Az <i>Adnotationes</i> mellett Komjáti még figyelmesen áttanulmányozta, és, ahol szükségét érezte, fel is használta Erazmusnak a Pál-levelekhez írt nagyhatású, korában igen népszerű <i>Paraphrasisait</i> is. Lássunk erre is néhány példát! ⁴⁷²	
E. I ad Cor 3, 8.	Caeterum is qui plantat, et is qui rigat, unum sunt.
K.	Aky kedygh plantal, es aky meg wtw3 egyek (<i>egy modon vadnak</i>)...
EP. 687, 3, 8.	Nam quod ad hanc laudem attinet, et qui plantat, et qui rigat, <i>pari conditione sunt</i> .
E. I ad Cor 6, 13.	Escae ventri destinatae sunt, et venter escis: Deus autem <i>et hunc et illas</i> abolebit.
K.	Az yttek az hafnak zereztettenek es (embernek) hafa az itkeknek, az vriften penyg <i>mynd a hafath mynd az itkeketh</i> el rontya (el tŵry).
EP. 877, 6, 13.	Nam brevi futurum est, ut <i>et ventrem et escas</i> aboleat Deus...
E. 11 ad Cor 7, 2.	...neminem laesimus, neminem corrupimus.
K.	...fenkyth meghnem fertettwnk, fenkyt kŵ3ŵletek meg fem tŵrtŵnk (<i>c3alard be3eduel</i>).
EP. 327, 7, 2.	Nos neminem laesimus, neminem <i>adulterina doctrina</i> corrupimus.
E. II ad Cor 7, 3.	Non hoc ad condemnationem vestri dico...
K.	E3th en athy karhoztataftokra nem mondom, (<i>de hogy iobba legyetek</i>).
EP. 927, 7, 3.	Non haec loquor, quo vos damnem ac rejiciam, <i>sed quo reddam meliores</i> .

Komjáti ismerte a Vulgátát, hisz ez volt a római egyház hagyományos textusa, s nagyon jól tudta, mit tesz (de ez nem volt egyházellenes cselekedet!), mikor az új, modern, humanista „Novum Instrumentum”-hoz folyamodott. Ez csak a modernségnek, és a humanistaságnak félreismerhetetlen jele! Újabban fordításában is észrevették a Vulgata nyomait, vagyis azt, hogy Komjáti synonymjainak egy részét innét merítette. „Ezek a szembeszökő egyezések nem lehetnek véletlenségek még akkor sem, ha a Vulgata szövegével való egyezést úgy gondoljuk,

⁴⁷² A paraphrasisok az EO. tom. VI.-ban találhatók.

hogy Komjáti nem a Vulgatát, de valami Vulgatából fordított magyar kódexeket használt volna. Ez a feltevés a jelenleg ismert kódexeink szerint nem állhat meg...⁴⁷³

Ezek a nyomok nem feltétlenül bizonyítják a Vulgata közvetlen, fordításközbéli használatát. Komjáti lépten-nyomon találkozott a Vulgata szövegével az *Adnotationes*ben, hol Erasmus igen gyakran idézi az *Interpres*-t - Jeromost -, főképp azokat a helyeket, ahol az ő szövege Jeromosétól eltér. Még valószínűbb, hogy a tagadhatatlan jeromosi nyomok arra a magyar Pál-fordításra mennek vissza, melyet Perényiéknél talált. Ezt a fordítást fel is használta. Így kapcsolódik egybe a régi kéziratok irodalmunk a modern nyomtatottal, a középkor az újkorral. Egyesek azt vélik, hogy Komjáti a Döbrentei-kódexet használta volna. Az egyezések (és különbségek) csupán azt támogatják, hogy a Döbrentei-kódex az elveszett Perényi-félevel rokon szöveget tartalmaz. És éppen e rokon szövegen tudjuk bemutatni, hogyan kerültek át a Vulgata egyes morzsái Komjáti fordításába.

I ad Cor 11, 27:

Vulgata

Itaque quicumque manduca verit panem hunc, vel biberit *calicem Domini* indigne: reus erit corporis et sanguinis Domini

Döbrentei-kódex

valaki eendi ez keñeret: vagy yangá *vrnak poharat* miltatlan vr. testenek es verenek binoslezen

Erasmus

Itaque quisquis ederit panem hunc aut biberit *de poculo Domini* indigne, reus erit corporis et sanguinis Domini

Komjáti

valaky endy e kenyereth es (a vagy) ivangya az *vrnak poharat* myltatlan vrnak (vr Iefufnak) teftynek es vrynek Bñnwñfe vytkefe lyzen.

A magyar szövegek kézenfekvő rokonsága is azt mutatja, hogy az Erazmust egyébként híven követő Komjáti itt a Perényi-féle fordításból vette át a vulgátai „vrnak poharat”, mely nem felel meg a „de poculo”-nak.

ad Eph 5, 19:

Vulgata

loquentes vobismetipsis *in* psalmis et hymnis...

Döbrentei-kódex

zolvan magatoknak psalmosokban es Imnosokban...

Erasmus

Loquentes vobisipsis *per* psalmos et hymnos...

Komjáti

zoluan tymmagatoknak psalmufokba (enekelefeke) és hymnufokba (dicyreteke)...

Itt nem csak az erazmusi szövegtől tér el, hanem a parenthézisek közt levő, az *Adnotationes*ből vett magyarázó szavakat is a Perényi-féle szöveg hatása alatt (in - és nem per-rel!) fordítja le.

Ez a régebbi terminológiát tükröző magyar szöveg egyebütt is ott kísért Komjáti fordítása mögött, s ebből meríthette synonymjainak is egy részét. Erre talán a legjellemzőbb: „...alapattyanak (*myuoltanak abraza*).” (ad Hebr 1, 3.) „Alapattya” substantia jelentésben - úgy látszik - inkább az újabb keletű kódexeinkben fordul elő (Érdy-, Tihanyi-kódex), míg a „myuolta” a valamivel régebbi Czech-kódexben így található: „Vram Jesus vr ystennec egyetlene ees ő *mywoltanak abraza*”.⁴⁷⁴ Ez az imarész ugyanarra a szentpáli versre megy vissza, és bizonyosan egy régebbi magyar egyházi terminust örökít tovább. Komjáti használja az újabbat, de a világosabb, tisztább megértés kedvéért zárójelek között hozza a régít.

⁴⁷³ Erdős Károly: i. m. 70. l.

⁴⁷⁴ Nyelvemléktár. XIV. kötet, 307. l.

Az eddig tárgyaltak eredményét összegezve - láthatjuk, hogy Komjáti fordítása - bár végső megoldásában nem a legszerencsésebb, s középkori fejlettebb kéziratok fordításainkat minőségben és használhatóságban meg sem közelítő - igen érdekes és jellemző kísérlet: körültekintő, latolgató tudakos filológiai munka, s ha eredményeiben nem is, de intencióiban tipikus erasmista „tudós” opus. Jelentősége is ebben rejlik: az egyszerű szolgai szentírásmagyarázatokkal szemben filológiai igényrel lép fel, mely még e században megtermi érettebb gyümölcsseit az utána következő bibliafordításainkban: Komjáti benne gyökeredzik a magyar bibliafordító hagyományokban, de már (és itt is úttörő!) nem a Vulgátát, hanem a modernnek tartott, humanista erasmusi szöveget fogadja el tekintélyként. Sőt a szöveg értelmezésében is Erasmus *Adnotationese* és az egyes levelekhez írt paraphrasisai irányítják. Ezek az eszmények lebegtek szeme előtt. Mint magyar nyelvű ajánlólevelében, úgy itt is az egész felszedett humanista közkinccset a maga módján át akarta menteni a magyarnyelvűség ekkor még szűk, nehézkes, az első lépéseket megtevő „irodalmába”. Természetes és jellemző (hisz a XVI. század első felében vagyunk), hogy első, nagyobb összefüggő magyar szöveget tartalmazó, nyomtatott, latinul nem tudó, asszonynak ajánlott és szélesebb közönségnek szánt könyvünkben Erasmus lobogója alatt - ha félszegen és néha mosolyra indítóan is! - a tudós humanizmus jelenik meg szerény fegyverzetben.

(Regnum 1944/46. 170-81.)

Új monográfia Sylvester Jánosról

Balázs János szép kiállítású könyvének címe, (és imponáló terjedelme) sokat ígér. *Sylvester János és kora* (Bp. 1958. Tankönyvkiadó 473 l.), valóban megérdemel egy monográfiát, hisz a magyar reneszánsz nagy jelentőségű szakaszának sokrétű problémáit, elsősorban a Mátyás-korban gyökeret vert, és a Jagellók korában elterebélyesedett latin nyelvű humanista kultúránk és literatúránk magyarra váltásának izgató kérdéskötegét rejtí magában. Közhelynek számít: hogy a reneszánsz-kor majd minden európai népnél a nemzeti kultúra és irodalom kialakulásának a kora. Nálunk sincs ez másképp; természetesen a polgárosultabb európai népektől elmaradt társadalmi fejlettségünk szintjén és arányában. Már eddig is többen tapogatták e kérdéscsomót, írtak róla jól-rosszul vegyesen.

Reneszánsz-korunk eme, időben a XVI. század második negyedét felölelő szakaszának problematikáját azonban máig sem oldotta meg kielégítően marxista tudományunk, máig adós vele. S ez az adósság, sajnos, Balázs testes monográfiája után is fönáll.

Pedig vállalkozása, erőfeszítése tiszteletet parancsoló. Balázs ugyanis nem irodalomtörténész: klasszikus filológusnak indult, majd a magyar nyelvészetnél kötött ki. Szaktudományának jeles képviselője, a grammatikatörténet kutatása terén - európai viszonylatokat tekintve is - figyelemre méltó eredményeket ért el. Ennek középpontjában Sylvester latin-magyar nyelvtana áll. S az első magyar grammatika-íróval, helyesebben, a nyelvtanával való lelkes foglalkozás vezette odáig, hogy Sylvesterről és koráról a hiányzó összefoglaló jellegű monográfiát megírja, s ezzel a mi tudományunknak is szolgálatot tegyen.

Ahol klasszika-filológián edzett, kiváló nyelvészeti felkészültségét kell kamatoztatnia, ott kiválót is kapunk, - mint többek közt a Sylvester nyelvtanáról írt fejezetben. Az effajta komplex tematika és monográfia azonban komplex marxista módszert követel. A komplexségre való törekvés igénye Balázs Jánosból ugyan nem hiányzik, a pozitivistá módszer azonban, amellyel itt dolgozik, rég elavult.

Történeti tudományágról levén szó, közhelyszámba menő igazságot ismételünk: marxista módszer és elviség nélkül ma már nem lehet időszerűt, - Sylvester János szavaival élve - „e századhoz méltót” alkotni. Balázs János más „műfajban” próbálva szerencsét, úgy látszik, erről elfeledkezett...

Hogy azért nem teljesen, azt némi, periferikusan jelentkező nyomok mutatják. Bár ezek sem a legjobb tájékozottságra vallanak: az irodalomtudományunkban is jelentkezett vulgár marxizmus lecsapódásai. Így például a „népi humanizmus” fiktív konstrukciója minduntalan felbukkan az anyanyelv érvényesítése és érvényesülése kapcsán. Például: Krakkóban a kancelláriait polgári humanizmus egészíti ki, „mely a nemzeti nyelv jogainak követelésével és fokozatosan kivívásával hovatovább szinte népi humanizmussá színeződött át”. (108. l.) Amennyiben pedig valóban marxista terminusok bukkannak föl, mindig csak esetlegesek, szólamszerűek, nem a tárgyalásmód szükségszerű velejárói.

Már az eddig elmondottak alapján is sejdíthető: Balázs monográfiájának nincs átgondolt koncepciója. Az egyetlen összetartó erő, ami ezt a nagy szorgalommal és nem megvetendő tájékozottsággal és fölkészültséggel összehordott nyersanyagot úgy-ahogy összetartja: Sylvester személye. Ő, illetve életpályája (világra jöttétől elhunytáig) az a karácsonyfa, amelyre minden lényeges és lényegtelen, ami vele valóban összefügg, vagy netán összefüghet, komolyabb válogatás, szigorúbb rosta nélkül, vékony fonalakkal rá van aggatva. De lássunk erre néhány kikapott példát is!

Mikor könyve 9. lapján Balázs eljut odáig, hogy „a gondos szülők tehetséges gyermeküket valamelyik közeli iskolába, mégpedig minden valószínűség szerint [persze, ezt adatok híján még valószínűsíteni sem lehet! - G.R.] a hozzájuk legközelebb eső nagybányai városi iskolába küldték” - egyből megkapjuk Nagybánya egész történetét: mikor érkeztek oda a legelső bányamunkások, s ezek „kezdetben, szétszórta bizonyára csak aranyosással foglalkoztak”; miféle privilégiumok szabályozták a bányajogot és a pénzváltójogot is; s hogy „alkalmasint az ő [Hunyadi János] korában fejezték be a Szent István tiszteletére emelt templom tornyát, mely - a város legbecsesebb műemlékeként - ma is fennáll”; és így tovább...

S mivel Sylvester Krakkóban tanult, ennek ürügyén megkapjuk az egyetem történetét a kezdetektől. Itt egyébként a magyar bursa seniore is volt, tehát a bursáról is mindent tudnia kell az olvasónak; még ilyeneket is: „Mint egy 1538-ban kelt bejegyzésből kitűnik, a bursa a sőt a vielicskai sóbányákból kapta”; vagy: „A már említett sóalapítványról szóló oklevél úgy rendelkezett, hogy a tagok ünnepnapokon a szóban forgó templomban a királynak és a bursa egyéb jótévedőinek lelkiüdvéért a mise alatt, az Úrfelmutatás után a *Gaude dei genitrix* kezdetű Mária-éneket tartoznak elénekelni. Ez a kötelesség - mint a Regestrumban olvasható bejegyzés megállapítja- igen csekély, de az említettek lelkiüdvét nagymértékben szolgálja.”

Sajnos, az efféle lényegtelen, tehát fölösleges töltelék nem is oly csekély, könyve egyik-másik fejezetét szinte előnti. S nem a monográfia „lelkiüdvét” szolgálja; sokkal inkább a vaskosra dagasztását.

S a valóban lényeges dolgok némelyike is mikor és milyen formában kerül elő, hacsak nem kézzelfogható függvénye a szorosán követett kronológiának, - teljesen *ad hoc*, esetleges; sőt, erre is van példa, a véletlenül fordul meg. Így például az erasmista Sylvesterral foglalkozó monográfiának csak a 371. lapján, épp a kapuzárás előtt történik meg az alábbi fontos elvi mondanivaló írásba rögzítése: „Ám ugyanakkor - mint erre ugyancsak Révész Imre volt szíves felhívni figyelmemet - mind Erasmus, mind pedig követői a legnagyobb tartózkodással tekintettek minden olyan mozgalomra, amely a reformáció szellemében gyökeresebb gazdasági, társadalmi és politikai változásokat követelt...”

Az itt, Sylvester egyik latin versezetének ismertetése kapcsán „betétként” elsütött, egyébként közismert elvi megállapításnak nem volnának messzemenő konzekvenciái? S ezeket a konzekvenciákat nem kellett volna Balázsnak levonnia és kamatoztatnia, hogy többek között ezekkel is megvilágítsa és magyarázza az erasmista Sylvester világnézeti hovatartozását, magatartását, egész gondolkodásmódját?

Eme elvi „igénytelensége” miatt ád korjellemzés címén szertehulló mozaikképet, melyből épp a lényeg marad ki; analízis helyett deskripciót; irányzatok helyett írók és művek katalógusát, vagy tartalmi kivonatokat, bőven fűszerezve idézetekkel; írók jellemzése helyett lexikon-cikkeket, vagy - jobb esetben - pszichologizálással készült amatőr pillanatfelvételt.

Főhőse, Sylvester János sem jár különül. Egyhelyütt ugyanis megkapjuk portréját. Mégpedig arra az apropóra, hogy Sárvárra kerül iskolamesternek, Nádasdi Tamásnak, „Sárvár földes-úranak, a budai kancellária szintén Erasmusért hevülő egykori humanistájának udvarába”: „Két szellemiekben rokon, de anyagiakban és lelki alkatban igen elütő egyéniség találkozik ekkor. Az ifjabb nemzedék tagja, Sylvester, ekkorra már megjárta Kelet és Közép-Európa két neves egyetemét. Eszményi humanista, jól tud latinul, görögül és héberül. A lengyelek híres főiskoláján a szabad szellemű lengyel humanizmus, Wittenbergben pedig a humanizmussal szövetkezett reformáció eszméi nevelték. Képzettsége, tudása alapján fényes jövőt érdemelt volna. De lehetőségei sokkal szerényebbek voltak, mint képességei. A sors irigy volt hozzá. Kiforgatták vagyonából, el kellett bujdosnia szülőföldjéről, s családjával együtt vándorútra kellett kelnie. Házassága sem volt boldog. Természete szerint különben is borúlátásra hajlott. A jókedv talán sosem tudott belopódzni a szívébe. Egész életét beárnyékolta a gond; valódi

vagy vélt sérelmei miatt folyton emésztette a keserűség. Bizalmatlanná, gyanakvóvá lett, vagy talán ilyennek is született. Nem termett boldogságra, nem talált sohasem megnyugvásra”. (151.)

Érdemes még néhány mondatot ideidézni a Nádasdi-jellemzésből is: „Mennyivel kegyesebb volt a sors pártfogójához! Nádasdit anyagi gondok sohasem gyötörték...” „Házaselete is merő ellentéte a Sylvesterének. Családi fészket éppen pártfogoltjának megérkezésekor rendez be. Szeretett Orsolyája hozzá képest igen fiatal, de ez sohasem zavarta boldogságukat. Kölcsönösen, őszintén szeretik és becsülik egymást. Ránk maradt levelezésük megható gyöngédségről tanúskodik. Későn született, egyetlen gyermeküket, a kis Ferkót is elhalmozzák szeretetük minden jelével. Így hát Nádasdit igazán kegyelte a sors; a gazdagság, a hatalom mellé a családi boldogságot is megadta neki. Csoda-e, hogy már diáktársaitól magasztalt vidám kedélyét egész élete folytában megőrizte? Rokonszenves lényéből az itáliai ég kék derűje sugárzik, szelleme igazában nem is Erasmuséval, hanem inkább az élet örömei iránt fogékony reneszánsz államférfiakéval rokon. - S most, hogy megismertük a vár urát, vessünk egy pillantást a várra is...” (152.)

Csak egy pillantást kell vetnünk a két, egymással szembeállított portréra, s egyből láthatjuk, hogy alapjaiban elhibázottak, mert nem „társadalmi” fogadásuk, hanem esetleges, külső jegyek alapján összeróttak. A történelem mozgatója, fő rugója a „sors”? Ennek kegye vagy kegyetlensége irányítja szuverén módon a „hősök” életpályáját? Vagy a „lelki alkatban” adott valamiféle eleve elrendelés szerint az egyik boldogságra terem, a másik meg boldogtalanságra? De ha jobban szemügyre vesszük a Balázs Jánostól megrajzolt Sylvester-portré alkotó elemeit, még a pszichologizálás kerületén belül maradván is, azt kell állítanunk, hogy azok hiteléhez is szó fér.

„A sors irigy volt” Sylvesterhez? Egy világi, értelmiségi akkor nagyobb ívű pályát aligha futhatott be; ő elérte a maximumot: egyetemi tanár lett Bécsben. Még álmaiban sem dajkálhatott és dajkált vérmesebb reményeket! Közel hasonló tehetségű és képzettségű magyar kortársai legföljebb egy jobb mezővárosi iskolamesterségig vagy predikátorságig vitték, mégsem érezték magukat a sors mostoha gyermekeinek. És a borúlátásra hajló természete, boldogtalanságra termettsége nem a fennmaradt kevés adat hibás interpretációja alapján felfűjt, elhamarkodott konstrukció? Valószínűleg az.

Balázs ugyanis ezt a sommás általánosítást Sylvester néhány fennmaradt levelének, valamint epistola dedicatoriáinak egyes, saját anyagi helyzetét és nehézségeit felpanaszló passzusából kerekíti ki. Elfeledkezve többek között arról is, hogy ezeknek a sirámoknak nemcsak Sylvesternél, de a különféle humanista episztolákban is, általában „komoly”, gyakorlati hivatásuk van: a patrónus könnyen lankadó figyelmének fölhívása, ébrentartása a várt vagy óhajtott anyagi vagy másfajta támogatást illetőleg...

S még néhány szót Sylvester „családi boldogtalanságáról”, melynek árnyai - Balázs szerint - tragikusan felhőzték be élete egét, még jobban elsötétítve az amúgy is borúlátásra hajló (?) kiváló grammatikusunk egész életét. Az adatot, melyre ez a (Sylvester egész életét befelhőző) alkotmány épül, Bornemisza Péter szolgáltatta: „Hallottam Bécsben egy Sylvester Jánost, az ki először magyarul fordította az új Testamentumot, hogy feslett felesége miatt sokat szenvedett.” Hitelességében nincs okunk kételkedni, hisz Bornemisza nem sokkal Sylvester halála után járt a bécsi egyetemen, 1557-ben. Balázs könyvében azonban e motívum visszavisszatér, sőt egyre gazdagodik. Így már a 90. lapján feltűnik, hol az ifjú házsról beszél, majd egy 1543-ban írt levelének elemzése kapcsán kulminál.

Ebben a levélben Sylvester egyebek közt azt is megírja Nádasdinak, hogy kislánya leesett a kemencéről, melyen aludni szokott, s úgy összeverte magát, hogy majd belehalt, s ő ápolta. Miket olvas ki ebből Balázs János? „Feltűnő, hogy a gyermek anyját nem is említi, s hogy a

kis beteget maga ápolja. Féltő szavai azt sejtetik, hogy a szerencsétlenségért feleségét okolta. Ezért hangsúlyozza, hogy a leányka ápolását nem bízta másra. Még feleségére sem. E keserű fogadkozás egyben kiáltó vád is a gondatlan, könnyelmű anya ellen. Sylvesterné, úgy látszik nemcsak rossz feleség, hanem rossz anya is volt.” (333. l.)

Annak előrebocsájítása után, hogy az anyát aligha lehet gondatlanság vádjával illetni, mert a gyermek - a korabeli lakáskultúra ismerete alapján - a legjobb helyen aludt, azt kell mondanunk: abból a tényből, hogy Sylvester maga ápolta gyermekét, illetve feleségéről szót sem ejt, legföljebb azt és annyit szabad kikövetkeztetnünk, hogy Sylvester ekkor özvegy volt. (S ezt Nádasdi is jól tudhatta.)

S a Bornemisza följegyezte „feslett feleség” már 1543 utáni, tehát kései szerzemény. Valószínűleg Bécsben, már túl élete delén nősült újra; s a már csak a filológiában erős, betegeskedő, megsántult bécsi professzort ez az új asszony szarvazhatta fel...

Ahol pedig társadalmilag akarná megfogni Sylvestert Balázs, ott is téved. Beszédesen illusztrálja ezt az a kis részlet, melyben Sylvester származását taglalja: „Sylvester atyja - úgy látszik - elég jómódú, bár csak jobbágyi származású volt. Ezt a *Grammatica Hungarolatina* latin ajánlásából következtethetjük, ahol a szerző arról beszél, hogy kis fia - atyja és nagyatyja részéről - örökségre számíthatott volna, de ellenségeik minden vagyonukból kiforgatták őket, és őt magát is koldusbotra juttatták, számkivetésbe kergették. Hogy ez mikor történt, pontosan nem tudjuk, de - mint később elmondandókból kitűnik - 1527-1534 között. Addig Sylvester feltehetően - később majd még említendő Mihály nevű testvérével, alkalmasint öccsével együtt - anyagi gondok nélkül, talán éppen jómódban élt.” (9.)

Míg Sylvester nevének kibogozására nem sajnál három és fél lapot, addig osztályhelyzetének kérdését, származását imígyen, kurtán-furcsán intézi el. S különben is a *Grammatica Hungarolatina* latin ajánlásából ezt lehet következtetni? Azt igen, hogy apja „elég jómódú” lehetett, persze ezzel még alig mondtunk valami sokat, de azt már, hogy „bár csak jobbágyi származású volt”, - nem. Ama fiához intézett mondatból (2.), melyből Balázs a főtebbieket kihámozta, legföljebb annyit lehet kihüvelyezni, hogy Sylvester apja vagy tehetősebb mezővárosi polgár volt, vagy pedig főúri (a Perényiek) szolgálatban álló értelmiségi kismemes, kinek vagyona - valószínűleg halála után - zálog címén részint a „gonosz polgárok”, részint pedig a papok kezére került.

Sylvester Ambrus tehát aligha lehetett jobbágy! Két fiáról tudunk: János egyetemet végzett, Mihály pedig csak hazai iskolát, de mint *literatus* címe igazolja, szintén világi értelmiségi lett. S ebből már látható, hogy nagyobbik fiát papnak szánta, a kisebbiket pedig főúri szolgálatban álló értelmiségi szervitornak, vagy valami ehhez hasonlóknak.

Apjának - ki tudja, hogy szerzett - vagyonát Sylvester elvesztette ugyan, de nem jutott koldusbotra, s nem is kergették számkivetésbe (?), mert az ő „vagyon”, illetve a vagyonszerzés lehetősége az értelmiségi képzettségében *in potencia* adva volt. S amellet, hogy a sárvári iskolamesterséget - képzettsége miatt - kevesellte, éppen ezt ragadta meg, hogy Nádasdi révén birtokot szerezzen magának. Tehát ő, mint a Krakkóban végzett, első magyar reformátor nemzedék, amelyhez tartozott, mezővárosi polgári vagy kismemesi származású értelmiségi. S ez a proveniencia egyrészt nagyjából meghatározza lehetőségeit a Mohács utáni Magyarországon, másrészt pedig - bizonyos fokig - megszabja munkásságának irányát és szellemét.

S mivel Balázs monográfiája hősét sem tudja „röghöz kötni”, hogy is láthatná helyesen Sylvester „irodalmi” működésének valódi indítékait és reális társadalmi szerepét, valamint korának mozgó erőt. Hisz valamiféle nemzeti romantikát vetít vissza a XVI. század első felébe: „Maga Sárvár csak várközpont és Nádasdi kiterjedt uradalmának gazdálkodási központja volt. Nádasdi ugyan, mint mondtuk, mindent megtett, hogy *e végvári szerephez jutott*

hely a magyar művelődésnek, a magyar politikai és szellemi függetlenségnek valamiféle fellegvára legyen. Ezért emeltetett ott iskolát, ezért rendeztetett be nyomdát, ezért hívatta Sárvárra Sylvestert, Abádit és ezek munkatársait, ezért támogatta Sylvester irodalmi működését. 1534-től kezdve hét éven át Sylvester szellem volt Újszigeten, a világító szövétnek.” (321.)

Az effajta, a marxista történetiséget nélkülöző légkörben helyes és új eredmények sem kerülhetnek a reális társadalmi összefüggések távlatába. Pedig Balázs monográfiájának nemcsak negatívumai vannak, melyeknél oly hosszan időztünk, hanem pozitívumai is fölösen. Ennél többet, s valljuk be, már mennyiségét tekintve is, ennél jobbat Sylvesterről eddig nem írtak. Nemcsak az eddigi Sylvester-irodalom anyagát foglalja össze szinte hiánytalanul, ennél jóval többet-kapunk: az aránylag szegényes életrajzi adatokból kikerekített biográfiát, valamint egyes munkáinak elemzését. Ez utóbbiak közül messze kiemelkedik nyelvtanának sokoldalú analízise, az európai előzmények és közel egykorú próbálkozások sorába való állítása stb. Itt elismerést érdemlő tájékozottságot árul el, s új jelentős eredményeket hoz. (Sajnos, a körítés itt is nagyobb a szükségesnél.) A bibliafordításáról készült rész már nem vetekedhet az előbbivel, de azért itt is kapunk némi újat. Hasznos Sylvester latin műveinek deskriptív ismertetése is. Bár a ráfordított terjedelmet sokallom. Annál inkább, mert ez így félrevezető; úgy tűnhet, mintha ezek jelentős alkotások volnának, pedig csak tucattermékek, közepes, vagy azon aluli rutinmunkák.

Összegezve az eddig mondottakat: Balázs monográfiája nem annak sikeredett, aminek szerzője szánta, de így is nagyon hasznos, mert anyagával, sok új részleteredményével elősegíti, megkönnyíti Sylvester munkásságának és kora literatúrájának marxista elemzését és összegezését.

(Irodalomtörténeti Közlemények 1962. 238-41.)

Erazmus és az erdélyi unitáriusok

A XVI. század eleji nagy európai átalakulást szellemi, irodalmi téren - a rohamosan fejlődő könyvnyomtatás segítségével főként a humanisták készítették elő. A lelkek mélyén erjedő, alakatlan vágyaknak, vajúdó problémáknak ők adtak határozott „irodalmi” formát, véglegesen ők fogalmazták meg, és a közvéleményben ők tudatosították.

Rotterdami Erazmus ennek a „haladó értelmiségnek” volt egyik legkiválóbb képviselője, majd közel egy negyed századon át vezére. Ellenfelei - sőt talán barátai is - Protheusnak tartották. Túl közel voltak hozzá, így nem láthatták egységben a lényéből, munkáiból és tetteiből könnyen kielemezhető, látszólagos ellentéteket. Pályája ugyanis az új kort teremtő kaotikus idők fordulójára esett; egyik lábával a hagyományok, a középkori (egyházi) múlt, a másikkal a még kialakulatlan, önmagára nem talált jelen talaján állott. Élete is ezt példázza: gyerek-fejjel kolostorba került, de az életet, a világot már nem cellája szűk ablakából ismerte meg, hanem kilépett a monostor kapuján, hogy oda többé vissza se térjen.

Egy életre magával hozta onnét minden át nem élt külsőség, gépiessé vált ceremónia - hogy kedvenc szavával éljünk -, *iudaismus* iránti ellenszenvét, a „szent dolgok” iránti óvatos, bölcs székszsizét, de ugyanakkor a magasabb rendű szellemi élet, a *bonae litterae* halhatatlan szerelmét, az egységes, keresztény, latin Európa eszményét, nagy emberi és kulturális hivatástudatot.⁴⁷⁵

A régiből nem akart elvetni semmi értéket (legalább is azt, amit ő értéknek tartott), de másoknál jobban áhította a megújulást, az egyháznak és a társadalomnak oly belső „megtisztulását”, mely lehetővé teszi eszményeinek megvalósulását, az emberhez - felfogása szerint - egyedül méltó életét. A feltört, anyagilag és szellemileg felszabadult, függetlenült, „eszményi” nagy polgárságnak volt a teoretikusa.

Fegyvere a régiből a - szerinte - helytelent, az elavultat lebontani akaró és az új, helyes irányt mutató, építő kritika. Ezt a kritikát alkalmazza minden téren, főként egyházával szemben. A volt szerzetes nem tudta az emberibb életet a kereszténység, az egyház keretein kívül elképzelni, de mint a németalföldi *devotio moderna* igaz tanítványa, a külsőségekbe vesző vallásosság helyett egyszerű, belső vallásosságot akart. Ehhez pedig - szerinte - nincs szükség külsőséges szertartásokra és dogmatikai szörszálhasogatásokra, mert a vallásos életet élni kell, nem pedig csodás, ésszel föl nem fogható misztériumokat hiábavaló módon boncolgatni.

Egyre növekvő hírnevét - pályája első felében - humanista filológiai munkáinak és nagy filozofikus szatírájának, a *Balgaság dicséretének* köszönhette. Érdeklődése mindinkább az egyházatyák - Ágoston és Jeromos -, majd ezeken keresztül a szentírás felé fordult. A forráshoz ment vissza, az egyszerű, belső vallásosság forrásához, az egyházat alapító Krisztus tanítását és intencióit megőrző testamentumhoz: az evangéliumhoz, valamint a Krisztus tanítását leghívebben interpretáló és továbbépítő lelki tanítványhoz, a nemzetek apostolához: Szent Pálhoz.

Egyik legfontosabb feladatának tekintette Krisztus testamentumának és az apostoli iratoknak hiteles, forrás- és szövegkritikán alapuló kiadását, és ezzel párhuzamosan modern, tehát humanista latin fordításban való közzétételét. A következő lépése: az anyanyelvekre való fordítás szükségének programszerű meghirdetése, hogy ehhez a forráshoz mindenki, még az illiterátus is hozzáférhessen.

⁴⁷⁵ Feleslegesnek tartom a felhasznált Erazmus-irodalom részletes felsorolását. Elsősorban Erazmus művei voltak számomra irányadók. Azonkívül *Messinger, Karl August*: Erasmus von Rotterdam. Zürich 1942. - *Pineau, J. B.*: Érasme, sa pensée religieuse. Paris, 1924, - *Bataillon, Marcell*: Érasme et l'Espagne. Paris 1937.

Közös, Európa legjobb tudósait izgató igényre mutat, hogy egymástól függetlenül, ugyanabban az időben, sőt Erazmust megelőzve Spanyolországban egész munkaközösség alakult a *Vulgata* kritikai szövegének kiadására. Ez a munka - a *Biblia Complutensis* - jóval Erazmus *Novum Instrumentum* után látott napvilágot. Az erasmusi kétnyelvű, görög-latin Új-szövetség 1516-ban hagyta el a bázeli Frobenius könyvsajtóját. Megjelenése a római egyház hivatalos, sok variánssal bővelkedő *Vulgata*-kiadásával szemben forradalmat jelentett, s ettől lényeges pontokon is eltért.

A humanista filológus kezét nem kötötték meg dogmatikai vagy apologetikai meggondolások, a szent szöveget is csakúgy kezelte, mint valamelyik profán auctor - mondjuk: Vergilius vagy Plautus - textusát, vagyis mint egy igen fontos és komoly filológiai feladat megoldását. Erre elég bátorítást és példát adtak nagy szellemi elődjének, Laurentius Vallának az Új-szövetséghez írt kritikai jegyzetei.⁴⁷⁶

Bizonyos szempontból nem kisebb jelentőségűek a *Novum Testamentum* szövegéhez írt kritikai jegyzetei, az *Adnotationes* sem. Ezek egy-egy szövegkritikai kérdés megtárgyalásán túl nem egyszer antidogmatikus magatartását és fölfogását hirdető morális traktátussá bővülnek, hol nem csupán az általa tévesnek tartott *Vulgata*-szöveggel és interpretációval fordul szembe, hanem egy-egy dogmatikailag fontos és kiaknázott helynél az egyházatyák - erre a helyre vonatkozó - homlokegyenest ellenkező véleményeinek szembeállításával mutat rá az általa helyesnek vélt, betű szerinti, dogmamentes értelemre.

Ezt a kört zárják be az Új-szövetség könyveihez írt, korábban annyira kedvelt *Parafrázisai*. Ezekben megvesztegető, könnyed latin stílussal oldja fel a szentírás tömörségét, és dolgozza bele népszerűen a saját fölfogását és az *Adnotationes* tudós, sokszor antidogmatikus eredményeit.

Erazmusnak ez a három munkája a XVI. század eleji humanizmus haladó voltának fontos alapokmányai. Luther is merített belőlük: bibliafordításainak újszövetségi részét az erasmusi *Novum Testamentum* alapján fordította, és eszméinek kiérlelésében Erazmus sok más forradalmi gondolata is termékenyen hatott. De Erazmus szövegkritikai eredményeinek legradikálisabb következményeit a maguk teljességében ő sem vonta le.

Itt főként a kereszténység egyik alapvető tanára, a szentháromságtanra gondolok. Erazmus ugyanis *Novum Testamentum*ából szövegkritikai meggondolások alapján kihagyta azt a dogmatikailag annyira fontos, egyetlen passzust, mely a szentháromság három személyét összefoglalva említi. Ez a hely az azóta is annyiszor vitatott „comma Johanneum”: „Quoniam tres sunt qui testimonium dant in coelo: Pater, Verbum, et Spiritus Sanctus; et hi tres unum sunt.” (I. Joan 5, 7.) A görög kódexekben ugyanis ezt találta: „^{CI}Οτι τρεις εισιν οι μαρτυρουντες, το πνευμα και το υδωρ, και το αιμα id est: Tres sunt qui testificantur, spiritus, et aqua, et sanguis.”

Ugyanakkor más szentírási helyeknél is, melyeket a háromság bizonyítására szoktak fölhasználni, illetve egyes személyeire vonatkoztattak, mindig visszatér a textus eredeti, egyszerű, betű szerinti értelméhez. Módszere: a görög szöveg tekintélyének elismertetése mellett, az egyházatyák ilyen kritikus szentírási helyekhez írt, ellentmondó magyarázatainak felsorakoztatása, hogy történeti kritikával is bemutassa az eddigi értelmezés tarthatatlanságát.

Szövegkritikai alapon jutott el ezekhez az eredményekhez, de az antidogmatikus fölfogású „theologus” látható örömmel és buzgalommal húzta alá a kényes pontokat. A nagy nyilvánosság felé úgy játszotta meg, mintha számára az egész nem jelentene többet holmi szövegkritikai problémánál, pedig a logikus következményeket önmaga számára is levonta, mint ez kitetszik *Hilarius*-kiadásának ajánlóleveléből és egy kései munkájából, a *Modus orandi*-ból.

A *Novum Testamentum* és az *Adnotationes* humanista körökben kedvező fogadtatásra találtak, de az angol Lee, és a spanyol Zuniga az egyház tanainak védelmében jogos aggodalommal és eréllyel mutattak rá a bennük megbúvó eretnek tévedésekre. Erazmust nagy humanista

⁴⁷⁶ A spanyolországi bibliakiadásra ld. *Bataillon*: i. m. 24. kk.

tekintélye, befolyásos barátai, és az a taktikai fogása, hogy *Novum Testamentum*át X. Leo pápának ajánlotta, - a komolyabb következményektől megvédelmezték. Mindemellett bizonyos engedményeket kellett tennie, így újszövetségének harmadik kiadásába már a „comma Johanneum”-ot is visszaállította. - Az egyházi elítéltetés, amit életében úgyahogy elkerült, halála után utolérte. A tridenti zsinat több tanát eretneknek bélyegezte, és legjelentékenyebb munkáit indexre tette.

Természetes, hogy Erazmus főntebb említett eredményei igazi, hálás fogadtatásra az antitrinitáriusok kis csoportjánál találtak. Lelius Socinus, Gribaldi, Bernaldinus Ochinus, Valentinus Gentilis, Paulus Alciatus, Georgius Blandrata és társaik a padovai szabadgondolkodó hagyomány folytatói voltak. Olaszországból menekülniök kellett, első állomásuk Helvetia: Genf és Bazel. Ez utóbbi még a mester halála után is az erazmismus melegágya.

Az antitrinitáriusoknak Erazmus nem mondott újat, de tápot, tekintélyével erősítést, szövegkritikai eredményeivel pedig újabb, erős érveket adott. Nem véletlen, hogy a legműveltebb, leghíresebb antitrinitáriusok - például Dudith András - egyúttal erazmisták is voltak. De náluk sem találjuk meg Erazmus tekintélyének és szövegkritikai eredményeinek olyan nagymérvű kihasználását, mint az erdélyi unitáriusok alább ismertetendő kiadványában.⁴⁷⁷

*

Erazmus magyarországi befogadása - mint mindenütt Európában - több irányú. Kezdetben - s ez az egész XVI. századon végigkísérhető - mint a klasszikus művek kiadója, és a latin stílus utolérhetetlen művésze foglalta el méltó helyét a magyarországi humanista szívekben. Ez utóbbi szállt alább és vált népszerűvé Melancthon közvetítésével a hazai protestáns iskolákban.

A „theologus” Erazmus sem maradt háttérben. Dévai Mátyás, a „magyar luther” vele hitelesíteti álláspontját, mikor „eretnek” tanai miatt fogságba kerül, és igazolni akarja, miért nem fogadja el egyes szentségek isteni rendelését. Legmélyebb nyomot azonban *Novum Testamentum*ával vágott. A XVI. századi új-szövetség-fordításaink majdnem kivétel nélkül ennek alapján készültek. Erazmista bibliafordítóink - Komjáti, Pesti, Sylvester - a szövegértelmezésnél a textuson túl az *Adnotationest* és - a *Parafrázis*okat is figyelembe vették, fordításukba beledolgozták, belesimították. Sylvester meg is említi, hogy a *Parafrázis*okat is fölhasználta, mert ezekben „purior sinceriorque tractetur Theologia.” De ők még erősen a hagyomány talaján állnak, a dogmatikailag vitatható, „gyanúsabb” eredményeket nem veszik át. Ehhez nem adott elég alapot és háttérrel a politikailag ugyan bomladozó, de még mindig eléggé konzervatív Magyarország.⁴⁷⁸

Ezért nem véletlen és esetleges, hogy az antitrinitáriusok csak a század második felében és éppen Erdélyben jelentkeztek. E tanok hirdetőinek Európa-szerte üldöztetés a sorsuk. Servet Mihályt Kálvin Genfben máglyára küldi. Legtöbbjük a politikailag zilált Lengyelországba menekül, hol eszméiket aránylag nagyobb veszély nélkül hirdethetik. Lengyelországból már nyitott a kapu Erdély felé, hol szintén elég zavarosak a közállapotok és a lengyel anyától származott János Zsigmond ül a fejedelmi trónon. Az ő fejedelemsége Erdély számára a lengyel politikai és szellemi kapcsolatok mellett közös olasz, főként padovai szellemi tájékozódást is jelentett. Erdélyben tulajdonképpen csak Blandrata Györggyel jelentkezik komolyabb formában az antitrinitarianizmus. Erőteljes mozgalommá pedig akkor válik, mikor

⁴⁷⁷ *Cantimori, Delio*: Note su Erasmo e la vita morale e religiosa italiana, nel secolo XVI. Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam. Basel 1936. 98-112.

⁴⁷⁸ Erazmus magyarországi „sorsáról” ld. *Thienemann Tivadar*: Mohács és Erasmus. Minerva. 1924. 1-65. - *Thienemann* Erazmus-képét helyesbíti, módosítja *Trencsényi-Waldapfel Imre*. (Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941.) - Dévai Bíró Mátyás: Disputatio de statu in quo sint Beatorum animae post hanc vitam. (Basileae) 1537. s. lev. (RMK III. 318.) - Sylvester János: VY Testamentū Maġar nelwen... Sárvár 1541. Ferdinánd fiaihoz címzett ajánlólevélből.

János Zsigmond emez udvari orvosának sikerül az erdélyi vallásos élet nagytehetségű vezető egyéniségét, Dávid Ferencet - 1565-ben - eszméinek megnyernie.⁴⁷⁹

Ezek az eszmék így rendszerezve, kidolgozva nem Erazmus eszméi. Jóval régebbi gyökerekre mennek vissza, s mint már említettem, a padovai szabadgondolkozó iskola tette őket magáévá, s fejlesztette tovább. Csakhogy e gondolatok befogadásához - a dogmatikus gondolkodás meglazításával - Erazmus készítette elő a XVI. század humanistáinak széles rétegénél az utat. Az ő szentíráskritikai eredményei és egyéb antidogmatikus nyilatkozatai igazolást és perdöntőül fogadott érveket szolgáltatottak azok számára, akik a szentháromságtant nem értelmi, filozófiai meggondolások alapján tartották elfogadhatatlannak, hisz mélyen vallásos lelkiületűek voltak, hanem Luthertől és Kálvintól dogmatikailag amúgy is megbontott légkörben továbbhaladtak a „reform” útján, s csak azt voltak hajlandók elfogadni, aminek bizonyosságát a szentírásban - mint az „igaz hit” egyedüli forrásában - megtalálták. Minden mást az Antikrisztus találmányának minősítettek.

A gyulafehérvári és az erdélyi szász humanista, reformátor körökben nem ismeretlen nagyság Erazmus, de ez a latin stílusművész és a Melanchton-féle pedagógia szűrőjén átszűrte, az iskolakönyvek kilúgozott, megszelídített Erazmusa. Wagner Bálint 1557-ben a kétnyelvű erazmusi *Novum Testamentum*ot is kiadta iskolai használatra Brassóban. A későbbi unitárius vezetőemberek jól ismerték és becsülték a „princeps litteratorum”-ot, de sem az erdélyi iskolák, sem Wittenberg, hol tanulmányaikat végezték, nem adtak alkalmat egy primér Erazmus-élményre. A rotterdami mester forradalmi gondolatai felé olyan nagy alakok álltak el a kilátást, mint Luther, Melanchton és Kálvin.

Dávid Ferenc és Heltai Gáspár előbb lutheránus, majd helvét lelkipásztorok voltak, gondolkodásukon ballasztként viselték ezeknek a felekezeteknek teológiai „előítéleteit”. A vallásos radikalizmus útján - ha szabad, jobb híján, ezt a szót használni nem a racionalista filozófus módszeres gondolkodása vitte őket előre, hanem a még kialakulatlan, teológiailag meg nem állapodott viszonyok közt szükségessé vált hitviták. Ők a mai értelemben nem is voltak racionalisták, hanem hívő, mélyen vallásos emberek, akik előtt az egyetlen tekintély az isten szavát és akaratát magában foglaló biblia, s náluk a rációnak csupán csak annyi a szerepe, hogy a minél salaktalanabb szentírásértelmezést, és az így adódó „tisza tan” megállapítását elősegítse. Tehát náluk is csak az ancilla theologiae szerepében van létjogosultsága. Erazmust is ezen a ponton - a bibliakritika és szövegértelmezés pontján - ragadták meg és sajátították ki.

Ezt az utat egészen érzékelhetően Heltai Gáspáron keresztül mutathatjuk be. Az 1567. évi gyulafehérvári hitvitán még Kálvin híveként vett részt. Dávid Ferenc és Blandrata érvkészlete biztonságában megingatta, mindamellett a gyulafehérvári disputának az ő sajtóján, 1568-ban kiadott ismertetése még Meliusék oldaláról értékeli a vita anyagát, bár az előszóban jelez némi ingadozást. Ugyanennek a munkának 1570. évi kiadásában már bejelenti „megtérését”: „Én meggyőződésemet állhatatosan követtem, s ezért a viselkedésemért igen gazdag jutalmat nyertem, mert ezen az úton a világosság és minden könyörület atyja maga ragadott ki az Antikrisztus hihetetlen tévedéseinek szakadékából, és az én ingadozó, küszködő lelkemet az egybehangzó szentírás-harmóniával megbékéltette, megnyugtatta, lecsillapította. Most tehát, miután hiszek, méltán szólhatok Szent Pállal, és az én hitemről szeplőtlenül számot adhatok, mint azt az előbbi prefációban [itt céloz az 1565. évi kiadásra!] megígértem. Abban ugyanis így írtam: Hogyha az én lelkem azokban, melyektől most visszahőköl, - megnyugszik, azt majd a legjobb és legnagyobb Isten pártfogásával nyilvánosan jelenteni fogom akkor, hogyha már a más országbeli tudósok ítéletét megvizsgáltam. Ezt [írtam] akkor. Most pedig dicséret a

⁴⁷⁹ Az unitáriusokról ld. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I. 1520 tájától 1608-ig. 1938. 114-28. és az ott található irodalmat. - Dávid Ferenc erazmizmusával már Thienemann is foglalkozott. (i. m. 52-54.) Gondolatmenetét csupán egyetlen egy adatra építi. Felfogásának lényeges hibáira Iván László mutatott rá: Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében. Cluj 1935. (Keresztény Magvető Füzetei. 17.) 6-9.

legnagyobb és legjobb Istennek! Az igen tudós férfiak - mint Cellarius Márton, Capito Farkas és Rotterdami Erasmus valamint a kegyes és tudós lengyelországi testvérek ítéletei a szent-írásharmónia segítségével ennek a kontroverziának minden nehéz csomóját ketté vágják.”⁴⁸⁰

E szubjektív jellegű nyilatkozat tükrében is láthatjuk, hogy Erazmus komoly tekintély Erdélyben, ott a helye a kimondottan antitrinitárius tanítók és a „fratres Poloni” mellett.

Már a gyulafehérvári hitvitán is felvonultatják az antitrinitáriusok tekintélyként. Blandrata György a „De perpetuitate Sacerdotii” vitázva rája hivatkozik: „...et recte Erasmus vertit...”⁴⁸¹ Az egykorú erdélyi unitárius kiadványokban is gyakran találkozunk nevével. Dávid Ferenc a Melius Pétert cáfoló iratában az „Et Deus erat Verbum” szerinte helyes értelmezésénél Erazmus „hírhedt” adagiumára, a „Homo homini Deus”-ra utal.⁴⁸² Másutt pedig egy fontos szentírási helyről így ír: „De nemellyec az írás magyarázzoc kőzet ez ígékét az Attya Iftenről magyarázzác. Lafd meg à nagy Erafmuf Rotherodamuf, A Romabelieknek irt leuelénec kilentzedic rébére valo magyarázatban.”⁴⁸³ Prédikációiban a „comma Johanneum”-ot. Erazmus tekintélyére hivatkozva veti el: „Leg előßer ez bizonyfaggal meg az Papai Doctorok sem elnek, es vgy mint idegent meg vettik az regiek kőzzűl, Agofton, Cyrillus, Ambrosius, Beda, es az mostaniac kőzzűl Calvinus. Bullingerus, es az Tigurum beli Tanitok az vy Testamentumnac magyarázattiaban, Erafmus Roterodamus kedig az vy Testamentumnac magyarázatyaban fokot föl e mődaforl hog foholt nē talalta hanē eg Hifpaniabol hozot kőnybē melynec az belire irtak volt ez mondaft es nem a tőb igeknec rendiben mellyből nylyuan vagon, hogy ez a mondas nem bizonios à mi hűtűnknek aganak meg erősfitefere.”⁴⁸⁴ Heltai a már idézett helyen kívül is említi: „Mert Agofton vgyan fōc kőnyuet irt az Háromfāgrol, Mellyekben erőffen kapāl a fallai kapāual etc, de iegen keues hāponnal, sőt inkább nagy kārrol. El annyira, Hogy a βegeny barat a nagy erőlkedēlben vgyan elbudul, hogy őmaga sem tudia mit mond, Hanem végre ebbe akad meg βekere, EST, NON EST: Az az, Sem kűen, Sem ben: Mellyet iol eβēbe vōtted egy nyihány tudos emberec a régiec kőzzűl, De előßer a mū vđōnbe à tudos embereknec hadnagyoc Erafmus Rotherodamus, Mint meglathatod az ő itileti-ből, melly Agofton Haromfāgos kőnyueknec az végēbe vagon.”⁴⁸⁵

Hasonlóképpen hivatkozik rá Basilius István kolozsvári unitárius predikátor. Így a „comma Johanneum”-mal kapcsolatban: „...Ezent bizonyittac a magyarazo Doctorokis kiket Iften az vtolfo űdōben fel támaftot es meg vilagofitot βent lelke által kic kőzzűl fō es ellō az Erafmus Roterodamuf ki aβt iria az Vyi testamentumon valo iegyzefin hogy....” Majd ahol a „Szenteknek egyességét” cikkelynek a Credo-ba való „becsűzását” fejtegeti: „Meg mondgya ennec okat az Erafmus Roterodamus bōlcz Irō, az a kenyuebe mellyet neuezet Colloquianac, az az egyūt valo beβellefenec”.⁴⁸⁶ - Másik munkájában is visszatér a „comma Johanneum”-ra: „...mint eβt bizonyittya bōufeggel Erafmus Roterodamus Doctor az vyi testamentumon valo irafaba, ...”⁴⁸⁷

Erazmus „doctor” műveinek ismeretét és unitárius szempontból való kamatoztatását eléggé bizonyítják a fentebbi idézetek, de igazi jelentőségét az 1567-ben Gyulafehérvárt kiadott *De falsa et vera vnivs Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione, libri duo* mutatja meg. A

⁴⁸⁰ Heltai latin prefációja: Disputatio de Deo... Kolozsvár 1570. A lev. (RMK II. 126.)

⁴⁸¹ Brevis enarratio disputationis Albanæ. Gyulafehérvár 1568. R iiijb. lev. (RMK II. 111.)

⁴⁸² Refutatio propositionum Petri Melii... Gyulafehérvár (1568.) L iij. lev. (RMK II. 114.)

⁴⁸³ Az egy ő magatol valo felséges Istenről... Kolozsvár 1571. M ij. lev. (RMK I. 85.)

⁴⁸⁴ Első része a szent irasnac kűlen kűlen reszeiből vōt predicaciocnac... Gyulafehérvár 1569. (RMK I. 86.)

⁴⁸⁵ Halo... Kolozsvár 1570. C 3 lev. (RMK I. 81.)

⁴⁸⁶ Az Apostoli Credonac Rövid Magyarázattya... Gyulafehérvár 1568. Z iiij. és Bbb lev. (RMK I. 66.)

⁴⁸⁷ Egynehani kerdesec a keresztieni igaz hitről... Gyulafehérvár 1568. Q iii. lev. (RMK I. 65.)

XVI. századi antitrinitárius irodalom eme nagyhatású könyve igazában kompiláció. „Vario haec virorum insignium fragmenta ab omnibus tantopere expetita” nagyrészt az európai, főként lengyelországi antitrinitárius irodalomból került ki.

Mindamellett az egésznek összefogása, megszerkesztése egy kézre vall. Bár a szerzők így jelölik magukat: „Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia, et Transylvania”, a számunkra legfontosabb részekbe szőtt személyes vonatkozások elárulják, hogy ezeknek a legtehetségesebb erdélyi reformátor, Dávid Ferenc a szerzője, vagy talán átdolgozója. Lássuk csak közelebbről ezt a munkát!⁴⁸⁸

A könyvet biztosan Dávidnak tulajdonítható ajánlólevél vezeti be. Az epistola dedicatoria tipikusan humanista foganású és feltűnően sok benne az erasmusi nyom: az *Adagia* legjellemzőbb példái. Az ajánlólevél írója: „instar Silenorum Alcibiadis” mutatja be a könyvet, majd tovább szerénykedik: Ezt nem azért teszi, mintha védekezni akarna „ab Aspidum morsibus, vel Claudianus tonitruis.” Ebbe a családba tartoznak effajta stílusfordulatai is: „Tanquam Rorarii fores aperiamus”, „Anagryin movemus”, stb. Itt - és másutt is - találkozunk az erasmusi *mataeologia*-val, melyet Erasmus a teológusok „szószátyárkodásának” kigúnyolására szokott felhasználni, meg a *tergiversatio* szóval, mely körül Hispániában nagy szellemi csatározások folytak. Tagadhatatlan, hogy a XVI. századi latin és magyar nyelvű irodalmunkban - éppen Erasmus hatására közkedvelt volt az „adagiás” stílus, de sehol másutt nem találkoztunk ilyen szembeszökő gyakoriságával, mint éppen Dávidnak ebben az ajánlólevelében.

A gazdag tartalmú műből csak a számunkra fontos részleteket ragadom ki. Így a „De origine et progressu Triadis” c. fejezet az elődöket mutatja be „hogymindenki megértse, nem új tanokat hirdetünk, (mint ezt sokan rólunk híresztelik)...” A szerző visszamegy a gyökerekig és felsorakoztatja az elődöket és a „reclamatores”. Ezek közül említünk meg néhány ismertebb nevet: Abelardus, Giochimo da Fiore, Joannes Beliardus. Majd mindjárt utánuk: „A mi korunkban pedig elmulasztott-e valamit Erasmus, ez az igen tudós férfiú, hogy az Istenről szóló hiábavaló filozófiát leleplezze? Erre vonatkozólag nézzék meg csak az olvasók az alább felhozandó passzusokat”. Azonnal utána említi: „Azonkívül Erasmus után mit szenvedett Servet Mihály...?” és még megemlíti a kor legnevesebb antitrinitáriusait.⁴⁸⁹

Dávid Ferenc Erasmusnak az antitrinitárius fejlődésben elfoglalt helyét egy unitárius szemzőgből megalkotott vallástörténetfilozófiai traktátusban tisztázza. A felvetett probléma itt a következő „Sokan csodálkoznak, hogy a teljes igazság miért nem egyszerre, egy időben állítatott helyre, hanem csak lassan, részletenként?” A felelet: a vaksi szem nem bírja el egyszerre a teljes világosságot, így az isteni igazság megmutatása sem mehetett végbe egy pillanat alatt, azt csak lépésről-lépésre bontogatták ki az Antikrisztus fátylai alól. Ezt az utat Dávid saját lelki fejlődésén mutatja be, hogy jutott el, az egyik felekezetet a másik után otthagya, végre az igazsághoz. E fejlődés egyes állomásait képviselik az egyes reformátorok. Isten - mint egykor Mózes, - úgy támasztotta Luthert, ő utána jött Melancthon. „A legkiválóbb bajnokok pedig - írja - Bucer, Oecolampadius, Musculus, Petrus Martyr, Calvinus, Ochinus és Viretus, ezek a kiváló képzettségű és éber férfiak, kik a pápaságot nem csupán földre teperték, hanem a világot az igazságban is megerősítették, úgyannyira, hogy, már a római egyházhoz való visszacsúszás reménye is megghiúsult. E gyöngé alapoknak megszilárdítása után, Isten, aki nem tűr meg semmi tökéletlent, az ő méltóságának kegyessége folytán másokat és másokat támasztott az ő és fia megismerésének és ismeretének kutatására, ámbár egyes magvakat már egyes korokban is elszórt. Támasztotta pedig Rotterdami Erasmust, ki a mi korunkban elsőnek mozdította meg a követ, és az egy Atyaistenről - inkább

⁴⁸⁸ Megjelent Gyulafehérvárt 1567-ben. (RMK II. 106.) A külföldi szakirodalom Blandratának tulajdonítja. Pl. *Cantimori*: i. m. 107. (Ugyanő már észrevette e könyvben található gyakori Erasmusra való utalásokat!)

⁴⁸⁹ I. m. Eb. lev.

másokat kárpálva, mint valamit nyíltan kijelentve - nem homályosan tanított. Erasmus után támadt Servet Mihály, aki az eddig elfogadott tanítás ellen - az egy Atyaistenről és az ő fiáról buzgalommal és nyíltan írt...⁴⁹⁰

Ezek azonban mindnyájan - a traktátus írója szerint - csak kémek voltak, akik csupán egy-egy fürtöt hoztak ki Kánaán földjéről az Antikrisztus pusztaságában szenvedő népnek, de nem merték levonni a végső konklúziót, megrettentek az Antikrisztus Gigászaitól, a királyoktól és konciliumoktól, s eme viselkedésükkel a népet is visszarettentették. Ezért nem juthattak be Kánaán országába, Mózesrel együtt a pusztában kellett meghalniok.⁴⁹¹

Dávid Ferenc, ha nem engedte is be Erazmust Kánaán földjére, az általa onnét kihozott szőlőfürtöt alaposan kisajtolta; az egész kötetnek egyik fontos fejezete Erazmus *Adnotationes*ének válogatott kompilációja. A fejezet címe: „Quam varii fuerint, et inconstantes interpretes, et scripturas ad victoriam detorserint, ex annotationibus Erasmi Roterdami”. Az alcím pedig: „Inspicito non quid sit, sed quid scribat et nobis proponat Erasmus”. Sorra kerülnek a trinitással, illetve annak egyes személyeivel bármi formában kapcsolatba hozott szentírási helyek, és mindjárt nyomban következnek Erazmus kritikai megjegyzései, cáfolatai. Nem a maguk eredeti formájában, hanem átírva, sommásan. Közbe-közbe Erasmus is kap egy-egy csípést, őt is bizonyos kritikával illeti. Pl.

„Joannis 8. Principium qui et loquor vobis.

Hic quoque dissentiunt: Augustinus cum Ambrosio vnum dicunt: Chrysostomus, et Theophylactus aliud: tres interpretatione aliud: et deinde quartam Erasmus invenit. Codices praeterea variant, nullus consensus.”

Máskor meg - ahol a szája íze szerint beszél - nagy lelkesedéssel ajánlja az *Adnotationes* bővebb olvasását. Pl.

„I. Timothei 1. In vaniloquium.

Hic vehementer persistit, et Sophisticam mataeologiam speciatim damnat. Vide, vide locum quaeso.”

A fejezetet pedig így zárja: „Ha valaki pedig Erazmus cenzúráját, nagyképpően, nem fogadja el, bárki légyen is, nem fogja elkerülni, hogy minden tudós és képzett ember ki ne nevesse, hacsak komoly érvekkel meg nem győz a felől, hogy Erazmus ezen ítéleteiben kevésbé éleselméjűen járt el. Őt olyannak ismerjük, s valóban olyan is, mint a tudományok bármilyen fajtájában nyugodtan összemérhető ama Aristarchusokkal. Még csak az van hátra, hogy azokat is meghallgassuk, akik őt Arius hitványságainak való kedvezéssel vádolják. Bármiként áll is a helyzet, ezek a jegyzetei - a sokból csak keveset válogattunk ki - nagyon figyelemre méltóak. Ezekben ugyanis nevetségessé teszi mindazokat, akik a Háromságról szőrszálhasogatónan értekeztek, és Krisztust különböző személyekké alakították át”.

Még egyebütt is találkozunk e könyv lapjain Erazmus nevével, de ezek már újat nem adnak a kibontakozó képhez, melynek lényege, hogy az erdélyi unitáriusok, kiváltképp vezető egyéniségük, Dávid Ferenc hangsúlyozottan kiaknázza Erazmus nagy tekintélyét, és e, Gyulafehérvárt megjelent, hivatalos állásfoglalást tartalmazó műben - némi fenntartással! - Erazmus szentíráskritikai eredményeit is felhasználják az ellenfelek dogmatikai felfogásának cáfolására, és így végeredményben saját dogmatikájuknak megalapozására.

Ennek a munkának egyik részét - éppen az említett vallás történetfilozófiai áttekintést is - foglalja magában magyar átdolgozásban Dávid Ferenc „Rövid magyarázat”-ja. Itt még, olyan utalást is találunk Erazmusra, - „ki igen bölcs ember volt” - mely a latin műből hiányzik. Dávid ugyanis a zsidó nép negyven esztendő „tévelygését” a pusztában a saját idejére alkal-

⁴⁹⁰ I. m. AA ii. lev.

⁴⁹¹ I. m. AA iijb. lev.

mazza: „De lásd meg immár az üdőt, melyben életének a lelki Kanáán földének kémlői, kik egymás ellen hadakoztanak. Ezerötszázhuszonhat, huszonhét és huszonnyolc kezdte Luther Márton Zwingliussal vetélkedni az Úr vacsorája és bálványok felől... Ugyanakkor adá ki Erazmus az ő magyarázatait az új-testamentumra, kit meg is oltalmazva vala, a Stunica, az hispaniai barát ellen, kik őtet eretneknek vádolták az Istenről, a Krisztusról és az kereszténységről való tudományban”.⁴⁹²

*

Erazmus szerepét a XVI. századi unitárius mozgalom kialakításában és fejlődésében nincs szándékomban túlbecsülni. Csak egy - de jelentős és lényeges - szál volt az unitárius tanok kialakuló szellemi szötteiben. Ezt már a kortárs is így látta.

A Dávid-féle unitárius mozgalomnak és a már ismertetett irodalmi termékeinek megvolt a korabeli irodalmi visszhangja. Kiváltképpen a *De falsa et vera... cognitione* körül lángoltak föl a harcok. Míg e viták kapcsán Erazmus szerepét a protestáns ellenfelek - Melius és Károlyi Péter - nem is érintik, (bár Károlyi erősen kikel Luther, Melancthon és Kálvin anti-trinitárius előfutárokká való kisajátítása ellen!) addig - elég későn, mikor már az erdélyi unitáriusok napja lehanyatlott - katolikus oldalról jött meg a válasz, egy olasz jezsuita, Antonio Possevino tollából.

Dávid Ferenc és társainak munkáiból és megjegyzéseiből is kiviláglik Erazmus szerepe a magyar antitrinitáriusok tanainak kialakításában és propagandájában. De Serveto és társai, valamint a „fratres Poloni” melletti jelentőségét e kívülálló jezsuita vitairatainak alapján tudjuk felmérni. Possevino kívülről, ellenséges szemmel, hideg ésszel nézte ezt az erdélyi szellemi mozgalmat. Még hanyatló voltában is veszélyesnek tartotta, ezért halálos csapást akart rá mérni. Kikereste tehát azokat a központi problémákat, leleplezni akarta azokat a szellemi inspirátorokat, akiket a legveszélyesebbeknek tartott. Európai látóköre, magas műveltség, gazdag, sokrétű tudományos tapasztalat és gyakorlat állt mögötte. Ezért nagyjelentőségű és Dávidék munkáiból leszűrteket alátámasztó, hogy Possevino Erazmusban, ennek tekintélyében és tanaiban látja e „métely” egyik okát, s ezért őt, illetve az őt túlélő szellemét akarja megsemmisíteni.

Antonió Possevinót a római szentszék 1581-ben Oroszországba küldte azzal a megbízással, hogy Báthori István lengyel király és az orosz cár közti háborús viszályokat elsimítsa, a török elleni közös szövetségbe tömörítse, valamint a keleti és nyugati egyházak egyesítésére kísérletet tegyen. Majd a lengyel és a magyar király közti békéltetésben is vezető szerepet vitt. Közben Erdélyben is hosszabb ideig tartózkodott. Itt a jezsuiták letelepítésén és a kolozsvári szeminárium létrehozásán fáradozott.⁴⁹³

Jól látta mind a lengyel, mind pedig az erdélyi vallásos helyzetet. Mivel mindenütt a katolikus restauráció útját készítette elő, természetesen szembe találta magát az „ariánusokkal” is. Kolozsvárt éppen az unitáriusok imaházát és iskoláját (az egykori dominikánus kolostort) akarta a szeminárium céljaira lefoglalni. A katolikus Báthori István pártfogásával elért eredményeket „irodalmi” propagandával, vitairatokkal akarta még eredményesebben kamatoztatni. Ezért támadja, tárgyalja, taglalja azokat az „eretnekségeket”, melyek ezekben az országokban a katolikus restaurációnak útját állták.

Jól ismerte ezeknek az „eretnekeknek” irodalmi megnyilatkozásait, köztük az erdélyi unitáriusok legfontosabb, már többször említett híres munkáját.

Erazmusról alkotott véleménye már egy nem magyar vonatkozású munkájából is kitűnik. Chytraeus Dávid elleni vitairásban így szándékszik a szövegkritikus Erazmus tekintélyét

⁴⁹² Dávid Ferenc Művei. I. Rövid Magyarázat. Az eredeti kiadás facsimiléjével. Kolozsvár 1910. 40.

⁴⁹³ *Fraknoi Vilmos*: Egy jezsuita-diplomata hazánkban. Bp. 1902. (Különlenyomat a Katholikus Szemle XVI. évfolyamából.)

megtépázni: „Sed primum quicquid coniectet Erasmus, homo plus Grammaticus quam Theologus, ac cuius cum vellet esse omnium iudex, cuncta fere iustissima Dei iudicio ab Ecclesia explosa iam sunt, sane haud ita opinor loquereris, si legisses” a katolikus szövegkritikusok eredményeit és véleményét. Tehát egyik leglényegesebb ponton, szövegkritikusi minőségben támadja Erasmust, és hogy a szent szövegekhez való hozzá nem értését és illetéktelenségét még jobban kiemelve, megtagadja tőle a „theologus” címet és az ezzel járó szellemi rangot, és a mások dolgába kontárkodó „grammaticus”-sá degradálja.⁴⁹⁴

A másik, kora „heretikusainak atheizmusáról” írt könyvében részletesen foglalkozik az erdélyi antitrinitáriusokkal, Dávid Ferenc tanaival, s külön fejezetben taglalja és cáfolja a „Ministri Transsylvani” említett fontos munkáját. Ennek során itt is kitér Erazmusra: „Addunt vero Erasmum secum sentire qui licet in multis aliis rebus praeceptus et inselens fuerit, (ut suo loco monstratum est) et novis Arianis viam straverit, quemadmodum suo loco ostendemus: sane si viveret, vel egregie istos exciperet; vel se, qualis erat intus, manifestius foris proderet.”⁴⁹⁵

Legrészletesebben a nyolcéves Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek ajánlott *Iudicium de Confessione...* c. munkájában „foglalkozik” Erasmus személyével. Már az ajánlólevélben jelzi, hogy a *Confessio Augustanáról* és a pikárdok szektájának szörnyűségeiről ír „breviter ac vere”, „quibus nonnulla inserui de Desiderio Erasmo quoniam ad illam, et ad hunc reliqui sectarii, et Novi Ariani tum alibi, tum in primis qui sunt in Transsylvannia plures libenter accesserant.”⁴⁹⁶

Külön fejezetben ízekre szedi Erasmust, hogy az „új ariánusok” és mások - akik ilyen kétes tekintélyeknek hitelt adnak - szemét felnyissa. A *Catalogus Illustrum Germaniae Scriptorum*ra hivatkozva ismerteti életét. Természetesen hangsúlyozza törvénytelen származását, majd kiemeli, hogy fölrúgta szerzetesi fogadalmát, otthagya monostorát és végigkóborolta Európa egyetemeit, mivel az emberi dicsvágy olthatatlan tüze hajtotta. Possevino elismeri, hogy Erasmus tehetséges és jó eszű volt, de sokat írt, és mások tekintélyét el nem fogadta, ezért minél több könyvet adott ki, annál inkább szaporodtak a tévedései is. Nagyobb lett volna - hivatkozik itt Scaliger elmarasztaló ítéletére -, ha kisebb akart volna lenni. Nagy hírét a *Balgaság dicséretével* szerezte meg, melyben Lukianost s a satirikusokat követte, és a papi méltóságról és „decorum”-ról teljességgel megfélemedezett. Megindult a lejtőn, a szentatyákat önkényesen használta föl, majd „a gőg szennyével lucskos lábait beletörölte a szentkönyvekbe, melyre a Ministri Transylvani a legjobb bizonyosság”. Az ő könyvein keresztül lopakodott be sokak lelkébe ez az új „sceptica doctrina”: Krisztus istenségében és egyéb hittételekben való kételkedés. Majd sorra veszi Erasmus téves és heretikus nézeteit, külön kiemelve néhány fontos szövegkritikai helyet, melyeknél - Possevino szerint - Erasmus rosszhiszeműen járt el, hisz sosem volt őszinte. Ugyan írt Luther ellen, de ezt is csak azért tette, hogy az egyház elítélését magáról - mint egyéb más alkalommal is - elhárítsa. Barátai, köztük Morus Tamás, többször figyelmeztették, hogy - mint egykor Ágoston - vonja vissza tévedéseit. Ő mindig megígérte, de ígéretét nem tartotta meg. Szörnyű véget is ért. Nevet ugyan hagyott maga után, de ez a név telve váddal. Legtöbb munkája, mint megérdemli - indexre is került. „Haec cum ita sint, intelligunt isti, qui putant maximum nescio quem et tanquam oraculum fuisse habitum vel habendum Erasmum, num merito sive alii, sive meis scriptis Rhetorem illum plusquam Theologum vocaverimus: quamve cayendum sit istorum iudicium sequi, querum audacia, et a

⁴⁹⁴ Possevinus Antonius: *Adversus Davidis Chytraei haeretici imposturas...* Ingolstadil, 1583. 40.

⁴⁹⁵ Possevinus, A.: *Atheismis Lutheri, Melancthonis, Calvini, Bezae, Ubiquitariorum, Anabaptistarum, Picardorum, Puritanorum, Arianorum, et aliorum nostri temporis haeticorum.* - Duo item libri Pestilentissimi Ministorum Transylvanorum, cum thesibus Francisci Davidis, adversus sanctissimam Trinitatem.. Vilnae 1586. 74-75.

⁴⁹⁶ Possevinus, A.: *Judicium de Confessione...* Posnaniae, 1586. a lev.

nominis claritate profecta confidentia praecipites illos egit cum plurimarum animarum dispendio, aute pernicie”.⁴⁹⁷

Possevinónak ez a munkája is bizonyos szempontból „post festa” jelent meg. Az erdélyi unitarizmus Dávid Ferenc bukásával és halálával elvesztette expanzív erejét, erősen visszaszorult. Erazmus forradalmi szellemének erdélyi befogadását már csak az unitárius hőskor irodalmi kiadványai őrizték. S igazában ezek ellen harcolt Possevino. Többé már alig találkozunk unitárius munkákban a „theologus” Erazmus nevével. Egyedül Enyedi György említi hatalmas művében, de ott is csak egyszerű katalogizálás formájában, hogy a „comma Johanneum”-ot nem fogadja el.⁴⁹⁸

(Irodalomtörténet 1947. 9-20.)

⁴⁹⁷ Uo. 78-79.

⁴⁹⁸ Enyedi György: Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti... h. n., é. n. 426. (RMK II. 281.)

Az első magyar világtörténelem

1559

„Nemzetünk és nyelvünk múltjáról csak igen keveset tudtam föl kutatni, ama közismerteken kívül, amik latin és német historikusoknál, valamint Bonfininél olvashatók. Valamennyi könyv közül pedig, miket eddig összekerestem, a legrégebb: Székely István magyar nyelven írt Világtörténelem...” - írja 1610-ben latin nyelvű *Új magyar grammatikája*⁴⁹⁹ ajánlólevelében Szenczi Molnár Albert.

Mi már szerencsésebb helyzetben vagyunk, középkori kódexek s Székely *Világtörténelem*-jénél korábbi anyanyelvű nyomtatványok sorát ismerjük és forgathatjuk. Régebbi magyar nyelvű történelmi munkát azonban az 1610-től eltelt kerek 350 esztendő alatt sem sikerült föl kutatni. Azért nem, mert Székely műve úttörő alkotás: az első, magyar nyelven megjelentetett történelmi mű.

Latin nyelven számos történelmi művet írtak Magyarországon ő előtte. Így századokkal megelőzték középkori krónikásaink, gestaíróink: Anonymus és a már név szerint ismert társai, Kézai Simon, Káldi Márk és mások. Közel egy századdal elébb - 1473-ban - az első magyarországi nyomda kiadványai között is akad történelmi mű: a *Chronicon Budense*. Thuróczy János *Chronica Hungarorum*a pedig - 1488-ban - gyors egymásutánban kéthelyütt, Brünmben és Augsburghban került kiadásra. Ez idő tájt már javában írja hatalmas humanista *Magyar történelmet* Mátyás király megbízásából az olasz Bonfini. Műve évtizedekig kéziratban hevert, s nyomtatásban 1543-ban - csupán egy része látott napvilágot, az egész meg jóval később, 1568-ban.

Van némi magyar nyelvű előzmény is: egy 1526 táján írt egyházi beszéd gyűjteményben, az ún. Érdi-kódexben. Ennek szerzője, irodalomtörténetírásunk Karthauzi Névtelennek keresztelte el, a magyar „szent királyok” (I. István és László) ünnepére készített beszédeiben ezek életét, legendáját is adja. E legendák azonban túllépik az e nemű termékek szokványos kereteit; így például a László-legendában a XI. század magyar történelmét kapjuk. A Karthauzi Névtelen egyik középkori krónikánkra támaszkodik, melyet „az országnak régi krónikája” néven emleget. Tehát ő - mint ezt Horváth János helyesen állapítja meg - „voltaképp magyar történelmet ír, s így e legendáiban történetírásunk legelső magyar nyelvű termékeit kell üdvözlönnünk, nyelvükben pedig a magyar történelmi stílus zsenijét”.⁵⁰⁰

S ha előzményekről beszélünk, anyanyelvű ún. történelmi énekeinkről sem szabad megfeledkeznünk. Ezek elsődlegesen nem az írásbeliségben gyökereznek, szóbeli, dallam kísérette előadásra készültek, elsősorban latinul, illetve olvasni nem tudó széles rétegek számára. A legrégebbi ránk maradt e nemű alkotás a *Pannónia ének* 1526-ból. Egy ferencrendi barát, Csáti Demeter szerzeménye. Miképp foglalta el Árpád Pannóniát, ezt énekli meg, részben Thuróczy János latin krónikájában olvasottak alapján.

Korai reformátoraink ezt a hagyományos műfajt is átveszik, hírverő céljaiknak megfelelően átalakítják, és a reformáció célkitűzéseinek, eszmevilágának, történelmi fölfogásának szócsövévé teszik. Farkas András *A zsidó és magyar nemzetről* (1538.) szerzett énekében párhuzamot von az ún. választott nép és a magyar története között, s az ebből leszűrt tanulságokkal szándékszik megmutatni az ország lezüllesztésének okait, valamint a fölemelkedés útját: János király mellé kell állni, és azokat a „bölcseket és jámbor tanítókat” kell követni, kiket „mostan

⁴⁹⁹ Nova grammatica Ungarica. Hanau 1610. - Idézve Czvitinger, David: Specimen Hungariae literatae... 1711. 367.

⁵⁰⁰ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. 252.

is az isten közinkbe bocsátott.” Batizi András történeti látóköre még tágabb, a *Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtetül fogva mind az ítéletig való históriájában* (1544.) a reformáció történetbölcseletét, világtörténelemről alkotott fölfogását fejt ki népszerűen. Hasonló nyomon jár Dézsi András is 1548-ban. (*Világ kezdetitől lött dolgokról.*)

A magyar reneszánsz kor irodalma a reformációval vált át gyorsabb ütemben a latinról magyarra. Ebből épp a történetírás maradna ki! A Karthauzi Névtelen kezdeményezése még *ad hoc* próbálkozás, neki nincsenek történetírói vágyai; a történeti anyag esetlegesen, példázatul került néhány beszédébe. Ő még a középkor embere, nem érti az új idők szavát, remeg minden újtástól, görcsösen ragaszkodik az elavult régihez. Ezért mennydörög az „átkozott Luther” ellen, aki - szerinte - „nagy sok országokat megdöglett atkozott hitetésével”. Kivágasra ítélt, korhadt, öreg fa hozhat új virágot, de egészséges új gyümölcsöt többé nem terem. Újat az általa elítélt „átkozott Luther sectájá”-nak követői hoznak.

Ez az új első fokon a történeti énekekben jelentkezik kézzelfoghatóan. Nyilvánvaló azonban, hogy anyanyelvű történetírásunk a történeti ének szűk műfaji keretén belül nem emelkedhetik egy nagyobb igényű összefoglalás magaslatáig. Erre csak a történeti próza alkalmas. De a történeti énekekben jelentkező új történetfölfogás és magyarázat, valamint az őket létrehozó új igény már jelzi, hogy ez a magyar prózában írandó nagyobb igényű történeti összefoglalás nem soká várathat magára.

Nem is soká várattott magára. Alig negyedszázados múlta tekintett vissza a magyar reformáció, mikor - 1559-ben - *Chronica ez világnak jeles dolgairól* cím alatt kibocsátotta világtörténetét Székely István.

1.

Ki, mi volt ez az első magyar nyelvű történeti művet szerző és kibocsátó Székely István?

Első, XVIII. századi méltatója, Bod Péter szerint: „... volt szép tudományú nevezetes ember, akinek fáradsága által jutott az evangéliomnak nagyobb világosságára Magyarországnak az a része, amely vagyon Lengyelország felől. Sokat fáradozott a tudatlanságnak elkergetésében, e végre bocsátott világra egy néhány könyveket magyarul”.⁵⁰¹ A magyar reformáció első nagy nemzedékéhez tartozott, az úttörők közé, életét és tehetségét, tudását és tollát a reformáció ügyének, tanainak terjesztésére szentelte.

Életéről aránylag keveset tudunk. A XVI. század első évtizedében született vagy a második tized első éveiben. Bod születési helyét is megadja: „Bentzeden született Udvarhely-Székben”. Jólértesültségében nincs okunk kételkedni, hisz kezén Székelynek azok a munkái is megfordultak Árva Bethlen Kata bibliothekájából, melyeket mi már csak hírből, épp az ő értesítése nyomán ismerünk; az 1849-ben esett nagyenyedi tűzvészkor hamvadtak el.

Székely származásával egybevág az a sajátosan kihangsúlyozott „székely öntudat”, mely elég központi helyet kap műve magyar része koncepciójának kialakításában. Másrészt Udvarhely megyei illetőségét alátámasztani látszik az 1548-ban megjelentetett *Zsoltárkönyvének* egyik jegyzete, melyben a 103. zsoltár egyik helyének magyarázatához a Fekete Hargita bizonyos forrásában megifjodó keselyűket hozza fel példának.⁵⁰² Bizonyára gyermekkori emléket, illetve helyi mendemondát idéz fel e helyütt.

⁵⁰¹ Magyar Athenas... 1766. 257-8.

⁵⁰² Zsoltárkönyv (= Soltar konv. Krakkó 1548.) 225/b.

Családja valóban nemes volt, vagy csak vagyonosabb szabad székely, adatok híján nehéz válaszolni. Az azonban bizonyítható, hogy ő magát a nemességhez tartozónak vallotta. Krónikájának ama helyén, hol elmondja Árpád és a magyarok bejövetelét, kiknek - szerinte - a székelyek elébük mentek, „és béhozzák őket Erdélységbe”, nem minden célzat nélkül jegyzi meg: „A székelyeknek is akort adák a nemessíget...”⁵⁰³

Családjának, akár nemes volt, akár nem, módosabbnak kellett lennie, mert őt 1529-ben a krakkói egyetemen találjuk; márpedig az egyetemjáráshoz pénz kellett. Ezt ha csak nem volt valamiféle egyházi javadalma, a családnak vagy pártfogójának kellett állnia. Magyarországról egyetemre az egyházi javadalmasok mellett, szinte kivétel nélkül a tehetősebb nemesek és pénzesebb polgárok fiai jártak. Ő meg aligha volt egyházi javadalmas, korai reformátoraink nem ezek közül rekrutálódtak. Az egyetemjárás ténye azonban jelzi, hogy papnak készült.

1529 nyarán (*commutatione aestiva*) Debreceni Gergely szeniorsága alatt csupán ketten léptek be a krakkói magyar bursába: Blasius Zeplakinus, és *Stephanus Siculus*. S hogy ez utóbbi valóban a mi Székely Istvánunk, kétségtelenné teszi a bursa utolsó széniorának a későbbi ellenreformátor Telegdi Miklósnak Székely neve mellé kanyarított, megbélyegzésnek szánt jegyzete: „Ő az idők folyamán a sakramentáriusok elvetemült eretnekségétől megfertőzve igen sokakat másokat is megfertőzött.”⁵⁰⁴

S ha már a magyar bursába fölvetette magát, nyilván az egyetemre is beiratkozott. Így is történt. Az egyetem anyakönyvébe azonban nem egyszerűen *Stephanus Siculus* néven került, hanem a beírás szabályainak megfelelően keresztnevén kívül apja nevét, egyházmegyei illetőségét, valamint az általa fizetett iratkozási díjat is bejegyezték: „Stephanus Dominici de Zenthmiklos dioc. Quinqueecclesiensis 4. gr. s” vagyis: „Szentmiklós-i Domokos fia István, a pécsi egyházmegyéből, fizetett 4 grosnyt”.⁵⁰⁵

Az Udvarhely megyei Bencédről származott, székely voltával „dicsekvő” Székely Istvánnak a pécsi egyházmegyei Szentmiklós-i Domokos fia Istvánnal való azonosítása valóban megalapozott? Minden kétséget kizáróan? Igen. Miként a krakkói magyar bursába csak ketten vétették föl magukat, ugyanúgy kb. ezzel egyidejűleg - 1529. augusztus 27-én - csupán két tanuló iratkozott az egyetemre: az egyik ő, a másik meg a szintén pécsi egyházmegyei illetőségű Széplaki Balázs.⁵⁰⁶ Egyébként törvényszerűnek mondható, hogy ez idő tájt a magyar hallgatók a bursába lépéssel kb. egy időben iratkoznak az egyetemre is.

Székely, illetve családja még 1529 előtt elhagyta a Székelyföldet, s a Baranya megyei Szentmiklóson telepedett meg. Apja, Domokos itt volt birtokos, vagy a Perényiek baranyai birtokain töltött be valamiféle tisztséget. Ez utóbbi látszik valószínűnek. Mikor ugyanis újra föltűnik - 1538-ban - Perényi Abaúj megyei birtokán, Szikszón iskolamester. Tehát Perényi embere; egyik művét is patrónusának ajánlja.

⁵⁰³ Világkrónika (= *Chronica* ez világnak jeles dolgairól Krakkó. 1559.) 150/b.

⁵⁰⁴ *Schrauf Károly*: *Regestrum Bursae Cracoviensis*. A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke. 1493-1556. Bp. 1893. (Magyarországi tanulók külföldön. III./27. 3. jegyzet: „NB. Is successu temporis sacramentariorum nephandissima heresi infectus alios quoque plurimos infecit 1556.”)

⁵⁰⁵ *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis*. Ed. *Adam Chmiel*, Cracoviae 1892. 2: 247.

⁵⁰⁶ *Schrauf*: i. m. 27. - Siklós környékén volt egy Szentmiklós. Ld. a pécsi püspöki levéltár egyik XVIII. század eleji kézirata (Requista Paria Literalium Instrumentorum Episcopatum Quinqueecclesiensem, et Praeposituram Albensem tangentium... p. 5 és 8.), hol 1557, 1559 és 1567 évekből kapunk rá adatokat. Uo. Széplakról is.

Perényi Péter, aki mint abaúji főispán és temesi gróf Mohácsnál a sereg egyik szárnyát vezette, a csatát túlélve siklósi várában húzta meg magát. Majd hamarosan János király mellé állt, aki ennek fejében erdélyi vajdává és koronaörré tette meg s neki adta Sárospatakot. 1527 szeptemberében mégis Ferdinándhoz szegődött. 1529 nyarán arra a hírre, hogy a török császár megindult Ferdinánd ellen, s hada élén már a Szerémségben jár, forrónak érezte talpa alatt a talajt Siklóson, s családjával és kincseivel abaúji birtokainak központjába, Sárospatakra akart menekülni. Ellenfelei azonban elfogták és a töröknek kiszolgáltatták. János király közbenjárására nyerte vissza szabadságát. 1534-től többnyire Patakon székelt, s János pártján maradt, ennek 1540-ben bekövetkezett haláláig. Ekkor újra, Ferdinánd pártára állt. 1542-ben főúri ligát szervezett, Ferdinánd elfogatta, s csak néhány nappal halála előtt szabadult börtönéből, 1548-ban.⁵⁰⁷

E kis kitérőre azért volt szükség, mert - úgy tűnik - némi fényt vet Székely sorsának alakulására is. Ő vagy apja 1526 végén, illetve 1527 elején léphetett Perényi Péter erdélyi vajda szolgálatába, s Erdélyből ebben az időben került át Baranyába, hol Perényi délvidéki birtokainak nagy része feküdt. (Még 1527 szeptembere előtt, Perényi ugyanis ekkor állt át Ferdinándhoz, s ettől az időponttól erdélyi vajdasága már csak névleges.) 1529 nyarán valószínűleg Perényi Péterrel együtt, szedte föl sátorfáját, hogy a közelgő török elől biztonságosabb vidékre, ura abaúji birtokaira meneküljön. Ura fogságba került, ő ezért nem állt meg Sárospataknál, hanem továbbment Krakkóba - tanulni. Ide érkeztek, illetve egyetemre iratkoztának dátuma - 1529. augusztus 27. - a fentebbi összefüggések valószínűségét sugallja.

Az egyetem, ahová beiratkozott, már 1400 óta kedvelt tanulóhelye a magyarországi diákoknak. Népszerűségével csak a bécsi universitas vetekedett. Magyarországon nem lévén főiskola, ezért felsőbb tanulmányok végzésére elsősorban ezekre a közel fekvő, olcsóbb egyetemekre özlött a hazai diákság. Itáliába aránylag kevesen mentek, a leggazdagabbak gyerekei és a nagyobb egyházi javadalmasok. Bécsbe főként az ország nyugati részeiből, valamint a hazai német polgárság fiai jártak. Krakkót a magyar lakta területek diáksága látogatta, Somogy, Tolna, Szerémség, Temes, a Duna-Tisza köze, Debrecen s az északi részek, valamint Erdély fiatalisága. A németek közül csupán a felvidéki városokból jöttek ide számosabban. A XV. században még középkori műveltséget adó főiskola 1500 táján nyitja meg kapuit a humanista műveltség előtt, s ettől kezdve egy negyedszázadra az új eszmék tűzhelyévé válik. A húszas években itt is tért hódít az erasmizmus, s termékeny vihart támaszt Luther forradalmi tanítása.⁵⁰⁸

Itt tanult 1526-ban, s itt szívta magába az erasmista tudományt a bibliafordító Sylvester János, kinek az első magyar grammatikát is köszönhetjük. Itt tanult vagy itt kezdte tanulmányait a magyar reformátorok első nagy nemzedékének majdminden jelentős alakja, s egyben az új hitet magyar nyelven terjesztő könyvek egész sorának írója. Így 1523-ban Dévai Bíró Mátyás és Kálmáncsehi Sánta Márton, Sylvesterral egyidőben Gálszécsi István, 1531-ben Ozorai Imre, s folytathatnók a sort tovább.

⁵⁰⁷ *Budai Ferencz*: Magyar ország polgári históriájára való lexicon a XVI. század végéig. Nagyvárad 1805. 3: 76-92. - *S. Szabó József*: A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában. Bp. 1923. 7-42. - *Tolnai Gábor*: Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban. Bp. (1939.) 32. stb. - *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete. Bp. 1953. 33-4. stb.

⁵⁰⁸ *Waldapfel József*: A krakkói egyetem s a magyar és lengyel szellem élet kapcsolatai a renaissance korában. EPhK 1946. 42-4. - *Barycz, Henryk*: Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu. Kraków 1935. 95-106.

Mindezek, mint Székely István, egyben a magyar bursa tagjai is voltak. E bursa, azaz kollégium, hol az egyetemet járó magyar ifjak laktak, még a XV. század nyolcvanas éveinek végén alapított Krakkóban. Ide más nemzetiségű, mint magyar, elvértve került be. A Krakkóban tanuló felvidéki németek vagy erdélyi szászok voltak tagjai ennek a kis közösségnek. Ők nem akartak ide belépni, vagy a magyarok nem vették be őket? Nem tudni, bár - úgy látszik - a magyar bursa tagjait erős nemzeti öntudat fűtötte. Már a bursa címe is - Bursa Hungarorum seu Hunorum - jelzi, hogy az ott lakó magyarok az egykor világhódító hunok utódainak vallják magukat. Nem is csodálkozunk azon, hogy e közösség könyvtárából a *Chronica Hungarica*, vagy valószínűleg Thuróczy János 1488-ban nyomtatott *Magyar krónikája* sem hiányzott. Legalább is egy ideig nem. Olyannyira olvasták, hogy 1533-ban Cicero egyik munkájának társaságában szőrén-szálán lába kelt.⁵⁰⁹

Krakkói tanulásáról a személyes élményeit műveibe bele-beleszövő Székely István sehol sem beszél. A lengyelekről *Világkrónikájában* természetesen többször szól, Krakkóról is. Egy alkalommal - jellemző módon - némi nemzeti büszkélkedéssel elmondja, hogy I. László elfoglalta Krakkót, „kinek örök emlékeztire az magyarok egy-egy szekérnye földnek odavivéséből Krakkón innét egy hegyet rakának, ki mind ez napiglan ott megláttatik”. Valószínűleg több évig kellett ott tanulnia, s ott szerezte meg széles körű műveltségét s nem éppen lebecsülendő tudományának alapjait. Tudunkkal másutt, más egyetemen nem tanult.

Nem járt, mint korai reformátoraink legtöbbje, Wittenbergben sem, az egyetem matrikulájában hiába keressük. Bod Péter, ki *Magyar Athenasában* azt írja, hogy „hol tanult ifjúságának idején, nem tudatik”, kéziratban maradt latin nyelvű *Literata Pannodaciájában* mégis svájci egyetemet végeztet vele: „Hogy tanulmányait a helvéteknél végezte, azt a nyilvánosság elé adott munkái bizonyítják”.⁵¹⁰ Tehát némely művének a helyét szakramentáriusokra (Zwingli, Bucer stb.) visszamenő eszméiből - önkényesen - svájci iskolázottságára következtet. Ez azonban nem bizonyítható.

Épp annyira nem, mint a vele foglalkozó szakirodalomnak az az egyöntetűen hangoztatott állítása, hogy a krakkói egyetemet mint ferences barát végezte.⁵¹¹ Igaz, neki is, mint a ferencesből lett reformátor Szkárosi Horvátnak, a szerzetesek közül kiváltképp a franciskánusok voltak a begyében, s írásaiban, ha róluk esik szó, jócskán megnyomja a tollát, s nagyokat üt Ferenc barátunk „az ő szürke, ondok, rút, tetves, koldus barátin”. De ez nem saját múltjának kompenzációjaként tör ki belőle, hanem a nép előtt is kedvelt, éppen ezért igen veszélyes ellenfélnek szól. Ő már azért sem járhatott ferencesként a krakkói egyetemre, mert egyrészt akkor nem a magyar bursában lakott volna, hanem a krakkói ferences klostromban, másrészt pedig az egyetem anyakönyvében rendi hovatartozása is jelölve volna.

2.

Az egyetemről már nem Baranyába tér vissza. Patrónusa, Perényi Péter kiszabadult a török fogságból, János király pártjára állt, s székhelyét Siklósról Sárospatakra tette át. Így érthető, hogy ő is a Felvidéken marad, pártfogója birtokán helyezkedik el. Nem papként; iskolamesterséget vállal Szikszón, Abauj megye akkor jelentékeny mezővárosában. (Ez a gyakorlat,

⁵⁰⁹ Schrauf: i. m. 29. 1. jegyzet.

⁵¹⁰ Bod, Petrus: Literata Pannodacia. A marosvásárhelyi Teleki könyvtár 14. sz. kézírata.. 1:31-2.: „Studia sua apud Helvetos perfecisse opera, quae publicae exhibuit luci, satis arguunt.”

⁵¹¹ Például Zoványi Jenő: Cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 442.

hogy az egyetemen frissen végzetek előbb iskolamesterként helyezkednek el, s csak évek múltán választják őket valahol plébánossá, nem új, még a középkorra megy vissza.). Hogy már a lutheri reformáció híveként tért-e haza vagy csak itthon, az újjátáshoz húzó, azt támogató Perényi birtokán szegődött a reformáció szolgálatába, - nem tudjuk. Már Szikszón megkezdte széles körű és nagyarányúnak mondható irodalmi munkásságát, mely őt korai reformációnk legjelentékenyebb magyar írójává teszi.

A fiatal, kiválóan képzett iskolamesterben nem mindennapi alkotó erők feszülnek. Célt és teret új munkaterülete, az iskola, a tanulók szellemi szükséglete és igényei adják. Három tankönyvet ír, pontosabban fordít magyarra, s ezeket nyomtatásban is megjelenteti. A kinyomtatás ténye világosan meghatározza szándékát: nem csak egy iskolának, nem csak a saját szikszai tanulóinak szánja; ezekkel az iskoláskönyvekkel más magyar szkolák diákjainak és iskolamestereinek is segítséget óhajt nyújtani. E három könyv közül, sajnos, csak egy maradt ránk. A másik kettőről Bod Péter értesítése nyomán van némi fogalmunk.

„Egy kis könyvetskét írt - értesít bennünket Bod - a szikszai oskolabeli gyermekeknek számokra; mellynek titulussa ez: *Kereszténységnek fundamentomáról való tanúság*. Nyomt. Krakkóban. 1538-dik eszt. Ekkor volt szikszai oskola-mester, a könyvetskét ajánlotta a szikszai gyermekeknek”.⁵¹² E „kis könyvetske” minden bizonnyal katekizmus, valószínűleg Luther Kátéjának fordítása, ugyanúgy, mint reformátor kortársainak, Gálszécsi Istvánnak és Batizi Andrásnak az övével rokon tartalmú munkái.⁵¹³

E káté kelendő lehetett, mert még kétszer kiadja. Másodszor 1544-ben: „Vagyon ajánlva Régi Kelemennek vitézlő úri embernek, hogy fíjját e szerint tanítatná, az A. B. C.-t elől írta, hogy a gyermekek a szerint tanítatnáknak olvasni. Írta ezt Liszkán laktában”.⁵¹⁴ Harmadszor, erősen átdolgozott formában, 1546-ban: „Adott ki harmadszor - is a *Hit fundamentomáról* egy könyvet bővön, a melly már szép tudós munka”, írja Bod Péter, akinek még módjában volt e kiadásokat megnézegetni és átforgatni.⁵¹⁵

A kátén kívül „magyarra fordította az ekklesiának régi deák Hymnus nevezettel való énekeit. Nyomt. Krakkóban. 1538-dik eszt. Vagyon ajánlva Prini Péter nagy úrnak”.⁵¹⁶ Ebből sem maradt ránk példány. Valószínűleg azoknak a latin himnuszoknak a fordítását tartalmazta, melyeket a középkori iskola diákjai az énektanítás keretében megtanultak, s az istentiszteleteken énekeltek a mester vezetésével. A reformáció iskolája sem tért el ettől a régi, jól bevált gyakorlattól.

S hogy a római egyház himnuszait egy reformátor fordítja, nincs mit csodálkoznunk. Mi mást fordítana? Az új még nem alakult ki, tehát a meglevő régihez fordul, azt használja föl az új célok szolgálatában, a ténylegesen főnnálló szükségletek kielégítésére. A reformációnak ebben a korai átmeneti szakaszában még minden összefolyik, nincsenek élesen megvonva a határok. A régít és az újat - külsőleg - ekkor még alig lehet megkülönböztetni.

Ezekből a termékeny szikszai évekből még egy művecskéje származik. Ehhez kegyesebb volt a sors, egy példányának megkegyelmezett. Címe *Calendarium magiar nielwen*. A cím alatt a szerző neve: Szekel' Estvan. A nyomtatás helye és a nyomda nincs rajta jelölve, mégis

⁵¹² Bod: Magyar Athenas. 258.

⁵¹³ *Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország. Bp. 1933. 145-51.

⁵¹⁴ Bod: i. m. 258. - Régi (Reeghy) Kelemen gazdag abauji nemesről ld. Magyarország vármegyei és városai. I. Abauj-Torna vármegye és Kassa. Bp. 1896. 547.

⁵¹⁵ Bod: i. m. 258.

⁵¹⁶ Bod: i. h.

megállapítható, hogy Krakkóban Vietor Jeromosnál készült.⁵¹⁷ Kinek írta, miért, és mit tartalmaz? Elmondja ő mindezt rövidke ajánlólevelében:

„Mikoron minden nemzetet látnék, hogy az ü nyelvén Calendariomot szerezne, kiből esztendőnek innepit megtudhatná, igen jónak vélem én is, hogy az magyar nyelvre az Calendariomot fordítanám, kiből meg tudhatná az gyermekek nem csak az innepeket, hanem hány hét lenne minden esztendőben, az hús hagyat [húshagyó kedd] mely nap lenne, meg az újság [holdújult], hány órán támadna fel minden napon az nap, mikor kezdetnék el a tavasz, nyár, ősz, tél kibe ennek felette be csenáltam az magyar Cisiót, hogy könyvnélküli az innepeket meg vethetnék [kiszámíthatná], kivel vélem, hogy valamit használnék az magyarul olvasó gyermekeknek, kit jó néven veendek, többre és nagyubbra ennek utána igyekezzünk. Isten tartson meg benneteket.”

Magyar nyelvű *Calendariuma*, az első magyar nyelvű nyomtatott naptárunk, bármily szerény kezdeményezésnek tűnik ma már, korabeli viszonylatokat véve figyelembe, tudós igényű munka, afféle középkori típusú örök naptár. Ennek szerkesztését és használatát az egyetemen, de hazai iskoláinkban is tanították - latinul. Tehát tudomány volt. Ő ezt a tudományt megmagyarítja „az magyarul olvasó gyermekek”, vagyis az iskolai tanulók számára. S mivel mindennemű datálás még az ő korában is a nagy ünnepekhez, illetve a nevezetesebb szentek napjához viszonyítva történt, ezeket a könnyebb megjegyezhetőség kedvéért bizonyos rendszer szerint versbe faragták, s így tanították, illetve tanulták. Székely is készít ún. *csíziót* magyar nyelven. Korábról is ismerünk ilyet, kódexirodalmunkból. Ezt ő föl is használja; későbbi naptárainkban azonban az övé élt tovább.⁵¹⁸

Külön figyelmet érdemel fentebb idézett előszavának nyitánya. A „minden nemzet”-re tett utalása, mely az „ü nyelvén” ír már, azaz anyanyelvén műveli a tudományt (a jelen, adott esetben „calendariomot szerez”), s az ebből törvényszerűen folyó következmény: „igen jónak vélem én is, hogy az magyar nyelvre az Calendariomot fordítanám”, jól ismert közhely. Honnét? Milyen körökben és kik használták? Nem mondva csinált, mellékes kérdések ezek; a rájuk adandó válasz Székely István szellemi rugóit és hovatartozandóságát illetőleg minősítő jellegűek.

Először az anyanyelvű irodalom tudatos úttörői, a humanista fordítók hangoztatják. Nálunk az erasmisták, így Pesti Gábor, 1536-ban kiadott *Új testamentumának* és magyar *Ezópusának* ajánlóleveleiben, majd pedig a sárvári iskolamester, a magyar grammatika-író és bibliafordító Sylvester János. E sablon mögött bizonyos fokú nemzeti öntudat és eléggé erős anyanyelvi tudat feszül. De nemcsak e sablon mögött, hanem szükségképpen abban is, aki ezt a sablont használja.

Az ifjú iskolamester Pesti és Sylvester tudós humanista nemzedékéhez tartozik, hasonló eszmék, eszmények és törekvések fűtik. E nemzedék „programját” Pesti Gábor fogalmazta meg legpontosabban magyar *Ezópusának* előszavában.⁵¹⁹ Ez a nemzedék, amelyhez nemcsak

⁵¹⁷ RMK (Szabó Károly) I. 354. - Egyetlen példányát az Erdélyi Múzeum könyvtára őrzi. Fénymásolata az Országos Széchényi Könyvtárban.

⁵¹⁸ Heinrich Gusztáv: A magyar csíziók. EPhK 1880. 249. - Horváth János: A reformáció jegyében. 47-8.

⁵¹⁹ Pesti Gábor: Esopus fabulai... Bécs 1536. Lectori optimo címzett előszavában: „Cum videam omnes fere mortales ac orbis terrarum nationes mira translationum copis scatere, passimque hac in re navare, ut in cumulum decoris patriae eorum semper aliquando adiciant, quo et linguam et ingenium suorum acuant, et latius diffundant. Cur quaeso non liceat mihi quoque linguam et ingenium nostrorum, doctrinis veterum sapientum, pro mea virili exornare et patriae, cui semel omnes debemus, studere.”

Székely István, hanem első reformátoraink zöme is tartozik, kevés kivétellel Krakkóban végzett, ott szerezte humanista műveltségét, ott kapott európai távlatot, kedvet, példát és indítást a tudomány anyanyelvű művelésére. Eszménykép vezérlő csillaguk kezdetben „Erasmus doctor, az deáki tudománnak ékessége... kinek az jó hírért mind ez világ esmeri”.⁵²⁰

Legtöbbjük azonban, már a harmincas években, nem elégedett meg Krakkóval, és nem rekedt meg Erazmusnál. Krakkó után Wittenbergbe, a reformáció szellemi központjába is elzarándokolt. Ennek egyetemén tanított Erazmus legnagyobb szellemi tanítványa, a már lutherista Melanchton Fülöp, aki a humanista műveltséget és tudományt - nem minden megalkuvás nélkül - „egyezteti” a reformáció vallásos tanaival, s menti át a reformáció iskolájába. A reformáció szolgálatába szegődött, tudós, humanista műveltségű nemzedéknek szerte Európában, s így nálunk is, Erazmus csillagát elhomályosítva, ő lesz vezére és eszményképe. (Kb. a harmincas évek végéig.) Az ízig-vérig erasmista Sylvester János is büszkén vallja „praeceptor noster”-nek, azaz mesterének.

És Székely István? Nem mondja ugyan mesterének, mert személyesen nem tanult nála, de Krónikájában - az 1522-es évnél - olyan dicséretét adja, amely mindennél többet mond: „Philippus Melanchton, minden tudománnak virága; ez üdőbe kezdte tanítani görögül és deákul az ecclesiához való nagy szeretetért. Ez a Philep az kinél bölcsebbet nem lát az nap az ő felkelésébe és elnyugvásába mind ez széles földön”.⁵²¹ Ebben - implicite - megfogalmazva találjuk azt a *többletet* is, amit a reformációhoz, illetve a „bölcsektől” megkíván: „az ecclesiához való nagy szeretetért” kell tanítani és minden tudományt művelni.

Melanchtonnak ezt a lelkenedező hangú dicséretét 1558-ban veti papírra. Azt azonban nem merném holtbiztosra mondani, hogy *Calendariuma* készítésekor, mely valószínűleg első munkája, már Melanchton csillagának jegyében kéne meghatároznunk szellemi horoszkópját, s azt sem, hogy az „ecclesiához való nagy szeretet” adta volna a tollat kezébe. Ha ez így lett volna, valami halvány jelét ennek bizonyára adná előszavában, melyből még nem a reformátor hangja csendül ki, hanem a tudós ambíciókkal megáldott, humanista műveltségű iskolamesteré, aki első zsengéjét érthető büszkeséggel és a megírandó nagy művek nem is titkolt reményében teszi a szikszói „magyarul olvasó gyermekek” iskolapadjára: „többre és nagyobbra ennek utánna igyeközünk.”

Ez is közismert sablon. Különböző változatokban lépten-nyomon előző a humanisták epistola dedicatoriáiban. S hogy ez a szokványos szólam nemcsak kötelező stíluspatronként díszleg az előszó végén, hanem szóról-szóra veendő, s igényes, komoly munkaprogramot takar, azt a későbbi művek visszamenő hatállyal igazolják.

3.

A „nagy” művek felé vezető út jelentős állomását jelzi kátéja harmadik, erősen kibővített és átdolgozott kiadása, mely - mint Bod Péter írja - „már szép tudós munka”. Ekkor - 1546-ban - még iskolamester, mégpedig a Tokaj környéki Liszkán, hová valószínűleg Abaújszántóról jött.⁵²² (Mind a kettő Perényi birtok.) Nem sokkal utóbb kerülhetett újra Szikszóra, de már nem iskolamesternek, hanem „plébánus”-nak. Mint ilyen adja ki - 1548-ban - első nagyobb szabású művét, a *Zsoltárkönyvet*, melyről már nem mások híradásának hitelt adva, hanem saját vizsgálataink eredményeként mondhatjuk: igen „szép tudós munka”.

⁵²⁰ Világkrónika. 225.

⁵²¹ Világkrónika. 228-9.

⁵²² Zoványi: i. m. 442.

Ez az alább ismertetendő mű önmagában véve is komoly teljesítmény; Székely szellemi formátumát, tudós programjának nagyságát azonban csak akkor méltányolhatjuk igazán, ha tudjuk, hogy *Zsoltárkönyve* csupán része egy hatalmas vállalkozásnak.

Ő az egész biblia lefordítását és kibocsátását tűzte célul maga elé, s e munka egy része, a zsoltárokat nem is számítva, már készen állt 1548-ban. *Zsoltárkönyvének* ez év március 12-én Szikszón kelt és „Gávai Lukácsnak, vitézlő nemös férfiúnak, mint szerető uramnak” címzett ajánlólevelében írja: ha Gávai a neki ajánlott fordítást szívesen fogadja, „hát [akkor] rövid napon [rövidesen] mind az egész Bibliát istennek segítségiből ki bocsátom, de azon könyörögjünk az mennyei istennek, hogy addiglan ez világi életbe tartson meg veletek egyetembe”.⁵²³

A „rövid napon” kifejezés az ő szóhasználatában nyilván nem néhány napot, hanem hosszabb, belátható időt jelent, tehát a munka dandárja még visszavan.⁵²⁴ De ebben az esetben is az egész bibliának (ő valószínűleg - csak az ószövetség szentkönyveit értette rajta!) legalább a felével készen kellett lennie. Mindez persze csak föltevés. Adatszerűleg csupán Mózes első könyve ténylegesen kész fordításának meglétét tudjuk igazolni. A 104. zsoltár 2-3. verséhez írt jegyzetében, hol „az terömtésnek könyvének első - részé”-nek 6-8. verseiből veszi a példaanyagot, tudós magyarázatát így zárja: „kiről a Moses könyvébe szólok többet”.⁵²⁵ Ez az odavetett félmondat egyben arra is fényt vet, hogy Székely bibliafordítása általunk nem ismert részét is a psalteriumában tapasztalt tudós kommentárral kísérte.

A beígért nagy mű sohasem jelent meg. Az is kérdéses, egyáltalán befejezte-e. Aligha járunk messze az igazságtól, ha abbamaradtát annak tulajdonítjuk, hogy 1551-ben megjelenteti Heltai Gáspár a *Bibliának első részét* Kolozsvárt, melyet ő Vizaknai Gergely, Ozorai István és Gyulai István közreműködésével hozott tető alá, s mely Mózes öt könyvét tartalmazta; s ezt már a következő évben a biblia negyedik része követte.⁵²⁶ Így Székely munkája fölöslegessé vált.

„Áldott legyen az mi urunk Jesus Kristosnak atyja, ki minket ez utolsó üdőkbe újonnan megáldott mennyei dolgoknak minden lelki áldásával. És kezdettől fogva minden üdőbe adott az ü népe közzé bölcs és kegyes embereket, kik az ü szentsíges igyét tanításokkal és írások által hordoznák es viselnék császárok előtt, királyok előtt, fejedelmek előtt, és minden népek között. Azok közzül való ez Szekel Estvánis az atya Istennek es az mi urunk Jesus Kristosnak akaratjából Szikszói plebánus, ki munkája által atyámfia olvasó ajánlatik teneked ez magyar nyelven irattatott Szoltár könyv...” - írja a krakkói Vietor nyomdában, 1548 szeptember 29-én, befejezett könyv magát meg nem nevező „corrector”-a.⁵²⁷ S valóban ez már nem az iskolai oktatás céljaira készült, hanem az új hit közvetlen hírverésére, hogy „az keresztyének... lelkedbe épüljenek és hizzanak, hogy meg ne fogyatkozzanak az kisírtetnek idején”.

Luther tanai már korán, a húszas években visszhangra találnak Magyarországon. Elsősorban a hazai német polgári származású értelmiségiek soraiban. Az ő szorgoskodásának eredményeként terjed el a lutherizmus a felvidéki német és az erdélyi szász városokban és vidékeken. A kevésbé polgárosult magyarok közt jóval később, a harmincas években kezd gyökeret verni. Ekkor még nem a jobbágyság vagy a mezővárosok plebejusrétege teszi magáévá ezeket az új, antifeduális jellegű polgári tanokat, elmaradottságuk következményeképpen még görcsösen

⁵²³ *Zsoltárkönyv* (5).

⁵²⁴ NySz 2: 930.

⁵²⁵ *Zsoltárkönyv*. 226.

⁵²⁶ RMK (*Szabó Károly*) I. 25.

⁵²⁷ *Zsoltárkönyv* (8)

ragaszkodnak a megszokotthoz, a hagyományos régihez, hanem éppen a feudális osztály vezető rétegének némely tagja, a nagybirtokos Perényiek, Drágfiak, Balassák, akik méltányolni tudják az „olcsó egyház” előnyeit, annál inkább mert a gazdag egyház birtokaira is rá akarják tenni és rá is teszik kezüket.

Ezek a nagyfeudálisok mind humanista műveltségűek, s különben is miért idegenkedtek volna annak a Luther Mártonnak a tanaitól, aki az urai ellen támadt német parasztságot dühödt hangon bélyegezte meg, s az urakat az evangélium nevében buzdította véres megtorlásra. Birtokaikon, főnhatóságuk alá tartozó mezővárosokban támogatják a reformációt, vagy legalább is nem állnak útjába.

A reformáció első, magyar hirdetői szinte kivétel nélkül külföldi egyetemen végzett humanista műveltségű értelmiségiek, közvetve vagy közvetlenül az ő szolgálatukban állnak, tehát végső fokon - akarva, nem akarva - az ő érdekeiket képviselik. S csak másodsorban, mint egy-egy mezőváros papjai és iskolamesterei, a mezőváros polgárságának, mégpedig a polgárság vezető rétegeinek érdekeit. Plebejusabb színezetű, vagy annak tűnő hangot első reformátoraink közül csak azok látszanak megütni, akik franciskánusból vedlettek reformátorrá mint például Székely István Horvát András.

Ez az első magyar reformátor nemzedék, melyhez Székely István is tartozik, s amely zömében a húszas években a krakkói egyetemen szerezte meg humanista műveltségét, majd innét ment Wittenbergbe, s a harmincas években vált a lutheri eszmék harcos hirdetőjévé, nemcsak előszóval terjesztette a reformáció tanait, hanem írásban is. Természetesen magyar nyelven. S hogy az új hitet hirdető, terjedését elősegítő műveik minél szélesebb nyilvánosságot kapjanak, ezeket ki is nyomtatták. Külön jelentőségük, hogy a magyar nyelv munkásságukban és munkásságukkal nyer teljes irodalmi polgárjogot, s válik a magasabbrendűnek ítélt latinnal egyenrangúvá, hivatalosan elismert, bevett irodalmi nyelvvé - saját hazájában.

Egyikük-másikuk, például Sylvester János, akiben a köznemesi nemzeti öntudat, s az ezt kísérő humanista fogadású nyelvi tudat szorosan összefonódik a reformáció anyanyelvi célkitűzéseivel és gyakorlatával, már a magyar nyelv és irodalom tudatos művelésének programjáig is eljut.

E reformátorok magyar nyelvű „irodalmi” működése hármasság. Az elsőt a tanítás nyelvében egyre inkább magyarrá váló iskola szükségletei hívják életre és szabják meg. Indulásukkor ugyanis legtöbbjük iskolamesterként működik. A „magyarul olvasó gyermekek” számára tankönyveket írnak, anyanyelven közvetítik az új hit alapelveit, tanait és az iskolai tudományt. Természetesen - mutatis mutandis - azt adják, amit ők az egyetemen latinul tanultak, illetve latin könyvekből szívtak magukba. Majd mindegyikük ír egy-egy kátét, vagy összeállít, latinból fordít egy énekeskönyvet, de írnak magyar orthográfiát, Székely István még kalendáriumot is.

Terveik és szándékaik? Batizi András például így adja okát, hogy mivégre szerző kátéja első redakcióját: „Ez végre, hogy valahol scolában lennék, az szegén tudatlan gyermekeknek eleibe adnám, hogy ükis az istennek esmeretibe épüljenek”.⁵²⁸ A *tudatlan* latinul nem tudót, tudományban járatlant jelent. A magyar nyelvű irodalom egyik tüzhelye az iskola, közönsége „az szegén tudatlan gyermekek”. S ebből az iskolából nő ki az egyre gyarapodó magyar nyelvű könyvek későbbi olvasótáborának jó része.

A második: már magasabb szinten terjesztetni a keresztyén tudományt; iskolát végzett, műveltebb olvasó közönségnek íródott. E munkák többnyire az új hitet és a szerzőt támogató nagyuraknak, gazdagabb nemeseknek, tisztartóknak stb. vannak ajánlva; s a mecénás, az „első

⁵²⁸ Batizi András: Keresztyeni tudományról való rövid könyveczke. 1550. A ii lev.

számú olvasó” személye nagyjából az olvasó közönséget is meghatározza: családja, rokonsága, familiárisi köre, szolgálatában álló értelmiségiek stb. Gávai Lukácstól, aki „az magyar nép közt minden urakat, vitézlő népeket és nemeseket” felülhalad az igaz hitnek vallásába, Székely István azt reméli, hogy neki ajánlott Zsoltárkönyvét „egyéb keresztyéneknek” is ajánlandja. Ki másokat értene Székely az „egyéb keresztyének”-en, ha nem a Gávai felülhaladta urakat, vitézlő népeket és nemeseket! Tehát e művek egykorú olvasóinak köre nagyjából a nemességre szűkítendő.

S milyen volt e közönség átlagos műveltségi szintje? Erre pontos választ kapunk Székely reformátor-társától, Batizi Andrásztól. Ő ugyanis megmondja, hogy kátéja második kiadását kiknek szánta: „... nem az bölcsegek, kik deákulis jól tudnak, hanem azoknak, kik el annyira deákul nem tudnak, hogy ükes az egy örök istent... meg esmerhessék és örökké dicsérhessék”.⁵²⁹

Tehát egyrészt nem a legmagasabb műveltségűeknek, akik a keresztyén tudomány alapokmányait és tanítását eredetiben tudják olvasni és megismerni; de nem is a műveletleneknek, vagyis a köznépnek, akik a deák nyelvig, s mi ezzel együtt jár, a tudományig el sem juthattak; hanem a közbülső rétegnek szánják, mely iskolázott volt ugyan, de nem egyetemi szinten, csak több-kevesebb hazai iskolát végzett. Itt szerzett műveltsége alapján valamelyest a latinhoz is konyított, de annyira nem futotta, hogy tudósabb deák szöveget hiánytalanul megértsen. Ezen a közepes, vagy közepesen aluli műveltségi szinten állt a magyar nemesség nagy része, valamint a mezővárosi polgárság felső rétege.

A reformátorok „irodalmi” tevékenységének harmadik típusa korántsem ily tudós jellegű: hagyományos énekköltészetünk formáit használja föl a reformáció eszméinek terjesztésére. Az előbbieknél jóval szélesebb körű és egyetemesebb, mert elsődlegesen a szóbeliségben gyökerezik, szóbeli, dallam kísérette előadásra készül, így mindenkihez szól, a műveltebbekhez és az olvasni nem tudó tömegekhez egyaránt, elsősorban ez utóbbiaknak, vagyis a népnek van szánva. A predikáció mellett ebben és ezzel népszerűsítették leghatékonyabban és legszélesebb körben a reformáció hittana és „tudománya”. A mezővárosok papjai, iskolamesterei érthető módon ezekben az énekekben a mezővárosi polgárság érdekeinek is szócsövénévé válnak, s nemegyszer radikálisabb hangot ütnek meg.

E hármas irányú „irodalmi” működés közül tehát e harmadik a legeggyetemesebb és társadalmilag a legszélesebb körre tekinthető. Az első kettő e szempontból jóval korlátozottabb, másrészt azonban az irodalmi fejlettség magasabb fokát jelenti, mert már, nem a szóbeliségben gyökerezik, sőt a kéziratosság maradi mezsgyéjét is átlépi, s a szükségszerű megjelenési formának a nyomtatottságot tekinti. Tudós irodalom ez, melynek szerzői magukat tudósoknak tartják. A „doctus et pius” a prédikátorok állandóan visszatérő diszítő jelzője, a „doctissimus” pedig a legkiválóbbaknak, így például Dévai Biró Mártonnak, jár ki.⁵³⁰

E „tudós, emberek”, „tudós atyafiak”, „bölcsek” a keresztyén tudomány sáfárai, s ők biztosítják, „hogy az istentől el ne szakadjunk”, vagyis az igaz hit mellett szilárdan megmaradhasanak a keresztyének. S a „tudós atyafiak” egymásnak bírálatra küldik munkáikat, s egymás, munkáját kritizálják. Sylvester János 1541-ben megjelentetett *Új testamentomát* Szegedi Lajos alaposan megrostálja. Sylvester sem marad adósa: Szegedi zsoltárfordításáról, melyet az Nádasdi Tamással szeretett volna kiadatni, 1547-ben lesújtó kritikát ír.⁵³¹ Batizi András említett kátéját szintén közlé „több tudós atyafiakkal, kik hogy mind jóvá hagyák”, csak azután nyomatta ki.

⁵²⁹ Uo.

⁵³⁰ Tört. Tár. 1890. 175., 388.

⁵³¹ ItK 1893. 96-8.

Ez a magyar nyelvű tudós irodalom nem önálló, eredeti alkotásokból áll, hanem jellegzetesen fordítási irodalom: bibliafordítások, vagy jobb esetben latinból kompilált textusok több-kevesebb hűséggel való magyarítása. S jellemző, hogy ennek az irodalomnak már a negyvenes években teoretikusa is akadt.

Ki más lehetne, mint e korszak legnagyobb tudósa, Erazmus és Melancthon tanítványa, Sylvester János. Szegedi Lajos psalterium-fordításáról írt bírálatában említi Nádasdi Tamásnak, hogy ő a különböző szent és profán szerzők munkáiból összeállította a fordítás általános és sajátos szabályait, s e „szabályok nélkül senki sem munkálkodhat érdemlegesen, senki sem bocsáthat ki e századhoz méltót. Bár csak ezt hazai példa ne igazolná! Azt látjuk ugyanis, hogy hazánk sok tudósa (bocsássanak meg érte) minden eredmény nélkül munkálkodott a múltban és munkálkodik ma is az írásnak ebben a nemében...”⁵³²

Ezt a porig lesújtó kritikáját fordítás-irodalmunknak nem kell szórul szóra elfogadnunk, mert éle egyrészt Szegedi ellen irányul, másrészt Sylvester eme új munkája nélkülözhetetlen voltát igyekszik Nádasdinak bizonyítani, hátha az kiadatja. Egyébként azt sem szabad elhallgatnunk, hogy Sylvester jobb teoretikus volt, mint fordító, és saját fordítói gyakorlatát tartotta egyedül üdvöztetőnek.

Ebbe a fordítási irodalomba, mely e korszak magyar literatúrájának egyik főirányát képviseli, tartozik Székely István munkássága is. Kiváltképpen zsoltárkönyve, melyben „e századhoz méltót” alkotott. A zsoltárokat a krakkói egyetemen végzett Szegedi Lajos vele kb. egyidőben szintén lefordította, de ez a fordítás, Sylvester lelke rajta, sosem jelent meg.

Székely munkájának tudós jellege már oly külsőségekben is megmutatkozik, mint a törzsszöveg elé szerkesztett *incipit*-táblázat, hol a zsoltárok abc-be szedett kezdősorainak magyarja előtt a latin incipiteket is adja. De ezen túl van a lényeg, melyre a jámbor olvasó figyelmét a tudós szerző nem felejtí el fölhívni: a fordításnál „kiváltképpen és mindennek föltte követtem a sidó nyelvet, mellyen a Soltár az sidó Dávidtól megiratott kibe te kegyelmeddel szól immár itt Dávid nem sidóul, sem deákul, sem pediglen görögül, hanem magyarul”.

Az idézet második fele szokványos humanista közhely, használta már Sylvester János is. Európai elterjedtségét illusztrálандó, a sok közül egy Krakkóban megjelent lengyel nyelvű zsoltáros könyv ajánlóleveléből idézem: „Vestrae igitur Reverendae Paternitati fuerit prophetam hunc, olim haebreis tantum post graecis et latinis, nunc etiam cum nostris lingua nostra loquentem... commendatum”.⁵³³ Az idézet első fele pedig azt jelzi, hogy Székely tudott valamelyest héberül, s követte a humanista filológia ama tételét, hogy mindig az eredeti, hiteles szövegekhez kell visszamenni.

⁵³² ItK 1893. 97.: „Collegi enim ex variis auctoribus, tum sacris, tum prophanis bene vertendi et generalia et specialia, et ea meo more in locos digessi communes, ut mihi dicenti scribentique sint in promptu et in numerato. Sine quibus praeceptis nemo est, qui in hoc studio feliciter versari, nemo qui huic secula dignum quid edere possit. Atque utinam id domestico exemplo verem non esset, videmus enim multos patriae nostrae studioso (ut illorum venia actum est) sine ullo fruge in hoc scribendi genere versatos esse et olim et nunc versari...” - Ld. Magyar Századok (Horváth János emlékkönyv) Bp. 1948. 66-7. és Balázs János: Sylvester János és kora Bp. 1958. 263-72.

⁵³³ Sylvester János *Új testamentumának* (1541) mind latin nyelvű ajánlólevelében, mind pedig „Az magyar nípnek” címzett disztichonos ajánlásában:

Azki zsidóul és görögül és vige deákul
Szól vala rígen, szól néked az itt magyarul.

- Zoltarz Dawidov pizez Misirza Valantheo Wrobla z Pozania rzecz polska wykozony. Krakkó, Ungler. 1539.

A három „szent” nyelvben való jártasság Erasmus és Reuchlin óta minden nagyobbra törő humanista elérendő tudós eszménye. S hogy mennyire a *trilinguitas* volt Székely szemében is a tudós főismérve, mi sem mutatja jobban, mint mikor *Világkrónikájában* Mátyás király könyvtárának nagyszerűségét bizonyítandó azt állítja, hogy abban görögül, zsidóul és deákul megírott könyvekből néhány ezer volt. A héber nyelvű könyvekkel, persze, az ő tudós fantáziája ajándékozza meg a *Bibliotheca Corvinát*, valószínűleg ama logikus megfontolás alapján, hogy az nagyhírű, nevezetes könyvtár volt, s ha az volt, akkor a latin és görög könyvek mellett (ezekről fölhasznált forrásaiból is értesülhetett), szükségképpen héber nyelvűeknek is kellett lenniök.

Magyar kortársai közül nem ő az egyetlen hebraista. Bibliafordító elődje, az általa bizonyosan jól ismert Sylvester János szintén tudott zsidóul a görög mellett, s 1544-ben a bécsi egyetem héber tanszékén működött.

Székely *Zsoltárkönyvének* alapvető filológiai kérdései nincsenek tisztázva (s tisztázásukat e dolgozat sem tűzte ki célul); mégis meg merem kockáztatni: alig hihető, hogy közvetlenül a héber eredetiből fordított volna. Héberből vagy görögből latin nyelvre volt szokás fordítani, anyanyelvre nem. Erre szinte kivétel nélkül a már latinra lefordított textusok alapján került sor. Minden valószínűség szerint Székely előtt is egy ilyen, „iuxta Hebraicam veritatem” készült latin kiadás, tán Santes Pagnino 1542-ben Lyonban kinyomtatott ószövetség fordítása feküdt és ez szolgált alapul munkájához.

S tán lódított, mikor azt állítja, hogy ő kiváltképpen és mindenek fölött „az sidó nyelvet” követte? A korabeli tudományos élet és gyakorlat ismeretében nyugodt lélekkel nemmel válaszolhatunk. Ő közvetve, a latin fordításon keresztül pontosan követte a héber szöveget, mely - s ezen van a hangsúly - sokban, s lényeges pontokon eltért a római egyház használta *Vulgata* textusától. Krakkóban már 1532-ben megjelent Joannes Campanensis *Psalmorum omnium iusta Hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio* című műve, melynek előszavában a Louvain-i egyetem héber tanszékének professzora kora tudós közvéleményét fejt ki, mely szerint csak a héber szöveg a jó és használható, a *Vulgátáé* pedig csapnivaló.⁵³⁴

Székely új csapáson halad, középkori bibliafordításainkhoz a jelek szerint mégis bizonyos szálak fűzik. Az egyes zsoltárok elé írt „argumentumai”, melyek a szóban forgó zsoltárok rövid tartalmát előlegezik, szóról-szóra megegyeznek az Apoc-kódexben találtakkal. Igaz, ezek nem tartoznak a kódex eredeti állagához, később jegyeztettek be, de az írás jellegét tekintve - a XVI. század húszas-harmincas éveiben. Ebből következően, Székely középkori, kéziratos magyar szöveget is használt munkájához.

Művének legtudósabb része a zsoltárok törzsszövegéhez szorosan kapcsolódó „Sidó szólásnak mógya és nehéz helleknek rövidedön való magyarázatya”, melyben az egyes zsoltárok egyes nyelvileg vagy teológiaiilag nehezebb, érdekesebb s fontosabb helyeit világítja meg, magyarázza. Ezek nagy része erősen biblikus-filológiai jellegű szómagyarázat.

Izelitőül mutassunk be néhányat. A 30. zsoltár egyik helyéhez: „Az sidóba Seol vagyon, ki koporsót és vermet jegyez, kit az deákba mindenütt infernusnak fordítottak”. Az 52. zsoltár egy helyéhez: „Dávid Kimhi pedig és az Caldes Biblia ezt magyarázza Achitófelről, ki Dávidnak fű tanácsosa vala es oktatója es”. És így tovább. Mindezt a tudományt Székely valószínűleg valamelyik latin nyelvű zsoltármagyarázatból fordítja, kompilálja. S ha fordításában idegen műszó használatára kényszerül, ezt is megmagyarázza, hozzátéve „Kinek magyarul nevet nem találunk, hanem egyéb nyelvekből kell vennünk, mint az deákok sokat vöttek az görögöktől...”⁵³⁵

⁵³⁴ A₃b lev.

⁵³⁵ Zsoltárkönyv 167.

Ezek a magyarázatok egyúttal a római egyház tanai, intézményei elleni támadásra is alkalmat és teret szolgáltatnak a magyar reformátornak, főként oly zsoltárhelyek kapcsán, melyekkel a katolikus tanok némelyike bizonyítatik. Itt a *Vulgátától* eltérő héber szöveg alapján történik a perdöntő cáfolat, természetesen gúnyos mellézköngék kíséretében. A pénteki bőjt, a különféle fogadalmak, a szentek közbenjárásába vetett hit, a papi nőtlenség cáfolata kapcsán fricskázza meg a „Római szentsíges barátokat” és papokat. Egy alkalommal névszerint is megnevez két neves, olvasóközönsége előtt is, úgy látszik, jól, ismert franciskánust, Csáti Demetert és Szegedi Gergelyt. Még Kassának „erős városát” is kipellengérezi, „ki kiűzé az evangéliumot”, vagyis az új hitet, s ennek büntetéseként „ü magát az ü erejéből meg nem oltalmazhata”.⁵³⁶

A harcos, művével és művében az eklézsiát szolgáló reformátor Szikszó mezővárosának papja, így érthető, hogy e magyarázataiban a mezővárosi polgárság osztályharcának, elemi érdekeinek is szócsöve, bár művében közvetlenül nem a mezővárosi polgársághoz szól, hanem elsősorban a műveltebb nemességhez, köztük a „fejedelmekhez”, tisztartókhoz, tehát ama feudálisokhoz, kik a mezővárosi polgárságot lépten-nyomon megkárosították, elnyomták, kizsarolták.

Székely lényegében nem antifeudális beállítottságú, nem kárhoztatja a „jó fejedelmeket”, hanem csak a „gonoszokat”, akik „meg ferteztették az ü életet dűlásokkal fosztásokkal és hamis ravasokkal, minémüköt Pannoniának földé éltet, kik az szigin népnek vérét eszik és isszák”.⁵³⁷ Nem kétséges, a „szigin-nép”-en a mezővárosi polgárságot érti.

S személy szerint kiket ért azokon, akik a szegény nép vérét eszik és isszák? Csak egyet pécéz ki név szerint, de azt két alkalommal is. Úgy látszik, egyrészt nagyon a begyében volt, másrészt már eltávozott az élők sorából, tehát nem kellett tartania bosszújától. A 37. zsoltár 35-6. verséhez („Láttam az hitetlent hatalmasságba és kövirsigbe, mint az zöld borostyán. El mene, és íme nem vala; keresem ütöt és meg nem találám.”) írja az alábbi magyarázatot: „El mene, és íme nem vala: azaz el vesze mint az fűst es az por a kegyetlen fejedelem, példa kippen lehet te neked az Szennyessi Mihály az Tokai tisztartó, kinek kövér vala orcája az sok hamis prédától, kit ingyen sem véltél volna, hogy olly hamar el vesszen”. A 10. zsoltár „sommája”: „Istennek könyörög, hogy minden sziginy nyomorultat meg oltalmazzon az hamis és kegyetlen fejedelmektől.” Ennek 13. verséhez jegyzi meg: „Nem keresöd meg: az az nincsen Isten, ki az sziginyöknek nyomorúságát meg keresné, mint az Tokai tisztartó az Szennyessi Mihály szokta mondani”.

Szennyesi Mihályban a kegyetlen, „hitetlen” fejedelmeket, a ragadozó feudálisokat bélyegzi meg, Székely István a mezővárosi polgár érdekeivel azonosulva és szemszögéből. A „jó” feudálisok ellen nincs kifogása, s jelenének társadalmi rendjével lényegében meg van elégedve. Az anyagilag jól szituált prédikátor valójában nem a szegény nép, hanem a mezővárosi polgárság gazdagabb, vezető rétegének és a feudális nemességnek az oldalán áll, mint ezt az osztályellentétet kegyes mázzal elkenő „társadalomszemlélete” is megmutatja: „Az emberi társaság itt ez világon két dologból tartatik meg. Elsőből abból, hogy meg nyomorodott embereknek segítséggel legyünk és irgalmassággal. Másigból, az ítéletből, az az, hogy mindennek [mindenkivel szemben] igazak legyünk, ne éljünk hamissággal”.⁵³⁸

Hogy nem volt szegény ember, s a török fenyegette, zavaros időkben magának és családjának (és vagyonának) biztonságára, és jövőjére is gondolt, s nem bízta azt az isteni gondviselésre, jelzi az a tény, mely szerint 1550 decemberében „Prestantissimus doctissimusque vir,

⁵³⁶ I. m. 239.

⁵³⁷ I. m. 161. b.

⁵³⁸ I. m.

Stephanus Zekel” polgárjogot kért és kapott Kassa „erős városában”.⁵³⁹ A polgárság elnyerésének egyik feltétele volt, hogy az illetőnek a városban háza legyen. A „doctissimus” meg azt bizonyítja, hogy 1550 táján Székely Istvánt már a legnevesebb predikátorok és a legkiválóbb tudósok közt tartotta számon a korabeli hazai közvélemény.

4.

Zsoltárkönyvének végén, a „Római szentsíges barátokat” és papokat rostálva, magyarázatait így zárja: „...elég legyen, az mit öt száz negyvenhat esztendőől fogva hazutanak”. Mire céloz itt? Mit jelentsen ez az 546 esztendő? A kulcsot megkapjuk krónikájában, az 1003. évnél „Az magyarok kereszténné lünek”. Ettől a dátumtól valóban 546 év telt el.

Tehát Székely István már Zsoltárkönyve írásakor történetileg gondolkodik, és lezárt történeti fölfogása van. Ez természetesen nem az ő fejéből pattant ki, hanem reformátori közkincs, mellyel az új hit nem új voltát, létjogosultságát, igazát, és tanait, valamint az ellenfél, a római egyház „hamis” voltát történetileg a múltba visszamenő hatállyal igyekeztek igazolni. Innét adódik a reformátorok erős historiai érdeklődése, történeti iskolázottsága.

Székely is régebb óta olvasgatott effajta latin nyelvű munkákat, s azokat kijegyzetelte, mint maga mondja: „...tanolásom között csenáltam vala egy Chronologicont, kivel az én elmémet az írás olvasás közbe segíteném”. E házi használatra kompilált, valószínűleg latin nyelvű *Chronologicon*ból nőtt ki a *Chronica ez vilagnac jeles dolgairól*, melyet Krakóban nyomtatott ki „Strykoviei Lázár által, Christus születésének 1559. esztendejébe”.⁵⁴⁰ Ekkor, és már évek óta, Göncz mezőváros papja és a reformáció helvét irányának, a szakramentárius tanoknak hirdetője.

A szakramentárizmus a XVI. század negyvenes éveinek végén és az ötvenes években terjedt el, elsősorban a Felső-Tiszavidék és a Tiszántúl magyar lakta vidékén, míg a hazai németység továbbra is luteránus maradt. E két tan közt akkor még alig észrevehető a különbség. Legfőbb eltérés az úrvacsora értelmezésénél adódott. A szakramentáriusok (Zwingli, Bucer stb.) egy középkori „eretneket”, Berengariust vallják ebben mesterüknek. Székely is. Világkrónikájában az 1043. évhez írja, hogy Damasus pápa konciliumot tétetett Berengarius doktor ellen, ki az Úr vacsorájában a kenyeret és bort külső hatalmas jelnek mondá, „holott az Berengarius igazat monda, de az ördögök nem hívék”.⁵⁴¹

Németi Ferenc tokaji tisztartóhoz intézett ajánlóleveléből megtudjuk, az említett *Chronologicon* barátai kezébe került, s ezek unszolták, „hogy azt el ne vesztné, hanem mindenek tudására adná”. Rábeszélésükre, mint írja, „törém magamot, hogy azt magyar nyelven kinyomtatnám”. Ennek okáért kéziratos jegyzeteit „megemendálá”, azaz javította, bővítette, átdolgozta, s úgy küldé sajtó alá.

Arról sem hágy kétségben, munkáját kiknek szánta, s milyen tárgyi tudnivalókat és erkölcsi tanulságokat rejt magában: „Kiből nem csak te kegyelmed [Németi Ferenc], hanem mindenek, kik magyarul tudnának olvasni”, megtudhatják, hogy a teremtéstől máig (1558-ig) milyen jeles személyek löttenek ezen a világon, „jelesben isten népe között”; továbbá minemű változások történtek a hatalmas birodalmakba stb., s miért, mely bűnökért adta isten e birodalmakat az egyik nemzetség kezéből a másikéba. S most jó a fő tanulság: „kiből nyilván meg

⁵³⁹ Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa 1891. 14. 4. jegyzet. Ld. még Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. (Bp. 1921.) 233. 1. jegyzet.

⁵⁴⁰ RMK (Szabó Károly) I. 38.

⁵⁴¹ Világkrónika 165a.

érthetjük, hogy ez világ nem szerencsétől biratik, hanem az istennek gondviselésétől, rendelésétől és birodalmától”, azaz hatalmától. Beléfoglalta még a pápákat is, „minden szerzísivel öszve”, vagyis minden koholmányukkal egyetemben, melyekkel meghamisították, elrútították az igaz hitet. *Világkrónikája* tehát a reformáció töményen vallásos szellemiségében fogant, szolgálatában íródott.

S mint *Zsoltárkönyve*, ez is az előző fejezetben már körvonalazott, magyarul olvasó közönségnek volt szánva. Olvasóközönségét, annak politikai és vallási hovatartozandóságát, gondolkodásmódját, valamint kulturális érdeklődését és „irodalmi” igényeit a könyv első számú olvasójának, a mecénásnak személyén keresztül mutathatjuk be közelebbről, jellemezhetjük leghatékonyabban. Ezzel némiképp - közvetve - a történetíró Székely Istvánt, politikai fölfogását is jellemezzük.

Németi Ferenc tokaji tisztartó gazdag nemesúr, korabeli terminussal meghatározva, „fejedelem”. Felesége Balassi lány, a hírhedt Balassi Menyhárt testvérhúga. 1556-ban pártol át Ferdinándtól Izabella királynéhoz, s mind neki, mind pedig János Zsigmondnak „jámbor híve”, vitéz-katonája marad haláláig. 1565-ben Tokaj várának védelmében esett el. A reformáció lelkes híve és támogatója, de ekkoriban már nem a lutherizmusnak, hanem a szakramentáriusoknak legfőbb támasza, segítője Petrovics Péter mellett. A török rabságba került szakramentárius predikátorért, Szegedi Kis Istvánért közbejár; Melius Péter neki ajánlja katekizmusát 1562-ben, egy másik munkáját pedig feleségének, Balassi Zsófiának. Maga is tollforgató ember, énekszerző; egy verses zsoltárfordítása fönt is maradt. Nem csak vallásos munkák kiadását támogatta, hanem ez a „dicséretre méltó, isten főlő úr... indítá, szerezteté és gongyával, kölcségével segíté” Werbőczy *Tripartitum*ának magyarra fordítását és kinyomtatását. E munka elvégzésére ő adott megbízást Veres Balázsnak, de megjelenését már nem érte meg.⁵⁴²

A *Világkrónikának* Németi képviselte olvasóközönsége elsősorban a Felső-Tisza vidéki és a tiszántúli nemesség köréből került ki. Ez a nemesség, mely etnikailag is magyar volt, alkotta az elhunyt Szapolyai János király fia, János Zsigmond mögé felsorakozott „magyar párt” gerincét, s szívósan őrizte a Werbőczyánus nemesi hagyományokat. Persze, erősen megváltozott körülmények között, hisz a középkori magyar állam teljességgel széthullt, az ország három részre szakadt: középső része és Buda a törököt uralta, nyugati része és a Felvidék Ferdinánd király kezén, János Zsigmondnak csupán Erdély és az említett északkeleti részek maradtak.

E nemesség, illetve a „magyar párt” eszmevilága a Jagelló-kori köznemesi ideológiában gyökerezik, abból táplálkozik. Bibliája a *Tripartitum*, történeti tudatát ez és Thuróczy János *Chronica Hungarorum*a erősíti. Erős nemzeti öntudat, vad német gyűlölet fűti, fennen vallja a hun-magyar azonosságot az első magyar királynak pedig a világhódító Attilát. Szemében a magyar múlt nagy alakjai azok a királyok, akik a nemesi nemzetet és az országot nemcsak megvédelmezték a külső ellenséggel szemben, hanem határait ki is terjesztették, hódítottak. A nemzet fénykorának a Hunyadiak korát ünnepli, s a régi dicsőség legragyogóbb csillagának Hunyadi Mátyást, s az ő korának visszatértét áhítja. Az idegeneket pártfogoló és idegen, főként német származású királyok ebben az eszmekörben - érthető módon - a rövidebbet húzzák. A „magyar párt” szerint ugyanis a nagy magyar királyok, kivált Hunyadi Mátyás jogos örökösei az országglásban a Szapolyaiak; Ferdinánd (és a „német párt”) nem magyar nemzeti érdeket szolgál, s mint hasonszörű idegen elődei a magyar történelem során annyiszor, ő is csak bajt, gyászt zúdít az országra.

Az idegeneket gyűlölő, nemzetieskedő szólamokat pufogató „magyar párt” politikai gyakorlatában idegenre, a törökre támaszkodik. S mily öncsalás, vele, illetve segítségével szeretnék

⁵⁴² Budai Ferentz: i. m. 2: 743-5. - RMKT 7: 367-9. - Gulyás Pál: Némety Ferenc zsoltár fordító halálához. Prot. Szemle 1928. 635. - Horváth János: i. m. 134-6.

az országból a németet kiűzni. És hisznek a török effajta ígéretéseinek. Legjobb példát erre épp Németi Ferenc egyik levelében találjuk. A tokaji kapitány 1557 decemberében írja a német párton álló Bebek Györgynek, hogy Izabella követői már visszatértek a portáról, hol „újonnan megesküdt a császár az király fiának [János Zsigmondnak], hogy meg akarja mind nímét ellen s mind egyéb ellenség ellen oltalmazni”. És e támogatástól mindenki azt reméli, „hogy ha az nímét kezít Magyarországból az Dunán innét ki nem viszi, ugyan kihajtják belőle. Azért Nagyságodnak is bizony jó volna meggondolni és ez magyar nemzettől el nem szakadni, hanem együtt vele megmaradni, mert az Nagyságod meglátta immár, hogy az idegen nemzetnek mind Magyarországot s mind Erdélt kezibe adták, de mind veszten elvesztette. Filek rajta, hogy ha Nagyságod az magyartul az idegen nemzethez szakadand, hogy Nagyságodat veszedelembe ne hozza.”⁵⁴³

S e közönség nem is csalódott Székely *Világkrónikájában*, azt kapta, amit várt: egyrészt világtörténelmet a reformáció szellemében, másrészt a magyar múlt bemutatását a hagyományos, nemesi szemlélet alapján.

Az első magyar szerző írta, s egyben magyar nyelvű világtörténelem a teremtés első napjával kezdetik és zárul az 5520. év, azaz iu. 1558. november 14-ik napjával, mely napon „Velican bég az fileki tisztartó megvereték éktelenül Kazánál és Galgócnál Bebek Györgytől és Telekesi Imrétől, a Ferdinánd császár kapitányától, ki négyezer magával válogatott vitézekkel Szikszó vidékin az Erdőhátat el rablották vala”. E záró akkord is jelzi, hogy 5520 esztendő világtörténete címén bizony elég vegyes, a kor közizlése szerinti történeti anyagot kapunk, melyben fontos, valóban világtörténeti jelentőségű események stb. mellett furcsaságok és gyermekes hiedelmek (például hogy egy tehén emberi nyelven szólalt meg), helyi érdekű értesítések („Gencznek az negyedik része böjtmás havának huszanegyedik napján meg ége”) békén megférnek.

Műfajilag meghatározva: *chronologicon*, vagy, mint Vilmányi Libécz Mihály, a könyv korrektora írja kísérő versében, *chronologia*, mely primitív annalisztikus módon évszámok szerint fölparcellázva veszi sorba a fontos vagy kevésbé fontos történeti tudnivalókat. A *Világkrónika* műfajának megfelelően tudós kompiláció, különböző latin nyelvű történeti munkákból van összeírva. De nem vakon, hanem határozott cél szerint, a reformáció teológikus történetfilozófiájának keretében, biblikus világképe alapján történik a „rendszerkezés”, a történeti adatok válogatása és kommentálása. Legtöbbször már a forrás is, ahonnan merít, ugyanezeket a szempontokat érvényesíti, ugyanebben a szellemben fogant.

A reformáció teológikus történetfilozófiája, melynek alaptétele, hogy „ez világ... az istennek gondviselésétől, rendelésétől és birodalmától” bíratik, azaz kormányoztatik, lényegében megegyezik a középkoréval; azt veszi át, céljai szerint azt fejleszti, alakítja tovább. Ebben a hagyományosnak mondható vallásos világtörténet-fölfogásban a világ fönnállása (Illés próféta felel érte!) 6000 évre van kontemplálva. Ez háromszor 2000 világidőre osztatik. Az első 2000 esztendőben a világ „pusztaság”, „üres”, mert isten az emberiségnek még nem ada írott törvényt. Mellesleg ez a világ teremtésétől, Ádámtól Noéig, pontosabban: a vízözönig számlál-tatik. A második 2000 esztendő a törvény kora, a Mózes által kihirdetett ószövetségé. A harmadik pedig az Idvezítő kora, az újszövetségé. Hogy ez bétellik-é, vagyis az emberiség megéri-é a 6000-ik esztendőt, a vélemények megoszlottak. Például Batizi András szerint a világ bűnei miatt „az ítélet hamarébb meglészen”.

A törvény és az Idvezítő korszakának (tehát az utolsó 4000 esztendőnek) történet-magyarázó elvét és korszakolását Dániel és más próféták írásai alapján kifundált „négy monarchia” (birodalom, császárság) elmélete adja meg, melyet Eusebiustól, illetve Hieronymustól kezdve

⁵⁴³ Veress Endre: Izabella királyné. 1519-1559. (Magyar történeti életrajzok.) Bp. 1902. 449-50.

Hartmann Schedelig szinte minden középkori világkrónikában megtalálunk. E négy, egymást követő, istentől választott, szent prófétáival meghirdetett jeles birodalom: 1. a babilóniai, Nabugonodozoré; 2. a perzsa, Cyrusé és Dáriusé; 3. a görög, világbíró Nagy Sándoré; 4. a római, mely Julius Caesarral és Augustusszal kezdődik, kinek császársága idején született Krisztus; majd megújul Nagy Károllyal, s tart a legutolsó időkig.

S itt ugrik be a koncepcióba a XVI. századi keresztény Európát fenyegető pogány török az „isteni gondviselés” büntető eszközeként! A római birodalom idejében „a török birodalma fel növekedék, ki az rómaiaknak nagy sok országokat és tartományokat el foglalá. Továbbá a keresztyén országokat Ásiába és Európába igen megrontá, bálványozóvá tévé, és sok káromló beszédekkel Krisztus ellen tön, és most is teszen, kinek az ő hatalma mikor megtöretik, ottan következik az ítélet. De istennek az ő akaratja, amint az írásba ki vagyon jelentvén, hogy ez török által annak előtte a bálványozásért minden keresztyén országokat megrontson. Azért nem most leszen meg a török népnek romlása, mert még sokat kell járniok az Zionnak hegyén, azaz a keresztyének között” - visszhangozza Székely István a Melanchtontól és a reformáció „hivatalos” világtörténetéből, Carion *Chronicájából* tanultakat.⁵⁴⁴

Nem leckét mond föl, meg van győződve a mondottak igazáról. Krónikájának más helyén hasonló összefüggésben esik szó a törökről; a tanulság: „Azért soha Magyar ország imár ne várjon olyan szabad birodalmat, az kibe ediglen élt”.⁵⁴⁵

A magyar reformátor *Világkrónikáját* is Melanchton szellemében írja, tollát ő vezeti, „az kinél bölcsebbet nem lát az nap az ő felkelésében és elnyugvásába mindez széles földön”. A „minden tudomásnak virága” stúdiumai során világtörténettel is foglalkozott, elő is adta a wittenbergi akadémián. Legszűkebb baráti köréhez tartozott az a Johannes Carion, ki a Humanitas Melanchtoniana szellemében és Melanchton személyes közreműködésével megalkotja a reformáció hivatalos, s az utána következők számára példamutató világtörténetét, amelyet Luther jellemző módon „Chronicon Carionis Philippicum”-nak nevezte. Carion német nyelvű *Chronicája* először 1532-ben Wittenbergben látott napvilágot. Több nyelvre lefordították. Legfontosabb közülük Hermann Bonn latin nyelvű fordítása (1535). Az idők folyamán Európa majd minden országában kinyomatták. Ezek valamelyikét tanulmányozta és jegyzetelte ki Székely szorgalmasan.⁵⁴⁶

Mint Turóczi-Trostler József kitűnő, tényanyagával ma is helytálló tanulmányában több mint negyed százada megállapította, Székely István sokat merített Carion világkrónikájából, így többek között a törökök eredetére, Mohamedre, Nagy Károly történetére vonatkozó tudnivalókat, valamint a tudós és író-történeti adatokat. Kompilált ő persze máshonnan is. Amerika fölfedezéséről való bővebb ismereteit Sebastianus Münster híres *Cosmographiájának* köszönhetette. A konstanzi zsinatra, illetve Husz Jánosra vonatkozókat pedig más korabeli szerzőknek...⁵⁴⁷ Carion mellett legtöbbit mégis a harcos lutheránus, pápagyűlölő Joannes Funccius (1514-1566.) *Chronologiájából*, és az ezt kísérő kommentárjából vett, illetve fordított. Így a Nagy Sándor és utódai, Róma, Krisztus születése körüli anyagot, és a pápák életéről

⁵⁴⁴ Világkrónika 47b-48. - A középkori világkrónika műfaja ld. V. Den Brincken, Anna-Dorothea: Studien zur lateinischen Weltchronistik bis in das Zeitalter Ottos von Freising. Düsseldorf. 1957. - Ld. Még Goetz, W.: Translatio imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorie im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Tübingen 1958.

⁵⁴⁵ Világkrónika 145b.

⁵⁴⁶ Trostler, Josef: Die Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa, Ungarische Jahrbücher 1934. 122-3. - Fueter, Eduard: Geschichte der neueren Historiographie. München u. Berlin 1936. 186-7.

⁵⁴⁷ Trostler, Josef: i. m. 123-5

és hamis tudományáról írtakat.⁵⁴⁸ A magyar múlt történeti anyagát Thuróczy Jánostól és a humanista Bonfiniától kölcsönözte. Ez utóbbinak magyar históriája (pontosabban a história egy része) nem is oly rég, 1543-ban jelent meg nyomtatásban.

Ezt az aránylag nem sok könyvből kiszabadult nyersanyagot lefordítja, saját kútfejéből vettekkel kiegészítgeti, néha kommentálja, és időrendbe szedve, évszámok alá szétparcellázza. Mint némely forrása, ő is kettős évszámozást ad, egyrészt a héber, másrészt ezzel párhuzamosan a keresztény naptár szerint. A külső összefogó keretet egy-egy évezred adja meg, a belsőt pedig a „négy monarchia”.

A világtörténelem hagyományos anyagának számbavételében csak a magyarok megjelenéséig tör „teljesség”-re. Mihelyt a magyar (illetve az ezzel egyet jelentő hun) történet bedolgozására kerül sor, egycsapásra ez áll érdeklődése középpontjában, s az úgynevezett világtörténeti anyag erősen megcsappan, s mind inkább háttérbe szorul. S ami kevés világtörténetet kapunk, az is nagyrészt a reformáció ügyével kapcsolatos.

A *Világkrónika* Melanchton szellemében készült, s predikátor írójának „az ecclesiához való szeretet” adta kezébe a tollat, így magától értetődően a reformáció ügyét, hírverését szolgálja harcosan. Az új hit igazának, a reformáció létjogosultságának igazolására, valamint a római egyház hamis voltának bizonyítására először Krisztus „főpásztorsága” kapcsán nyílik alkalom. A vita tárgya itt az „igaz papság”: kinek adta Krisztus a tanítás jogát? A római pápának és papjainak? Halljuk csak, mily hévvel és hogyan hadakozik: „... az ő pásztorságát nem kötözé sem helyhöz, sem pedig szemílté, hanem csak azokhoz, kik tisztán az evangéliumot pridikálnák... Azért az Christus az keresztyinsíget nem fondálá templom rakáson, sem oltár csenáláson, sem keresztelekőn, sem templombeli bömbölésen, berbetelésen, misén, vecsernyén, complétán, veterén, hanem csak az evangéliumba való hitnek vallásába. Továbbá esmét csak azok az egyházi népek [papok], akik az evangéliumot hirdetik Christosnak hivatala szerint. Ennek okáért az pápát, érsekeket, piskeket, canonokat, papokat, barátokat nem Cristos szerzette, sem ő nem bocsáttá őket, hanem az ördög tojta őket, négy ezer esztendő után meg ülé Rómába, és lassan lassan oztán ideje szerint ki költé... Ennek okáért soha ők avval ne dicsekögyenek, hogy ők volnának az Christostól hagyott pásztorok, mert ők ahoz annyét értnek, mint az számár az lanthoz. De minemő pásztorok lakoztak légyen Rómába, és, mint őrizték farkas módra az Christos juhait, azokról imár mind rend szerint szóljunk, kiket jobban házoknál az ő szörökről meg esmerhetők.”⁵⁴⁹

S ígéretéhez híven mutatja be a pápákat, s rajtuk keresztül a római egyházat. Szent Péter pápaságát kétségbe vonja, forrásai alapján azt állítva, hogy Péter apostol sohasem volt Rómában. Azt, hogy ott ölték volna meg, „az írás nem mondja”. Ezzel a római pápaság erkölcsi alapját zúzza szét. Az első századok pápaival szörmentén bánt, mindegyikükénél csupán azt veszi számba, miféle új „szerzís”-t hoztak, s ezzel a római egyház mind távolabbra került Krisztus igaz tanításától. Például Callixtus pápa: „Ez az papokat meg fosztá feleségektől”. Az utolsó pápa, kit úgy-ahogy elszenvet, Nagy Szent Gergely, „ki sok könyveket íra, kik be jól lehet sok vétkeket fedde meg, de ő is írásával sok tévelygéseknek lön fundamentoma”. De őt is ki-figurázza: „Bocsút leg először ez osztata, de pénz nélkölt, mert hazugságot nem akara pínzen adni”. „Kurvás papnak miséjétől elliltá az keresztyéneket, kit bizony jámborul tön, mert az, római papok mind kurvások és bálványozók”. Gergely utódjáról, II. Sabinusról azonban már kijelenti: „Ettől fogva az pápák mind Antichristosok és Lucipernek helytartói”. S ettől fogva még vastagabban fog a tolla, a pápák története botránykrónikává kerekedik.

⁵⁴⁸ I. m. 121-2.

⁵⁴⁹ Világkrónika 87b-88.

Csak úgy kapásból ragadjunk ki néhány mozaikkövet. VI. Leó „egy kurva mellett öleték meg”. XIII. János „igen részeges vala, parázna, és nagy doktor az koczka jáczásban”. VIII. Ince „igen rest vala, és fősvíny, de nagy sok fattya fiakkal bőölködik vala, mert igen szereti vala az olasz madoniákat.”

Elvétve akad egy-egy pápa, aki szárazon megússza. Természetesen a Johanna nőpapa legendáját is kilovagolja. Nagy élvezettel mondja el az angol lány históriáját, aki nemét eltitkolva pappá lett és pápává választott, és ebben a minőségében gyermeket szült. „Attól fogva imár mikort pápát választanak, nagy magosan egy székre ültetik, hogy lefüggő daktilossát meg láthassák, innét állól pedig az cardinálók azt látván, ottan azt nagy fel szóval kiáltják: vagyon, és igaz elég nagy”.

A római egyháztól elítélt eretnekek közül csak azok nyerik el tetszését, akiket a reformáció elődeiként tart számon, így a szakramentáriusok őseként tisztelt, s főntebb már említett Berengarius, majd, Wicleph János doctor, „ki az pápának és az barátoknak hamis tudományokat és életököt nyilván kezdé feddeni, kitől osztán tanola az Hus János”. Részletesen elmondja mi módon „ölék meg az szent Hus Jánost és az prágai szent Jeronimost, az hamis az igazat, az ördög az Christost”. Nagy rokonszenvvel ír a „jámbor husztok”-ról, kivált vezérükről Zsiskáról, aki „valahol papot, barátot talál vala, mindenütt öli vala ökö, annyéra hogy Cseh országba minden klastromokat földig lerontata, és az férget mind kiölé belölte”.

Luther nagy érdemét a szakramentárius prédikátor elismeri ugyan: „esmét az evangéliomot az világosságra hozta”, de nem szól róla lelkendezve, miként Melanchton Fülöpről.

A rehabilitált, „doctor”-rá ütött eretnekek megüresedett stallumait új eretnekek foglalják el: az anabaptisták, Münzer Tamás, Stancaro, Steckenfeld stb. Ezek már a reformátorok soraiból „támadnak”, a reformáción belül a lutherinél, illetve a szakramentáriusokénál jóval radikálisabb irányzatok képviselői.

Az anabaptistákkal aránylag többe foglalkozik, mert „az ő konkolyok az isten vetésén most is szélllyel hintetik”. Tévelygéseiket hét pontba foglalva ismerteti. Ezek közül az 5. pont: „Fejedelemsíget senkinek isten ez világon nem hagyott”. A 6. pedig: „Keresztýennek tulajdona itt ez földön semmi nem lehet, hanem mindezek közönsígesek”, azaz közösek. Monetarius [Münzer] Tamás eretnek bűne pedig az, hogy „nagy sok parasztságot támaszta fel az fejedelmek ellen, ki avval dicseködik vala, hogy isteni jelenésből ő megmentené mint egy Gedeon az kössíget az fejedelmek rovása alól, és szolgálattya alól...” A továbbiakban szó nélkül nyugtázza, hogy a fejedelmek százezer parasztot vágtak le és elnyomták a „nagy háborúságot”.

Székely és a szakramentáriusok távol állnak minden radikálisabb vagy forradalmi gondolattól; s ő a szakramentárizmus elvi alapjáról kétfelé folytat harcot: egyrészt jobbra, a római egyház, másrészt balra, az anabaptisták stb. ellen.

A *Világkrónika* szorosan vett világtörténeti állagáról még csak egy megjegyzésem volna: úgynevezett művelődéstörténeti tudnivalókat, ismereteket is közöl rendszeresen. A világtörténeti események, jeles történeti személyek, császárok, királyok, és ezek hadai mellett - a Humanitas Melanchtoniana szellemében - évkönyvébe illeszti a híres doctorokat, egyházatyákat, tudósokat, tanítókat is. Végeredményében afféle *historia literariát* ad a magyar olvasónak. Évrendben szétszórva az ó- és középkor, valamint a humanizmus és reformáció szinte minden valamirevaló, neves tollforgatója: teológusa, tudósa, írója és poétája megemlíttetik, hogy ebben az időben élt, könyvet adott ki vagy tanított. Mindez szükséztűen, katalógus-szerűen. Kivételt csupán Rotterdami Erazmussal és Melanchtonnal tesz, a „princeps litteratorum”-mal és a „praeceptor Germaniae”-vel; előgiumukat is adja.

E névjegyzékben magyar tudós, humanista író vagy reformátor nevét hiába keressük; még Janus Pannoniusét sem találjuk, pedig őt a külföldi humanista közvélemény is számon tartotta. Igaz, a Székely használta források nem.

A magyarok történetével annál többet foglalkozik. Mihelyt megjelennek az írott történelem színpadán, s helyet kérnek Székely évkönyvében, ott nemcsak helyet, hanem egyre több helyet kapnak, s a *Világkrónika* majd hogy nem a magyarok krónikájává szűkül. A gönci magyar pap hazaérkezett, s hogy hazaérkezett, Carion, Funccius és mások helyébe hazai kalauzokat választ: a humanista Bonfini és a köznemes Thuróczy Jánost. S most már elvétele, a Hernád völgyéből néz ki Európára.

Nemzeti öntudatát eddig sem rejtette véka alá, nem fojtotta magába. Minden olyan szöveg-helynél, mely a magyarokkal vagy Magyarországgal valamiképpen összefüggésbe hozható, kibuggyan belőle. Így már könyve elején, a bibliai nemzetségek ismertetésekor, Magóg kapcsán: „Az magyarokat is némellyek innét mongyák hogy támadtak vala, de nem igaz, mert Atila magát mongya lenni az nagy Nimrothnak onokájának, ki vala Chnán nemzetiből való, azért bizony az magyarok is Chnám nemzeti”.

Az egyik macedón királyt pedig így hozza magyar közelbe: „Ez az Lysimachus, az kinek pinzét és aranyát Erdélbe az Maros mellett meg találák”. Ha meg másként nem megy, imígy: Decius római császár „alsó Pannoniába születék, kibe még akort magyarok nem valának”.

A 801. év alá pedig egy kisebb fajta történeti vitát kanyarít. Sodrából az hozza ki, „hogy az németek az ő históriájokba azt írták be”: mikor Nagy Károly imperátor hadat támasztott Pannonia ellen, „itt teljességgel az magyaroknak végeket szakasztotta volna”. S ki volt az a német, ki ilyet merészelt írni, vérig sértve Székely szittyá öntudatát? A melanchtoniánus Carion! Nála olvasta ugyanis az alábbiakat:

„Porro simulatque Caesar factus est Carolus, tranquillato iam magnis laboribus Italiae statu, bellum Hungaris inferre constituit. Et duravit hoc bellum annos octo, quo Hungari deleti sunt propemodum. Collocavit et Germanorum praesidia in Hungaria Carolus, ad conservandum regnum, ex qua occasione etiam hodie Germani in Hungariae finibus: habitant, quae Septem castra appellantur. Refertur in historiis Carolum ingentes opes retulisse ex hungaria; atque id vero consentaneum est, nam Hungari bello exercendo iam supra ducentos annos intenti, praedas egerant ex fere, omnibus nationibus, nulla interim in ipsorum regnum incursione facta ab hostibus exteris, unde haud dubie magni atque preciosissimi thesauri reperti sunt apud Hungaros.”⁵⁵⁰

Nem kétséges, Carion a *Hungari* alatt a *hunokat* érti. Székely hasonlóképpen, hisz ő a hunmagyar azonosságot vallja, s a hunokat maga is magyaroknak hívja. De nem is ezen van a vita. Hanem azon, megverhette-é, kipusztíthatta-é a magyarokat Nagy Károly?

Azokat aztán nem, mert a magyarok akkor nem is voltak Pannoniában. Nagy részük ugyanis elpusztult az Attila utáni testvérharcban; a megmaradtak egyik fele kivonult Csabával, a másik fele pedig Erdély Moldva felé eső részén szállt meg. S ez utóbbiak „nem magyaroknak, hanem székelyeknek hivattatnak, kik még most is különböznek az több magyaroktól, törvényekkel és írásokkal, kik hunniabeli módra székely bötűvel élnek mind ez napiglan”. Különben ezeket sem irtotta ki Nagy Károly, hisz „mind ez napiglan ugyan vadnak”. Hát akkor kiket győzött le? A jászokat, oláhokat, tótokat, görögöket, bolgárokat, rácokat és a cigányokat. S még hozzá teszi, ezt sem minden él nélkül: „De még azokkal is nyolc esztendeig hadakozott”.

Nem kis nemzeti öntudat szorult beléje! De nézzük csak tovább. Elfogadja Carionnak azt a tételét, hogy a németeket Nagy Károly telepítette Pannoniába, még pedig azért, „hogy ő ez Pannoniának földjét mind örökké német birodalom alá fogja”. E németek közül a szászok Erdélyben hét kerített várost rakának: Kolozsvárt, Besztercét, Segesvárt, Meggyest, Szebent, Brassót és Szászsebest. „Egyébféle némettel” pedig építteté Nagy Károly Nagybányát, Kassát, Eperjest stb., „kiket mind azért mielő, hogy ezekből Erdélyiséget és Pannoniát bírhatná”. E

⁵⁵⁰ Carion, Joannes: *Chronicorum libellus...* Parisiis 1544. 174b-175.

jámbor vélekedésében azonban nagyot csatlakozott - folytatja maró gúnnal Székely István - e városok megépíttetésével ugyanis csak a magyaroknak tett jó szolgálatot, mikor azok Hunniából másodszor is kijövének. Akkor e városok „mind németestől az magyarok birodalma alá jutának”, azoknak a magyaroknak a hatalma alá, kik - csipkelődik mind szellemebben - állítólag ő általa „mind elvesztek vala, és semmié löttek vala, de feltámadának, és magokat esmét meg esmerteték az németekkel, kikbe [kikből] Attila idejébe, ha hihető dolog, hetet adtak egy abrak zabon...”

A magyar reformátor e miniatűr polemiában nemcsak retorikus fölkészültségének, vitakészségének adja fényes tanújelét, s nemcsak a hitvitákon edzett magyar irányból nyújt pompás ízelítőt, hanem németellenes politikai fölfogását és köznemesi illetőségű, nemzeti öntudatát is híven példázza.

A Székely Istvánt fűtő történeti és nemzeti tudat nem új keletű. A Hunyadiak korában megerősödött és Mátyás támaszául fölnőtt köznemesség termelte ki, ideológiájának lényeges tartozéka. Irodalmi hangot és nyilvánosságot először a köznemesség műveltebb részének s nagyrészt az ő soraiból összejött egyházi és világi középértelmiség latin nyelvű literatúrájában kapott, melynek legrepresentatívabb alkotása Thuróczy János *Chronica Hungarorum*. Ebben a literatúrában kap központi helyet a hun-magyar azonosság tudat hirdetése, mely gyökerében, a feudális nagyhatalmi vágyak és politika elvi támasztéka a Mátyás-korban: a magyarok hajdanát egy világhódító néphez köti első királyát az Európát leigázó Attilában ünnepli, „második Attilá”-t pedig Mátyásban. Itt virágzik ki az országot ellenségeitől megvédő és főleg határait kiterjesztő magyar királyok és Hunyadiak kultusza. Ezt az ideológiát a köznemesség, mely a megváltozott körülmények között is dajkálja a most már alaptalanná silányult nagyhatalmi vágyálmokat, a Jagelló-korba is magával viszi, és a Werbőczy vezette ún. nemzeti párt ideológiájává teszi. Ebben nő hérosszá, finomul eszményképpé Mátyás király alakja és visszaáhitott aranykorra országlása. A nemzeti párt a gyűlölt idegenek helyébe Mátyáshoz hasonló „nemzeti” királyt akar. Jelöltje Szapolyai János erdélyi vajda. S a mohácsi katasztrófa meg is adja a lehetőséget, hogy Werbőczy népe legalább ebbeli szándékát a maga módján megvalósíthassa: Szapolyait királlyá választja. S a királyi, hatalomért Ferdinánddal folytatott küzdelmekben a János király mögé tömörült köznemesi „magyar párt” most is a régi nótát fújja a Werbőczyánus eszmék alapján. Még a magyar reformátorok is. A Szapolyai mellett ágáló Farkas András szerint:

Isten ez első kijövésben még pogányságokban
Adá ah hatalmas Atilla kerált,
Ki az nagy Nemrothnak unokája vala
Bendeguznak fia, ez velágnak félelme.

„Másod kijövésben ah szent Estván kerált, Szent Imre hercezet, dicső szent László kerált” stb., majd Jankula vajdát, azaz Hunyadi Jánost, „És az ő jó fiát, hatalmas Mátyás kerált.” Meg is okolja nagyságukat:

Ezeknek általa ah kegyelmes isten
Oltalmazá ah jó Magyarországot;
Ez ország határit isten kiterjeszté,
Sok vendég népekre, nagy sok tartományokra.
Ő melléjek ada hatalmas urakat,
Jeles országokat, sok kincses városokat.⁵⁵¹

⁵⁵¹ RMKT 2: 19. 187-92 sorok.

Hasonló húrokat penget a főként Thuróczyt használó Székely is. A hun hagyományt szőröstől-bőröstől elfogadja, s a hunok történetét „Az magyaroknak historiájok” címén tárgyalja. Újdonsága a „Csaba testamentoma”, mely szerint Csaba kivonult népével Damasek istenre megfogadtatta, hogy Pannoniába újra visszatérnek és bosszút állnak atyja ellenségein. Nem tudni, mily forrásból vette.⁵⁵² Másik újsága pedig, hogy a visszatért magyarok elébemenő székelyeknek megadatja a nemességet, szabad székely öntudatára vall. A szabad székelység küzdelme a nemesi előjogokért az ő korában is napirenden volt. De mindig visszautasításra talált, mert nem tudták oklevelekkel bizonyítani.⁵⁵³

A magyarok őstörténetét illetőleg a reformátor Székely Istvánnak nincsenek fönntartásai, a pogány múltat vallási meggondolások nélkül fogadja el. Mihelyt azonban a magyarok „keresztyénné lünek”, bár a köznemesi magyar történeti fölfogás talaján marad, egyszeriben érvényesíti a reformáció felekezeti szempontjait is.

Szent István és László nála már közel sem oly egyértelműen pozitív alakjai a magyar történelemnek, mint mondjuk a szintén reformátor Farkas Andrásnál. Szent István jámbor vala és istenfélő, „de nem tudák ennek eleibe adni az írás szerint való keresztyénsíget”. Ebben közvetlenül nem ő a ludas, hanem az ő idejében regnáló „csókoló barátok”, vág a bencések felé, célozva Szent Istvánnak és Imrének az István-legendában leírt pannonhalmi látogatásakor történetekre. E barátok István királlyal sok klastromot és templomot csináltatának, püspökségeket alapítottának, mik a mai napiglan láthatók „de kollégiomot egyet sem, kibe az igaz tudomány meg tartatott, volna” - hangzik a vád, s vetíti vissza István korába reformációs szemléletét. Az „álnok barátok” saját malmukra hajtották a vizet, Székely mondásával élve: „Mert ki ki mind az ő fazekát szíttá, azért az magyarok csak római keresztyénné lünek”. (Persze, ha bizánci keresztyénekké lettek volna, azzal épp úgy nem volna megelégedve!) Bizony a pápa befonta István királyt, koronát küldött neki, „kit oztán az magyarok az pápa hazugsága után angyali koronának nevezének”.

László országlásáról és hadairól csupa jót ír, ám mikor Várad, illetve az ottani monostor alapítására fordítja a szót, mindjárt föllágaskodik benne a hitvitázó: „kinek az ő teste mind ez napigan ott vagyon, az papoknak nagy kereskedésökre, és istennek bosszúságára”. Mintha csak Szkhárosi Horvát Andrást hallanók.⁵⁵⁴

Az úgynevezett magyar szentek közül még legjobban II. Endre leánya, Erzsébet jár, „az kit az ő jámbor voltáért az kalendáriomba beírtak”. Minek köszönheti ezt a kitüntetést? Egy neki tulajdonított kijelentésnek, melyet Székely úgy tud értelmezni, hogy azzal a reformáció „fazekát” szíthatja. Erzsébet ugyanis, mikor egy szép arany feszületet mutattak neki, állítólag azt mondta: jobb lett volna, ha a rája fordított aranyat a szegények közt osztották volna szét, s készítettője arany helyett inkább szívébe *írat*ta volna Krisztust. Az oltárokat, képeket, szobrokat a templomból kihajigáló szakramentárius prédikátor a faragott képek hiábavalóságáról vallott tanítását, igazát érezte itt megfogalmazva; ezért kiált föl: „Bizony ilyen vallást soha egy pápa sem tött Krisztus felől.”

⁵⁵² Világkrónika 150.

⁵⁵³ Például a székelyek iránt 1559. szept. 12-én Gyulafehérvárt hozott artikulusok közt: „minthogy a székelyek semmi privilegiumot elő nem adtak, ő felségök semmi privilegiumot sem adhatnak nekik...” (Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. gróf Mikó Imre. Kolozsvár 1858. 3: 268.)

⁵⁵⁴ Szent László fejét ti imádjátok,
Szépen ezüstbe befoglaltátok,
Olaj az teste! mind azt mondjátok,
Evvel a nép közt ti kompládkodtok.
(RMKT 2: 226. 161-4. sorok.)

Nagy Lajosról igen magas a véleménye: jámbor fejedelem volt, mert úgy viselte fejedelemségének a gondját, mint azt tiszte megkívánta. Azt azonban már kevésbé jól tette, hogy Remete Szent Pál testét Velencéből a budai Szent Lőrinc kolostorba hozatá - „ha mi hasznát vette volna”.

Zsigmondot Husz János elítéltetése és a „huszt keresztyének” üldözése miatt rossz szemmel nézi, s szívbeli örömmel írja le, hogy Zsiska „istennek segítségéből igen megveré”. Egy másik balul végződött hadához pedig az alábbiakat fűzi: „nem ad való isten jó szerencsét az királynak, hogy az ő igyinek ellensége vala”. Albert szintén hadakozott a huszitákkal, ostromolta Tábor városát, „de három hónap múlván nagy szígyensíggel elpironga alóla, és semmit sem árthata az jámbor husztoknak”.

A Hunyadiak már egyértelműen pozitív hősök. Hunyadi János jámbor vitéz, „mindenbe oly erkölcsű, ki fejedelméhez illendő vala”. Nem talál, igaz, nem is keres rajta szeplőt. A nándorfehérvári ütközet tárgyalása kapcsán mégsem tagadja meg önnön magát, nem Hunyadi, hanem Capistranos János barát és a pápa rovására. Kapisztránt keresztes had toborzására Miklós pápa küldte, s oly hatalmat ada neki, ha valaki a keresztesek közül a harcban meghalna, „minden kítság nélkül üdvözljön, ha hite nem volna is. Ennek okáért mind azokat kintől büntül ódoztatá, ha anyját avagy atyját meg ölte volna is... de ebből igen keves haszon következik az keresztyénség ótalmára”.

Mátyásról osztatlan elismeréssel, lelkesedéssel ír: anyja méhéből természet szerint királyságra született, megvoltak benne mind azok az erények, amik a fejedelemben megkívántatnak, „kit ha az isten olyan hamar ki nem veszen vala ez világból, bizony rövid üdön mind az egész világot meg zendíti vala”, leigázza, mint egykor Nagy Sándor. Már uralkodása első évében négyfele háborúskodott egy időben, s mind a négy helyről egy és ugyanazon időben jelentették hadai győzelmét, „kin mind az egész ország nagy bizodalmat vön magának az ő hatalmas birodalmáról”.

Hétszer vezetett hadat „a római keresztyénség mellett az husztok ellen”, s ez neki még sincs bűnül felróva, mint Zsigmondnak és Albert királynak. Inkább ünnepli, hogy e hadakban „mindenszer győzedelmes lön”, s hatalma alá hajtá Morvát, Sléziát és Luzáciát, s ezek „meg esküdtek, hogy soha Magyarországtól el nem szakadnak”. Ellenségeit, mindig legyőzte, így, a lengyeleket is, valamint Fridrik imperátort, elfoglalta Német-Újhelyt és Bécset, „kik annak előtte soha töretést nem láttanak, kiknek csak Mátyás vevé el szüzességeket.”

S nemcsak a hadi dolgokban, hanem a nemes tudományoknak követésében is igen dicséretes vala. Ékes bizonyság erre nagyszerű bibliothékája, kibe mind e széles világról görögül, héberül és deákul írt könyvekből több ezret gyűjtetett be. István királlyal ellentétben ő kollégiumot is akart fölállítani, szándékában volt ugyanis, „hogy olyan tanóságnak helyet szerezzen itt ez országban, ki mind ez széles világot meg halagya.” Mátyás embe tervéről, hogy Budán egyetemet alapítson, Heltai Gáspár is tud. Erről - mint Krónikájában írja - még Brodaries István püspöktől hallott, kinél a leendő egyetem épületének tervrajzát is látta.⁵⁵⁵

Hogy Mátyás nagyságát, kiválóságát, emberségét és szellemességét minél teljesebben mutassa be, nem ragad meg Thuróczy krónikájánál, hanem a korabeli szóhagyományból is merít, leközli egy trufáját, melynek csattanója: a király „bevívé a szigíny embert az várba, és örök szabadságot ada neki, megajándékozván ennek felette ötöt”. S nem felejtí megjegyezni: „Eféle trufái sokak vadnak az Mátyás királynak, kikről én most többet nem írok”.

⁵⁵⁵ Heltai Gáspár Magyar krónikája. 1575. (Tizenhatodik Századbeli Magyar Történetírók. Szerk. Toldy Ferenc: Pest. 1854.) 533.

Mátyás uralkodása a régi dicsőség legszebb ragyogását jelentette, a csúcst. S a csúcsról már lefelé vezet az út. Mátyás utódának, II. Ulászlónak „hadai igen kevesek valának és igen szerencsétlenök, mert valahova indult, mindenütt veszített. Ennek idejében hajla meg Magyarországnak koronája, és lassan lassan az mit annak előtte való királyok kerestek vala, az mind el kezdte csúszni...”

Az 1514-es parasztháború Székely szerint a török ellen indult ugyan, de mikor Dózsáék meglátták a parasztnak nagy sokaságát, „azonhelyt el hagyák az törökre való igyekezetököt, és országot akarának magoknak venni”. Ezért fordították fegyvereiket a király, az urak és a nemesség ellen. Ezek Szapolyai Jánoshoz fordultak segítségért, s megesküdtek neki „egyenlő akarattal, hogy ha Lajos király gyermektelenül meg halna, tehát senki fejébe az koronát nem tennék, hanem csak az övébe”. Szapolyai meg is verte a keresztéseket, meglakoltatta a parasztság vezéreit: Dózsát a hajdukkal „nyersen megeteté”, nagybotú Lőrinc papot pedig nyárson megsütteté „mint egy malacot”.

A nemesség oldaláról értékeli a parasztháborút, s még e kegyetlen, embertelen megtorlás sem vált ki belőle részvétet, természetesnek tartja. Ha nem így volna, fölemelné ellene szavát, mint ahogyan a husziták érdekében fölemelte.

S jellemző, hogy Szapolyai János jogát a magyar királyi trónra szerinte épp a parasztnak leverésével szerezte meg, pontosabban azzal, hogy az urak ígérte föltételeknek eleget tett. Ezt a szerződést II. Lajos megszegte, mikor - 1521-ben - a trónt magtalan halála esetére sógorának, Ferdinándnak ígérte. Ehhez Lajosnak nem volt joga, „mert az királyi méltóságnak választása nem egy emberen áll, hanem mind az egész országon. Továbbá testamentom szerint is senki azt másnak nem hagyhatja, ha magtalan.”

Nyilvánvaló, kiket ért „mind az egész országon”: az urakat és a nemeseket. S Lajos király jogellenes szerződészsége beláthatatlan következményekkel járt: „Bizony e kötés támasztá Magyarországra ez nagy háborúságot, visszavonást és pártolást, ki regnál rajtunk Lajos király halálától fogva mind ez mostani ideig. Kit keresztsíkgort [a keresztes háborúkor] János vajdának kötének, most pedig Ferdinándus hercegnek: kiből minden ember eszébe veheti, honnan támadott Magyar országba az két király, és azok között való nagy háborúság, ki ez országnak teljességgel nem romlására, hanem fel fordítására lön.”

A közelmúlt megítélésénél a reformátor író nem hivatkozik sem az istenre, sem bosszuló kezére, mellőz minden vallásos irracionálét, s nagyon is racionálisan gondolkodik. Még a mohácsi csatavesztést is ily egyszerűen okolja meg: „Mert csak huszanöt ezer emberrel mene [Lajos király] szembe az harmadfél száz ezer emberrel”. Ő szíve szerint Szapolyai János pártján van, ki 1526-ban „mind az egész országtól királlyá választaték az ő fogadások szerint” - céloz megint az 1514-ben kötött egyezsége. 1527-ben Ferdinánd „egynehány uraktól behozaték Magyar országba János király ellen”, s Ferdinánd János királyt Tokajnál híveinek árulása miatt megverte és Tokajt elfoglalta. „Akkoron szakada ez ország kétfele, mert némely tartá János királlyal, némely pedig Ferdinándussal mind ez napiglan. Mely pártolás teljességgel az török kezébe ejté ez országot”.

A két király közti csetepaték feljegyzésszerű megörökítése után, melyben Szapolyai-pártisága lépten-nyomon megnyilatkozik, Buda elvesztéséről is beszámol röviden. A szultán azt állította, Buda várát csupán gyámi minőségében, ideiglenes megőrzésre vette át, s mikor az elhunyt király fia, János Zsigmond eléri huszadik esztendejét, visszaszolgáltatja néki... Székely szokásához híven egy közmondással mondja ki véleményét: „De igen nehéz az bényelt koncot az gyomorból kivonni!”

A továbbiak során a török magyarországi hódításainak számbavétele mellett Izabella királyné asszony és a királyfiú sorsát is szemmel kíséri, kiket 1552-ben Fráter György „baráti

álnoksággal kibeszéllett vala” Erdély országból. 1558-ban Izabella Bebek Ferencet és a két Kendit levágatta „istennek rendelése szerint”. Ezek a szakramentáriusok nagy pártfogójának, „az jó Petruit Péternek” ellenségei voltak, ugyanúgy, mint annak előtte Fráter György, ki érdeme szerint lakolt, s azért koncolták fel, „mert esmét hátra akarja vala a lovat fogni”.

Az azonban már nem istennek rendelése, hogy Ferdinánd császár vitézei rettenetes dúlást tettek a Tokaj környéki, szegénységen, nemcsak barmaikat hajtották el, hanem még a szőlőhegyeket is megszedték, elpusztították. Ez égbe kiált! „Kit az úr isten acél pennával adamáskübe [gyémántkőbe] íra be, hogy annak, emlékezete ölötte örökké bosszú állásra megmaradjon”, mennydörgi a gönci predikátor ószövetségi prófétaként. S ez a mennydörgés már a *Világkrónika* utolsó akkordjai közé tartozik.

Több írását már nem is ismerjük. Pedig volt egy-kettő még a tarsolyában. Ajánló levelében ugyanis azt írja Némethi Ferencnek: ha a *Világkrónikát* „oltalma alá veendi, tehát rövid napon ennél hasznosbakot, ha isten akaranga, ez mellé bocsátandom.” Ha a szakramentáriusok istenében meg is lett volna az ebbéli hajlandóság, az általunk nem ismert körülmények azonban kibocsátásukat már nem engedélyezték. Pedig Székely Istvánnak még lett volna rá ideje: Göncről Liszkára került lelkésznek, és csak 1563 decemberében tűnik el szemünk elől.⁵⁵⁶

5.

Ha jellemezni akarnám, legtalálóbban saját szavaival lehetne, mikkel ő John Wiclifet jellemezte: „jámbor vala és igaz tanító, miképpen most is könyvei meg mutatják”. „Pius et doctus”, sőt „vir doctissimus”. *Világkrónikája* (és ránk maradt másik két munkája) megmutatja, hogy az első reformátor nemzedék egyik legjelentékenyebb tudós írója.

Persze, nem mai értelemben vett író, hanem korának mércéjével. Kompilátor, s *Világkrónikája* is kompiláció. Mint már fentebb említettem, különböző auktorokat kivonatol, s e latin nyelvű kivonatokat fordítja magyarra. Azonban nem szolgai kompilátor és magyarító. A fölhasznált latin szövegeket megrostálja, világnézete szerint alakítja; kihágy belőlük vagy saját kútfejből hozzátold, végeredményében alkot. A kompiláción is átüt és átsüt a harcos reformátor erős egyénisége.

Miképp alakítja, gyúrja át latin példáját, az alábbi összevetéssel próbálom bemutatni. Thuróczy *Chronica Hungarorum*ának 48. fejezetében a „kormányzó úr”, azaz Hunyadi János Giskra elleni harcait mondja el. Ebből egy részlet magyar fordításban:

„Ezután a kormányzó úr újból fegyvereseket gyűjtött ama népeiből, akik a délvidéket védelmezték; ezeknek katonai virtusát és állhatatos hűségét már az előző csaták kísértései közt kipróbálta. Ezekkel jött, kemény ostrom alá vette és megadásra kényszerítette Giskra János ujonan emelt várát; a sági klastromnál, az Ipoly folyó mellett, valamint Galchur hegyén és Rozsnyó, valamint Szepsi városában. Megszállta Giskra János derencsényi várát, melyet Valgata nevű cseh védett az ő nevében. Völgyben feküdvén, új ostromlási módot talált ki; az erősség alatt magas gáttal zárta el a völgyet, felduzzasztotta a völgyön át folyó vizet. Mikor az áradás túlemlelkedett az erősség falain, mind a bennelevőket megfulladás veszedelme fenyegette: a várban levő csehek megadván a várat a kormányzó úr kezébe, maguk fogságba estek.”⁵⁵⁷

Hogy fogja ezt össze, mint alakítja Székely István?

⁵⁵⁶ Zoványi: Cikkei a „Theológiai Lexikon” részére... 443.

⁵⁵⁷ Thuróczy János: Magyar krónika. Ford. Geréb László. Bp. 1957. 143-4. Latinja: SRH 1: 263-4.

„Hatodik hada lön ezer négyszáz ötvenegy esztendőbe azon cseh ellen, ki [ti. Hunyadi] az alföldi hőseket vevé melléje, kikkel megszállá Ságot az Ipoly mellett, azután Gálcs hegyén való kastélyt rontatá el. Onnat jöve rozsnó bányai kastályra. Onnat az Szepessigbe valókra. Azután Derecsénre. Vala pedig ez egy mély völgybe, kinek az ő oldalát egy folyó víz mossa vala, kit a gubernátor reá gátoltata, és kiötté őket mintegy irgékét.”

A két szöveget összeolvasva, bárki előtt nyilvánvalóvá válik Székely kompiláló, illetve fordító módszere. A latin szövegből csak a valóban lényeges adatokat veszi ki, a töltelékét el mellőzve. S egy jól sikerült, telibe találó hasonlattal, vagy közmondással sorokat tömörít egybe.

Tömör, meglepő ízeket rejtő magyar stílusának legjellemzőbb sajátosság, az adágiumokkal (közmondásokkal) való gyakori élés. Dolgozatom folyamán már számosat idéztem belőlük; egy-kettőt azért még érdemes idejegyezni. A talmudban „minden kigyót békát kiáltanak az keresztyének ellen”. Nagy Lajos öccse legyilkolását megbosszulni Johanna ellen Nápolyba indult, „holott az figét az olaszokkal az számár allfeléből ki ki harabtatá”. Ferdinánd 1530-ban Buda várát sokáig ostromlotta, „de semmit nem tehete neki, mert Buda kűfalait belől emberhússal bérlötték vala meg”, azaz bélelték ki. Buda elfoglalása után a szultán „Török Bálintnak pedig örök tisztül ada Galatába egy tornyot”. Mindez a korabeli predikatori és köznemesi stílusnak volt a sajátossága, sőt bizonyos fokig követelménye. Még sem mondhatjuk, hogy Székely tudatos stilisztá; nagy gyakorlata van, jól, s néha szépen is fogalmaz, de ösztönösen.

S mi a helyzet a *Világkrónika* állítólagos székely nyelvi és stílbeli sajátosságaival? A könyv korrektora, a nyomtatás idején Krakkóban tanuló Vilmányi Libécz Mihály a *Pio lectori* címzett, két nyelven is megfogalmazott kísérő versében ugyanis Székely István magyarétól különböző székely szavaira és stíljére hívja föl a „jámbor olvasó” figyelmét:

Hogyha penig valamint az szónak móggya kilembez,
És az szóllásnak új folyamása leend:
Mindgyárt az régi székelyek nyelvére tekintsen,
Kiknek tiszta magyar nyelv maradéka vagon.
Ökösztök példát ez könyvbéli szóra keressen,
És tőlök módot mostani írásra vegyen.

Hogy a *Világkrónikában* melyek a székely tájszavak, tüzetes nyelvi vizsgálatra szorul még. De nem sok lehet. Ami pedig a „szóllásnak új folyamását” illeti, nem tudtam tetten érni. Azt hiszem, a fiatal egyetemi hallgató Libécz Mihály sem. Ő a Zemplén megyei Vilmányon született, nem volt székely származék. Honnan hát e meglepő „tájékozottsága” a székely nyelvjárásban és a sajátos székely stílusban? A *Világkrónikából*. De nem úgy és nem oly módon, mint beharangozza, és ahogy ezt irodalomtörténetírásunk is készpénznek veszi.

Az efféle kísérő versek természetrajzának ismeretében nyugodt lélekkel merem állítani, az alapötletet eme agyalmányához egyrészt Székely István vezetéckneve és székely származása adta Libécznek. S mint a könyv korrektora természetesen a *Világkrónikát* is átböngészte, s abban a 801. év alatt az alábbi, már egyszer idézett megállapítást olvasta a székelyekről „...még most is különböznek a több magyaroktól törvényekkel és írásokkal, kik hunniabeli módra székely bötüvel élnek mind ez napiglan”.

Székelynek ez a részlete Thuróczyra megy vissza, akinél kifejezetten megtalálható, hogy a „székely bötüvel” való élés a rovásírást jelenti.⁵⁵⁸ Székely István megfogalmazásából ez korántsem derül ki ily világosan; a „külömböznek... írásokkal” kifejezés, ha nagyon csűrjük-

⁵⁵⁸ „Hi, nondum Scythicis literis obliti, eisdem, non encausti et papyri ministerio, sed in baculorum excisionis artificio, dicarum ad instar, utuntur.” (SRH 1:78.)

csavarjuk, és ha éppen akarjuk, nem csak a fizikai betűvetésre, hanem *fogalmazásra* is érthető és értelmezhető. Libecz a jelek szerint így értette, helyesebben: félreértette; s máris készen állt kísérő versének újszerű mondandója, mellyel a könyv szerzőjét megdicsőítette. Ennek belső logikája: a szerző székely, sőt a neve is az, másrészt a székelyek írása különbözik a magyarokétól, tehát ennek a *Világkrónikában* is meg kell mutatkoznia. Ha kell, akkor meg is van! A székelyek, s így Székely István is hunniabeli módra írnak, mi sem biztosabb tehát, minthogy a „tisztá magyar nyelv maradéka” náluk vagyon, s tőlük kell venni „módot mostani írásra” őket kell követniök mostani íróinknak.

Vilmányi Libecz tudós koholmányát a hasonszőrűek valószínűleg méltányolták, s Székelynek is hízelgett, követőre azonban aligha talált.

Annál több olvasóra talált a *Világkrónika*. Közel másfél századig buzgón olvassák, kijegyzetelik saját krónikájukba, mint tette ezt a XVI. század hatvanas éveiben Borsos Sebestyén.⁵⁵⁹ Fölhasználja Heltai Gáspár is *Magyar krónikájában*.⁵⁶⁰ A Csaba testamentoma és a „Damasek isten” innét kerül át a reformátorok és az utókor köztudatába. Szenczi Molnár Albertnek egy nagyszombati polgár küldi meg mint féltve őrzött kincsét. Olvassa protestáns és pápista egyaránt. A főtmaradt példányok kéziratos széljegyzetei megőrizték a jámbor olvasók nem mindig jámbor véleménynyilvánításait: Székely tévedéseinek, elírásainak helyreigazítását, s a katolikus olvasók ócsárló, dühödt glosszáit.

A krakkói egyetemet járt szerző Krakkóban nyomtatott világtörténetét lengyelre is lefordították - 1620-ban. De lengyel fordításban nem került könyvsajtó alá.⁵⁶¹

Az utókor lassan elfelejtette. A múlt században Toldy Ferenc próbálta föltámasztani, kiadva a *Világkrónika* magyar történeti anyagát, de még ezt sem a maga egészében.⁵⁶²

Heltai Gáspár fanyar humorral elegy malíciával bökdösi meg kora Magyarországnak „fejedelmeit” és urait, hogy azok mit sem törődnek a magyar múlt feltárással, nem segítik a magyar történetírókat, pedig „méltók is volnának ezek böcsületre, kik ebben munkálkodtanak, és munkálkosznak, hogy az magyarok az ő nyelvekben megláthassák az ő elejeknek jeles históriáit: de kevesen találtnak, kik valami hálaadósággal lönnének az szegény jámborokhoz. Mit tehetünk? Olyan volt mind kezdettől fogva az világ”. Olyan volt, de nem olyan ma. Még az elmúlt századok szegény jámboraihoz is hálaadósággal vagyunk, mint ezt ékesen bizonyítja Székely István *Világkrónikájának* fakszimile kiadása, melyhez e tanulmány kísérettel íratott.

(Kísérőtanulmány Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól, Krakkó, 1559. facsimile-kiadásához.)

⁵⁵⁹ Erdélyi történeti adatok. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár 1855. 9-18.

⁵⁶⁰ Horváth János: A reformáció jegyében. 52.

⁵⁶¹ Cronica Krotka Stefana Szekelego z Wegierskiego jezyka na polski przetlumaezono przez P. Jablonskiego. 1620 die 20 julii w Przemyслу - Ossolineum 6/14 kézirata. E kézirat jelenleg hiányzik. (Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Ossolinianae Leopoldensis. Lwow 1881. Tom. I.)

⁵⁶² Tizenhatodik Századbeli Magyar Történetírók. Szerk. Toldy Ferenc. I. Székely István Magyar krónikája, 1558. Pest. 1854. 2-66. - Ld. róla Zsilinszky Mihály: A magyar történetírás kezdete. Székely István krónikája. Századok 1878. 784-9.

A Mátyás-vers

A *Filológiai Közlöny* 1964. 3-4. összesített száma két egymással szomszéd kis cikket közöl. Az elsőt - *A vitatott Mátyás-dal és a néphagyomány* - Mészáros István írta, a másikat *Hír 1527-ből I. János király választását dicsérő népénekről* - a folyóirat szerkesztője, Kardos Tibor. Bár címük mást-mást ígér, tárgyuk és célkitűzéseik azonossága vérségi kötelékként kapcsolja őket egymáshoz. Csupán módszerben különböznek valamelyest. Mészáros cikke aggályosan pontosnak, aprólékosnak látszik, adathalmazsal is szolgál. Kardosé - ami a cikke lényegét illeti - egyetlen adatra épített, merész szerkesztmény.

Kardos a bevezető mondatokban körvonalazza cikke okát és indokát: „...olyan adatra találtam, mely lényegében eldönti, de úgy látszik, tovább is viszi, a „*Pesti gyermekek utcai éneke 1458-ból*” hitelességének kérdését. Bár szerintünk a hitelesség kétségbe vonására, mint Gerézdi Rabán könyvéről (A magyar világi líra kezdetei) az Irodalomtörténeti Közlemények 1964. I. számában írt bírálatomból is kiderül (116-118), komoly ok eddig sem volt...”⁵⁶³

Mivel a továbbiakban „*lényegében*” nem dőlt el semmi, idézett bírálatából pedig egészen más derül ki, komoly ok készlet arra, hogy vitába szálljak Kardossal, valamint a vele egy sorban küzdő Mészárossal. A félreértések elkerülése végett vagyok kénytelen föl hívni az esetleg gyanútlan vagy rosszul értesült olvasó figyelmét, hogy a jelen esetben nem holmi csirkeperről van szó, nem is gyermeteg mikrofilológusok kakaskodásáról egy ártatlan i betű miatt. Sokkal többről: egy szerény, önmagában nézve jelentéktelen „dal” keltezése ügyén és ürügyén egymással szembenálló tudományos nézetek, álláspontok és módszerek csapnak össze.

Az - önmagában - jelentéktelen versecske pedig korántsem jelentéktelen, ha valóban 1458-ból való. Ebben az esetben a legrégebb, szövegileg föntmaradt, magyar nyelvű világi versünket tisztelhetjük benne, hisz a rákövetkező, töredékes magyar éneket több mint 30 esztendővel megelőzi. S ebből a versből, ha a XV. század középi datálás kétségtelen, korai magyar világi költészetünkre stb. messzemenő következtetéseket lenne szabad, sőt kellene lehoznunk.

Kardos többek között ezt a verset is felhasználta egyéni elgondolása, az ún. „huszita koncepció” támasztékaul, igazolására. Ő tehát akkor, midőn e „népének” 1458-ra való keltezése mellett kardoskodik, még ha nem is mondja ki, saját elképzelése mellett kardoskodik, pontosabban: annak rehabilitációját készíti elő. Egy kis cikk itt, egy másik ott, s ezekre aztán „amint már megírtuk”, „miként megmondottuk”, „mint X. Y. könyvéről írt bírálatomból kiderül” stb. bevezetésekkel úgy lehet hivatkozni, miként a hívő hivatkozik a szentírássra. És észre sem vesszük, s az ajtón egyszer már kitessekelt „huszita koncepció” az egész szobát elfoglalta.

Egy tudományos vitakérdés vagy álláspont újrajelentkezését természetesen nem szabad eleve visszautasítani, ezért vesszük vizsgálat alá Kardosék új, illetve újból felsorakoztatott régi érveit.

1.

A magyar világi líra kezdetei (Bp. 1962.) című könyvemről írt bírálatában foglaltakra Kardos úgy hivatkozik, mintha az a Mátyás-vers datálása körül - szerinte - alaptalanul támadt kétségeknek még a bárányfelhőit is elfújta volna.⁵⁶⁴ Tehát kénytelen-kelletlen itt kell kezdenem.

⁵⁶³ FK 1964. 394.

⁵⁶⁴ ItK 1964. 116-8.

A magyar világi líra kezdeteiről írván szükségszerűen szembe kellett néznem a több mint 50 esztendeje gyanúsak tartott Mátyás-verssel is. Mint már előttem többen, például Riedl Frigyes, Turóczi-Trostler József és Horváth János, én is arra az eredményre jutottam, hogy e versike nem lehet XV. századi. Ennek bizonyítására felsorakoztatott érveimről, melyek valójában csak részben az én érveim, azt állapítja meg Kardos, hogy „nem szellemtelenek, ha nagyon vitathatóak is”. S mindjárt neki is áll vitatásuknak, és lényegében hármat vesz össze alá.

Az *első*: (Gerézdi) „arra a megoldásra jut, hogy Benczédi hamisította az éneket Turóczi szövege alapján. Teljesen elhanyagolható momentumnak tartja, hogy Benczédinél egy sorral több van és e sornak semmi nyoma sincs Turóczi szövegében, de az sem jut eszébe [ti. Gerézdi-nek], hogy hiszen Turóczi lépten-nyomon felold latin prózájában hősdalokat, mondákat, énekeket. Tehát nagyon elfogadható, hogy ugyanazt a dalt oldotta fel latin prózává, elhagyva az utolsó sor vallásos klauzuláját, amit Benczédi feljegyzett”.

Több ízben írtam a Mátyás-versről, s éppen ezért nem tudom, melyik írásomban lelte meg Kardos „azt a megoldást”, mely szerint én Benczédit hamisítónak minősítem. Egy „ügyes filológus”, aminek engem Kardos minősít, ily durva anakronizmusra nem vetemedik. Legfeljebb az teheti meg, aki nem tudja, hogy a XV. és XVI. században pénzt, oklevelet hamisítottak ugyan, de verset soha. Mai szemléletet vetít vissza a XVI. századba, s ezt ráadásul még nekem tulajdonítja.

Közhelyeket ismételtek: a korabeli írók, versszerzők és fordítók önkényesen bántak mások latin vagy nem-latin szövegeivel. Ez volt az általánosan bevett gyakorlat. Csupán egy példát a számtalan közül: mit „mivelt” Balassi Marullus tavaszénekével! Pedig meg is mondja: „Marulus poeta azt deákul írta, ím én pedig magyarul”. Benczédi Székely a szokottnál pontosabban tette át magyar versbe a Thuróczy *Chronica Hungarorum*-ában talált „jelszavakat”. Ezért tartom „teljesen elhanyagolható momentumnak” a Kardostól felhánytorgatottakat.

Kardos tanáros pedantériával lépten-nyomon eszembe juttatja, ami éppen eszébe jutott, - *ergo* mi mindennek kellett és illett volna nekem is eszembe jutni. Válaszom: én nem szoktam mindazt, ami éppen eszembe jut, papírra vetni. Csak azt, amit bizonyítani vagy valószínűsíteni is tudok.

Kardos *második bizonyítéka*, „mi szerint valóban Mátyás megválasztását köszöntötték e dallal”: „Ilyen bizonyítékot szolgáltat a vers formája, az *ősi tizenhatos, a legarchaikusabb magyar dallamok és ritmusképletek egyike*. Először Kodály fedezte fel, és használta a Székely fonóban 1932-ben, majd Lajtha László publikálta e dallamforma egész bokrárt a hozzá tartozó versekkel 1943-ban. (Újra megtalált, magyar népdaltípus, Kodály Emlékkönyv, 1943. 219-34)...”

Az „ősi nyolcas”-ról volt és van tudomásunk, a körötte rajzó problémákkal egyetemben. Az „ősi tizenhatos”-ról azonban mindeddig nem tudtunk. Sőt arról sem, hogy ez: „a legarchaikusabb magyar dallamok és ritmusképletek egyike”. Állította ezt valaha is valaki? A tanúkul idézett Kodály és Lajtha ugyanis nem. Hát akkor ki?

Lajtha László a Kardos idézte kitűnő cikkében az 1940-41-ben végzett széki gyűjtéséből azokat a 16 szótagból álló dallamokat közli és dolgozza fel, „amelyek teljes és hiteles népi alakban először itt kerültek elő”.⁵⁶⁵ Eredményeit az igazi tudós mértéktartásával és lelkiismeretességével így összegezi: „A széki 16-os dallamok megtalálása igen szerencsés lelet volt. Elég nagy számban kerültek elő, énekes és hangszeres alakban, megfigyelhettük használatukat, sőt bepillanthattunk variálódásuk titokzatos folyamatába is. *Még sem, tudtunk határozottan erre az egyszerű kérdésre felelni hogy keletkeztek, honnan jöttek, hangszeres avagy énekes*

⁵⁶⁵ Kodály-emlékkönyv. Bp. 1943. 219.

eredetűek-e? 16-osaink felvetik az énekelt és a hangszeres zene egymásra való hatásának sajnos még alig ismert problémáját. Sokat várhatunk az elkövetkezendő gyűjtésektől, hiszen biztosan előkerülnek még máshonnan is 16-osok. Adatokat fog hozni a hangszeres zene alaposabb vizsgálata is. *De akkorra se várjunk egyszerű, tömondatokba összefogható megoldást. Ma már tudjuk, hogy a néprajzi kérdésekre nem lehet egyszerű állítással vagy tagadással felelni...*⁵⁶⁶

Abban, hogy Kardos elolvasta Lajtha László cikkét, az illendőség tiltja kételkednem, - hisz cím szerint idézi. Ha meg elolvasta, miért idézi kritikai megjegyzés nélkül? A Lajthánál olvasottak ugyanis nem igen kedveznek az ő igazának: állításait teszik valószínűtlenné. Bírálóm elhallgatja, hogy a 16-os *ősi*-vé ütése, valamint ennek a „legarchaikusabb magyar dallamok és ritmusképletek egyiké”-vé való kinevezése saját, egyéni leleményének a gyümölcse. E gesztus nem kifogásolható; gusztus dolga. A baj csak ott kezdődik, hogy mindezek elhallgatásával az igazolás, a bizonyítás kötelezettsége alól is felmentést ad önmagának, és a cáfolat ihletében fogant „rögtönzését” megvesztegető módon (nagy nevekre és művekre hivatkozva) úgy tálalja, mintha az rég elfogadott, közismert tudományos tény, igazság vagy axióma volna.

De ha netán - post festa - a bizonyítandókat bizonyítani is tudná, ami nem valószínű, *második bizonyítéka* akkor sem elfogadható. Érvelésének gondolatmenetét valahogy így lehetne rekonstruálni: a Mátyás-vers 16-osokban van írva; az ősi 16-os a „legarchaikusabb magyar dallamok és ritmusképletek egyike”; következésképp: a Mátyás-vers is ősi, azaz XV. századi, s hogy még pontosabbak legyünk, 1458-ból való. A Mátyás-vers ezen az alapon akár XI. századi is lehetne. Kardos érvelésmódjának szervi hibája, hogy circulus vitiosus-t alkalmaz. Ez pedig sohasem tartozott a helyes konklúzióra vezető szillogisztikai figurák közé.

Annak elfogadtatását, hogy e formailag meglepően fejlett technikájú: pontos metszetekkel és a kötött szótagszám szigorú megtartásával készült kitűnő ritmusú versike valóban a XV. század közepéről való, csak valóban megbízható érvekkel és gáncstalan érveléssel lehet elérni. Annál inkább, mert XV. századi keltezését, származtatását illetőleg Riedl Frigyes óta - közel 60 esztendeje - minden valamire való magyar irodalomtörténésznek, aki ezzel a kérdéssel foglalkozott, kétségei voltak és vannak, - kivéve Geréb Lászlót, Mészáros Istvánt és Kardos Tibort.

Harmadik érve annak cáfolatára született, amit a Székelynél található „kiált”, illetve a Thuróczy latin szövegében ezzel testvér *clamaret* szavak kapcsán próbálok bizonyítani, hogy a versike nem ének, hanem szövegvers. „Ellene kell mondanunk a szerzőnek - írja Kardos -. Van ugyanis egy énekfajta, melyet e szóval jelzett a középkori egyház és a magyar régiség: a dallamos deklamáció, dallamos kiáltás.”⁵⁶⁷

Íme, a cáfolat hevében, s egy füst alatt cáfolatul is, egy - előttünk - eddig ismeretlen, új magyar énekfajta született, gazdagítva régi magyar költészetünk szegényes műfaji kelléktárát. Persze, ennek az új magyar énekfajtának egyetlen, s egyben mintadarabja: *A pesti gyermekek utcai éneke 1458-ból*.

De hogy ez valóban „dallamos kiáltás”-e, illetve, hogy egy rímekkel ellátott, a fő- és melléksormetszeteket pontosan betartó, kötött szótagszámmal ékes versike miért és minemű érvek és ismérvek alapján minősíthető át „dallamos deklamáció”-vá, annak tényszerű bizonyítását a bírálatszerző - úgy látszik - feleslegesnek tartotta, mert szót sem ejt róla.

⁵⁶⁶ Uo. 233.

⁵⁶⁷ ItK 1964. 117.

Másról annál többet. A magyar *kiált* szóról „önkéntelenül” eszébe jut az éjszaka csöndjét fölverő kakas kiáltása, az éjjeliőr óránkénti éneke és a „dunántúli Kulcs-pusztát a Csepel-szigeti Makáddal összekötő révjárat” révészének ordibálása: „Gyerünk át, haj!” Mire az utasok: „Mögyünk má’, haj!” S nehogy bárkinek is kétségei támadjanak-e kiáltások „dallamos deklamáció” voltát illetőleg, - be is bizonyítja: „Úgy mondják, mikor rákérdeznek: Tessék mondani, *kajátott-e* má’ a révész?”

S mivel „a dallamos deklamációnak, a »kiáltás«-nak középlatin hagyománya is van”, egy Sergius pápától eredő szöveg, illetve a *Halotti beszéd*, meg Du Cange *Glossarium*-a elvezet minket a Sanctgallen-i kaland »bortól áttüzesedett« magyarjai közé, mert „a *clamabat*-nak pontosan megfelel a *horridissime diis suis vociferabat*”. S mindjárt azt is megtudjuk, hogy a *vociferare* szót a klasszicitás „egy liviusi hely szerint” énekelni értelemben is használta. Ezzel már bent is vagyunk a magyar ősköltészet teljében, hisz a Sanctgalleni-i borzalmas kiáltások „a dallamos deklamációtól miben sem különböztek”. Táncról, birkózó versenyről is szó esik. Mindez megint oly közel esik az ókorhoz, hogy: „Meg kell említenünk, hogy e dallamos deklamáció mint ének a legszorosabb rokonságban van a görög-római *acclamatio*val, amelynek ugyancsak volt dallamos vonalvezetése...” A rosszmájú olvasó szeretne „közbekajátani”: Tessék mondani, a dallamos deklamációnak volt olyan válfaja is, amelynek nem volt „dallamos vonalvezetése”? De nincs rá ideje, mert Kardos már Eisenstein hatalmas filmjénél a Rettegett Ivánnál tart...⁵⁶⁸

Miután sokat és sok mindenről beszélt csapongva, de nem sokat mondva, semmit meg nem cáfolva; semmit be nem bizonyítva, - mint aki dolgát jól végezte, több „érve” nem lévén, kimondja a megfellebezhetetlen ítéletet: „Más szóval Turóczi és Benczédi Székely nemhogy az énektől elütő dolgot akartak volna kifejezni, hanem éppen azt: énekes deklamációt! Így hát a Pesti gyermekek utcai éneke eredeti mű, nem Benczédi Székely hamisítása, pontosabban énekes deklamáció és 1458-ból való!”⁵⁶⁹

2.

Mészáros István már korábban is mondott véleményt a Mátyás-versről, de csak mellékesen, alaposabb bizonyító anyag nélkül.⁵⁷⁰ Mostani dolgozata, mely Kardos perújító és a további meglepetéseket beharangzó cikke előtt töri az utat, már csak erre a kérdésre összpontosít, a „vers keletkezésével kapcsolatos néprajzi vonatkozásokat” állítva előtérbe.⁵⁷¹

Mészáros - amellet, hogy új szempontokat is alkalmaz és sok adatot hoz - világosan és közérthetően fogalmaz, alig van pongyola vagy félreérthető mondata. Nem akar többet adni, többet mutatni, mint amije van. És mindazt, amije van, takarosán elrendezve, az utolsó szegig kiteszi a kirakatba. Egyszóval: eszményi ellenfél, öröm vele vitatkozni. Nincs szükség tehát az apró részletekre is kiterjesztett, bonyolult vitára; a leglényegesebbekre szorítkozhatunk.

Abban egyetértünk, hogy a Székely István *Világkrónikájában* (Krakkó 1559) található *Mátyást mostan választotta...* kezdetű versike és Thuróczy János latin *Chronica Hungarorum*-ában (1488) Mátyás választása kapcsán közölt „jelszavak” közt belső, vérségi kapcsolat van. Ezen a ponton azonban szét is válnak véleményeink. A két „szöveg” közt valóban föntálló

⁵⁶⁸ Uo.

⁵⁶⁹ ItK 1964. 118.

⁵⁷⁰ FK 1963. 168-9.

⁵⁷¹ FK 1964. 389-394.

kapcsolat - szerintem - okozati: Thuróczy latinját szedte versbe Székely; s ennek szükségszerű folyománya, hogy a vers XVI. századi.

Nem így Mészáros: „Thuróczi emlékezetből idézte és rögzítette latin nyelvű krónikájában harminc év távlatából az egykor hallott, magyarul énekelt dal leglényegesebb mondanivalóját, Székely viszont a teljes szöveget őrző szájhagyományból merített”.⁵⁷² Vagyis Mészáros szerint: mind Thuróczy, mind pedig Székely *ugyanazt a dalt* „rögzítette”, ki-ki a maga idejében és a maga módján.

Mészárosnak ezt az álláspontját, mely lényegében Kardos álláspontja is, - dato sed non concessio - elfogadom vitaalapnak. S ezután már föl is tehetjük azt a két szorosan összefüggő, lényegbevágó kérdést, melyet Mészáros így fogalmazott meg: „Gondolhatunk-e egyáltalán éneklésre, énekelt dalra Thuróczy szövegét („puerorumque coetus hincinde cursitans loqueretur et alta voce clamaret...”) olvasva? Énekeltek-e pesti gyerekek Mátyás királlyá választásakor?”⁵⁷³

Egyelőre ne feleljünk se igennel, se nemmel, inkább idézzük a maga egészében Thuróczy idevágó teljes szövegét; nem úgy, mint Mészáros, ki a szövegösszefüggésből erőszakosan kiszakított részletet közöl, s ezt nevezi ki „Thuróczi szövegé”-nek, s mint majd látni fogjuk, nem véletlenül.

Thuróczy az adott helyen azt beszéli el, hogy a Hunyadi-házzal ellenséges főurak miként adták be derekukat, majd így folytatja: „...et quid facerent nisi ut annuant, *dum omne Hungaricum vulgos latas civitatis per plateas deambulans puerorumque coetus hincinde cursitans loqueretur et alta voce clamaret*: Mathiam volumus esse regem, hunc nostra pro tutela deus elegit, hunc quidem et nos eligemus”.⁵⁷⁴

Érdemes ezt a latin szöveget előbb Geréb László, majd pedig Mészáros István fordításában is adni. Geréb magyarítása a következő:

„De mit tehettek volna egyebet, mint hogy beleegyeznek? *Magyarország egész népe a város széles utcáit járta, a gyerekek mindenfelé csapatostul futkostak és nagy hangon lármáztak*: Mátyást akarjuk királynak, isten adta oltalmunkra, mi is őt választjuk!”⁵⁷⁵

Mészáros korábbi tanulmányában adja saját fordításában (a jegyzetben pedig latinul) a teljes szöveget, az alábbi körítés kíséretében „Az utcán vonuló mendikáló diákok Mátyást dicsőítő dalt énekelnek, de nemcsak bent a házakban, hanem az utcán csoportosuló néptömegek előtt is.” - S most jön a fordítás:

„(Pest) *egész magyar népe a város utcáira özönlött, s a gyermekek csapatai: egyik helyről a másik helyre igyekezve szavalták és harsogó hangon énekeltek*: Mátyást akarjuk királynak, isten rendelte őt oltalmunkra, válasszuk meg őt mi is!”⁵⁷⁶

Bár Geréb fordítását a nyomdába adás előtt átnézte, s nevével fémjelezte Kardos Tibor; Mészáros István pedig - úgy tudom - középkori neveléstörténettel is foglalkozik, tehát hivatból kitűnően kell tudnia latinul, mégsem árt Thuróczy szövegét újólag lefordítani magyarra:

⁵⁷² FK 1964. 389.

⁵⁷³ Uo.

⁵⁷⁴ Schwandtner, SHR 1: 284.

⁵⁷⁵ Thuróczy János: Magyar krónika Ford. Geréb László. Az előszót írta és a fordítást átnézte Kardos Tibor. Bp. 1957. 174.

⁵⁷⁶ FK 1963. 168.

(A főurak) „mit tehettek volna mást, mint hogy igent mondanak, *miközben a város utcáin föl-alá járkáló egész magyar lakosság és az ide-oda rohangáló gyereksereg [egyre] mondogatta és nagy felszóval kiáltozta: Mátyást akarjuk királynak, Isten választotta őt oltalmunkra, és mi is őt választjuk!*”

Fordításom pontos, mind értelmileg, mind nyelvtanilag híven követi, visszaadja Thuróczy latinját, mely egy többszörösen összetett mondat: középlatin körmondat. Számunkra a jelen esetben csak az általam kiemelt rész a fontos, ez pedig körmondatnak csupán *egy tagmondata*. E főlisorolást tartalmazó tagmondatnak két alanya van, s az alanyoknak melléknévi igenévvel kifejezett jelzője (*vulgus deambulans*, illetve *puerorum coetus cursitans*), és mind e két jelzős alanyra *egyaránt* vonatkozó kettős állítmánya (*loqueretur et alta voce clamaret*).

A latin körmondatnak ebből az egy tagmondatából mind Geréb, mind Mészáros kettőt gyárt. Főnt sem akadnék rajta, ha a mondat értelmén nem esnék súlyos sérelem. Gerébnél a *vulgus* jelzőjéből (*deambulans*) lesz az első tagmondat állítmánya (*járta*), a *coetus puerorum* jelzőjéből (*cursitans*) pedig a másodiké (*futkostak*), s ehhez csatolja még az eredeti állítmányt (*lármaztak*), mégpedig olyan megfogalmazásban, hogy kizárólagosan csak a második tagmondat alanyára vonatkozik. Ezáltal az eredeti latin mondat jelentése teljesen megváltozott. Gerébet - szubjektíve - még föl tudnám menteni: közismerten gyors munkás volt, s latinul sem tudott valami fényesen. A fordítást átnéző Kardosnak azonban ez az értelmezés saját elgondolását erősítette, alátámasztotta.

Geréb „hamisítását” egy kis jóakarattal ki lehet magyarázni. Mészárosét azonban még a legnagyobb sem. Nem azért, mert a Kardos-i vélekedések szellemében fogant, hanem: mert tudatos és céltudatos „műalkotás”. Ennek érdekében az általa eszkábált második tagmondatban a latin szöveg melléknévvel kifejezett jelzőjét (*cursitans*) ő már nem is külön igei állítmánnyá, hanem a cselekvés módját kifejező határozói igenévvé (*igyekezve*) alakítja át. Ezáltal az eredetileg mindkét alanyra vonatkozó kettős állítmányt (*loqueretur et alta voce clamaret*), melyet a prekonceptió szellemében szintén hamisan fordít (*szavalták és harsogó hangon énekelték*), még szorosabban, kizárólagos hatállyal köti az általa előállított második tagmondat alanyához (*a gyermekek csapatai*).

Mielőtt végső szót kimondanánk, tegyünk még egy utolsó próbát, mert mint Mészáros írja: „Érdemes azonban dalunkkal kapcsolatban Bonfini tudósítását jobban szemügyre vennünk”.⁵⁷⁷

Antonio Bonfini nagy humanista történeti munkájában (*Hungarorum rerum decades IV et dimidia*) jórészt Thuróczy *Chronica Hungarorum*-át írja át, bővíti ki, s nagy szerencsénkre ezt teszi ama részletnél is, melyre Mészáros hivatkozik. Már ezért is érdemes továbbfolytatni Mészáros főntebb megkezdett mondókáját: „Szerinte [ti. Bonfini szerint] a királyválasztó tanács Mátyást uralkodóvá tevő határozatának meghozatala előtt »a pesti gyerekek már napokkal előbb kiáltozták ezt az utcán, tereken«. Ő tehát kétségtelenül a dalnak azt a változatát ismerte, amelyik Mátyás királlyá választásáról mint befejezett tényről beszélt. Tehát a kortárs is tud erről a szövegváltozatról, nemcsak Székely, száz esztendővel később. Másrészt Bonfini nagy nyomatékka emeli ki, hogy a királlyá tett Mátyásról szóló éneket több nappal a megválasztás előtt énekelték a gyermekek...”⁵⁷⁸

Ha nem értettem félre Mészáros Bonfini értelmezését, akkor a magyar történetet megíró olasz kortárs-humanista szerint „ezt”, vagyis a mi „dalunk”-at, azaz a Székely István *Világkrónikájában* (1559) olvasható Mátyás-verset, illetve annak változatát a pesti gyerekek valóban

⁵⁷⁷ FK 1964. 391.

⁵⁷⁸ Uo.

énekelték. Így hát a Thuróczy latin szövegét humanista stílusban átíró és kibővítő olasz Bonfini erről a *tényről* jobban volt értesülve, mint a kisebb kancellária magyar ítélőmestere?

Mészáros most is idéz, idézi Bonfini, magyarul; nem jelzi, de megállapítható, hogy Geréb László (nem teljesen hív) fordításában. Szokásához híven az idézett részt most is kiszakítja a szövegösszefüggésből. Tehát ismét vissza kell mennünk az eredetihez, melyet különben Mészáros is közöl jegyzetben: „In sequenti deinde die in secreto conventu unico omnes assensu Mathiam regem declararunt, *quem* aliquot ante dies *vulgus puerique Pestani* per compita, vicos et fora passim *exclamarunt*”. Magyarra fordítva: „Aztán a következő napon a titkos tanácsban valamennyien egyhangúlag királlyá választották Mátyást, akit [már] néhány nappal előbb *a nép ÉS a gyerekek* szerte az utcasarkokon, utcán és tereken [királlyá] *kiáltottak ki*”.

Egy mondattal utóbb ezt is írja Bonfini „*Infantium plebisque clamores* ab adversariis nunquam reprimi potuere...” Ezt Mészáros már sehol sem idézi, pedig Geréb fordításában magyarul is olvasható.

Szárnyaló képzeletűnek kell annak lenni, aki - a tényekkel dacolva - Bonfini szövegéből mindazt ki tudja olvasni, amit abból Mészáros könnyűszerrel kiolvasott. Ő különben most is hű maradt eszményeihez és önmagához: Pest város egész magyar lakosságát - a már Thuróczy kapcsán tárgyalt módon és módszerességgel - most is „elsikkasztja”, úgyis mondhatnánk: kizárja az általa felállított dalárdából.

Mészárosnak ez a ténykedése több mint önkényes: akarva akaratlan közeljár a hamisításhoz. A közel egykorú latin nyelvű emlékek szerint, amelyekre mind ő, mind pedig Kardos hivatkozik, Pest város apraja-nagyja tüntetett Mátyás királlyá választása mellett: felnőtt és gyermek egyaránt, ugyanazon a módon és ugyanazt - kiáltozta... Vagy tán Pest város „egész magyar lakossága” is énekelt? Ha ugyanis Thuróczy és Bonfini textusai szerint a gyermekek énekeltek, akkor - Thuróczy és Bonfini textusai szerint - a felnőtteknek is énekelniök kellett! Ezt azonban Mészáros (sőt még Kardos) sem meri állítani. Ezért van szükség a *plebs*, a *vulgus* kiiktatására, és máris csupán csak az éneklő ifjúság, a „coetus puerorum” van talpon a vidéken.

A homokzsákok kirepültek a léghajó kosarából, egyre távolodunk a szegényes valóságtól; elkezdődhet az alkotó képzelet szabad szárnyalása: „Az utcán vonuló mendikáló diákok Mátyást dicsőítő dalt énekelnek, de nemcsak bent a házakban, hanem az utcán csoportosuló néptömegek előtt is”.⁵⁷⁹ Mészáros mondatán, ha Thuróczy netán ma is élne, bizonyosan eltűnődne: „Fránya garaboncs deákjai, milyen ördögi praktikával tudtátok megcsinálni, hogy az utcán vonulva is, meg a házakban is - egy időben énekeljete? De mit kerestek ezek az ördögfiak az üres házakban, hisz a lakók - mint megírtam - mind az utcákon tolongtak?”

Ugyanígy el lehetne tűnődni „a néphagyományok törvényszerűségeinek ismeretében” talált megnyugtató megoldásán, „amely a vers keletkezésének idejére is rávilágít”.⁵⁸⁰ Mészáros azt is tudja, hogy a Mátyás-vers „a gyermekjátékdalok áthagyományozásának törvényei szerint élte életét még a XVI. században is”.⁵⁸¹ A „középkori diákszokások” ismeretében pedig ezt írja le: „A dalt, minden valószínűség szerint, énekes játék keretében is előadták, megfelelő helyen és alkalommal szereposztásos játék kísérője lehetett”.⁵⁸² Ezekután már az sem volna meglepő, ha Mészáros jóvoltából e „játékdal” - melynek családfáját I. Ulászlótól Ferenc Józsefíg kimutatja - daljátékká rukkolna elő.

⁵⁷⁹ FK 1963. 368.

⁵⁸⁰ FK 1964. 390.

⁵⁸¹ Uo. 391.

⁵⁸² Uo. 390.

A néphagyományok törvényszerűségeinek ismeretén kívül filológiai érvei is vannak, mégpedig Thuróczy latin szövegével kapcsolatos megállapításaimat, értelmezésemet cáfolandó. Hogy a *coetus* és a *puer* mi mindent jelentett a középlatinységben, eddig is tudott volt. Thuróczynál a *puer* csak iskolásgyereket jelenthet? Bonfini aztán tudott latinul: Thuróczyt - átírva, a „pesti gyerekeket” hol „*pueri Pestani*”-nak, hol meg *infantes*nek (*Infantium plebisque clamores*) írta, pedig az *infans* nem az „iskolásgyermek” műszava.

A *loqueretur et alta voce clamaret* „helyes” értelmezése kapcsán figyelmeztet: „Bele kell azonban néznünk a korabeli liturgikus szerkönyvekbe is”. Mielőtt beléjük nézne, előbb kifejti, hogy Thuróczy miért nem a *cantare* (=énekelni) igét használta az idézett igék helyett. Azért nem, mert a *cantare* csak a díszesebb dallamokkal kapcsolatban szerepel és „az bizonyos, hogy a gyermekek sebtében betanult, izgatottan, szétszórt figyelemmel énekelt, az utca zajától zavart dala előadás tekintetében igen távol állhatott a pest-budai templomok kórusainak szépen hangzó éneklésétől”.⁵⁸³

Majd közel egy lapnyi adatot közöl. Aztán az eredmény: „Mindezek ismeretében úgy tűnik, hogy az »alta voce dicere« nem esik messze a *Chronica Hungarorum* szóhasználatától, sőt egészen közletről rokon az »alta voce loqui«, »alta voce clamare« jelentésével. A krónika kifejezése tehát nem zárja ki, hogy egyszerű melódiájú, recitáló, talán egymásnak felelgető - mai gyermekdalainkhoz sokban hasonló - éneket énekeltek 1458 januárjában a pesti gyermekek”.⁵⁸⁴

Oly sok adat közlése után az „úgy tűnik, hogy”-gyal való mesterkedés önmagában is fölér egy kisebb önbírálattal! Nem is szólva a „nem zárja ki”-ről. Az egykorú szerkönyvekből vett adatok egyetlen szépséghibája, hogy nem esnek egybe a *Chronica Hungarorum* szóhasználatával: a sok „*dicat*”, „*dicat*”, „*dicitur*” közt egyetlenegy „*loquitur*” vagy „*clamat*” nem akad. A Missalék és Antiphonalék helyett nem lett volna érdekesebb (és érdekesebb) a *Chronica Hungarorum*ba „belenézni”? Egy író „szóhasználatát” mégis csak a saját írásai alapján szokás meghatározni, és nem a liturgikus szerkönyvekből.

Thuróczy nemcsak a vitatott helyen, másutt is használja könyvében a *loquitur* igét, mégpedig a *canit*-tal (=énekel) szembeállítva, tehát az *énekel* jelentést mereven kizáró értelemben. A Kont-mondát megőrző híres fejezetében olvasható: Kont, „*quem nostrum aevum, viribus et virtute non mimus praeclarum, nedum loquitur, verem et resonanti lyra canit*”.⁵⁸⁵ Nem kevésbé ismert helyről hozok példát a másik vitatott szóra is. Szent László és a nőrabló kun viadalának leírásából: „*clamavit itaque sanctus dux Ladislaus ad puellam et dixit...*” Vagy tán e szó itt is „egyszerű melódiájú, recitáló éneklést” jelent?

Több cáfolandó nem lévén, jöjjön hát a zárszámadás. Mészáros első kérdésére - „Gondolhatunk-e egyáltalán éneklésre, énekelt dalra Thuróczy szövegét olvasva?” - kénytelen vagyok igennel felelni, hisz - íme a bizonyosság - mind Mészáros, mind Kardos „Thuróczy szövegét olvasva” éneklésre, énekelt dalra - gondolnak. Ellenben ha ugyanezt a kérdést nem szabadosan, hanem szabatosan fogalmazzuk meg: „Következetesen gondolkodó ember gondolhat-e egyáltalán éneklésre, énekelt dalra Thuróczy latin szövegét olvasva és megértve? akkor határozott nemmel kell válaszolnom, ugyanúgy, mint a második, már félreérthetetlenül fogalmazott kérdésre: Énekeltek-e a pesti gyermekek Mátyás királlyá választásakor?”

Ha ez így van, már pedig - mint fentebb be is bizonyítottam - így van, akkor bármily súlyos, nem lehet, sértő a végső következmény sem: Mészáros „dolgozatát” fölösleges volt megírni, de talán még fölöslegesebb volt - egy nagymúltú akadémiai folyóiratban - 1964-ben közölni.

⁵⁸³ Uo. 392.

⁵⁸⁴ Uo. 392-93. I. Kiemelés tőlem: G. R.

⁵⁸⁵ Schwandtner, SRH 1: 220.

Thuróczy és Bonfini tehát kidőlt a sorból. Ez ügyben rájuk hivatkozni, az ő nevüket nagy felszóval kiáltva csatázni már aligha lehet. És a *Pesti gyerekek utcai éneke 1458-ból*? E cím és e címet létrehozó és fönntartó fikció, mint minden fikció előbb utóbb, - a lomtárba kerül. E cím alatt nyilvántartott versike, amely miatt eddig már annyi tinta folyt, természetesen marad, ha nem is lesz oly nagy becsülete, mint hogyha 1458-ban született volna. E vita kapcsán is annyi szó esett róla, hogy már illik személyesen bemutatni őt.

Székely István Krakkóban kinyomatott *Világkrónikájában* látott napvilágot 1559-ben. Székely az 1459. esztendő alatt (helyes dátum: 1458!) Mátyás királlyá választását tárgyalva, ezt írja:

„... Szilágyi Mihált ez ország gubernátorrá választotta vala, míg az Hunyadi Mátyás magát birhatná. Kin [ti. Mátyás királlyá, választásán] mind az egész ország lőn nagy örömben, kinek választása korán még az gyermekek is alá fel járván az uczán azt kiáltják vala:

Mátyást mostan választotta mind ez ország királságra,
Mert ezt atta isten nekőnk menyországából ótalmunkra,
Azért mies választottuk mint istennek ajándékát,
Kiből isten dicsirtessék és örökre mondjuk: Amen.”

Székely *Világkrónikája* lényegében négy-öt latin nyelven megírt történeti műből kiszabdalt jegyzetek, kivonatok reformatori szempontok, elgondolás vezette évkönyvszerű (annalisztikus) összeállítása, azaz kompiláció. A nem egykorú magyar anyagát - kevés kivétellel - Thuróczy 1488-ban kinyomatott *Chronica Hungarorum*ából vette. Nem fejezeteket fordít, nem nagy részleteket vesz át; latin forrását - könyve műfajának megfelelően - nagyon erősen lerövidíti, mondhatni a lényegét adja. Persze, amit ő tart lényegnek. Az 1459. év alatt 20 sorban foglalja össze Thuróczynak a Mátyás megválasztásáról írt egész fejezetét (Caput LXIII. De electione domini comitis Mathiae in regem).

Ha kompiláló módszerét akarnám jellemezni, akkor sem tudnék jobb miniatűr példát a versikét bevezető és minket is közlő érdeklő mondatánál: „Kin mind az egész ország lőn nagy örömben, kinek választása korán még az gyermekek is alá fel járván az uczán azt kiáltják vala...”

Már az első tagmondat is Thuróczy latinjára megy vissza. Ő ugyanis fejezetének második felében ecseteli a Mátyás megválasztásán támadt országos örömet: „Cum autem *communis populi* devenit ad notitiam: *omne Hungaricum vulgus magno prae gaudio exultabat...*” Tegyük csak mellé Székely magyarját: „Kin mind az egész ország lőn nagy örömben”. Pontos fordítás, még az „*omne Hungaricum vulgus*”-nak „mind az egész ország”-gal való visszaadásán sem lehet találni kivetnivalót, főképp ha a „*communis populus*”-ra is gondolunk. A továbbiak miatt még csak azt kell itt megjegyeznünk, hogy Thuróczy az idézett szöveg folytatásaként azt írja: a harangok mindenütt zúgtak, mindenütt fuvola és énekszó zengett „*in laudem Dei.*”

A második tagmondat latinja Thuróczy LXIII. caput-jának ama részében olvasható, ahol még a megválasztás előtt, illetve a választási huzavonák alatt történt események tárgyaltnak: az utcákon tüntető tömeg, *s köztük az efféle alkalmakról elmaradhatatlan gyerekhad is*, Mátyás mellett teremt közhangulatot, hogy ezzel is nyomást gyakoroljon a Hunyadi-fiú megválasztását ellenző oligarchákra. („...dum *omne Hungaricum vulgus latas civitatis per plateas deambulans puerorumque coetus cursitans loqueretur et alta voce clamaret...*”)⁵⁸⁶

⁵⁸⁶ Schwandtner, SRH 1: 284.

Székely - nem hiába kompilátor! - a latinban olvasottakat, csöppet sem törődve az időrenddel, a Mátyás megválasztásán támadt országos öröm pompás példázataként kamatoztatja: „kinek választása korán *még az gyermekek is fel alá járván az uczán azt kiáltják vala...*” („választás korán” = megválasztásakor).

Szinte elegendő a kiemelt (latin és magyar) szövegrészekre rátekinteni, s a vérrokonság már nyilvánvaló. Igaz, hogy az „omne Hungaricum vulgus”-t Székely nem fordítja le, mert egyrészt már az első tagmondatban lefordította más összefüggésben, másrészt a latin *que*-nek megfelelő *még... is* kapcsolat szerint a mondat értelmébe úgyis bennefoglaltatik, hogy nemcsak a gyermekek, hanem „omne Hungaricum vulgus” is kiáltozta a jelszavakat. A „civitatis”-t meg minek fordítaná, hisz ő már nem Pest „egész magyar lakosságá”-ról óhajt beszélni, Thuróczy Pestjét ugyanis „mind az egész ország”-gá tágította ki.

Ennek értelmében tehát a továbbiakban nem is a pesti gyerekekről van szó, mint Thuróczynál, hanem „mind az egész ország” kiáltozó gyerekeiről! S ezek a gyerekek már nem a középkori Pest fegyelmezetlen, ide-oda rohangáló (*cursitans*) utcakölykei, hanem a szigorú protestáns iskola fegyelmezett, felnőttökhöz illően alá-feljárkáló (*deambulans*) „gyermekei”, azaz iskolás-diákok, kiket a prédikátorok gyakran felhasználtak „Isten ígéjének” hírverésére is, miként Szkhárosi Horvát András írja 1546-ban:

Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok isten akaratját,
Mert mind pap, *deák, gyermek*, hegedős nagy nyilván *kiáltják*.⁵⁸⁷

S a szakramentárius prédikátor nem tagadja meg volt iskolamester önmagát: a Thuróczynál talált választási jelszavakat a már megválasztott Mátyást ünneplő, vallásos kicsengésű magyar verssé alakítja át. Mégpedig úgy, hogy a versike indítását, azaz első sorát („Mátyást mostan *választotta* mind *ez ország* királýságra”) részben a verset megelőző magyar mondata sugallta: „Szilágyi Mihált *ez ország* gubernátorrá *választotta* vala”; részben pedig a felnőttek és gyerekek szájába Thuróczy adta jelszó eleje: „*Mathiam* volumus esse *regem*”. A vers második és harmadik sora - kisebb betoldásoktól eltekintve - megfelel a *Chronica Hungarorum* latin-jának: „...*hunc nostra pro tutela eligemus, hunc quidem et nos eligemus*”,

Mert *ezt* *atta* *isten nekönk* menyországból *ótalmunkra*,
Azért mies választottuk mint istennek ajándékát...

A harmadik sor második felét, meg a negyediknek kegyes istendicséretét a protestáns prédikátor adta hozzá. A négy hosszú verssorra a jelszavakból amúgy se futotta. S a hozzáadás sem teljesen független - mint fentebb említettem - a Thuróczynál olvasottaktól.

E négy soros versike mint vers még a korabeli mércével mérve sem sokat érő. Csupán szabályos, tiszta ritmusa, szigorúan kötött szótagszáma és pontos sormetszetei, azaz verseléstechnikai fejlettsége érdemel figyelmet. A verseléstechnikai fejlettségnek ez a foka már a XVI. századi, Balassit megelőző magyar versköltés sajátja.

4.

Már csak Kardos cikke van hátra, melyben ő bejelenti: „...a *Diarii* XLIV. kötetében olyan adatra találtam, mely lényegében eldönti, de úgy látszik tovább is viszi a »Pesti gyermekek utcai éneke 1458-ból« hitelességének a kérdését.”⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ RMKT II. köt. 207.

⁵⁸⁸ FK 1964. 394.

Az adat nem érdektelen. Egy Magyarországon járt velencei hírszerző 1527. március 27-én kelt leveléből való, mely levelet az udinei kormányzó küldte meg hivatalból a Signoriának, s így került be Marino Sanudo Diarii-jába. A hírszerző Frangepán Kristóffal is beszélt: „Interrogando se la persona del re amato de la nobilita et popolo, response de si. Et che li hongari cantavano una canzon che *Idio havea preservato la sua persona per deliberar il paese de aliena nation*”.⁵⁸⁹ Kardos Tibor fordításában: „Megkérdezte őt, vajon a király személyét szereti-e a nemesség és a nép, azt felelte, hogy igen. És a magyarok egy éneket is énekeltek, hogy *Isten megtartotta az Ő személyét, hogy megszabadítsa az ő országát az idegen nemzetektől*”. A fordítás talán még pontosabb lenne így: „...az országot az idegen nemzettől.” És ebben az esetben az „idegen nemzet” csak Habsburg Ferdinándra, illetve németjeire érthető és értendő.

Az említett király - mint Kardos megállapítja - Szapolyai János, akit a magyar rendek egy része 1526 novemberében a székesfehérvári országgyűlésen választott magyar királlyá. Kardos valószínűnek tartja, hogy a hírszerző által említett ének erre az alkalomra készült, de az I. János által 1527. március 17-re meghirdetett országgyűlésre felvonuló nemesség „befolyásolására [is] énekeltek a szóbanforgó éneket”.

Hogy ez utóbbi alkalommal énekeltek - az bizonyos, hisz a hírszerzők mindig a legfrissebb „anyagot” szokták összeszedni. S nagyon valószínű, hogy erre az alkalomra is szerezték - 1527-ben. Ezt támogatja szövegértelmezésem is, melyet a Kardos-fordítás javításaként adtam. Ferdinánd, kit 1526. december 16-án a pozsonyi országgyűlés kiáltott ki magyar királlyá, 1527 első hónapjaiban már készült a Jánossal való leszámolásra. János meg országgyűlést hirdetett március 17-re, tehát nagy szüksége volt a Ferdinánd elleni hírverésre.

Miért van szüksége Kardosnak eme ének szereztetésének szükségtelen antedatálására? Azért, mert: „Szerpe olyan volt, mint az iskolásgyermekek 1458-i énekének és nagy a valószínűsége annak, hogy nem is erre az alkalomra készült, hanem immár az 1526-i novemberi fehérvári királyválasztó országgyűlésre.” És mire alapozza ezt a nagy „valószínűséget”? „A szóban forgó adatot *figyelmesen olvasva* ugyanis megtaláljuk a szövegben a polémia nyomait...”⁵⁹⁰

A „szöveg” egy 13 szóból álló „énekkivonat” melyet ráadásul egy lényeges szónál még pontatlanul is fordít. Ember legyen a talpán, aki ebben a „szövegben” Kardoson (és esetleg Mészároson) kívül megtalálja azt a *polémiát*, melyet - saját érdekében - nem is idézek.

Ő azonban idézi „a Mátyás király választására szerzett 1458-i éneket”, azaz Székely István Mátyás-versét. Sőt - a gyöngébbek kedvéért - a négy sort még kivonatban is adja: „A rövid versnek az a közlendője, hogy az egész ország választotta királyt *isten adta a nemzet oltalmára*. Mint isten ajándékát fogadták, és így is választották meg.”

S ezután következik egy olyan „elemzés”, amely Kardos ezirányú gazdag munkásságában is párját ritkítja: „Nos, Marino Sanudónak János királyt illető adata egybevág a Mátyást választó ének mondanivalójával: »Isten megtartotta az Ő személyét« az ország érdekében, hogy megszabadítsa azt az idegen nemzetektől, az ellenségektől. A főntebb említett választási harc érvelésébe beillő változatról van szó: János királyt ezúttal nem »adta isten nekünk menyországából ótalmunkra«, hanem megtartotta »isten nekünk... ótalmunkra«. S ahogy Mátyást, mint isten ajándékát választották meg, nyilván ugyanúgy János királyt is, mint akit isten a nemzet számára tartott meg »ótalmunkra.«”⁵⁹¹

⁵⁸⁹ Uo. 395.

⁵⁹⁰ Uo. 396.

⁵⁹¹ Uo.

A Marino Sanudónál talált „adat” az ének teljes szövegét közli, illetve említi, hogy az ott közölt kivonatféle egyúttal a teljes szöveg is? És ugyanúgy egy strófányi mint a Mátyás-vers? Az olasz textus szerint is bizonyos, hogy az ének említése annak a kérdésnek köszönhető, melyet a velencei hírszerző Frangepán Kristófhhoz intézett: „vajon a király személyét szereti-e a nemesség és a nép”? Ekkor hozta fel Frangepán példának, bizonyosságnak ezt az éneket, a kérdésre mintegy válaszul tartalmát röviden, bizonyára nem idézve, hanem summázva. Elvégre akár húsz strófás is lehetett! S akkor mi minden egyéb lehetett benne, mely már nem adna ily „biztos” alapot egy - legalább is kétes provenienciájú - versikével való összevetés megejtése után messzemenő következtetések levonására.

„Mindennek alapján - vonja le Kardos a következményeket - *az a benyomásunk támad*, hogy a Mátyás választására mondott ének nem akkori szerzemény volt, hanem hozzátartozott a királyválasztások, vagy koronázások szertartásához, illetve azoknak hagyományos kísérő jelensége volt, és egy alapszöveget variáltak esetről esetre, uralkodóról uralkodóra, aszerint, hogy választották is, vagy csupán felkenték és megkoronázták, de minden esetben összefüggésbe hozták a megpróbált magyar nép védelmével, s az isten kegyelméből uralkodó királyok mennyei támogatásával. *Úgy véljük*, a krónikában, a magyar királyszentek latin himnusaiban és a magyar nyelvű Szent László-énekekben is világos nyomait találjuk ennek, és a hagyomány alkalmasint még régebbre nyúlik vissza. De erre még visszatérünk.”⁵⁹²

Tehát - ezek szerint - a Mátyás-ének nem is 1458-ból való, hanem még korábbi „közkincs”, melyet talán már Szent Istvántól kezdve, ki tudja meddig, minden koronázáson kötelező volt elénekelni, mert a Mátyás-ének nélkül nem is koronázás a koronázás?! Tréfálkozik, vagy mindezt komolyan gondolja? Kardos - sajnos, nemcsak ebben az egy esetben - oly nagyszerű palotát húzott fel, amelynek mindene megvan, mindene fölösen ragyog, éppen csak az alapjai hiányoznak: levegőben lóg. Mit tartsunk tehát arról a páratlan képzelőerővel megalkotott „felépítmény”-ről, amely nem létező alapokra épült? S mit tartsunk arról a koncepcióról, amelynek ily megbízható támasztékai vannak?

Nem én, hanem Aragon írja: „Az ember önnön méltóságának [is] tartozik azzal, hogy elképzeléseit rendelje alá a tényeknek, ne pedig a tényeket idomítsa, bűvészmutatványok árán, elképzeléseihez, legyenek ezek még oly tetszetősek is”.

(Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 478-86.)

⁵⁹² Uo. 396-7. - Kiemelés tőlem: G. R.

A lator-ének

„Óvakodtunk attól - írja Eckhardt Sándor -, hogy Dézsi Lajos nyomán ismeretlen szerzőktől származó verseket Balassi Bálint számlájára írjunk, s így még Függelékünkben sem közlünk olyan darabokat, amiket ő [ti. Dézsi], minden alaposabb ok nélkül, II. kötetében [B. B.] neve alatt közölt.”⁵⁹³ A kiváló tudós, akitől annyit tanultunk és akinek a Balassi-kutatás a legtöbbet köszönhet, régi irodalmunk kedvelőit 1951-ben örvendeztette meg a nagy reneszánsz-költő műveinek kritikai kiadásával. Ennek *Függelékében* - mintegy ráadásként - még külön csemegevel is szolgált: „Ugyanitt adjuk ki újra, magyarázattal együtt az eddig Rimay János neve alatt szereplő *Balassa János énekét*, melyről kimutatom, hogy Balassi Bálint apja szerzeménye vagy az ő számára készült, amivel érdekes bepillantást nyerünk a B. B. előtti magyar szerelmi költés rejtelseibe”.⁵⁹⁴

Na végre! - kiáltottunk fel boldog örömmel - íme, itt az első fecske: az első valamire való, épen maradt szerelmes versünk Balassi Bálint előtről. Méghozzá a legilletékesebb helyről, a „szerelem költője” családjából. Analógia, persze, adódott: egyszeriben a cahorsi kalaposmester-költő, Jean Marot meg a fia, Clément jutott eszünbe. Már az erővonalat is láttuk, hisz ahol az apa ily telivér szerelmes verssel áll elő, (a „vagy az ő számára készült”-ről máris megfeledkeztünk, miként erről néhány sorral alább maga Eckhardt is megfeledkezett!) - nem csoda, ha ott a fiú már a csúcsra hág...

Kételkedni ki kételkedett volna, mikor a közismert aggályoskodók is bólogattak. Eckhardt súlyos érvei és finom, tetszetős érvelésmódja a *Balassa János* éneke hovatarozandóságát - akkor úgy látszott - egy és mindenkorra eldöntötték. Ezek után, mi sem természetesebb, irodalomtudományunk az Eckhardttól bizonyítottakat készpénznek vette, és hitte mai napiglan. Sajnos, nem áll módomban letagadni, magam is. Könyvem „virágének”-fejezetében.⁵⁹⁵ Szerencsémre: csak csínján és csupán egyhelyütt. Így mondandóm lényegén semminemű csorba nem esett. Egyébként a „solymocskárul” írt énekét Balassi János (1518-1577) szerzeményeként mutatja be az egyetemi oktatás céljaira készült *Szöveggyűjtemény*,⁵⁹⁶ és ugyanezt teszi *A magyar irodalom története* c. kézikönyv 1964-ben megjelent I. kötete.⁵⁹⁷

Balassi-könyvön dolgozva, az előmunkálatok során - szükségszerűen - az „apa éneke” is nagyító alá került, a verset Balassi Bálint apjának tulajdonító Eckhardt-tanulmánnyal egyetemben. Vizsgálódásaim eredményét, a leglényegesebbekre szorítkozva, az alábbiakban összegezem.

1.

A szóban forgó vers a *Rimay János verseskönyvének* nevezett kézirat 2. kötetének 34. lapján található. Rimay szerzeményének tartották, s az ő neve alatt adták is ki.⁵⁹⁸ Eckhardt érdeme annak megállapítása, hogy az említett kézirat nem Rimay, hanem az unokaöccs Madách

⁵⁹³ Balassi Bálint összes művei. (BÖM). Összeállította Eckhardt Sándor. Bp. 1951. 1: 277-8.

⁵⁹⁴ A vers közölve: BÖM 1: 147. - Az idézet: i. m. 1: 278.

⁵⁹⁵ *Gerézi Rabán: A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. 279.

⁵⁹⁶ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. I. rész. Középkor és reneszánsz. Második jav. és átdolg. kiadás. Bp. 1963. 319.

⁵⁹⁷ *A magyar irodalom története*. Főszerk. Sőtér István. Bp. 1964. 1: 440.

⁵⁹⁸ Rimay János munkái. Kiadja Radványzsky Béla. Bp. 1904. 35.

Gáspár autográfja, aki maga is versszerző volt. A kézirat, a jelek szerint, a XVII. század harmincas éveiből való.

Mi vezette Eckhardtot abban, hogy a vers, szerzőségét Rimaytól elvitassa? A fő fogódzót az ének címe (*Balassa János éneke solymocskájáról*) adta, melyet még erősített a versben található két konkrét utalás: „Az én solymocskám *Palojtán* vagyok”, illetve, „*Kékkői* kapun hozzam bejárhatnál...” Vagyis a három szilárd pont: Balassa János, a Hont megyei Palojta és e falutól egy mérföldre fekvő Kékkő, mely a Balassiak vára volt.

Eckhardt szerint: csak „két Balassa János volt, aki Kékkővel vonatkozásba hozható. Egyik Balassi Bálint apja, másik a fia.” Ez utóbbi - 1601-ben - 16 éves korában halt meg Boroszlóban, „s így nem szolgálhatott e fejlett erotikájú vers alanyául”. Különben is Kékkő várába, melyet 1575-ben elfoglalt és 1593-ig kezében tartott, majd kivonulásakor felrobbantott a török, „az egyedül törvényes Balassa-ág az Andrásé ül be, a törvénytelennek mondott Jánosnak [B. B. fiának] ott nem volt keresni valója. Zsigmond [B. András fia] 1612-ben építi újjá”.⁵⁹⁹ És eme tények alapján a konklúzió: „Az ének, mely címe szerint is Balassa János éneke, tehát nem vonatkozhat másra, mint B. B. apjára, ki valóban Kékkő ura és lakója volt hosszú éveken át. Az a feudális jellegű főúri idill, ahol a solymár kifejezések szolgáltatják a költemény alapgondolatát, csak itt és akkor játszódhatott le Kékkő és a szomszédos Palojta között. Már pedig Rimay János 1573-ban született, tehát négyéves volt, mikor B. János meghalt és így bajosan ismerhette a várúr szerelmi ügyeit. S mivel semmi fogódzónk nincs arra, hogy B. B. írta volna apja használatára ezt az éneket, nincs okunk kételkedni abban, hogy Bálint apja is írt szerelmes énekeket...”⁶⁰⁰

Valóban nincs okunk kételkedni? Csak abban az egy esetben nincs, ha a Madách Gáspár által a XVII. század harmincas-egyvenes éveiben leírt vers minden kétséget kizáróan Balassi Bálint apjának tulajdonítható, illetve tulajdonítandó. Eckhardt az első, aki ezt bizonyítani próbálta, sőt, ragyogó elmeéllé és fölkészültséggel szemlátomást be is bizonyította.

Anélkül, hogy a fentebb vázolt érvelés rejtett buktatóin fennakadnánk, bonyolult vizsgálat helyett csupán kiindulópontját (alaptételét) vessük alá egy egyszerű teherpróbának. Tehát: csak „két Balassa János volt, aki Kékkővel vonatkozásba hozható”? Eckhardt érvelésének gáncstalan volta és igaza ezen áll vagy bukik.

Szerintem bukik, mert az ő figyelmét - saepe et magnus dormitat Homerus - egy Balassa János elkerülte. S ami még nagyobb súllyal esik a latba: ez a János a verset ránk örökítő Madách Gáspárnak (1590?-1647) úgy húsz évvel fiatalabb kortársa is volt.

A családfa kutatás XI. Jánosként tartja számon. Levéltári kutatás híján alig tudunk valamit róla.⁶⁰¹ Apja az a Zsigmond (1572-1623), aki Kékkőt 1612-ben újjáépíttette. A család ott is lakott, és - mint egy 1616-ban tett tanúvallomásból tudjuk - a kékkői predikátor volt az, „ki Balassy [Zsigmond] uramnak fiait tanította”.⁶⁰² A szülők - Balassa Zsigmond és Zborowski Erzsébet - 1595-ben házasodtak össze, három fiuk és egy lányuk született. A legidősebb fiú, András 1623-ban nősült. János és húga ekkor még kiskorú; s apjuk ez év februárjában bekövetkezett halála után az anyának minden követ meg kellett mozgatnia „a két kis árva védelmére”, nehogy testvéreik őket mindenükből kisemmizzék.⁶⁰³ Magnificus Joannes Balassa

⁵⁹⁹ BÖM 1: 278.

⁶⁰⁰ Uo.

⁶⁰¹ Nagy Iván: Magyarország családjai... Pest 1857. 1:127.

⁶⁰² Balassa Zsigmondról ld. uo. 1: 124-5. - Horányi, Alexius: Nova memoria Hungarorum. Pars I. Pestini 1792. 262-6. - Barabás Samu: Balassa Zsigmond támadása. TT 1881. 561.

⁶⁰³ Rimay János összes művei. Összeállította Eckhardt Sándor, Bp. 1955. 413.

nevével (felesége Zay Erzsébet) legközelebb az 1649. évi országgyűlés decretumának 49. articulusában találkozunk.⁶⁰⁴

Hogy a félreértetésnek még az árnyékát is elkerüljem, sietek leszögezni: az így elárvult ének apaságát nincs szándékomban Balassa XI. János nyakába varrni. Sőt, egyik Balassiéba sem.

2.

A „Balassa János éneke” - cím csak abban az esetben volna komoly (de ekkor sem perdöntő!) érv valamelyik Balassa János szerzősége mellett, ha nem címül szolgálna, hanem a versfőkbe volna rejtve. Régi énekköltésünk gyakorlata szerint - a kolofón mellett - a költő nevének a versfőkbe „kalapálása” szolgáltatta a „szerzői jogvédelmet”. Csupán néha fordul elő, de előfordul, hogy nem a valódi szerző neve van a versfőkben szerzőként föltüntetve, hanem a megrendelőé, aki aztán a verset sajátjaként továbbította szíve választottjának. Amennyiben tehát a versfőkben „X. Y. éneke” vagy ehhez hasonló találtatik, az - nyelvtani terminussal élve - genitivus subjectivus-nak minősítendő. Ugyanez a minősítés már korántsem állja meg a helyét, ha az „X. Y. éneke” verscímként jelentkezik! Ebben az esetben - a szabályt erősítő egy-két kivételtől eltekintve - genitivus obiectivus.

A legkorábbi példa: *Cantio Petri Berizlo*. Ez a latin című magyar propagandaének Boriszló Péter horvát bán és pécsi „pispek veszedelmét” énekli meg. Szerzője azonban nem Beriszló Péter, mint a cím után - mai szemmel nézve - várható volna, hanem Szabatkai Mihály, aki a versfőkben megadja - latinul - a nevét, a kolofónban pedig a névén kívül a versszerzés körülményeit és idejét is: „...szerzé... ezerötszáz tizenöt esztendőben”.⁶⁰⁵ S hogy a Balassicsaládból is hozunk példát: Balassi Bálint az egyik versét „Az *Toldi Miklós éneke* nótájára” írta. Ő legalább úgy tudta, mint mi, hogy nem Toldi Miklós egy bizonyos versének dallamát használja fel sajátjának megírásakor, hanem Ilosvai Péter közismert énekéét, mely „az híres és nevezetes” Toldi Miklós jeles cselekedeteiről szól.⁶⁰⁶

Még csak egy példát a felsorolható sok közül: *Bendő Panna komáromi asszony éneke*.⁶⁰⁷ Ez a „fajtalan életű” szép serfőzőnét „dúdolja” ki vaskos szabadszájúsággal. A versszerző megbotránkozással elegy szívbeli örömmel teregeti ki a komáromi Kleopátra szennyését, kinek még a „lovászkák is a hasadra hágtak”, és akinél, ami az ifjakat illeti, egy a fontos: „Ütője ha nagy, vele örömet hálsz”. Az idézetekből is látható, hogy sokban rokon *Balassa János énekével*.

Már lelőhelyük azonossága is az esetleges vérrokonság gyanúját kelti. *Balassa János éneke* - mint tudjuk - „Rimay János verses-könyve” 2. kötetének 34. lapján foglal helyet, Bendő Pannáé pedig az ezt megelőző 33-on díszeleg. Miként az egész füzetet, e két verset is Madách Gáspár vetette papírra. A szomszédság pusztá ténye önmagában nem sokat mond, hisz az egykorú másoló szuverén módon, ízlése és lehetőségei szerint válogatja, illetve írja le a kezéhez került divatos énekeket. Valahogy úgy, mint manapság a kamaszlánykák a slágerek bárgyú szövegeit. Itt azonban az egymásmellettségénél többről van szó: a két vers nemcsak műfajilag rokon, hanem stílbileg is - olyannyira, hogy egyazon szerzőre kell gyanakodnunk.

⁶⁰⁴ Magyar Törvénytár. 1526-1600. 267.

⁶⁰⁵ *Gerézdi*: i. m. 64.

⁶⁰⁶ BÖM 1: 279.

⁶⁰⁷ Kiadva: Rimay János munkái. 129-130.

A *Bendő Panna éneke* - aposztrófokkal - a férfifaló serfőzőnét teszi csúffá; emez pedig - magának Balassa Jánosnak szájába adván a szót - a palójtai „solymocska” után koslató hősszerelmezt neveti és nevelteti ki. Az elsőnek a szenvedő hőse nő, s ráadásul polgárasszony, ki a „pesténi hév vízben” kamoka ködmönben feszített, majd meg „egy ingben sétálván”, megjátszotta a főrendű hölgyet. A nemesi versszerző direkt módszerrel, jó vastagon számlálja elibénk Bendő Panna „fajtalan életét”.

Balassa János kifigurázása trágárnak legalább olyan trágár, mint a mindenki Pannájának kiéneklése, sőt ocsmányabb, mert körmönfont, öncélú malackodás. Azonban nem megbélyegző szándékú, nem közvetlen mocskolódás. Kebelbeliről, sőt a „nagyságosok” rendjébe tartozóról lévén szó, a versszerző közvetett eszközökkel él, játékos, pajtáskodó hangot üt meg, a nemesi udvarok borozó férfi társaságának dévajkodó hangját. E férfi társaságokban a trágár tréfa járta, s a legfőbb téma a nőügyek, meg a szeretkezés.

Álszent „együttérzés”, cinkos kajánság lappang e vers bokrának megette: tilosban jár a Jánosunk, s micsoda hévvel! Az „ész nélkül szükös járó bolondként” való gyalog ballagások Palójtára - úgy látszik - nagy port vertek fel a környék kúriáiban, s bízvást teli szájjal csámcsogtak rajta. Oly eseményszámba ment, hogy az udvarházak „Lövi Árpád”-ja e nagy szerelmet meg is örökíti.

Ahány strófa, annyi rejtett vagy nem rejtett obszcén utalás. Mekkora röhejt válthatott ki például már az indítás, az első versszak is abban a Kékkő környéki nemesi társaságban, ahol mindenki tudta, hogy a solymocska „szivin”, stb. mi értendő.

Az én solymocskám Palójtán lakik,
Sziviben szerelmem nő igen nagyon,
Belőle ikrája foly igen lágyon,
Kit drága kenetül magamnak tartom.

Éktelen malacság! Eckhardt a kenetes hang úgyannyira félrevezette, hogy még el is andalodik rajta: „Merész, szinte précieux-kép ez a szívből folyó halikra! De Balassi János többször járt olasz földön és olaszokkal is levelezésben állott”.⁶⁰⁸ Nem figyelt fel ugyanis arra, hogy itt, miként az egész énekben, a korabeli szerelmes vers szó- és szólamkincsével történt „visszaélés”; s nem szabad a travesztiát komolyra venni. Balassi Bálint apjának semmi köze sincs ugyan e „precieux-kép”-hez, de ha vele szemben vetemedett volna valamelyik versszerző idáig, nem kétséges, hogy ő karddal vagy buzogánnyal fizetett volna ezért a „szívből folyó halikrá”-ért.

„Occulárját mutatván szemem tisztíttatik....” - Eckhardt szerint: „az okulár itt bizonyára a sólyom nagy barna szemére céloz, amit egy karika övez”.⁶⁰⁹ Tagadhatatlan, arra is, s ennek alapján bizonyára a „solymocska” szemére is. Valójában azonban: másra. S ez a női „*occulár*” a férfi „*szemét*” gyógyítja, „tisztítja”... A versnek majd minden sora ide torkollik: trágár változatok egy témára.

Noha nincs nagy kedvem az efféle variációk további exegéziséhez, mégis a záró strófa elemzését kár volna mellőzni:

Noha kezemen nagyon apertura,
Mely szemeimet gennyetbül tisztítja,
De ha solymocskámnak rám fordul az fara,
Mingyárt szememnek megjön szép világa.

⁶⁰⁸ BÖM I. 279.

⁶⁰⁹ Uo.

E strófa nyitját az apertura értelme és értelmezése hivatott megadni. „Ez valami kenőcsnek a neve lehet - mondja Eckhardt -, mert a szó ‘nyitás’-t jelent (talán: szemet nyitó kenőcs)”.⁶¹⁰ Valószínű, hogy ezt is jelenti, de az még valószínűbb, hogy az *apertura* ebben a szövegösszefüggésben nem ‘nyitás’-t, hanem eredeti latin értelmének megfelelően ‘nyílás’-t jelent. A csattanónak szánt záró strófa „mélyebb értelme” így már nyilvánvalóvá válik: „szembajára” Balassa Jánosnak otthon is nagyon orvossága, ám igazán tűzbe csak akkor jó, ha... Ugyanez még világosabban, tényszerűen megfogalmazva: a csélcsep úr *neje* mellől ballagdált át Palojtára - *nőjéhez*.

Hang, modor, nyers szókimondás és trágár sejtetések, az egész stíl egy szerző kezére és tollára vall. Még egyezések is akadnak. Bendő Panna „megrovásban” részesül, mert az ura épphogy kiteszi a lábát hazulról, valamelyik ifjat máris „*melléd fekteted*”. Balassa János pedig imígy epekedik: „Az én kezembe tégedet vennélek, Szép nyoszolyámra *mellém fektetnélek*”. Ugyanabban a versben: „Sok jót is nálam gyakran találhatnál, *Megtölteném begyedet*, kit azután látnál”. A telhetetlen Panna jellemzésére ugyanezt a képet látjuk viszont kissé más, nyersebb változatban: „Csak *telhessék nyers bőrrel hived*”. A változat érthető: egy solymocskának mi mása lehet, mint „begye”, ugyanezt egy sokat próbált serfőzőnéről a szerző nem tartotta ildomosnak elmondani...

3.

A mondottak után csupán egy kérdés maradt nyitva: ki lehet ez az „ildomos” versszerző?

Kékkő környékén kellett laknia, Kékkőt, Palojtát, a Balassiakat és a nevezett Jánost, valamint „idilljét” nagyon jól kellett ismernie. Csak két versszerzőt tudnék gyanúba hozni. Az egyik Rimay János (1573-1631), a másik Madách Gáspár. Mindketten kapcsolatban álltak a Balassiakkal, és nem is messze Kékkőtől Alsósztrégován laktak. Teljesen bizonyosat és megbízhatót nehéz mondani, de a verseket, bár nem hoznának szégyent Rimay fejére, mégis Madách Imre ősenek a számlájára ajánlatosabb írni. Az ő általa másolt kézirat 2. kötetében - kimutathatólag - egyetlen Rimay-vers sincs, és hogy máséit, nem pedig a sajátjait másolta le ebbe a füzetbe, eddig még senkinek sem sikerült kimutatnia. Eckhardt is kihagyja ezeket a Rimay kritikai kiadásából.

Komolyabbnak tűnő filológiai érvet csupán egyet tudnék állításom igazolására felhozni. A *Balassa János énekében* a solymocska „*ragiado* szerelme szívemben ferkezik”. A kézirat *ragiado* szavát Madách helyesírásának ismeretében nyilvánvalóan *ragyadó*-nak kell átírni. Eckhardt e szóval nem tudott mit kezdeni, ezért elírásnak minősítette és *ragadónak* írta át és „contagiosus” értelemben magyarázta.⁶¹¹

Ha Madách gyakorlatában csupán ebben az egy esetben fordulna elő a *ragyadó* szó, akkor méltán lehetne elírásnak tekinteni. Ám egy kétségtelenül tőle származott versben is előfordul. Neve monogramjával és dátummal (1636. július 26.) ellátott, csehből fordított vallásos énekében olvasható:

Az napnak *raggiado* voltat
Kiterjeszti rank vilagat...⁶¹²

⁶¹⁰ Uo.

⁶¹¹ Uo.

⁶¹² *Radványsky Béla*: Sztregovai Madách Gáspár. 1590-1647. ItK 1901.

Tehát a *ragyadó* aligha lehet más, mint a *ragyagó*-nak egy sajátos formája. S ezt sehol másutt nem találjuk e két versen kívül. Amennyiben nem tévedek, akkor a *Balassa János énekét* eme egy szó alapján is Madáchnak kell tulajdonítanunk.

4.

Madách Gáspár szerzőségét nagyon valószínűnek tartom, bizonyítását azonban nem érzem százszázalékig kielégítőnek. A végső szót ez ügyben, nyugodt lelkiismerettel, kimondani csak a nálaménál behatóbb vizsgálat alapján lehet. Magam mentségére csak annyit, hogy a szerzőség ilyen fokú tisztázását eszem ágában sem volt kitűzni célul. Nem akartam sem többet, sem kevesebbet, mint annak bizonyítását, hogy nem szabad a *Balassa János énekét* Balassi Bálint apjának a számlájára írni, mert ez az ének nem a XVI. század harmadik negyedéből származik, hanem jóval későbbi: a következő század harmincas-negyvenes éveiből való. Különböző is a legkevésbé alkalmas arra, hogy - Eckhardt szavaival élve - általa nyerjünk „érdekes bepillantást a B. B. előtti magyar szerelmi költés rejtelseibe”.

Csupán egy tévedéssel és a vele járó hamis képzetekkel lettünk szegényebbek, kárpótlásul pedig egy több mint száz éve áhított „felfedezéssel” gazdagodtunk. Nem kétséges ugyanis, hogy a *Balassa János éneke* (*Bendő Panna* énekével együtt) régi irodalmunk ama hírhedt ágának (szerencsésen fentmaradt) jeles hajtása, amely ágat a XVI. és XVII. századi egyházak prédikátorai és papjai - Sylvester Jánostól Geleji Katona Istvánig - *uni sono* „hítség”-nak, „gané”-nak stb. pocskondiáztak, és mint közveszélyes mótelyt üldöztek, irtottak elkeseredetten.⁶¹³ Nem is sikertelenül, mert Balassi Bálint „latricanus wers”-ét meg néhány, éppen az üldözők jóvoltából fentmaradt verscímet vagy *incipit*-et nem szántva, ebből a zömében „övon aluli” irodalomból nem maradt ránk semmi több, mint hítségük hírhedt híre. Ez is talán csak azért, hogy irodalomtörténészeinknek izgassa képzeletét.

S íme, negatív jellegű vitacikkem pozitív mellékterméke gyanánt, van szerencsém két, hatvan éve ismert verset bemutatni - cégéres lator énekként.⁶¹⁴ Pótolni, persze, nem pótolhatják e hajdan népes familia díszes seregét, de a latorságból ízelítőt adva, némiképpen tisztázhatják fogalmainkat. Két vers nagy kincs; birtokukban már bepillantást nyerhetünk a lator költés rejtelseibe, és biztosabb kézzel vázolhatjuk fel - ha nem is többet - a *lator vers* természetrajzát. Becsüket még külön növeli, hogy a „lator” típuson belül mindegyikük más-más válfajt képvisel.

Az első - *Bendő Panna komáromi asszony éneke* rá a tanunk nem más, mint a debreceni „Péter pápa” kárhoztatta *lator dúdolás*, azaz trágár *asszony*-, még pontosabb műszóval: *kurvacsúfoló*.⁶¹⁵ Az Európa-szerte dívó középkori vágáns műfaj magyar származéka. Hangja méltó a tematikához. Tessék-lássék azt mímeli, hogy az erkölcs védelmében hallatja szavát, hivalkodva tükröt tart a delikvens elé; s ezzel kész is a menlevél a latorkodásra. Már a jámborkodó „bevezetés”-ben kezdődik az áldozat ocsmány szapulása, mely aztán versszakról versszakra borsosabbá válik. S a célbavett már csak ürügy, fő a trágárkodás. Minden, újra meg újra, a nemi közösülésre fut ki. Az egyes versszakok mintegy epigrammaszerűen, úgy vannak összeeszkabálva, hogy ez álljon csattanónak az utolsó sorban, a strófa végén. Szinte refrén-szerűen, de mindig más és más „választékos” kifejezéssel nevezvén nevén a gyereket. És mi

⁶¹³ Gerézdi: i. m. 270-78.

⁶¹⁴ Uo. - De van még a Madách Gáspárnak tulajdonítható versek közt is effajta. Például a *Szerelemtől* csak kár tiltanunk szép személt kezdetű. (Rimay János munkái. 26.)

⁶¹⁵ Gerézdi: i. m. 280-82.

sem természetesebb, hogy a vers végső sora, ut crescat oratio jeligére, e nemben is fölülmúlja önmagát...

A másik válfaj - ezt a *Balassa János éneke solymocskájáru* képviseli - szintén *dúdolás*, mégpedig a 'kurvás férfi' játékosan csúfondáros kiéneklése. A „lényegben” megegyezik az előzővel: disznólkodás. Az egyes strófák belső kiképzését is azéval egyazon „fő szempont” és technika vezérli, a csattanók is hasonlóak. Alaptónusát azonban már nem az „erkölcsvédelem” álszent pátosza színezi még frivolabbá, hanem a „nagy szerelem” megjátszott fellengzése. Amíg az első válfaj az egyháziak valláserkölcsei feddő-oktató predikációihoz és költészetéhez „kapcsolódik”, azok stíljét, hangját, fordulatait, stb. veszi kölcsön és parodizálja, addig emez a fenkölt rangú udvari szerelmi költészet színe alatt és művészi eszközeivel műveli ugyanazt a csúfságot. Az első a „feddő” nemnek megfelelően szónokias, aposztrófokkal dolgozik és mindig - még a trágárkodásban is - egyértelmű. Az utóbbi - stílszerűen - a szerelmi költés „képes beszéd”-ével él, és azt mondhatni, első sorától az utolsóig, a szónak mind szűkebb, mind pedig tágabb értelmében, kétértelmű. Förtelmes disznóság; de ha naiv vagy gyanútlan vagyok, rajongó szerelmes versnek is olvashatom...

A lator vers e két válfaja tehát régi költészetünk két fő ágához, a vallásoshoz, illetve a szerelmihez igazodik: ezek parodisztikus, obszcén visszája! A két vers vágáns származása, bölcső- és lelőhelye, rokonsága stb. pedig azt is jelzik, hogy a lator poézis elsősorban a deákos műveltségű nemességnek (s valószínűleg még a polgárságnak) volt az „irodalom alatti” irodalma.

Mindezideig a semminél alig valamivel tudtunk többet róla, ideje volt vele szembenéznünk. S hogy erre sor került, és sor kerülhetett, tulajdonképpen Eckhardtnak köszönhető. Az ő esete is példázni látszik azt a filosz-berkekben szálló szólás-mondást, mely szerint: a tudomány egy-egy kiváló tudós melléfogásából is nemegyszer több hasznót húz, mint egynémely szorgos tudor problémátlan, szürke hibátlanságából.

(Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 689-93.
„Balassa János éneke solymocskájáru” címen.)

A virágének

Suavissimae coniugi:
„Suscipe flos florem...”

(XIII. századi vágáns virágversből)

Vágáns típusú szatíráink közül egy - Apáti Ferenc *Cantilenája* - legalább megmaradt mutatóba Mohács előttről. A valószínűleg hasonló típusba tartozott magyar nyelvű szerelmi énekköltészetünkben azonban ennyi sem. Csupán kétsornyi töredék, állítólag a XV. század kilencvenes éveiből, illetve egy strófányi táncszó, ezt 1505 táján jegyezték föl. A Mohács utáni negyedszázad leltára sem sokkal vigasztalóbb: egy össze-vissza csonkult táncdaltöredék meg egy teljes szerelmi ének. S hogy ez utóbbiban se lehessen sok örömről: fordításban (átdolgozásban?), olasz nyelven maradt ránk.

Koldus örökség, épp hogy több a semminél. Pedig ha egy kósza verssor sem árulkodnék, akkor is biztosra kéne vennünk, hogy termett, bőven termett nálunk szerelmes ének jóval Balassi előtt is. Ha nem termett volna, ha ő előtte egy magyar versszerző sem szól a „szerelem dolgáról”, gazdag hazai előzmények nélkül, csupán külföldi példától ihletve, aligha nőhetett volna az első nagy magyar lírikussá, s nyelvünkön aligha énekelhette volna meg úgy, hogy máig zengjen, „a világbíró szerelemnek győzhetetlen nagy hatalmát”.

Már egy századdal előbb - Galeotto Marzio rá a tanúnk - a törökverő hősök tetteit, csatáit zengő énekek mellett szerelmi dalok is fölcsendültek a királyi udvarban, Hunyadi Mátyás fényes lakomáin. Az egyébként fecsegő olasz humanista a jelen esetben sajnos szűkszavú, csupán annyit mond: *ritkán*. De ez az odavetett *ritkán* is jelzi, hogy a magyar reneszánsz korszaknak még csak a hajnalán vagyunk. Ekkor még nem „merőlt el az magyar nemzet [azaz a nemesség] az szerelemben”, miként ez megtörtént a magyar reneszánsz virágkorában, a XVI. század második felében, mikor is - mint Balassi írja - „mind ott ben Erdélben s mind itt kinn Magyarországbán az versszerzést igen elővették, és köz dologgá is tötték...”⁶¹⁶

Balassi szövegének összefüggéseiből világosan kiderül, hogy a „versszerzés” ez esetben a szerelmi költésre értendő. S ennek a Balassival virágba borult szerelmi poézisnek az előzményeiről, első nyomairól szeretnék itt számot adni, és amennyire lehetséges, meghatározni szerelmi költészetünk történetének első szakaszát.

1.

Elsőnek vessünk egy röpké pillantást a középkori Európa szerelmi költészetére.

Korai tavasza a XII. és XIII. század. Érthető, hisz - mint Engels megállapítja - „a szerelem, mint szenvedély, mint minden embert (legalábbis az uralkodó osztályokban) megillető szenvedély, mint a nemi ösztön legmagasabbrendű kifejezése - éppen ebben van sajátos jellege - a történelemben először a középkori lovagi szerelem formájában jelent meg.”⁶¹⁷ A feudális házasságkötés alapja azonban nem a kölcsönös vonzalom alapján létrejött szabad párválasz-

⁶¹⁶ *Mišianik-Eckhardt-Klaniczay*: Balassi Bálint szép magyar komédiája. Bp. 1959. 49.

⁶¹⁷ *Engels*: A család, a magántulajdon és az állam eredete. (*Marx-Engels*: Válogatott művek. Bp. 1949. II. köt. 233.)

tás, hanem az érdek; azért e szerelem, melynek magas szintű művészi kifejezője a lovagi líra, „egyáltalán nem volt azonos a házastársi szerelemmel. Ellenkezőleg. Klasszikus alakjában a provençe-iaknál határozottan a házasságtörésre irányult és azt költőik dicsőítik. Provençe szerelmi-költészetének gyöngyei az »albák«. Ezek a dalok izzó színekkel festik, hogyan fekszik a lovag szeretője - a más felesége - ágyában, miközben künn az őr vigyáz és figyelmezteti, mikor a hajnal (alba) közeledik, hogy észrevétlenül elillanhasson; a válás leírása a költemény csúcspontja. Az észak-franciáknál és a derék németek közt is elterjedt ez a költészet a lovagi szerelem megfelelő formáival együtt, s a mi öreg Wolfram von Eschenbachunknak is van három gyönyörű »albá«-ja, amelyeket jobban szeretek, mint három hosszú hőskölteményét.”⁶¹⁸

De nemcsak az albák, hanem a pastourelle-ek, ballata-k, vagyis a tavaszt köszöntő táncdalok és az inkább elbeszélő jellegű chansonok is erről a töről fakadtak: a kedves szépségét vagy kegyetlenségét, a szerelem örömeit, keserveit dalolták.

A provençal trubadúr költészet iskolát teremtett és követésre talált Észak-Franciaországban, Portugáliában, valamint „a derék németek közt” és Itáliában. Amott a Minnesangban bontott virágerdőt, emitt a „dolce stil nuovo”-ban hozott édes, új gyümölcsöket. Legszebb példa Dante *Vita nuova*-ja. Az „édes, új stílus”-ból nőtt ki s vágott új ösvényt az első nagy reneszánsz poéta, ki *Canzoniere*-jével az európai szerelmi költés kánonját századokra megszabta: Francesco Petrarca.

A lovagi lírában (és epikában) központi helyet elfoglalt szerelmi tematika az egykorú latin nyelvű poézisben is jelentős helyet és szerepet kapott. A XII. és XIII. század reprezentatív latin nyelvű világi költészete az ún. vágáns poézis. Afféle iskolai költészet volt, egyetemek, nevesebb iskolák árnyékában, konviktusokban tenyészett, papnak készülő fiatalok, klerikusok, félbemaradt, kóbor diákok (XV. századi híres utódjuk Villon!), világi értelmiségiek és elvilágiasodott egyháziak művelték.

Friss, mohó életvágy, alig titkolt szabadosság, játszi kajánság csap ki belőlük. Táncdalok, szerelmi versek, mulató nóták. Fel-feltűnnek bennük a lovagi líra motívumai, fordulatai, némelyike egy-egy pastourelle; hangjuk, irányuk mégis egészen más. Nem gazdag lovagok, vagy szolgálatukban álló énekesek írták, hanem olcsó városi csapszékekben mulató, könnyű nők után kajtató, lapos erszényű diákok. Diákok, kik egyházi iskolát jártak és járnak, maguk is többnyire papok akarnak lenni, műveltségük iskolás és egyházas. Verseik stíljére az egyházi himnuszok, iskolás tudakosság, Ovidius és az *Énekek éneke* stb. nyomják rá bélyegük.

2.

Az európai szerelmi líra három főfajtája közül az elsőre, vagyis a trubadúr udvari líra hazai elterjedtségére, illetve művelésére nem maradt emlékünck. Történeti forrásaink ez esetben reménytelenül némák, még homályos célzás vagy utalás formájában sem adnak hírt. Hacsak a Galeotto említette, Mátyás király lakomáin énekelt szerelmes énekek mögött nem sejdítünk efféjét. A sejdítéssel azonban - egyéb fogódzó híján - nem sokra megyünk. S hiába vannak adataink, hogy már az Árpád-korban (s később is) neves és névtelen trubadúrok és zenészek megfordultak nálunk; mit, milyen fajta világi énekeket adtak elő, nem tudjuk.⁶¹⁹

⁶¹⁸ Uo. 223-24.

⁶¹⁹ Eckhardt Sándor: Trubadúrok Magyarországon. ItK 1961. 129-31. - Falvi Zoltán: Énekmondók a középkori Magyarországon. Filológiai Közlöny, 1961. 86-106.

A reneszánsz szerelmi poézis latin, humanista változatával már több a szerencsénk. Először, mint ez várható is, Janus Pannoniusnál találkozunk vele. 1456 táján Padovában tanulva, a város podestájának, Giacomo Antonio Marcellónak olasz szonettjeit (?) fordítgatja latinra, miként erről egyik epigrammájából értesülünk:

Vágyainkat gyakran sírták el a régi poéták,
S mind ékes szavú volt, ihlete, módja szerint.
Én, szerelemben-járatlan, fordítgatom, íme,
Marcellónak olasz nyelven írott dalait.
Hogyha kívánságod művelt dal Itália nyelvén,
Mint rég Petrarca, épp olyat ad neked ő.
Ám, ha latin mértékben vágyod hallani őket,
S nincs más tennivalód: vedd, nosza, verseimet.⁶²⁰

Az antik latin és a humanista mellett jól ismerte az olasz nyelvű szerelmi költészetet, s ennek atyamesterét, Petrarcát tisztelte, nagyra becsülte. Erre bizonyosság egyébként Arqua dicséretére szerzett epigrammája is: azért nagy és szent híré e jelentéktelen, piciny falucska, „Mert Petrarca dicső hamvai nyugszanak itt”.⁶²¹ Petrarca *Canzoniere*jéből - tudunkkal - nem fordított, csupán a kései szerény tehetségű utód, Marcello dalaiból.

E fordítások erotikái közt lappanganak. Ide sorolható az Ágnes szépségét dicsérő bókvers (*De Agnete*), valamint a Justinához, címzett, dévaj hangú, hevesen udvarló költemény (*Ad Justinam*), s tán a Magdolnához című, melyben a nevezett kerítőnőhöz fordul, hogy az járjon közbe szép rokonánál, Priscánál:

És majd, hogyha elérnél nála többet,
Melyről szólani tilt a bölcs szemérem,
Meglásd, teljesítem, ha bármit óhajtsz.⁶²²

Míg Janus költeményei méltóan képviselik a humanista latin szerelmes lírát, addig a hazai latin nyelvű vágáns szerelmi versnek nincs képviselője. Azok a darabok, amelyek a Magyar-kódexben találhatók, nem magyar szerzők művei, a nemzetközi anyagból valók. Ám maga a tény, hogy ezeket olvasták és másolták, már a XV. század utolsó harmadában azt sugallja, tán hazai versszerzőink is megpróbálkoztak effélével.

3.

A magyar szerelmi ének, vagy ahogy kezdetben nevezték, *virágének*, már igen korán - 1541-ben - tudós méltatóra, bírálóra talált Sylvester János személyében. Az erasmista bibliafordító és grammatikáíró 1541-ben kinyomtatott *Új testamentomát* kísérő magyarázatainak egyik, *Az olyan igikről való tanuság, melyek nem tulajdon jegyzésben vitetnek* című fejezetében a biblia példázatos beszédmódját fejtegetve az alábbi megállapításra jut: „Az ilyen beszédvel tele az szent írás, mellyhez hozzá kell szokni annak, azki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni az mű nípünknek, mert nem idegen ennek az illyen beszédnek neme. Íl illyen beszédvel naponkíd való szólásában. Íl ínekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, melylyekben csudálhatja minden níp az Magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, melly nem egyéb, hanem Magyar poesis. Mikoron illyen felsíges dologban illyen alávaló példával ílek, az ganéjban

⁶²⁰ Nemes Nagy Ágnes fordítása. Latinját ld. *Teleki Sámuel* kiadásában. I. 339.

⁶²¹ Ep. I. 89.

⁶²² Nemes Nagy Ágnes fordítása. Ep. I. 347.

aranyt keresek, nem azon vagyok, hogy az hítságot dicsérjem. Nem dicsírem az miről ez ilyen énekek vadnak, dicsírem az beszídnék nemessen való szerzísit”.⁶²³

Ez a tartalma miatt elítélt, formailag pedig nagyra értékelt költészet, amelyben „csudálhatja minden níp az Magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben”, aligha lehet más, mint a korabeli vágáns fajtájú költészetünk. A lelkesen üdvözölt, képes stíl az úgynevezett *deák énekből* teljességgel hiányzik. Az ezzel valóban élő egyházi és egyházas magyar énekeinkre pedig sehogy sem illenek a „hítség”, illetve „ganéj” díszítő jelzők. A virágének így kerül rokonságba a vágáns szatírával, amelynek egyetlen fentmaradt, kitűnő emlékét annak köszönhetjük, hogy tartalma kivételesen elfogadható, sőt rokonszenves lehetett bizonyos egyházi körök előtt.

Apáti *Cantilenája* kétségtelenül tudós szerzemény, s az a tény eleve kételyt ébreszt ama dogmává merevített felfogást illetőleg, mely szerint a Sylvester megformálta „Magyar poesis”-en népköltészetet kell értenünk.

E fölfogás szerint a virágének - Erdélyi Pál szavaival élve - „népköltészeti mű”, azaz népdal, tehát parasztságunk szerelmi költészete.⁶²⁴ S ezt vallja néprajz-, zene és irodalomtudományunk a mai napig szinte egyhangúlag.

E fölfogás két alappillérre épült. Az egyik: a múlt században fölgyűjtött népdalaink szívesen használják a virágmetaforát. A másik pedig: Sylvester „az mű nípünk” virágénekeiről beszél. S - a „mű nípünk”-ön mi mást szabadna értenünk, mint a magyarság múlt század óta mitizált „gerincét”, a parasztságot?

S ezzel kész is a konklúzió: a virágének parasztságunk ősi idők óta művelt, sajátos költészete, mely már a XVI. század első felében oly magas szinten állt, hogy Sylvester János méltán nevezhette az igazi, reprezentatív „Magyar poesis”-nek, amely Európa bármelyik nemzetének költészetével fölveheti a versenyt.

A konklúzió formailag gáncstalannak látszó következtetés eredménye. Mégsem megnyugtató, mert az egyik premisszával bajok vannak. Hogy milyen volt parasztságunk XVI. századi költészete, sajnos nem tudjuk. Az azonban több mint valószínű, hogy Sylvester híres nyilatkozata nem a népköltészetre értendő, hanem a korabeli magyar nyelvű „tudós” műköltészetre.

Különben is egy humanista szemében a „poesis” fogalma magától értetődően egyet jelentett a tudós költészettel. S ez alól épp a legtudósabb, legtudatosabb magyar erasmista, a pályáját bécsi egyetemi tanárként befejező Sylvester János kivétel? Nem tévedünk néhány századdal, ha neki tulajdonítjuk a magyar népköltészet fölfedezését, korát századokkal megelőző méltánylását és lelkes értékelését?

Messze van odáig, hogy egy Csokonai ezt leírhatja: „Magyarjaim! Literátorok! Ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyalró énekes könyveket, a veszekedő predikációkat, a szűr bibliopoliumon kiterített szennyos románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi lányt, és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványit, amelyeket az olvasott és utazott uracskáknak társaságában haszontalan keresnétek.”⁶²⁵

Sylvester nyilatkozatából ugyanis - ha e kérdésben irodalomtörténészeink (Horváth János kivételével) szinte egyöntetűnek mondható állásfoglalása helyes - szükségszerűen és félre-

⁶²³ Vy Testamenū Mağar nelven. Újsziget 1541. (RMK 1. 5.) Zz 4a levél.

⁶²⁴ Erdélyi Pál: A virágének. Ethn. 1899. 261.

⁶²⁵ Összes művei. Kiadta Harsányi István és Gulyás József. I/1. 198-99.

érthetetlenül az olvasható ki, hogy ő az igazi, a magasabbrendű magyar poézist, a költői (formai) eszményképet már a XVI. század első felében, Európában mindenkit messze megelőzve, programszerűen a népköltészetben látja, jelöli meg, s ezt a népköltészetet akarja „minden níp” közvéleménye, irodalmi ítélőszéke elé vinni annak bemutatására és igazolására, hogy kár lenézni a magyart, kár felhánytorgatni szellemi elmaradottságát, íme, nézzétek, csudálkozzatok, ilyen remek, magasszintű költészete van.

Mindez annyira fölemelő, annyira szép, hogy nem is lehet igaz. S valóban - nem is az.⁶²⁶

Érdemes idézni Sylvesternek egy másik, hasonló megnyilatkozását. 1541 januárjában értesíti Nádasdi Tamást, hogy *Új testamentoma* kész, kijött a nyomdaprés alól, majd így folytatja latin nyelvű levelét: „Néhány évvel ezelőtt még azzal csúfolódtak az idegen nemzetbeliek, hogy még az oroszoknak is van anyanyelvű bibliájuk, csupán a magyaroknak nincs. Pedig a keresztény nemzetek nemcsak hogy nem csúfolódhatnak emiatt rajtunk, sőt irigyelhetnek nyelvünk kiválósága miatt minket, s ebben föl sem érnek. Melyik idegen nemzetbeli nem csudálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven görög és római mértékre mindenfajta verssort tud írni. Ki hiszi el, hogy nyelvünkre a szóalakzatokból, a súlyokból, a mértékekből bárki bármit is le tudjon fordítani. Valóban senki.”⁶²⁷

A tudós erasmistát versben és prózában egyaránt a tudós irodalom érdekli. S a „reliquae nationes”-, a „minden níp”-en, akikkel nemzeti öntudatában sértve pörbe száll, s nyilván nem a külföldi népeket érti, hanem egy szűk értelmiségi csoportot, a magyarság elmaradottságát lenézően hangoztató idegen nemzetbeli literátorokat.

Sylvesternek a magyarság szellemi elmaradottságát hánytorgató „reliquae” vagy „exterae nationes”-szel szemben cáfolatul hazai értékekre hivatkozó, azokat fennen lobogtató magatartása, állásfoglalása, sőt indítékai sem ismeretlenek korábbi irodalmunkban. Fölötte jellemző, hogy hol találhatók: a Jagelló-kori Janus Pannonius kiadások előszavaiban. E kiadások tulajdonképpeni létrehozója, rugója a sértett nemzeti öntudat. Külföldi egyetemeket járó magyar diákok s a hazai humanista értelmiségiek Janus verseit mutatják föl, idézik koronatanúként, hogy nemzetük semmivel sem alábbvaló a többinél, hisz olyan költővel dicsekedhetik, aki még a csodált ókor költői nagyságaival is vetekszik.⁶²⁸

⁶²⁶ Kardos Tibor 1939-ben (i. m. 476.) felveti a lehetőséget, hogy itt Sylvester esetleg nem a népköltészetéről beszél, később azonban visszatér a szokványos felfogáshoz. (A magyar humanizmus kérdései. MTA I. Oszt. Közl. 1953. IV. köt. 172.) - Klaniczay Tibor szerint: Sylvesternek „a parasztsággal való kapcsolataira mutat az is, hogy ismerte és tanulmányozta a nép nyelvét és költészetét”; - „A magyar néphez szóló ajánlása és a magyar népköltészet nyelvének elismerése azt bizonyítja...” (Régi magyar irodalom. Egyetemi jegyzet. Bp. 1954. 182-83.) - Horváth János felfogását több helyütt is kifejti. („Próféták által szólt rígen...” MKSz 1943. 231-44. és a reformáció jegyében. 159.)

⁶²⁷ „Insultabant nobis reliquae nationes ante aliquot annos, quod cum et Mosci suum haberent in sua lingua evangelium. Hungari non haberent. Tantum autem abest ut de cetero de nobis nationes Christianae insultent ob hoc ipsum et etiam invidiantur ob linguae scilicet praestantiam, quan ne imitare quidem possunt. Quisne exterarum nationum non admiretur posse aliquem in lingua Hungarica versus omnis generis scribere post Graecam et Romanam. Quis credat de tropis, ponderibus, mensuris in hac ipsa lingua quemcunque quodcunque tradere. Nemo sane.” (Szalay József: Sylvester levelei Nádasdy Tamáshoz. ItK 1893. 91.)

⁶²⁸ Az 1512. évi, első Janus kiadásban Paulus Crosnensis többek között ezt írja Perényi Gáborhoz, Szinnyérváralja urához intézett ajánlólevelében: „Quod eo feci libentius, quod rem patriae tuae nobilissimae non minus utilem quam iucundam me facturum perspicerem; exteris quoque et remotissimis declararem gentibus, ad Pannonios etiam ipsos, humaniores et svaviores migrasse Musas.” - A Bécsben tanuló köznemes Bekény Benedek 1514-ben az elégiákat ajánlja Werbőczy

Az idők változtak, s a magyar erasmistának a magyar nyelv fejlettségét, anyanyelvű prózájának és költészetének európai színvonalát kell bizonygatnia. A magyar erasmista a nép nyelvén szól, de nem a „nép nevében”. Szinyérváralja mezővárosban született, jobbmódú nemesi családból származott, polgáriásodó értelmiségi pályát megfutott Sylvester elsődlegesen nem a mai értelemben vett népet értette a „mű nípünk”-ön, amelynek énekeire oly büszke. Ő a „níp” szót „gens”, „natio” értelemben használja.⁶²⁹

Új testamentomát is „Az magyar nipek”, „Az magyar nipek, azki olvassa” - ajánlja. Már az „azki olvassa” kitétel is elgondolkasztató, de keressük csak ki a fentebbi kifejezés értelmét megvilágosító passzust a Ferdinánd király fiához intézett latin nyelvű ajánlóleveléből: „Fogadjátok el, mondom, s tekintélyekkel segítsétek elő, hogy a mi nemzetünk keresztényeinek *vulgus*-a kezébe eljusson. Hasonlóképpen fogadja el a mi magyar nemzetünk is, s vegye jó szívvvel és tanuljon belőle jámborságot.”⁶³⁰

A királyfiak és a „gens nostra Hungarica” egyenrangú felek, ezért bibliafordítását nekik egyazon szívéllyességgel, egyazon tiszteletadással ajánlja. Ők minden fönntartás nélkül olvashatják, épülhetnek belőle. Ez a „gens” alighanem a nemes magyar nemzet, hisz ebből származott a királyfiak anyja, Anna királynő is, aki - mint Sylvester írja - „linguae nostrae Hungaricae haud ignara. Quippe quae a nostra gente originem ducit.”⁶³¹

És a „vulgus”? Valamiképpen beletartozott a nemzetbe, de annak nem teljes jogú tagjaként, hisz a királyfiak közbenjárását, támogatását és gyámkodását kellett Sylvesternek kérnie, hogy bibliafordítása az ő kezébe is eljuthasson. Mit is jelent ez a „vulgus”? Az egyszerű, írástudatlan népet, köznépet. XVI. századi megfelelője: község.⁶³² Az adott esetben pontosan meghatározhatjuk, hisz Sylvester itt Erasmus programját visszhangozza, és erasmusi terminológiát használ.

A rotterdami mester *Paraclesis*-ében fejti ki a bibliának az anyanyelvekre, a „vulgus” nyelvére fordításának szükségességét, hogy a „philosophia Christiana” a maga tisztaságában minden rangú és rendű keresztényhez eljusson, ne csak a kiváltságosok, a papok sajátítsák ki. Krisztus - úgymond - az evangéliumot mindenkinek hirdette, mindenkinek szánta, a „humile Christianorum vulgus”-nak is. Nem hagy kétségben afelől, hogy a vulguson kiket ért: „Vehementer enim ab istis dissentio, qui nolint ab idiotis legi divinas Literas, in vulgi linguam transfusas... Optarim ut mulierculae omnes legant Evangelium, legant Paulinas Epistolas... Ultinam hinc

Istvánnak. Panaszkodik „exteriorum vecors invidia” miatt, s a magyar nemzet szellemi elmara-
dottságát a magyarság elsőrendű kötelességével, a török elleni háborúban való elfoglaltságával
mentegeti: „Cum vero pacis clementior ubertas, gloriam tum patriae tum gentis splendidiorem
indidit; paulatim pallescentis Minervae dulciolqua speciositas, nostros fulcivit homines. Quam brevi
in eo studio, quo vita honestatur, gloria dilatatur, omnis denique floridae virtutis honos amplificatur,
profecerimus, dat apertissimum argumentum Joannes Pannonius, Poeta gracili facultate sublimis, et
citra Sulmonensis vatis delicosam lyram resonabilis.” (Uo. 261.)

⁶²⁹ Sylvester latin nyelvű munkáiban és leveleiben mindenütt a „gens”-t és a „natio”-t használja, csupán egy-két helyütt „populus”-t, de a szövegösszefüggésből ennek jelentése is világos. Például egy bizonyos Mihály presbiterre panaszkodik Nádasdinak: „Dignus enim pastori populus.” (ItK 1893. 93.)

⁶³⁰ „Accipite inquam atque vestra auctoritate effcite ut in manus vulgi. Christianorum perueniat nostrae gentis. Accipiat item gens ipsa Hungarica, amplectaturque ac pietatem discat.” (Vy Testamentū Magyar nélvén. A₂b lev.)

⁶³¹ Uo. A₂a lev.

⁶³² NySz 2: 455-56.

ad stivam aliquid decantet agricola, hinc nonnihil ad radios suos moduletur textor...”⁶³³ tehát a „tudatlanokat”: utcanőket (*mulierculae*), parasztokat, takácslegényeket, vagyis a köznépet.

Az erasmista Sylvester bibliafordítását (legalább elvben) a köznépnek szánja. Azt is tanítani akarja, de tanulni tőle nem. Legjobban kitűnik grammatikájából, ahol az „imperitum vulgus”, ahányszor a nyelvhelyesség kapcsán szóba kerül, mindig a rövidebbet húzza, mint aki a nyelvet rontja. Egy helyütt ki is mondja, hogy meg kell tanítani a nyelvhelyességre.⁶³⁴ Szeme előtt eszményként nem a nép nyelve, hanem a héber, görög, latin nyelvekhez mérhető kipallérozott, megregulázott tudós irodalmi magyar nyelv kialakítása lebeg.

Ha állításaim helyesek, megnyugtatóan bizonyítottak, akkor Sylvester ama nevezetes helyen nem a népköltészetéről beszél, hanem műköltészetéről, amelyet ő - általánosítva - az egész magyar nemzet reprezentatív költészetének, a „Magyar poesis”-nek tud.

4.

Sylvester János - 1541-ben - oly magától értetődő természetességgel hivatkozik a virág-énekekre, mint olvasóközönsége előtt jól ismert, tehát szélkében énekelt, népszerű költői termékekre. Joggal gondolhatjuk, hogy e műfaj már az ő idejében is nagy múltra tekinthetett vissza. Nem beszél róluk sokat, csupán minősíti, valláserkölcsei szempontból elmarasztalja, formailag pedig fölmagasztalja őket. Miről szólnak, mi a tárgyuk? Válasza: hítség, azaz hitványság, gané. Többet nem mond, minek is mondana, nevén nevezi őket: *virágénekek*.

Ezeket pedig, mint a XVI. század második felétől kezdve egyre sűrűsödő és szinte kivétel nélkül elmarasztaló nyilatkozatokból kiviláglik, szerelmes verset és hasonló tárgyú táncdalt értettek.⁶³⁵ Nem minden fajta szerelmes verset, valószínűleg csak a lírai jellegűt.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy elég pontosan meg tudjuk határozni. A legilletékesebb „szakértő” jó segítségünkre, a magyar virágének legnagyobb mestere, Balassi. Mégpedig Campianus fordításában, ahol ezt a latin szöveget:

„Castalio, mysticum illud Salomonis canticum... nihilo pluris, quam *cantilenam de amicula*, et cum pedissegna aulae collo quium amatorium, venereus fulcifer aestivavit,”

így magyarítja:

„Castalio, a parázna lator, az Salomon titkos értelmű énekét (ti. az *Énekek énekét*)... semmivel nem becsülli feljebb *egy virág éneknél*, vagy valamely udvarbeli szolgáló leánnyal való beszélgetésnél.”⁶³⁶

⁶³³ Opera omnia. Lugduni Batavorum 1705. 6: + 3b.

⁶³⁴ Grammatikájában három alkalommal említi a „vulgus” nyelvhasználatát. A városok elnevezésénél; ő görög neveket szeretne nekik adni. „Quia vero difficile est vsum diu receptum antiquare, poterat vti vulgus imperitum vocabulis a se impositis, seque dignis; reliquos quis prohibuerit veris vti vrbium vocabulis.” (Újra kiadta Toldy Ferenc: A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Pest 1866. 21.) A határozott névelő kapcsán vitatkozik Dévai Bíró felfogásával (ab barát stb.): „Cuius ratio, quamuis amici, mihi haud probatur. Primum, quod etsi vulgus imperitum ad hunc loquatur modum, non continuo tamen illius erroris patrocinandum est, quin potius tamen remedium illi querendum.” Uo. 28.

⁶³⁵ E nyilatkozatokat felsorolja Horváth János. (MNY 1949. 1-3.) Az általa felsoroltakat kiegészíti Stoll Béla. (RMKT XVII. század. 3. Szerelmi és lakodalmi versek. Bp. 1961. 564.)

⁶³⁶ Balassi Bálint: Összes művei. Összeállította Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 2: 76.

A magyar szöveg összefüggéséből is nyilvánvaló: Balassi és kora szerelmes éneket, műfajt értett rajta. Latin műszava - cantilena de amicula - többet is elárul. A *cantilena* a szó szoros értelmében *éneket* jelent, mégpedig lírai jellegűt, dallam kísérté előadásra készültet. Az *amicula* meg *szerető*-t, *barátnő*-t.⁶³⁷

A virágénekekben tehát nem „tiszteességes szerelem vagyon benne, oly kedig, ki szabad, nem köteles személek között forog, sem egyéb végre, hanem házasságra” (Balassi); ó nem, sokkal inkább a házasságon kívüli, „megtiltott szerelem” vagyon benne.⁶³⁸ Nem is csoda, hogy fenekedtek rá az egyháziak - felekezeti különbség nélkül, s ki akarták irtani tövestül. „Éneklettél-e virág éneket, mellyekbe testi szeretetrül és buja dolgokrul volt emlékezet?” - teszi fel a gyónónak az 1583-ban kiadott esztergomi Agendarius a kérdést.⁶³⁹ Az egészséges érzékiség kapott bennük költői kifejezést, a testi szerelem.

A *cantio de amicula* ma is poétikusan hangzó, szép magyar neve - *virágének* - onnan származik, hogy amint a latin *cantio*-nak egykorú magyar tükörszava az *ének*, ugyanúgy az *amiculanak* a *szerető* mellett a *virág*.

5.

Egyelőre még ne eresszük el Balassi kezét. Figyelmesen olvassuk el *Bécsi Zsuzsannáról s Anna Máriáról szerzette* virágéneket. Ezt, mint versének kolofonjában írja

Szerzém.....
Táncnótára egy kisdéd énekben,
Az másfél ezerben
És nyolcvankilencben,
Hogy *bécsi virág* juta eszemben.

Ki, mi volt ez a „bécsi virág”? Nem főnemes asszony vagy leány, sőt nem is tisztességes nőszemély, tehát a főúri származású költő miért volna diszkrét vagy szűkkeblű. Megadja a nevet és a pontos címet, hátha valamelyik Bécsbe felránduló magyar úrfi hasznát veheti, a házszámot csak azért nem, mert akkoriban még nem voltak házszámok. „Az Zsuzsanna egy szép német leány, Bécsben lakik Tiefengrab utcáján...” A „bécsi virág” bizony utcalány volt, „szép atyafiá”-val együtt, „kinek neve víg Anna-Mária”.

S hogy egy füst alatt e virágének „hítságos” voltát, jellemét, valamint stíljét is bemutassuk, beszélgetjük Balassit tovább:

Egy társommal midőn én ballagnék,
Szerencsére rájok találék,
Rájok nézve ottan felgerjedék,
Jó társom is szerelemben essék,
Ők ottan éleszték,
Kedveket jelenték,
Velek azért mi megesmerkedénk.

Kezet fogván egymással azontúl,
Házban lépénk mindnyájan utcául,
S mint az méhek székfü szép virágrul,

⁶³⁷ *Forcellini*: 1: 237., illetve 226.

⁶³⁸ *Mišianik-Eckhardt-Klaniczay*: i. m. 56.

⁶³⁹ *Agendarius liber...* Tyrnaviae 1583. 89.

Mézet szedénk egymás ajakáru;
Minden bánatunktul
Ott mi esénk távul,
Hogy szerelmet nyerheténk egymástul.

Többet szólnom dolgunkról nem szükség,
Elég, hogy megvolt minden édesség,
Ölelgetés, csók, tánc, gyönyörűség,
Ékes beszéd, tréfálás, nevetség,
Ki ugyan nem elég
Bús szívemnek, mert ég,
De versemben itt legyen immár vég.

Költőnk - jobb híján - nem vetette meg az efféle kiruccanásokat s a bécsi széplányokhoz hasonló „virágokat”. Egy kisebb csokorra való kitelik belőlük. Gondoljunk csak a „lengyel szép Zsuzsannára”: a krakkói citerás lányra, meg a másik krakkói kurtizánra: „porcogós Annókára”.

Két táncnótája frissen megőrizte e könnyű nőcskék, hamar hervadó esti virágok emlékezetét. Táncdalaiból hiányzik a finomkodás, a nő és a szerelem platonizáló felfogása, a petrarkisták sablonos nyavalygása. Hangjukkal szinte kirínak a módjával petrarkizáló Balassi-versek koszorújából. Anélkül, hogy szégyent hoznának fejére, költészetére.

A virágéneket *általában* mégsem merném e táncnótával jellemezni. Csupán egyik, ún. *lator* (latríkanus) válfaját. Tanácsadónk itt is Balassi. „Porcogós Annóká”-hoz írt táncszavát (ő vagy talán a Balassi-kódex írója) így határozza meg: „Latricanus Wers”. Mit jelent ez a sokszor idézett, de velejéig meg nem értett, fontos műszó? Hogy mit jelent a „vers”, - nyilvánvaló. A „latricanus” szó megfejtésére kísérlet történt, csekélyke eredménnyel: a középlatin „latricus” (latro) szabályos továbbképzése lehet, magyar megfelelője a *lator*.⁶⁴⁰

Az ezelőtt ötven esztendővel megállapítottakat elfogadva, lépünk tovább. A *latricus*, illetve a *latro utonállót, rablót, gazembert* jelent. Ebbe a bokorba tartozik a „latrunculus” aránylag ritka nőnemű párja, a „latruncula” is, amely a hazai középlatinságban női útonálló, azaz *kurva, szajha* jelentésben volt használatos.⁶⁴¹ Valószínűleg a „latricus”-nak is volt ilyen értelemben használt nőnemű párja. Ezek szerint a *latríkanus vers* mai magyarsággal: *kurva vers*, azaz szajháról vagy szajháknak írt ének.

Egykorú magyar elnevezéseiben főlösen válogathatunk: *lator, parázna, pajkos* ének. Ezek a díszítő jelzők mind *kurvát* jelentettek. Elég lesz mindegyikre egy-egy közel egykorú példa. „... Lator társa volt Luternak az apácza, ha házasság nem lehetett közöttük, *lator* társának kellett lenni.”⁶⁴² „... Avagy az bordélba kell menned és *parázna* lész.”⁶⁴³ „Otsmány bordélyból költ *pajkosok*”.⁶⁴⁴

A virágének *lator* válfaja sem egyszintű. Egyik változata az ún. „*lator dúdolás*”. E magyar műszavát Melius Juhász Péter örököltette ránk. A debreceniek Péter papája egyik - 1561-ben

⁶⁴⁰ Bod Károly: Balassi Bálint latricanus verse. It 1913. 281.

⁶⁴¹ Szerémi György több helyütt használja *Emlékiratában* ebben az értelemben. Például: „Et Valentinus (Török) spoondit et copulavit eam latronculam, quae demem erat leona lutteriana”. (Pest 1857. 100.) - Érdekes, hogy Móra Ferenc is használja *Aranykoporsó* c. regényében. „Biztosra veszem, hogy a te kedvedért mind a két latrunkuláját belefojtja az Orontesbe.” (Bp. 1935. 1: 186.)

⁶⁴² NySz 2: 544.

⁶⁴³ NySz 2: 1236-37.

⁶⁴⁴ NySz 2: 1213.

megjelentett - munkájában nem kis ingerültséggel kárhoztatta „a parázna, hiságos, csúf és trágár beszédet, virágéneket, lator dúdolást...” S állítását, miként egy skolasztikus módszerrel dolgozó reformátorhoz illik, pontról-pontra igazolta is: „Úgy mint imezek: Péter férjem etc. Az zöldvári éneket. Az agnőnek s az agebnek, annak mind egy ára etc.”⁶⁴⁵

Az első - a *Péter férjem* - valószínűleg egy vaskos, szabadszájú trufa. A második, amelyet *Zöldvári éneknek* hív, minden valószínűség szerint virágének; divatos „sláger” lehetett Meliusz Debrecenjében. A lator dúdolásra fölhozott példája - kezdő sora alapján - a *Körmöcbányai táncszóval* rokon, de annál jóval borsosabb, obszcén, trágár hangú vénasszonycsúfoló.

A *dúdolás* gúnyos kiéneklést, csúfolódást jelent.⁶⁴⁶ A férfiktól egykor körülrongált „szép fegyverkovácsnéknak”, ha fiatalságuk elillant, szépségük virága lehervadt, nincs sok becsületük. Megvetés, gúny céltáblájául szolgálnak, hogy leskelődnek az ifjak után, és még mindig szívesen megnyalnék a sót... Öreg korukra *lator dúdolás* csúfolja azokat a nőket, akiknek hajdan *lator virágvers* járt ki.

5.

A lator válfaj mellett a virágéneknek volt egy másik, finomabb, kevésbé szabadszájú, ún. udvari típusa is. A XVI-XVII. század predikátorai e két válfaj közt nem tesznek különbséget, szerelmi tárgyuk miatt egy kalap alá veszik őket, egyaránt erkölcstelennek bélyegzik.

Az ún. udvari szerelmes költést nem a bécsi Zsuzsannák és Anna-Máriák ihletik. Nem e vadvirágok, hanem a partiképes „szüzek”, hajadonok, vagy férjük mellett unatkozó, kikapós szépasszonyok, vagyis a nemesi és főúri udvarokban kitenyészített pompázó, kerti „virágok”. Egy világ választja el őket egymástól: amazok a társadalom kivetettjei, emezek a kiválasztottak. Összekötő kapocs csupán annyi, hogy - elég fölhozni Balassit példának - ugyanazokhoz a férfiakhoz van mind a két körnek szerencséje.

Költőnk (korának úrfiaihoz hasonlóan) mind a két körben otthonosan mozgott: mind a szép-lányok, mind pedig a szép kisasszonyok és nagyasszonyok világában. Az előbbieket is vállalja, hisz például a bécsi Zsuzsannára szerzett táncdal sem hiányzik a „maga kezével írt könyvéből”. Ám a lecsúszott főnemes még a bordélyban sem tagadja meg úri mivoltát; „kemény húsú” Annókat így leckézteti:

⁶⁴⁵ A Szent Pál Apostal levelenek mellyet a Colossabelieknek irt predicacio szerint való magyarázattya. (Debrecen 1561.) Fénymásolatát az OSzK „Régi magyar” gyűjteményében őrzik. (RMK I. 47.) Az idézett passzus a Qu₂b-Qu₃a leveleken található. - Ld. róla Horváth János tanulmányát. (MNY 1949. 1-10.)

⁶⁴⁶ E szót - igaz, nem főnévi, hanem folyamatos melléknévi igenévi, illetve igei alakjában - Meliusz Juhász Péternek egy másik munkájában is megtaláljuk, hol Jób könyve XXX. fejezetének 8. és 9. versét imígyen magyarázza: „Imé azért en most azoknak ackik nem méltok (hogy e földönne elne- nek) dudoló, es czufolo enecké löttem, es vgian közbeszéddé es meseue löttem ő nekik.” A lapszéli jegyzetben a minket érdeklő 9. verset magyarázza is: „Az az: Mikor énekelnek, engem dudolnak, engem vgian közbeszéddé költöttek.” (7) A szövegösszefüggés nyilvánvalóan elárulja, hogy a „dúdoló” rokonértelmű a „csúfoló”-val, az „engem dúdolnak” pedig aligha jelenthet mást, mint „engem csúfolnak”, „kiénekelnek”. (A Szent Iob könyvenek a sido nielvből, es a bölcz magyarázók fordításából, igazan való fordítása Magyar nielvre. Várad 1565. (RMK I. 58./Fol. 69b.) - A 9. vers latinja: „Nunc in eorum canticum versus sum et factus sum eis in proverbium.” - Német fordítása: „Deren liedly bin ich yetzund vnd jr spott.” (Deutsche Biebel. Zürich, Froschauer 1536.)

Mit haragszol?
Hogy nem játszol
Velem, kivel egy fraj szól?

Prózára fordítva: Te nem akarsz, te...? Velem, akit egy „fraj”, azaz egy úrnő is szívesen elfogad? Érezteti, hogy nemesi közeledését egy utcalány tartsa megtiszteltetésnek.

Az a „fraj”, kire céloz, valóban főúri, előkelő hölgy volt: Wesselényi Ferencnek, a lengyel király kamarásának felesége. A hazájából kibujdosott Balassi első lengyelországi állomása, mielőtt Krakóban tette volna tiszteletét, Dembno vára volt. Wesselényi-birtok, itt tartózkodott a vár úrnője, Szárkándi Anna, míg ura a királyt kísérte. A régi ismerőst a szalmaözvegy szívesen fogadta. És a szívélyes vendégfogadásról mit sem sejtő férj a messzi Varsóban várta, hiába várta a szerető hitves híradását: „Én édes szívem! Ugyan nem tudom minek vélni, hogy ennyi időtől fogva énnekem sem írál, sem izenél senkitől.”

Mi tudjuk. Balassi már a harmadik versben, melyet Wesselényi „édes szüvé”-hez írt, hálát ad Cupidónak, hogy „Coeliát szerelmére fölgerjesztette s keziben adta”.

Két vers - és a főrangú Coeliától megkapta mindazt a „sok jót”, amit a krakkói kurtizántól még egy tízenekes lovageposzért sem kapott volna meg. A lengyel Hannuska - hivatásához híven - a Balassi vers zengésénél többre becsülte a körmöci arany csengését. A bukott ember és bukott szerelmes mind a két nőnél ugyanazt a mákonyt kereste, „az nagy szerelem miatt búsult lelke” feledést akart inni a mánor Léthe-vizéből. Ha a feledést nem is, de mind a két nőtől végeredményében ugyanazt kapta, és a hozzájuk írt versek ezt meg is örökítik. A megörökítés módja elüt egymástól. Az utcalánynak - stílszerűen - lator vers dukál, megspékelve trágár célzásokkal; a dúsgazdag bárónénak, „ez föld szép virágja”-nak meg tudós, bölcs ének, telehintve a petrarkista udvari poézis aranyporával.

Eme udvari típusú virágvers mintapéldánya tán a *Kit egy bokrétáról szerzett* lehetne. Ezt is főúri hölgyhöz írta, mégpedig a halhatatlan kedveshez, Ungnád Kristófnéhoz. Nem *Juliához*, a megözvegyült, „kegyetlen” nagyasszonyhoz, ki a tisztességében megfogyatkozott költőnk útját kiadta és kezét (és vagyonát) másnak nyújtotta, hanem *Annához*, a kegyes szívű szépasszonyhoz, ki - míg férje, Ungnád Kristóf bán Horvátországban bánkódott - méltóztatott meghallgatni az ifjú daliát.

A vers, amely íratott „Ezerötszáz és hetvennyolc esztendőben, Egy szerelmes helyen hogy volnék rejtőkben”, e meghallgattatás döntő, nagy pillanatát örökíti meg. A szó legszorosabb értelmében virágének; virágornamentika és -szimbolika tobzódik benne „verágokat verágózván”:

Most adá virágom nekem bokrétáját,
Magához hasonló szerelmes virágát,
Kiben violáját kötötte rózsáját:
Úgy tetszik, hogy értem ebből ő akaratját.

Viola szép színe mutatja hívségét,
Rózsa piros volta hozzám nagy szerelmét,
Fejér rózsa pedig mondja tiszta éltét;
Nessze mint mutatja bölcs és eszes elméjét!

Mi mindent jelent egy virágbokréta, mi mindent tudnak jelenteni és megjeleníteni a virágok! Még azt is, amit Balassi diszkrétan elhallgatni látszik, de épp ezáltal világgá kiált, hogy a bokrétával együtt Anna szép virág is besurran a „rejtők” ajtaján, és

Az adá virágát akkor én kezemben,
Kit Istentől kérek gyakran könyörgésemben.

Önkéntelenül is a híres XIII. századi vágáns virágvers jut eszembe: *Suscipe flos florem, flos autem designat amorem...*⁶⁴⁷ Virág, fogadd e virágot, e virág szerelmem jelképe!

6.

„A virágénekről mind a mai napig keveset tudunk” - így fogalmazta meg tudósaink egyöntetű álláspontját - 1949-ben - hajdani mesterem, Horváth János.⁶⁴⁸ Pedig ha csak ez az egy *cantilena de amicula* maradt volna meg és egyedül ez képviselné XVI. századi szerelmi költészetünket, akkor sem áttallanám azt állítani, hogy a magyar virágénekről - ennek az egynek alapján is - igen sokat kéne tudnunk. Legalábbis jóval többet, mint amennyit tudományunk mind a mai napig tudni vél. Így többek között a virágvers jellemét, stíljét, hogy úgy mondjam, dióhéjban egész természetrajzát, ebbe értve társadalmi hovatartozandóságát is.

Korántsem vagyunk ennyire szegények. Ránk maradt XVI. századi nemesi költészetünk kertjének díszé, Balassi gazdagon termett, pompázó rózsafája. Ki hiszi ma már, hogy ez a magyar föld egyszeri csodája, előzménytelen, meglegházi ritkaság, vagy valamiféle külföldről belopott remekmű, és nem hosszabb előzményekre, hasonló gyakorlatra visszatekintő, megizmosodott nemesi osztályköltészet kivirágzása? Szerelmi verseit a Balassi-kódex írója - bizonyára nem a költő szándéka ellenére - virágénekeknek nevezi. Vegyük ezt úgy, hogy ezzel hazai előzményeit és a rokon kortársi termést is megnevezi. Költészete amabból nőtt ki, azt folytatja, és emennek nőtt az idők folyamán fölébe. Ha vérbeli virágénekekben vágyom gyönyörködni, övéit veszem elő; ha meg az előzményeket kutatom, szükségképpen hozzá kell fordulnom segítségért. Jobb helyre nem is lehet.

A szerelemnek és az udvarlásnak minden korszakban, minden társadalmi osztályon belül megvolt és -van a maga bevett, az illető osztály tagjaira kötelező etikettje, s ezt a szerelmi költészet, mint az udvarlás egyik fontos eszköze, általában híven, pontosan követi. S épp e „gyakorlati cél” következménye, hogy a szerelmi költészet (kiváltképp az énekköltészet!) még egy fél lépéssel sem szokta megelőzni a saját korát. Belső és külső formáját, hangját, szerelmi szótárát mindig az adott korszakban, az adott osztályon vagy rétegen belül uralkodó, divatozó kánon, illetve gyakorlat szabja meg, amely a férfi és nő közti társas érintkezés, közeledés, társalgás, azaz udvarlás formáit nyíltan vagy hallgatólágosan, de kötelező érvénnyel előírja.

A szerelmi széptevésnek az a finom formája, az az „etikett” amely a virágének fő-, udvari válfajában jelen van, nálunk - a XVI. század folyamán - elsősorban a fő- és a tehetősebb köz-nemesi körökben divatozott. Balassi is csak ebben a körben érzi magára kötelezőnek osztálya etikettjét. Másutt nem. Az utcalányoknak lefizeti a taksát, s kalandjait, ez különben vágáns hagyomány, a víg cimborák mulattatására meg is örökíti lator versekkel. De csak a férfiak mulattatására. Polgár és paraszt szoknyák körül is örömet forgolódott, ám ezekről hallgat, mélyen hallgat a virágének. S ami keveset mégis tudunk róluk, azt pöriratokból tudjuk...

Nem a véletlen műve, hogy a főntebb elemzett virágversek hösnői, múzsái főnemes asszonyok. A többi versé hasonlóképpen azok, illetve gazdag fiatal özvegyek, vagy „szép szüzek”, azaz hajadonok. Nekik csapni a szelet már nem rangon aluli, szórakoztatásuk a *cortesia* körébe vág, megtisztelő, kedves köteleesség. Legföljebb a fölszarvazott férjek nem érzik annak.

Az asszonyokat udvarló versek célja, indítéka nyilvánvaló. Az özvegyekhez és hajadonokhoz írtaké már nem ily egyértelmű, gyakran „tisztességes szerelem vagyon benne, oly kedig, ki

⁶⁴⁷ Carmina Burana. Hgg. von Alfons Hilka und Otto Schumann. I/2: 3111.

⁶⁴⁸ Balassi: ÖM. 1: 369. MNy 1949. 1.

szabad, nem köteles személek között forog, sem egyéb végre, hanem házasságra”. S e tisztességes szerelem a feudális fogalmak szerint annál tisztességesebb, minél szebb hozomány, minél nagyobb vagyon az ihletője.

A megőzvegyült Ungnádnét (s rajta keresztül a hatalmas Losonczy-birtoktesteket) Balassi finom petrarkista versekkel ostromolja, s ezzel egy időben egyik, nem a nyilvánosság elé szánt levelében titkos írással, durván, lator módon mondja ki a feudális házasság lényegét: „Ha Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, nagy úr leszek, ha egyébképpen nem is, f...kam után.”⁶⁴⁹

7.

Mi a jellemzőjük (Balassi virágénekeiben) a főúri, nemesi nőknek? „Ékesség, édesség, eszeség, szelédesség, udvari gyönyörőség”.⁶⁵⁰ „Illendő kedvesség, gyönyörű ékesség... ő módjában, szavában, dolgában.”⁶⁵¹ „Több szép közt létében mindenkor ékessen mindent jól és helyén ejt [tesz] ő.”⁶⁵²

Baldassare Castiglione a XVI. század főúri, nemesi illemtanát összefoglaló, kanonizáló *Il Cortegiano*-jában többek között azt írja, hogy az udvari hölgynek, „aki udvarnál él, mindenek fölött szüksége van arra a kedves nyájasságra, mellyel mindenféle embert kellemesen tud mulattatni, tetszetős és tisztességes beszéddel, mely az időhöz és helyhez, valamint az illetőhöz alkalmazkodik, akivel éppen beszél, és hogy szerény és nyugodt modorával, mely minden cselekedetét kíséri, párosuljon az élénk ész, amelytől minden durvaság távol áll.”⁶⁵³

Csupán véletlen egyezésekről van itt szó? Folytassuk a Castiglione idézetet: „és ez annyi jóssággal járjon, hogy éppoly szemérmesnek, óvatosnak és emberségesnek tartassék, mint amilyen mulatságos, szellemes és tapintatos.”⁶⁵⁴ S íme, Bebek Judit „erkölce szelid, szemérmes, emberséggel elegy... jeles tréfájú, édes beszédű szavában”⁶⁵⁵ A 15 esztendő Perényi Zsófinak pedig bölcs esze vagy on mindenre: „Tud fedni [titkolni] szerelmet, noha nagyon szeret, nincsen gonosz hírére”.⁶⁵⁶ Az *Il Cortegiano*-ban erre is van kádencia: „... az én Palotahölgyem, amikor szerelemről van szó, úgy viselkedjék, mintha sohasem hinné, hogy aki vele szerelemről beszél, őt szereti”.⁶⁵⁷ Egyébként a szerelem eltitkolásának „művészete” több fejezet tárgya.

Az udvari hölgynek a táncban is tudnia kell, mi az udvarképes, mi az illendő, „ezért is a táncban nem szeretném - mondja Castiglione -, hogy túlságosan erőltetetten és virgoncul

⁶⁴⁹ Balassi: ÖM 1: 369.

⁶⁵⁰ Uo. 1: 88.

⁶⁵¹ Uo. 1: 90.

⁶⁵² Uo. 1: 102.

⁶⁵³ *Il Cortegiano del Conte Baldesar Castiglione. Annotato e illustrato da Vittorio Cian* Firenze 1939. Magyar fordítása: Az udvari ember. Ford. Zichy Ráfáelné. Bp. é. n. - Az idézeteket innét citálom. 218. l.

⁶⁵⁴ Uo.

⁶⁵⁵ Balassi: ÖM. 1: 33.

⁶⁵⁶ Uo. 1: 113.

⁶⁵⁷ Castiglione 237.

mozogjon...”⁶⁵⁸ Balassi Júliájának „udvari jó módját” már táncából is megismerheted: meg sem rezdül, „merőn áll dereka”, úgy járja a szaporát. De nem csak ő, Bebek Judit is.⁶⁵⁹

A virágének úrhölgyei tehát az „udvari jó mód” szerint viselkednek: öltözködnek, társalognak, tréfálkoznak, flörtölnek, táncolnak és énekelnek.

És mit, miféle dalokat énekelnek? A „nevendéken szép szűz” Margaréta, ki virágoskertje harmatos pázsitján „csak mulatságában” mezítláb sétálgat és a bokrok mögül leskelődő Balassiéknak megvillogtatja hónál fejérb lábikráit, - „bölcs versekre gyengén ereszti ki szózatját...”⁶⁶⁰ Bölcs, tudós verseket énekelnek: „docte”, „pingui” vagy „tenui Minerva” írt virágéneket, - mifélett az ő udvarlásukra írnak a magyar cortegianók.

Az udvari embernek ugyanis - az *Il Cortegiano* szerint - a versíráshoz is jól kell értenie: „... a tudományokban a középszerűnél képzetebb legyen, legalább is azokban, melyeket humaniztikusoknak nevezünk... Otthonos legyen a költők írásaiban, nem kevésbé a szónokok és történetírók műveiben, *gyakorlott legyen a versek és próza írásában*, főképp ezen a mi olasz nyelvünkön; ami által nemcsak magának szerez örömet, de módot nyújt hölgyekkel való sok kellemes társalgásra, kik rendesen szeretik az ilyen dolgokat.”⁶⁶¹ Mert „könnyedén táncolni nem azért tanul-e meg a lovag, hogy a hölgyek tetszését elnyerje? Ki tanulja meg a zene édes harmóniáit egyébért? Ki írna verseket, legalább is olasz nyelven, hacsak nem azért, hogy kifejezze azokat az érzelmeket, melyet a nők benne ébresztenek?... De eltekintve a többiektől, nem volna-e óriási veszteségünk, ha messer Francesco Petrarca, ki nyelvünkön oly isteni módon énekelte meg szerelmét, csakis a latinra fordította volna elméjét, ami megtörtént volna abban az esetben, ha Madonna Laura attól el nem térítette volna? Nem akarom felsorolni azokat a ragyogó elméket, kik a jelenben élnek és részben itt vannak és naponta világra hozták szellemük valamely nemes gyümölcsét, és mégis csupán a nők szépségéből és erényeiből merítik tárgyukat.”⁶⁶²

Méltán sorolhatjuk a „ragyogó elmék” közé a magyar udvari szerelem nagy költőjét Balassi Bálintot is.

A főúri származására sokat tartó mágnás valószínűleg ismerte az *Il Cortegiano*-t, így a nemesi osztálygögrét árasztó ama részletét is, mely szerint az udvari embernek „ne legyen a modora darabos, csiszolatlan, úgy hogy már mérföldnyi távolságból is leríjon róla a paraszt, mert aki ilyen, sohasem remélheti, hogy jó Udvari Ember válik belőle és nem lehet egyéb teendőt rábízni, mint legföljebb a birkák legeltetését.”⁶⁶³

Volt ugyanis egy kis nézeteltérése a selmecbányai fürdőházban a városbíró szolgájával, ki „dudorászva bejött és közvetlen mellém leült; mikor is udvartatlanságát elviseltem és nem sokat törődtem avval, hogy velem egyenrangúvá tette föl magát és velem együtt fürdik”. Betelt azonban a főnemesi pohár, mikor a német polgárfi szóval is megsértette: „E dolog méltatlanságától felingerültem és úgy találva, hogy nem tisztességes a dolog, ha büntetlenül hagyom a sértést, mellyel ez az elvetemült ember, ez a bohóc engem megbántott, megvallom, jelesül elpáholtam őt...”

⁶⁵⁸ Uo. 218.

⁶⁵⁹ Balassi: ÖM. 1: 99. és 33.

⁶⁶⁰ Uo. 1: 115.

⁶⁶¹ Castiglione 86.

⁶⁶² Uo. 271.

⁶⁶³ Uo. 150.

Eddig még hagyján, mert egy cortegianónak ezt kellett tennie. Ám a legény a városi tanácshoz futott, s ott azt állította, hogy Balassi nemcsak őt hagyta helybe, hanem a tanácsot is „illetlen szóval, szitokkal” mocskolta. Költőnk temperamentumát ismerve nem tartjuk kizártnak, sőt. Ő azonban csak ez ellen a vád ellen védekezik, ily megokolással utasítva vissza a tanácshoz írt, s már fentebb idézett latin nyelvű levelében: „Megkövetem tehát efelől Tekintetességeteket, kik, habár tudjátok, hogy nem holmi alávaló nemzetségből származom, gyermek sem vagyok, s némi tanultságom is van, - hozzáteszem (ha ugyan ez a dologhoz tartozik), hogy sok országban és udvarnál megfordultam, - mégis azonnal elhittétek, hogy én olyasmit mondtam, amit kimondhatatlan vétek és szájbeli féktelenség nélkül ki sem lehet mondani. Mintha bizony őseim nyomdokai (akik az ilyen dolgoktól mindig a legtávolabb állottak) nem indítanának utánpótlásra? Vagy ha volna is némi vadság és keménység természetemben, nem enyhült volna a múzsák nyájasságának, a tudomány ékességének, vagy a hosszú vándorlásnak és a huzamos udvari életnek hatása alatt? Tudniillik, én ne tudnám, hogy a veszekedés vágya, a versenyt szitkozódás a gyerekek és asszonyok, nem pedig nemes férfiak gyönyörűsége?”⁶⁶⁴

A múzsák nyájassága, a tudomány ékessége, a „hosszú vándorlás”, azaz külföldi egyetemek és országok látogatása, és nem utolsósorban a „huzamos udvari élet” nemesíti a korabeli nemes ifjakat udvari emberré. Fiaikat a főurak királyi és fejedelmi udvarokba, a kevésbé elkölő nemesek pedig főúri udvarokba küldik tanulni, nevelődni. Például Batthyány Boldizsár udvarába, ki maga a francia királyi udvarban tanulta meg az „udvari jó módot”, imígy komendálnak egy ifjat Váradról: „Értvén nagyságod jó hírét-nevét és nagyságod udvarának jó rendtartása felől való dicséretét tudván... udvarában való szép rendtartásokat...” Azért megy a korabeli ifjú effajta udvarba, hogy „lásson, halljon és tanuljon”. Balassi is ezt tette Báthori István erdélyi fejedelmi, majd pedig lengyel királyi udvarában, hol az etikettet *Il Cortegiano* szabta meg, melyet Górnicki már 1566-ban átdolgozott, és *A lengyel udvari ember* (Dworzanin Polski) címen ki is adott.⁶⁶⁵

Hazai főúri udvarainkban természetesen nem beszélhetünk valami ragyogó udvari életről. Ezek a királyi udvar szegényes, „vidéki” utánpótlásai voltak, de arra jók, hogy a nemes ifjak és lányok - itt nevelkedve - valamelyest megismerjék a finomabb, udvari életformát, a legújabb módít viselkedésben, ruhában, táncban, zenében. A kisasszonyok zenét is tanultak, tudtak játszani lanton, virginálon. És tanultak énekelni: táncnótát, zsoltárt, virágéneket. Ezekről az ifjak gondoskodtak, egyrészt saját kútfejükől, másrészt idegen forrásokból merítve: magyarították a Bécsben, Prágában és Krakkóban divatos énekeket és dalokat. Az énekszerzés e körökben „közdologgá” lett, hozzátartozott az „udvari jó mód”-hoz. Verssel illet puhítgatni a „kegyetlen” kisasszonyok s asszonyok szívét.

8.

A főúri és nemesi udvarok asszonyai és kisasszonyai a virágének szép virágai. A dúsgazdag Krusith János lánya, Ilona „egy igen szép virág”; Coelia „ez föld szép virágja”; Margaréta „ez az a virág, ki miatt barátság társok között felbomol”; Júlia pedig „fényes fejér rózsám”, illetve „jóillatú piros rózsám, gyönyörű szép kis violám”. S a *Szép magyar komédiában* a kegyesét kereső Credulus-Balassi így szólítja meg Dienest: „Mondd meg, ha láttad-e az én virágomat?”

⁶⁶⁴ Balassi: ÖM. 1: 334.

⁶⁶⁵ Krzyzanowski, Julian: Historia literatury Polskiej... Warszawa 1953. 136-41. - Kovács Endre: A lengyel irodalom története. Bp. 1960. 77.

Mire az: „Hogy tudom, micsoda az te virágod, ha meg nem nevezed? Látod, hogy rakva az mező az sok szép virágszállal s nevezd meg, mellik az?”⁶⁶⁶

S a virágének tükre e „nemös virágokat” milyennek mutatja? Termetük „igyes, magas, mint szép liliomszál” vagy „igyesen felnőtt szép nyers ciprusvessző”; derekuk vékony, jól termett vállukon „térengetik szét” hajuk, s ez fényes, „arany színő”, nyakuk „gömbölő”, karjuk „liliom szín”, kezük, lábuk, „melylyük” hónál fejérb, édes ajkuk piros, kis szájuk kaláris, apró foguk gyöngyszín, szemük kegyes, vidám, gyenge szép orcájuk pedig mint a rózsza, vagy mint „fejér liliommal ha rózsát fogsz össze”. A bánatos, fejét lehorgasztó Coelia „mint szép liliomszál, ha félbe metszve áll”; mikor pedig könnyezik, „mint tavasz harmatja reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát”.

A kert, a virágok, a virágbokréta, a hölgyek, a szerelmi idill és a virágénekek egy csokorba tartoznak, elszakíthatatlanok egymástól. A már többször említett „nevendéken szép szűz” Margaréta

*Hónál fejérb lábát, zöld pázsiton harmat ha néha nedvesíti,
Hogy meztláb járván csak multságában szép virágit csipkedi
Akkor bokrok mögül nézvén szerelmétül élek örülvén neki;
Mert hogy bölcs versekre gyengén énekelve ereszti ki szózatját
S hol gömbölő nyakán s hol jól-termett vállán terengeti szét haját
Midőn gondolkodván, kertében ballagván köti szép koszorúját.*

A harmatos fűvön meztláb sétáló szép szűz idilli képe korabeli irodalmunkban nem egyedül álló. Visszontlátjuk Gersei Albert „olasz krónikákból” fordított és az olvasóknak multságul „magyar versek szerint énekbe foglalt” *História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűz leányról* című remekében. A „szép fényes tündöklő aranyszálú hajú” tündérleánynak

*Fejér gyenge lába, mint hattyunak tolla,
Saru az ő lábán akkoron nem vala,
Csak a lába feje, mint hó látszik vala,
Zöld harmatos pázsit nedvesíti vala.*

„A kiemelt részek világosan szemléltetik az azonosságot. Felvetődik ezért a kérdés, vajon nem egy korábbi elveszett magyar virágénekre mennek-e vissza az azonos kifejezések és az egyező kép? Balassi költeményeinek és az Árgirus-históriájának az egymásra hatására ugyanis aligha gondolhatunk” - írja Klaniczay Tibor.⁶⁶⁷

Ellenkezőleg, másra gondolnunk nem is szabad! E két kivételes tehetségű költő poézise - Balassi lírája és Gersei Albert epikája - egy töről fakad. Egyelőre maradjunk e képnél: „Csak a lába feje, mint hó látszik vala”. Az udvari illendőség a nőnek mennyit engedélyez szép lábából megmutatnia? „Megfigyelték-e már Kegyelmetek, - írja Castiglione - olykor akár az utcán, templomban vagy máshol, játék közben vagy más oknál fogva, hogy egy asszony annyit emel fel szoknyájából, hogy lába és néha lábaszáranak kis része is látható, anélkül, hogy ő észrevenné? Ugy-e nagy báj rejlik abban, ha ilyenkor bizonyos nőies könnyedséggel, feszülő bársonyharisnya látszik ki a szépen fényesített cipőből?”⁶⁶⁸

Úgy gondolom, ennél többnek elővillannia még akkor sem volt szabad, ha a hölgy csupán multságában, meztláb hancúrozott kertje zöld gypén. Bár ez utóbbinak illendő voltáról

⁶⁶⁶ Mišianik-Eckhardt-Klaniczay: i. m. 66.

⁶⁶⁷ Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. (Klny. az MTA I. Oszt. Közleményei XI. kötetéből.) 318.

⁶⁶⁸ Castiglione 182.

szólani még az *Il Cortegiano* is elfeledkezett, ám ha ezt a szép tündérleány és Margaréta egyaránt megcselekedte, aligha sérthette az udvari illemt. Ők ugyanis „udvari hölgyek”, megéneklőik pedig a magyar udvari szerelem legnagyobb poétái.

Ismerték egymást? Igenlő adatunk egyelőre nincs, mégsem mernék rá nemet mondani. Az azonban tényszerűen bizonyítható, hogy Gergei *Árgirus*-át Balassi forgatta, gyümölcsözően. A Klaniczay észlelte szövegegyezés olyatén magyarázata, hogy az egyező kép és az azonos kifejezések egy korábbi, elveszett virágénekre mennek vissza, nehezen fogadható el. Főképp akkor, ha úgy sejtjük, hogy az idézett Balassi-vers „meztlábás” Margarétája a szepesi alispán tizenöt éves leánya: Gergei Margit. Egy tanú, nem tanú - mondhatná valaki, s nem joggal. Jelen esetben más a helyzet, nemcsak egy tanúnk van.

A másik tanú Balassi ama verse, melyben a reménytelenül reménykedő szerelmes azt énekl meg, hogy egy kapu közibe jutván „megsaldítja Juliát, az felé megyen”:

*Hirtelen hogy látám, előszer alítám őtet lenni angyalnak,
Azért ő utába úgy szólék utána mint Isten Asszonyának.*⁶⁶⁹

Árgirus pedig, ki kegyetlen kösziklák, iszonyú havasok közt bujdosik, hogy elvesztett szeretője nyomára leljen, kétségbeesésében öngyilkosságra készül; ekkor „azonban énekszót az erdőben halla”:

*Hirtelen tekinte, egy szép leányt láta,
Úgy megretten, viszontag felállta,
Mert istenasszonynak őtet véli vala.*⁶⁷⁰

Ezek az egyezések is egy korábbi, elveszett virágénekre mennek vissza? Kissé sok volna a jóból. Idézett versét Balassi 1588 áprilisában írta a megözvegyült Júliához, s ebben tűnik föl először Gergei Árgirusának ihlető hatása. A fentebbiek mellett a tündér díszítő jelző is: „ez [Júlia] bizony inkább tündér”. S e hatás az egész Júlia-cikluson végigvonul.

„Balassi Júlia-ciklusa és az ismeretlen Gergei Albert Árgirusa között - írja Klaniczay Tibor egy másik tanulmányában - meglepő hasonlatosságokat figyelhetünk meg...”⁶⁷¹ Miként tanulmánya, úgy e megfigyelései is kitűnőek. Ám a helyesen fölállított premisszákat, meglepő módon, nem a várt, kézenfekvő konklúzió követi: „Mivel semmi okunk sincs e két mű között bármiféle kapcsolatot feltételezni, a koncepciók szembetűnő rokonságát nem magyarázhatjuk mással, mint a kor közös élményével: az adott rossz, meggyűlölt valóság és az emberiség legszebb vágyai ellentétének egyidejű megsejtésével...”⁶⁷²

A kor közös élményének elfogadásával egyidejűleg, azt hiszem, minden okunk megvan rá, hogy a „koncepciók” szembetűnő rokonságát Balassi Árgirus-élményével magyarázzuk.

Gergei Árgirusa, korabeli szerelmi költészetünkhöz híven, az udvari jómódot tükrözi. A királyfi atyjának ékes tartománya és szép fénylő kövére van, s ebben „régirakott kerte”. S anyjának „bezzeg ékes vala udvara övele”. Udvari ember; bujdosni is inasával indul. A szép tündérleány meg udvari hölgy. Finom, szép, kedves, szolgálólányait azonban fölpofozza. A vers szerelmi szókinccse a szó szoros értelmében virágos. Árgirus „szép virágom”, „szerelmes rózsám”, „én édes szép rózsám”. S a szerelmi légyott színtere: a kert. Nemcsak Árgirus atyjának van „régirakott kerte”, a tündérleány mulatni szolgálóleányaival szintén szép virágos kertbe jár, sőt tündérországból is:

⁶⁶⁹ Balassi: ÖM. 1: 89.

⁶⁷⁰ Magyar széphistóriák. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Stoll Béla. Bp. 1955. 169.

⁶⁷¹ A Reneszánsz és barokk c. tanulmánykötetben A szerelem költője c. tanulmány. Bp. 1961. 258.

⁶⁷² Uo. 258.

Drága szép ékes kert ott a várban vala,
Szép ékes folyóvíz ott a kertben folya,
Fénylik a közepin a Vénus temploma,
Szép aranyból csinált Bellóna oltára.

Sűrű szép virágok, árnyékos fák között
Az Ammon istennek, kedves szép éneket
Hangos szóval monda Vénusnak serege,
Mint angyali szép szó hallatik zengése.

Ebben szép Árgirust egyedül bevivé,
Mint a szép Diána, úgy megyen előtte,
Virágos fák alatt vannak leülésbe,
Holott szép Árgirus gyakran dől ölébe.

Szép vetett nyoszolyák várják itt a szerelmeseket. Majd andalognak, a szép tündérleány „csipdes szép violát”, mátkájának „külömb-külömbféle rózsákat mutogat”.

9.

Az udvari élet, a kert- és virágkultusz és a virágének valóban elszakíthatatlanok egymástól. Ezért szükségszerű az európai és hazai kert- és virágkultuszra röviden kitérnünk.

A rómaiak fejlett virágkultusza közismert; kedvelt viráguk volt a rózsza. A kereszténység első századaiban a virágot mint a pogány hívságnak és világias fényűzésnek külső jelét a keresztények „száműzték”. Csak később, a kolostori kertekkel nyert újra polgárjogot. A keresztény virágkultuszban a rózsza mellé társul a lilium, az *Énekek éneke* virága, mely már a IX. században a legfőbb erénynek tartott szüzességnek válik jelképévé. A piros rózsza pedig, színe miatt, a vértanúk virága, s első sorban a főmártírt, Krisztust jelképezve. Ő a rózsza, a flos florum, miként az *Ómagyar Mária siralomban* olvashatjuk: „virág virága”. Korán kivirágzik a keresztény virágszimbólika is, s a gótikával szinte előnti a misztikusok írásait, az egyházi képzőművészeti, valamint költői alkotásokat. A mennyi ékes virágoskerté lesz, legszebb virágai a szent szüzek. Kiváltképp a Mária-himnuszokban tobzódik.

Középkori elvilágiasodása a lovagkorral veszi kezdetét: királyok és lovagok váraiból indul modern hódító útjára. A virág ismét visszakapja régi hivatását: a földi szépségnek, életörömnének lesz társa, jelképe, hirdetője. A várkert egyúttal mulatókert is. E paradicsom - így hívják az egykorú költők - a mesterséges rét (XVI. századi magyar műszóval: mező) képét mutatja: szép zöld pázsit, teletüzdelve virágokkal. Fák, pázsitpadok, deszkákkal körülfogott növényágyak és a forrás vizét elosztó kút díszítik. Ez a kerttípus még a XVI. században is uralkodó.⁶⁷³ A lovagi kert fő virága a viola, a lovagi szerelmet jelképezi. A rózsza és a lilium azelőtt az *amor sanctus* jelképe volt. A lovagköltők ugyanazokkal a virágnevekkel tisztelik meg a várurnőket és szerelmeseiket, amelyekkel a kegyes himnuszok szerzői Máriát udvarolják körül...

A magyar kert- és virágkultuszról már jóval kevesebbet mondhatunk. Latin nyelvű legendáinkban a keresztény virágkultusznak és szimbolikának már nyoma van. A lovagi virágkultuszt az Anjou-korban felbukkanó Lilium és a még gyakoribb Viola női nevek jelzik. Viselői mindig *dominák*: úrasszonyok és abbatissák, nagyúri származású apátnők.

Kertről a Mátyás-korból vannak első értesüléseink Mátyás budai, illetve Vitéz János esztergomi várkertjéről. A Jagellók korából már több az adatunk. Ulászló öccse, a Budán tartó-

⁶⁷³ *Rapaics Raymund: A magyarság virágai. Bp. 1932.*

kodó Zsigmond herceg gyakorta hozat a várkertből virágokat és virágfüzéreket lakomáira. A királyi udvar ünnepségein a hölgyek virágfüzért, a férfiak bokrétát viselnek. Ez a szokás mindvégig megmaradt a XVI. század főnemesi udvaraiban. Ekkoriban a főuraknak is vannak virágkertjeik. Legnevezetesebb Batthyány Boldizsáré. E kertekben főként rózsza, liliom és viola virít, majd a század közepétől szegfű is.⁶⁷⁴ Csupa drága, ritka, szép, úri virág.

A virág ugyanis ekkor még csak a kiváltságosoké! Hogy mennyire az, mutatja: a főurak és asszonyok nagyra becsült ajándékként küldöztetik egymásnak. Az ország leggazdagabb asszonya, Nádasdi Tamásné, a nádor felesége Sárvárról Bécsbe küldözget virágbokrétát a fiának. A mondottakból, azt hiszem, nyilvánvaló, hogy a rózsza, liliom, viola és a szegfű, e drága, ritka virágok a XVI. században még aligha lehettek díszei a parasztság kertjeinek, mert ekkor a parasztságnak kertjei nem voltak.

S az sem lehet kétséges, hogy a virágének elsődlegesen annak a kiváltságos társadalmi osztálynak, illetve rétegnek költői műfaja, amelyik megengedhette magának a kert és a virág-ápolás fényűzését.

10.

Virágénekeink virágos stíljének párját, egy kis túlzással azt is mondhatnám, magyar nyelvű stíluselőzményeit megtaláljuk a nagyrészt nemesi származású apácák számára írt, illetve fordított kolostori irodalmunkban.

Egyes kódexeinkbe elég belelapozni, szinte minden lapján a „virág” ötlük az ember szemébe. Az „erek életnek földé” természetesen kert, mégpedig olyan - mondja az író -, melyhez hasonlatost ember soha nem látott: „ott vannak hát mindenféle szép illatú fivéek, kilemb-kilemb színő virágok, rósa, liliom, viola az szép mezőn szél(y)el. Felől az ég tiszta, ahol a föld nagy ékességgel felőtöztetött. Az fák, ki virágos, ki kedég tellyes kilemb-kilémb ért gyimelesökel...”⁶⁷⁵ A lélek a *Nagyszombati-kódex* apáca olvasóit így szólongatja: „Oh tündöklő szép piros rózsák, oh gyönyörűségös illatozó fejeér liliomok és szeplő nekil való violák, azaz szent-ségös és szeplő nekil való lelkök, lássátok, mert nem az estveli virágok, akiket én mondok nektök...”⁶⁷⁶ Vagy: „Ó tü mind isteni nemös virágok, lássátok és hallgassatok meg engemet és tü mind kegyességös szeretők, velem egyetömben keserögjete...”⁶⁷⁷ Az *Érdy-kódex* Cecilia-legendájában a szüzek „szép virágok”, az *Érsekújvári-kódex* Katerinája „nemös virág”.⁶⁷⁸

A misztika lelki nászának fordítója a földi szerelem régi magyar szókinsét közli velünk: „ő engömet jegyösév választott vala, és önnön gyűrőjével önmagának gyűrezött vala, és engömet nagy sokképpen megékesített vala, mézet és tejet gyakorlatoson [gyakran] az ő mézes szájából vöttem, és ottan ottan gyakorlatoson az ő szájának édességös csókolgatásával gyenyerköttem és éltem, és gyakorlatoson lelki ölelésökkal engemet hozzája ölelt az én lelki jegyösöm, ki liliomoknak szeretője...”⁶⁷⁹

Csupán a „lelki” jelzöt kell az apácák épülésére szánt kegyes ömlengésből kiiktatnunk!

⁶⁷⁴ Takács Sándor: Kertészkedés a török világban. Rajzok a török világból c. művében. Bp. 1917. 3: 358-77.

⁶⁷⁵ Nyelvemléktár. 5: 266; 14-18.

⁶⁷⁶ Uo. 3: 17; 7-10.

⁶⁷⁷ Uo. 3: 17; 36-36.

⁶⁷⁸ Uo. 5: 496; 25-26.

⁶⁷⁹ Uo. 3: 16; 5-11.

E szükségszerű, hosszas kitérő után vegyük szemügyre azt a néhány törmelékét, mely 1550 előtti virágének költésünkből reánk maradt. Mohács előttről csupán kettő: a *Soproni virágének* és a *Körmöcbányai táncszó*.

Mindkettőről édeskeveset tudunk, talán még fennmaradásuk körülményei vallanak róluk legtöbbet. Mindkettő városban, városi jegyzőkönyvre firkantva, városi jegyző kezétől származó másolatban maradt az utókorra. A városi jegyzőség jelentős, magas képzettséget igénylő bizalmi állás volt, s kiváltképpen a nagyobb, német lakosú városaink jegyzői szinte kivétel nélkül egyetemet végeztek, és a patrícius polgárok közé tartoztak.

A *Soproni virágéneket* Gugelweit János firkantotta 1490 táján Sopron városi könyvének hártáborítékjára. Tőle még egy hasonló jellegű följegyzést bírunk; a város úgynevezett feljegyzési könyve hátsó borító levelének belső lapjára ezt írta: „amor vincit omnia”.⁶⁸⁰ Ez is csak tollpróba, de jellemző, hogy Gugelweit János soproni jegyző úrnak a hivatalos okmányok írását előkészítő tollpróbálgatásokkor milyen szerelmes énekek kezdő sorai jutottak eszébe. E latin nyelvű utóbbi ugyanis szintén az. Mollay Károly, a följegyzés közlője ezt az idézetet közvetlenül Vergiliustól citáltnak gondolja, s ennek megfelelően értékeli. Igaz, hogy végső fokon a 10. *Ecloga* híres 69. sorára megy vissza (omnia vincit Amor: et nos cedamus Amori), de ha jobban megnézzük a Gugelweit-féle változatot, mindjárt szemünkbe ötlük, hogy a szórend fölforgatása nem a pontatlan idézés következménye, hanem éppen ezáltal jött létre a klasszikus metrumtól elütő új ritmus. S ez az új ritmus a 4/3-as osztású vágáns hetes. Gugelweit tehát nem Vergiliust, hanem egy vágáns szerelmi ének kezdő sorát idézi. Hogy melyiket - pontosan nem tudjuk, de hasonló kezdetű például a *Carmina Burana*-ban is található: „Amor tenet omnia.”⁶⁸¹

A *Soproni virágének* csupán kétsornyi töredék:

Wyrag tu(u)dyad theuled el kel mennem
Es the yrethed kel gyazba ewlteznem

Mai átírással:

Virág, tudjad, túled el kell mennem,
És te írtetted kell gyászba ölteznem.⁶⁸²

Valami biztosat nehéz volna róla mondani. A jelek szerint egy eredetileg hosszabb költemény első két sora. Kardos Tibor táncdalnak gondolja, Kodály pedig ének-refrénnek. Egyik föltevés sem látszik valószínűnek. Sokkal inkább albaszerű szerelmi búcsúzó, a lovagi albák kései magyar hajtása. Népdal már ezért sem lehet.

S hogy társadalmi forrásvidékét merre keressük, a *gyászba ölteznem* elárulja. *Eregy édes győröm* kezdetű Balassi-versben látjuk viszont. Nem mehet kedveséhez, gyűrűjét küldi el:

⁶⁸⁰ Mollay Károly: Gugelweit János, a Soproni virágének lejegyzője. Soproni Szemle, 1939. 178-80. Gugelweit kb. 1488-ban került Sopronba. 1489-ben feléségül veszi Ziegler János városi jegyző, majd belső tanácsos leányát. A jegyzőségben ennek utóda, majd 1492-93-ban maga is belső tanácsos. Meghal 1495 nyarán. A bejegyzéseket valószínűleg vőlegény vagy ifjú házasságában írta.

⁶⁸¹ Carmina Burana. p. 74. nro. 87.

⁶⁸² Házi Jenő: A Soproni virágének. MNy 1929. 88. (Fakszimilével.)

Mint te burítva vagy fekete zománcban,
Így szívem is érte *öltetett* most *gyászban*,
Búskodik magában,
Hogy nem részesülhet ő nyájasságában.⁶⁸³

Balassi verse nem alba, nem szerelmi búcsúzó, de érzelmileg hasonló helyzetet fejez ki, és jellemző módon ugyanazzal a közhellyel él. Ezzel nincs szándékomban azt állítani, hogy Balassi ismerte a *Soproni virágéneket*. Csupán annyit: már készen kapja, átveszi az őt megelőző virágének költők és költészet szó- és kifejezéskincsét. S a *Soproni virágének* ránk maradt két sora eme gazdagnak föltételezett előzmény szerény tanúja.

A másik vers, a *Körmöcbányai táncszó* műfajilag némiképp rokon a „porcogós Annókához” írt Balassi-verssel. Körmöcbánya 1505. évi számadáskönyvének címlapja őrizte meg. Ide állítólag Kreusl János körmöcbányai jegyző jóvoltából került; fölfedezője, Križko Pál az ő kezevonását véli fölismerni a táncszó névtelen lejegyzőjének írásában.⁶⁸⁴

Supra agno lock fel kabla
Haza yõth fryedt tombi catho
a te zyp palaschtodban
gombosch scharudban
haya haya wiragom⁶⁸⁵

Mai átírásban:

Supra agnõ, szökk fel kabla,
haza jött firjed, tombj Kató,
a te szíp palástodban,
gombos sarudban.
Haja, haja virágom!

Fölfedezője szerint „valamely magyar népdal töredéke”, pedig jellege, valamint a versindító *supra* szava vágáns, műköltői eredet. Tréfás táncszó, mégpedig vénasszony csúfoló. Rajta (supra) aggnõ (ma így mondanák: öreglány), most táncolj teljes cicomában, hogy hazajött a férjed, - biztatja az ének az egyszeri Katót, ki jobbféle nőszemély lehetett, mire a *kabola* (kanca = szajha) is utal. Az öregedő néember ura távollétében szívesen táncolgatott... S most, hogy az megjött, másképp lesz megtáncoltatva.⁶⁸⁶

De nemcsak táncszó maradt fenn Balassi előttről, hanem egy táncének is, melyet jelen halmazállapotában inkább táncének törmelékek nevezhetnénk. Borsa Gedeon fedezte föl - 1955-ben - a budapesti Orsz. Orvostörténeti Könyvtár egyik ősnymtatványának bekötési táblájában.⁶⁸⁷ S ő bizonyítja meggyőzően, hogy lejegyzése 1510-1542 között történhetett. Olyannyira törmelékes, hogy nem is érdemes eredeti alakjában leközölni; elég, ha Mezey László olvasatában mutatjuk be:

⁶⁸³ Balassi: ÖM. 1: 43.

⁶⁸⁴ Križko Pál: Egy magyar versecske 1505-ből. Századok, 1876. 328-29.

⁶⁸⁵ RMKT (Horváth C.) 1: 483.

⁶⁸⁶ RMKT 4: 79. Adhortatio mulierum:

Iffiak kik látják csak megcsufolnak,
Tégödet mondnak kabola-vezérnek.

⁶⁸⁷ Borsa Gedeon: Ismeretlen virágének töredéke. ItK 1957. 236-37. (Faksimilével.)

... öltöznek be az erdők
 zöldbe...
 he, hea, hó!
 zöld erdőbe neki...
 he, hea, hó!
 az piros hajnalon
 az ifjak kegyeseket
 szagatják (?)...
 he, hea, hó!
 virági, hog(y) a (fö)ldbe (?)
 mert virágzik az harmattól
 a vagy ek... (?)
 he, hea, hó!⁶⁸⁸

Bár e vers a közölt formában úgy fest, mint egy antik váza, melynek csupán néhány cserepét hozta az ásó fölszínre, de még így, ebben a formájában sem mondható érdektelen kuriózumnak. Sokat, nagyon sokat elárul a megvolt egészről, s egyben korai táncének költészetünkről is. Ha a megmaradt „cserépdarabokat” nézegetjük, minden túlzás és elfogultság nélkül arra a megállapításra kell jutnunk, hogy eredeti valójában szép ének lehetett. Megmaradt elemei ezt sugallják. S már itt készen, kiforrottan találjuk azokat az elemeket, azt a kifinomult szólamkincset (zöld erdő, piros hajnal, virágzik a harmattól stb.), amely későbbi szerelmi költészetünknek, így például Balassi énekköltészetének is közkinccse.

Vágáns típusú tavasz-ének, refrénes (he, hea, hó!) táncdal. Latin nyelvű ősei visszamennek a XI. századig. A *Carmina Cantabrigiensia* egyik tavasz-éneke például így kezdődik: „Vestiunt silve tenera ramorum virgulta...”⁶⁸⁹ S e töredék: „...öltöznek be az erdők zöldbe...” S hogy a magyar távlatot se veszítsük el szemünk elől, idézzük csak Balassi egyik tavasz-énekét, a *Borivóknak valót*: „Fákot is te öltöztetsz sokszínű ruhákba.”

Táncdal töredékünk kétségtelenül a XVI. század első feléből való. Roncsolt voltában is az elveszett hasonló termékek milyenségéről vall és korai fejlettségét, színvonalát dicséri.

A tánc, mint szerte Európában, nálunk is fölötte divatozott. „Serényen futamnak táncban az leányok” - írja megbotránkozva *Cantilenájában* Apáti Ferenc, s a tánchoz rögtön a pártahullás képzetét társítja. A királyi és nemesi udvarokban egyre „tombolnak”, azaz ropják a táncot, hiába hirdeti az egyház az ördög praktikájának, emeli föl ellene szavát. S a talpalávalót nemcsak a zene szolgáltatta. „Tudod jól, hogy énököt is mondnak az táncban” olvashatjuk az 1520 táján másolt *Sándor-kódexben*.⁶⁹⁰ A néhány évvel később készült *Székelyudvarhelyi-kódex* egyik elmélkedésében pedig: „holott (vannak) a tánc énekők, és a te táncod, holott vannak a hitságnak öltözeti, hol vannak a te tagjaid, lábaid a táncolásra?”⁶⁹¹

Hol vannak hát e táncénekek? „Hogy a refrén vissza ne kérde: No de hol a tavalyi hó?” Pusztulásuk oka: egyrészt gyakorlati célt szolgáltak, s az újabb „slágerek”, divatosabb táncdalok elfelejtették a meguntakat, a divatból kimenteket. Másrészt az egyházak is üldözték,

⁶⁸⁸ Mezey László: Középkori magyar írások. 366.

⁶⁸⁹ *Carmina Cantabrigiensia*. Ed. Karl. Strecker. Berlin 1926. 63. - Hasonló a *Carmina Burana*-ban (61.):

et vestiuntur nemora
 frondosis arboribus.

⁶⁹⁰ Nyelvméltár. 2: 226; 1.

⁶⁹¹ Uo. 15: 69; 26-27.

irtották őket, hisz a friss, pogány életöröm hirdetői voltak, a „megtiltott szerelmet”, a „testi szeretetet” prófétálták.

A tárgyaltakon kívül még egy szerelmes verset ismerünk „szövegszerűen” 1550 előtről. Ez ugyan nem csonk, nem törmelék, még sincs sok köszönet benne: olasz fordításban maradt ránk. Bernardo Tomitano olasz egyetemi tanár egyik munkája őrizte meg, melynek első kiadása 1545-ben *Ragionamenti della lingua Toscana, dove si parla del perfetto oratore e poeta volgare* címen jelent meg, és amely már 1543-ban készen állt.

Tomitano e dialógusban Paolo Manuziót beszélgeti, aki a képes beszéd és az ötletes túlzás példái közt idéz egy magyar szerelmes verset is, az alábbi bevezetéssel: „Akkoriban, amikor Padovában tartózkodtam, egyik este fölfigyeltem egy magyar diákra, aki magában dudorászva valamit halkán énekelt. Mivel valamelyest a háznépem közé számított, megkértem őt, legyen szíves és tolmácsolja nekem latinul azt az éneklet, amit ő készségesen meg is tett; meghallva egészen elámultam ama nyelv tökélyén; s toszkánai nyelven előadva valahogy imígy fest, mint mindjárt hallani fogjátok.”⁶⁹² Halljuk tehát!

Donna, ch’havete nel bell petto santo
Mille cor’, mille palme
Di mille sventurate, amoros’ alme,
Che fa la mia? Ben so, che ‘l sdegno, e ‘l pianto
De l’altre tutte in se medesima tolle;
Perche d’ogni altra e piu tenera e molle.
Et via piu so, di vostra crudeltade;
Ch’ ha preso qualitate.
Quest’ una doglia il cor ben dee patire,
Ma le pene daltrui non puo soffrire.⁶⁹³

Ez a latin közvetítéssel olaszra fordított magyar ének újra visszafordítva magyarra:

Oh asszonyom, aki szép, szent kebeledben
Ezer szívet s ezer boldogtalan szerelmes lélek
Ezer hódolatát őrzöd;
Hát az én szívem mitévő legyen?
Tudom, magába fogadta
A többiek keservét s panaszát mind:
Mert gyengédebb és lágyabb mindenkiénél.
Ismerem jól te kegyetlenséged,
Mert jutott belőle részem elegendő.
Ezt az egy fájdalmat el kell túrnie szívemnek,
De a többiek kínját már nem tudja elviselni.

Tehát imígy fest prózában az a magyar szerelmes dal, amely a padovai professzort, aki a beszéd ékítményeivel foglalkozva figyelt fel a *poesia volgare* példázataira, olyannyira megragadta, hogy olaszra fordítja, s tudós művében idézi. Vele körülbelül egy időben a magyar *lingua volgare* ékítményeit fölfedező sárvári iskolamester is „az beszédnek nemesen való szerzésit” dicséri „az mű nípüek” virágénekeiben, „melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíínek éles voltát az lelísben, mely nem egyéb hanem magyar poézis”.

Az éneklet egy Padovában tanuló magyar diák dudorászta az olasz estbe. Ki tudja, mire, kire gondolt elmélázva? Hazulról hozta e dalt, ott termett, s terem ott több is ehhez hasonló. Hogy

⁶⁹² *Waldaplel József*: Balassi, Credulus és az olasz irodalom. Irodalomtörténeti Füzetek 61. Bp. 1938. 8.

⁶⁹³ *Szabolcsi Bence*: Egy XVI. századi magyar költemény nyoma az olasz irodalomban. ItK 1933. 134.

ki volt ez a „scolaro Ongaro”, név szerint meghatározni nem tudjuk. Valószínűleg gazdag családból való nemes ifjú, hisz - a jelek szerint - Tomitanónál lakott. A vékonyerszerű talján tanárok jól megnézték, kit vesznek házukba; főként a „hegyentúli” gazdag főnemesek gyerekeire vadásztak. Tomitano 1539-től tartózkodott Padovában a logika tanáraként. Tehát az 1545-ben közzétett magyar dalt 1539 és 1543 között hallhatta.

S miképp illik e dal eddig tárgyalt virágénekeink sorába? Ez is vágáns fajtájú szerelmi vers vagy táncnóta? „Bármely csiszolt és kristályos az olasz vers formája - írja fölfedezője, Szabolcsi Bence - a magyar eredetire kétségkívül nem következtethetünk belőle többet, hogy az is rímes formában készült”.⁶⁹⁴ Ez igaz, Tomitano a latin „nyersfordításban” kapott éneket a divatos canzone formába öltöztette, elolaszosította. Intonációja - mint Waldapfel József megállapította - feltűnően emlékeztet Guidiccione egyik szonettjének kezdősorára: „Donna, c’havete nei begli occhi santi...”⁶⁹⁵ Az is valószínű, hogy Tomitano a magyar verset szabadosan, saját ízlésének megfelelően költötte át. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a dal épp azért ragadta meg, mert belső formája, képes stílje „korszerű” volt, egybevágott az olasz canzone és szonettek stíljével, s így az ő ízlésével, verstani kíváncsiságával. Ugyanez mondható tematikájáról. Éppen ezért föltételezhetjük, hogy a fordító az eredeti magyar vers belső állagát aligha másította meg.

Tárgya a provençe-i dalköltészet óta kamaratémája az európai szerelmi lírának: az elérhetetlen kedves keserű-édes kegyetlensége. Az érte epedő férfiak ezrének szívét tartja rabláncon, rejti kebelébe, s hódolatukat meghallgatatlan fogadja stb. Ám a bókolásnak ez a keresett, finomkodó formája nem található meg a vágáns fajtájú virágének tartományában. A „scolaro Ongaro” dúdolta dal virágének ugyan, de már az újabb, olasz módi szerint készült, a XVI. századi petrarkizmus gyümölcse; Horváth János meghatározását elfogadva: humanista gyökerű műdal. Rokona és boldog őse Balassi bókoló, udvarló énekeinek.

12.

Ennyi az egész, amit sikerült összekaparni. Néhány csonk, néhány törmelék, de e csonkok, törmelékek egy elveszett, gazdag, többértű szerelmi költészetről vallanak. Arról, amely a magyar késő középkor és a XVI. század első felének szívéből fakadt, és a mélyből már a század második felében nagy költészet bomlik virágba: Balassi Bálint lírája.

(Fejezet „A magyar világi líra kezdetei” című monográfiából. Bp. 1962. 266-303.)

⁶⁹⁴ Uo.

⁶⁹⁵ Waldapfel: i. m. 7.

Balassi Bálint

(Rövid élet- és jellemrajz)

„...mint sas az több apró madarak előtt...”

Rimay János

A XVI. század közepe táján megerősödött magyar reneszánsz líra a hetvenes évekre olyannyira népszerűvé vált, főként a reneszánsz-humanista kultúrát mindinkább magáévá tevő főnemesi körökben, s olyannyira kialakította e műfaj magyar nyelvű költői ágait, tematikáját, szólamkincsét és sablontárát, hogy már csak egy nagy költőegyénségre várt, ki az addigi kezdeményezéseket és eredményeket összefogja, továbbépíti és a hagyományos énekköltészet szintjéről a műköltészet magasába emeli. Ez a nagy költőegyénség, magyar nyelvű műköltészetünk tulajdonképpen megteremtője és első óriása, Balassi Bálint személyében meg is érkezett.

Balassi Bálint (nevét Balassinak és Balassának egyaránt írta) 1554. október 20-án Zólyom várában látott napvilágot Balassi János (1518-1577) és Sulyok Anna elsőszülött gyermekeként. Később egy öccse, Ferenc (1563-1594) és két húga, Anna (1568) és Mária (1565) született még. Apja, János felső bányavidéki főkapitány, vitéz katona, dúsgazdag báró, sok nyelvet tudó, művelt udvari ember volt. Az „elsőszülött fiú” tehát az előjelek szerint gondtalan, napsütötte jövőnek nézhetett elébe. S hogy mégsem így történt, részben apjának, apja későbbi balcsillagának köszönhető. Tőle nemcsak szertelen, zabolátlan természetét kapta örökölni, de politikai kegyvesztettségét, összekuszált póreit, ellenségeit, rokon - és ellenszenvet is. Az apa árnyéka a fiút viharos élete pályáján végigkísérte.

Kitűnő nevelést kapott, s mint maga írta szerénykedve, „némi tanulást”, azaz korszerű reneszánsz műveltséget. Kisgyermekként - a korabeli főúri csemetékhez hasonlóan - anyja nevelte és udvari papjuk tanította betűvetésre, s a vallás, valamint az egykorú műveltség kulcsát megadó latin nyelv és kultúra elemeire. Tanítója 1564-től Bornemisza Péter volt, aki zólyomi udvari prédikátorként 1570-ig állt Balassi János szolgálatában.

Egyik tankönyvük fönt is maradt: Volateranus népszerű enciklopedikus munkája (*Commentariorum urbanorum octo et triginta libri*. Basileae 1530), melynek hátsó fedőlapja Bornemisza monogramja és bejegyzései mellett a gyermekifjú keze írását, tollpróbáit is megőrizte. Így két, nagynehezen odakapart latin adagia [közmondás] között magyar nyelvű autográfját is: „Az Kigyelmed tanítványa Balassi Bálint”. Péter pap keze alól a tizenegy éves fiút apja 1565 októberében Nürnbergbe küldte továbbtanulni, hol 10 évvel később öccse, Ferenc is tanult.

Életének első, mondhatni sorsdöntő dátuma: 1569. Ez év október 12-én a pozsonyi országgyűlésen Balassi Jánost és sógorát, Dobó Istvánt Miksa király - hamis rágalom alapján - összeesküvés gyanúja miatt elfogatta és a pozsonyi várba záratta. A család Lengyelországba menekült, hol birtokaik is voltak, s őket hamarosan a fogságából megszökött Balassi János is követte, kinek ügyei lassan tisztázódtak, s aki 1572-ben a királyi kegyelmet formálisan elnyerte, de a bécsi udvar bizalmát mind ő, mind pedig családja visszaszerezni már többé nem tudta.

E sötét évek „irodalmi” terméke az ifjú Balassi első ismert zsenyéje: a „németből magyarra az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására” fordított vallásos elmélkedés, a *Beteg lelkeknek való füves kertecske*, mely 1572-ben - Krakkóban - nyomtatásban is megjelent.

E korai „tudós” fordítás stiláris szintje „oroszlánkörmokről” vall, ténye pedig az ifjú szerző magasabb külföldi iskoláztatását tételezi föl. Még akkor is, ha létrejöttébe Bornemisza Péter sugalmazásait, esetleges közreműködését is beleszámítjuk. Nürnbergben csupán alsóbb fokú iskolát végezhetett. Hol, melyik külföldi egyetemet látogatta, - nem tudjuk. Arról tudunk, apja még 1569-ben tárgyalt egy Pozsonyban működő holland származású nevelővel, hogy fiát kísérje el valamelyik híres németországi főiskolára. S valószínűleg nemcsak német egyetemen, hanem Itáliában, Padovában is megfordult.

Nem tudósnak készült, nem is éhenkórász udvari költőnek. Balassi úrfinak magasabb műveltségre azért volt szüksége, hogy udvarképes legyen: sokoldalú, művelt udvari ember, aki a reá váró közéleti pozíciókban és a finomabb társaságban helyét egyaránt megállja, s ezáltal családja érdekeit és saját előmenetelét méltó módon képviselje.

A szellemileg és testileg egyaránt korán fejlett ifjú mint udvari ember a figyelmet magára könyve megjelenésének évében, a pozsonyi királykoronázási ünnepségeken hívta föl. Olyannyira, hogy a szemtanú Istvánfi Miklós még a *Historia Regni Hungariae* (Magyarország története 1620) c. nagy történeti művében is érdemesnek tartotta megörökíteni. A koronázást követő lakomán Miksa császár és Rudolf király előtt a vitézlő ifjúság és az előkelők fiai táncokat mutattak be, „s ezek között - mint Istvánfi írja - Balassi Bálint, a kegyelembe minap visszafogadott Jánosnak 22 [valójában 18!] éves fia nyerte el a pálmát, abban a táncnemben, melyet mi juhászaink sajátos és külön táncának ismerünk, a külföldi nép pedig valamennyi magyar közös táncának tart...” Ez volt az első ünnepi alkalom, egyben az utolsó is, hogy a Habsburg udvar napfényében sütkérezhetett, ország-világ szemeláttára sikert aratva.

A „kegyelembe minap visszafogadott” Balassi János korábbi pozíciói megtartására és az őt továbbra is körülölgő gyanakvás, bizalmatlanság eloszlatására mindent megpróbált. Így például 1575-ben - a bécsi udvar szándéka szerint - ő is támogatta Bekes Gáspár hadivállalkozását Báthori István erdélyi fejedelem ellen: fia, Bálint vezetésével csapatot küldött Erdélybe. A maroknyi csapat azonban csak Erdély határáig jutott el épségben. Ott Kornis Gáspár huszti kapitány szétverte, a menekülő s magát megadni átálló Balassi-fiút pedig Hagymási Kristóf (kövári kapitány, Báthori fővezére) vitézei ütötték le buzogánnyal és ejtették fogságba.

Balassi János ellenséggént érkezett fiát buzogánnyal fogadták, de mint foglyot barátként kezelték Erdélyben, hol rokonsága is volt. Hiába követelte a török, Báthori nem volt hajlandó a portának kiadni. Fölépülése után az olaszos műveltségű fejedelmi udvarban otthon érezte magát, s tárva-nyitva álltak előtte a főúri udvarházak kapui. Ő még - aki egész életében annyira szerette a zajos, vidám életet, a vadászatot, a víg cimborákat, a végtelen baráti „conversatio”-t (társalgást), a jó bort és a szép asszonyokat - 21 évével a főnemes ifjak gondtalan életét élte.

A nagyszerű táncos, daliás legényt az erdélyi asszonyok és lányok is szívükbe zárták, kegyesen fogadva udvarlását, melynek etikettjéhez a fülbe sugdosott szép szavak mellett az ékesen megírt episztola és az új módi szerint - *Eurialus és Lucretia* modorában - szerzett esdő, bókoló szerelmes vers is hozzátartozott. Az effajta divatos udvarló versek írásának Balassi már ekkor gyakorlott mestere lehetett.

Az erdélyi szerelmek emlékét vers nem őrzi, az eddig erdélyi fogságára datált énekek (*Morghai Kata*, *Csák Borbála* és *Bebek Judit* nevére) minden bizonnyal későbbiek, a nyolcvanas évek elejéről valók. Egyik későbbi leveléből tudjuk, hogy Kerecsényi Judit nem idegenkedett tőle. Juditka az erdélyi tartózkodás idején járt jegyben Balassi fogságba ejtőjével, a már megletebb korú Hagymási Kristóffal, s rövid, alig egy évi házasság után meg is özvegyült. És - miként a korabeli szólásmondás mondja - még az ura „tetve sem holt meg”, legelső dolga az volt, hogy a Lengyelországban mulató ifjú daliát levéllel megkeresse. Az özvegyi illem

külszínét megtartva, a levelet nem ő írta, hanem „vénasszonya”, „kiben erősen panaszolkodik, hogy sohasem írok, sem üzenek, és asszonya is csudálkozik, úgymond...”

E levél Dancka (Danzig) alatt találta, ahol a poroszok ellen Báthori seregében katonáskodott: Báthori Istvánt a lengyelek 1576-ban királyukká választották, s új hazájába sok erdélyi úrral és katonával együtt a „fogoly” is követte, szolgálatába állt. Lengyelországban még az erdélyinél is jobban ment sora, és - mint maga írja - „nyugodalmas és gyönyörűséges életben és az sok deliciákban” volt része. A „kölségtelenség”-et, azaz a pénzsűkét nem ismerte, s ifjú ember alig találhat „olyan mansuetus [kegyes] fejedelmet és jó urat”, mint amilyen neki a szegről-végről rokona, Báthori István volt. És „az jó társaság, ki énnekem ott az udvarnál volt, mind királ és királné udvara népe közt”.

A lengyel királyi udvarban már Báthori egyik elődjének, Zsigmond Ágostnak idején kifinomult udvari élet folyt. Kánonját Baldassare Castiglione *Il Cortegiano*-ja szabta meg; ezt hazai használatra átdolgozva Zsigmond Ágost könyvtárosa, Lukasz Górnicki fordította lengyelre, és jelentette meg - 1566-ban - *A lengyel udvari ember* (Dworzanin Polski) címen. A pezsgő, olaszos ihletésű udvari kultúra talaján a lengyel reneszánsz udvari költészet is kivirágzott. Legnagyobb alakja, az első nagy lengyel költő, Jan Kochanowski (1530-1584) volt. Báthori udvarában, hol a lengyel és az erdélyi nemesség színe-java adott egymásnak találkozót, a korábbi olaszos hagyományok éltek tovább.

Az életerőtől duzzadó magyar mágnás fiú belevetette magát a színes, kulturált udvari élet forgatagába, önfeledten habzsolta a testi és a szellemi „deliciá”-kat. Egyelőre nem is szándékozott Lengyelből kijönni: négy évre leszerződött Báthorihoz katonának. Elhatározását azonban az itthoni bajok megvétőzták: a család feje fölött új viharfelhők gomolyogtak, apja elfogatása a küszöbön állt. Részben a fia viselt dolgai miatt, hisz Báthori szolgálata a Habsburg udvar szemében egyet jelentett a felségárulással. S „hogy az én szegény uram atyámon való hamis suspitiot [gyanút] elvegyem”, és hogy familiáján segítsen, a nyugodalmas és gyönyörűséges életet odahagyva, 1577 tavaszán Dancka alól elindult Magyarországra. Jól tudva, hogy „magát ide gondra, suspitiora és oly életre, ki timoris et periculis plena est” [félelemmel és veszélyekkel van tele] - hozza. S ráadásul, mire hazaérkezett, apja már nem volt az élők sorában. Meghalt 1577. május 6-án.

Nyakába szakadtak a gondok: a felelőtlen, könnyű életnek befellegzett, saját lábára kellett állnia. Huszonharmadik évét taposta, s mint maga írja, „már nem vagyok gyermek s némi tanulságom is van, hozzáteszem (ha ugyan ez a dologhoz tartozik) hogy sok országban és udvarban megfordultam.” És „a múzsák nyájasságának, a tudomány ékességének, a hosszú vándorlásnak és a huzamos udvari életnek hatása alatt” művelt udvari ember vált belőle.

A magyar mellett még nyolc nyelven tudott: latinul, szlovákul, horvátul, lengyelül, románul, törökül, németül és olaszul. S a vitézi mesterségben is rég kijárta az inaséveket. Anyagi ügyekhez, jogi praktikákhoz azonban nem sokat értett, pedig erre lett volna legnagyobb szükség, mert apja eléggé zilált anyagi ügyeket és bonyolult pöröket hagyott maga után. A tőle megszokott lendülettel azon nyomban nekiállt fogyatékos jogi ismeretei pótlásának, megvásárolva Werbőczy Tripartitumát („Ime egy decretum-könyvet szerzék”), s a szükségből erényt csinálva, a tudós humanista műveltségű ifjút - a gyakorlati célon túlmenően - elragadta egy újabb tudományág megismerésének lehetősége-varázsa: „nem kevesebb diligentiával olvasom által mint Cicerót”.

Kezdetben unokabátyjára, a csavaros eszű, ravasz Balassi András nógrádi főispánra támaszkodott, akit apja végrendeletileg rendelt a Balassi-árvák gyámjául, s aki - miként a korabeli nemesek általában - „a haszonért nemcsak szóban és írásban, de tetteiben sem szégyenlettel a tisztesség korlátait áttalhágni”. Unokaöccse tapasztalatlanságát, könnyelműségét alaposan kihasználta.

Az önállósult ifjú anyagi gondjain, „vékony füstő konyháján” leggyorsabban egy jó házasság segített volna, „a Balassiak régi szokása szerint, kik csak jó hozományos lányokat szoktak elfogadni”. Nem sok kedvet érzett a házasságra, - még a tőle „nem idegen” gazdag özvegyet, Kerecsényi Juditot is futni hagyta, - Balassi András rábeszélésére mégis kötélnek állt, hogy a Felvidék egyik legjobb hozományos lányánál; Krusith Ilonánál szerencsét próbáljon.

Balassi András plánumával, amennyiben a házasságot sikerült nyélbe ütni, az anyagiakon túl politikai helyzete is megszilárdult volna, s nagyhatalmú apósa révén közéleti előmenetele is biztosítva lett volna. Attól is félve, hogy „kidőlnék a kosárból”, húzta-halasztotta a háztűznézőt, s Krusithék bazini udvara előtt a végeken próbálta ki szerencsáját: Zólyomból - 1577 novemberében - az érsekújvári, korporai, csábrági és bozói végbeliekkel vitézi próbára, zsákmányolásra indult.

Miképp, milyen eredménnyel végződött a vitézi próba, - nem tudjuk. Azt azonban igen, hogy a bazini zsákmányolási kísérletről kudarcra tért meg. A leány apja, Krusith János főkapitány Balassi apjának egykori kapitánytársa és legádázabb ellensége volt. Látogatását hiába készítette elő vers kísérté ajándékkal, s hiába vett búcsút „olasz nótára” írt szerelmes énekkel, - az „aranszínő” hajú „igen szép virág” - vagy inkább a szülei - „fél kedvvel” voltak hozzá. Amitől félt, bekövetkezett: szégyenszemre kosarat kapott.

Vénusz „fogadott fiá”-nak házassági terveit és kísérleteit (nem is szólva szerencsétlen házasságáról) később sem pártfogolta Fortuna istenasszony. Annál nagyobb sikerei voltak a „megtiltott szerelemben”. Ifjonti lángolások, könnyű kalandok és futó viszonyok után, melyekben meg sem perzselődött, 1578-ban végzete összehozta a „halhatatlan kedvessel”: Losonczy Annával. S e végzetes szerelem tüzeben formálódott az eladdig csak verselgető úrfi a szó legjobb értelmében költővé, s az első nagy magyar lírikussá.

Ez a szerelem is, bár a lángja magasra csapott, gáláns kalandnak, rövid lejárátú idillnek indult. Temesvárnál elesett Losonczy István fiúsított leánya, s e révén a hatalmas Losonczy-vagyon birtokosnője, Anna „német asszony” volt: 1567-től az Ausztriából ideszármazott Ungnád Kristóf egri kapitány, majd horvát bán felesége. 4-5 évvel lehetett idősebb hősüknél. Korábban ismerték egymást, szegről-végről rokonok is voltak. Anna nem sokkal egymásra találásuk előtt vetette le gyászruháját, az 1577. évi nagy pestis ugyanis három kisleánya közül kettőt elragadott. (Érdekes véletlen: a semptei predikátornak, Bornemisza Péternek a bánatos anyja vigasztalására - ez év augusztusában - megküldött *Négy könyvecskéjében* Balassi ifjúkori fordításának, a *Füves kertecskének* új lenyomatát is megtaláljuk!)

A pestis szorongással teli napjait, az akkor tett kegyes fogadkozásokat és gyászát hamar elmosta az idő, s Anna újra a régi életvidám, „víg tekintetű”, és - férje gyakori távolléte miatt is - szerelemre éhes szépasszony lett. Érett, kíváncsi, fekete szemöldökű, rózsárcájú szépség, aki „fehér ruhájában mint szép fehér páva”, és „szebb minden szép szüzeknél”. Az urak és úrfiak körül is dongták a többi szép közül udvari jó módjával is kitűnő kacér Ungnádnét. „Nincs oly jeles vitéz, valaki reá néz, kit meg nem bír s tömlöcöz”, - írta róla még tíz év múltán is az akkor már reménytelenül epekedő, „megnyomorodott rabja”.

S nem a mi ifjú Alkibiadészünk volt az első jeles (főrangú) vitéz, akit ő betömlöcözött. Közvetlen elődje is volt: Anna már „egyebet”, azaz más vitézt hagyott el miatta. Az új szerető, akiről a Balassa-kódex bevezetőjének írója - mint jellemzőt - fontosnak tartja följegyezni: „de nem mindent [mindenkit] hövít úgy az szerelem tüze, talám mint őtet”, Ungnádnéban méltó szerelmi partnerra talált. És nemcsak a szíve, költészete is kivirágzott: szép versek sorát szerezte, hogy ezekkel magának szeretőjénél kedvet lelhesen (*Anna-versek*).

Szerelmük közel hat évig tartott, felhőtlen azonban csak az első két-három hónapban volt. Anna 1578 kora őszen „adá virágát” Balassi kezébe, „egy szerelmes helyen hogy volnék

rejtőkben”; s ugyanezen esztendő „végében” költőnk már panaszkodik, „hogy volna szeretőm én hozzám kétségben”, és „szüntelen kínozza büntelen fejemet”; úgy tüntetve föl, mintha Ungnádnének semmi alapja sem lett volna a féltékenykedésre. Szerette Annát, és férfiúi hiúságát is legyezgette a szép bánné szerelme, de ha nem volt közelében, minden szép szoknya tűzbe hozta, s nem is nagyon válogatott. Nyeregben érezte magát, mert a nála idősebb asszony bomlott érte, s kisebb-nagyobb zivatarok után végül is mindig megbocsátott „büntelen” fejének.

Pedig egészen kétes nőügyek is voltak a rovásán. Például 1580-ban, ekkor már Egerben szolgált, neve az egri házában örömtanyát föntartó Rédey Bonaventura infámia perében is szerepel. Az első tanú, Soós Gergely szerint Rédey három szépleányt tartott, és magától a vádlottól hallotta, „hogy nagyságos Gyarmati Balassi Bálint egy jó járású lovat ígért neki, ha e nyilvános nőszemélyeket hozzá elviszi, s amely nőszemélyeket... Balassi Bálintnak el is vitt”.

Csapodár szeretőjét, ha megszorult, Anna még pénzzel is kisegítette. Így 1582-ben, mikor Balassi hűgait készült kiházasítani, 1400 forintot kölcsönzött neki. Írás készült róla, ily nagy összeget nem lehetett a férj előtt eltitkolni, de a szerelmes asszony nem azzal a szándékkal adta, hogy valaha is visszakapja.

Hűtlenkedéseiben közrejátszott, hogy 1579 tavaszától egyre többet voltak távol egymástól. S nincs az a nagy szerelem, mely egy fölös erőktől duzzadó, magáról sokat tartó és érvényesülni vágyó tehetséges férfi életét tartósan kitöltse. Fűtötte az érvényesülés vágya, de apjától örökölt politikai priuszával, melyet még maga is megtetézett, a Habsburg-Magyarországon nagyobb karrierre aligha lehetett reménye. Ezt fölismerve már-már 1579 tavaszán vissza akart menni Lengyelországba. S mivel a hűségesküt a bécsi királynak már letette, engedélyt kellett erre kérnie. Visszautasították, s ekkor - 1579 nyarán - 50 lóval járó hadnagyságot vállalt Egerben. Négy esztendőt szolgált itt, jelesen vitézkedve a törökkel kötött békemegállapodások ellenére is mindig fölcsapó végvári harcokban, csetepatékban.

Nagy kedvvel vett részt a hódoltsági területeken való „nyargalásokon”, lesvetéseken, vásár-ütéseken, s ehhez hasonló zsákmányolásokon. A hadnagyságot azonban kevesellte. Szinte minden évben instanciázott a bécsi haditanácsnál valamelyik jelentősebb végvár kapitány-ságáért. Kérte ő Zólyomot, Érsekújvárt, Palotát, Veszprémet, s végül megelégedett volna még Korponával is, de a bécsiek egyiket sem adták a Balassi-fiú kezére. 1581-ben a lipői főispánságot sem kapta meg, pedig ez neki, mint az egyetlen lipői mágnásnak, kijárt volna.

Eme - jogos - sérelmek miatt kérte - szintén minden évben - fölmentését egri tisztsége alól, hogy egykori „mansvetus fejedelménél”, Báthori Istvánnál vállalhasson szolgálatot, minden hazai jót-rosszat maga mögött hagyva, mert - mint, a selmecbányaiak tanúsága szerint, mondta - „nem sokra becsüli apai birtokait, sokkal nagyobbakat és kiválóbbakat kaphatna másutt és elköltözését is semmibe veszi, mivel neki sokkal nagyobb tekintélye és méltósága lenne, ha máshova vándorolna...” Tervét nem tudta nyélbe ütni, Egerből azonban - 1582-ben - állítólag összeférhetlensége miatt távoznia kellett, s föl szabadult energiái jó részét állandó pöreire, s a zólyomi, selmecbányai stb. polgárokkal való feudális viaskodásokra fordította, duhajkodásokra pocsékolta.

Ekkoriban viselt dolgai közül az egyik legnagyobb port fölvert méltán foglalhatna helyet volt nevelőjének, Péter papnak *Ördögi kísértetekjében*! Jó borral teli pohár mellett átvirrasztott éjszaka után, 1583 pünkösdjének hétfőjén, Zólyomból Besztercebánya felé lovagolt, s az országúton szembetalálkozott egy ünneplőbe öltözött selmeci polgárasszonnyal, Sommer János hodrusbányai mészáros özvegyével, akit fegyveres szolgálja kísért. Nem hiába jár Ámor mindig Bacchusnak nyomában: a kapatos hadnagy végvári harcmódort alkalmazva, menten lecsapott a szép ellenségre, s megadásra szólította föl... Mire a tisztos özvegy - nem volt egye-

dül s az úton mások is jártak - futásban keresett menedéket. A tűzbe jött lovag sem volt rest, lováról leugrott, utána eredt, s a vetések közt utolérve leteperzte és erőszakoskodni kezdett. A nagy haddelhaddra az útonjárók összecsődültek, és az özvegy mészárosnét nagy ügyel-bajjal, még idejében kiszedték kezei közül.

Ezt a maga korában, a végvárok tájékán nem is oly szokatlan ügyet a Balassival hadilábon álló zólyomi és selmeci polgárok infámia-perré akarták földagasztani, még Bécsben is följelentették. Azonban barátai - Ungnád Dávid, Losonczy Anna részeges sógora, ki a haditanács elnöke volt és Dobó Ferenc - kihúzták a csávából. E botrány híre minden bizonnyal eljutott Losonczy Anna fülébe is, s ő előtte már nem lehetett valami könnyű magát tisztázni.

Végleges szakításuk fő oka mégsem ez volt, s nem is egyéb alkalmi nőügyek - Csák Krisztinának és Morgai Katának -, hanem egy újabb fiatal özvegy, a későbbi feleség föltünése a látóhatáron. Dobó István 24 éves lánya, Krisztina alig temette el férjét, a gazdag, koros Várdai Mihályt (1583 decemberében), az elsőfokú unokatestvér máris elkezdett legyeskedni körülötte. Anna, a régi szerető, bár a szerelem elvakította, Balassi kártyái mögé látott. És az utolsó, ki tudja, hányadik számonkérés szakítással végződött.

A válás keserves volt, mégis mintha mázsás malomkő gördült volna le hősünk melléről! „Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek...” és most már „szabadon örökök minden mulatságoknak” - írta ujjongva, „víg és szabad elmével. Gyűlésben indulván jó ruhás legényekkel”. Ez a „gyűlés”, azaz a zólyomi, korponai és véglesi végvári hadak *egybegyűlése*, 1584 májusában történt, mikor is - mint Szinán basa panaszolta - Horváth György zólyomi, Fánchy György korponai és Balassi Bálint véglesi kapitányok „egy néhány ezer magokkal jöttek volt” Szécsény alá.

A „bússzerző szerelem”-től való szabadulás mámoros öröme szárnyakat adott ihletének, és költészetét új színekkel gazdagította. Ekkor szerezte a végvári tavasz feledhetetlen himnuszát és ekkor költé át deákbold - „jó lovam mellett való füven létemben” - Marullus poéta tavaszénekét.

Bár a Marullus-átköltés versfői - Zsuzsanna (SUSANAM) nevet rejtve magukba - egy újabb futó kaland, valószínűleg Serédi Zsuzsanna emlékét őrzik, Balassi már döntött jövője felől: elveszi özvegyen maradt, gazdag unokahúgát, s ezzel megszilárdítja ingatag anyagi és társadalmi helyzetét. Az ellenállhatatlan vitéz szokásához híven hamar dűlőre vitte a dolgát: Krisztina nemcsak igent mondott, hanem előleget is, adott, „bévett szerelmiben”. A hozzá és nevére írt heroidában Balassi már nyugtazza egyességüket: „Fejemet, lelkemet, teljes életemet ajánlottam s vallottam, Melyet szerelmesen és igen jó neven tülem rabjától elvett...”

A „régibetegség” ténye, híre és emléke azonban még túl friss volt, ezért kellett oly hevesen magyarázkodnia (részben Krisztina megnyugtatóására!), hogy a bússzerző szerelem már nem árthat neki, mert Krisztina, ki amannak „inségibül” őt kivette, oltalma lesz majd szegény fejének. „Távol vagyon immár nagy keserűségem, gyönyörű én életem!” - énekelte önfeledten, nem is sejtve, hogy ez a házasság, melytől talpra állását remélte, a keserűségek özönét szabadítja reá, elrontja egész életét.

A nehézségekkel tisztában volt: egyrészt az unokatestvérek közti házasságot a törvény tiltotta, másrészt a leendő feleség mórjángának java, így Sárospatak Krisztina bátyjának, Dobó Ferencnek, Zombor pedig az elhalt férj családjának a kezén volt. Hozományért házasodott, tehát azt föltétlenül meg kellett kaparintania, mégpedig rövid úton, nem hosszadalmas és nagyon is bizonytalan kimenetű pörösködéssel. Ha már birtokon belül lesz - úgy vélte -, jöhetnek a pörök: eresz alatt várja a vihart. Az unokatestvérek házasságát tiltó törvényt pedig, azért törvény, ki lehet játszani, csak meg kell találni a hátsó kapukat. Erre különben is volt több precedens. Miután a házasságjogi szakirodalmat tudós alaposággal áttanulmányozta, és

mind a saját ekléziájából jogban jártas „főpapok”, mind a katolikus „püspökök”, valamint a „főprókátorok” szakvéleményét kikérte, a végvári hadnagy - Dobó Krisztinával egyetértésben - fortélyos haditervet eszelt ki.

A terv végrehajtása előtt lelkileg is fölkészült a házasságra, mely a korabeli fölfogás szerint végleges búcsú a felelőtlen, vidám ifjúságtól és a komoly, felelős új élet kezdete. Szép bűnbánóénekekkel (*Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét*) búcsúztatta viharos legényéletét, „várván Úr kegyelmét fejemre szent lelkével”.

Bűnbánatának őszinteségéhez nem férhet kétség, hazug szívből ily indulatos, önkínzó ének nem fakad. Létrejötteinek belső indítékai közt mégis ott sunyít az önigazolás, Krisztina esetleges aggályai eloszlatásának és a nemesi közvélemény megváltoztatásának, maga mellé hangolásának igénye: a tékozló fiú megtért, a hírhedt botrányhős szolid férj, szelíd, szorgos családapa lesz. És ifjúsága legszebb „vétkét”, Losonczy Annához fűződött, még el sem hamvadt nagy szerelmét - Isten és a világ előtt - mellét verdesve, „tusakodván ördöggel”, megtagadta!

Hogy Krisztina özvegyi tisztességén még halvány folt se essék, bevárták a gyászév leteltét. 1584 karácsonján, mikor a Dobók - Ferenc és unokaöccse, Jakab - az özvegy kivételével távol voltak otthonuktól, vitézei élén Sárospatakon termett. Szokatlanul nagy kíséretét azzal magyarázta, hogy Erdélybe szándékoznak átrándulni. Megjelentek az ünnepi istentiszteleten, s mikor az befejeződött, a nép nagyrésze már kitódult a templomból, megragadta Krisztina kezét, és Balassi András prédikátora, kit szintén magával hozott, annak rendje-módja szerint összeadta őket.

Ezután a „násznéppel” a várba vonultak, a gyanútlan őrséget lefegyverezték, s az újdonsült férj Sárospatak várát, mint felesége hozományát, birtokba vette. Nem sok időre, mert a meglepetésből felocsúdott katonaság a várnéppel összefogva visszafoglalta, s a honfoglalókat kiebrudalta. A nagy sietségben még saját, - magával hozott értéktárgyait és felesége ékszereit, iratait és egyéb ingóságait sem tudta kimenteni. S a lakodalmi ebédet, a vár helyett, az egyik pataki polgár házában költötték el.

A komédiába fulladt várfoglalásnak szomorú folytatása lett. Dobó Ferenc nyomban fölszaladt Bécsbe, s a királyi vár elidegenítése miatt hatalmaskodásért bevádolta, s a felségsértés számba menő bűnért várható fej- és jószágvesztés reményében Balassi birtokaira is bejelentette igényét. Másrészt - vérfertőzés címén - a nagyszombati szentszéknél húga házasságát megtámadta, egyben infámia pert akasztott a nem kívánatos sógor nyakába.

Az elméletileg-stratégiai „kiválóan” előkészített házassághoz fűzött remények füstbe mentek, s maradt a „kár, sok gond, szegény, rút hír, szitok”. A hullámok összeecsaptak feje fölött, élete zátonyra futott: „melyen három hosszú éven át, ügyeim teljes hajótörésével megrekedtem”.

„Mostan csak én vagyok az község csudája házasságom miatt Magyarországra” - írta Batthyány Boldizsárnak 1585 februárjában. Évekkel később - 1591-ben - egyik harmadik személyben írt latin nyelvű emlékiratában így jellemezte, néhány mondatba sűrítve, élete legsötétebb három esztendejének elesettségét: „Mindenkinél gyűlöletben és megvetésben állott házassága miatt, s a pataki igaztalan szegény és az elszenvedett sérelem miatt tekintélyének és becsületének nagy részét elvesztette. Hiába kedveskedett, megvetés, gyűlölség tárgya lőn és hatalmas zsarnoki ellensége oly légkört teremtett, mely örökös rágalmozásával a fejedelemtől szegény Bálintot gyűlöletes és bűnös színbe keverte. Szegénység gyötörte s ezen bajoktól és lelkének szorongatásaitól nyomva ennyi gond és nehéz teher súlya alatt csak önmagára utalva szinte összeroskadt”.

A község (köznép) csudájává züllött szegény Bálint nem adta meg magát, minden lehetőt megpróbált, hogy e hajótörést ép bőrrel megússza. Még az apai hitet is odahagyta, amelyben született és nevelkedett, és „Isten különös kegyelmétől megvilágosítatva” a Habsburgok vallására tért át - 1586-ban.

A baj nem jár egyedül: 1585 őszén oly súlyos betegség szakadt rá, hogy már testamentumot is csinált. Végrendeletét a Dobó Krisztináról való gondoskodás szelleme hatja át, s főgyámul „ez szegín árvának, az én szerelmes atyámfiának, feleségemnek” - Báthori István lengyel királyt kérte föl. Két év sem telt bele, - közben fiacskájuk, János is megszületett - a „szegin árva” másfajta főgyámot szerzett magának. 1587 augusztusában „nemcsak jószágunkban, hanem egész familiánknak tisztességében járó dolog” miatt tárgyal Balassi Egerben. Ő, aki annyi más familia tisztességébe gázolt, felesége „idegenségét és hamisságát” nem tudta eltűntetni. S mivel egy, Krisztinát súlyosan kompromittáló levél is kezébe került, (melyet valószínűleg felesége írt szeretőjének, ki aligha lehetett más, mint a későbbi férj, Pető Gáspár!) az egri szentszéknél megindította a válópört. Ez már a Dobó-familia tisztességében járó dolog is volt, mi által az őt eltiporni akaró Dobó Ferencre nyomást lehetett gyakorolni.

E sötét évek legválságosabb, végső szakaszában - 1587 őszén - élete mélypontján, titkos vágyainak kivetített szívárványaként újra föltűnt a szerelem, mégpedig a régi szerelem, melyet egykor nyilvánosan, vers-szóval is megtagadott.

Ő csak annyit vall be, hogy Krisztina hűtlenségén „elkeseredvén, jutván annak az szerelme-sinek igazsága eszibe, akit ok nélkül bolondul elhagyott volt feleségiért”. Arról hallgat, hogy az emlékezés paraszát és a régi szerelem „nagy tűzét” Ungnád Kristóf betegeskedésének híre szította föl: Losonczy Anna „kit soká szolgáltam híven szerelmiért”, nagy vagyonával együtt hamarosan szabad lesz. Biztos volt abban, hogy nem feledhette őt el régi szeretője, hisz „keservesen válék el éntülem” és hogy „mint szolgáltam, tudja ő maga is...” S ő is hamarosan szabad: „álnok” feleségétől, ki miatt vétkezett: Annát cserben hagyta, válik.

Mi lenne akkor, ha...? Vigasztalan helyzetében elérhetetlennek tűnő vágyálom, mely köré a szép emlékek fontak glóriát: „Méznél édesb szép szók, örvendetes csók! Most emlékeztetnek elmúlt régi sok jók, *Melyekbe ezután már soha nem jutok*”.

Hogy is juthatna: vészesen közeleg az országgyűlés nyitó napja, november 9-e, melyen pörében ítéletet hoznak (nov. 15-én), bizonyosan elmarasztalót, és akkor megbélyegzett földönfutó, sehonnai lesz...

Eltökélte, hogy be sem várja az ítéletet, búcsút mond hazájának, és Erdélybe megy. Az utolsó pillanatban (1587. okt. 28-nov. 3.) minden ingatlanát pénzzé tette, eladva illetve elzálogosítva birtokait unokabátyjának, Andrásnak, aki unokaöccse szorultságából tőkét kovácsolt. Bálint - „kalapács és üllő” közé kerülve - azt gondolta, birtokait „előnyösebb lesz kevésért eladni, mint mindent ingyen elveszteni”. S miután pénzét, értékeit és fontos iratait előre küldte Erdélybe, egyik barátjánál húzódott meg, mert - mint írta - „eszembe jutott az a gondolat, hogy addig nem hagyom el hazám határait, amíg meg nem tudom, mi véget ért házasságom dolga Pozsonyban”. Ez annál is inkább izgathatta mert november 6-án Ungnád Kristóf elhalálozott.

Ekkor, mint a mesében, váratlanul fordult a kocka. Barátaitól biztató leveleket kapott, „hogy egy csöppet sem féljek, s még kevésbé menjek száműzetésbe”, a király nem vesz részt az országgyűlésen, s így a döntés elmarad. E hírre Pozsonyba rohant, hol barátai közbenjárására elnyerte Mátyás főherceg kegyét, és „nyilvánvaló lett előttem, hogy a Király ő Felségének kegyelmét is megnyerhetem”. A lidércnyomásnak vége, a fej - és jószágvesztéstől megmenekült. Akkor, mikor már majd minden jószágát elkótyavetyélte: „Fenségeitek kegyelméből megszabadultam, és nincs hol lakjam, hol magamat és fiacskámat táplálhassam...”

Bár lelkileg, testileg és anyagilag megtépázva került ki e hajótörésből, szívós makacssággal mindent újrakezdett, nem hiába volt a kemény harcok helye tanuló iskolája. Ügyei 1588 tavaszára - úgy-ahogy - rendeződtek. A főbenjáró pöröket megszüntették ellene, feleségétől elválasztották, birtokait pedig - köztük a legfontosabbat, Liptóúvjárt - erőszakkal szerezte vissza. Miután visszaváltásuk ügyében Balassi Andrásnál hiába kopogtatott, „a dolog méltánytalanságától és elkeseredéstől indítatva, előbb pénzét a lipthói alispánnál lefizetve, javaimat visszavettem és visszaszereztem”, - írja egyik emlékiratában tömör egyszerűséggel. Katonai szolgálatot is kapott, kérése szerint száz lovas hadnagyságot Érsekújváron, s boldog, „hogyan esmét katonává lehetnék”.

Egykor, megpróbáltatásai előestéjén ujjongott, hogy megszabadult a búszerző szerelemtől, most Kapy Sándorhoz (1588. március 7-én) írt levelében szomorkás, csöndes örömmel jelenti: „Ládd-e ki csuda az Isten dolga? Én az én Istenemnek nem győzők elég hálát adni róla, mert immár lelkem csendes. Szabadságot is adtak mindkettőnknek az házasságra”. S hogy hamarosan élni is szándékozik ezzel a szabadsággal, levele végén, részben titkos írással s nem éppen az istenes énekek modorában adja barátja tudtára „Ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy nagy úr leszek, ha egyébképpen nem is, f...kam után...”

Az 1587 októberében fölillant vágyálom, melyet akkor letörten - joggal - elhessegetett, fölmentése és válása után az ábrándok tündérhonából földközbe ért, nem látszott megvalósíthatatlannak. Meg is indította az ostromot özvegy Ungnádné kezéért és a vele járó Losonczy-vagyonért. Az idézett levél írásakor már biztató kezdeti sikerekkel is dicsekedhetett.

Hogy a beharangzott újabb karácsonyi esküvő mégis elmaradt, a hozzákötött nagyurasság pedig kútba esett, abban a jelek szerint nem kis szerepet játszott a nőügyekben javíthatatlan kérőjelölt legfrissebb botránya, melynek híre a végváraktól Bécsig az egész Habsburg-Magyarországot bejárta.

A botránykő, melyen az Érsekújvárra 1588 - áprilisában érkezett hadnagy már májusban elbotlott, kapitányának, Samaria della Speciacasa Ferdinándnak volt a felesége. Az érsekújvári főkapitány, „az ő kitűnő feleségét a ráfogott bűn gyanúja miatt elűzte magától”, Balassit pedig, kinek a „Ferdinánddal való viszály” miatt távoznia kellett Érsekújvárról, becsület-sértési pörrel támadta meg. S ennek a legrosszabb pillanatban támadt botránynak és pörnek disszonáns zongéi szolgáltatották az Ungnádnét ostromló *Júlia-versek*hez a kísérő zenét.

A kincstári megállapítás szerint „már ugyancsak élemedett korban” levő, a bajba került udvarló szerint pedig „nem rútult, hanem szépült, de azért ugyancsak megváltozott és megtölt” özvegynek, ha netán kezdetben gondolt is e házasságra, be kellett látnia, hogy régi csapodár szeretője, aki őt az első jó partiért (pedig hogy könyörgött!) faképnél hagyta, mit sem változott. Legfőlebb a híre lett rosszabb és tisztessége is megfogyatkozott. Vele a Losonczy-vagyont nehéz lenne együtt tartani, s a bécsi udvar sem nézné jószemmel a rossz hírű rebelissel kötött házasságát.

Hiába volt minden erőfeszítés, „az jó tudomán s bölcsesség”, hiába „forr, gerjed elmémre, mint hangya fészke”, sok új vers mint sok hangya”, Ungnádnétól „a versszerző találmányokra... sem ikenetben, sem levélben semmi választ nem vehetne”, sok könyörgésre, szép verses leveleire még elutasító választ sem kapott. Ráadásul, mint ez lenni szokott, a józan, számító, sikerében biztos kérőt tűzbe hozta a közöny. Nemcsak esztét, hanem szívét is lángra lobbantotta, és saját bőrén tapasztalhatta az újra föllángolt „világbíró szerelemnek véghetetlen nagy hatalmát”.

Az, aki mindig nyert „menyeken és szűzeken”, most - öt éve elhagyott - régi szeretőjénél, „az kiben minden reménységet Isten után vettem vala”, megcsalatozott, vesztett.

Nyerni az ő költészetével újat szülő és újjászülető magyar irodalom nyert: egy ragyogó petrarkista versfüzért (*Júlia-versek*), „új forma gyanánt” egy pásztordrámát (*Szép magyar komédia*) és annak utána még a nagy versek sorát. Végül pedig egy nagy lírai önéletrajz, a magyar *Canzoniere* gondolatát és megvalósítását (*A maga kezével írt könyve*).

Az 1588 februárjában megindított ostrom teljes kudarca novemberre-decemberre már nyilvánvaló volt. Mi mást tehetett, fölhagyott a reménytelen próbálkozásokkal, lezárta a hangyákként rajzó Júlia-versek sorát egy utolsóval: „Jó hamar lovakért járván Erdél földét... ezt öszve-rendelém, többé nem említvén Júliát immár versül.” Kétségbeesés és düh fojtogatta, melybe a szíve is belesajdult; talpra állásának, szebb jövődjének utolsó reménysugarától búcsúzott.

A nagyságos Gyarmati Balassi Bálint most már csak a csodában reménykedhetett. A katonaságból érsekújvári „viszálya” miatt kicsöppent, pedig életeleme volt a katonáskodás. A mindig zilált anyagi ügyei egyre válságosabbra fordultak: Liptóújvár kicsúszóban talpa alól, mert a királyi zálogba adás ideje lejárt, s a kincstár vissza akarja váltani a birtoklásáért késhegyre menő, garázda Balassiaktól. Magyar mágnás és jeles vitéz a végek közelében vár nélkül, - ez már teljes lecsúszás!

S a gazdag véglesi örökségből ráeső részét sem tudja kikaparni Balassi András markából. Ezt az 1585-ben elhalt Balassi László testamentumában Andrásra hagyta; a Balassi-fiúk szerint jogtalanul, mert a törvény szerint az egész familiát illeti, osztolni kell rajta. Liptóújvár önkényes elfoglalása és a Végles miatt kiélesedett pörösködés és perpatvarok még jobban elmérgesítették a rossz viszonyt András és Bálint között; ahol csak tudtak, ütöttek egymáson.

A fölbőszült „fösvény agg ember” jussa védelmében az udvarnál politikailag és erkölcsileg eláztatta unokaöccsét, akinek egyre fogyott a reménye, hogy Liptóújvárt megtarthassa és véglesi örökrészét megszerezhesse. Pedig e kettő lett volna az a bizonyos szalmaszál, amelybe úgy-ahogy kapaszkodhatott, a „nagyságos” titulushoz legalább a látszatát ideig-óráig fenntarthatta volna.

Lázás kapkodás, menteni a menthetetlent, kilincselések Bécsben, Pozsonyban, elkeseredett pörösködések, beadványok, csodavárás és lázas irodalmi tevékenység: versek, egyre mélyebben fogant, sodró örvényű versek, majd pedig előkészületek az országból való távozásra, - jellemzik az 1589. esztendő első hét hónapját.

A reménytelenségbe elsüllyedő fantomként űzi a „háládatlan” Júlia emléke. A nagy bújában feledést keresőt még a bécsi széplányokhoz is elkíséri, a pénzen vásárolt szerelem mákonyát is megkésérítve: „ki ugyan nem elég Bús szívemnek, mert ég...” Most, mikor már végleg elvesztette, most szereti Annát igazán. Lelke legmélyén még az utolsó pillanatban is csodát remél, pedig jól tudja, hogy csodák nincsenek: „Ha hozzád hajlana még sem volna csuda. De az lehetetlen bár maga kívánna; De magad jól tudod, hogy nem is kívánja, Azért felejts[d] el, mert nincs több orvossága...” Reménytelen szerelmében bosszúért liheg, hogy „az háládatlanság szörnyű vétké”-t „szerelmes ellenségem”-en megtorolja. De, mint szerelméhez méltatlant, „ez rút bosszúállást” akkor még elhessegeti magától.

Ekkor állt neki, hogy addig írt verseiből végzetes szerelmük regényét megalkossa, és ekkor kezdte el fordítani Buchanan tragédiáját, a *Jephtét*, melynek mondanivalója: Jephte, a bibliai jeles vitéz oktanul, saját meggondolatlan hibájából azt veszítette el, akit a világon legjobban szeretett...

Mikor mindenki elhagyta, mikor a lelkét roskadozva vitte életének „sűrű veszélyiben” az „emberi segítségtől mindentől megfosztott” Balassi, mint verselő kor- és sorstársai hasonló helyzetekben, elsősorban istenes énekeket írt, „kiket a psalmusokból is, magától is szerzett”, ezekbe sűrítve nagyon is evilági, időszerű mondanivalóját: szíve nagy keservét, lelke háborúit, megvertségét, tajtékzó dühét kiszolgáltatottsága miatt, parázsló gyűlöletét a „kevély

ellenség”, Balassi András iránt, „aki jár életem vesztére, kárára, szégyenvallására”. És reménykedését, hogy ebből az újabb vízözönből a bibliai Noé példájára valamiképpen mégis megmenekül.

Itthon már nincs sok keresnivalója, nagy útra készült. A tatárok betörték Lengyelországba, s az ellenük indítandó hadjáratra Báthori András bíboros és a lublini vajda őt is meghívta, hogy négy évre szerződjen le katonának. „Sok jó szerencsék” és „vitézlő sok szép jók” mellett lelke nyugalmának, megfogyatkozott tisztességének helyreállítását is várta a pogány elleni hadakozástól. Azt, hogy „orcámról töröld el szép vitézségekkel szégyent, kit mégis vallok”. Már csak a csodavárás tartja itthon ideig-óráig és - az emlékek. Az emlékek mindent meg tudnak szépíteni, a távozni készültöt menten megrohanják, két kézzel húzzák vissza.

A *haza* mindezideig hiányzott költői szótárából, szülőhazája csak most, hogy nemsokára hazátlanná válik, most szépült „Ó én édes hazám, te jó Magyarország”-gá. Az *édes haza*, a *dulcis patria* fogalma a vitézlő magyar úr tudatában a végekkel szervesen összeforrott.

Az egri szép napok ím visszajárnak: az áldott kikelet, a harmattól csillogó mezők, a hajdani gyűlésbe indulások, lesvetések, vitézi próbák.... Katonamúltja, mint a táj villámfényben, szikrázik-ragyog. Eszményi-tisztán, az emlékezés kiszitált belőle mindent, ami szenny volt, bűn vagy szégyellni való. A múltja szép! Jelene annál szomorúbb: a legszebb dolgot e széles föld felett, a végeket is - miként Júliát - visszavonhatatlanul, örökre elvesztette. E késő fölismerés nosztalgikus, mély szomorúsága őszi borúval felhőzi az emlékek tavaszi egét, és a múlt e felhőkön át még szebben ragyog (*Vitézek, mi lehet...*).

Lelke zűrzavarára, fejvesztett kapkodására jellemző, hogy maga mentésére egy újabb, váratlan házassági tervvel állt elő, 1588 júniusában, „ajánlván lelkemet akkor egy szép szűznek áldozatul kezében”. Ez a gazdag főnemes hajadon rokon lány volt, Perényi Zsófia, aki épp ekkoriban vesztette el özvegy édesanyját. A - két verssel is kísért - hiú próbálkozás eleve kudarcra volt ítélve. Márcsak azért is, mert a 15 éves „árva szép szűz” gyámja Dobó Ferenc volt.

Ez év - 1589 - augusztusában és szeptemberének elején megtette a végső előkészületeket a „világ hatáirra való bujdosásra”: hazai ügyeit lezárta. Végváriakkal paktált, hogy maga után csábítsa őket, hagyatkozott és jóakaróitól, barátaitól búcsúzkodott versben, levélben, személyesen. De még ekkor is várta a csodát, hátha Ungnádné Forgács Zsigmonddal kötendő házassága valamiképpen meghiúsul. A már kitűzött, közeli menyegző hírére (szept. 20. és okt. 15. között volt az esküvő) ez a délibáb is szertefoszlott: „az nyerhetetlen másnak adta magát...”

„Ezen a vidéken az az újság - írta Illésházy István lipcsei főispán Rózsahegyről 1588. szeptember 29-én -, hogy Balassi Bálint átadta összes jószágait öccsének, Balassi Ferencnek, ő maga pedig egészen egyedül, lóra ülven éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem is, hogyha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául felhossa Balassi Andrást, aki jószágaira tör s akit nagyon fenyeget és Ungnád Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzá menni feleségül.” A költő ugyanezt így összegezte egyik versében: „Kit a nagy hamisság és háládatlanság föld szélére kergettek”.

A „szegény szarándok” a lengyelországi Dembnoban várta meg 1590 tavaszát, Wesselényi Ferenc vendégeként, ki a néhai lengyel királynak, Báthori Istvánnak volt a kamarása, és szolgálatai fejében kapott itt birtokokat. Balassi innét levelezett a lengyel kancellárral mind a maga, mind pedig katonái szerződése és zsoldja ügyében, „akik a magyar várakból majd hozzám jönnek”.

A csalódott, bukott szerelmes hiába erősködött, hogy mindörökre odahagyta Vénusz zászlaját, s „immár uram is más, Pallas és vitéz Márs”. Az istenasszony nem engedte dezertálni fogadott fiát: „szerelmére fölgerjesztette s keziben adta” a királyhoz Varsóba távozott házigazdája szép

feleségét, Szárkándi Annát. A mit sem sejtő férj meg a Visztula mellől írta Dembnóra aggódó leveleit: „Én édes szüvem! Ugyan nem tudom minek vélni, hogy ennyi időtől fogva énnekem sem írál, sem izenél senkitől”.

Wesselényi májusra hazatért s a szép idillnek (emlékét a *Célia versciklus* örzi) vége szakadt. Balassi - saját szavai szerint - szerelmesen, vígan vett búcsút. Krakkóba ment, s ott a citerás-lányokkal vigasztalódott.

A lengyel úthoz fűzött reményekben is csalódnia kellett, mert a hadjárat elmaradt. A tervezett katonáskodás helyett nagyuraknál vendégeskedett, a duhaj lengyel nemesek életét élte, közben olvasgatott, így például Macchiavellit is, meg néhány verset írt. Ezeket meg is küldte hazai versértő és -író barátainak.

Viselt dolgainak híre hazáig eljutott, öccse levélben szemére hányta és hívta haza. Erre ő, jellemző módon, így válaszolt: „Ne véljen uram senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn [Magyarországon] tisztességesen szolgáltatnának velem, hogy örömesben az szolgálatban mint az versfáragásban nem foglalnám az elmémet. De ha nem szolgáltatnak velem, meggyek [mit tegyek]? Az hibeí bíróságot vegyem-é fel? Nem illik. Megházasodjam-é? Annak ellent mondtam. Azért uram, így lévén az dolog, hogy meg sem házasodhatom, s az szolgálatra sem lévén hivatalom, nem jobb-e, itt kisebb bosszúsággal s elmémnek vékony törődésével urakkal s hercegekkel való nyájasságban az időmöt elmulatnom, mint otthon csak az szamorságban [szomorúságban] és morgolódásban? Bezzeg ha valamely szorgos gondot bíznanak reám, mint Tatát vagy Palotát, ahol kin-kintelen distrahnom kellene az elmémet az Virtus gyakorlásra, elhadnám Krakkót érette, s úgy el is távoztathatnám az emberek rágalmasát, mert az mindennapi munka és fáradság az testet is megszeliidítené, az gondviselés pedig az elmémet is megenyhítené az hivalkodásban...”

A „kevély ellenség”, Balassi András halála (1591. okt. 21.) után mégis hazatért, s ott folytatta, ahol kibujdosásakor abbahagyta: körömszakadtáig harcolt Liptóújvár megtartásáért, elkese-redetten pörösködött András fiával, Zsigmonddal Véglesért, és szörnyű bosszút akart állni az „édes ellenség”.

1592. január 23-án beadvánnyal kereste meg a nagyszombati szentszéket, infámiapört indítva Forgács Zsigmondné Losonczy Anna ellen. E beadvány, mely valószínűleg Anna jóvoltából elveszett, Ungnádné vele történt házasságtörésének históriáját tartalmazhatta, az asszonytól egykor kapott szerelmes levelekkel dokumentálva. E kényes és sötét ügy érdemi tárgyalására azonban nem került sor, mert Forgácsné ügyvédjének ama érvelését, hogy infámiába esett ember más ellen infámiapert nem indíthat, elfogadták. Anna ugyanis Balassi házassági ügyének szentszéki végzését előkerestette, és ezt használta föl becsületének támadója ellen. S hogy még üssön rajta, az 1582-ben „kölcsonzótt” 1400 forintot is visszakövetelte. Így tiporták sárba mindketten egykori nagy szerelmüket.

Liptóújváron húzta meg magát, borral és lovakkal kereskedett, egy-egy jó hamar lóért Erdélybe is elment. Katonai szolgálataira, hiába próbálkozott, Bécs nem tartott igényt, ezért „az vén cigányként csak cseréléssel élek ezután, mert látom, hogy a jó királynak nem kellek”. Legközelebbi rokonai is - háta mögött - „gonosz ember”-nek titulálták, s öccsével is - mint sógora, Paczoth András írta feleségének 1593. május 31-én „csak vadnak, az mint vadnak: nem hihetnek egymásnak”.

Víg cimborák közt és szépasszonyok közelében azonban nem tagadta meg régi önmagát. Ügyei, pörei miatt Pozsonyba vagy Bécsbe fölrándulva szívesen látott vendég volt az ott mulató aranyifjúság, a főnemesi úrfiak körében. A viharvert magyar Ovidius szerelmi tanácsokkal is szolgált, verseiből ajánlva, kölcsönözve sorokat, strófákat az úrfiak szerelmes leveleihez. S újakat is szerzett: „Nagyságod elmente után jutottak vala valami új versek elmémre,

Poszedarszkynak adtam, Nagyságod kérje el tőle. Nem rosszak bizony, az mint én gondolom. Ha Nagyságod az gyűrőt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetnék, hogy a Stalmester leányának (ha értené ám) megímelyednék az gyomra belé miatta!” E sorokat (1593. márc. 21-én) Pozsonyból Batthyány Ferencnek írta, aki ekkor tette a szépet leendő feleségének, Lobkowitz Poppel Évának.

Miként e levélből kitűnik, maga is udvarolt. A Fulviaként emlegetett szépasszony kilétét nem ismerjük. A Stalmaster lányának „gyomrát” megémelyítendő versek, sajnos, elvesztek, a Fulviához írottakból pedig csupán három sornyi strófa maradt ránk.

Júlia és Célia után „most Fulvia éget”! Utolsó nagy szerelme fölé a gond és a reménytelen kétségbeesés felhői borultak, aggodás Liptóújvár miatt: „Engem penig az jó királ az nemzetemnek [családomnak] s magamnak is szolgálatjáért, sok költségéért im csigává teszen, mert sehonnai vagyok és ez egy lakóhelyem is elkelvén tőlem, csigává kellennem, hátamon leszen házam...”

Végső mentségnek épp kapóra jött az 1593 őszén megindított török elleni „hosszú háború”. Ebben való hősi részvétellel vagy visszafordítja sorsa kerekét, vagy pedig viadalhely lészen koporsója vitézül holt testének. 1593 novemberében ő foglalta el apja egykori várát, Divinyt, részt vett Kékkő elfoglalásában, s a következő év tavaszán pedig ott volt az Esztergom alá gyűlt ostromló hadseregben.

A Viziváros ostromakor, május 19-én - mint Istvánfi Miklós írja, aki egykori juhásztáncát is megörökítette - „egy lelkes úrfinak, Balassi Bálintnak, aki Mársot és Pallast egyaránt művelte, mindkét combját ólomgolyó járta át, mely sebtől, bár a golyó nem ért csontot, néhány nap múlva meghalt”, - 1594. május 30-án.

Mikor a felcser sebéhez nyúlt, az alvilágra leszállni készülő Vergilius-i hős szavait idézte: „Most van szükség bátorságra, Aeneas, most erős szívre!” Az őt vigasztalni akaró jezsuitának, Dobokai Sándornak, pedig ezt mondotta: „Hiszen ezt akartuk, Atyám, hogy így legyen!” Csupán árván maradó fiának sorsa izgatta.

Halálos ágyán is kemény katona és Vergiliust idéző reneszánsz költő maradt. „Az szép hírét-nevét” verses elógiummal kívánta megörökíttetni, kérvén a tanítvány költő-barátot, Rimay Jánost „hogy az ő halálát verseivel ékesítse meg”. „Az rút hírt” pedig „bűneim kínjával, testem fájdalmával” együtt Istenétől kérte eltávoztatni ekkor szerzett, megrendítő verses zsoltárában. Tarsolyában holta után egy befejezetlen művet is találtak, Edmund Campion jezsuita (megh. 1581) népszerű hitvitázó művének, a *Rationes decem*nek háromnegyed részig kész fordítását.

Roncsolt testét - kívánsága szerint - a hibbei templomba tették örök nyugovóra, szülei mellé, hová néhány hónap múlva öccse, a szintén hősi halált halt Ferenc is követte.

A hibbei sírbolt a korabeli magyar nemesi és polgári közvélemény szerint egy rosszéletű és -hírű, elvetemült „gonosz ember”, javait és tisztességét elherdált, garázda főnemes hamvait fogadta magába. Csupán néhány kortárs és barát volt annak tudatában, hogy aki örökre eltávozott, az a mi nyelvünket a „retorika mézével itatta át és az ékesszólás csúcsára emelte”, és sas volt „az több apró madarak előtt”.

Alig negyven esztendőit élt, s e negyven év alatt az emberi lét teljességét sűrítve átélte: egét, purgatóriumát, poklát megjárta. Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni... ez Dantétól József Attiláig a legnagyobbak előjoga. Balassi - bár az lett - nem akart „dudás” lenni. Mágásnak született, főnemesi tudatát és öntudatát utolsó pillanatáig megőrizte. Életének minden hiú, elkeseredett erőfeszítése arra irányult, hogy gazdag főúr legyen és maradjon, le ne csússzék.

Egyetlen fönnyaradt portréja is büszke mágnásnak mutatja. Nem elsőrendű festő munkája, mégis a lényegét adja. Alája ezt lehetne írni: XVI. századi magyar főúr díszruhában. A költőre csupán a tollas főveg alatt egy asztalkán fekvő könyv utal. Pompás nemes férfipéldány: a középtermetűnél valamivel magasabb, hollófekete hajú, tiszta nyílt homlokkal, szépen ívelt szemöldökkel, apjáéhoz hasonló hosszú, hajlott orral. Fekete, törökös bajusz alatt az alsó ajak kissé duzzadt, érzéki. A 33 éves főúr arcát még nem szántotta föl a szenvedély és a szenvedés, csak épp megsuhintotta, nőiesen érzéki jelleget kölcsönző mélabúval hintette be. A szép nagy fekete szemek ezt az összbenyomást még csak fokozzák. Mintha Ady Endre szemei néznének reánk. Sugárzik belőlük a test és a lélek szomorúsága. Kezei is beszélnek: finom kezek, hosszú, érzékeny művész ujjakkal. Balja a kard markolatán, úgy, mintha szép, kíváncsú nő karját szorítaná; jobbjának ujjai pedig, a kapitányi pálcát tartva, erőszakosak, miként a zsákmányát fogva tartó, ragadozó karvaly karmai.

Nagy becsvágyak fűtötték, ritka tehetségű, európai műveltségű udvari ember, aki egy magyar királyi udvarnak Janus Pannoniusa, Kochanowskija lehetett volna. A bécsi udvarnak azonban - politikai priusza miatt, meg hogy magyar volt - nem kellett, „szorgos gondot” még a provinciák provinciájában, a magyar végeken sem bíztak rá.

Habsburg-Magyarország az ő idején már eliszaposodott, állott tó volt. A törökkel is „örök frigy” kötött, a végvárak nyomortanyákká zülltek, csupán zsákmányszerző csetepaték folytak, s ezeknek nem is annyira a török, mint a hódoltsági magyar mezővárosi polgárság és a jobbagyság itta meg keserű levét. Föltörni alig, legföljebb egy gazdag házassággal lehetett. Aki pedig félrelépett vagy elcsúszott, azt lehúzta a hínár.

Ő is minél elkeseredettebben rugdalózott sorsa ellen és kapkodott, hibát hibára halmozva, annál mélyebbre, „öreg cigán”-ná süllyedt. Ezzel párhuzamosan, s ennek mintegy okozata-ként: annyi bűn, szenny, s ábrándok dühétől megtisztulva a vihar hevében, az egykori nagyon tehetséges, műkedvelő főúri verselő százada egyik legnagyobb lírikusává emelkedett.

Mondhatni, született lírikus egyéniség volt, akit sorsa még végletesebbé formált. Önköréből nem tudott kitörni, az *én* volt számára az omega s az alfa. S ezt az *ént* örvénylő szenvedélyek fűtötték. Legjobb kortárs ismerője, a barát s tanítvány Rimay szerint: „benne a paráznság és harag bűnén kívül aligha találunk bünt vagy más türhetetlen vonást”. (E két „bűnét” még a legbarátibb helyről jött apológia sem merte elsikkasztani.)

Ő aztán tudta, „mit eszik s mi állat az szerelem”! Érosznak oly olthatatlan tüze hevítette, mint keveseket. Azok seregében hadnagykodott, akik - mint írja pásztordramája előszavában - „sem az Istent, sem gyermekeket, sem életeket, sem tisztességeket, sem nemzeteket [famíliájukat], sem hírt, sem embert nem tekinthetnek az ő szerelmekben, hanem mindezeket hátra-hagyván az ő szeretőjüket kell szeretniük”.

Érosz féktelen lobogásával együtt járt kedély- és érzelemvilágának állandó, viharos hullám-zása, azonnali harcos reagálás mindenre, ami személyével bármi módon kapcsolatban állt. Ahogy örömeiben, mulatozásaiban nem ismert határt, úgy minden vélt vagy valódi sértésre, sérelemre, igazságtalanságra százszorosan fölfokozott dühvel reagált. Fejébe futott a vér: ütött, tört-zúzott, nagy botrányt csinált, mit sem törődve a következményekkel.

Már azt is sértésnek vette, hogy a selmeci fürdőházban ő mellé a főnemes mellé le mert ülni a bányabíró szolgálja. Ezt szóvá is tette, s mikor az visszafeleselt, nekiesett, és iszonyatosan elpáholt. Közben a városi tanácsra is szórt válogatott szitkait, mint például: szeretné valamennyiüket lerondítani. Mátyás főherceget, akitől pedig fontos ügyének sorsa függött, levelében sértette meg. Minden szolgálati helyén összetűzött tisztársaival, s rokonságával is majd mindig rosszban volt. S nem felejtett. Szkhárossy György tisztartónak évekkel később adta vissza gyerekkori tartozását: „Bestia lélek, kurafi, vagy meghalsz ma, vagy megszegik

ezentől egynehány oldalad csontja, hogy soha, ha megélsz is, emberré nem léssz belé: mert jutott eszedbe, bestye lélek kurafi, te éretted mint vert volt atyám Divénben!” Losonczy Anna ellen tervezett bosszúját is több mint két évig melengette.

A jó modorra, az „udvari jó módra” sokat adó, ragyogó eszű főúr a külső benyomások és indulatok rabszolgája volt, nem tudta zabolátlan természetét kordában tartani. Pedig ügyeit, dolgai többnyire józanul, valós szemmértékkel mérte föl, tudós alapossággal, részletekbe menő körültekintéssel tervezte meg. S ekkor jött egy szoknya vagy egy „sérelem”, - és minden, amit addig épített, kártyavárként omlott össze.

Egy-egy kudarc újabb nagy dühöknek meg szánom-bánomoknak, illetve nekigyürkőzéseknek lett a szülőanyja. Szinte állandóan az egymást kergető és keresztező indulatok, feszültségek, lángolások, letörések, szerelmek és izzó dühök viharában élt. S ezek a folyvást lobogó tüzek életét ugyan fölégették, ihletének, költészetének azonban legbensőbb, elsődleges ösztönzői, táplálói voltak.

Nincs egy írása, mely ne a lírikust idézné, lett legyen az latin vagy magyar; műgond nélkül firkantott magánlevél vagy a királyi kamarához küldött beadvány. A legszárazabb jogi okfejtésbe is belopta mesterjegyeként - legalább egy fordulat vagy mondat erejéig - lírikus önmagát. Mi sem állt távolabb tőle, mint a tárgyilagos, higgadt epika. „Historiát nem írhattam, - adja okát a *Szép magyar komédia* prológosában - mert... talám énnekem arra nem volna annyi mivoltom is”. Egész mivolta a lírára predesztinálta, s az őt feszítő mondanivalók szinte kizárólagos, egyenértékű irodalmi kifejező eszközéül, műfajul a lírát és részben a lírai fogadású drámát választotta.

S a mindig robbanni kész és robbanó, csupa ideg Balassi mint író a legtudatosabbak és -tudósabbak közé tartozik, ízig-vérig reneszánsz *poeta doctus*. A retorikában fogant reneszánsz-humanista verstan egykorú normái szabták meg költői elveit és gyakorlatát. Ez a verstan, amely a költészetet antik példára a retorika körébe utalta, az írói eredetiségnek a (romantika óta elfogadott és fetisizált) fogalmát nem ismerte. Az irodalmi alkotás módszerévé az utánzást, az *imitatiót* magasztalta fel. A versszerzés is „bölcstudomány”-nyá minősített, s amennyiben a költő igényt tartott a tudós poétai rangra, műve pedig a magasabb rendű irodalmi fémjelzésre, egyéni érzéseit és gondolatait, szerelmét vagy bánatát a latin klasszikusok vagy a klasszikusokként tisztelt reneszánsz poéták hasonló tárgyú, illetve hasonló érzelmi helyzetet sugalló műveire függesztett szemmel, a tőlük kölcsönzött versszerző találmányokkal, toposzokkal, retorikai figurákkal, szó- és szólamkinccsel tartozott kifejezni. A reneszánsz szerelmi költés minden poétára kötelező kánonja a petrarkizmus volt, a vívódó, bajba jutott ember érzelmeinek költői kifejezéséhez pedig a zsoltárokat vették mintául, pontosabban, ezek humanista latin verses földolgozásait.

Balassi abban is sajátosan reneszánsz tudós költő, hogy verseinek elég nagy hányada - nem is szólva drámájáról - fordítás. „Igéről ígére” csak nagyritkán fordított, mégpedig - az *imitatio* szellemének megfelelően - csak akkor, ha a „mintául” kiválasztott mű mind érzelmileg, mind értelmileg mindenben földte, s így művészileg hitelesen, híven tudta visszaadni saját személyes mondanivalóját. Ennek értelmében az effajta fordítás is eredeti műnek számított.

Egy alkalommal még mentegetődzik is, hogy a török eredetit *nem tudta* szóról-szóra megmagyarítani, ezért kényszerűségből „jobbítá”, azaz meggyarapította a török vers szövegállagát. (A *jobbít* szónak a régi magyarságban a mai mellett *gyarapít* jelentése is volt!) Az „utánzott” versek túlnyomó többségénél azonban nem a külső, technikai kényszer, hanem a hiteles önkifejezés emberi-művészi benső igénye követelte meg a már gyökeres átdolgozás-számba menő „jobbításokat”, mert a követett minta nem földte mindenben Balassi szándékát. S ezek a szó mai értelmében is jobbítások: másod-, harmadrangú, vérszegény petrarkista

szenvelgésekből vagy bágyadt humanista tudóskodásokból nem egyszer elemi erejű, szikrázó magyar versek születtek.

„Ugyanis milyen szépség volt az irodalom mezején elrejtve előtte - írja róla Rimay -, melynek virágocskáiból ez a méh az ő fullánkjával serényen ki ne szíttá volna a nedveket és ízes lépes mézzé átalakítva a tudósoknak használatára át ne fordította volna, hogy elméjét bámulják és dicsérik?” No meg azért, s erről a tudós Rimay elfelejtett szólni, hogy a bensejét feszítő mondandókat minél tökéletesebben, korának legmagasabb művészi szintjén tudja kifejezni.

Írói életműve a zabolátlan, mindig háborgó emberi szív és a reneszánsz műveltségen kipallérozott „bölcs elme” szerencsés frigyének volt a gyümölcse. Ez a titka halhatatlanságának, s a lecsúszott, garázda főúr versei javát ezért nem tudta a századok pora máig belepni.

(Kritika 1967. 13-26.)

Utószó

A tragikus hirtelenséggel elhunyt szerző tanulmánykötetét maga válogatta és állította össze, de a végső simításokat már nem tudta elvégezni. Az alábbiakban arról adunk számot, hogy a szerző hagyatékában fennmaradt kéziraton milyen kiegészítéseket, változtatásokat hajtottunk végre.

A kötet első, *Janus Pannonius*ról szóló tanulmányát a szerző, korábbi írásai némely részleteinek felhasználásával, e kötet számára írta. Sajnos, csak első két fejezete készült el. A pompásan megírt töredéket elhagyni sajnáltuk volna, csonkán közzétenni nem akartuk, mert így a kötet egységét megbontottuk volna. Azt a megoldást választottuk, hogy a csonka tanulmányt a korábbi feldolgozások legfejlettebb változatának szövegével kiegészítettük. (A kiegészítés alapjául szolgáló Janus-tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben jelent meg 1964-ben, mint mutatóvány *A Magyar Irodalom Története* című, akkor készülő kézikönyvből. A kézikönyvben a tanulmánynak egy alaposan lerövidített változata jelent meg.) - Hiányzott a hátrahagyott kéziratból *A levélíró Váradi Péter* c. tanulmány eleje is. A szerző feltehetőleg a humanizmus kutatás akkori értékelését, akarta elhagyni. Mivel a hagyatékából semmiféle olyan feljegyzés nem került elő, amelyből kiderült volna, hogy milyen módon óhajtotta ezt az egyébként rövid bevezető fejezetet átdolgozni, a szöveget a már megjelent tanulmány alapján egészítettük ki. - Befejezetlen maradt a *László-énekről* szóló vitacikke is, amelyet szintén e tanulmánykötet számára írt. Ezt kiegészíteni természetesen nem tudtuk, de így, csonka állapotában is érdekesnek tartottuk közzétenni.

Végül a szöveget formai szempontból egységesítettük, az itt-ott ott még hiányzó jegyzeteket pótoltuk, s a kötetet a szerző műveinek bibliográfiájával, valamint névmutatóval egészítettük ki. Ezeket Tarnóc Márton volt szíves összeállítani.

Gerézdi Rabán tudományos munkássága

1938

Szent István zsolozsmájának himnusai. [Ford.] Pannonhalmi Szemle 1938. 50-54. és Pannonhalmi Szemle könyvtára 1. sz. 17-21.

1939

Földessy Gyula: Ady értékelése az Új versek értékelésétől máig. - Kosztolányi és Babits szerepe az Ady-problémában. Kelet Népe Kvtára 1. sz. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1939. 228-229.

Váth János újabb művei. Magyar költők dalaiban a Balaton. (Balatoni Szövetség kiadása) - Galileai halászok. Biblikus regény. (Árpád R. T. kiadása. Kalocsa, 1937.) - Halásztűznél (1907-1937.) (Balatoni Szövetség kiadása 1937.) - Solt anyja. Történeti regény. (Balatoni Szövetség kiadása 1939.) [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1939. 304-305.

Molnár József Árpád: Szivárvány. Gyóni Géza Irodalmi Társaság kiadása. 90 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1939. 306.

Csapláros István: Lengyel sors- és nemzettudat a magyar irodalomban. Szerző kiadása. 15 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1939. 306-307.

Kerényi Oláf: A magyar népiesség úttörői. I. (Nagy János, szanyi plébános élete és irodalmi munkássága.) Pannonhalmi füzetek 23. 1939. 96 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1939. 392.

Zaymus Gyula: János mester. Regények korrajz a Buda felszabadítását követő időkből. Szent István-Társulat kiadása. 294 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1939. 392.

1940

Fekete István: Zsellérek. (A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda regénypályázatának díjnyertes műve.) [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 75.

Harmath Imre: Ember a hídon. Versek. Szerző kiadása. 62 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 75-76.

Németh László: Alsóvárosi búcsú. Két kötet. Franklin-Társulat kiadása. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 76-77.

Henry Bordeaux: Szakadék. Regény. Szent István-Társulat kiadása. 198 l. Fordította: Lovass Gyula és Thurzó Gábor. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 145.

Zsigray Julianna: Hét jegenye. Regény. Singer és Wolfner kiadása. 227 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 229.

Várkonyi Nándor: Petőfi arca. Janus Pannonius Társaság kiadása. 27 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 229.

Harsányi Zsolt: Szegény János. Korvin János életének regénye. Két kötet. Singer és Wolfner kiadása. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 229-230.

Tóth László: Magányos jegenye. Egy századvégi gyermek története. Révai kiadása. 296 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 230.

Dezsényi Béla: Éjféli nap... Regény. Szent István-Társulat kiadása. 276 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 230-231.

Kálti Márk Képes Krónikája. Szemelvények és képek. Összeállította és fordította Kardos Tibor. Officina kiadás. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1940. 231.

1941

Kenyeres Imre: Rejtelmes irodalom. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 266 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941. 69-70.

Dr. Szalay Jeromos: Vidovics Ágoston. (Adalék Pápa irodalomtörténetéhez.) Pápa, 1940. 311. l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941. 150.

Szalóky Géza: Naplemente. (Versek.) Bp., 1940. Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő KFT. kiadása. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941. 227-228.

Hélinant: A halál versei. Ófrancia eredetiből fordította Csorba Győző. Bevezetést írta Birkás Géza. (Janus Pannonius Társaság, Pécs.) [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941. 228.

Magyar Irodalmi Almanach az 1941. évre. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941. 228.

Új Auróra. Fiatal költők antológiája. (Cserépfalvi, 1940.) [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941. 228.

Kelényi B. Ottó: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. (Tanulmányok. Kiadja a Fővárosi Könyvtár, Budapest.) [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941-228.

Olofsson Placid O. S. B.: Gróf Széchenyi Ferenc irodalompártolása. (Pannonhalmi füzetek 26.) Pannonhalma, 1940. 159 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941. 228-229.

Fényi András: Telegdi Miklós (1535-1586). Budapest, 1939. 48 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941. 229.

Vámosgyörki Kerékgyártó Imre: Arany költői iskolája. (Az Arany-hagyományok élete.) 1940. 81 l. [Ism.] Pannonhalmi Szemle 1941. 229.

Baldassare Castiglione: Az udvari ember. [Ism.] Élet 1941. ápr. 27. XXXII. évf. 17. sz. 362.

Just Zsigmond naplója. [Ism.] Élet 1941. ápr. 27. XXXII. évf. 17. sz. 362.

Sík Sándor: Zrínyi Miklós [Ism.] Élet 1941. ápr. 27. XXXII. évf. 17. sz. 362.

Zolnai Béla: A magyar biedermeier. [Ism.] Élet 1941. ápr. 27. XXXII. évf. 17. sz. 362.

báró Brandenstein Béla: Platon. [Ism.] Élet 1941. jún. 1. XXXII. évf. 22. sz. 458.

Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. (Olaszországi Magyar Emlékek Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet.) Budapest, 1941. Magyar Tud. Akad. CLX, 703 l. [Ism.] Irodalomtörténet 1941. 177-179.

1942

Egy magyar humanista: Váradi Péter. Magyarságtudomány 1942. 305-328, 532-563. (Különnyomatban is.)

Négy irodalomtörténeti munka. (Eckhardt Sándor: Balassi Bálint, Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet, Bóka László: Vajda János, Sötér István: Vajda János [Ism.] Élet 1942. ápr. 12. XXXIII. évf. 15. sz. 281.

A Nyugat történetéhez. Magyar Album 1942. 6. köt. 130-134.

Madách Imre: Az ember tragédiája. Kardeván Károly jegyzeteivel és magyarázataival. Bp., 1942. A Nógrádmegyei Madách Társaság kiadása. 232 l. [Ism.] Irodalomtörténet 1942. 149.

1944-46

Vargha Anna: Justus Lipsius és a magyar szellemi élet. (Értekezések a magyarországi latinság köréből. Szerkeszti: Huszti József. Kiadja a Budapesti Kir. Magyar Pázmány P. Tudomány Egyetem Latin Filológiai Intézete 7.) Budapest, 1942 (Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. Pécsett.) 134 l. [Ism.] Irodalomtörténet 1944-45. 49-50.

Az erasmista Komjáti Benedek. Regnum 1944-46. 170-181.

Aldus Manutius magyar barátai. Magyar Könyvszemle 1945 38-98. és „Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai” c. sorozat XXIII. számaként külön is.

1947

Erasmus és az erdélyi unitáriusok. Irodalomtörténet 1947. 9-20.

1948

Irodalmi nyelvünk kialakulásáról. Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. (Horváth János-émlékkönyv.) Bp., 1948. 52-68.

1950

Janus Pannonius. Irodalomtörténet 1950. 14-30.

Vita a magyar humanizmusról. I. G. R. bevezető előadása. II. Hozzászólások és G. R. válasza. (A vitát ismertette Sallay Géza.) Irodalomtörténet 1950. 41-44, 44-49.

1951

Piso Jakab levele Erasmushoz. [Rövid pályakép és ford.] Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Bp. 1951. 146-148.

1952

Ezópus Fabulái. Az 1536. évi kiadás hasonmása. Budapest, 1950. Közoktatásügyi Kiadó. [Ism.] Irodalomtörténet 1952. 102-103.

1953

Hozzászólás Kardos Tibor A magyarországi humanizmus kérdései c. előadásához. MTA I. Osztályának Közleményei IV. köt. 1953. 180-184.

Janus Pannonius válogatott versei. Szerk.: G. R. és Kálnoky László. A bevezetőt és a jegyzeteket G. R. írta. Bp., 1953. Szépirodalmi Könyvkiadó. 195 l.

1958

Nagyszombati Márton. Irodalomtörténeti Közlemények 1958. 119-139.

Waldapfel József: Irodalmi tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 555 l. [Ism., Horváth Károllyal közösen.] Irodalomtörténeti Közlemények 1958. 371-375.

Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp., 1955. Akadémiai Kiadó. 463 l. [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1958. 544-561.

1959

Thuróczy János: Magyar krónika. Fordította és jegyzetekkel ellátta Geréb László. A szöveget átnézte és a bevezetést írta Kardos Tibor. A fordítást ellenőrizte Mezey László. (Monumenta Hungarica I.) Bp., 1957. Magyar Helikon. 213 l. [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1959. 142-146.

Rajeczky Benjamin: Melodarium Hungariae medii aevi I., Hymni et sequentiae. A forrásokat ismerteti Radó Polykár. Bp. 1956. Zenemű Kiadó. LIII., 344 l. [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1959. 148-149.

1960

Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó 1559. 237 lev. + 46 l. Bp., 1960. Akadémiai Kiadó. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta G. R. (Bibliotheca Hungarica Antiqua III.)

Ivan Česmički (Janus Pannonius): Pjesme i epigrami. Tekst i prijevod. Preveo Nikola Šop. Predgovor M. Kombol. („Hrvatski latinista” Knjiga 2.) Zagreb, 1951. Jugoslavenska Akademija, XXII. 354 l. [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1960. 277-280.

1961

A Marosvásárhelyi Sorok. Közzéteszi: Farczady Elek és Szabó T. Attila. Bukarest, 1957. Akadémiai K. 50 l. [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1961. 505-506.

1962

A magyar világi líra kezdetei. Bp., 1962. 327 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 7.) A virágének c. fejezet (266-303) megjelent a „Cikkgyűjtemény magyar irodalomtörténetből (Csokonaiig)” c. Gyenis Vilmos által szerkesztett Bölcsészkar egyetemi jegyzetben is. Bp. 1965. 39-72.

Egy költői hírnév története. (A Janus-hagyomány sorsa a Jagelló-korban.) Irodalomtörténeti Közlemények 1962. 720-732.

Ein mitteleuropäischer Dichter und Humanist: Janus Pannonius. Acta Litteraria Tom. V. Bp., 1962. 384-389.

Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. Tankönyvkiadó. 473 l. [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1962. 238-241.

1963

Az úgynevezett Jajcai ének-töredék. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 718-720.

Crosnensis Ruthenus, Paulus: Carmina. Edidit: Maria Cytowska. Varsoviae, 1962. Panstwowe Wydawnietwo Naukowe. 211 p. (Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi. vol. 8.) [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 385-386.

Kézai Simon Gesta Hungarorum. [Pályakép és ford.] Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. 1963.² Tankönyvkiadó. 47-56.

István király Verses Históriaja. [Magyarázó szöveg és ford.] uo. 56-57.

Thuróczy János krónikája. [Pályakép és ford.] uo. 96-102. [Geréb Lászlóval közösen.]

A Karthauzi Névtelen: Az Érdy-kódex előszava. [Pályakép és ford.] uo. 118-119.

Vitéz János (1408-1472.) Hunyadi János nevében írt levele Lassoczky Miklóshoz. [Pályakép és ford.] uo. 145-147.

A németújhelyi kongresszuson V. László király és a magyar rendek nevében elhangzott beszéde. [Ford.] uo. 147-49.

Janus Pannonius (1434-1472) [Pályakép.] uo. 149-151.

Levél Galeotto Marziohoz. [Ford.] uo. 173-175.

Hunyadi Mátyás (1443-1490): Levél Viktorin herceghez. [Pályakép és ford.] uo. 176-177.

Galeotto Marzio (1427-1497): Mátyás király találó, bölcs és tréfás mondásairól és cselekedeteiről. [Pályakép és ford.] uo. 178-182.

Váradi Péter (1450?-1503): Levél Kálmáncsehi Domonkoshoz. [Pályakép és ford.] uo. 190-191.

Levél Keszthölcsi Mihályhoz. [Ford:] uo. 191.

Pesti Gábor: Ezópus Fabulái. Előszó. [Pályakép és ford.] uo. 234-236.

Sylvester János: Levél Nádasdi Tamáshoz. [Pályakép és ford.] uo. 240-241.

Bornemisza Péter (1535-1584). Tragoedia magyar nyelven (Elektra). Utószó. [Pályakép és ford.] uo. 489-493.

Zsámboki János (1531-1584): Előszó Janus Pannonius verseihez. [Pályakép és ford.] uo. 503-505.

Forgách Ferenc (1530-1577): História. János Zsigmond halála. [Pályakép és ford.] Pirnát Antallal közösen. uo. 505-510.

1964

A reneszánsz kultúra kezdetei Magyarországon. (A magyar irodalom története. I. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1964. Akadémiai K. 205-217.)

A humanista levél és szónoki beszéd. Vitéz János, Váradi Péter. uo. 217-225.

Janus Pannonius uo. 226-247. Megjelent „Mutatvány a Magyar irodalom története c. kézikönyvből” fejléccel a MTA I. Osztályának Közleményei-ben 1964. 113-133. és a Gyenis Vilmos által szerkesztett „Cikkgyűjtemény magyar irodalomtörténetből (Csokonaiig)” c. Bölcsészkar egyetemi jegyzetben 97-118. (Különnyomatban is.)

A tudományos irodalom. (A történetírás, Antonio Bonfini, Werbőczy, A filológia, A Janus-kiadások.) uo. 247-259.

A humanista költészet elterjedése. (A Janus-követők, A Jagelló-kor költői, Taurinus István, Nagyszombati Márton.) uo. 259-266.

Balassi Bálint. [Klaniczay Tiborral közösen.] uo. 448-481.

Erasme et la Hongrie. „Littérature Hongroise - Littérature Européenne” c. kötetben. Bp., 1964. 129-154. (Különnyomatban is.)

1965

„Balassa János éneke solymocskájáru” Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 689-693.

Thuróczy, Bonfini és a vitatott Mátyás-vers. Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 478-486. (Különnyomatban is.)

A magyarországi Corvinák. Összeállította és a tanulmányt írta: Berkovits Ilona. Bp. 1962. Magyar Helikon. 235 l. [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 390.

1967

Balassi Bálint. Kritika 1967. V. évf. május-június. 13-26.

Janus Pannonius. „Italia ed Ungheria dieci secoli di rapporti letterari” c. kötetben. Bp. 1967. Akadémiai K. 91-112. (Különnyomatban is.)

1968

A Hunyadiak korának humanizmusa. A magyar irodalom története 1849-ig. Bp., 1968. Gondolat. Szerk.: Szauder József. 38-40.

Janus Pannonius (1434-1472) uo. 40-47.

A Jagello-kori humanizmus. uo. 47-48.

Magyar széphistóriák. Irodalmi tájékoztató: Végh Ferenc. Néhány szó az illusztrációkról: Soltész Zoltánné. Bp., 1965. Magyar Helikon. 211 l. [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 111-112.

Trencsényi Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp., 1966. Akadémiai K. 412 l. [Ism.] Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 385-387.

Balassi Bálint utóélete. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 4. sz.

Összeállította: Tarnóc Márton